

શ્રી કા. ગુ. સહા-અન્તર્ગત
બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય

ક્રમાંક નં ૦

પુસ્તક નં ૦

વર્ગ

ભાષા

૫૮૮૭

દાતા

૫૮૮૭-૫૮૮૮

परीक्षा

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्त्य सत्यत्वं मनीषि भूतानि मधु । यथा-
धमस्मिन्वत्ये तेजोऽनघोऽमृतमयः पुरो यथाऽदन्वत्ये सात्यस्तैजोगोऽमृतमयः
पुरोऽनघोऽमृतमयः स योऽनघोऽमृतमयः प्रोदं सत्यं ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । गुणान् प्रमदितव्यम् । स्व-
र्गं प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायमवर्धयान्ति न प्रमदितव्यम् ।

॥ उपनिषद् ॥

वर्ष २०, अंक १. [भा. वि. पु. म. वि. पु. १९००] अतिथि दिनांक १९७३

તન્ત્રી અને પ્રકાશક:—રા. મ. રામજીભાઈ મુદ્રીપતરામુ, ત્રીમંડા, બી. ઈ. એસ. એમ. બી.

४. मालिहट रोड—अमदावादी

अविनाशकालेन सुगमानी मन्त्राणां स्थापना संभवे मन्त्राणां स्थापना.

(सं. रा. नरसिंहराव बागचौध. भा. जे. सी. मेस.)

"सुखी-सुखी."

(રા. રા. નાયુભાઈ દેસાઈ ૫૮૬ જી.-એ.)

જગતમાં તે' જન્મીને શું થ્યું ?

(११. ११. अ'द्वितीय डेउवलावे अभिनीत.)

द्राविड देशानुं रामायण.

(શા. શા. હરગોબિન્દ કાનજી મહ.)

अतिरिक्तपत्रं ३६८.

(સ. સ. "સેલિસ" યા. એ.)

पत्रिका पत्रिका

(**श. श. गौरीशंकर गोवर्धनराम त्रिपाठी जी. अ.**)

2349 2451.

(**डा. डा. भोजाशंकर प्रेमचंद व्यास.**)

“प्रलय बहरी.”

(રા. રૂ. નાનાભાઈ ઢાંસણભાઈ પટેલ જી. એ.)

समस्तवाङ्मयं संस्कृतभाषायां 'युनीयन' प्रिन्टिङ्ग प्रेस ह. ली. भा. मोहनदास कोमलदास अ. प्रिन्टि.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ વર્કસ લીમીટેડ.

એડ્વૈન્સડ રોડ, મુંબઈ.

આપણા દેશના ભૌતિક સ્થાનિક વધારણને આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સી-
મેન્ટાઈન તૈયાર કરેલુ દવાઓ વધારે પ્રમાણે આવે છે એવી સમજણ આપણા અંગ્રેજી
દાખલા બેઝોના પેલુ દવા સેતી ની છે. એટલે તેઓ પેલુ દેશી દવાઓ દુરથી
વાપરવા મંડવા છે.

હાલ અતે આપણે તમા મુશ્કેલીને સોધી દેલી દવાઓ વાપરી જોવાની હરક
સ્પેશિયાલિટીની જોડે વિનંતિ કરીએ છીએ.

આપણે વિશાલ-દુર્ગમ વૈદાને લગતું અનુભવી વૈદ-સાક્ષરોનાં સેઓથી ભરપૂર મામિ-
કો નમ્રતાનો અંક મંગાવી જુઓ. વાર્ષિક સવાજમ રૂ. ૨૦૦૦.

આસાધારણ ઔષધવારીને સમર્થતા. ૧-૮-૨૦ આમારી દવાઓના બાવેમાં યનાર
ફેરફાર જાણવા માટે નવું પ્રાઈસ શિટ મંગાવો.

તારતુ સિરનામું ઝંકુ
કાલબાદેવી પ્રાન્થ.

કારખાતું:-

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂત્યૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૧.

[માસિક]

માસ સંવત્ ૧૯૬૭.

એડિન્સ્ટન કોલેજ ગુજરાતી મંડળની સ્થાપના સમયે...

મંગલભાષણ.

(તા ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧)

સાહિત્યવેદાપરાયણ બન્ધુઓ તથા જાગીનીઓ—

એડિન્સ્ટન કોલેજના ગુજરાતી ભાષા ક્ષેત્રે બાવ 'રાખતારા' વિદ્યાર્થીઓના આ
મંડળની સ્થાપનાને આ શ્રુત પ્રસંગે મંગલોચ્ચારણે, આર શબ્દો બોલનારું મહેને નિ-
મન્નણુ તહમારા તરફથી થયું તે સ્વીકારવામાં મહેને નો 'રે આનન્દ થયો આ માન મહેને
આપવામાં તહમે મહારી પોતાની ચોખવા કરતાં આપણી કોલેજનાં સંસ્થા વધારે પ્રધાન-
રૂપે ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો એમ હું આવા રાખુંછું. મહે તેમ હો, પરંતુ આ માનમરી
પદવી અને કર્તવ્ય વગર મહેને સ્વીકારવામાં મહારો પ્રતિષ્ઠિતો તો આપણા આ મહા-
વિદ્યાસભ્યદ્વારા ઘડાયલા મંગલધનો વિચાર તે જ હતો. હું આ વિદ્યાસભ્યમાં પાકેલો સરસ્વતી-
નો ભક્ત છું એ તહમારામાંથી કેટલાકના જાણનામાં નહિ હોય;—(મહારા જાણવામાં
તો છે જ.)—આ કોલેજ, છોડ્યે મહેને લગભગ ૪૦ વર્ષ થવા આવ્યાંછે, એટલે તહમારું
એ બાબતનું અત્યંત અનુભવિત ના ગણાય. પરંતુ એ જ કારણથી મહારો આ કોલેજ
પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ વિશેષ મમળ રૂપનો થયેલોછે, મમતાનું જન્મન કિતરોતર ૧૯૧૨ થયું

ગયુંછે. આ કારણથી કાંઈ પણ હલકું કરાવ્યા વિના, આનાકાની કર્યા વિના, મદ્દ કરેલા સ્વીકારથી, ભાવતા ભોજન ઉપર ભૂખો ખાણી પૂરી પડે તેમ કદાચ દેખાવ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો.

તદમારા આ મંડળનો ઉદ્ભવ નવીન થયોછે તેમાં તદમારો ઉત્સાહ પૂર જોસથી રહેશે હેમાં શક નથી; શ્રદ્ધા માટે ઉત્સાહ એ આવશ્યક બળ છે. પરંતુ એક વાત તરફ તદમારું ધ્યાન ધ્યાત ખેંચુંછું. આ આખા બ્રહ્માણ્ડમાં કશી પણ વસ્તુ absolute-નિર્વિકલ્પ—નથી; relative—સંવિકલ્પ—છે. નિર્વિકલ્પ માત્ર કલ્પનાથી અતીત પરબ્રહ્મની ભાવના મનાઈછે; અને એ ભાવનાનું પ્રતિનિધ્ય કલ્પનાના દર્શણમાં પડકી લેવાને Empirical Ego, સંયુક્ત ઈશ્વરને સ્થાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આપવું પડ્યુંછે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ તદમારા મંડળની ઉત્પત્તિ ભૂતકાળનાં બળોથી, આત્માસની વસ્તુસ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ-થી, અસંમદ છે એમ માનવાનો ગ્રમ કરશે નહિ. કેવળ રેવોલ્યુશનના બળભળાટના સમયમાં ભૂતકાળ જોડેના મર્વ નપર્ક તોડી નાંખવાનો ઉ-માદ સર્વ સંસ્થાઓને અંગે પ્રવૃત્ત થયો હતો, તેવો ઉ-માદ આપણા હાલના વાતાવરણમાં પ્રવિષ્ટ થવાનો ભય કોઈક વખત મનને હ્રોમ્બ કરેછે; આવા એટલી છે કે આ ઉ-માદ વ્યાપક અને ચિરસ્થાયી નહિ અને —અસ્તુ. આ નવીન મંડળ જ્ઞાનના આકાશમાં પ્રગટ થયેલા નવીન નક્ષત્રરૂપે કાલુભર ભામશે. પરંતુ જરાક વિચાર કરીશું તો એ નક્ષત્ર અન્ય નક્ષત્રાદિકથી વિભિન્ન નથી તે જણાશે શાંતિયે વિશાળ આકાશમાં નજર નાંખીશું તો શ્રદ્ધા, નક્ષત્રો, ચન્દ્ર, અને સૂર્યમંડળોના કેન્દ્રમત સૂર્યાભાસી તારાગિન્દુઓ, સર્વ પ્રથમ દર્શને પૃથક્ પૃથક્ જણાશે, પરંતુ ખરું જોતાં સૂર્યમંડળો, ગ્રહનક્ષત્રો, સર્વ પરસ્પર બ્રહ્માણ્ડસંકલનાના, એક સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ-યોજનાના, ગૂંબજિત અંશ છે; તેમ જ આ જ્ઞાનબ્રહ્માણ્ડનાં નક્ષત્રો પરસ્પર સંકલિત છે—અને તદમારું મંડળ એ નવો ગ્રહ પ્રગટ થયોછે, હેતું કમણ કેઈ સૂર્યમાળામાં થવાનું તે તદમારે દેરાવવાનું છે.

આ રૂપકને બદલીને અન્ય વંધારે સુધરિત રૂપકના દર્શનથી જોઈએ: મહાન વૃક્ષ, હેની શાખાઓ, પત્ર, પુષ્પ, વગેરે સર્વ જીવનવ્યાપારજનિત પ્રગટ રૂપો પૃથક્ પૃથક્ નથી, એક જીવનમાંથી, એક મૂળમાંથી, મહાન વિસ્તાર પામેલી પ્રગટતાના પરસ્પર ગંઠાયલા અંશો છે એ દર્શન જે'તું સક્ષ છે તેહું જ શુદ્ધિને ગોઠવું અને હૃદયને આનંદ આપવું જણાયછે. આ વિચારની સાથે કાલોષધે Heroes and Hero-worship માં પ્રાચીન Norse કલ્પનાઓમાંની એક ગ્રહભૂત કલ્પનાનો ઉત્તેજ કર્યોછે તેહું સ્મરણ યાચછે: Igrasil—the Ash-tree of Existence, જીવનનું—સંસ્તારનું—‘એક વૃક્ષ એ કલ્પનામાં રચાયુંછે તેહું વર્ણન આકર્ષક અને અર્થસચ્ચ છે. સંખ્યા યશી છતાં અહિં ને ઉતારુંછું:—

"I like, too, that representation they have of the Tree Igrasil. All Life is figured by them as a Tree. Igrasil, the Ash-tree of Existence, has

its roots deep-down in the kingdoms of Hela or Death; its trunk reaches up heaven-high, spreads its boughs over the whole Universe: it is the Tree of Existence. At the foot of it, in the Death-Kingdom, sit Three Nornas, Fates—the Past, Present, Future; watering its roots from the Sacred Well. Its 'boughs' with their buddings and disleafings,—events, things suffered, things done, catastrophes,—stretch through all lands and times. Is not every leaf of it a biography, every fibre there an act or word? Its boughs are Histories of Nations. The rustle of it is the noise of Human Existence, on-wards from old. It grows there, the breath of Human Passion rustling through it;—or storm-tost, the stormwind howling through it like the voice of all the gods. It is Idrasil, the Tree of Existence. It is the past, the present, and the future; what was done, what is doing, what will be done; 'the infinite conjugation of the verb to do'. Considering how human things circulate, each inextricably in communion with all,—how the word I speak to you to-day is borrowed, not from Ulf's the Mægoth only, but from all men since the first man began to speak—I find no similitude so true as this of a Tree. Beautiful; a'together beautiful and great.†

આ સુંદર તેમ જ બધા રૂપકના સમૂહનો વિનિયોગ કરીને કહીશું કે આ આપણું નવીન મંડળ તે પ્રયત્ન જાન જીવનરક્ષાને એક પથવાંકુર છે; અને હેતો મંબન્ધ વર્તમાન-કાળના અન્ય પથવાંકુરો જોડે જેમ પ્રગટ છે, તેમ જ ભૂતકાળનાં પથરુઓ જોડે મૂઠું દૂર, દૂર, સુદૂર † મહેને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આજથી ૩૪-૩૫ વર્ષ ક્ષેત્ર એશિયન હોયેજનું મકાન નજારે ચિત્રોત્તરિયા ગાર્ડન્સની રૂઢાણે, હાલ જ્યાં રેડિયેશન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ છે તે હતું તે સમયે તે મકાનમાં “ મુજરાતી એશિયન સભા ” નામનું મંડળ જાન, વિદ્યા, કલ્યાણના પ્રેમભર અન્વેષણમાં પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિ ચલાવતું હતું—મદારા સમયમાં હાવી કરી પ્રવૃત્તિ નેહાતી એ એક દુર્ભાગ્ય હતું કે ક્ય તો નો પ્રયુ જાણે, પરંતુ આ પ્રકારની એ વખતે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ યથા હતી. ‘ નવીન કવિતા ’ નો જિહ્વય તે સમયે તાજે જ થયેલો હતો;—મુજરાતી ‘ નવીન કવિતા ’. એ ‘ નવીન કવિતા ’ એ મુજરાતીને જે અદ્યતન પ્રકાશ દર્શાવ્યો હતો અમર હોયેજના તમજ વિદ્યાર્થી વર્ગ હવે વિશ્વસ્ય યથા હતી એ સમાજની આગમ સમજમાર્ગ મહીપતરામ નીલકંઠ નામના વિદ્યાર્થીએ “ કવિતાની કલ્પતિ અને સ્વરૂપ ” એ વિષય હવે તા ૨૪ મી જુલાઈ ૧૯૮૭ ને દિવસે બાપજી કૃત્ય હતું; જે પાઞ્ચમી ‘ કુદ્ધિપ્રકાશ ’ માં “ કવિતા ” એ નામથી રિત્તાર પામેલા નિબંધરૂપે પ્રગટ થયું હતું એ બાપજી સાંમગીને એ સમજમાર્ગ નીલકંઠના મદાધ્યાયી અભિપ્રાય રત્નજી બહે એક ગીતિ રચીને નીલકંઠ હવે મોહની પોતાની કલ્પવૃત્તિ પ્રગટ કરી હતી. એ ગીતિ આમ હતી :

સાંપ્રત સમય ઋતુની કદર અરે ! જાણતા નથી કોઈ,
તે મુજ ખેદ સમેજે જલદ સસિક નીલકંઠે ને જોઈ.

આ ગીતિના ઉત્તરમાં રમણભાઈ નીલકંઠે નીચે પ્રમાણે શ્લોક લખી મોકલ્યો:—

રે ! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે ?
પાડ્યાંજ આંસુ ખુશીમાં કરી નાદ જાણે !
એ મેઘના જલચણી મણિ માપ સીધે,
જેથી જણાય ગુરુ મેઘની શક્તિ સર્વે.

(‘ નીલકંઠ ’ અને ‘ મણિ ’ શબ્દોમાં તેમ જ ‘ જલદરસિક ’ શબ્દમાં રહેલા શ્વિષ્ટાર્થ હમે સમગ્રના જ હશે—એ કહેવાની પણ જરૂર નથી.)

(રા. ૫ રમણભાઈ અને રા. મણિચંદર રત્નજી ભટ્ટ વચ્ચે આ પ્રથમ પ્રયોગ પછી જ વિદ્યાર્થીજીવનમાં મિત્રતાસંબંધ થયો હતો)

એ સમયમાં ‘ નીલ કવિતા ’ એ ગુજરાતમાં પ્રગટ કરેલી જાણતિ, તે વખતના તરુણર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલું નીલ સાહિત્યજીવન, ઇસાફનો ઇતિહાસ જાણનારને આ નહોતો પ્રથમ રસ ઉપભવે એમ માનુંકું. રમણભાઈના એ માધ્યમમાં નરસિંહરાવની પ્રથમ કાવ્યરચિતિ—‘ કુમુદમાળા ’—નું કાંઈક ગુચરણો અવગોળન થયું હતું. તે અને તે પછીનાં રમણભાઈનાં ‘ કવિતા ’ મંડળી અવગોળે અને નિમન્યે ઉપરથી એક પછીમાં હોતો ગ્રહ બંધાયો હતો કે—રમણભાઈએ તથા નરસિંહરાવે ‘ કવિતા ’ વિશે જૂઝમરેલા સિદ્ધાન્તો ફેલાવ્યાં. આ વિશે ચર્ચાનો અહિં પ્રયોગ નથી પરંતુ વક્તવ્ય એટલું જ છે કે આજથી ત્રણ દસકા ઉપરાંત સમય થયો તે વખતે જે પ્રતિષ્ઠિત એલિફન્ટ કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રગટ થઈ હતી, તેની સાથે આજની આ સમાજની સ્થાપનામાં કૃત્ય અગાન, ગૂઢ, મંબન્ધ જોઈ સફળું.

(આટલી પ્રાસંગિક ચર્ચામાં મ્હં મ્હારી જાલ વિશે થોડો પણ ઉપ્પજ કર્યો છે તે માટે ક્ષમા માગું ? કે Marie Corelli ને વિશે Oton Seaman ના કહેલા અનુ-પમ કથાક્ષેત્રનનો અહિં ઉપયોગ કરી જાણતી અસિમતા દર્શાવું ? Marie Corelli ના મુખમાં એ સમર્થ હારારસના આચારે એક સ્વયં નીચેનું વચન મૂક્યું છે:—

“ You ask me why I am so modest. No great Artist regards her work as her own. She is but the inspired medium. And when her labour attains fruition, it passes from her possession and becomes the heritage of all time. She may admire it with whole heart; but only as one of the crowd, the unnumbered atoms of humanity.”

હામાં સચ્ચેલી આત્મપૂજની 'વૃત્તિ' નહિ, પરંતુ સામાન્ય અર્થો કરનાર ને હજી તટસ્થતાથી, મુકારે સંબંધે પ્રથમ પુરુષ એક વચનને બદલે તૃતીય પુરુષ એક વચનને મૂકે ઉપયોગ કર્યાછે અને, આગળ ઉપર જરૂર પડશે કે પ્રસંગ આવશે તો, કરીશ; એટલી એતલણી અહિં આપી મૂકુંછું.)

આ મંડળની સ્થાપના એક દૃષ્ટિથી જોતાં ઘણા સારા સમયયોગમાં થાયછે. યુનિવર્સિટીએ હાલ કેરેલા કરાવને પરિણામે બી. એ. ની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે પ્રાન્તિક ભાષાઓને સ્થાન મળ્યુંછે; એટલે આપણી ગુજરાતી ભાષા, રહેતું સાહિત્ય, તે ભાષા તથા સાહિત્યને ઇતિહાસ, અન્યભાષાઓ સાથે તુલના—વગેરેનો અભ્યાસ હવે વિશેષ જાગૃતિ પામશે. એ અભ્યાસ ટોલેન્સમાં માત્ર ચિંતકોનાં અભ્યાસો દ્વારા મજેલા જ્ઞાન આગળ જ અટકી ના શકે, અને હેતુ અન્ય પ્રકારે કેળવવાનું સાધન મળે, તે માટે આ પ્રકારની મંડળની કાર્યપ્રણાલી બહુ ઉપયોગી થશે એ અભ્યાસ તરફ કેવા પ્રકારે પ્રયત્ન થતું હેતું કંઈક માર્ગદર્શન આજ કરાવું તો અસ્થાને નહિં મળાય. માત્ર સામાન્ય ધારો જ હું કરીશ. પ્રથમ વાત સ્મરણમાં રાખવાની એ છે કે—ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સંસ્કૃત વગેરે ઊંચાંતર (ચિટ) ભાષાઓની જોડે સમાન કક્ષામાં આજુવાનો પ્રયાસ છે;—આજ સુધી જે કક્ષામાં એ મુકાર નથી, તે કક્ષામાં હવે શી રીતે મુકવી એ વિષય પ્રશ્ન છે; ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની અન્તર્ગત જનતાઓને લીધે એ વિષયતા ઉત્પન્ન થઈછે. એટલું જ નહિં, પણ એ જનતાઓ દૂર દરવાના સમર્થ પ્રયાસ આજ સુધીનાં અશ્વર્થો જ થયાછે. આ પ્રશ્નની નિષ્પત્તિ જીતવાનો આધાર અધ્યાપકોની વિદ્વત્તા, હેમજ સામર્થ્ય, ભાષાદિક ઉપર પ્રજ્ઞતા—એ અંશે ઉપર જેમ છે, તેમ વિદ્યાર્થીઓની એ ભાષા તથા સાહિત્ય તરફ ભક્તિપરાયણ વૃત્તિના ઉપર પણ તેટલો જ છે.

બીજી વાત એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે—ગુજરાતી ભાષા (તેમ જ અન્ય પ્રાન્તિક ભાષાઓ) ગઈ કાલ્ય, અને સ્વતન્ત્ર રીતે, ઉત્પન્ન થયેલી ભાષાઓ નથી. હેમનો ઉદ્ભવ છેક સંસ્કૃત ભાષા, સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિમાંથી પ્રગટ થઈ, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અને અપભ્રંશ પછીનાં વિદ્યાસસ્વરૂપોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ,—આગળ જતાં દારસી અરબી ભાષાઓ તથા સાહિત્ય તેમ જ સંસ્કૃતિને સંપર્ક પ્રાપ્ત કરી, આખર અંગ્રેજ સાહિત્ય અને સંસ્કારની મુદ્રા મેળવી,—ઢેવટ આજની સ્થિતિમાં એ ભાષા તથા સાહિત્ય આવ્યાંછે. આ ટકીકત ધ્યાનમાં રાખીયું તો જણાશે કે કેવળ પરીક્ષાનાં નિર્ધિન પુસ્તકોનું ઉપલક્ષ્ય જ્ઞાન મેળવ્યાથી લક્ષ્યસિદ્ધિ નહિં થાય. આ કારણથી સ્પષ્ટ છે કે સંસ્કૃત, દારસી અને અંગ્રેજ ભાષા તથા સાહિત્યના સંસ્કાર લીધા વિના ગુજરાતીને ઊંચાંતર પહોંચી મળવી હુ:સાધ્ય છે.

ત્રીજી બાબત એ છે કે યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળી અભ્યાસકાળની પ્રથમ દશામાંથી બીજી દશામાં પ્રવેશ થયા પછી આપણે અઃપણી ભાષાની અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે યથાસક્તિ પ્રયત્ન કરી જોઈએ. પરંતુ આમ કરવા માટે આપણે યોગ્યતાની સામગ્રી સંપાદન કર્યા પહેલાં જ કંપડાવું તે કેવળ અનિષ્ટ છે; એથી નથી થતી આપણાં

બાપા અને સાહિત્યની ખરી સેવા કે નથી થતું આપણું કલ્યાણ. ખરી યોગ્યતા મંપાદન કર્યા વિના માનિકતા તન્ત્રીના ઉચ્ચ આસન ઉપર ચઢી બેસવાથી અથવા માસિકનાં પૃષ્ઠોમાં ધસારો કરવાથી આપણી આત્મશક્તિની વૃત્તિની પ્રુષ્ટિ શિથિલ બીજું કશું થવાનો સંભવ નથી. આ અપ્રિય ભાસતાં વચનો ઉચ્ચારવાની ફરજ મને લાગે છે માટે જ ઉચ્ચારું છું. અને અહિં આ ચેતવણી આપવાનો પ્રસંગ છે માટે જ ઉચ્ચારું છું. માસિકોનું તન્ત્રીપદ લેવું એ નહાનીસૂતી વાત નથી; તેમ પ્રજાની સમક્ષ લેખક રૂપે સાહિત્યની રંગમંચ ઉપર ઊભા રહેવું એ પણ રમત વાત નથી. આ બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ માટે યોગ્યતા મંપાદન કરવાની અનેકમાંની એક શાળા આપણી આ મંડળી જેવી સંસ્થા છે. આ પ્રકારની મંડળીમાં આપણી શક્તિઓ ખરા માર્ગે કેળવીને, પછી પ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરાશે તો ને સફળ થશે. માટે આ મંડળીની આ દૃષ્ટિથી પણ ઉપયોગિતા હું જોઉં છું.

એક પ્રશ્ન ઘણું કાઢે કે આ ત્હમારી સંસ્થાને ઉત્તેજન આપ્યાથી એક પ્રકારની સંકુચિત વૃત્તિ શું ઉત્પન્ન નહિં થાય? શુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને પૂર્ણવિષય બનાવ્યાથી ભરતખંડ તરફની પૂન્ય બાવની વૃત્તિને બાધ શું નહિં આવે? આ વિશાળ પ્રશ્ન અનેકવાર ઊઠાયો છે અને હેતુ સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આપણે ભરતખંડ એ નહોતો દેશ નથી, મ્હોટો ખંડ છે; હેમાં વસ્તુસ્થિતિ છે ત્હોતો અનાદર કરીને કૃત્રિમ શાવના-ઊભા કરીને ત્હોતી પૂજા કર્યાથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાવાની નથી. ભરતખંડમાં જુદી જુદી પ્રાન્તિક ભાષાઓ અને ત્હેનાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયાં છે તે કાંઈ ઘણું કૃત્રિમ ચોળનાના પારણામરૂપે નથી થયાં; જીવનવિકાસ, ઉત્ક્રાન્તિઆપાર, ઇલાદિ બળોના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે પ્રાન્તિક ભાષાઓ તથા સાહિત્ય જ્ઞાનવૃક્ષની શાખાઓ રૂપે બંધાયેલ છે. હેતે ત્હમે કૃત્રિમ ઉપાયો વડે, એકબી કૃત્રિમ બાવના રચી કરીને, શી રીતે છુપા કરી સકશો? પ્રાન્તિક ભાષાઓનાં ઊંડા મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઇલાદિ ભાષાઓમાં હોવા છતાં, સમાન બીજાના એ તત્વનો વિશેષ વ્યાપાર ચલતી સર્વે દેશમાં એક ભાષા સ્થાપવી એ ઐતિહાસિક અશક્યતા છે. પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓ સમાન મૂળમાંથી આવ્યા છતાં હાલના સ્વરૂપમાં પરસ્પર અપ્રમેય (incommensurable) જેવી છે; તેથી સર્વ ભાષાને માટે સમાન ભૂમિ જરૂરી કહી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાન્તિક ભાષા તથા સાહિત્યની આગવી ખીલવણી એ અવસ્ય ધર્મરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે.

આ કારણથી શુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યના ભક્તિપુરુષ સેવન માટે ઉત્પન્ન થયેલી આ ત્હમારી સંસ્થાને વધારી લેવી એ ધર્મરૂપ હું માનું છું. અને તે કારણથી ત્હમને હું અન્તઃકરણથી અમિનન્દન આપું છું.—આ સેવા માટે કહેવાની જરૂર નથી કે કેવળ વર્તમાનયુગ તરફ જ્ઞાનન્ય દષ્ટિ રોખ્યાથી પૂરું અથવા સાચું કશું નહિં મળે. જૂન અને વર્તમાન એ બે પાંખોને મદદમાં લેઈને જ ભવિષ્યના પ્રકાશમય પ્રદેશમાં આપણે ઉડવાન કરી સકીશું. પેલા Igdrasil વૃક્ષની કલ્પના ધ્યાનમાં રાખીશું તો જાણીશું કે આ જ્ઞાનવૃક્ષને સંબંધે પણ Past, Present and Future, ભૂત, વર્તમાન અને

સાવિ—એ ત્રણ કાળની અધિદેવતાઓ Sacred Well—પુણ્યકૂપ—માંથી જળ કાઢીને સીમેજે ત્હારે વૃક્ષ પકવિત અને કુમુભિન થાયછે. આ કારણથી જો ત્હમોરે આપણી માતૃભાષાનો અને સાહિત્યનો પૂર્વ વિકાસ સાધવો હોય તો ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં અવગાહન પ્રથમ કરવું જોઈશે, અને તેની સાથે નૃપસિત થનાર વર્તમાન ઇતિહાસનું દર્શન કરીને, ભાવિનું આલેખન કરી સકાશે—ભાવિ સિદ્ધ થવાની આશા રખાશે.

આ કારણથી આપણા ભાષાસાહિત્યનું સિદ્ધાવલોકન કરવાનું મન થાયછે. પરંતુ એ કારણથી હું રોકાઈછું: એક તો; એ વિષયને ન્યાય અપાય એટલો વિસ્તાર કરવાનો આ પ્રયત્ન નથી; અને બીજું એ કે હેતુ મિંકાવલોકન, સારાં, નકારાં, મધ્યમ ગુણનાં, આજ સુધીમાં. અનેક યથાગણ છે. માટે એ વ્યાપારથી દેરાણે ત્હમને આપવાને બદલે ત્હમારી સમક્ષ આપણા અસાર, યધીના સાહિત્યની મૂર્તિઓ છાયાચિત્રપટ ઉપર પ્રતિબિમ્બિત કરીને હું સંતોષ માનીશ. Magic Lantern ના સાધનથી ચિત્રો દર્શાવાય, તેમ ત્હમારી સંમુખ માનસિક ચિત્રપટ ઉપર કલ્પનાના દીપપ્રભાવથી પ્રતિબિમ્બો જાણી કરીને સંક્ષેપમાં ભૂતવર્તમાનનું દર્શન હું કરાવીશ તો ખસ થશે.

પ્રથમ આજથી ૫૦૦ વર્ષના સમયમાં આપણે કલ્પનાબજે જઈને જામા રહિયે. જૂના-ગઢમાં કૃષ્ણભક્તિથી તરંગિત થયેલો, દીકાં, તુલસીમાળા, કરનાલ, ઇલાદિથી અંકિત, લોક-નિન્દાને નિન્દાનો, સંસારઅવહારને ગોણ મણનો, ભજનની ધનમાં લીન થયેલો, નરસિંહ જીવો. કૃષ્ણના મૂર્ત્યાર રસને પોતાની ભક્તિના જળથી ઠંડક ઠંડવાનું સામર્થ્ય હેની કવિ-તામાં પ્રગટ થાયછે, નથી થતું. અન્ય જગ્યા ઉપર અનિષ્ટ અમર થાય એ દષ્ટિ હેને હતી જ નહિ; હેની ભક્તદષ્ટિ જ એકલક્ષી હતી; અને કૃષ્ણની સમગ્રીકામાં મહાલ ધરી જાણે રહેનારો “દીવ્યિયો” બની પોતાને ધન્ય માનનારો આપણે હેને જોઈ સહિયે છીએ. હેની કવિતા પણ હેના હૃદયનું સખળ પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનારી, ભક્તિ જળથી દીપ્ત, લોકદીકાને અણમણકારી, સખળ મૂર્ત્યારના જોસથી મદમરી મહાલતી પ્રેમી જેવી જાણી દેખિયે છિયે. અને વળી ચિત્ર બદલાયતું જીવો: એ પ્રેમી આજગ ક્રમ બરી નૃસારરસના મૂર્ત્યાર તથા માન-દર્શનના જ્યોતિષી ઝગઝગતી તપનેજ બરી યોગિનીનું રૂપ ધારણ કરેલી અદિ જાણી છે.

ચિત્રપટ ઉપરથી આ મૂર્તિ ખરોડીને હવે બીજી મૂર્તિ જોઈએ: મેવાડની કવિકુદીપિકા, અથવા તો વધારે ચોખ્ખી રીતે દહિયે તો ભક્તચન્દ્રમાં દેવીરૂપ, પરણેલી પણ કુંવારી, અથવા પરણેલી પણ વિધવા,—અથવા વ્યવહારમાં વિધવા પણ કૃષ્ણભક્તિથી કૃષ્ણ સાથે પરણેલી મીરાંની મૂર્તિ ઉપર નજર નાખો. હેનું ચરીરતોન્દર્ય આજ મૂર્તિ કોણે વર્ણવ્યું નથી, પરંતુ પ્રેમભક્તિના આનંદ પ્રભાવથી એ ચરીર ઉપર કોમુદી ઠરતાં વધારે મોહક સાન્દર્યનો પ્રકાસ આપણી કલ્પનાના નયન આગળ પ્રગટ થાયછે. હેની કવિતા પણ હેના ભાવના ઉછાળાનું મૂર્ત રૂપ છે. મોક્ષપથનો તિરસ્કાર, દુઃખ તિરસ્કાર નહિ પણ ગિરિધર નામદના અસૌકિક પ્રેમના સખળ આધારને લીધે કલ્પ ભાવના હૃદયે કરેલો અનાદર રૂપ તિરસ્કાર

કરતી, જીવનમાં વિષમ કસોડીઓનાં વિવિધાનને જીતીને સ્નાયુબદ્ધ શરીર ધારણ કરનારી નારી જેવી જ એ કવિતાની મૂર્તિ આપણે જોઈએ છીએ.

એ સમયને વ્યાપીને મહાન ભાવે ભ્રમી રહેલી આ બે જ મૂર્તિયો છે. પરંતુ કવિતાનાં અન્ય સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવનારા ખીર્જા કવિયો હવે આવેછે;—“કાન્દકે પ્રબન્ધ”ના જોસ-ભેર વીરરસને ગળવનાર, માંહિં દુઃશારરસની આછી, વિરલ છાંડી, નાંખી પ્રધાન રસને સચોટ કરનાર, પદનાબ કવિ જીવો.—હેની એક જ કૃતિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે—પણ તેટલાથી જ હેની કવિતાની સખળ મૂર્તિ આપણી નજરે પડી સકે છે.

હવે આપણા દીપચંદ્રમાં ખીર્જાં ચિત્ર મુકિયે: ભાસણની છબી જીવો, હેનાં ભક્તિ-વિષયક અનેક કાવ્યોનો જયો એક બાજુએ પડયેછે, ખીજી બાજુએ બાણની અનુપમ સૌન્દર્ય-વાળી કાદમ્બરીકથાની શુન્દરાતી પદમાં છાયા બેઠાં નવી જ કૃતિ રચેલી મૂળના સૌન્દર્યને ટકાવનારી, તમારાં નયનેને આકર્ષે છે. શુન્દરાતમ મહારાજ તરીકે ભાસણ પૂજા-વાની કથાને ઐતિહાસિક આધાર નથી, તકનો પણ અધાર નથી; અને હોય તોપણ આપણને એ મહારાજની છબી બતાવવામાં આવેછે તે કેવળ ઉપહાસરૂપ જ જણાય છે. આપણે તો જુદી જ છબી જોઈશું. ભક્તિરસનો પરમ આદર રાખનારો, તે સાથે જ કાદમ્બરી-માં પ્રગટ થતાં દુઃશાર, કર્ણ, અહ્યુત ઇલાદિ રસનાં આલેખન કરનારો રસિક પુરુષ જ આપણે રમૂ ચપેક્ષે જીવો. હેની કવિતા રસમૂર્તિ, ઉત્તર શુન્દરાતના પાટનગર પાટણની મુરખ મુન્દરી સમાન આકર્ષક બનીને હેની મંમુખ બિભી છે તેના ઉપર દીપજ્યોતિ પડે છે તે જીવો.

હવે ઝડપથી ચાહીં જતાં ચિત્રો હાથચિત્રપટ ઉપર આવશે: ‘સીતાહરણનો’ કર્તા કર્મણ મંત્રી, દશમ સ્કંધનો કર્તા કાપરપ કેસવ, ‘હરિલીલા’ અને ‘પ્રબોધ પ્રેકાશ’નો કર્તા હીમ કવિ, ‘વિમલ પ્રબન્ધ’નો રચનાર લાવણ્યસમયગણિ, ‘માધવાનલદોષકપ્રબન્ધ’નો કર્તા ગણપતિ, દેવ્યકવિ નાદર, વિશ્વનાથ જ્ઞાની, વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, ‘પાંડવાશ્વમેધ’નો કર્તા તુલસી, સર્વનું સમૃદ્ધચિત્ર ઝડપથી સરકારી જઈશું—હેમની કવિતાનાં સ્વરૂપ છાયા-રૂપે ઝાંખાં જ પાડીને આગળ ચાલીશું.

આ કવિસંઘનું ચિત્ર કુપ કરીને આપણે એક જીવો જ મૂર્તિ ચિત્રપટ ઉપર નાંખિયે: અદ્વૈતના શુદ્ધભાસી વાદનાં વચનોના, પોતાની કવિતાની કાંઈક કેઈક કલાના હયોડા વડે કહેવતો જેવા સુધટિત ઘાટ ધરીને, આપણી મન અને શુદ્ધિ ઉપર દૃઢ છાપ પાડનારો મુરખ-કાર અખો ભક્ત હેનો સાદી પણ સખળ, સમયે મુગમુદ્રાથી પ્રભાવ સ્થાપનારો, સાહિત્યનાં એરણ્ય હયોડો લઈને અહિં બેઠેલો જીવો. હેની સ્થાને કવિતા દેવી પોતાના વિલાસ તણને, દામિમય આજીવણો ફેંકી દઈને, સાદાં વસ્ત્ર પહેરી કમ્પમાન દેહથી બિભી છે; તે ચિત્ર જોઈને ખેદ કરશો નહિ. કેટલાક દૃઢ વિરાગીના પ્રભાવ-આગળ લલનાનાં લાલિય શબ્દો જાય છે—હેનું આ ચિત્ર છે, એ કવિતા દેવીની તીજાના તાર તોડી નાંખીને આ કંઠણ આચાર્ય એ

મંદર વાલને દૂર ફેંકી દેવાનું છે. તેથી જો દેવીની મુખ્યતા ઉપર કોઈની હાથ પડીને તે માટે આપણને કંઈક ખેદ થાય છે ખરો.

એ ખેદ આપણે દૂર કરવાને આશો બીજું પૂરું આધારન મને હેતું ચિત્ર આપણા માવાદીપ આગળ પરી ચિત્રપટ ઉપર હાથ પાડીયું. કવિનાના હતિહાસમાં મદન મુખ્ય પત્ર આ શુભો. પદ્મસી સ્તિત્વસ્થામાં સમયે સ્થિતિના પૈવિધ્યથી સમત્તાર આપનારા પ્રેમાનન્દને આગળનાં વાર નદિ કામે. પાપડી ના ખેરવાની પ્રતિજ્ઞાની દેના વિશેની કથાને માટે 'દુ કદિ' પાનું એનિહાસિક કે દંતકથાનો પાત્ર આધાર બન્યો. નથી: તેથી દેવી હજીમાં તો, શુભો, માણગોળા સાથે કથા કહેનાર જેવી વાંસી પાપડી, માંદિ: ફરના તોડા બે,મેઠો, હાથે મગસા ખેરમે, અગામાં ફરતી માળા ધારણ કરનારો, પેનાનાં આખવાનો આવા બેડોછે. દેવી સંમુખ કવિનારેવી પ્રકૃત વરને, સુરદાસી, ચીસપડી, કંકણ, હાર, અને વડો-રવિયા સાડી હાથો ખેરતી ગળી છે. દેવી આજુઆજુ મૂકનાર, હાથ, રમત, અરવિન, ગીર, હાથાદિ રસની મર્મિયા આગળ પાદમ કરી વળેલાસરમાં પોરાઈ વળેડ. "વેલ જામે દેવની ને અવેવરમે ફરી,"—દેવી એ દેવીની દેવલના પ્રસન્ન થનાં જાંન દમવંતીયા દંમનુ તેમ દેનાથી આપણું ચિત્ર ચિત્ર સાવછે: દંસ દત્તવ નથી મળે, તેમ નું અન્યાયનું ન્દાડુ મધ્યસ્થનું કર્નક નદિ' જુધી નાડ.

આ રસિક હજી ખગેરી નાંખતી પડશે. બીજું ચિત્ર, શુભ ન નાપનું આવેડ. શુભનનાં ચિત્રો લોકિક કથાની હાથ મીનરનારો અમદાવાદમાંના પેંગનપુરનો સામજમટ પ્રગટ થાયછે. રખીદાસના મેઠામાં દુડા મગધારના પારીદારોના મેઠા આમગ આ રવિ મેડો મેડો જીનિસ પૂનગીઓની વાનાંતી પોથી હાથમાં લઈને સંમગાવનો મેડોછે દેવી પાદમ કવિના જેવી આનાં વચ્ચે ખેરતી, આજુઆજુ અસન આઝાં અને નગરનારી ના જી. કહે દેસા પાદનાં પાદનું કરીને, જેવી છે: કવિ ઉપર પોનાનું પ્રમમ ચિત્રત મેડી નના જોનાનો પ્રમગનાથી નેનોપ પામની જાણાવે.

પણ દરે જગત ખગમગાટ શો મેંગાવછે? જે સામજમટને હાથ ખેંચી ને નાદા વાલે પ્રવળ કરતો પેલો વચ્ચે આવેછે. શિમ અને જોસમેર પ્રદાર કરનારો દંડ ધારણ કરીને, પતારાબેડ, ઉદત અમિનવથી બધાને સ્વચ્છ કરતો આ રવિ શુભો. દેનાથી કંઈક દૂર મેનરે શાખી કવિના દેવી, અવધંબ બરી, અવધેમાં સાખિય નદિ' પાનું આપણનનું જગ જાનુજની, નલરે પડેડ: દેના હાથમાં જીવીગળેરો ન્દાનો મગો મારે ને: અનિ-અજમે પનુ કાવના સાસથી જો કપાયે મળેછે.

દરે સજવાર પડો પડેછે. પાને જાયોછે ને સાથે ન સાહેડની નર્મતાના પાટ ઉપર મેડોલી જોડ દેવની હજી પ્રગટ થાયછે. સાહીદગદાદી પાપડી હાથો ખેરવા, કમળાઓના મૂકનારથી મેડિન, ગિતા રવિ દયામળે કાજુ નદિ' જોનાયે? શુભો,

હાથમાં તંબુરો લીધો; અને તે સાથે જ સંગીત અને કવિતાની દેવીઓની મૂર્તિયો ચિત્રપટ ઉપર પ્રગટ થઈ. અને બાણીઓ લખિત લટકાથી પોતાની નાજૂક, દેહલતા લહેકાવતી, ગરબે રમવાને ગોરી સાંચરી હોય એમ બાણાવહે; હેમનાં અતીવ મુઠક અને સુંવાળા સામડીનાં ગાત્રો નવીન દીપ્તિથી દીપ્તિ, અને સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ વરસાવે છે.

વળી વિશ્રાન્તિના ન્હાના અન્તર પછી પ્રાચીન અને નવીન યુગના અંતરિયાળમાં રહેલા પ્રદેશનું દર્શન કરીશું.

દલપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બેની પ્રભાવશાળી મૂર્તિયો પ્રથમ જ તરી આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ઉપક્રાંતિનાં કિરણો હેમના શરીરની આસપાસ આછાં આછાં ફેલાઈ રહ્યાં છે; પણ હજી પૂર્ણ પ્રકાશ થયો નથી. હેમનાં પાછળ નવલરામ બેસા છે, શુદ્ધ રસિકતાની ચિન્તનમય દ્વિત્વસુરી બન્નેનાં પ્રેમગવાણી મુખમુદ્રા અને નયનો બોતાં વાંત આપણને માનનો બેભાને આવે છે.

હવે આપણે ઝડપ કરી પડશે. પ્રાચીનમાંથી નવીનમાં સંક્રમણ થયાનાં ચિહ્નોથી અંકિત થયેલી કવિપરંપરા આવે છે : “પૃથુરાજ રાસા” માં સૌન્દર્ય અને અણુઘડપણનો વિલક્ષણ મયોગ કરીને પણ હેવટે લલિત ચારુતાની જ છાપ પાડનાર ભીમરાવ, ‘કુમુભાવલી’ ના સુભગ કર્તા દોહનરામ પંડ્યા, ‘કેસરવિજય નાટક’, ‘રાણકદેવી’ કાવ્ય અને સુભગ ‘સુબોધ ગરબાવળી’ના લેખક બાપાનાથે ભાઈશંકર ભટ્ટ, અગમ્ય અર્ધબોધ અને ખરબચડી પદરચના એ બે પદનાંથી કાંઈક જાંખી કથાવતી કવિતાવાળા હરિલાલ હર્ષદરાય મુન; એ ચિત્રોની માત્ર જાંખી જ કરી લઈશું. અને યુગરાતની ઉપર એકવાર બાપક અસરથી પ્રભાવ સ્થાપનારી મૂર્તિ આ કઈ છે? તેમની નયનોવાળી, દીપ્તિમય મુખશોભાવાળી, અણુઘડ વસ્ત્રોથી વીંટાયેલી ગોવર્ધનરામની જીવી તરત જ ઝાંખી સડીશું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ન ‘પુરાણ’માં સામર્થ્યની નિર્વિવાદ છાપ સ્થાપનાર, ‘રનેહસુદા’નું રસ અને શુષ્કતાના અનુભવ મિશ્રણવાળું કવિત્વદળ આપણા મુખ આગળ ધરનાર ગોવર્ધનરામ! હેમની રહામે— આ દોણ પલંગ ઉપર પોતી છે? હાલની રંગભૂમિ માટે નાટકો લખનારા કવિ નથુરામ મુંદરજીને પૂછીશું તો કહેશે કે—

“તોડી વહોડા બૂપણો, કર્યો દૂર સર્વ સુવર્ણને,

રસરાગ બેડી ખોઈ, ખૂન કઠોર કીધા ચર્ણને;

સતી છુપાવી મુખ, દુખણીએ ન બેયું અમ બણી;

—શું મિત્ર! માનવતી પ્રિયા?—ના, ગિરા ગોવર્ધન તણી.”

હવે હાયાચિત્રદર્શન બધ કરી દઈશું—ખીજાં ચિત્રોની હાયા પાડવી હોય તો ચિત્રો હજી છે; પણ સમય નથી; અને કેટલાક સામાન્ય વિચારો, ગમ્ભીર પ્રશ્નચર્ચા, આ ખેડને બંધ કરાવે છે.

છેક ગોવર્ધનરામ સંધી આપણે આની પેઠાચા. એ પ્રાચીન અને નવીન યુગની વચગાળાના નહિ; પણ નવીન યુગની અધીપ વિશેષ રહેલા હેવા લેખક છે. હેમની જ્ઞેકા-જ્ઞેકા, આ નવીન યુગની દૃષ્ટિથી, મહિમાવ દ્વિવેદી આવશે. નવીન યુગનો ખરો આરંભ 'કુસુમભાળા'થી થયો એમ તરસ દૃષ્ટિ રાખીને જ બોલું છું. મળિરાકર રત્નજી ભટ્ટ, ખ. ક. ઠાકર, 'કલાપી'—એ આ નવીન યુગનો મુખ્ય પાત્ર છે. 'નવીન કવિતા'નું સ્વરૂપ આલેખિયે. પ્રથમ એક સ્વરૂપ એ છે કે પ્રાચીન કવિતામાં પ્રકૃતિનાં દશ્યો તરફ લક્ષ્ય અત્યન્ત અધ્ય અપાયુંછે; વર્ણનાત્મક કાવ્યો સ્વતન્ત્ર રૂપનાં તો નથી જ, પણ પ્રમંગ-વશાત્ આવેલાં વર્ણનોમાં પણ સૃષ્ટિરચના લક્ષ્યરૂપે રહેલી નથી. નર્મદાસંકરે આ દિશામાં આગળ પડવાના પ્રયાસ કર્યા, પરંતુ તેમાં sincerity (હૃદયના આવની સાચાઈ)ની જિન-તાને લીધે સફળતા નથી આવી. દક્ષપતરામમાં પણ આ આખનમાં શુદ્ધતા જણાયછે. આ કાનતા 'નવીન કવિતા'એ બહુ અંગે પૂરી પાડીછે. પરંતુ માત્ર સૃષ્ટિસ્વરૂપનાં દર્શનો, વર્ણનાત્મક પ્રતિબિમ્બો, તે જસ નથી. પ્રકૃતિનાં અન્તઃ સ્વરૂપો, હેનાં બિન્ન બિન્ન સ્વભાવપરિવર્તનો; અને તેથી પણ વિશેષ, પ્રકૃતિ અને માનવજીવન, માનવહૃદયજીવન, હેની વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ સંબંધ અને તે ઉપરથી પ્રગટ થતી કવિતાની ફિલસૂફી (philosophy of poetry) એ આપણી ભારત કવિતામાં બહુધા નજરે પડતી નથી—અને તે નવીન ગુજરાતી કવિતાએ પ્રગટ કરવાના પ્રયાસ કર્યાછે,—ધણે અંગે તે મદ્દગ થયાછે. ભવશૂતિ અને કાલિકાસની કવિતામાં પ્રકૃતિનાં દર્શનો માયાં, મુન્દર, અને આવવાદા છે, તે અપ-વાદરૂપ સ્થિતિ જ ગાળીશું, અને તેમાં પણ ઉપર કહેલો માનવ અને પ્રકૃતિનો ગૂઢ મં-બંધ જે પાશ્ચાત્ય કવિતામાં—ખાસ કરીને ઓગણ્ણિસમા મેકાની પાશ્ચાત્ય કવિતામાં—ખીલવાયોછે તે તો નથી જ એમ કહેવામાં ન્વેદેશગોરવમંગ ભરે થાય, મત્યમંગ તો નહિ થાય. નવીન કવિતાએ પાશ્ચાત્ય કવિતાનું આ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની માથે આપણી ભારત કવિતાના ઘટક અંશોથી વિચ્છેદ થયા નથી દીધો—એ એક નવીન કવિતાના શુભપક્ષમાં મૂકવાની વાત છે. ભવશૂતિ અને કાલિકાસ અરંભોએ અપવાદ દેતા—તેનું કારણ કે તે પછીના સંસ્કૃત કવિતાસાહિત્યમાં તો અવંકાર, અને રસ પાનું, સાધ્ય વસ્તુ તરીકે ગણાવાને લીધે હેનું સ્વયંભૂ સ્વરૂપ જાણું રહેલું હાગેં. ખાસ કરીને. રાષ્ટ્રાલંકાર ને વિશેષ આ દીકા વિશેષ લાગૂ પડેછે. રાષ્ટ્રાલંકાર તો આપોઆપ આવી જાય તો જ હેની ચારતા સ્થપાય. મૌન્દર્ષની ઉત્પત્તિની સાથે હેના અવયવો સ્વયમેવ ખીણે તો જ મૌન્દર્ષ તે મૌન્દર્ષ, નહિ તો કૃત્રિમતા. અંગકસરતના ખેલને અનન્ય હૃદય ગણીને કેળવનારા મય-વર્ગની શરીરચટના કરતાં રવાબાવિક રીતે જ, નિત્યજીવનના વ્યવહારમાં અંગના સ્નાયુની ખીલવણી મેળવનારા, જેવાકે ધૈર્યસવારો, તરનારા, ચાલવાનો વ્યાયામ કરનારા, ટેનિસ વગેરે જેવી રમતો રમનારા,—એ વર્ગમાં શરીરચટનાનું મૌન્દર્ષ અકૃત્રિમ અને સુષક પ્રગ-થાયછે;—એ દૃષ્ટાન્તે કવિતાના અવંકારો, ખાસ રાષ્ટ્રાલંકારોનું જોઈ લેવું.

'નવીન કવિતા'એ આ કૃત્રિમતા દૂર કંટી દીધીછે. પરંતુ એક બનિછે ત્યાં થતાં ખીળ અનિછેતા પ્રવેશ થવાનો ભય છે તે સ્થાને ચેતવણીના પુકાર કરવાની જરૂર છે.

એક પ્રકારની કૃત્રિમતા ગઈ, પણ બીજા પ્રકારની કૃત્રિમતા ખેંસવાનો ભય છે. એ ભયનું બીજા અનુકરણમાં છે. અનુકરણ નતે દ્વય નથી; શુદ્ધિપુરઃસર, હેતુપુરઃસર અનુકરણ, કરવામાં તો સારસ્ય પણ હોય છે. પરંતુ હેતુ વિના, સ્વમત શક્તિને અભાવે, ચતારા અનુકરણમાં દ્વય જ છે. એક જગે કહેલું સ્મરણમાં આવે છે; કાંઈક આ નમૂનાનું વચન હતું : જેણે મુખને ચન્દ્રની ઉપમા પ્રથમ આપી તે પ્રતિભાશાળી પુરુષ, પરંતુ હેને અનુસરીને જેઓ મુખચન્દ્ર કહેવા લાગ્યા તે મૂર્ખ. નિર્જીવ અનુકરણનું દ્વય આ વચનમાં અંકરે સમાનાયું છે. ‘નવીન કવિતા’ના આરંભ પછી એ શૈલીનાં હાથાં નિઃસત્ત્વ અનુકરણો કેટલાંક થયાં છે તેને ઉદ્દેશીને મ્હારી ચેતવણી છે. ન્હાનાલાલ કવિની ‘છન્દ વિતાના છન્દ’ની કવિતાનાં અનુકરણો આજ સુધીમાં થયાં છે, પણ રચનાનાં જ નહિં, પણ હેમની કવિતા-શૈલીનાં પણ, તે સર્વેમાં અન્તરગત્વને અભાવે સદાઈ ગમેલા ગર્ભવાળાં ફળ જેવો જ રસ—નીરસતા—પ્રગટ થાય છે.

આ તો અનુકરણથી યતી કૃત્રિમતાની વાત થઈ; પણ બીજી કૃત્રિમતા વિશે પણ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. ન્હાનાલાલ કવિની કવિતા ‘નવાન કવિતા’ના ફાલભાનો જ ભાગ છે; માત્ર કેટલાંક આગ-નુક સ્વરૂપોએ કરીને હેમાં બેદનો ભાસ થાય છે. એ બેદા-ભાસને સ્વીકારી લઈને એ શૈલીને “નવીનતર કવિતા” નું નામ આપીશું. આ ‘નવીનતર’ કવિતામાં, અને વિશેષે કરીને એ નાથકના અનુસારી વર્ગમાં, સમતોલતા, સમપ્રમાણતા—અથવા સુપ્રમાણતા—ના અભાવને લીધે દ્વય આવે છે. કલાનું ખરું સ્વરૂપ—નેસર્ગિક કલા એમ વિરોધાભાસી નામ વાપરીને કહું તો, નેસર્ગિક કલાનું ખરું સ્વરૂપ—આ સમતોલતા માગી જ લે છે. એ સમતોલતામાં મંચમનો અંશ તત્ત્વગૂત છે. જીવન-વ્યવહારમાં,—કૃદ્ધમજીવનમાં, રાજ્યપટનામાં, રાષ્ટ્રજીવનમાં,—સર્વત્ર આ કલાનો અંશ—સુપ્રમાણતા—સમતોલતા—આવશ્યક છે; એ ના હોય તો સર્વપટના શિથિલ, અસંવાદી, કંકશ થઈ જાય. એ કલાતત્ત્વના ત્યાગનાં ફળ હાલ આપણને રાષ્ટ્રીય મંચલનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને વેળાસર સાવધાન નહિં થયે તો વિશેષ શોભ, અનર્થ અને વિતાસ પણ આવી પડશે. અસ્તુ. એ કલાતત્ત્વને તહાનું જીવનચત્ર, સાહિત્યના અન્વેષણનું સત્ર, ગણ્યો તો ખરો લાભ થશે. કક્ષાની માગણી હું કરું છું, કૃત્રિમતાની નહિં; તહાના કુદુરખ-જીવનમાં તહાના આજકો કો “પિતાજી” કહેવડવવાનો ઉપદેશ કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી; તે જ રીતે સાહિત્યના વ્યાપારમાં પણ કૃત્રિમતા તગવી હોય તો ખરી કલાનું તત્ત્વ મોખીને લેનું મેવન કરજો.

હવે વિસ્તાર બહુ થઈ ગયો. શુન્દરલી સાહિત્યમાં, ગદ્યસાહિત્ય, અને ખાસ કરીને નાટક અને કથા (નવલકથા)ને વિશે તો બોલાયું જ નથી. એ માટે હવે અવકાશ નથી. આપણા સાહિત્યના—*Imitation*નાં ટૂકડું સર્વાંગી દર્શન થઈ મરડું નથી, પરંતુ મુખ્ય શાખાના પશ્ચાત્તુભાનું દર્શન થયું તેટલાથી જ સંતોષ માનીશું.

હેવટમાં તહાના આ નવીન મંચને મ્હારા જાણ અન્તરથી શુભ આશિષ દઈ આ ત્રિચિત્ર વ્યાખ્યાન બંધ કરું છું.

એક હેસો †

માર્ગની બાજુમાં પાંચ વૃક્ષો આવી બેસતો;
શોકના સાગરે ડૂબી 'હંદુ કાંઈ' વિચારતો.

એકલા પત્થરે બેસી વિશ્વ સૌન્દર્ય નિર્જતા,
અમળ્યા દીન હેસાને મણીયે વાર નિર્જતા.

માત્રો બધાં શિથિલને યુષ્મ તેજ હીણ,
દીપ્તિ ખૂટી નખનની પણ વર્ષ બેઠાં;
દોકલ અંગ સમ છૂટું તું કેડિયું ચે,
તૂરેલ કેસ યદી બાંધ્યું ન બાંધ્યું તેચે,
ને શણિયું સિરપરે પણ એક ફાટ્યું,
ને ધૂળતા કરમંહી હતી વાંસત્રંગ.

અથુ એના નયન પરથી કોઈ ના લૂછવા ત્યાં,
એની જૂતી કરચલી પરે કોઈને પ્રેમ ત્યાં ના,
દાઈ એને નિરખતું નહિ, કોઈ ના બોલવાને,
એની એવી સ્થિતિ નિરખવી દુઃખમય દાઈ એચે.

નિશાળે એકલા બેઠાં ગયાંતાં બાળકો અમે
“મૂઠ જો, ભૂત પેસો ત્યાં!” કહેલું કોઈએ; રમકં.

બાલો અમે ત્યાં રમતાં બધાં ત્યાં,
—કો હર્ષમાં કો વળા ખેદમાં ચે—
ભૂવાય ના તે હજી દિન હંધી,
તાળે હજી તે સ્મરણે રમે છે.

જોતાં અમેને રમતાં ફૂંટતા,
ને વૃક્ષના ગાલ બીના થવા, ને
તે રહેજી બેઠી વૃક્ષ આંખથી તો
રે અબુધારા સરી જાય ત્યાંય !

† અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એક સમયે વાંચનારને ખીંગાને એવાં કશ્વ કાચો બહુ વખણાતાં. તે સમયમાં લખાયેલા એક અમેરિકન કવિ—Ralph Hoyt (1806-1878) નાં એક એવા કાચને યુજારાતી રૂપ આપવાનો એક અભ્યાસીનો આ અંક પ્રવાસ છે.

ને દોડતાં તેની કને ગયાં તો
 બેયા અમે ઝાઝ ધુણ રહેલા,
 સૂણો ન શબ્દ પણ એક ત્યાંથી.
 —રે, દુઃખને વાણી નહીં હશે શું ?

બીની છતાં આંખ જણાતી જણે
 પાસે યકી વ્હેતી સરિત સાથે,
 સમાનભાવે નિજ દુઃખ કહેતી,
 ઝીણું ઝીણું કંઈ વરી રહેતી.

રે દેવદૂતે તંહી શાન્તિ તોડી
 —સદા મ્હને આં : પ્રિય નામ લેતું !
 ડોસાણું પૂછ્યું નમી દુઃખ-લેણે.
 રે રે લાલિતા, ન ભૂલું કદિ એ !—

(અચ્ચાર તદ્દરે નિરખી વસન્તો
 તેણે હતી, ને હતી તેર મેથે.).
 ગીઠા ઝીણાં તે સર ના બંધું હું !
 બાલાસુરે માર્દવ દેવ દીધું.

“ બલા, એકસો આંહી ક્યાંથી ?
 નથી રહેવા શું ત્હારે મૂલી ?
 સરે આંખથી આંસુ અરે કા ?
 નથી પ્રેમલ ત્હારે શું બાલા ?
 અનિમિષ-અંહી શું નિકાળે ?
 વહે મોતીકાં આંખથી સાને ?
 નથી તેજ રહું જરી બાપુ !
 ધુળે ગાલને ઝાઝ નિહાળું.
 કમ્પે રૂહાડથી કાપ શું ત્હારી ?
 ગર્જ જુખથી ચકિત શું ત્હારી ?
 પ્હણે ઝૂંપડી મ્હારી ઉભી ને,
 તંહી આલ, હું દોરે ત્હને ઝો ! ”

હસ્યો તે સૂણીને આણું, સર્પા બે વંધુ અમુને
 ખંખારી શ્રેમથી ડોસો, ધુજતા સ્વરથી વદે :

“ જુદું હું : વિશ્વની આશે હવે ના શાન્તિ કે મ્હ
 પૂછ્યું તો કહું હું બાલે ? ખેડું હું કેમ આંહી તે.

આવું અહીં મધુર આ ફરી ચિત્ર લેવા,
જે લેખને પ્રકલ્પ, મુજ ઉર પેલાં;
ન્યારે હતું હૃદય આ મુજ પુષ્પ જેવું,
સીઝાયનાં હતી લીલી, મુજ વાડી ન્યારે!
શાળાનું આ ગૃહ જૂનું, અર! તેજ એજ,
પેલુંજ રે પગચિયું, ચહડતો સદા હું;
ભાંગેલી જારી પણ પેલી, અને પહોળે જો,
મહે ચિતર્યા રમતમાં મુજનામ તે ગે.
જન્મ્યો પહોળે મુપડીમાં, પ્રિય મુપડી તે,
હા, ચિરકાળ મધુર મુજ ગૃહ એ નો;
હોનાં પહોળે પ્રિય હતાં મુજ ખેતરો ને,
લીલાં દિલે હતી સદા ચમકીરતાં તો.
રે, આવતી મધુર આંહી વસન્ત દેવી,
મુધા નય્યાં હરખના ઉડતા ફવારા;
શું શું રમડું? અરર એકજ આજ હું પું-
સ્વપ્ન? ખરું? મધુર બાલક! કાંઈ ફેલેલું.
જો પીપળા ઉભી પહોળે હજી લીલી કેવી!
એ ગોઠ્યા સહજતો ચઢી ટુંજ સમાં,
બેસતો હતો સમય, ના કંઈ જાન લેતું;
હંમે ન બહીક કંઈની ગૃહ કાર્ય વિના.
નિશ્ચિંત વિરૂંત નહી, અહ! ઉડતી શી,
હા, એ ગયા જીવનના દિવસો મધુરા!"

તુટતા સ્વર સંજ્ઞાને આંખથી આંસુ જે ખર્યા;
મુજતા મુરથી ડોમે ધ્યાસ લે બોલતો ફરી:
“બે આ હજી સુરિત ગર્વિત ચાન્ત તેજ,
તે પેલું સ્થાન જાંલી સ્થાન અમે કરતા;
લીલી, અહા! નહીક શરિ મહી મધુ એ,
દેવા તર્ફ કુસુમ મહાઈ ખીલી રજુનું.
પેલો ખરો, પૂજા પહોળે લથુ, હીચકો મે,
રે કાઠિયું તાંલી હતું મુજ જર્મ ખાંચું!
દાદા તદા, લણણી જે લણણું કુંડાણું,
કુટમ્બ મુજ નહીં તે કદિ વિચ જોશે.
ખોડી ખોદર ગર્મ ઉડતી સ્વપારો,
તે સર્વ પ્રિયજન તેમ ગયા ઉડીરે;

હા ! સાત આત્મ તજ દેહ મયા છતાયે,
 ને પ્રેમ ધૂત હજીયે હૃદયે રમે છે !
 ત્રિયંકુ તેજ તર્ણુ જો નભમાં પહોરે !
 અરથાથી છવન તણાં રૂપ એ બતાવે :
 ઝાંખા જૂતા નયને પણ એ પરિશિત,
 રે સ્વર્ગમાં નિવસતાં પ્રિય એ બતાવે.
 હા, ત્યાં પહોં પ્રથમ લીલી મહેને મળાતા,
 સુમ્મન તે, વિપળ તે, દિન તે ભૂલું કયમ ?
 આત્મા ડૂબ્યા અમ તંહી રસ અદ્ભુતે કે
 મુશાં હતાં : ગણી રહ્યાં નભ તારલિયે.
 તે દેવી આત્મ જડબંધનથી દખાંચો
 આ દેહ છોડી મુરખોડે ઉડી ગયોરે :
 જો પેલી ટેકરી પુનિત નીચે હજીયે
 ને કુમળા લલિત દેહ વિરાગ થે છે.
 એ ટેકરી નિરખવા ફરી એક વાર,
 ત્યાં ખેરવા ગરમ આંસુ ફરી ફરી એ,
 ઉડી બધા વિરમવા ઊરની તંહી ને
 આરામ આ હૃદયને કે આપવા હું,
 આલું ફરી ફરી અંહી શ્રમ આમ વેઠી,
 આ પુણ્ય સ્થાન નંહી સ્વર્ગ હતું અમારું :
 જ્યારે હતું હૃદય રે મુજ પુખ્ત જોલું
 સીંચાયતા હતી લીલી, મુજ વાડી જ્યારે.

તુલતા સ્વર સંજ્યા ને આંખથી આંસુ ખેખવી
 સુખની છર્ણુ રેખામાં, જણાઈ તેજ રેખ એ.

વહ છું : વિશ્વ આશાના વાંતાણે જિંદગી નથી
 પૂછ્યું તે તે કશું બાલે ! સુખી હો છંદગી બધી ”
 હજીયે ખેસતો આવી માર્ગની બાજુ પાંચતે,
 શિલાએ શિર ઢાળાને ઉઠું કાંઈ વિચારતો.
 એકલો પતથરે ખેસી, વિશ્વ સૌન્દર્ય નિષ્ફટો
 અજાણ્યો દીન ડોસો તે હજી ત્યાં આંસુ સારતો.

જગમાં તે જન્મીને શું કર્યું ?

ઈસી સતના નવમા સોડમાં પાટખ યદેર પૂર્વ જ્ઞાનલાલી ભોમવતું હતું. સદે-
રમાં કસલાક તો કરેલાધિપતિ હતા એવા એક કરેલાપતિના પરમાં સાંત અને મંજીર
પાલમેસ આવી રહી હતી. અધિનાકુખર મરખા પેદા પયારી પામે વિદ્યાભ્યાસ હતા પણ
તેમજે ઉપમાર કરવાની તા પાડી હતી. તેમજે કહી દિધું કે 'ગ્રેહ હવે એક બે કલાકના
મેમોન છે।' કુર્કુખનું હરેક ખાલુસ પોતાના અવિચ્છના વિચાર કરવા લાગ્યું હતું. 'એવામાં
ગદને બારે ગ્રેમો આવ્યો છે' એમ મંમગાણું. તેમજે પ્રાણ છોડ્યા.

+ + + + +

શોની દલેલીથી યોડે દર મોકરયાકરોને રહેવાની ઝોરડીઆ હતી. એક ઝોરડીમાં
તેમનો ધરડો માડીવાળો રહેતો હતો. બારખા આગળ આટલામાં તે સુતે હતો. પામે તેની
ટદ સી બેઠી હતી. તેની આંખમાં આંસુ હતાં. એવામાં તેના પાંચ છોકરા અને ત્રણ
પરજેલી રિકીઓ બહારથી આવ્યાં. કસાએ બધાના માથા ઉપર પ્રેમથી ત્રણફેરની આ-
ધિવાંડ આપ્યા. પોતાના ન્હાના છોકરાને તેજે કાઠી કરી. તે પાડી બહાર નગર કરી પક્ષી
વગેરે પ્રાણી ફરત નિવસનનો ડોચો મરણ પામ્યો. ગ્રાહ ઉપર મોટેલાં પક્ષીઓ પણ તેના
તખને ઉડી ગયાં.

+ + + + +

માડીવાનનો આત્મા ધર્મશાળના હરખાર તરફ ઝડપથી ચાલ્યો. રસ્તામાં તેને તેના
શોનો આત્મા મળ્યો. તેનાથી ચલાવું નહોતું. તેને પોતાની મેને ચાલવાની રેલ નહોતી.
તેનામાં બાર હતો. દારૂનાં દારૂનાં શેડે માડીવાળને પુઝ્યુ. "અબ્બ તું તો ઝડપથી ચાલ્યો
જા જાવ છે." "હું કોઈ દિવસ ધીમેથી ચાલ્યો જ નહીં. હું ન્હાનો હતો ત્યારથી આ
મુસાફરીએ લગ્યું છે એ વાત તરફ ખાફે લાગે હતું." મારીચાગાએ જવાબ આપ્યો.

"મે તો આ મુસાફરી વિશે વિચાર મરખા પણ કર્યો નહોતો. મને મંત્રારમાં બદ
જ મરજું હતું. તે છોડનાં મને પછી કુખ તથા," છોડે કહ્યું.

"પણ સુન, એક આપણના અજબીન તારા તોઈ તમને મરને જન્મવતાર મર્મ-
સન્નિષ્ઠન તથા વિચાર નહિ આવેતો."

તે સ્વાર્થો છોડો મ્હન ધમખ સરખો ચાલ્યો-હતો. તેનાજા હાથવા જાંઘવાની પણ
હાથ રહી નહોતી. તેજે બારે અવાજથી અજબ આપ્યો, "મને ત્યાં જાવનું કે મેં જા-
વિવમ મેરે, વિચાર કરો દેહ."

“મારી પાસે મારી જીની ગાડી હોત તો હું તમને તેમાં બેસાડી લઈ જાત.”

“અને મારી પાસે મારા પૈસા હોત તો તેમ કરવા માટે હું તમને સો રૂપિયા આપત.”

“પણ આ મુસાફરી માટે હું તમારી પાસેથી કંઈ પૈસા ન લેત.” ગાડીવાને હસ્તાં હસ્તાં જવાબ આપ્યો. “કારણ કે પ્રજીની મહેરબાનીથી મારે તેની જરૂર રહી નથી. પણ હવે જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને ઉચ્છ્રી લઉં. એ શિવાય બીજો રસ્તો નથી.” એમ શેઠ ધરમા ગાડીવાળાની પીઠ ઉપર ચઢી બેઠા અને ગાડીવાન આનંદથી તેને લાઇને બીજી દુનિયા તરફ ઝડપથી ચાલ્યો.

+

+

+

+

+

ધર્મરાજના દરબારના દરવાજા આગળ બંને જણા આવી પહોંચ્યા એટલે ગાડીવાને શેઠને નીચે ઉતાર્યા. અને તેઓ પહેલા જઈ શકે તેટલા માટે તેમને દરવાજા આગળ મુકી પોતે એક કોરે ઉભો રહ્યો. પણ દરવાજાના દ્વારે તેને પહેલા અંદર આવવાની સૂચના કરી અને કહ્યું, “ધણા આત્માઓ તમને બેઠવાને આપુર છે.”

ધરડો ગાડીવાન દરવાજામાં ચઢતે અંદર પેડા કે દિવ્ય વાદ્ય અને સુંદર, સંગીતના સૂરો બહાર નિકળ્યા. ધર્મરાયે તેનો ન્યાય નક્કી કરી નાંખેલો હતો.

“ધરડો ગાડીવાન ક્યાં ગયો?” સ્વાર્થી માણસે દ્વંતે પૂછ્યું.

સંસારની અંદર રહી પ્રજીની વિભૂતિનાં દર્શન કરવાની આતુરતામાં તેણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે. અને તે મહાન વિભૂતિનાં દર્શન કરવાના પંથે તે પહોંચ્યો છે. એ પંથે ચલવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોનો તેને સહવાસ છે.”

તે સ્વાર્થી માણસ તદ્દન ચાડી ગયો હતો તેથી તે દરવાજા આગળ બેસા ગયો. પછી તેણે પૂછ્યું: “ત્યારે મારે શું કરવું?”

દ્વંતે દયા આવી તેણે કહ્યું “મારે તમને એક પ્રશ્ન પૂછવાનો છે.” “શેનો પ્રશ્ન?” ઉચી જોવાની તરફી લીધા વગર તેણે કહ્યું.

“આ દરવાજામાં પેદા પછી કાળી બાજુને રસ્તે અથવા જમણી બાજુને રસ્તે જવાનું હોય છે. એ બેમાંથી કયે રસ્તે જવાનું એ તમે તમારી પોતાની મેજે નક્કી કર્યું છે. કહો કે જન્મમાં જન્મીને તમે શું કર્યું? તમે પંચોતેર વર્ષનું આયુષ્ય જોમળ્યું છે. સવાર ચતુ હતું અને રાત્રી પડતી હતી અને સારી માનવ જાત તમારી સાથે પોતાનું જીવન જીવતી હતી. દિવસે સૂર્ય પ્રકાશતો હતો, રાત્રે ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશતા હતા અને માનવજાતો તમારા સહવાસમાં હતા. તે વખતે મહાન સંસારમાં તમે ‘શું કર્યું?’”

તે માણસે જવાબ આપ્યો: ‘હું જન્મ્યો ત્યારે ગરીબ હતો અને પત્થરમાંથી મેં મારો રસ્તો કર્યો, સવારથી સંજ સુધી મેં સખન કામ કર્યું અને મારી પાછળ મેં કરોડો રૂપિઆની દોલત મુકી છે. થોડા જ માણસો મારા જેવું કામ કરી સમ્પાદક હશે. તમારી મરજી દેશ તો જ્યાં કોઈની લગ્ન પછી રાખેલા નદિ યથેસે ત્યાં મેં જન્મી હતો મેળ-વેલી તે વાત કહું.’

“જન્મી હતો ?” હોતે આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“જ્યાં બધા માણસો પાછા પડે ત્યાં ફોનકમંડ સવું એ મોટો વિજય—”

“મોટો વિજય ?” હોતે તેને અટકાવ્યો.

“એ મોટો વિજય નહિ ? આપણે સામે રૂપિઆની દોલત મેળવવી અને બીજા એ કામમાં કોડી પછ—”

હોતે નિષ્વાસ મુસો અને તે સ્વાર્થી માણસને જતા દરવાજે બધાડી આપ્યો અને રોકના ઉદ્ધાર સંભળાયા.

“હું તાન યાદી ગયો છું. મારાથી આવી સકાય એમ નથી. પેલો ગાડીવાળો આવીને મને ઉચકી નદિ લઈ જાય ?”

“ના, તેણે બીજો રસ્તો પસંદ કરેલો છે.” હોતે જવાબ આપ્યો.

તે પછી ફુખી આત્માઓનું ટોળું આવી પહોંચ્યું. તેમણે સ્વાર્થી માણસ તરફ પોતાના હાથ લંબાવ્યા અને કહ્યું: “અમે તને અંધકારને પંથે દોરી લઈ જઈશું. જેમના હૃદયમાં પ્રેમ અને દયાનો છાંયો હોતો નથી; જેઓ પ્રેમ અને દયાને લાલચ નથી; જેમણે કોઈ પણ જાતનાં સતકર્મ કર્યા નથી, માત્ર પોતાનો જ અર્થ જોયો છે તેવા માણસોને અંધકારને પંથે જઈ અંધકારમાં જ વસવાડું છે.” સ્વાર્થી કરોડાધિપતિ આશ્ચર્ય થયો અને અંધકાર હવાઈ ગયું.*

ચંદુલાલ દેશપાલક અમીન.

દ્રાવિડદેશનું રામાયણ.

બંગાળી બાષામાં પ્રસિદ્ધ યતા-“ પ્રવાસી ” ખાસીકમાં દ્રાવિડદેશના રામાયણ વિશે જે હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે અતિ અંગતની જણાતાં ગુજરાત સમક્ષ મૂકવાની હોમત કરી છે. આઘા છે કે આ અમતું કેંક પરિણામ આવશે.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આદિ કવિ વાલ્મીકિ વિરચિત રામાયણ સન્માન પામી પ્રચલિત થયું છે. ત્યારે દ્રાવિડ દેશમાં એક ખીલું જ રામાયણ પ્રચલિત છે. બંને રામાયણોમાં મૂળ ઘટના એક જ છતાં બંને પુસ્તકોની કેટલીક હકીકતોમાં તફાવત છે. ઐતિહાસીક દૃષ્ટિએ દ્રાવિડદેશના રામાયણની ઘટના વધુ વિશ્વાસ કરી શકાય તેવી છે. વાલ્મીકિનો હનુમાન મોટા મોટાવાળો વાનર, તેનું પૂર્વ ૧૨ થી ૧૦૦૦ ચોજન પર્વતની ગણતરીવાળું, તે એક જ છલંગે સસુદ્ર ઉલ્લંઘી શકે. સૂર્યને હસ્તગત કરી શકે વિ. વિ.; ત્યારે આ રામાયણમાં હનુમાનને વિદાન—પેદુ—રાજનીતિનું વિ. વર્ણવેલું છે. મુકાબલે દ્રાવિડ દેશના રામાયણની હકીકત સંભવીત ઐતિહાસીક ઘટના હોઈ શકે એમ કહેવામાં વાંધા જોવું નથી.

સૂર્યવંશી રાજ સગર જે વખતે દક્ષીણ દેશમાં દિગ્વિજય કરી સ્વભૂમિમાં જતો હતો તે વખતે દ્રાવિડ દેશનો જમૂતવાહન નામનો રાજા કાષ્ઠ સૈંદર્ય સુંદરી—રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ધમાલખાં હતો. રાજકન્યાના રૂપચુલ્ની વાતો સાંભળી સગર રાજ તે સુંદરીને લઈ ગયો. જમૂતવાહન અપમાનીત થતાં લજ્જાયુક્ત લંકાના પ્રતાપી રાજા ભીમને શરણે ગયો. જે ભીમ એક સમયે મહાખળવાન દિગ્વિજયી મનાતો. તે આ વખતે વૃદ્ધાવસ્થામાં શૈર્ષલીન થયો હતો. ભીમની પછી ઉત્તરાધિકારી કાષ્ઠ નહોતો. એટલે જમૂતવાહનને પુત્ર તરીકે રાખી રાક્ષસ વંશમાં પરણાવીને લંકા અને પાતાળલંકાનું રાજ્યદાન આપ્યું.

ત્યાર બાદ ધણું વર્ષો પછી જમૂતવાહનના વંશમાં ધવલકીર્તિ નામનો એક પ્રતાપી રાજા લંકામાં રાજ્ય કરતો હતો તેનો સાથો શ્રીકંકુમાર સેવક તરીકે રહેતો હતો. છતાં પણ સ્વાર્થવૃત્તિ કરી પોતાના અને પોતાના વંશને માટે એક રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરિણામે તેણે પાતાળલંકાની ઉત્તરે વાનર દ્વિપે કેટલાક દેશો જીતી કબ્જિત્વ પર્વતે રાજ્યધાનીની સ્થાપના કરી વાનરનું ચિત્ર આલેખી રાજ્યધ્વજ ફરકાવ્યો. તેના વંશ-જ્નેએ આ ધ્વજ ચિરકાલ રાખ્યો. શ્રીકંકુમાર વંશમાં વળકંકે, હિન્દ્રાપુષ, અમરપ્રભુ અને કપિકેતૂ નામે પ્રતાપી રાજાએ જન્મ લીધો. અમરપ્રભુ લંકાની એક રાજકન્યાને પરણ્યો હતો. કીષ્કિન્ધા અને અંધક નામે કપિકેતૂના બે પુત્રો હતા એક વેળા વિજયાર્થે પર્વતે આદિલ-નગરમાં રાજકન્યા મંદમાલીના સ્વયંવર થવાના સમાચાર બંને બાહતે મળ્યા એટલે બંને બાહ્યોએ સ્વયંવર સભામાં જઈ રાજપુત્રી વરયા ગએલા રાજા અને રાજકુમારો સાથે આસન લીધું. આ સંભામાં રાજકન્યાના રૂપ ઉપર મોહ પામી વરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્યાધર દેસના રાજયકવર્તી અચનિવેગે પુત્ર વિજય અને લંકાનો રાજકુમાર મુકેશ હાનર

દત્તા. સમાર્યાનના સપ્તમા રાજ્ય અને રાજકુમારોનો ત્યાગ કરી રાજકુળમાંથી કીર્તિન્ધાને સ્વયંવરની ત્રરમાળા પહેરાવી. રાજ્યકવત્તિના પુત્ર વિન્ધ્ય આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ તેથી કીર્તિન્ધાને યુદ્ધ આગ્રહાન કર્યું. સમાર્યાનમાં જ યુદ્ધની યજ્ઞમાંત યર્ષ. વિન્ધ્ય, અન્નકના અસ્ત્રાણાતથી હારપામી ગયો એટલે કીર્તિન્ધા રાજકુમારીના વિવાહ કરી દેશ-તરફ ચલાવ્યું કરી ગયો. જદ્ધ અશનીવેગ પુત્રની હાર માટે ક્રોધ આપી શક્યો નહિ. પોતાની વ્યતરંગીણી સેના સર્ષ કીર્તિન્ધાના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરી ગયો. લંકાનો રાજકુમાર કુષ્ઠ કીર્તિન્ધાનો આત્મીય બંધુ હોવાથી પોતાનું સૈન્ય સર્ષ સાહાય્ય કરવા આવ્યો. આ યુદ્ધમાં છેવટે જદ્ધ અશનીમવની જીત થઈ. કીર્તિન્ધા અને લંકાપર વિન્ધ્ય પછી વિદ્યાપર રાજનું રાજ્ય વધુ વિસ્તાર પામ્યું. રાજકુમાર કીર્તિન્ધા અન્નક અને કુશ હાર પામ્યા પછી પાતાળલંકામાં આશ્રય લઈ અતિ દીનભાવે જીવન બીતીન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કૃત્તેક વખતે મંદુપર્યવતની ઉપર એક નાનકડું ગામ વસાવી કીર્તિન્ધા પોતાના બે પુત્રો રૂક્ષ અને સૂર્યજની સાથે ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ન્યારે કુશ પાતાળલંકામાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેને પણ પુત્રો થયા હતા. તેનાં નામ અનુભે માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન રાખવામાં આવ્યાં હતાં. યૌવનકાળે આ ત્રણે બાળઓ ધીર યોદ્ધા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેણે વિદ્યાધરનો પરાજય કરી લંકાના પૈત્રિક રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. વિદ્યાધર દેશમાં પછો સમય પહેલાં જદ્ધ અશનીવેગનું મૃત્યુ દબોલું હતું. એટલે તેનો ઉત્તરાધિકારી સદાશ ગાદીપતિ થયો. અને ત્યાર પછી તેના પુત્ર ઉદ્ધ આવેળા ગાદીપતિ હતો. લંકાનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી માલી, સુમાલી અને માલ્યવાને રૂક્ષ અને સૂર્યજની મદદ લઈ વિદ્યાધર પતિ ઉદ્ધની રાજધાની પર ચડાઈ કરી. કિંતુ બળવાન ઉદ્ધની પાસે પરાજીત થઈ પોતાના પૂર્વ પુરૂષની માફક પાતાળલંકામાં આશ્રય લઈ રહ્યો. બંનેના રાજ્યનું વિદ્યાધરના રાજ્ય સાથે જોડાયું થયું.

રાજ્યે હારી ગયા પછી દીનભાવે પાતાળલંકામાં રહેવાના વખત દરમિયાન સુમાલીના પુત્ર રત્નશ્રવાને ત્યાં રાવજીનો જન્મ થયો. કાળે કળીને આ રત્નશ્રવો મદો બળવાન રા-વજુ કિર્તિન્ધાની રાજ્ય થયો. રાવજે ઉદ્ધને પરાજીત કરી લંકાનો અધિકાર લીધો; અને કીર્તિન્ધાનો કળાને લઈ રૂક્ષ અને સૂર્યજને તેના પ્રાચીન રાજ્યના રાજા બનાવ્યા. સૂર્યજના મૃત્યુ પછી તેના પુત્રો વાળા અને સુમીવ રાજ થયા. રાવજે લંકાનું રાજ્ય દબલે સ્થાપન કર્યા પછી વિવાહ કરવા ઇચ્છા કરી. તેણે કીર્તિન્ધા રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં જે મદદ આપેલી તેના બદલા તરીકે વાલી અને સુમીવની બંનેની માગણી કરી. વાલી આ માગ-ણીને સ્વિકાર કરી શક્યો નહિ એ કારણે રાજ્ય અને બાઈ સુમીવનો ત્યાગ કરી પોતે ભીળ દેશ તરફ રહ્યો. સુમીવ પોતાની બંને રાવજીને આપી નિર્વિધે રાજ્યભોગ ભોગવવા લાગ્યો. મંત્રવિન છે કે આ વિવાહનું રમણ કરી વાલીકીર્તિ (મંદરકાંડો ૫૧ મે સર્ગ) સ્પેષ છે કે ન્યારે હનુમ્બન રાવજીની આમાં કવચિત્ થયો ત્યારે તેણે રાવજીને બંનેપત્ર

કરી કહેલું કે “ હે રાક્ષસે ! આપના બ્રાતા વાનરપાત સુમીવ આપના કુશળ વર્તે-
માન પૂછાવે છે.”

એક વેળા સુમીવ સાથે તેની સ્ત્રી તારાને કોઈ વિષયમાં વિવાદ થયો. સુમીવ રાજ-
ધાનીથી દૂરે કોઈ સ્થાને (સંભવિત છે કે ઝઘમૂક પર્વતે) અગાત વાસ કરવા લાગ્યો.
દરમિયાન કોઈ દુષ્ટજન નકલી સુમીવ બની રાજધાનીમાં આવ્યો; અને તેણે રાજપાટનેા અધિ-
કાર લઈ લીધો. સુમીવ સાથે તેનું એટલું બધું મળતાપણું હતું કે તારા કે રાજમંત્રી કોઈ
પણ ઝોળખી શક્યું નહિ. નવિન વ્યક્તિ રાષ્ટ્રીએ સહિત રાજ્યભોજ ભોગવવા લાગ્યો.

સુમીવને આ ખબર મળતાં અતિથય દુઃખીત અને ચિંતાતુર થયો. પોતાના અંમત
મિત્ર હનુવર (અથવા હનુહરીપ) દેશના રાજા પવનજય પુત્ર હનુમાન સાથે વિચાર કરવા
બેઠો. રાજા હનુમાને પોતાના દૂત મારફત ખબર જાણેલા કે પ્રસિદ્ધ બળવાન વીર કૌરાવ
દેશના સર્વવંશી રાજા રામ પાતાળલંકાની આસપાસ કોઈ પણ કારણને લઈને અવળ લદમણ
સહીત વનેવને સુસાદરી કરે છે. રામ સાથે તેને મૂલાકાત થઈ. તેના મધ્યસ્થ ભાગમાં
રામ સહીત સુમીવને અમી સાક્ષીમૂત કરી મિત્રતા બાંધી ઉભય પક્ષે સાહાય્ય કરવાને બં-
ધાયા. રામે માયાવી સુમીવને મારી સુમીવનો રાજ્યોદ્ધાર કર્યો ત્યારે સુમીવે સીતાજીની શોધ
કરી આપવાનું અંગીકાર કર્યું. માયાવી સુમીવ સાથે સુમીવનું-એટલું બધું મળતાપણું હતું
કે રામે મૂળ સુમીવના ગળામાં એક કુલમાળા પહેરાવી ઝોળખવાની જોડવણું કરી રાખી
હતી. રામ અને હનુમાનની મદદથી સુમીવે પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. હનુમાન પોતાની રાજ-
ધાનીમાં ગયો; અને સુમીવે સીતાજીની શોધ કરવાના પ્રયાસો આદર્યા.

દૂતદ્વારા ખબર મળ્યા કે લંકાના રાજા રાવણ સીતાજીનું હરણું કરી ગયો છે. રસ્તામાં
સીતાજીના આકંઠથી રાજા જટાયુએ સીતાજીનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરેલો પરંતુ રાવણના
બળ પાસે જટાયુ ક્ષત થઈ ગયો નહોતો. હવે સઘળા હીતના વિચારો કરી છેવટનો નિશ્ચય
થયો કે હનુવર દેશના રાજા હનુમાન ને રાવણની સભામાં દૂત રૂપે મોકલવામાં કહાપણ છે.
કેમકે હનુમાન સ્વયં રાક્ષસવંશીય અને રાવણનો આત્મીય થતો હતો. સિવાય હનુમાન
રાજનીતિજ્ઞ, સુદ્ધિમાન, મહાવીર, સંમાનીય અને સંભાષણી હતો. એમ માની શકાતું કે રાવણ
હનુમાનનો ઉપદેશ અગ્રાહ જણાવી શકશે નહિ.

રામનો અભિપ્રાય લઈને મહેન્દ્ર અને દધિમૂખ પર્વતના રસ્તે હનુમાને લંકા યાત્રા
કરી અને સીતાજીની શોધ કરી સમાચાર આપ્યા. રાવણની સભામાં હનુમાનને મોટે વા-
કમીકિએ જ જોવાવ્યું છે તે વાનરના મોઢામાં શોભે નહિ. રાવણે હનુમાનની બલામણે
માન્ય કરી નહિ. એટલે મુક્તો ઉલોમ યર થયો. રામની સહાયતા માટે સુમીવના આબ્હા-
નને લઈને દ્રાવિડ દેશનાં નાના મોટા અનેક રાજ્યો પોતપોતાનાં સैन્ય લઈ આવ્યા. સैन્ય
શીષ્ટિ-ધારી લંકા જતી વખતે રસ્તામાંથી રાજા સમુદ્રકર્તુક શાસિત બેલાન્ધપુર, સુવેતોચ-

નવો રાજ સુધેલ, દિપ રમણનો રાજ હંસદાપ અતિક્રમણ કરી ગયા. સુદનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ દોનાથી પુનઃક્રિતી જરૂર રહેતી નથી.

ઉપરોક્ત દર્શકતામાં જે જે સ્થળનો નામ નિર્દેશ થયેલ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય છે.

કોઈન્ધા—સરકારી વિભાગ પ્રમાણે બારી B-nary* અગામી દોસપેટ Hospet નંક-શનની પાસે તુંગભદ્રા નદીને કાંઠે આધુનિક અનાગુંડી Anagundi પ્રાચીન કોઈન્ધા નગરી આસપેરમાં ઈ.સ. ના ૧૪ માં અને ૧૫ માં સૈકામાં વીજ્યનગર સામાન્યની રાજ્યધાની હતી.

કોઈન્ધાની ઉત્તર પશ્ચિમ દીશાએ ધારવાર Dharwar અને રત્નાગીરી Rato અને કોલ્હાપુર Kolhapur પ્રાચીન વિશાખરનો દેશ.

લંકા—આધુનિક રીસોન Ceylon.

પાતાળલંકા—કન્યાકુમારીથી ગોકર્ણુ પર્વત પશ્ચીમવાટ અને મધ્યવર્તી સમુદ્ર કાંઠે—આધુનિક માવણકોર—કુર્ગ—કાનડા અને—લંકાનું રાજ્ય ભારતવર્ષની દક્ષીણ દીશાએ ત્રીચીનાપોલી Trichinopoly પર્વત અને પશ્ચીમ સમુદ્ર તીર પર્વત વિસ્તૃત હતું.

ગોકર્ણુ—ગોવા Goa દક્ષીણ સમુદ્ર તીરે.

હનુવર—આધુનિક દોનાવર Honavar એવાથી પ્રાયઃ પંચોતેર માઈલ દુર દક્ષીણ સમુદ્ર તીરે સર્વતી નદીને કાંઠે (આ સર્વતીનો જળધોધ ગીરસોપ્પાનો જળધોધ Gersoppa falls નામે પ્રસિદ્ધ છે આવો ઉચો જળધોધ કુનીયાનગરમાં જોઈ શકાય નથી.)

મહેદવર્ધન—માવણકોર પૂર્વ સીમા, પશ્ચીમવાટ, દક્ષીણ પર્વત તેની પૂર્વ દક્ષીણે ધરાઈ સીમા સુધી.

મુ'બઈ.
તા. ૨૧-૧-૨૧. }

હરગોવિન્દ કાનઈ ભટ્ટ.

અમરનાથનું રૂઢન.

તા. ૪-૬-૧૯૧૬.

આપણા વિયોગથી મહને આનંદ થાય છે. છતાં, તું મ્હારી જુવાનીનો પરમ મિત્ર, મ્હારો ખીજો આત્મા, સ્વભાવ ને ગુણોમાં મહને આદર્યો મળતો—તે હેવા મનુષ્યનો વિયોગ હું સહી શક્યા એ કેવું નવાઈભર્યું! પણ હા, માનવીના હૃદયને કોણ પ્રીત્યો? જ્યાં કંઈ શાન્તિ નથી ત્યાં તે શાન્તિ દૂર છે. મહને ક્ષમા કરજે. સુખના આશ્વસન તરીકે જે જે સંબંધો મ્હને બાંધ્યા છે તે બધામ કિસ્મતે દુઃખના જ હેતુ તરીકે નીચાં છે. ગરીબ ખીચારી સુખન! તેનું પોચું મન પ્રેમવશ થઈ ગયું તેમાં મ્હારો શો દોષ? કુંતો હેની મ્હેનના રૂપનાં વખાણ કરતો હતો. તો પણ મ્હારું ચંકારીલ હૃદય પછે છે કે—તું ખરે નિર્દોષ છે? તેના જીણાજીણા પ્રેમબર્યા ઉચ્ચારમાં હું ધણો આનંદ માણતો તેથી શું તેના હૃદયનો તાપ નહીં વધ્યો હોય? અરે મનુષ્ય! ગમે તેમ કરી કર્મનામય દુઃખોથી ત્હારી જાનને કાં પીરે છે? પણ બાઈ, ત્હારે કશો ઉચાટ ન કરવો. મ્હારું હાતું ઉદાસપણું પ્રયત્ન કરીને પણ દામાવીશ, પાછકાં દુઃખોને શું ચાખ્ય ચાખ્ય કરવાં! વિરમ્મિતિ પથમાં સેરવી દર્શિ અને વર્તમાનમાં જ મુખ માણીશ. મ્હારા મિત્રની એ શિખામણ હું સેવીશ —મ્હારી એ શિક્ષા શું ન્યાય નથી? સામાન્યનઃ સહન કરેલાં પાછકાં દુઃખ રડી રડીને મનુષ્ય પોતાને એવડો દુઃખી કરે છે.

મ્હારાં માતૃશ્રીને કહેજો કે ત્હમારા કામમાં પૂરતું ખ્યાન હું આપું છું અને તેની વખતો વખત ત્હમને ખખર આપતો રહીશ. મ્હારાં કાજી લોકો કહે છે તેવાં છેક નથી કેટલીક વાર આવેશમાં કાંકનું કાંક કરે છે, પણ તેનું હૃદય બહુ છે. મ્હારી માતા ઘરેણા ગાંઠા સંબંધી તેણે બધી વાત ચોપ્પી કરી છે અને કેટલીક સરતોથી આપણા ધાર્યાં કરતાં વધારે મીઠકત તે પાછી આપવા માગે છે. મ્હારાં માતૃશ્રીને ખાતરી આપજો કે કામનો નીકાલ ચમે ત્હમને સંતોષ થશે. હાવાં નાજવા બનાવમાંથી ભાઈ! મહને ખાતરી થઈ છે કે જગતમાં દુઃખ, દેવાની મુકિતો યાય છે, છેતરવાના પ્રયોગો પણ યાગ છે— નથી પણ એમ નહીં, પરંતુ તેના કરતાં એકમેકની સમજની ઉણપને ક્ષામિ અને પોતાના હિતમાં પૂરતું ખ્યાન ન આપવાને લીધે દુનીઆમાં ચિન્તા વધારે ખરે કરી બેઠી છે. એટલું તો ખરું જ છે કે ધૈર્યમજાનાં પરિણામો ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે.

મહને અહીં રાવે છે. કહેસ ધાના ધાણાજરીઆ જેવા મીઠા એકાન્તને—એ દુઃખીના દીલાસા આનંદને—હું આ પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ સમા સ્વજનમાં ભોગવું છું. આનંદબર વસન્ત મ્હારું હૃદય પ્રકુષિત કરે છે, શરીરમાં ચેતન ઉમેરે છે. જ્યે જ્યે, ખેતરે ખેતરે કુદરત આનંદે છે. ચારે પાસ સુગંધ પખરે છે. પક્ષીઓ ગીતથી રહવારને વધાવે છે, અને સાંજે મીઠી કાવલ અવસાન પામતા દિવસનું મૃત્યુ સંગીત ગાય છે. ક્યાં શહેર! ને ક્યાં જ.

હેરનાં પરિસ્થાન । આ શહેરમાં તો કંઈ આનંદ કે કડો પ્રેમ હેતું કંઈ નથી. પરંતુ શહેરના પરિસ્થાનોમાં તો કુદરતે શ્રેષ્ઠ સૌન્દર્યો દાલ્યાં છે. હાવાં સાદાં દર્યોમાં ટકરીઓની પણ ગણના છે. તેમાંની એક ઉપર માછી નવાળનો એક બગીચો છે. આપણને ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ 'ખાતરી' યાવ છે. કે 'ધંધાદારી' અશ્વ-કરતાં સહજ રસિકતા ચડી જાય છે. એ બાગને ઉછેરનાર માળી માળી જ માત્ર નથી, કોઈક લાગણી ભાવન્યો આત્મા છે. બગીચાનાં એક મંડપમાંની અવસ્થા પામેલા નવાળની કબર ઉપર કેટલાંક આંસુ મ્હેં દા.યાં. હવે તો એ કબર પડી આખડી રિયતિમાં છે અને ત્યાં કોઈ જતું આવતું પણ નથી. આ મંડપમાં એ નવાળ ઘણી વખત આવતો અને હવે એ મ્હારે પણ માનીતું વિશ્રામરથાં થઈ પડ્યું છે. મ્હને 'લાગે' છે કે થોડા વખતમાં હું બાગના એ ભાગમાં રહેતા રક્તિમાન થઈશ. માળીની કૃપા મ્હારા ઉપર છે અને તેની કૃપાનો ઉપકાર હું નહીં જૂઠું.

પત્ર ૨.

ગે. ૧૦.

મ્હારાં મનને હવે કેવી શાન્તિ છે ! જલ્દે વસન્તના સંચાર જેવી શાન્તિ અને મુક. હેનાયી 'એકાન્ત' હેતું મીઠું લાગે છે ! આ મ્હારા જેવા સદ્યો માટે નિર્માયતા પ્રદેશમાં—અહીંયાં જ હવે મ્હેં ખરું જીવવાનું શરૂ કર્યું છે. આ એકાન્તમાં એટલાં બધાં વિનોદસ્થાન છે કે કંઈ કરવા કરતાં જીવવામાં જ વધારે આનંદ લાગે છે, કારણ અભ્યાસ હમણાં નેવે મુકયો છે, અને પહેલાંની રમત ગમ્મત મુકી દીધી છે. કંઈ ચીતરતો પણ નથી, છતાં અસાર જેવો ચિત્રકાર હું. તેવો કોઈ કાળે નહોતો ! ઢોળાવ ઉપરનાં જાડની રાણીઓમાં જાડળ ન્હારે, જળરત્નો અમકાવે છે, મધ્યાહને વૃક્ષપટાથી ધાયા છવાઈ રહે છે, અને જાડ વચ્ચે ગેસી નીકળતાં રહેજ રહેજ કિરણો જોઈતું તેજ પાયરે છે ત્હારે વૃક્ષોની કમાનો નીચે અંધારાં વિચારમાં ને વિચારમાં હું રહું છું. જ્યુજ્યુ કરતાં કરમ્મના તટે જ્યાં માત્ર ઉપર લાંબો ચતો પડી, નિર્મલસૂત્રિયાં ભિન્ન ભિન્ન દર્યો વખાણું-છું. હજારો ન્હાના ન્હાના છોડવા અને રહેમાં વસતાં અસંખ્ય જીણુજીણાં જંતુ એક વખત દૃષ્ટિએ પડ્યાં એટલે મનમાં રમ્યા કરે છે, અને અનંત વિચારભાથી આપણને પોપનાર આપણને સર્જનારી દિવ્ય ચક્તિની શ્રદ્ધા પમાડે છે. ગ્રાત પડતાં બેઘલાં સર્વ દર્યો—વિશ્વની ખુબીઓ—આદ કંઈ છું, અને તેના સંસ્કાર વહાલીના મિત્રની જેમ છાના આનંદથી મ્હને બરી ર છે અને સાધ તાના ઉચ્ચાર કરી કહું છું. મ્હારાં પરમં મિત્ર ! હું-ધમ્મિું કે મ્હારા અંતરના ખ્યાલ જુગતો તેનો ઉચ્ચાર હોય; હું-ધમ્મિું કે મ્હને જોઈશું. લાગે છે તેટલું બધું કહી દઉં, પણ થયા—ગંભીર ઉત્તતતાના વિચારોને શબ્દ ક્રમ્હાં પહોંચશે ? એ વિચારોની બંધીરતા જ મનને ચક્તી નાખે છે, અને આશ્ચર્ય જ અવરોધ રહે છે !

પત્ર ૩.

મે. ૧૨.

મોહકતાની કોઈક અગમ્ય અદૃશ્ય શક્તિ કે ચેતનામય સમભાવની સત્તા આજુબાજુની દરેક વસ્તુને સ્વર્ગ સમી દિવ્ય બનાવી દે છે. કોઈ અજ્ઞેય મોહકતા અચ્છાદ ઝરા આગળ મ્હને બેસાડી મૂકે છે. વીસેક પમ્પીઆં ઉતરીએ એટલે ટેકરીની નીચે ગુફામાં ઉતરતું પત્થરની ભેખડોનાંથી આ ઝરણ નીકળી આવે છે. ગામડીઆશી ભિંતની બનેલી વાડ, ઉપર આવી રહેલાં ઉંચાં ઝાડ, પ્રદુષિત કરતો પવન, પાણીનાં ઝમ ઝમ કરતો અવાજ, અને ઘણીઓનાં રસિક વાસીઓનાં ગાન, — બધું-બધું-કોઈ ઉન્નતતમ સાગણીઓ પ્રેરે છે. આ મોહક જગ્યામાં દરેકજા કલાક ગાળું છું. અહીંયાં યુવતીઓ સહેરમાંથી પાણી ભરવા આવે છે. કેવું નિર્દોષ અને ઉપયોગી કામ ! કહે છે કે પહેલાં રાજની દીકરીઓ મથુરેવા કામમાં આનેદ માણતી. જૂના વખતના રીત રિવાજો કલ્પનામાં તરી આવે છે. શુદ્ધ સત્ત્વની સત્તાથી પૂર્વજો જાણે આ ઝરણ આગળ કોલ કરાર કરતા હોય એમ જણાય છે. મ્હને થાય છે કે જાણે એક મરીબ પ્રવાસીને હું જોઉં છું. ઉહનાણાના તાપથી તે યાકી મયો છે કે અહીં તટ પર બેઠો છે કે—હા નાહીને આરસ જેવા ઝરણમાં પોતાનો યાક ઉતારે છે. બાઈ, મ્હને તો એમ નહીં લાગે છે કે જે મનુષ્યના મ્હારા જેવા બાવોને વિચારો નથી તહેજે દૂર સુધી ફરી આવી, કદી પણ શાન્ત શાન્ત કરે હેવું વસન્તતું મધુપાન કર્યું નથી.

પત્ર ૪.

મે. ૧૩.

“ ચોપડીઓ મોકલું ? ” નારે બાઈ ના ! ત્હારા ભલા આશય માટે હું ત્હારો ઉપકાર માનું છું. પણ મ્હારી ખાતર ચોપડીઓ ન મોકલશો. ધણાય કાળ મુધી બીજા આથી હું દોરાયો, કોલ પાગ્યો, જાણ્યો જાણ્યો, એટલે હવે તો હું છુટો થવા ઇચ્છું છું. મ્હારે મ્હારાજ તર્જોમાં રમવું છે. કેટલાંકે શાન્ત કરે હેવાં ગીતોની જરૂર ખરી, પણ તે મ્હને ‘ રામાયણ ’માં મળે છે. ધણી વખત મ્હારા ઉજળતા લોહીને—ઉજળી આવતા લોહીને શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે; સ્વદેશના પ્રગટ આવેશો દબાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ બાઈ, ત્હને મ્હારી સાગણીઓની ગાહીતી આપવી કાં પડે એમ છે ? તું જાણું છું ને કે ત્હે મ્હારી દક્ષિણીની એક પછી-એક સપાટાબંધ સંક્રાન્તિ જોઈ છે. ધડીમાં વિગારમાં પડી જઈ દિલગીર જાનેલો, ધડીમાં આનેદમાં ડૂબી જઈ યેલા જેવો સામતો, ટમણાં શાન્ત ઉઠાસી, વર્ગી પાછો તપી અંગેલો—એમ ત્હે ધણી વખત મ્હને જોયો છે. મ્હારું હૃદય બેચેન બાળક જેવું છે. એમ જ મ્હને રહેવા દે, પણ તે બીજને જણવીશ નહીં; જગત મ્હારી નજબાઈને નીંદરો, અને ઉર્મિઓની વેદી ઉપર સુદિને હોમનાર મનુષ્યને તે કપકો દેવા નીકળશે.

પત્ર ૫.

મે. ૧૫.

અમુર્તિના પ્રાકૃત જતો અને તેમાંથી ખાસ કરીને બાળકો અને ઝોળખનાં યાં છે અને તેઓ અને આપ છે: પરંતુ પદેસવદેલી વાત કરતાં હોમને મ્હારી શુદ્ધ શક્તિની શંકા થતી અને વખતે વિચિત્ર રીતે પણ વર્તેલાં છતાં હું એટલો બધો મુશ્કેલી નથી કે તેમની કૃપા ન લઉં: અને યોગ્ય વખતમાં હમી પંક્તિના માણસો પોતાથી ઉતરના માણસોને વેગને જ રાખવાની કાગજ રાખ્યા કરે છે, એકે તેમનું નજીક આવતું તેમની શોખા ઝાઝી કરે-તેવા મ્હારા બહી વખત જણાવેલા અભિપ્રાયને એક દશાન્ત મળ્યું. પણ દેવા 'કમલ' મનુષ્યો, કવચિત્ સામાન્ય મનુષ્યમાં બહી જવામાં ને કવચિત્ તેમને વિસારે પાડવામાં તેમજ પ્રિકારવામાં કેટલો બધો કુધારો બતાવે છે-કેટલું બધું અગિયન જણાવે છે? જીવન જ દેવું છે કે બધા સરખી કાઠિમાં નહી આવે પરંતુ એટલું તો નહી જ કે બીજાઓને જેટલ રાખવામાં પોતાનું મહત્ત્વ તથા માન છે એમ ધારનારો મનુષ્ય, હુમલાના બપોથી ન્હાસનાર કાપરના જેટલો જ નીચ છે.

એક વખત હું ક્રા પાસે ગયેલો, ત્યાં છેક નીચેને પગથીએ બાજુએ ધડો, ને એક સ્ત્રી દમણું કેંધ સખી આવશે ને ચઢાવશે એમ આશા રાખી ઉભેલી. એકદમ હું બધું પાસે ગયો ને કહ્યું. "હાવો બહેન, હું તમને ટેકા કરું" તેના મ્હોં ઉપર રોગડા પડી ગયા અને ધીમેથી તેણે જવાબ આપ્યો "ના, મેં, બાઈ", પણ મ્હોં તે ઉકુ કે સાડાનજી ક્યાં વખરે લેતો ધડો ચઢાવ્યો: મ્હોં મલકાવી લેજો મ્હારો ઉપકાર માન્યો અને ઘણેતો આનંદ જ મ્હારા કામનો પુરતો બરલો હતો.

(અપૂર્ણ)

તા. ૩-૩-૨૧.

અનુચોજક "ચરિત." ૨

કેટલાક પત્રો.

(૬)

પરમપ્રિય:

આજે હું આપણું સામ્ય જીવન આણેજું છું એમાં કેટલોક વાત એટલા અગિયન અને મમ્ય છે કે, એટલી જીવન માળનાર એ પાંચી દમલો અને એને એક જાતની ઊંકરવાલી મળી. પરંતુ ઊંકરવાલી એ મનુષ્યના વિકાસમાં એક અગત્યનું અંગ નથી? એરે! આ પરમ સત્ય જાગૃત મ્હારે સુખજનો કે, જીવનનો વિકાસક્રમ, મનુષ્યના કાર્યક્રમ માટે અનંત ધરારે છે. જે બાળક ધણમાં ન રમે અને અમગીન રહે એ પોતાના જીવનના વિકાસક્રમમાં એ ચાન કરારે સમજે કે ધણ એ પણ તરતજાતની પરિણામ દર્શાવે

છે ! વરવધૂની સુંદર નિર્દોષ ચોરીને આસક્તિ કહેવાય તો સ્નેહના વિકાસને સ્થાન ક્યાં ? પરમપ્રિય ! વસ્તુતઃ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ એવી બે જૂની જૂની નૈતિક મર્યાદા નથી; સદ્ગુણને જ્યારે ત્વેની મર્યાદા ઉદ્ભવેલીને જાળવવામાં આવે, ત્યારે એજ દુર્ગુણ અને છે; એક સમય અને દેશનો સદ્ગુણ એ અન્ય સમય અને દેશમાં દુર્ગુણ પણ હોય.

નૈતિક મર્યાદાથી અંકિત થયેલા અમુક નિર્વિવાદ; અને સર્વ સામાન્ય સદ્ગુણો સિવાય તમામ સદ્ગુણો મનુષ્યના જીવનના વિકાસક્રમ સાથે આધાર રાખે છે; એ એક સમયે સદ્ગુણ હોય અન્ય સમય દુર્ગુણ પણ બને. સામાન્ય નીતિ સુંદર યુવાન સ્ત્રીના જેવી છે. એ યુવાન પુરુષને તપ્પણથી મુંઝે છે; બાળકને સ્નેહથી ચૂબે છે; વૃદ્ધ પુરુષને સંકાય વિના 'કાકા' ! કહીને બોલાવે છે. એ સ્ત્રીના ધર્મ પુરુષ અને સમય પ્રમાણે ફરે છે. પરમપ્રિય ! હું તે દિવસ એ મહાદુર્ભાગ્ય વ્યાખ્યાનમાં ગઈ હતી. 'એણે એમ જ જણાવ્યું' કે કામ શત્રુ છે; ક્રોધ દુષ્ટ છે; મોહ મિથ્યા જ્ઞાન છે; એ માણસ આ રાખેને કાંઈક ચાંપી ચાંપીને બંધે પોતે આ વાત સમજ્યો હોય તેમ બોલતો હતો. એની અસર શ્રોતાઓ પર આબાદ થતી હતી. અને કેટલાક એમ વિચારતા હતા કે, તેઓ પુત્ર મિત્ર કલ્યાદિના બાવલારિક સંબંધમાં આસક્ત છે; મુમુક્ષુ પદને નાશાયક છે; જય અને માળા માટે યોગ્ય નથી; ગૃહનો ત્યાગ એજ પરમ ધ્યેય અને સાધ્ય છે. પરમપ્રિય ! આ વાતો ત્વે કહી ત્યારે મ્હે માત્ર સાંભળી હતી અને હસ્યો હતો. આજે હું એનો પ્રકાશો કરું છું. મ્હે ત્વેને દર્શાવું તેમ વસ્તુતઃ નીતિ, સુંદર સ્ત્રીની મારફત, સમય અને પુરુષ પુરુષ પ્રત્યે ભિન્ન ભિન્ન ધારા છે. જગતમાં ક્યારેય કામ મનુષ્યનો શત્રુ હતો નહિ, છે નહિ, અને યષ્ટ શસ્ત્ર નહિ. ગીતાએ એ પરમ વૈજ્ઞાનિક સત્ય, શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનથી જીવંત પડીને સમજાવ્યું. માનવ જીવનના હંડા અભ્યાસીઓ બળે છે કે, મનુષ્ય જ્યારે એ કામને માત્ર મર્યાદિત કરે, અને નહિ કે નિર્મૂલ્ય કરે, ત્યારે સૈંદ્ર હેલીનાના ટાપુમાં એક સુંદર ચાંત ખજાજી વહેતા યંડા ખાણીના ઝરા પાસે, પોતાનો મૃતદેહ સ્થાન પાડવાની ઇચ્છા દર્શાવનાર મૃદુ હૃદય, અને પારીસથી મેરકા સુધી, અભિન્ન વ્યવહાર ચલાવનાર હૃદયખજ, એક જ વ્યક્તિમાં આવીર્ભાવ પામે છે* એ આચાર્ય ધર્માચાર્યો ! ત્વમે ક્યારે આ પરમ સત્યમય વાણીનો ઉપદેશ કરશો ? અરે કર્મયોગની આ હયાળુ ભૂમિ-મુદર સંસાર-અને એને રત્નમય બનાવનાર મધુર રમણીય સ્ત્રીઓ, એના પર મોહ કોને ન થાય ? એના પર મોહ ન થાય એ મનુષ્યજીવનનો વિકાસક્રમ ક્યાંથી સમજી શકે ? એ મોહને એની દેખામાં રાખવો-એ મોહ મનુષ્યના કર્તવ્ય જીવનને રસિક જાણતા પ્રમાદમય જીવનમાં ન ફેરવે એટલી યાદી રાખવી, એ જીવનના વિકાસક્રમની કુચી છે. ઐકાંતિક સ્વાર્થમય આરામ એ મિથ્યાજ્ઞાન છે; વસ્તુતઃ એ જ મોહ છે. પરમપ્રિય ! આપણું આશ્ચર્ય જીવન આપવાને બદલે હું આપણા ધર્મિક સંસ્કારોને સ્થિતિમાં લાવું છું; ત્હારા પરમપ્રિય ગુરુના જ્ઞાનની અજાનતા જાણાય તો પ્રત્યુત્તર આપજે.

સમ્પત્તિ ગરમીમાં એક પધારીમાં એ ન્હાનાં બચ્ચાં પ્રિન્સિપલ-ગ્રામાં પડ્યાં હતાં; જરા ફર વારંવાર દર્દમય છતાં દ્રવીભૂત થતા હૃદયથી, નિરાશામય અને ગ્લાનિભરી દૃષ્ટિ રેકતી લેમની માતા પડી હતી. એ દૃષ્ટિમાં પરમદુઃખનો આર્તનાદ હતો; ધીમે રહી હાર ખૂણું અને એક શીશીમાં દવા તથા બીજાં હાથમાં દુધનું પાત્ર લઈ, માતાના સ્નેહથી એક રમણીએ તે બચ્ચાને પાણું-હાંકિ શાંતિ થતાં બચ્ચાં ઉઠાં. - ત્યારપછી તેમની માતાને, આશાસન આપવા તે સ્ત્રીએ લેની સારવાર કરી. હાર ખેડી તે બહાર નીકળે. નદી પર હજારો મનુષ્યો સ્નાન સંધ્યાદિકે કરતાં હતાં; અને નદીના તટપર એક એકાંત સ્થાનમાં ધ્યાનસ્થ યોગી જણાના પુરૂષ પદ્મ આનંદથી માગાનો જપ કરતા હતા. આ રમણી પાછી હાથમાં લઈ જરા ઉતાવળથી રંગાંધી પસાર થતી હતી અને પત્થર આડે આવતાં નીચે પડી ગઈ ધમકારાથી યોગીનું ધ્યાન ભંગ થયું અને કોઢી ધૂળથી તેમનું શરીર મ્હાન થયું. તેજે કોપથી ડાંગાઉગામી, રમણીએ હાથ ભેડી કહ્યું : “ મહાત્મા ! માફ કરો : આપને દુઃખ થયું : મ્હારી કોઢાડેલી ધૂળથી આપ અપવિત્ર થયા. હું ગાતની અપવિત્ર વેસ્ત્રા છું અને બંગીની સારવાર કરી વધારે અપવિત્ર થયેલી છું. મ્હારી જૂલ માફ કરો. હું પાણી લેવા ઉતાવળી દોડતી હતી, તેમાં આ થયું. ” મહાત્મા જરા ખંભેરી ઉભા થયા અને બોલ્યા :

“ રંડા ! બંગીની સારવાર કેમ કરેલા લાગી છે ? એને એના કર્માનુસાર ક્ષમ મળે છે એમાં લેને મિથ્યા મોહ અને અહંભાવ શા માટે ” ?

વસંતસેના બોલી : “ એ પરમશ્રિય ગુરુ ! મિથ્યાતાન હોય કે ભ્રમ હોય, આસક્તિ હોય કે અહંભાવ હોય, પણ વીસ વર્ષ સુધી મ્હારું કળાયું સ્વચ્છ કરનારને લેનાં સંતાન સાથે તગ્દાતી બેઈ સેવા ન કરું તો મ્હારો ધર્મ ચૂકું. ” “ રાંડ વેસ્ત્રાને પણ ધર્મ ” ! ગુરુ એમ બોલી રવાના થયા; અને વસંતસેનાના પાદસ્પર્શથી પવિત્ર શરીરને અપવિત્ર માની નહાવા આલ્યા.

વસંતસેનાનું અન્ય સમયનું આચરણ એના વિચારનું સુંદર ધાર્મિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે. આચાર એ વિચાર વિના કંઈ જ નથી; વસ્તુ, વિચારના સંમેષથી પવિત્ર કે અપવિત્ર બને છે આ એક બનેલો ખતાર છે. વસંતસેનાને ત્યાં હું એક રાત્રીએ ગયો હતો; અને લેની દિવાનખંડ પાસેની બેઠકમાં બેઠો હતો. તે મોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં વેસ્ત્રાને યોગ્ય વિલાસી-સ્વરૂપમાં બેઠી હતી. ગુપ્ત આજ રેસમી વસ્ત્રમાં લેનું સુંદર વદન વધારે સુંદર બની, મોહ કલ્પમ કરતું હતું. આ સમય લેને ત્યાં પોતાને જ પુવાન અને રૂપાળા પુરૂષમાં ગચ્છના કરનાર, એક મૂર્ખ પાસેની ખુરશી પર બેઠો મૂખમાં ઢાંકતો હતો વાતમાં ને વાતમાં વગ્નસેનાએ કહ્યું : “ અમારે વેસ્ત્રને માટે આંધરનો કંઈ નિવન જ નથી. અનેક પુરૂષના સંગમ આવવાથી અમે અનેક પુરૂષની જી હીએ. અને મ્હારો સ્ત્રીધર્મ મ્હો બળબે ને પુરૂષો મ્હારા હમેલના માફક હતા. તે સર્વને એક અથવા બીજી રીતે, બંધકર દર્દમાં હું હાંકે સરલતા સાધન, અને સાદામ્ય આપી ચૂકી છું આ એક તાન સામાન્ય નીતિનું

સ્વરૂપ છે. હું પશુની સ્ત્રી છું અને તેથી ધણી પ્રત્યે મ્હં જારો સ્ત્રી તરીકેના સેવાધર્મ બળવ્યો છે.”

તે મૂર્ખ બોલ્યો: “એમાં પણ તારો સ્વાર્થ છે. એમના યોગન પર જ તું નભે છે.”

“હા પણ એટલા માટે આ સ્ત્રીકારી લીધેલો ધર્મ એ મારા સ્વાર્થનું પરિણામ નથી. હવે એ વાત જવા દે. પરમપ્રિય !”

વેશ્યાને યોગ્ય મોઢક અભિનયથી વસંતસેના બોલી: “મ્હં તને એક અન્ય વાત કહેવા બોલાવ્યો છે: શહેરમાં અત્યારે હજારો સ્ત્રી પુરુષો અને બાલકો બંધકર બિમારીમાં પડ્યા છે તું મારી ખાતર કાંઈ પણ નહિ કરે ?”

“વસંતસેના ! હજારનાર સમય પરમાત્મા છે. મારાં બાલકો હજી જ્ઞાનાં છે. રાત્રી ચોથી કહેવાય છે.”

“અને એજ તારાં જ્ઞાનાં જાળકોને તું મારે ત્યાં વિલાસમય રહી અન્યાય નથી આપતો ? શહેરના સર્વથી વિખ્યાત ચોર ! તારો ધર્મ અત્યારે, તારા અન્યાયથી એકલા કરેલા પેસાને ઉઘાડી મૂકવાનો છે. હું તને ધર્મનું પરમ સત્ય કહું છું કંજુસને ત્યાંથી નીચને ત્યાંથી તે ન બને તો છેવટ મારી સખી વાસવદત્તાને ત્યાંથી. અરે કહું છું કે મારે ત્યાંથી ચોરી કરી પેસા લઈ જા ! એ બધા પેસાની કાંઈ બનાવી દઈની પધારીએ પધારીએ બઠકવાનું શરૂ કરી દે ! એ પ્રખ્યાત ધરણી ! તારું આ કર્તવ્ય છે: તારો આ ધર્મ છે: તને ધર્મ બંધન નહિ કરે ! !”

“તારે ત્યાંથી જ પેસા આપતો ? તારે ત્યાં ચોરી કરું એ કરતાં તું હાથે જ પેસા આપી દે. મ્હને ચોરને વધારે અધમ કાં બતાવે ?”

“નહિ ખારા રણમલ ! એમ નહિ. તું તારા જીવનને અન્યને માટે જોખમમાં નાંખીને પેસા પ્રાપ્ત કર ! કર્તવ્યની ખરી સુદરતા એ જ છે. હું પેસો અણું એમાં જોખમ નથી. તું મારે ત્યાંથી પેસા ચોરી જા ! અને યાદ રાખ, ચોરી કરતાં તું પકડાયો તો મારું કર્તવ્ય તને પોષીસને મોંપવાનું છે ! ! રણમલ ! જે સ્તનના મોઢક સ્વરૂપથી, હજારો મૂર્ખ પુરુષો પાણેથી સમૃદ્ધિ એકઠી કરી છે, તે સ્તન આ સમય ધણું જાણકોને—માતાનું સ્તન છે એમ નિર્દોષ રીતે માનતા સુખી બ્રમર્ષ પડેલા બાળકોને—આરામરૂપ થયાં છે ! એ વિલાસીધર્મમાં પવિત્રતા આવી ચૂકી છે ! રણમલ ! ધર્મનું તને સસ સ્વરૂપ કહું છું: જા, દેવધાનમાંથી, મુનિના સર્વ મુન્નાર ચોરી લે, અને એ સમૃદ્ધિથી શહેરના અનુપ્પ દર્દીઓને આરામ આપ ! એ પ્રિય રણમલ ! તારા સમસ્ત જીવનમાં કરેલી દેવપૂજા જે ફલ નહિ આપે—સસ નહિ સમજાવે તે સસ આ દેવતા મુન્નારની ચોરી આપશે ! એ લૂંટારા ! સમજ કે ચોરીને પણ નીતિ અને ધર્મની હદર દેવાયો છે ! સમજ પ્રમાણે ચોરી એ પણ નીતિ છે ! ધર્મ છે ! અને કહું કે એ હૃદય નિર્દોષ નીતિમય ધાર્મિક સંસ્કાર છે !

રજુમય ! હું નથી સમજતો કે જ્યારે આપું શહેર યાંત હોય ત્યારે મૂર્તિ પાસે બેઠે ધરવી એ કર્તવ્ય છે; એ જ શહેર ભવંકર ખીખારીમાં હોય ત્યારે એ જાહેર સમૃદ્ધિમાંથી ધર્મ નિમિત્ત જોને કરાવનાર અથવા ન કરાવનાર સર્વે યોગ્ય રક્ષણ આપવું એ કર્તવ્ય છે. આપણું દેવસ્થાનો જાહેર પ્રગતિ મુરકેલ સમયે આપવાનું રીઝવડું ફુંડ છે. એ રંડના નેતાઓ-ધર્મના આચારને ધર્મના વિચાર કરતાં વધારે માન્ય મળે, -શરીરને આત્મા કરતાં વધારે પૂજ્ય માને, ત્યારે એ સર્વની અનીતિમય સમૃદ્ધિમાં તૃપ્તિ રાખનાર પ્રખ્યાત ચોર ! ત્યારે કર્તવ્ય ત્યારે કરવાનું છે ! એ પવિત્ર સમૃદ્ધિ ત્યારે અપવિત્ર થાય છે, અને તેથી એને ચોરી લઈ, હજારો મનુષ્યોને ઉગારવાનો હું તકમને હુકમ કરું છું.

વિલાસનું પરિણામ હોય કે વિભ્રમનું પરંતુ વસન્તસેનાનાં આ વીર્યવાન રાખ્દો, એના ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે. કોણે કહ્યું કે સ્વાર્થગય ઐકાંતિક જીવન—અરે જગતના સર્વે કુખો પ્રત્યે આંખ મીંચી રાખવાનું અચાનકમં તમસ—એજ જીવનસર્વસ્વનો સાર છે. પરમપ્રિય ! મહારા મનમાં હવે એજ ઉદ્ધાસ છે—ઉત્સાહ છે—આશા છે કે, નૈતિક રેલાનું ઉર્ધ્વધન કર્યા વિના મહારી આ પ્રિય કલ્યાણમય સુંદર કર્મયોગની ભૂમિ—અહા ! રમણીય સંસાર—એમાં જ જીવનનો છેલ્લો શાસ મૂકીશ ! એ સમય મહારા પ્રિય સંતંધી-ઓમાંથી, મહારું કાર્ય વધારે શીર્ષથી ઉપાડી લેનાર મહારું પ્રિય સંતાન, —જગતમાં મહારી પછી રહેનાર મહારો પ્રતિનિધિ હાજર હશે, અને એ સર્વની વચ્ચે સુખમય સ્વપ્રતો અંત આવશે. ને નિરાશા આપે છે, એ જ આશા આપે છે. શા માટે હું જીવનભર એમ નિરાશ રહું કે અદ્વૈત ! અંતે આ સર્વને ત્યાગીને એક દિવસ જનું પડશે; એથી વધારે સુંદર આ ભાવના શા માટે નહિ કે, જગતમાં મહારા પછી રહેનાર મારે હું કેટલીક સમૃદ્ધિ અને સાંધન મૂકતો જાઉં છું; એનો સાંધન અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો કેટલોક મમય બચશે અને એ રીતે જોને જીવનમાં સાવચામાં હું હેતુ હતો, તેને વિદ્યાસની યોગ્ય સમૃદ્ધિ હું આપતો જાઉં છું.

પરમપ્રિય ! જીવનના આ સર્વ સંદેશા સમજાવ્યા પછી-મહને એક વખત આપણા ભૂતકાળના આશ્રય જીવન તરફ ફરવા દે અદ્વૈતેસ ! જીવનમાં આશા અને ઉદ્ધાસ, ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ, પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ, આનંદ અને આશ્રય એ સર્વ જોયા પછી મહારું લક્ષ્ય ત્યારે તરફ ફરે છે ! અરે ! અંતે નિર્મળ રણમાં ટળવળનાર પુરુષ મૃત્યુ સમય પોતાની પ્રિય, આરામ આશ્રય અને આનંદ આપનાર ભૂમિ પ્રત્યે તૃપ્તિથી અને તૃપ્તિથી ભ્રમ રહે છે ! મહારી જીવનની અંતર્ગત-વ્યાપિ સર્વ આશાના મદ પડ્યા પાછળથી, છૂપી રીતે પણ દેખાયા વિના રહી શકતી નથી. અરે ! મનુષ્ય મૂર્તિનો પૂજનાર છે ! એ બુતકાલ માટે રૂબ કરનાર છે ! તે દિવસ ત્યારે સાંભરે છે, આપણે રાત્રિએ એક મીઝલસમાં ગયા હતા; હજારો મનુષ્ય જુદા જુદા ભાવથી રોશન તરફ જોતા હતા. તેના કંઈની, તેના અભિ-નયથી અને તેના મહેરાં પર આવી જતા ભાવની, એમ જુદી જુદી તૃપ્તિથી, મનુષ્યો ઉભા હતા. રોશનની મહેરાં ઉપર જ્યાં જ્યાં ભારે છડી, ત્યારે તાલીએના મહાકાળથી મંડળ ગાજી રહ્યો. એ માનુષિય અભિભૂતાર હું યાંત રીતે જોતો હતો. તેજામાં રોશનના સુંદર

સ્પષ્ટ મધુર મૃદુ શબ્દો, મોતીના દાણા માફક નીચે છૂટા છૂટા પડતા હોય તેમ પડવા લાગ્યા:

મરનાર તો શીરવાતો પર,

મર જતો છે:—

ઓ પરમપ્રિય ! આ માનસિક અભેદારમાં સ્નેહનું પ્રયંકકરણ નથી ? સ્નેહની કૃતિ અભેદ હોય છે. આ શબ્દો લખનાર પોતાની માનસિક શેષલોમાં લખી ગયો; અને તેને પોતાના મધુર કંઠના બળથી વ્યંજન કરતાં, મનુષ્યો-જેમં ક્યારેક અતિ સૌંદર્ય બોધે ઉદ્ભાસમાં આવી શેષાં બની જાય તેમ-રોશન પર, શેષાં બનતાં હતાં. મનુષ્ય મૃતિનો પૂજનાર છે ! મનુષ્ય મનુષ્યનો પૂજારી છે; અને સ્નેહનું સંતાન મનુષ્યને અમરત્વ આપે છે. પરમપ્રિય ! આ વાતની સાથે જ આપણા બવહારનું આદ્ય સ્વરૂપ જોડી, સંસારને, સ્નેહની અમર સુંદર કૃતિ સમજાવવાને બદલે, આપણા વ્યર્થ પંડિતાએ એને કેમ નિરર્થક બમ ક્યો ? હજારો શાસ્ત્રોની વચ્ચે હું પોદાર કરીને કહું છું કે શુદ્ધ સ્નેહની કૃતિ જ સંસાર-બવહારમાં વ્યક્ત થાય તો, એજ વેદનું પરમ જ્ઞાન છે ! ઉપનિષદનું સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન છે ! એ જ શાસ્ત્રનો સાર છે ! મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકેની અપૂર્ણતામાં જે વેદાંત સંપૂર્ણતાનો અંશ હોવાનું જણાવે છે તે વેદાંતનું પરમ સત્ય આ પણ હોતું જોઈએ કે સંપૂર્ણતાનો અંશ એ મનુષ્યનું સ્નેહ-બળ છે. મનુષ્ય, મનુષ્ય તરીકે કાંઈ નથી; દેહાય એ અવ્યય પશુના જેવો જ ધરમાં રહેનાર અને શાળીમાં થોડું જમનાર પાણેલું પ્રાણી છે ! અરે ! આ ક્યારે સમજાય-મહે તે દિવસે ત્હને કશું હતું તેમ-તે શેઠની ન્હાની દીકરી સાથે રાત્રિ દિવસ રમત કમનાર મોતી, જ્યારે શેઠની દીકરી પરમ વ્યાધિથી પોતાનાં નમન જગત્તનાં દશ્યો પર છેઘાં બંધ કરતી હતી; લારે ત્હની પધારી પાસે આનિમય ચ્હેરાથી જોડો હતો. એને હૃદય હતું; એનું મગજ ચાલતું ન હતું. અને જેનું મગજ ચાલતું હતું તે ડો. નરહર હૃદયવિનાનું મોટા મગજવાળું પશુ હતું ! શેઠની દીકરી મરી ગઈ; ત્હની માતા ખૂબ રડી, અને સાથે મોતી પણ રડ્યો ! એ કુતરો, સ્નેહના બળથી મનુષ્યત્વમાં આવ્યો હતો ! અરે ! તત્ત્વજ્ઞાનનું આ સુંદર સત્ય-મનુષ્ય પશુ છે; પશુ મનુષ્ય છે-સર્વ જૂતમાં આત્મા એક છે; સ્નેહનું બળ એક જ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. પશુમાં જે સ્નેહ માદને સંતાન માટે હોય છે, તે જ સ્નેહ, મનુષ્યોમાં સ્ત્રીને સંતાન માટે હોય છે. સ્નેહ-સૃષ્ટિમાં એ બન્ને એક જ કોશિનાં મનુષ્યો છે; અને તેથી સ્નેહની ઉત્પત્તિ દયા એ જ મનુષ્યત્વનું સત્ય ચિહ્ન છે. અહસોસ ! તત્ત્વજ્ઞાનના આ સુંદર સત્યને મરડી મચડી એમ દર્શાવ્યું કે સંસાર વર્થ છે ! વસ્તુતઃ સ્નેહયુક્ત સંસાર એ જ સ્વર્ગ છે !

તે દિવસ બહુ આનંદનાં હતાં; હું ત્હારા સુંદર સ્વેત વસ્ત્રમાં તૈયાર થઈ, ઉગતા સૂર્યનાં દર્શન કરતી હતી; પ્રિય દક્ષિણ, ત્હાણથી થોડે દૂર ઉભો રહી, પોતાની ઠાણી માથા-અરે ! પોતાનો સર્વ શબ્દોય ખાલી કરતો હતો; આપણા જાગીયામાં કેટલાંક સુંદર ચુલાખનાં પુષ્પો ખીલનાં હતાં; પાસેના અરોહ પર-પક્ષીઓ ઘોંઘી રવાના હતાં; પરમપ્રિય કાંતિ અંકીથી તંદી-રોડી દક્ષિણને હસાવતી હતી; ઓ પ્રિય, એ સમય ત્હને ખબર છે, હું મધુર સ્નેહથી દક્ષિણ તરફ જોઈ રહી હતી; કાંઈ સુંદર મિત્રના ત્હારા જિવ ડારે તો

અવસ્ય એ સર્વ ભાવો વ્યક્ત કરતાં, પ્રમાણના સુંદર પુરાણમાં આકાશમાંથી અનેક રંગો ઝોરી થેવા પડે; ત્યારા મ્હેરા પર જરાક આછી આછી રમણીય મધુરતા પ્રસરી રહી હતી, અને ત્યારા નયનમાંથી નીકળતા વાત્સલ્ય પ્રેમને લીધે એ મધુરતા પર આછી આછી આનિમ્ય આનંદની ગુલાબી સુરખી પ્રસરાવતી પીછી જરા જરા ફરતી હતી. નયન સ્નેહથી પ્રકુલિત હતાં; અને એ સ્નેહમાં ભવિષ્યની જ્ઞાનિની છાયા આઘ્યા વિના ન રહી; વદન પર સ્નેહ સ્પષ્ટ હતો, પરંતુ તેમાં વિચારની કાંઈક છાયા હતી; ત્યારે જરાક કરડેલો હોઠ મ્હેરા પરના મધુર સ્નેહભર્યા સ્મિત પર વિચારની આછી રેખા દોરી રહ્યો હતો એ પ્રિય! ત્યારે એ સ્મિત પુનઃ ક્યાં ક્યારે જોવું? અરે! આપણો સનાતન જીવનનો સિદ્ધાંત અને અન્ય જાણીતો, આ કર્મયોગની કલ્યાણ ભૂમિને પુનઃ ચૈતન્ય આપી શકે તેમ નથી.

પ્રિય દક્ષિણકુમારનો, તે દિવસ, અનન્ય-દિવસ હતો; સ્ત્રીની પરમ ઉદારતા સ્નેહના પ્રદેશમાં છે; સ્ત્રીનું હૃદય પુરુષના મગજ કરતાં આ સંસારને વિશેષ ઉપયોગી છે. અરે! સ્ત્રીની સુંદર જ્યોતિષ પુરુષને વિશ્રામરૂપ ન હતો તો આ સંસાર સુંદર નિર્દોષ વિલાસમય સ્વર્ગને બદલે, કાંઈ પણ આરામ વિના-કાંઈ પણ આરામ વિના-આધાર અને આનંદ વિના-સતત કાર્ય કરવાનું યંત્ર બની રહેત. આપણા હમેશા આજીવન દિવસો કરતાં, તે દિવસને તો સ્નેહની જ્યોતિષથી વધારે સ્વિત્ત અને સુંદર બનાવ્યો; રહવારમાં તું બેઠેલી હતી; દક્ષિણકુમાર તો હમેશાં પાંચ વાગ્યે હતી, મ્હારી અને ત્યારી વચ્ચે પોતાનો-હાનો પણ પરિચયને લીધે પ્રિય બનતો અને તેનાં ન્હાના બીન અનુભવી મગજને આશ્ચર્યમય લાગતો-શબ્દકોષ ખાલી કરતો. અરે! અંતે તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યને બાળક બનવાનું કહે છે. શબ્દની મધુર અમરૂતિ તે ન્હાના બાળકને ગહન બામતી હતી; અને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ તે ગહનતા જોવા યત્ન કરે છે. પ્રિય વડજીવર્ય! બાલક મનુષ્યનો શિક્ષક છે; મનુષ્ય બાલકનો શિક્ષક છે!

પરમપ્રિય! આજે આપણું ગ્રામ્ય જીવન, અને તે સંબંધે રહેલી મધુર સ્મૃતિ પર, જીવનના કેટલાક પ્રશ્નો ગર્ચવાને બદલે, અરે! એક વખત એ ભૂતકાલનું સુંદર વાનાવરણ ઉત્પન્ન કરી, કંસ્જુચિન થવાને બદલે, ત્યારા પર ખીનું ઘણું કષ્ટ; હું આપણી એ મધુર યાદી-અરે એવનસંજીતનો એ સૂર-છેડ્યા વિના તો નહીં જ રહી શકું; અત્યારે નહિ તો પછી કાલ એ માંદી મ્હારું જીવન છે!

એ વેળાનું સ્મરણ કરતાં જીવંતી માળતો છો,

આજીવનના સ્વચ્છ રવિ મ્હેરા આઘ્યા કો છો છો.

ગોંઠલ,

ગીરીશાંકર જાવરખનરામ જોશી.

રમુજ દૂચકા.

(૧)

ઝોણ ને પોર.

(પૂર્ણ થતા મહિનાનું ધરખર્ચ વિશેષ આવતાં દેવનંદ વિચારમાં પડ્યા છે, તે જોઈ દિવાળી (તેની પત્નિ) આવે છે.)

દિવાળી—કેમ, શા વિચારમાં પડ્યા છે ?

દેવનંદ—સાળું દર મહિના કરતાં આ મહિને ધર ખર્ચનું ખીસ વધી જાય છે.

દિવાળી—હા આ મહિને મહેમાનો વિશેષ આવ્યા છે, તેથી.

દેવનંદ—મહેમાનોમાં તો મારો નાનો બાઈ સિવસંકર તથા ત્હારો બાઈ દોલતરામ જ આવેલ છે. તેમાં પણ સિવસંકર તો ક્યારે જ આવે છે.

દિવાળી—હા. હવે જોયું તમારું કહાપણ. મારો બાઈ તો બિચારો આજ આવે પાછો કે—કાલે આવે. અને તમારો બાઈ તો ઝોણને પોર, ઝોણ ને પોર, ઝોણને પોર હરવખતે આવ્યાજ કરે છે.

(દિવાળીનું વાક્યાનુરૂપ સાંભળી દેવનંદ હસી પડ્યા.)

(૨)

છડુ—કમાડ.

બાપાલાલ રોઠને ત્યાં મોટી વયે પુત્ર પ્રાપ્તિ થતાં પતિ પત્નિના આનંદની સીમા અમર્યાદિત હતી. પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરવા રોઠની ખેડનો પણ આવેલ હતી, અને પોપણનાં પાન, સોપારી, વગેરે સામગ્રી સહિત “ઝોણા જોણા પોપણ પાન, દોલતરામ પાડયું સાલચંદ નામ” વારે વારે ઉચ્ચારી કુમળા બાળકનું નામ લાલચંદ પાડયું.

સાલચંદની ઉંમર મોટી થતાં નિશાએ જવાનું થયું. પણ ત્યાં જન્મિત પરના નેત્રી સહેર માણી સમ્યે નહિ. વળી ગુરજના કલામાં રહેલું પણ સુસ્કેહ પડ્યું. તેથી બાઈએ નિશાને જવાનું મોટી વાણ્યું, અને અવ્યાસમાં નાણાંચર (પોર) ગયું.

પુત્ર નહાનપણથી જ લાડમાં ઉછરેલો હોવાથી તેનાં હિતેચ્છુ (૧) આમાપે પણ પુત્રની આ ઈચ્છા નિરૂપ કરી કહ્યું નહિ, અને સ્વચ્છંદીપણે વર્તેલા ઈમા, તેથી બાઈ

તદન નિરક્ષર રહ્યા અને "હ" મણ્યાવા. (તદન મૂર્ખ ને અમણુ રહ્યા) આથી ગામમાં પશુ તે "રખડેલ લાલા" ના નામથી જ પરિચિત થયા.

લાલાની ઉંમર ૧૨ વર્ષની થઈ, માની ઈચ્છા પુત્રનું સગપણ કરવાની યાચ, તે સ્વાભાવિક છે. આથી પોતાના પતિને સમજાવી પાસેથી ગામમાં વસતા હીરાલાલ શેઠને સોં પુત્રી હોવાથી માત્ર (વચન) નાખ્યું, ને સગપણ કરવા તે શેઠ પશુ બાપાલાલ શેઠને ઘેર આવ્યા.

આમણે દિવસે રાત્રે જ બાપાલાલે લાલાને કંઈક કંઈક વિનય, વાતો વગેરે સિખવ્યું, અને વિશેષમાં થોડું બ્યાવહારિક જ્ઞાન આપતાં કહ્યું કે-જ્યારે બધાં માણસો બેઠાં હશે, ત્યારે હું તને પૂછીશ કે-છડુ-એટલે તારે જવાબ આપવો કે-જાર. અને જો બાર બોલતાં ન આવડે, તો આ આપણા ઘરના બારણા તરફ જોવું, એટલે તુરત જ માથે આવશે. લાલાને પણ આ શિખામણુ યોગ્ય લાગી, ને રહેતો સ્વીકાર કર્યો.

બીજે દહાડે ગામનાં માણસો, હીરાલાલ શેઠ વગેરે જનસમાજ પોતાને ઘેર આવવાનો હતો, તેથી પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી લાલચંદ નાહી, કપડાં પહેરી હાથમાઠમાં તેયાર થયો. થોડીવારમાં બધાં માણસો આવી ગયાં અને બાઈનું સગપણ કરવા તેમણી થતી જોઈ તેની માનો હરખ તો માણેજ નહિ. ગામના હર્ષની તો વાત જ કરી કરવી !

સમા બરાઈ, અને તેના બાપે પોતાના હોશિયાર ને શાણા (! પુત્રની પરીક્ષા લેવા માટે પૂછ્યું. કેમ, બાઈ લાલચંદ—

લાલચંદ—હ. બોલો.

બાપાલાલ—હું આજે તને પૂછું, તેનો જરાબર ધ્યાનથી જવાબ આપીશ ?

લાલચંદ—હ. હા. આપની ઈચ્છા હોય, તે પૂછો.

બાપાલાલ—હીક, બાઈ કેવ ત્યારે. છડુ—

સવારમાં ઉઠી હર્ષપૂર્ણ લાલો કપડાં પહેરવાં, આનંદ કરવો, અને બીજી વાતો કરતાં રહેતા પિતાએ સિખવેલો પાઠ ભૂલી ગયો. પણ બારણા સાંત્રું જોવાનું કહેલ, તેથી તુરત માથે આવ્યું.

લાલચંદ—બાપાજી. છડુ—કમાડ.

આ સાંભળી બધાં માણસોનો હર્ષ માણે નહિ, અને શેઠની પૂર્ણ રજતી થઈ. ને હીરાલાલ શેઠ જરી રીતે આવ્યા હતા, તેમ જ પાછા ઘેર સ્વીકાવ્યા.

(જુઓ લાલચાચાં બેઠરાનું પરિણામ)

(૩)

બીડાં.

(સત્તારમાં ઉઠતાં ધરમાંથી આગાં થતાં અમૃતલાસ કપડાં પહેરી ને શાક મારેડ તરફ ચાક લેવા પ્રયાણ કરે છે, તેટલામાં હરિહર નામનો તેનો બાળસ્નેહી અને સદાધ્યાયી મિત્ર સામે મળે છે.)

હરિહર—કેમ, અમૃતભાઈ શા મારે આસ્થા ?

અમૃતલાસ—ભાઈ આ સામેની શાક મારફટમાંથી કંઈક લીધું ચાક લેવાની ઇચ્છા છે.

હરિહર—આંખો લીંચી, આંગળાઓના લેવાની મણતરી કરી) હીક ત્યારે આને આપ મું શાક લેવાની ઇચ્છા રાખો છો ?

અમૃતલાસ—ભાઈ, આપ જ મહાત્માનો ડોળ કરીને શરો છો, ત્યારે માવખ્ય લેતો બનીને કહેો નોંધ્યો ?

હરિહર—સારું. ત્યારે હું કહું, કે આપને આને બીડા લેવા છે, ખરું કે ?

અમૃતલાસ—ના, ના, મારે તો આને બટાટા ને લેવાનું જ લેવાની ઇચ્છા છે.

હરિહર—ધ્યારા ભા—ઈ. આપને ગમે તે લેવાની ઇચ્છા હોય, પરંતુ મારો બીડો (મખ) ખરો કે નહિ ?

અમૃતલાસ—(હરિહરનું વાક્યાનુપસર્જન કરી પડતાં) યાબ્રાહ, હરિહર તે પશુ હીક બીડો મારો હો !

સોગાશંકર ત્રેમણ બ્યાસ.

“ પ્રણય સહસ્રો. ”

સ્થળ:—દિવ્યઉપવન.

પાત્ર:—કુસુમકળી અને મધુપ.

(મધુપ પ્રવેશ કરે છે.)

મધુપ—(કુસુમકળીને બીડાએલી જોઈ.)

બાપન.

અરે ખીલાવ (૨)—

કુસુમકળી-પ્રેમતણાં યુગ્મો (૨).

અરે રેલાવ (૨)—

કુસુમકળી-સ્નેહતણાં સૂત્રો (૨).

પદાને પ્રેમમય પાઠો, અરે તું માનસ સરવરમાં;

જભાને પ્રેમની જ્યોતિ, અરે આ પ્રણય ઉપવનમાં.

અરે ફેલાવ (૨)—

કુસુમકળી-જીવન જ્યમત્રો (૨).

ખીલાવ ! ખીલાવ ! આ તારી કામળ પાખડીને ! !

ખીલાવીને સુખીકર જગતના જીવનને ! !

સુરભિથી સ્થપિત કર સુખના સામ્રાજ્યને ! !

હા ! પણ ખીસે છે, એ કામળ કળી ! ! અને

બનાવે છે સુગંધમય જગતનાજીવન સમીરને ! !

કળી—અરે મધુર મધુપ ! રહેવાદે, રહેવાદે,

આ તારો મીઠો ટોકાર ! !

અટકાવે છે આ તારો મીઠો ટોકાર.

મારા હૃદયના રણકારને ! !

મધુપ—હા ! અટકાવે છે આ મારો મીઠો

ટોકાર તારા હૃદયના રણકારને ! ! પણ

આપે છે શાંતિ વસુધૈરાના વિરહીએને ! !

અને કાલાવે છે પ્રેમ સરવરમાં

પ્રેમી હૃદયોને ! !

કુન્જ—હા ! પંચસ ઉપકારી જગતના
 નવસ ધરણના અસાધ્યને ! ! અતે
 મુનવીસ મારી કૃષ્ણકાશ્વતિની મુનવી
 મુનવીઓને ! ! પશુ કળી તું શી રીતે
 કરીશ જગતનું ક્રિયાણ ! !

સ્વાધિકૃત શ્રેયથી ?

નિઃસ્વાધિકૃત શ્રેયથી ?

કળી—સાધીશ નિસ્વાધીય શ્રેયથી
 સોરી કંઈના શ્રેયમત્રા ! ! અતે
 જગવીસ એમાં ઉત્પતિની કયોતિ ! !

કુન્જ—ચાહું છું હું પશુ એજ
 એવના મત્રાને ! !
 ચાલો, ચાલો, હું આણું છું,
 સહિતુ શ્રેય સાધવાને ! !

કળી—મધુપ—કુન્જ—

ગાયન.

ચાલો ઉમંગ ધારી,
 કરીએ જમાવે સેવા,
 પ્રાણમ લજ્જિ મારી,
 રાસો લહાવ એવા.
 ચાલો અરે-હા ચાલો,
 પરમાર્થે ચેય જાલો;
 મન નીતિ વિચારી,
 કરીએ સમાજ સેવા—

નોનાભાઈ હાંસલભાઈ પંડે.

લવણમ.

લવણમ સર્વ માટે વર્ષે એકનાં:—૨. ૪-૮-૦ રૂપિયા સાધનજી (પોસ્ટેજ સાથે.)

મગવાનું ઠેકાણું:—વસન્ત ઑફિસ.—અમદાવાદ.

આહુકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પોસ્ટ ઑફિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. મેઈલ રજીસ્ટરના નિયમ કયો છે માટે સર્વ આહુકોને મ. ઓ. દ્વારા લવણમ મોકલાવવા નમ્ર વિનંતિ છે.

૨. મનિઓફરથી લવણમ ભરવાથી અમારી સંઘોની પહોંચ તમને મળશે.

૩. કેટલાંક ખાસ અનિવાર્ય કારણથી અંકો પાછળ પડી ગયા છે. પરંતુ મહેત્તા અને પ્રયત્નો વગવા તથા અંકને નિયમિત કરવામાં અમે મનની મહેત્ત કરીશું; તેમજ ગ્રેસ લેખો, ગ્રુક તથા સતારાને પણ તેમાં મદદ થવા અમારી વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—જાવનગરમાં

વેચાતાં પુસ્તકો.

- ૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ (કન્વેપ પદ્ધતિપર લખનાર અધ્યાપક) મોમન ૦-૪-૦
નર્સિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ. નિયામક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન.
- ૨ હરવેલ મહામહા પદ્યમંજર
(ઉપલાલ લેખાત્તી કલમથી લખાયેલું) } ૦-૩-૧
- ૩ જાલવાતાં. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કામેયરની સુન્દર
પ્રસ્તાવના સહિત મેંદદ કરનાર ગિરિભાઈકર ભ. ગવેશ મુખ્ય
અધ્યાપક શ્રી ડ. મુર્તિ જાલમદિર) } ૦-૧-૩
- ૪ મગવાન જુદ. (લખનાર ગિરિભાઈકર જલેકા-અધ્યાપક કામેયરની
પ્રસ્તાવના સહિત ખીજી આવૃત્તિ.) } ૭૫૫ છે.

પોસ્ટેજ ભડ.

લખો:—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—જાવનગર.

IDEALS FOR 1921.

The wisdom of the Race.

"I put my trust in the political genius of the people in that capacity for dealing with the problems of collective life in a kindly, able, commonsense manner for which this nation is prominent amongst all the nations of the earth. In the last few years I was tried (as much as the rest of us) by the stress of many and varied emotions-but dismay was never one of them.

I have never tried to systematise my impressions of the state of public affairs and the notions (I can hardly call them ideas) which have occurred to me. I believe that it is the imponderable elements of the situation that will determine the solution of the problem of the future: the latent sagacity of the race rather than the ideas of individuals; the deepest, almost unconscious, movements of the national soul rather than brilliant theories, unanswerable arguments or wild enthusiasms. Qualified individuals (of which I am not one) ought to and indeed must speak with some effect. Any given crowd may be stupid and even wicked. Yet I, who am no political democrat, have a deep-seated conviction that in simple morality, self control and courage, the people in the mass is always better than its leaders."

—Joseph Conrad.

A defence of Idealism.

"If I had to sum up the aspirations that might help our distressed land of England in these days, I should hardly use a despised word and say that we could not do better than try to act like gentlemen. It would be a pleasant change.

In regard to idealism generally, I think we are all suffering from the natural dejection which follows the discovery that all the "hot air" poured forth by public men of all sorts during the war was "hot air." If a Nation talks through its hat, to keep up its spirits and attain its material ends, it will as soon as it ceases talking—feel the cold air which blows in through the hole as to its head spot. We are not and never have been so noble as all that; and idealists are not without blame in that they do so constantly forget to remember realities. Though, like most people with any comedic sense, I am more a realist than an idealist, I share in this blame, but I shall try and mend my ways."

—John Galsworthy.

(From the Review of Reviews
February March 1921)

સવાજમ.

સવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકતા:—૨. ૪-૮-૦ રૂપિયા સાકાંવણ (પોસ્ટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું:—વસન્ત ઓફિસ.—અમદાવાદ.

આહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પોષ્ટ ઓફિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનો નિયમ કર્યો છે માટે સર્વ આહકોને મ. ઓ. દ્વારા સવાજમ માકલાવવા, નક્કે વિનંતિ છે.

૨. મનિઓફરથી સવાજમ બરવાધી અમારી સહોતી પહોંચ તમને મળશે.

અવસ્થાપક.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—ભાવનગરમાં વેચાતો પ્રસ્તકો.

- ૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ (ઉન્નય મહત્તિપર લખનાર અધ્યાપકો)
નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ બદ. નિર્માણક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન. } કીમત ૦-૪-૦
- ૨ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર
(ઉપસાજ લેખકની કલમથી લખાયેલું) } ૦-૩-૬
- ૩ બાલવાર્તા. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કાલેકરની સુંદર
પ્રસ્તાવના સહિત સંગ્રહ કરનાર ગિરિજાકર બ. અધિકા સુખ્ય
અધ્યાપક શ્રી દ. મૂર્તિ બાલમંદિર) } ૦-૬-૭
- ૪ ભગવાન પુત્ર. (લખનાર ગિરિજાકર અધિકા-અધ્યાપક કાલેકરની
પ્રસ્તાવના સહિત બીજી આવૃત્તિ. } હંપાય છે.

પોષ્ટેજ બદ.

લખો:—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—ભાવનગર.

वसन्त.

इदं सत्यं सवया भूतानां, मधु, अंस्य, सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनान्पर्या न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष २०, अंक २.

[भासिक]

शस्त्रुत संवत् १९७७.

डाकिरे ! रेख भीडां गीत.

(भाड)

रेख भीडां गीत,

डाकिरे ! रेख भीडां गीत.

आमण्. धारी गीत,

डाकिरे !—

भीडां-तारां दुहुडां, भीडा तारां कः.

तुमभ मधु सुण्यां कः—गीतं तु. य. अमंड.

डाकिरे !—

हां देखा देती नथी ? हां तरुभां संताय ?

आयलडी गांडी ! देणे काणपथी खरमाय.

डाकिरे !—

જગ હું તો તારું કર્યું—પ્રભાવ તુજ અણુમેલ;
પોતાનાં સોને કરે મીઠા મીઠા ખોલ.

કાકિલે !—

કોયલ ! જગમીઠા તું—કોયલ ! તું જગમેલ;

કોયલ ! ગાતો તારો આત્માના આરોહ.

કાકિલે !—

પારેખનો બંગ્લો,
નડિઆદ,
તા. ૧૦-૮-૨૦

અન્દશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

બાલક ઉપર થતા અત્યાચારો.

સમાજમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નવર નાંખેલો તો જાણ્યા વિના નહિ રહે કે બાલકને કેટલાયે સામાન્ય હકો ઉપર તરાપ મારવામાં આવે છે તેમજ તેમના ઉપર કેવા અને કેટલા અત્યાચારો કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ વિચારશીલ અને કેળવણીમાં સમજનાર સજ્જનને આથી દુઃખ થયા વિના રહેશેજ નહિ. એવા ચોંટાએક બનાવો આ નીચે હું આપું છું.

૧. અત્યાચાર કરવો એ કેટલી બધી અણુધટતી વાત છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. કોઈના ઉપર અસાર થતો બીજને કોઈ સજ્જન જોઈ શકેજ નહિ; છતાં એનો એ માણસ પોતાના બાલકને પરાણે નિશાળે મોકલવામાં બાલક ઉપર કેટલો બધો અત્યાચાર કરે છે ? આથી વધારે અવિચારી કૃત્ય બીજું શું હોઈ શકે ?

૨. અમુક વયના બાલકમાં તે વયના કરતાં પ્રેમાણુમાં વધારે શક્તિની અને વધારે કામચલાઉ સમયનો જોડેકું મળું મેલું છે ? અને છતાં કેટલા મધ્યમ મનુષ્યો અને શિક્ષકો પાંચ સાત વર્ષના બાલકનામાં, તેમની વયના કરતાં વધારે હોવાનું માની બેસે છે ? અને પરિણામે બાલકની નાની એવી પણ સ્વાભાવિક ત્રુટીઓ માટે બાલક ઉપર તેઓ એકદમ દુર ચાલ છે. બે કોઈ નાનું બાલકે નિશાળે જતાં પોતાની ચોપડી ભૂલી જાય છે અથવા તો પોતાના ઘરમાં રમતાં રમતાં પોતાનું રમકડું પા તો ઘરની કોઈ એકાદી વસ્તુ તોડી નાંખે છે તો શિક્ષક વા પિતા તે બાલક ઉપર કેટલા બધા ગુસ્સે ચાલ છે ? અરે, ઘણી વખત તો શિક્ષા પણ કરે છે ! આથી વધારે અણુસમજણ કે જંગલીપણું બીજું શું હોઈ શકે ?

૩. પોતાના પુત્ર વા પુત્રી અમુક વર્ષોમાં, તે સમયમાં થઈ શકે તેવી વધારે શીખા

લે અથવા તો સમજી લે એવો આશય ધણા માળાપો રાખતા જણાય છે. પાંચ વર્ષમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસ કરી લે અથવા તો દસ વર્ષની ઉંમરે પંદર વર્ષ જેટલું બાલકને જ્ઞાન સંપાદન કરી લે એવી ખુરી ધ્વજીથી માળાપો પોતાના સંતાનોની છંદગી ધણી વખત કેટલી બધી કૃત્રિમ અને કટુ બનાવી દે છે તેની તેમને ખબર પણ હોતી નથી. સદૃશ્ય સીખવવાના લોભમાં જે દુર્ગુણ બાલક સમજતું પણ નથી, હોતું—જે બાળકમાં બાલક સાવ નિર્દોષ હોય છે—તેવી બાળકોનું આકર્ષક રીતે તેને ઉલટું બાન કરાવે છે; અને આને પરિણામે બાલક, એવા દુર્ગુણો સામે ઝડપ જીતવાની શક્તિ વાળું નહિ હોવાથી, ધણી વખત એ દુર્ગુણોનું જ બોગ થઈ પડે છે. આથી વધારે અધીરાપણ કે અગાન બીજું કયું હોઈ શકે ?

૪. લગભગ બધી નિરાશોમાં એ શિરસ્તો થઈ ગયેલો હોય છે કે બાલકો આવતા બધા બાલકોને અમુક એકસ વિષયો તો સીખવવા જઃ બહેને પછી એકાદ વિષયમાં કોઈ બાલકને બીલકલ રસ ન આવતો હોય અને મન ન લાગતું હોય તો પણ તેને કપકો દાખને, મારીને કે પરીક્ષામાં નાપોસ મુવાનો ભય બતાવીને પંજુ તેના કુનળા મગજ ઉપર તે વિષયનો બોલો લાદવામાં આવે છે. નથી જ્ઞેનું કોઈ બાલકની સાહજિક હૃત્તિએ તરફ કે નથી ધ્યાનમાં લેતું કોઈ, બાલકનું માનસિક વલણ ! આડેધડે જ્યાં શ્રવે લાં બાલકને ધસડી લઈ જવામાં આવે છે. કેળવણીની આવી ગંતવ્ય ધરેડમાં બાલકની કેટલીકે હૃત્તિએ અગદાધને ચૂરો થઈ જાય છે. તેની કેટલીકે શક્તિઓનો વગર વિચારે હાસ કરવામાં આવે છે ! આથી વધારે અધતા કે બૂલમ બીજો શો હોઈ શકે ?

૫. જે વખતે એકાદ વિષય સીખવાતો હોય છે તે વખતે જો કો પણ બાલક ચીતરતું માલૂમ પડે છે તો ટુરતજ શિક્ષક તેના એ કાર્યને વખોડી કાઢે છે તેમજ નિર્દયપણે દબાવી દે છે. બાલકની ઉત્પાદક શક્તિઓનો આમ વગર વિચારે કેટલાકે શિક્ષકો ત્રાસ કરી નાંખતા હશે ? પરંતુ બાલકના એ સાહજિક વલણને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષક જો એને યોગ્ય માર્ગ વાળે તો જરૂર બલિષ્ઠમાં તે બાલક પોતાના કાર્યમાં અદ્ભૂત શક્તિ દાખવી શકે. પરંતુ એટલી સમજણ, એટલું ડહાપણ આપણા શિક્ષકોમાં ક્યાંથી આવે ? ‘કેળવણી’ જેવી સંવર્ધક શક્તિને શિક્ષક પોતાના અગાનથી ઉલટી સંહારક બનાવી દે છે.

૬. બાલક એ રમતીઆળ પ્રાણી છે. તેની રમતીઆળ પ્રકૃતિનો યોગ્ય લાભ લઈ તેની રમતને ઉપયોગી અને જ્ઞાનજનક બનાવી દેવાને બદલે ધણા માળાપો અને શિક્ષકો તેની એ હૃત્તિને અકાળે અને અયોગ્યપણે દાબી દે છે. આ પ્રમાણે બાલકની કુદરતી શક્તિઓનો અને સાહજિક વલણોનો નાશ કરવાથી બાલકનું સમગ્ર જીવન ધીમેધીમે કૃત્રિમ અને બારરૂપ થતું જાય છે. એવું બાલક સીખવવામાં આવતી વસ્તુને પોપટની માફક પદી નહીં શકે છે પરંતુ વિચારક કે ઉત્પાદક તો બની શકતું જ નથી.

૭. એવી જ ખીજ બાલકમાં વાતો કરવાની હોય છે. પોતે જ નેયું હોય છે અથવા અનુભવ્યું હોય છે તે પોતાના વડીલો કે સુરખ્ખીઓ પાસે કહી બતાવવાની તેનામાં તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. આ વૃત્તિને પોષવાથી બાલકને કેટલો લાભ થાય છે એ કાંઈ પણ કેળવણીપ્રિય સંજ્ઞાન સહેજે સમજી શકે તેમ છે. પરંતુ એ વૃત્તિને પણ કુરરીતે દબાવી દેવામાં આવે છે; એવા બાલકને કેટકાલે કહી વખોડી કાઢવામાં આવે છે; અને પરિણામે બાલકની એ સક્રિય મરી જાય છે.

જો દરેક માબાપો અને શિક્ષકો ઉપર કલા તેવા અભ્યાસો કરતા મટી જાય તો કેળવણીનું ધાર્યું પરિણામ આપે. આપ આવી શકે તેમ છે. કેળવણીનાં દિશા અને સૂત્રો ફેરવી નાંખવાનો જમાનો હવે આવી લાગ્યો છે અને દરેક માબાપો અને શિક્ષકો એ વાતને ઇલવીજળી જેટલે જાણે.

હારશંકર હર્લક્ષી ત્રિવેદી.

બંગાળી કથ્ય ભાષા.

બંગાળી ભાષામાં “અ” “આ” “ઇ” ના ઉચ્ચારમાં તથા લખવામાં ભેદ છે. એટલે ઉચ્ચારમાં ખાસ કરીને સહજ અને વિકૃતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન યથા સિવાય મૂંઝવણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. તેમાં પણ પ્રાંતવાર ઉચ્ચારનું કંઈક જ્ઞાન હોય તો વિશેષ સરળતા થાય છે. બંગાળના મારા અનુભવથી મને જણાયું છે કે પ્રાંતભેદને કારણે ઉચ્ચારનો કોઈ એક સ નિયમ જણાતો નથી. બંગાળીઓના ગાઠ પરિચય વિના આપણે તે ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નજ સમજી શકીએ. કેટલાક ગુજરાતી બંધુઓ આપણે સાં બંગાળી ભાષાના જણુકાર છે તેને આ નાનકડો લેખ એક મા ખીજ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેથી એમ આશા છે.

પંડિત ઇન્દિરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના લખાણની ભાષા ‘લગમગ’ સંસ્કૃતભેષ’ હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે વિશેષ અનુકૂળ થઈ પડે છે. પણ હાલના લેખકોની ભાષા વધુ ભણે બંગાળી શબ્દમય હોવાથી તે ભાષાના ઘરગથું શબ્દો અને પ્રાંતવાર ઉચ્ચાર ભેદો જણવાની આંખણો માટે અતિશય જરૂર છે. એમ મારી માન્યતા છે.

કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો “ઘ” નો “બ”, યંત્ર તેમજ “ચ” નો “જ” થઈ ગુજરાતી શબ્દો બન્યા છે. તે પ્રમાણે નહિ, પરંતુ બંગાળીમાં “ઘ” નો “ચ”; અને “ચ” નો “જ” બોલાય છે. “જ” ને મઠિ અન્તર્ય “ચ” (જ) અને વર્ગે “જ” (જ) એવા બેઠ રાખેલા છે.

અંગાળી મૂળાક્ષરોમાં “ક” “ઢ” “ચ” “વ” (ત) એ ચાર અક્ષરો મૂળ અક્ષરના સંકેત સ્થાને વપરાય છે. તેમાં પણ શબ્દની શરૂઆત તો મૂળ અક્ષરથી જ થાય; પરંતુ સંકેતિક અક્ષરનો ઉપયોગ પ્રથમાક્ષર પછી જ થઈ શકે છે. જેમકે “વાહી” “વલિયાહિ” “પૂવત્” “મૂદ” વિ. “અ” નો ઉચ્ચાર લગભગ “ઓ” ના જેવો જ થવા જાય છે. કેમકે “અ” નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ હોવાથી સંકુચિત “ઓ” ના જેવો થાય છે. ઉદા.:

લખવામાં—“જલ” “પરોમય” “રવિ” “હરિ” “કંદાચ”

બોલવામાં—“જોલ” “પોરોમય” “રોવિ” “હોરિ” “કંદોચ”

સંસ્કૃતમાં “ઐ” નો ઉચ્ચાર ડ્રસ્વ અને દીર્ઘ બે રીતે થાય છે. તેમજ બાંધામાં “ઐ” અને “ઓ” નો ઉચ્ચાર ડ્રસ્વ અને દીર્ઘ બે રીતે થાય છે. મુજબાતીમાં “ઐ” નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ છે. ત્યારે અંગાળીમાં ડ્રસ્વ અને દીર્ઘ બંને રીતે ઉચ્ચાર થાય છે જે “ઐ” અને “ઓ” બંને સ્વર જુદા છે. તેમ “અ” પણ જુદો જ સ્વર છે. પરંતુ અંગાળી ઉચ્ચારોમાં ડ્રસ્વ દીર્ઘ છતાં પણ ખીચડી છે.

કોઈ સંસ્કૃત શબ્દનું પાલી અને પ્રાકૃતમાં પરિવર્તન થાય તો નિયમ છે કે, કોઈ અક્ષર બેડાક્ષર હોય તો તેની પૂર્વનો સ્વર ડ્રસ્વ થાય. સં. “કાર્ય” પ્રા. “કર્ણ”; સં. “કીર્તન” પ્રા. “કિતન”. આ નિયમથી સમજી શકાય છે કે પાછળ બેડાક્ષર હોય તો પૂર્વના “ઐ” અથવા “ઓ” નો ડ્રસ્વ ઉચ્ચાર થાય. દાખલા તરીકે સં. “વિષ્ણુ” પ્રા. “વેંડ” સં. “પુસ્કર” પ્રા. “પોશ્પર”. આ બંને ઉદાહરણોમાં ઐકાર અને ઓકારનો ડ્રસ્વ ઉચ્ચાર છે. બે કે બેડાક્ષર હોવાથી ઉચ્ચારમાં એક રીતે બાર મૂકેલા પડે છે. પરંતુ બંને માત્રા સ્થાયી નથી. અંગાળી બાપામાં પ્રાકૃતનું મંજુરું રૂપ “ઐ” અને “ઓ” નો ઉચ્ચાર ડ્રસ્વ અને દીર્ઘ એમ બે રીતે થાય છે. તોપણ તે એકદમ ન સમજી શકાય તેવું છે. છતાં પણ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે.

“રવાઓ” બોલવામાં ઐકાર ડ્રસ્વ અને એક માત્રા ગણી શકાય. કેમકે અંગાળી બાપામાં “ઓ” ડ્રસ્વાન્ત છે. બૂની અંગાળીમાં ઘણાં વાક્યોમાં છેવટે “વ” આવે છે. તે ડ્રસ્વ હોય છે. જેમકે “હહાર મરન હવ કમન કપાવ”.....ત્યારે વર્તમાન સંસ્કારી અંગાળીઓ આવાં વાક્યમાં “વ” ને સ્થાને “ચ” લખે છે; અને તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરે છે આથી જોઈ શકાય છે કે અંગ બાપામાં હાલમાં જે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે તે “વ” નો “ચ” ઉચ્ચાર છે; અને સંસ્કૃતમય શબ્દોમાં “વ” ઉચ્ચાર જે રીતે ઉચ્ચાર કરે છે તે દીર્ઘ ઉચ્ચાર છે.

૨ કેવળ અંગાળી શબ્દનો જ્યાં બીજો સ્વર—દીર્ઘ સ્વર “આ” કિંવા “ઓ” હોય ત્યાં પૂર્વના “વ” નો ડ્રસ્વ ઉચ્ચાર હોય. ઉદા. ઘર્કા, દેરયા, દેરવો, રવેલા;

૨ ઋસ્વ સ્વરની પૂર્વના “વ” નો દીર્ઘ ઉચ્ચાર હોય. ઉં વેલિમ્, ફેલિ. વ્હલિ, વ્હલ્હ;

૩ “ઘા” + “ઈ” ના સંયોગવેળા “વ” દીર્ઘ. ઉં ઘેગુને, હલદે, મેદે;

૪ કેવળ પદના એક સ્વરનો “વે” દીર્ઘ. ઉં જે, સે ને;

પરંતુ પછી હલ (~) હોય તો “વ” ઉચ્ચાર ઋસ્વ થાય ફેરવ્, ફેલ્; સિવાય કોઈ કોઈ શબ્દનો એકાર સંસ્કૃતના પ્રભાવે દીર્ઘ. પણ મૂર્દાંશબાદના ઉત્તર તરફના ભાગમાં ઋસ્વ બોલાય છે. જેમકે સંઠ તૈલ, વ. યાંઠ તૈલ, ડ. યાંઠ ત્પલ્; . . .

એક પરદેશી વિદ્વાન જાણાવે છે કે બિહારમાં “વ” નો ઋસ્વ અને દીર્ઘ બંને રીતે ઉચ્ચાર થાય છે. તેમાં ઋસ્વની એક માત્રા અને દીર્ઘના બે માત્રાનો નિયમ રાખવો. (આ પરદેશી વિદ્વાનને ગુજરાતી પદ રચનાના માત્રામેળના નિયમની ખબર નહિ હોય. કદાચ હોત તો માત્ર કાવ્યમાં નહિ પરંતુ ગદ્ય, પદ્ય, અપદ્યાગદ્ય, બોલવામાં વિઠ્ઠ સધળી બાબતમાં માત્રામેળનો નિયમ સાચવવાની ઉત્તમ બલામણુ જરૂર કરત.) દેશી શબ્દના પ્રયોગમાં આ નિયમ સુદર મળી ચકાય. વળી એમ પણ રહે છે કે ઉપાન્તરની પૂર્વના એકારમાં ઋસ્વ ઉચ્ચાર રહેલો હોય છે. પરંતુ કેવળપદના એકલા સ્વરનો એકાર દીર્ઘ હોય છે.

અંગાળ દેશમાં કાટોયા, મહકૂમા, ગીરજમિની દક્ષિણે ને પશ્ચિમે, વર્ધમાનની પશ્ચિમે; અને બાંકુરા છાત્રાની ઉત્તરે યાંકા અથવા ઋસ્વ ઉચ્ચારણ હાલમાં પ્રાયઃ નથી. હાલતું “હરયાછિલ” એ વાક્યનું પ્રાચીન રૂપ “હરયછિલ” દક્ષિણમાં બોલાતું રૂપ “હોયછિલ” મૂર્દાંશબાદની ઉત્તરે “હોયયછિલ” ઉત્તર અંગાળના રૂપનો અને ખાસ પશ્ચિમ નથી. પરંતુ યોડુંધણું બજેલા શિલ પુરોની બોલનાની બાબામાં ધણુંખડું “હરયા” નું બોલાતું રૂપ “હરય” સંભળાય છે. બાકરજીના ધાતુરૂપના નિયમ પ્રમાણે અતીતકાલ (શ્વકાળ) નું રૂપ આ પ્રમાણે થાય.

ઉત્તમ પુરૂષ—બોલચાલમાં—હરયાછિલામ (હરેયેછિ)

મધ્યમ પુરૂષ— , —હરયાછિલે (હરેયેછિલ)

(અનાદરમાં—હરયાછિલિ)

પ્રથમ પુરૂષ— , —હરયાછિલ (હરેયેછિલ)

(સંભમેમાં—હરયાછિલેન)

મારી જાણ પ્રમાણે પૂર્વ અંગાળમાં શબ્દોના અંતના એકારનો ઉચ્ચાર ઋસ્વ અથવા યાંકા પ્રચલિત છે. જેમકે “ફરિયા”નું બોલાતું રૂપ ફોરય્ તેમ છતાં ધણા જણ પાસેથી “ફોયરય્” એ પ્રમાણે પણ સંભળાય છે.

હું એમ અનુમાન કરી શકું છું કે “કારિયા”ના ઉચ્ચાર પદોમાં “કારિયા” હતો જ નહિ. અંતમાં “યા” ધણાખરા ઘાંઘા અથવા ધ્રસ્વ એકારના નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરતા હતા. “કારિલામ”નું રૂપ દક્ષિણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે “કોલેમ” બોલાય છે. મૂર્છાદિબાદની ઉત્તરે “કોલયમ” અદિંબ્યા એકારના ઢાલમાં પણ ધ્રસ્વ અને દીર્ઘ બને ઉચ્ચાર થાય છે.

ખિહાર જિલ્લામાં—ગયાજી તરફ—“વેઙ્ઙા”ના એકારનો ઉચ્ચાર ધ્રસ્વ કે દીર્ઘ તેનું ખરાબર સ્મરણ નથી તોપણ ખંગાળમાં તે શબ્દનું “વ્યાઙ્ઙ” એવું રૂપાંતર થયું છે.*

ખંગાળી બાપાના અભ્યાસીઓને આ લેખમાંથી કંઈપણ જાણવાનું મળી આવશે તો હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશ. તેમજ વધુ અભ્યાસીઓ તરફથી અને લાભ મળે એટલુંજ નહિ; પરંતુ સૌ કોઈને લાભ મળે એમ પણ ઇચ્છું છું.

મુંબઈ તા. ૧-૨-૧૯૨૧

હરગોવિન્દ કાનજી લાટ.

સંગીત.

સંગીત ? સંગીત એ તો દિવ્યજ્ઞા છે, યત્યુક્તની અનન્ય મોહિની છે. તેનો પુખ્ત ખ્યાલ કોણ આપી શકે ?

એનો મંદિમા શબ્દગોચર નથી, કેવળ અનુભવગોચર છે. જો પૃથ્વીમાં સંગીત ન હોત, તો પૃથ્વી ક્લેશમય અને કંકાસમયજ્ઞ બાસત. સર્વત્ર દુઃખદુઃખ અને અસીમ દુઃખ જ માલમ પડત. જ્યાં જ્યાં સંગીત નથી ત્યાં ત્યાં સૌન્દર્ય નથી; જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય નથી ત્યાં ત્યાં પ્રજા નથી પણ શેતાન છે, અને જ્યાં જ્યાં શેતાન છે ત્યાં ત્યાં પ્રપંચ છે, ક્લેશ છે, વિકાર છે.

હવે આશમાં જે ગ્રંથમાળ ફરી રહી છે, નીચે સમુદ્રમાં જે દેવી ગર્ભન ગાજી રહ્યું છે, આસપાસ અંતરિક્ષમાં જે વાયુ કોઈવાર વસન્તસમે મધુર મંજુલ સમીર રહે, તો કોઈવાર ચંડનાદથી આગવીજ્વના ગોળા સાથે કંઝાવાત રહે પ્રસરી રહો છે તે સર્વ પ્રજાનું અપ્રતીમ સંગીત નહિ તો ખીજું શું ?

‘સત્યંશિવં સુન્દરમ્’ ની ત્રિમૂર્તિરૂપે પ્રજાને કલ્પીએ તો કહેવું જોઈએ કે, જે મહાનુભાવે વચન, વિચાર અને વર્તનનો મિષ્ટ ત્રિપુટી યોગ સાધ્યો છે. તેનું જીવન શ્રદ્ધ

* શ્રીમુન રાખાલરામરાયના “પ્રવાસી”ના એક લેખપરથી ફેરફાર સાથે.

એક જાતનું સંગીત સંગીત જ છે. તે બધું જીવન સમૃદ્ધિની માધ્યે એક તાલ એક તાન અને એક તાર છે. જેના હૃદયના મજ ધોવાઈ ગયા છે, ચિંતની ચંચળતા ચાલી મૂકી છે, અને અવિદ્યાનું આવરણ દૂર થઈ શુદ્ધિ પારદર્શી બની છે, તે મહાનુભાવની મંથમથ વાણીમાં પ્રેમ દ્રવે છે, વિચારસંકલના તુટતી જ નથી અને સર્વે એક શાન્ત અવાજ સંગીત બની જાય છે. જે સેંકડો ગાયકો, કવિઓ નથી સાધી શક્યા તે એક શુદ્ધ એક કાષ્ટ એક ગૌરાંગ અને એક ગાંધીએ સાધ્યું છે. અને તે શાથી? નહોતાં તેમની પાસે મીઠો સુર કે સતાન કે નિરાન એવું કોઈપણ પ્રકારનું શારીરિક સંગીત. માન. પરંતુ તે પ્રેમમૂર્તિઓ સંસારના પ્રપંચ તણ આંતર બાલ પોકળ બની અને પ્રભુની વાંસલકી સંમો મીઠો સુર આખી આલમે સાંભળ્યો અને હજીએ તેના આજે અને હંકા બહુકાર જગતમાં કો કો રથજે અને કો કો શણે સંભળાઈ રહ્યા છે.

પંચમ સ્વરે ફૂજતી કાપલ, બપેયા, શુક મેના ગુલશનમાં ગાતું પુલપુલ, ધુલવતું કણ્ઠર, કલાપીનો કેકારવ, અને સાંજ સવારે કીચકીલાટ અને શુંગરવ વડે પ્રજા મહિમા પ્રદર્શિત કરનાર પંખીઓનું સરમય સંગીત મનુષ્ય સંગીત કરતાં ચડીઆતું છે.

ઐર્ધ્ય તો વિચરનશાસ્ત્ર પણ સંમત થાય છે કે એતન (energy) નો ગમે તે સ્વરૂપમાં વિનિમય કરી શકાય છે. (energy is interchangeable) જેમકે વીજળીનો પ્રકાશ, ગરમી, અવાજ વગેરે કાર્યોમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે. બત્તી થાય, કારખાનાં ચાલે અને ઘર ટેલીફોનમાં પણ કામે લાગે.

તે સત્યજ્ઞાને પણ લાગુ પડે છે. તેથી જ્યાં શિલ્પ છે, ત્યાં સંગીત છે, જ્યાં ચિત્ર કળા છે, ત્યાં પણ સંગીત છે. એ તો એતનના ઉપયોગનાં પ્રકાર, તેમ કળાનાં પણ પ્રકાર. પણ શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નમુનેદાર તાજમહાલ, શુદ્ધતા સ્વરૂપે કે બાવમય મૂર્તિઓ, અગર તો કાચ, કાગળ કે કેન્વાસ ઉપર ચિત્રિત તસ્વીરો પણ આખરે તો પીત્તળ કાંસુ પત્થર, લાકડું, કાચ, કાગળ, કે કેન્વાસ એ પદાર્થ છે અને પદાર્થનો સ્વભાવજ નાથ પામવું એ છે અને તેથી તે તે પદાર્થમત કળા પ્રભુ નારા પામશે, પણ સંગીત એક અગર કળા છે. મ્લેચ્છ, અને યવનેતાં દુષ્ટોએ આર્થ સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓ, તેનાં શાસ્ત્રો વગેરે લૂંટણું, જાળણું, પાવમાત્ર કર્યું, તથાવિ કંઠેસ્તવિવા દટકી રહી તેમ કરણ કાળની દોષ્ટામાં કદી રચાપત્ય અને ગિત આદિ કળાના નમુના ચર્ચા જાય, પણ સંગીતનું જાણેજ તેમ જનશે. સંગીત એ તો શબ્દ ઇલા છે. અને શ્રદ્ધા જેટલુંજ તે છે અનાધનન્ત.

સંસારમાં સ્ત્રીગન અને સંગીત ન હોત તો મંચારની નાઈ વસંધી જનતા અંશાર અસન્ત ક્ષેત્રશમય, નિષ્કુર, નિર્દય અને નિર્ધૃક લાગત; તો સંસાર સ્નેહસુતો, બાવ વિદોણા, સ્વાર્થી અને સંસારમય બનત. જે ધર્મમાં ભક્તિયોગ ન હોત અને મુમુક્ષુઓની જે આકરી કસોટી થઈ પડત તેવી કસોટી સંસારમાં સંગીત ન હોત તો બનત. પૃથ્વીમાં મૂળતત્વો માટે રાસાયણિક યુગલ સક્રિય (chemical affinity) નો યોગ ન હોય

અને જે સ્થિતિ થાય તેની વિકટ અને વિષમ સ્થિતિ આપણા જીવનની કથાની અપેક્ષાએ બનત.

પણ એ સર્વે તો ઉપસક્ત દષ્ટિએ અતિસંયોજિત બધું સામતું હશે. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે કથાના શત્રુઓ હોવા છતાં આપણે જીતીએ છીએ. મનમાન્યો આનંદ અને આરામ લઈએ છીએ તેનું કેમ? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર એવા પ્રશ્નથી આપી શકાય કે આપણે જીતીએ તો છીએ પણ પશુ કીટ વગેરે ક્યાં નથી જીવતા? મતલબ કે જીવ્યાનો અર્થ vegetable જેવો. આપણું આદત બળ, આપણામાં સાલિસતું અજ્ઞાન અને તેની પ્રિયતાના અમાવને લીધે આપણને બલે સંગીતના અભાવે ઉપજતા કંઠેરા, કંકાસ, કંક-શાતનો પ્રકટ અનુભવ ન હોય, તોપણ પંચવત્ત અને અર્ધરહિત જીમ્મું તે જીમ્મું કહેવાયજ નહિ. ખુદખુદ રાત્તરિ બનૃહરિ જેવા વિરાગીએ પણ કહ્યું છે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કથા વિનાનો માણસ સીંગ પુંચ વિનાનો પશુ છે.

સંગીતને જેમ જેમ જીવનસાત ઠરીએ તેમ તેમ સંગીત આપણામાં દયા, મૃદુતા વગેરે ગુણો વિકસાવે છે.

પ્રકૃતિ માનવનું દેવી સંગીત, મહાનુભાવોનાં જીવન સંગીત તથા પંખી પંખેડના સંગીતનો વિચાર ક્યાં બાદ સંગીતનો પ્રસક્ત વિષય તરીકે વિચાર ચલાવીએ.

સંગીતના ઉપયોગ શરૂ અને રચે છે દરેક ધર્મમાં, દરેક પંથમાં દરેક સારા માણસ વસરે સંગીતને સ્થાન છેજ. મ્યુરીટન પંથ કે કોમવેલ્થનું લરકર, નાનકનો ઉદાસી પંથ કે જુકના મહાયાન દેવયાન પણ સંગીતને રખસદ આપી શક્યા નથી. ક્યાંથી આપી શકે? જ્યાં ખૂદ પ્રજાજી વેદાનાં સામવેદો ડ સ્મિ નો એકરાર કરી ચૂક્યા હોય ત્યાં કોનો મગદૂર છે કે તેમ કરી શકે?

સંગતથી મનુષ્ય સ્થૂંસ જ્ઞમિમાંથી ઉચે ચડે છે. તેના માનસિક જ્યોમમાં કે આત્માના આજમાં સંગીતના ઉડ્યનો વડે લીલા વિકાર કરી શકે છે.

સંગીતનું સ્થાન ક્યાં છે એમ પુછનારે સંગીતને સ્થાન ક્યાં નથી તેજ વિચારી લેવું.

સંગીત એ જો આત્માનો પડયો છે, હૃદયનો ચુંબકર છે. પણ જ્યાં આત્માન નિર્મળતાએથી ઘેરાયેલા રહે, હૃદયજ કૃપણ બને અને જુદી વિવ્રમ પામે ત્યાં સંગીતની સંગીતના, તેની ઝડક, તેની ભજક અદસ્ય બને છે. જ્યાં હૃદયતંત્રીના તારજ જડતા પ્રમાદ વગેરે વિકારો વડે તણાઈ, ટુટી જાય, અગર કીસા પોચા બની જાય ત્યાં હૃદય વાલના અડગસર નીકળે તો નવાઈ શી? ખોટો રૂપીઓ બોલોજ બોલવાનો તેમ વિદાર અને વિલાસવાળે માણસ કઈ રીતે સુંદર સંગીત ગાઈ શકવાનો?

જે હૃદયમાં પ્રેમ છે, જુદીમાં નિર્મળતા છે, અને સ્વભાવમાં નિર્દોષતા છે, તેમાંથીજ દેવી ગીત સંભવે.

આખી દુનિયામાં હાલ વૈશ્વ યુગ પ્રવર્તે છે. અર્થે મૂળ એ જ્યાં પ્રધાન વિષય થઈ પડ્યો છે, ત્યાં કળાના વિષયની અધોગતિ હોય તેમાં નવાઈ શી? ત્યાં હાર્મોનિયમ પ્રાપ્તિ કે એવા ફોનો, એનીલાઈન, રંગો અને ગંધાતા કેમિકલ્સ વગેરે કળાનું સ્થાન લેતો નવાઈ શી? જ્યાં સંગીત, પૈસાની ખાતર નાચ કે નાટક રૂપે વેચાય, જ્યાં સંગીતનો ઉપાસક કે ઉસ્તાદ, પેટ માટે સંગીતને વેચે, જનસમાજની રૂચિ અનુસાર ગીતો ગાવા, ત્યાં સંગીત બ્રહ્મ થાય તો નવાઈ ખરી?

હાલ તો મુખ્ય ભાગે શૃંગાર અને બિભત્સ રસનું સંગીત પ્રચાર પામ્યું છે. રાગ રાગણી અને ભાવાત્મક સંગીત રાખી ગયું છે. સંગીતમાં કૃત્રિમતા, લેમાણુપણું દાખલ થયાં છે. ગાવા કરતો બળવવામાં, અને બળવા કરતાં નાચવામાં રસ લેવાય છે. એમ સંગીતની અધોગતિ થઈ છે. અને તેથી ઘણા માણસો સંગીતના હાલના ઢંગ જોઈ દંગ બને છે. અને પ્રેમી ભક્તકલ્પથી હોવા છતાં તેના લીલાભાગી બની રાકતા નથી. પણ કોઈ હાલના 'પોપડમ' કે 'ચુરડમ' થી ધેડડી સદસાસ અને સદ્ચરમાં થઈ શુભાવીએ, શાંતિના વાદને ફિરકા જોઈ 'પ્રીતિભોજન' માં ભળીએ, બોદ મોહના અત્યાચારો વાંચી બુદ્ધદેવના દેવધાન મહાધાનને અવમાનીએ, વામમાર્ગ અને શક્તિકોના વામાચારથી લોઈ ગોરાંગને પણ ન સન્માનીએ કે રક્તતરસી શકેનશાહતો જોઈ લોઈ ક્રાઈસ્ટને નિંદીએ એ જટલ આવેશમયું અને અન્યાયી ફૂલ ફેરે તેટલું જ અન્યાયી અને નુકશાનકારક હાલના સ્વરૂપથી સંગીત તરફ બેદરકાર કે બેપરવા બનવું થઈ પડે.

હવે આપણે પ્રાકૃતજનો કે જોણે પ્રભુના પિતૃત્વ નીચે મનુષ્યનું માતૃત્વ નહિ સ્થાપતાં ગ્રાંતિ, ધર્મ, ધંધા, દરજ્જે વગેરે વચ્ચે તેમજ શ્રુંપડા કે મહેલ, ગામડા કે શહેર, ગરીબ ગંધાતા ગંધારખાતા કે વિદ્યુદીપો અને વિદ્યુદળનોથી શોભી રહેલા 'રીસોરો' માં વહેંચાઈ ગયા છીએ; તેને પ્રકૃતિમાતાના મહાનુભાવોના, અરણ્ય વાસી પંખીજોના શાન્ત નિર્વાચ્ય સંગીતના હાવા કાંઈ હોય? છતાં માનવ સંગીતનો ખ્યાલ કરીએ.

તેમાં પણ જાડુ છે. તે માંય દિવ્યતા છે.

સંગીત રકતા બાળકને શાન્ત પાડી નિદ્રાધીન બનાવી શકે છે. વિષપર સર્પને પેણુ મુરલીના સરવો વચ કરી શકે છે. કોષાધીનના કોષ અને દુઃખીઓના દુઃખ નિવારી શકે છે. યાકેલાનાં યાક ઉતારે છે, નિસ્તાહહતાય ચોદીને ચત્તસજ્જ બનાવે છે, પાણી ચડાવે છે. ભક્તિમાં ભાવ, હૃદયમાં આદૃતા અને જાંઘળીમાં સુવાસ રહે છે. અને તેથી જ માતાઓ હાલરડાં રૂપે, વિદ્યાર્થીઓ શ્લોકબદ્ધ સંગીતના રૂપે, ભાવિકો સ્તોત્રો રૂપે, દુઃખીઓ લલિત છંદ રૂપે કે મરસીયા રૂપે, અગર સહેજ હૃદયભાર હલકા કરવા માટે, મજુરો ભારે કામ કરવું હોય ત્યારે જેમકે ભાર ઉચે ચડાવે, ધોખીએ હુમડાં ઝીકવાં, ધાખો નાખવો, પ્લાસ્ટર કરવા વખતે, કોધીના કોધ કે આવેશ ઉતારવા માટે સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે. એને જ્યાં થઈ શકે ત્યાં કરવો ઘટે છે. અમેરિકામાં ફેટલીક સંસ્થામાં કળ્યા પતાવવા.

માટે સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે, અને તે સંગીતના પ્રભાવે ગરમ નરમ બને પક્ષ સમાધાની ઉપર આવી જાય છે, સંગીતના પ્રભાવે વીરરસના ધ્વનથી ચઢે, તેના શાંતિજનોએ, અને હાલના બ્યુગલ રણસંગ કે તરધાવાવાળાએ વીરરસ ભર્યું કરી નાશી જનાં લોકરો પાછાં વાળ્યાં છે, પડના કિંધા બચાવ્યા છે, અને અધુરી છતો પુરી કરી આપી છે. અને આજે પણ દેશના રાષ્ટ્ર ગીતો પણ એજ ઝનુન સીંચે છે. 'અમે તો કાઠિયાવાડી સરજ સૌરાષ્ટ્રવાસી' 'શુશુવંતી શુજરાત હમારી શુશુવંતી શુજરાત' કે 'ભારત હમારા દેશ હૈ હિત ઉસકે નિશ્ચિદિન ચાહેગે' એ ગાયનો પોતાની જાતને કાઠિયાવાડી, શુજરાતી અને હિંદી એવાખાંવતોં આપણા મહિનોં સૌ કાણ પણ સગવં અને સગેમ શું નથી ગાઈ રહેતા ?

દુઃખીએને શ્રમ શ્રાન્તિજનો માટે પશ્ચિમમાં ગરીબોના મહાલ (people's palace) નામે ઝાળખાતાં સ્થળોંએ અને ભૂલમાં રામલીલા, ભાણુમદ, ભજનમંડળી કે હાકરયાળી થતી હોય તેવા મંદિર કે હાકરદ્વાર કે ચોરે જઈ પોતાના દુઃખ યાક વામી આનંદ, ઉત્સાહ ને ઉમંગ ભર્યાં પાછા ફરે છે એ શું સંગીતનો નાનોસુનો આશીર્વાદ છે ? વિદ્યાર્થીશ્રુટોની ધંટમાળની કિલ્લટતાની જગાએ સુવાડવાં તો કે સંગીત, દવાયતમાં તો કે સંગીત સ્વપ્ન કરતાં તો કે સંગીત એમ શાન્તિનિરોધનનું સંગીતમય જીવન એ શું જોવો તેવો દલાવો છે !

માણસો માયાં મુંડાવી ભગવાં ધારે કે કદની ધારે તો પણ સ્તવન કે ભેત મટે સંગીત તો જોઈશે જ. સખાઓ ભરાયે કે સંગીત; આવકાર અને વિદાય તો સંગીતમાં. વંચે ભંગાણુ પડે તો સંગીત. મોટા વડાને પણ અક્તા ગણાવી મૂકનાર તોપણ સંગીત. ધર્મપ્રચાર કે સરખસો કાઢવા તો નગરકર્તોને અને હરદાસની કથારૂપે સંગીતનો અર્જન. સ્ત્રીઓને ધંટી છુમકતાં તો કે સંગીત, દેવ દર્શને તો કે સંગીત. વિવાહ ટાણે તો ગીત અને મરણ ટાણે મરસીયા પણ સંગીત તો અર્જન અર્જ.

પણ આપણા સંગીતમાં અધમતા આવી છે, અને તે એટલી બધી કે આપણે સંગીતનો રસ ખોઈ ખેડા છીએ, સંગીત દેહને આત્મા રસમયતા—કલા લાલિસનો દેહ હોડી ચાર્યા ગયા છે. માત્ર રસો છે સંગીતનો રસૂલ દેહ. મધપ્રુડો રસો, મધ તો હુંઠાર્થ ગયું છે. રસ ચાલ્યો ગયો અને રક્ષુ છે માત્ર અર્થહીણુ બોદું બોખડું આરડું, રાગોડું કે કેદારો ગાયો. જેમજેમ આત્માની કૃષ્ણતા ચાલી જશે, ત્રિવેક અને કળાવૃત્તિ ખીલી નીકળશે તેમ તેમ અર્જ સંગીત ખીલી નીકળશે. ત્યાર પહેલાં નહિન.

આપણા પ્રાચીન ગૃહજીવનનું સુમધુર સંગીત અને હાલનું અધમ સંગીત એ બેનો તફાવત આ કાગળ ઉપરના અક્ષરો અને શાહીયુસ કાગળ ઉપર ઉડેલા અક્ષરોના તફાવત જેવો છે. 'સારીગમ'ની સ્પર્યિક્તિલા વીણુ, સતારના તારવાલો, દીપક, મસાર, માલદોષ, ભેરનીના રાહ, સુરીચાનું ગરબીરથાન (જેમાં મોથી વધારે જાતની ગરબો છે), દિંદુ ધમ શ્રાઓના અનુક્રુપ છંદ (જેના દરેક પ્રકાર કંડેવાય છે.) તથા ચાઈલ, સિખરણી, મંદાકાન્તા આદિ રાગો સંહિતાની ત્રયાઓ, કૃષ્ણમદની વેણુમાં કુંકાંયતોં ખીતાકપદેશ,

તુલસીદાસનું રામાયણ, કાલિદાસભવભૂતિની કાવ્ય પ્રસાદી, વર્ડઝવર્થ ટેનીસનના રસકાવ્યો, હાથીઝ, ચાદી અને ઓમ્મર ખાવામની રૂઆયતો, આનાંકનું લાઈટ ઓફ ઓશીયા કૃષ્ણ-રાધાનો પ્રણય શુંજનું જ્યદેવનું ગીતગોવિંદ, પતિતપાવની માતા ગંગે ને એકબે એમ બાવન સ્તોકે બાવન પગથીયાં ચડાવતી જનનાથ પંડિતની ગંગા લહરી, તુકારામ, નરસિંહ, મીરાંની ભજનધૂતો, દયારામની ગરબીઓ, રવીન્દ્રની ગીતાંજલિમાં ઝરતો ભક્તિરસ એ સર્વ સંગીતનાં ઉદાત્ત નમુના છે. હૃદયને આર્દ્રતા, પુષ્ટિને નિર્ભજતા બક્ષી જીવનને ક્લેશ દેવની મહીય ખીણોમાંથી બચાવી ઔદાર્ય, સ્નેહ અને આનંદના જ્યોતમાં સંગીતનાં પુખ્તપુષ્પો ઉડી રહ્યા છે. કે રસિકજન તેનો આલાપ સુણવા પન્ન અને છે.

સંગીત દ્વારા ભક્તિરસ જાગે છે, તેથી હૃદયની નિર્ભજતા અને તે દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સધાય છે. હિંદના ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસતાં સાધીતી મળે છે કે જ્યારે જીવનચાત્રા વિકટ થઈ પડી, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચિત્ત ચોટ્યું નહિ, કર્મમાર્ગ તાંત્રિકાએ બ્રહ્મ કંપો, અને એવા અનેક પ્રકારના ઝગઝગ વધી પડ્યા ત્યારે તો શ્રી વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, ગોરાંગ સહજનંદ અને બ્રહ્મસમાજ પ્રાર્થના સમાજના સંપ્રદાયો કેવળ ભક્તિમાર્ગને લીધેજ આસ્થા.

માનસિક ઉન્નતિને માટે પણ સંગીતને સ્થાન છેજ. ભક્તે સંગીતમાં ભક્તિરસ ન હોય તો પણ તેનું લાલિત્ય તેની સરવટ અને તેની 'તરમઝટ' મનમાં ચિત્ત રહિત વિલાસ અને રસિકતા અનુભવાવે છે. કાલિદાસના મેઘદૂત શાકુંતલ, ભવભૂતિનું ઉત્તરરામ ચરિતને મીઠન શેક્ષપીયર, બર્ન્સ બાયરન અને રોલી કીટસના કાવ્યો, નાટકો, જ્યદેવ ચંડીદાસના ભજન દયારામની ગરબીઓ, રવીન્દ્રની હૃદયોર્મિ, કલાપીનો કેકારવ, મણિલાલની અગેદાર્મિ, મન્ન બાલારાંદરની ગઝલ, ઠાકોર મહેરામણસિંહનો ઉજળતો પ્રવીણસાગર ન્હાનાલાલના પ્રણયગીતો અને લલિતની લલિતલહરીઓ, જુદા જુદા પ્રાંત દેશ અને કાળના રસસાહિત્યના નાના મોટા ઝરણા છે. અને તે તે ઝરણ પોતાના પ્રાંત દેશ અને કાળના જખરા પ્રદેશમાં ચેતના રહે છે. અને પ્રજાની ભૂમિ સજ્જનો અને રસિકને વસવા યોગ્ય બતાવી રાખે છે તે વાત કાજ ઇન્કારી શકે તેમ છે ?

જેમ માનસિક ઉન્નતિ તેમ શારીરિક ઉન્નતિ માટે પણ સંગીતને સ્થાન છે. સંગીતના મંજુલ સ્વર કે ચંડનાદથી ગાયક કે શ્રોતા ખુશ અને છે. સર્વત્ર પ્રસન્નતા પ્રફુલ્લતા અને પ્રેમ તરવરી રહે છે. સંગીતથી તુષ્ટિ પુષ્ટિ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક રાગથી હૃદયનો અસુકથી દમનો રોગ તો બીજા કોઈથી કોઈ બીજા રોગ એમ દવા તરીકે પણ પ્રકૃતિ શાસ્ત્રીઓ સંગીતને ઉપયોગ કરે છે.

આમ શરીર મન અને હૃદયના કલ્યાણ આનંદ અને ઉદ્ધારને માટે સંગીતનો અનેરો ઉપયોગ થાય છે. શબ્દમાંથી બ્રહ્માના નાભિ પ્રદેશથી ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ આખરે શબ્દ બ્રહ્મમાં વિલીન થશે. અને આપણે પણ સંગીત દ્વારા આપણે એકિક પારલૌકિક ઉદ્ધાર, કૃષ્ણચંદ્રની ખંસી મુગ્ધ ગોપીઓ માફક સાધીએ અને જીવનમાં પ્રેમ દ્રવતી વીણા દ્વારા,

સંકલિત વિચાર સંગતિદ્વારા અને વર્તનની એકધારી ઝલકદ્વારા આપણે ઉદ્ધાર-નિર્વાણ મેળવીએ ત્યાંમુખી મનુષ્ય સંગીનો દ્વારો વ્રથએ અને તે દરમ્યાન સ્નેહ અને મોહ, વિદાર અને વિવક્ષા, સેવા અને સ્વાર્થના ભેદ, પરખીએ અને પાળીએ અને આખરે વિશ્વસંગીનમાં જીવનસંગીનને મિલીન કરીએ એ શુભેચ્છા સહ.

જાની ડાહ્યાલાઇ સુરગોવિંદ.

વસન્ત પંચમી.

શાફૂલ.

“કાલે ઉત્સવ આપણે ચલ સખિ, ભયુ જુલો વીણવા.

બાલા સૌ. સહકાર રાગ પુજારો, ઇચ્છા વરો માગવા. ?

કાલે પંચમિ છે વસન્ત નૃપની, પુખ્તો તણા સાયકો

લેને પંચ પધારશે સ્મર સખે, દેવા, દયાળુ જા. ! !

૧ ”

“લીલાં જાડ, સુનેલી, ફલ, ફળની, માટી પટા કુંજની.

નેહને મન થાપ વિન્દલ, હુએ આનંદમાં સર્વ ને ?

મેંથી થાળ સુરમ્ય કૌર ધરીને સદિ વધાવી લીયે.

લેનો લાંબ લઈ-જુલો વિણી લઈ ખેડો કઈ ખેડીયે. ! !

૨ ”

ચાડ અંચળ લોચની રમણીયો, કોડે બરી કામની.

માંડો માંજ દસો વિનોડ કરતી, તોપાનથી ડોલતી ?

મુગ્ધા છે હૃદયે અનુક્ત રસથી આનંદ આસ્વાદતી.

બાલા સૌ વિણુરી પરી “કન્નવચું ટાલું” એતું કરી ! !

૩

+ + + +

ખેડા મંદિરમાં ધરી દીપક આ, ચંદ્ર તણે બોમના,

માંદી તેમ અમી બર્ણ લલકરિએ રિત પ્રજાની ઠગી ?

રાત્રીએ નિજ જાતના મદનના, આરામ દેરી સને

જ્યોત્સ્નાનો મન બ્લેન કુદન લીયે જોતી કયું દીપરો. ! !

૪

“ રૂઢા આ સહકાર ડાળપરે તો કુલે સદા માધવી.

એને કુલ ચડી ગુપ્તી લઈશે ને ? ” “સોન્દર્ય હેતી હતી ?
જાણને જૂઠું કેતકી ઉપર કેં મૂકું રસાળી કળી

એમાં બાણ ધરી પ્રધાત કરશે મ્હારો, જો અહીં. ૧-૧

કુંજા દર્શ તણી બિછાત કરશું, ત્રેલોક્ય જેતા અહીં

હાનાં લાલ મુદ પરાગ ઝરતાં પાચે મૂકી હોંડશે ?

કોને અંધક પુષ્પ લેઈ લક્ષના એરીંગ શું ધારશે

એમાં બાણતણાં મનો બવ, સખે, બાંધે મૂકી છાંડશે !!

સ્વામાના પગથી દેરી કળીઆ જોને ધણી કોમળી

એશું વજ્ર સમા હટે પુરપના બાંધી રહે રહેલથી ?

પુષ્પોન્ન વનને વનો ખિલવશું ને તોરણો ટાંગશું

ધીરા દક્ષિણના સખે અનિલને સૌ મંધ કેં આપશું !!

ફૂલ્યાં અંગ સહુ ગુન્નાળ કળી આ ખીલી રહે સુંદરી

મુગ્ધાના મુખનું સદા સ્મરણ એ જોને કરાવે સંઘી ?

કટિા જ્યાં વિકસે ગુલાબ તહીં છે. એ શું બતાવે સહુ

જ્યાં ચાહ અપજ્ઞા ખીલી સ્મરતણા ત્યાં રચાન છે બાણનું !!

કુંજો જો નિશિગંધતી લટકતી ને મોગરાની બની,

મ્હારો વીર સચાપ સજ્જ ચઢને ઉભો રહેશે અહીં ?

એમાં વાસ ભરું વિધુર વિરહી, શું શ્વાસ બીના ભરે

અન્યો અન્ય હજો લઈ રમતમાં પ્રાણેશ ત્યાં સાંભરે !!

ધેરો આ ટટકાર કોકિલતણો, મેહે બપથા મન્ત્ર છે

એમા ગોહિનીના રસે છત્રકતી એ વાંસળી મૂકશે !

કેદી વન્દ તહીં પુધારે કરશે ને હુંદબી ઢોકશે

મ્હારો વીર વધામણે અંખિલ આ ઉત્સાહથી પૂરશે !!

આંબા મ્હોર તણું નિશાન કરશું. જ્યાં આંખને ઝાલશે

ત્યાંથી વીર રસે જ્યાં ચર કંઈ હેયાં મેહી રેડશે !

જો આવે પ્રિય, કાં, સલજ્જ પ્રયમે મોહું છુપાવી દીધે

આ જોતી નભ મંડળે અરણનું બાંધે ઉપા તોરણે !!

અમરનાથનું રૂદન.

પા. ૬.

મે. ૧૭.

મહેં અહીં પથાં ઝોળખાણુ કર્યા છે, પણ હજુ કંઈ પરિચિત સહવાસ નથી. અહીંના લોકો મહારા તરફ થાથી મમતા બતાવે છે તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હંમેશાં તેઓ મહારી સાથે ફરવા ધણા આતુર હોય છે, અને હેમનાથી છૂટાં પડતાં મહેને દુઃખ થાય છે. ત્હમે પૂછો છો કે ત્હમારે ત્હાંના લોક કેવા છે ? મહારો જવાબ એ છે કે બધું જગાએ જેવા હોય છે તેવા. કુદરતનું કામ એક જ હોય છે પણ પૈસા ! બધા ફેર પાડે છે. માણસ જાતનો મોટો ભાગ ગદેનત કરવામાં જીદગીનો ધણો સમય ગાળે છે અને તેટલી મહેનતથી પણ રોટલા પુરતું બાગ્યે મળે છે—અવશ્ય વખત ત્હેમને એટલો બધો કંટાળા મરેલો લાગે છે કે ગમે તેમ કરી તે વખત વટાવી દેવાની તેઓ કાળજી રાખે છે; કાળા માયાના માનવીને કપાળે આજ લખેલું છે ! મહેને તો અહીંઆં મહારા નવા પિજાન વાળાં જોડે ધણું ગમે છે. લલે, ગુમાની મનુષ્યો એમ કહે કે હું મહારી જાતને બૂધી ગયો છું. પણ ત્હેમને જાતી ઠોકીને કહું છું કે આતિથ્ય અને વિનાદથી આનંદી લાગતી બેઠક ઉપર જહારે હું બેઠો હતો છું, ત્હારે મહારા આગાને મોગયું છે. જહારે જહારે કંઈ શરત જવાનો, કે રાસ રગવાનો કે બીજી કોઈ રમત ગમતનો વિચાર તેઓ રમ્યુ કરે છે, ત્હારે મહારી પ્રકૃતિ જ સમભાવ બતાવે છે. હા. રમેને તેઓ પોતાની ઉણપ જણી જાય અને મહારી પાસે આવતાં સરભાવ ગમરાય—એમ જાણી કોક વખત હું હેમનાથી જાનો ખેસી રહું છું. આટલી સુખ ઉપર સાણસી ખરી. તે વખત મહારી સ્વર્ગસ્થ સખી મહેને યાદ આવે છે. મહારા યોવનની મિત્ર ! ત્હાર પિજાન કર્યું—યું માત્ર ત્હને રડવાને ? હા—દરદ બધું સ્મરણુ—ખીચારી મરી ગઈ ! મહારા પહેલાં સ્વર્ગે મધ તે હવે જગત જગત સમું ચઈ પડ્યું છે.—ખસ હવે એટલું જ.....

યોડાક વખત ઉપર રા. ફા. મહેને મળ્યા હતા. રા. ફા. જીવાન છે. ત્હેમનો મહેરો આનંદી છે. મુંઝાઈ યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ હમણાં જ પૂરો કર્યો છે. પોતાની વિદ્વાતાનાં ખાલી જણમાં મારતા નથી, પરંતુ ત્હેમના સહવાસમાં આવનાર મનુષ્યો કરતાં પોતે કંઈક છે એમ તેમને લાગતું જ હતો. છતાં એમ લાગે છે કે ત્હેમનામાં પ્રતિમા કરતાં અભ્યાસ વધારે છે. મહેને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન છે તેમ જ ચિત્રકળાનો શોખ છે. આ, બાળુ આટલું તો ફનીઆ પાસું જ્ઞાન મણાય છે—એમ જણી મહેને તેઓ મજવા આવેલા; વાતચીતમાં ત્હેમણે પોતાની બધી વિદ્વાતા બતાવી દીધી, જે જે લેખકો વાંચ્યા હતા ત્હેમનાં નામ જણાવ્યાં. “ મહે મરવેદનું પ્રથમ મંડળ વાંચ્યું છે, મહારી પાસે શાકુન્તલની હસ્ત-લિખિત પ્રત છે, તેમ જ પ્રાચીન ઇતિહાસનો હું અભ્યાસી છું ” એમ પણ કહ્યું. ત્હેમનો સહવાસ ખૂં રચિકરે હતો ખીજ એક નવાજના ખાનખી મંત્રી છે—મહું સારો માણસ

છે. હેની સાથે પણ મ્હેં ઓગળાણ કર્યું છે. હેના દ્વાણુ સ્વભાવથી અને ઉમદા જીવનથી તે સર્વમાન્ય થઈ પડ્યો છે. હેની મોટી દીકરીનું ચોકા બહુ સાઈ બોલે છે. પોતાને ઘેર મ્હેને હેણે નોતર્યો છે અને જાતે હેમને નમન કરવા બનશે તેમ વહેણે જઈય. પાંચેક મોઢલ દૂર એ બાઈ રહે છે. પોતાની પત્ની મરી ગઈ એટલે જૂનું ઘર હેને ખાવા પાણી, તેથી ત્હારથી નવાળે આપેલા મુંગયાશ્રમમાં તે પડી રહે છે. આ જેટલી પ્રિય યઈ પડે હેવી વ્યક્તિઓ છે તેટલી જ કંટાળો ઉપખાતે હેવી વ્યક્તિઓને પણ હું મળ્યો છું. મ્હારા સહવાસમાં ગમે તેમ કરી હેમણે 'માયું' 'માયું' છે, વધારે પડતી નમ્રતા બતાવી તદ્દન અસભ્ય તેઓ બને છે અને વણગામ્યા હકારો બણી છવોડ અંગીકારો કરી કંઠગા લાગે છે.

પત્ર ૭.

મે. ૨૨.

ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે જીંદગી એટલે સ્વપ્ન. મનુષ્યનું ચેતન કેટલા ન્હાના ક્ષેત્રમાં રોકાઈ ગયું છે હેનો ન્હારે હું વિચાર કરું છું, ન્હારે એમ વિચારું છું કે પેટ ભરવાની ખાતર, કસેશમય જીવન ટકાવવાની ખાતર મનુષ્ય બધી શક્તિઓ ગુમાવી નાખે છે, ત્હારે મ્હેને પણ કદાચ એમ લાગે કે જીંદગી એટલે સ્વપ્ન ગૂંડ તત્ત્વો ઉકેલવાને દેખાતી જ ચિન્તા માત્ર અંધ સંતોષવૃત્તિ છે, મહુ આમજ પોતાના દેહસ્પર્શનાં ભીંતો દેખતા છતાં મનુષ્યનો તો મ્હોટો આનંદ એ કેદખાનાની ભીંતો કપર માયાની આકૃતિઓ ને જુદાં પ્રકૃતિ સૌન્દર્યો ચિતરવામાં સમાયેલો છે-હેવા ન્હારે મ્હેને વિચારો આવે છે ત્હારે ઓ બાઈ ! હું મૂક યઈ જાઉં છું, વધારે ઉંડું ચિન્તન કરું છું, હૃદયને શોધું છું છતાં પરિણામ શું આવ્યું ? શ્રદ્ધાને બાંધે વધારે માયાથી છાયાઓ, સત્ય ને સત્ય ને જલ્દે વધારે ખાલી કંઈપના ને ખોટો વહેમ. બધું ગુંગાઈ ગયલું કેહકું લાગે છે અને છતાં જે પ્રવાહ બધાને ખેંચી જાય છે તે મ્હેને પણ મૂર્ખતાના વહેણમાં તાણે છે, અને સ્વપ્ન જેવા ભુદાઓ ઉઠાવનાર મૂર્ખાઓની સંખ્યામાં હું ઉમેરો કરું છું. બધા વિદ્વાનો કહે છે કે બાળકો હેતુ વગર કામ કરે છે. પરંતુ વિદ્વાનો એમ સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી-જોકે હેમાં દીવા જેવું સત્ય જણાય છે-કે પેલાં મ્હોટાં બાળકો જેવાં ન્હાનાં બાળકો છતાં તેવાં ને તેવાં જ જીવન હેતુ કે જીવનભિન્નતા જાણ્યા સિવાય જીંદગીમાં રખડે છે. પુણ્યની આશા કે શિક્ષાની બ્ધક સિવાયના કોઈ પણ હેમની નીતિરીતિના ઓછા વત્તા પણ માન્ય નિયમો નથી-કાં તો બાળકો પેટે દંડથી કે શટલાયા જ દોરાય છે. મ્હારો મિત્ર આના જવાબમાં શું કહેશે તે હું જોઈ શકું છું, અને એટલું તો સ્વીકારના હું તૈયાર છું કે બાળકોની માફક કાલનો જે વિચાર કરતા નથી, પરંતુ રમકડાં (મોટાં !) ને રાંધીપીંડીમાં (!) ને વર્તમાન આનંદે ગુજરે છે, તેઓ ખરેખર ઘણા જ સુખી છે. તેઓ જોઈતી વસ્તુ માટે કંઈકાણું કરી મૂકે છે, એને 'હા બા હા' કરતી હેમની આ (લક્ષ્મી !.) હેમને તે વસ્તુ આપે છે ત્હારે વધારે ને વધારે માટે જુમ મારે છે. કેવાં સુખા પ્રાણીઓ ! નજવાથી હેમને સંતોષ છે; અને કેટલાકની તો આપણને ઇર્ષ્યા થાય. કારણ કે તેઓ ધૂળ જેવી પંદરી-

ઝાંધી કે ખાલી ખિતાખોથી સ્વર્ગનું સુખ માની એકા છે ! તેઓ ત્હેમને મન તો મનુ-
ષ્યોમાં દેવ કે જગતના પણ અમીરો છે, તો પણ પોતાની શૂન્યતા પ્રમાણે આ બધાંનું
ગાંડપણ બેઠ સકનાર મનુષ્ય તો-મનની ઉચ્ચતા અનુસાર-કહે છે કે કુલારો મારી કુ-
નીઆને સ્વર્ગ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર તવંગર, તેમ જ પેટ ખરવા જીવનભર ખીચારા
મજૂરી કરનાર ગરીબ બન્નેય-વિષમ આધાર અર્પનાર જીવનને ટકાવી રાખવા કષ્ટ છે.
'મનુષ્ય' તરીકેના જ ખિતાબમાં ત્હેમને શાન્તિ છે, સુખ છે. મ્હાઈ બાંધ્યું ક્ષેત્ર છે એમ
તે જાણે છે. પરંતુ છુટકારાના આશાસક વિચારની ત્હેના હૃદય ઉપર ઉડી છાપ પડી છે,
જેથી ત્હેને હેવી શ્રદ્ધા ઉપજે છે કે કેદખાનું સહન ન થતાં કેદખાનાનાં દાર ઉધેડનાર
મ્હારી પાસે એક કુંગી છે.

પત્ર ૮.

મે. ૨૬.

અમુક અમુક જગ્યાઓ માટે મ્હને ઘણી મમતા છે, એકાન્ત જગ્યા માટે મ્હને
સ્નેહ છે એમ તું જાણું છું. હેરાં દસ્યોને મન ગમતી રીતે ગોઠવી આનંદ માર્ણું છું.
મ્હારી કષ્ટજાએને અનુકૂળ મ્હને એક કુપકું પ્રાપ્ત થયું છે. ભદ્રપુરની થીમમાં શહેરથી
ત્રણેક માઇલ દૂર એક રમણીય ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર મ્હાઈ કુપકું છે. આગળ પાછળનો
સીમાડો ત્હાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે. કુપકાની માલીક નૂતન પ્રકૃતિની જ એક ભલી બાઈ
પણ અહીં જ રહે છે, ને મ્હંને રસોઈ કરી આપે છે. પણ ઝોંધી વધારે આનંદ આપનાર
તો મંદિરની સ્થાને બે વડનાં ઝાડ છે તે છે. તેમની પથરાઈ રહેલી ડાળીઓ આગળ
પાછળ ગામડીઆથી ઘરોની વચ્ચે આવેલી હરિઆળી જમીન ઉપર છાયો પાથરે છે.
આના કરતાં વધારે એકાન્તમય અને રમણીય જગ્યાનો ત્હમને ખ્યાલ પણ નહો આવે.
ભલી ધરડી બાઈ પાસેથી પુરાણો માંગડો મંગાવું છું, અહીંના મીઠા એકાન્તમાં જરા
મ્હા પી 'રામાયણ' વાંચું છું. અત્યાર સુધી કોઈ ચકલું એ અહીં આવતું નહી તે હેરા
સ્થળમાં જ્યોરે રખડતાં રખડતાં અકસ્માત હું અહીં આવ્યો. તે દિવસ ઘણો રમણીય
હતો. એટલો મજૂરી ઉપર ચઢી ગયા હતા. અને એક ચારેક વરસનો ન્હાનો છોકરો,
છ એક મહીનાના એક ન્હાના બાળકને જમીન પર બેસી રમાડતો હતો. છોકરો બાળકને
છતી-સરસો આપતો પોતાના ન્હાનકડા હાથ વડે ત્હેણે ત્હેને માટે બેસણી કરી આપી
હતી. બાળકનાં તેજસ્વી કાંજાં નયનો તો હરિઆળી જમીન ઉપર રખડી રહ્યાં હતાં પણ
ન્હાનકડા જીવંત ન્યાસને પગવવા યત્ન નહી હોવાને લીધે ત્હાં ને ત્હાં છોકરો બેસી
રહ્યો, નિર્હોષ પ્રેમના આ દસ્યથી હું એટલો બધો ખુશ થઈ ગયો કે સ્થાનેના હજ ઉપર
બેસી આ ક્ષાત્રભાવનું રસિક ચિત્ર દોરતાં કંઈક અનેરો સંતોષ અનુભવ્યો. વધારામાં
બાળુમાં આવેલી વાડ, ઝાંપો અને વાંકાં ચૂકાં ખેતીનાં ઝાગર ચિતર્યા અને, કંઈ પણ
નહું, ક્યાં વગર એક કલાકમાં તો અનન્ત બ્યક્ત્યવાળું અને સંપૂર્ણ કલાવિધાનવાળું એક
ચિત્ર તૈયાર થઈ ગયું. આથી કુદરતને વળગી રહેવાનો મ્હારો, પંહેલનો સિદ્ધાન્ત પ્રમાણ

સિદ્ધ થયો. કારણ, પ્રકૃતિ સાદી છે છતાં અપૂર છે. કવિને ને ચિત્રકારને, હમેશાં નવા નવા વિચારો પૂરા પાડે છે, અને અનેની કૃતિઓની કિંમત વધારે છે. સમાજના કામદાઓ માટે ધરવામાં આવતી દલિલો જોઈ લુલી હોય છે-તેટલી જ (કલાના) નિયમો માટેની દલિલો પાગળી હોય છે. નિયમોથી દોરાતો કલાવિધાયક કશું ખરાબ કે કદંશ નહીં નિયમો, જેમ સમાજ કે રાજના કામદારી અને જીવણીથી નિયમિત થયેલાં મનુષ્ય પાટોશીને કે ન્યાતને કહવું પડે હેવું નહીં કેરે; બલે નિયમો માટે મનુષ્યોને કહેવું હોય તે કહે, પરંતુ તેથી કુદરતના શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને તેના સત્ય ભાવોને નાશ કરવા તરફ તેમનું વલણ થાય છે. તું કદાચ મને 'કદીય કે નિયમો વધારે પડતી ઠાળીઓ-જાંખરાં-કાંથી નાળે છે અને વિરૂપતાને અટકાવે છે. છતાં પણ મહારે કહેવું જ જોઈએ કે. પ્રતિભાની તે શુંખલાઓ જ છે, અને 'સુધરેલી બૂલ્યો' એ નિયમોની જરૂરામણમાં નાશ પામતા સો-દરેનો બદલો નથી જ. પ્રતિભાને પ્રેમ સાથે સરખાવો. બાઈ, કદપના કર કે એક જુવાન કાઈ યુવતીના શુદ્ધ પ્રેમમાં પડ્યો છે. આખો વખત હેના જ વિચાર કર્યા કરે છે, બધું ધ્યાન હેમા જ રોકી દે છે, અને મહારા પ્રેમનું તું જ આલંબન છે એમ ખાતરી આપવા તે યુવાન બધા પ્રયત્નો આદરે છે, બધા ઉપાયો યોજે છે. હવે એક-કદાચ ઘણા પ્રખ્યાત-શિલ્પસુદ્ધ આવે છે અને પેલા જુવાનને શિખામણ આપવા બેસે છે. "પ્રિય બાઈ, પ્રેમ શું છે? પ્રેમ તો કુદરતી આવેશ છે. હેને હદબહાર કેમ જવા દેવાય? તારા સમયનો મોટો ભાગ તારે જીવનના મહાન ધર્મોમાં ગાળવો જોઈએ. અને નવરાશનો વખત તારે તારી પ્રિયતામાં વિધે ગાળવો. સમજ્યો. તારી આવક પ્રમાણે તારે મોટા કરવી, અને તે પણ નિયમિત સમયે."

હવે જો આ યુવાન હાલી ઠાલી શિખામણ શ્રદ્ધા કરે તો સામોન્થત હેવું હદાપણ વખણારો; પણ તેનો પ્રેમ તે જાણા માત્ર કે બીજું કંઈ? હાલી જ રીતે ચિત્રકાર પણ નિયમોમાં જરૂર ગયેલો છે: હેની કૃતિમાં ભૂલ ના હોય પણ હેનામાં ચેતન તો "કદી નહી, કદી નહી." પ્રતિભા હેવો પ્રવાહ છે કે હેનાં ધસારા કરતાં ઉછળતાં મોજાં જાણા. મુખ જેમ જહાર નિકળી આવશે. આશ્ચર્યચકિત જગત નિરખી રહેશે. પણ હાં-પેલા. કળાવન્ત પુરો કિનારો કખખમાં રાખી પ્રતિપ્રવાહથી હેમના પ્રતિભાના વહનને અટકાવે છે. હા-અહાંમાં તેઓએ ધમારતો ચણી છે અને હવાનો બનાવ્યાં છે, પણ બીજાઓની ઉચ્ચતરતા જોઈ તેઓની નિયમિત કૃતિઓને જગાવ હેમને કરવો પડે છે. પોતાની ઈ-મારતો પાછળ ખાઈઓ ખોદે છે અને પોતાનો નાશ ન થાય તે માટે. પ્રતિભા સાથે દરવાજા રોકી રાખે છે!

(અપૂર્ણ.)

અનુયોજક "અસ્તિ"

રાજગૃહનાં ગરમ ઝરણાં.

રાજગૃહ ધણું જીવું સહેર છે, પૌરાણિક કથાઓમાનાં મહાઅગ્નિવાન રાજા જરાસિં-
 ધની અહિં પૂર્વે રાજધાની હતી, તેમજ મહારાજા બિંબીસાર તથા તેના પુત્ર અગત-રાત્રુ
 પણ અહિં રાજ્ય કરતા હતા, આ શહેર પાંચ પર્વતોથી ઘેરાયેલું છે, એ પર્વતોનાં નામ
 આ છે, વૈભારગિરિ, વિપુલગિરિ, રત્નગિરિ અથવા પાંડવગિરિ, સોનાગિરિ અને હલ્દયગિરિ.
 રત્નગિરિનું નામ પાંડવગિરિ એટલા - સારું પડ્યું છે કે જ્યારે ધીરૂષ્ણ તેમજ અર્જુન
 જરાસિંધ સાથે લડ્યા આવ્યા હતા ત્યારે તેઓએ રત્નગિરિ ઉપર પાસ કર્યો હતો, આજે
 પણ તે ઠેકાણે જરાસિંધ તેમજ બિંબીસારના વખતનાં અનેક ચિન્હો નગરે પડે છે, આ
 સ્થળેજ મહાત્મા શુદ્ધનો જન્મ થયો હતો, આ ઠેકાણે બોદ્ધકામ શરૂ કરાવતાં પુરાતત્ત્વ-
 વિભાગ વિષયક બોદ્ધકાળના વખતનાં અનેક ચિન્હો મળી આવે છે, વૈભારગિરિ તેમજ
 વિપુલગિરિની વચ્ચેમાં પ્રાચીન નગરના ઉત્તર દરવાજાનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે, આ
 દરવાજાથી લગભગ ૩૦૦ ફીટ ઉત્તર તરફ વૈભારગિરિની તલેટી પાસે ઘણા ગરમ પાણીનાં
 ઝરણાંઓ છે, આ ઝરણાંઓને ત્યાંથી લોકો કુંડ કહે છે, અને દરેક ત્રીજે વર્ષે જ્યારે
 અધિક માસ આવે છે ત્યારે ઘણે દૂર દૂરથી લોકો અહિં આવીને સ્નાન કરી જાય છે
 પહાડો ઉપર જેન તેમજ બૌદ્ધ મહાત્માઓની ઘણી મૂર્તિઓ છે, એ કારણથી ચીન,
 જાપાન તેમજ તિબેટના લોકો રાજગૃહ આવે છે, રાજગૃહ એ એક એવા પ્રકારનું સ્થળ
 છે કે જ્યાં દરેક પ્રકારના લોકોનું મન આકર્ષાય છે, જે તમે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ યાત્રાનિમિત્તે
 જવા ધારતા હો તો સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓ ત્યાં છે. કદાચ યોગી બનીને જવા ધારતા
 હો તો પહાડની અનેક શુદ્ધાઓ તેમજ ગિરિડાટ જેવાં અનેક સ્થળો તમારે સ્વાગત કરવા
 માટે તૈયાર છે, કદાચ સ્વાસ્થ્ય સુધારવા માટે જવા ધારતા હો તો પણ ત્યાંના હવા
 પાણી ઘણું ઉત્તમ છે, કદાચિત વૈજ્ઞાનિક લોકો ત્યાં જાય તો તેઓને માટે પણ તે શોધ-
 બોળનું પ્રાચીન મઘક હોવાથી તેને લગતી ઘણી સામગ્રી મળવાનો સંભવ છે. આ કુંડોના
 હાલના નામો સરસ્વતીકુંડ, લંગટકુંડ, કાશીકુંડ, ભૈરવકુંડ, બ્રહ્મકુંડ, શિવકુંડ, આર્નદકુંડ,
 ગંગાકુંડ, ચમુનાકુંડ તેમજ મરીચકુંડ છે. પદ્મકુંડનું પાણિ જમીનમાથી પરપોટાની માફક
 નીકળે છે, તેમજ સાથે-સાથે કોઈ પ્રકારના આસના પરપોટા પણ નીકળતા જોવામાં
 આવ્યા છે, કાશીકુંડમાં સ્ત્રીઓ સ્નાન કરે છે તેથી પુરુષો ત્યાં જઈ શકતા નથી, કાશી-
 કુંડની નીચે લંગટકુંડ છે, છેલ્લાં વરસાદનાં તોફાનથી શિવાલયનો એક ભાગ કુંડમાં પડી
 ગયો છે, એ કારણથી એ કુંડમાં ઉતરવું મુશ્કેલ છે, બ્રહ્મકુંડથી ઉપર જઈને સપ્તધારા મળે
 છે, વાસ્તવિક રીતે ખાલુમ પડે છે કે સપ્તધારા એ પણ એક પ્રકારનો ઝરા છે, પરંતુ
 તેમાંથી સાતધારા કાઢવામાં આવી છે, જે ધારા ઝરણાની પાસે છે, તેની ગરમીનું પ્રમાણ
 વધારે છે, તેમજ જેમ જેમ ધારા ઝરણાથી દૂર દૂર જવા પામી છે, તેમ તેમ ગરમી
 ઓછી ઓછી થતી થઈ છે, નીચે જણાવેલા કાઠામાં સપ્તધારાના નામ તેમજ ગરમીનું
 પ્રમાણ ક્રમસર આપવામાં આવ્યું છે, સપ્તધારામાંનું પાણી એક સરખા ખૂણવાળા હોળમાં
 પડે છે અને તેની અગાઉ પાણી દીવાલ બાંધવામાં આવી છે.

ગરમીનું પ્રમાણ એ દિવસની આગલી સાંજે પણ લેવામાં આવ્યું હતું પરંતુ ૧૪૧૫ તક્ષવત જોવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તેથી એવા અનુમાનપર નહિ આવી શકાય કે ગરમીનું પ્રમાણ હમેશ માટે એક સરખું રહેતું હોય જોઈએ. સમકુંડમાં નહાયા પૂર્વે બ્રહ્મકુંડમાં નહાવાની આચાર નથી. વિદ્યાનંદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ આચાર વાસ્તવિક છે, કારણકે બ્રહ્મકુંડની ગરમીનું પ્રમાણ સમધારાની ગરમીના પ્રમાણથી વધુ છે.

ગરમીના પ્રમાણ ૨૩૩.

નંબર.	ધારાઓના નામ.	ડાહર ભુકાનને માપેલું પ્રમાણ. (જાનેવારી ૧૮૧૨.)	મારું માપેલું પ્રમાણ. (૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૯)	પાણીની વર્ગ.
૧	કરમ	...	૩૯.૫	ધીમે.
૨	અગ્નિ	...	૪૦.૨	"
૩	અમદામિ	... ૩૬.૦	૪૦.૫	"
૪	ગૌતમ	... ૪૨.૬	૪૧.૧	"
૫	વસિષ્ઠ	... ૩૭.૬	૪૧.૩	તેજ.
૬	વિશ્વામિત્ર	... ૩૯.૭	૩૯.૮	"
૭	ભરદ્વાજ	... ૩૯.૭	૩૯.૬	"
	ઐસત	... ૩૯.૭	૪૦.૩	"

પશ્ચિમદિશા તરફની દીવાલમાં એક સ્ટેટના કકડાપર કેાતરવામાં આવ્યું છે કે, આ દીવાલ તેમજ હોજ ગયા છાયાના ખડસન્ડા નિવાસી બાણ સીતાચમે સં. ૧૬૦૪ ના જોડ શુદ્ધ આરશને દિવસે તૈયાર કરાવ્યો છે, સમધારાની ઉપરજ અમાવા રાત્ર્યની એક છાવણી છે. અમાવા છાવણીની સામે ભેરવ તેમજ શિવકુંડ અને જુદા જુદા હોળોમાં બનેલા છે, એ જાતની ઉત્તર દિશાએ આનંદકુંડ આવેલા છે, આનંદકુંડથી પશ્ચિમ દિશા તરફ એક જ હોળમાં ગંગાકુંડ તેમજ, યમુનાકુંડ આવેલા છે; ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં છપાયેલા પટનાકોલેજના માસિકના ચંક બીજમાં મિ. જોક્સને લખ્યું છે કે "ગંગાકુંડ યમુનાકુંડ અને આનંદકુંડને સકાષ ગણને બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે અને હવે મારકુંડકુંડ પણ સકાષ જશે" તેજ લેખની નોટમાં લખ્યું છે કે "મારી છેલ્લી યાત્રા પ્રસંગે જોતાં મારકુંડકુંડ પણ સકાષલો જશે" જે વખતે હું ગયો હતો સારે કેઈ કુડો સકાષલા જણાયા નહોતા, કુડો સકાષ જાય કિંવા વહેતા રહે એ વરસે વરસે વરસતા વરસાદ પર આધાર રાખે છે, અમાવા છાવણીથી ૧૦૦ પગલાં દૂર દક્ષિણ તરફ એક નાનો સરખો ગરમ પાણીનો ગંદો ઝરો છે. તેનું નામ મરીચકુંડ છે. તેની ગરમીનું પ્રમાણ ૩૮.૫ છે. આ ઝરાઓમાંથી નીકળીને

પાણી ધીરે ધીરે વહે છે, આપપાસના લોકોની એવી માન્યતા છે કે જે સ્ત્રીનાં બચ્ચાંઓ જન્મ્યા પછી માત્ર થોડા દિવસમાં જ મરણ પામે છે તે કદાચ આ કુટુંબમાં નહાય તો તેના બચ્ચાં જીવતા રહી યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે. કાલીકુટુંબી નીચે સરસ્વતીકુંડ છે અને તેનું પાણી 'કુંડ' છે સમધારા સહિત ગંગા તેમજ જમનાના બે. કરણાં ગણ્યતાં વૈભારગિરિની તલાટીમાં સર્વે મળીને ૧૭ કુંડો થાય છે. વાસ્તવિક રીતે ગંગા તેમજ જમનાં એ એકજ કુંડ છે, કારણકે બન્નેની ગરમીનું પ્રમાણ એક સરખુંજ છે, તેમજ બન્ને લગોલગ આવેલાં છે. નીચે વૈભારગિરિના કરણાંઓનાં નામ તેમજ તેનું ગરમીનું પ્રમાણ જણાવવામાં આવે છે.

વાયુનું પ્રમાણ.

નંબર	કુંડોનાં નામ.	મિ. જ્યેષ્ઠને માપેલું વાયુનું પ્રમાણ.	મારું માપેલું પ્રમાણ.	પાણીનો વેગ.
૧	લગટકુંડ	પાણી જમીનમાંથી નીકળે છે.
૨	કાલીકુંડ	"
૩	બ્રહ્મકુંડ	૪૦*૩	૪૧*૪	"
૪	સમધારા	૪૦*૩	૪૦*૩	"
૫	દેવકુંડ	૩૨*૬	૩૯*૮	ધીમે
૬	શિવકુંડ	૩૬*૬	૩૮*૫	તેજ
૭	આનંદકુંડ	અકાઈ નાથ.છે.	૩૯*૭	ધીમે
૮	ગંગાકુંડ	"	૪૧*૭	તેજ
૯	પશુનાકુંડ	"	૪૧*૭	તેજ
૧૦	મરીચકુંડ	...	૩૮*૬	...
૧૧	સરસ્વતીકુંડ	...	૨૧*૦	...

વાયુનું પ્રમાણ.

નંબર	ડો. પુસ્કાનના વંષ-તમાં પ્રચલિત નામ.	નવા નામ.	પ્રમાણ. ઈ. સ. ૧૮૧૨	પ્રમાણ. ઈ. સ. ૧૯૦૯	પ્રમાણ. ઈ. સ. ૧૯૧૯	પાણીનો વેગ.
૧	ચૂર	મીતા	૩૯*૫	૩૫*૨	૩૪*૭	ધીમે
૨	શાન્તનુ	સરજ	૪૧*૧	૩૯*૫	૪૦*૫	"
૩	સોમ	ચંદ્રમા	૩૯*૦	૩૬*૯	૩૮*૦	"
૪	ગણેશ	ગણેશ	૩૯*૦	૩૭*૫	૩૮*૧	"
૫	રામ	રામ	...	૨૧*૪	૨૧*૩	"
૬	લક્ષ્મણ	લક્ષ્મણ	...	૩૩*૫	૨૧*૩	બહુજ ધીમે
૭	મખડુમ	ધૃંગીકાથી	૩૬*૧	૩૫*૦	૦	૦

દોહર બુકાનતે પણ આ ઝરણાંઓની ગરમીનું પ્રમાણ કાઢ્યું હતું, પરંતુ જે નામે તેમણે લખેલાં છે તે હાલનાં નામે સાથે મળતાં આવતાં નથી, હવે વિપુલગિરિના ઝરણાંઓ તરફ આશે, સસ્તવતીકુંડ નામનો ઝરો પસાર કર્યા પછી પૂર્વ દિશા તરફ નાનકડા-હકુંડ આવેલો છે, તેનું પાણી ઠંડું છે, નાનકડાહ કુંડથી શુભારે ૨૦૦ પગલાં ઉત્તરદિશા તરફ જતાં ગરમ પાણીનાં ઝરણાં આવે છે, તેનાં નામ તેમજ ગરમીનું પ્રમાણ પણ લખવામાં આવે છે, અહિંથી લગભગ અર્ધી માઈલ દૂર મખડુંમકુંડ આવેલો છે, તેના નામે ઉપરથી કદાચ આપ ધારતો હો કે આ કુંડો તો અર્વાચીન—આજકાલના છે. ના તેમ નથી, થોડા પરિશ્રમે તે કુંડોના બુનાં નામે મળી શકશે, પોસ્ટ ઓફિસના મકાનથી એક માઈલ દૂર પશ્ચિમ તરફ ત્રણ ઠંડા પાણીના ઝરણાં છે, તેના નામ વૈતરણી, બરત, અને શાલગ્રામ છે, ગરમ પાણીનાં ઝરણાના મુખ પાસે સિંહ, ગાય, બળદ અને હાથીના મુખાકાર ધરાવનારી પત્થરોની આકૃતિઓ છે, તેમજ પાણી આ આકૃતિઓના મુખદ્વારા બહાર આવે છે, કોઈ કોઈમાં તો માત્ર પત્થરના નાળાંઓ બનેલા છે તેમ જ પાણી ત્યાંથી પડીને પત્થરથી જડેલી જમીનપર પડે છે “અહિં” ધણા દેશોના લોકો સ્નાન કરવા સાફ આવે છે, તેમ જ આ કુંડોમાં ન્હાવાથી ધણાખરા રોગો નાશ પામી શકે છે” પ્રસિદ્ધ મીની યાત્રી જુએનવસાંગે પોતાની યાત્રાના વર્ણનમાં આ ઝરણાંઓનું વર્ણન કરેલું છે તેમ જ તેના આ ગુણની જખરી પ્રશંસા કરેલી છે કેટલાએક લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે દિનુદિન કુંડોનું પાણી સ્વચ્છ રહ્યું છે. તેમ જ ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે, ઉપરના કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ અતુમાન વારતવિક નથી. ઝરણાંઓનાં પાણી ગરમ છે, એથી એ વાત સંભવી શકે છે કે પાણી પૃથ્વીતળથી ધણું નીચેથી આવતું હોય, અને એવો સંભવ પણ રહે છે કે પાણીમાં હીલીયમ વગેરે વાયુગેસ પણ વિદ્યમાન હોય.

જે નાળાંઓદ્વારા ગરમ પાણી બહાર આવે છે તેમાં એક પ્રકારની દૂધ જેવી ઉજળી તથા જીણી માટીના થર બાકી જાય છે, જ્યાં પાણી સ્વચ્છ જાય છે ત્યાં આવેા જામેલો જોવામાં આવે છે આવી માટી જરાસિંધના અખાડામાં જોવામાં આવે છે. પ્રિન્સીપાલ દેવેન્દ્રનાથ સેનનો ખ્યાલ એવો છે કે પ્રાચીન સમયમાં આ અખાડાઓ પાણી એકઠું થવાનું ઠેકાણું હતા, આજકાલ અહાર, શબ્દ બદલાઈ અખાડા તરીકે જાણીતો થયો છે.

આ ઝરણાંઓ આસપાસની માટી તેમ જ પત્થરોના મોટાં મોટાં કણોને સાફ કરી નાંખે છે, તેમ જ તેના પાણીનો દબાવ તેમ જ ગરમીનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી હીલીયમ વગેરે, વાયુમાંથી પણ ધોવાઈ જાય છે, પૃથ્વીતળે પડેલીને પાણીની ગરમીનું પ્રમાણ તેમ જ દબાવ ધટી જાય છે, એટલાસાર જે વસ્તુઓ એથી વધારે પ્રમાણમાં પાણીમાં ધોવાઈ જાય છે, તે એવી સ્થિતિમાં રહી શકતી નથી. પરિણામ એવું આવે છે કે તેના કેટલોક ભાગ તો પાણીમાં ધોવાતો રહે છે, અને બાકીનો તળાંએ એસી જાય છે. આ પદાર્થો તળાંએ એસી જવાથી કેપર નંજાવવામાં આવેલો થર બાકી જાય છે આ થરોની રચનાની વધુ વિગત વિગાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ માલુમ પડી શકે તેવી છે.

કિરણો દેખાવનારાં (Radio active) પદાર્થોનો એક-એવો ગુણ છે કે તેની ગરમી તીક્રણવાળી ગતિ, ધરાપર એક સરખી રહે છે, તેમ જ, વખતે વખતે તેનો નાશ થતો નથી. અને એ કારણથી જ આ ગરમીઓની ગરમીનું પ્રમાણ ઘટી જાય એ વાત વિશ્વાસપાત્ર જણાતી નથી.

સજીવની આસપાસ ખીન્ન પશુ અનેક ગરમ ગરમીઓ છે, સપ્તધારાથી છઠાઉ દર તપોવન નામની જગ્યા આવેલી છે, ત્યાં પણ આવા કેટલાક ગરમીઓ છે, તપોવનથી એક માઈલ દૂર જતાં અગ્નિધારા નામનો કુંડ છે આજ કાલ, એ વાત ઘણી જરૂરી છે કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ સ્થળોએ જઈને આ ગરમીઓના ચમત્કાર તેમ જ રહસ્યપૂર્ણ પ્રભાવોનો પૂરેપૂરો પરિચય મેળવે.

માવજી દામજી શાહ.

ભાષાતત્ત્વના કેટલાક સ્થૂલ નિયમો.

પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ તેમ જ તેના વિકાસનો ઇતિહાસ રહસ્યપૂર્ણ છે. વૈયાકરણ તેમ જ અસંસ્કારશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મુજબ પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતપરથી થઈ છે, તેઓ પ્રાકૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'પ્રકૃતિ' પરથી કરે છે, 'પ્રકૃતિ' નો અર્થ ખીજ અથવા મૂળતત્ત્વ એવો કરે છે, પ્રકૃતિ તે કહેવાય કે જે ખીજ પદાર્થનો પ્રારંભ કરાવનારી હોય, આચાર્યોના મતાનુસાર સંસ્કૃત જ પ્રકૃતિ છે, આવો જ અભિપ્રાય ડૉ. ભાંડારકરનો પણ છે, તેમની ઉલટો પિણેશ જેવા પ્રાકૃતના ધુરંધર વિદ્વાનોનો મત પણ વિચારવા યોગ્ય છે, પિણેશ મહોદય માત્ર સંસ્કૃતને પ્રાકૃતનો ઉત્પત્ત કરનારો તરીકે ગણતા નથી, સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમ જ કોશનો પ્રભાવ સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય છે, આ લેખનો એવો ઉદ્દેશ નથી કે એ જાણતનું વિવેચન કરવું કે આ એ મતોમાંથી કયો મત આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. માત્ર એટલું જતાવું અહિં જસ થઈ પડશે કે, આ જાણતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ રહ્યો છે સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ 'સંસ્કારસંપન્ન' એવો થાય છે, વક્તવું લોકો પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં હોય પરંતુ જ્યારે તેને કાંપી કૂપીને કોઈ ખાસ આકાર આપવામાં આવે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે લોકકામાં એક ખાસ પ્રકારનો સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, સંસ્કૃતને દેવવાંણી કહેવામાં આવે છે, કાવ્યાલયમાં કહ્યું છે કે-

* 'વિજ્ઞાન' પરથી અનુવાદ.

સંસ્કૃતાનામ દૈવી વાક્ ત્વાહ્યાતા ચ મહર્ષિમિઃ ।

“દૈવી” તો અર્થ “દીકાકાર.” દેવતસંસ્કારસંપન્ના દેવૈરધ્યાર્થભાણા વા” એવી કહે છે, અર્થાત્ સંસ્કૃત એ એક એવી ભાષા છે કે જે દૈવી સંસ્કારવડે યુક્ત છે, આ તો કહો કે એ દેવતાઓની ભાષા છે પહેલા અર્થ પ્રમાણે સંસ્કૃત એ એક વિશેષ સંપન્ન ભાષા છે, એનાથી ઉલટી પ્રાકૃત એવી ભાષા છે કે જેને સાધારણ જનો કે જેઓ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર બંધેલા નથી હોતા તેઓ જ ફક્ત બોલે છે, એથી એ અતુમાનપર અવાય છે કે, શિષ્ટપુરુષોની ભાષા સંસ્કૃત હતી, તેમ જ સર્વ સાધારણ માટે પ્રાકૃત ભાષા હતી, શિષ્ટ-પુરુષોનું લક્ષણ મહાભારતમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે.

ન પાણિપાદ ચપલો ન નેત્રચપલો મુનિઃ ।

ન ચ વાગજ્ઞચપલો ઇતિ શિષ્ટસ્ય લક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્ જેનામાં કોઇ પ્રકારની ચપળતા ન હોય તેને ‘શિષ્ટ’ કહે છે, પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોપર વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે, ધણાખરા શબ્દોનું રૂપ માત્ર અસાવ-વાનતાને લઇને ફેરફાર થઈ જવા પામ્યું છે, માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્જસુ છે, તે માત્ર વ્યવસાય માટે જ વ્યવસાય કરવા નથી ઇચ્છતો, જ્યોત્સુધી કાર્ય સરળતાપૂર્વક ચાલ્યાં કરતું હોય ત્યારે તે ખાસ વિશેષ પ્રયત્ન કરવા સાર ગ્રેસતા નથી એજ કારણથી બોલ-વામાં અસાવધનાતા થતી સ્વાભાવિક છે. બાપાના વિકાસમા આ પણ એક કારણ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ તેના દાખલાઓ મળી આવે છે, પરંતુ પ્રાકૃતમાં આ નિયમ વિસ્તૃતપણે જોવામાં આવે છે, જે આ વિચાર યથાર્થ હોય તો તેમાં સંદેહ નથી કે સંસ્કૃતનો અવહાર કરનારાજનો પ્રાકૃતનો અવહાર કરનારાજનો કરતાં પોતાને શિષ્ટ સમજતા હશે, તેમ જ જે સંસ્કૃત જ પ્રાકૃતની માતા હોય તો આ વિચાર વધારે સત્ય તરીકે સાબીત થઈ શકશે.

ધણાખરા શબ્દોમાં વર્ણવ્યસ્ય થવાના કારણે રૂપ બદલાઈ જવા પામે છે, જેમકે ‘લખનડ’ ને બદલે ‘નખલડ’ લાગે બદલે રાહ, વારાણસીને બદલે બનારસ, વગેરે. આવા પ્રયોગો માત્ર બેદરકારીને લઈને જ થવા પામે છે, શિષ્ટજનો આવી બેદરકારીને દોષરૂપ ગણે છે તેમ જ તેઓના ખ્યાલ હમેશામાટે એવી હોય છે કે અશુદ્ધ શબ્દોના પ્રયોગ નહિ થવો જોઈએ, એવી શ્રુતિ કહે છે કે:—

“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोकेच कामधुग् भवति”

અર્થાત્ સારીરીતે વાપરેલો તેમ જ સારીરીતે જાણેલો એક શબ્દ પણ ઇચ્છામાત્રની પ્રતિ કહે છે, બજોનો વર્ગ જ્યારે કોઈને ક્યારેક ‘નખલડ’ બોલતાં સાંભળે છે, ત્યારે તેની

મસ્કરી કરે છે, પરંતુ જ્યારે એક બગરેલા શબ્દની વપરાશ વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગે છે ત્યારે સામાન્યજનો તેનાં મૂળસ્વરૂપને જુદી જાણે છે, ત્યારે જ તે વિકૃત શબ્દ સિદ્ધ-જનોની બાષામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. શહેરના લોકો 'રાય' શબ્દનો જ પ્રયોગ કરે છે, પ્રાકૃતમાં એવી અસાધ્યતા જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ સંસ્કૃતમાં પણ વર્ણવ્યત્પત્તા દાખલાઓ મળતા રહે છે, એ જો કે અલગ જાણત છે કે એવા વર્ણોની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે, દાખલા તરીકે 'સિંહ' એ સંસ્કૃત બાષાનો એક શબ્દ છે, પરંતુ એ 'હિંસ' ધાતુથી બનેલો છે, તેનો અર્થ 'હિંસા કરવી' એવો થાય છે, તેથી આ શબ્દ વર્ણુ વ્યત્પત્તિ દ્વારા બનેલો છે, 'દસ્યપ', નામના એક ઋષિ થઈ ગયા છે. આ શબ્દ 'પશુ' ધાતુથી બનેલો છે, તેનો અર્થ 'જેવું' એવો થાય છે, પહેલાં આનું રૂપ 'પસ્યત' એવું રહ્યું હશે, 'પશુ' ધાતુ મંત્રોમાં વપરાયેલો પણ જોવામાં આવે છે. નહિતર 'કસ્યપ' શબ્દનો બરાબર આશય ક્ષણભૂત થતો નથી. 'દસ' ધાતુનું વર્તમાન કાળનું રૂપ 'પસ્યતિ' એવું થાય છે, પરંતુ આ વૈદિક 'પશુ' ધાતુથી બનેલો છે, જ્યારે 'પશુ' ધાતુનું રૂપ લોપાઈ જતા પાશ્વું ત્યારે પંજી 'પસ્યતિ' નો વ્યવહાર એને એ રૂપમાં જ. રહ્યો, પરંતુ એમ સમજવામાં આવ્યું કે 'દસ' ધાતુને 'તિ' પ્રત્યય લગાડવાથી આનું રૂપ બન્યું છે, પતંજલિ એ વર્ણવ્યત્પત્તા દાખલાઓ પોતાના મહાભાષ્યમાં આપેલા છે.

“વર્ણવ્યત્પત્તયે” કૃતે સ્તર્કઃ, કસે: સિકના, હિતે: સિંહ: ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧

—“પ્રાકૃત બાષામાંથી પણ કેટલાંએક ઉદાહરણો મળી આવે છે જેમકે જિહ્વાલસં-લલાટ, કીચકપ્રાં ચિખ્ખમ, હલુસં લધુનહાન, સં રનાન, વગેરે.

ધણખરા પ્રાકૃત શબ્દો વિશે વિચાર કરતાં જાણવામાં આવશે કે, 'ર' ની જગ્યાએ 'લ' નો આદેશ થઈ ગયો છે, જેમકે—સં. હરિદ્રા પ્રાં હળદર, હરિદ્રી=હરીદ્રી, પર્યક=પલક=પતંગ કવચિત એક જ અર્થમાં બે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે, જેમાં માત્ર એટલું જ અંતર છે કે, એકમાં 'ર' ને ઠેકાણે 'લ' નો પ્રયોગ થયો છે, ધણખરા મૂળેને 'જે-રીસ્ટર' ને ઠેકાણે બાલિસ્ટર કહેતાં સાંભળ્યો હશે, તેઓને એમ કોઈ શીખવવા જતું નથી કે 'ર' ની જગ્યાએ 'લ'નો પ્રયોગ કરવો, તેઓને તો આ વાત સ્વાભાવિક જ છે, મારે પ્રાકૃતભાષામાં જ કાષ્ઠ ઠેકાણે 'ર' ને બદલે 'લ' નો આદેશ જોઈ શકીએ છીએ. તે ઠેકાણે એમ માની લેવું જોઈએ નહિ કે આ શબ્દસાહિત્યજ્ઞાત પુરોનો આગાધી થયેલ છે, બાષાના વિદ્વાસમાં સહાયકારક થઈ પડે તેવું આનું કોઈ આંતરિક કારણ પણ નથી. પહેલી બાષા અને પછી વ્યાકરણ, બાષામાં પ્રચલિત શબ્દોપર વિચારકરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ તેના નિયમો શોધી કાઢે છે, અને તેના આધારે જ શબ્દોની રચના થઈ છે, પ્રાકૃતને આજુએ રહેતા ઘેલ સંસ્કૃતમાં પંજી આ નિયમ ધણેભાગે જોવામાં આવે છે. જેમકે:—રોહિત, લોહિત, રામ, લોમ; શુક, શુકલ; મિત્ર, મિત્ત; (વિ); રત્ન, લત્ન, વગેરે. હવે આપણે એ વિચાર કરવો આવશ્યક છે-કે, આપણે આદેશો થવાના કારણો છે, નાનાં

ખાળકાની ભાષાવિશે જો વિચાર કરશો તો જણાશે, કે તેઓ પણ - લગભગ '૨' ની જ-
 આએ 'લ' નો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. તેઓથી '૨' નો ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી. હવે
 આપણે સપ્તની ઉત્પત્તિ ઉપર ધ્યાન આપીએ તો આ આદ્યત્વ કારણ સ્પષ્ટ થઈ જશે,
 કંઈ તેમ જ વક્ષસ્થળના મધ્યપ્રદેશમાં શરીરમાંના વાયુના આઘાતવડે સપ્તની ઉત્પત્તિ
 થવા પામે છે. '૨' નો ઉચ્ચાર કરવામાં જીહ્વાના મધ્યભાગથી દંતમૂળના ઉપરના ભાગનો
 સ્પર્શ કરવો પડે છે, તેમ જ 'લ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં જીહ્વાના મધ્યભાગથી દંતમૂળનો
 જ સ્પર્શ કરવો પડે છે, એથી '૨' નો ઉચ્ચાર કરવામાં જોડા થતો અમ પડે છે તેટલો અમ
 'લ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં પડતો નથી. ખાળકાની ઉચ્ચાર સ્થાનોનો સંપૂર્ણ રૂપમાં વિશ્લેષ
 થયેલો હોતો નથી, એ કારણથી જ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાનું કામ તેઓને અથડે થઈ પડે છે.

મનુષ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે એટલો જ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છે કે જોડાથી
 તેનું કાર્ય નબી શકે, તેમ જ તેનાં આશય લેકાના સમજવામાં આવી શકે, સપ્તની
 ઉત્પત્તિમાં મુશ્કેલ તેમ જ બારીક રચનાઓ થતી હોય છે, એ કારણથી જ લેકા કોઈ
 કોઈ સ્થળે '૨' ને કોઈ 'લ' નો જ પ્રયોગ કરે છે, ઉચ્ચાર કરવામાં સ્થળવિશેષના હવા
 પાણી પણ અસર કરતા હોય છે, લગભગ એમ જોવામાં આવ્યું છે કે, એક પ્રાંતના
 લેકા 'લ' નો પ્રયોગ ધણુભાગે કરતા જોવામાં આવ્યા છે, (માગધીમાં) આદ્યમાત્રના
 લેકા 'શ' નો પ્રયોગ વધારે કરતા હોય છે, તેઓને જ્યાં 'સ' નો ઉચ્ચાર કરતાં મુશ્કેલી
 પડે છે.

તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં સપ્તોત્પત્તિ વિશે બારીક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેના
 આધારે દરેક ધ્વનિની ઉત્પત્તિ બતાવીશું.

અ—'અ' ના ઉચ્ચારમાં બન્ને હોઠ અડકાયલા રહેતા નથી, તેમ જ તેઓ એક
 બીજાથી અત્યંત દૂર હોયલા પણ રહેતા નથી.

ઈ—'ઈ' ના ઉચ્ચારણમાં જીહ્વાનો મધ્યભાગને તાળવા સુધી લઈ જવો પડે છે.

ઉ—'ઉ' ના ઉચ્ચારમાં બન્ને હોઠોને ઝોળ કરીને સપ્ત કરવો પડે છે.

એ—'એ' ના ઉચ્ચારમાં બન્ને હોઠોને કંઈક પાસે લાવવા પડે છે.

ઓ—'ઓ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં હોઠોને સાંકડા કરી દેવા પડે છે.

ઐ—ઐ—'ઐ' 'ઐ' ના પહેલા આઠારનો અર્ધો વંખત સરખો છે, 'ઐ' નો
 બાકીનો ભાગ ઈકાર છે 'ઐ' નો બાકીનો ભાગ ઉકાર છે.

ઋ—ૠ—આ વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં બન્ને હોઠો પણ પાસે આવી જાય છે, તેમ જ
 જીહ્વાનો આગલા ભાગને ઈતિથી ઉચ્ચ પ્રદેશ સુધી લઈ જવો પડે છે.

કર્વર્ગ—કર્વર્ગ ના ઉચ્ચારણમાં જીમના મૂળભાગથી હોઠના મૂળભાગ સુધી સ્પર્શ કરવો પડે છે.

ચર્વર્ગ—જીમની વચ્ચેથી તાળવાની આડકું પડે છે.

ટર્વર્ગ, ષ—જીમના અગ્રભાગને વોટાઈને મસ્તકનો સ્પર્શ કરવો પડે છે.

તર્વર્ગ, સં—જીમના અગ્રભાગથી દંતમૂળનો સ્પર્શ કરવો પડે છે.

પર્વર્ગ—પર્વર્ગના ઉચ્ચારણમાં બન્ને હોઠ પરસ્પર આડકું છે.

ય—જીમની વચ્ચેના અંતભાગથી તાળવાને આડકું છે.

ર—જીમની આગળના મધ્યભાગથી દંતમૂળ ઉપરના ભાગને સ્પર્શ છે.

લ—જીમની આગળના મધ્યભાગથી દંતમૂળને આડકું છે.

વ—અધરોક્ષના પ્રાંતભાગથી ઉપરના દંતોના અગ્રભાગને સ્પર્શ છે.

સંયુક્ત વર્ણના ઉચ્ચારણમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાની જરૂર પડે છે. આ જો કે સાધારણ જનો માટે અઘરું છે, દોષભવા તરીકે સં. ચક્રનું પ્રાકૃત ચક્ર, આક્રોશ આકાર લક્ષમાં લઈએ. 'ચક્ર' ના ઉચ્ચારણમાં જેમ વાયકોને માલૂમ પડે છે કે પહેલા જીમના મધ્યભાગથી દંતમૂળના ઉપલાભાગને સ્પર્શ કરવો પડે છે, પછી બન્ને હોઠોનો પરસ્પર સ્પર્શ કરવો પડે છે, અને બોલવામાં પ્રવળ આવે યાય છે. અહિં ને ને વળેના સંયોગ યાય છે, તે એકજ રૂપનો યર્ષ જાય છે. સંયોગના ઉચ્ચારમાં ને બાર એક બીજાપર નાંખવામાં આવે છે, તે બાર એવાજ રહેવા પામે છે, તેમાં કશું અંતર પડતું નથી. ધીરે ધીરે 'ચક્ર' નું 'ચાક્ર' બની જાય છે, અહિં ઉચ્ચારણ કાગ સરખો કરવા માટે પૂર્વના સ્વરને દીર્ઘ કરી દીધેલ છે, એક બીજે પણ દાખલો છો. કોઈ કોઈ ઠેકાણે 'ન' ને ઠેકાણે 'લ' નો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, જેમકે:—પન્દવ=પલ્લવ; મિત્ર=મિલિદ; જનમ=જલમ; નીલ=લીલ; ધનુષના લોકો હનુમાનજીને ઠેકાણે હલમાનજી કહે છે, એનું કારણ એ છે કે 'ન' તેમજ 'લ' ના ઉચ્ચારમાં બહુલ યોગો ભેદ છે. એટલા માટે 'ન' ને ઠેકાણે 'લ' તેમજ 'લ' ને ઠેકાણે 'ન' નેમકે:—લલાટ=મિલિલ જેવાં ઉદાહરણો મળે છે. જાપાની લોકો 'ન' નો 'લ' ઉચ્ચાર કરે છે, હવે આપણે પ્રાકૃતના નીચે જણાવેલા નિયમોપર વિચાર કરીએ.

અર્થાત્ 'ય' ના સ્થાનમાં 'જ' આદેશ થાય છે, જેમકે:—યૌવન=જુવણું=જેખન; સૂર્ય=સૂરજ; યાત્રા=જાત્રા; ગુ. જાત્રા વગેરે.

'ય' ના ઉચ્ચારણમાં છઠ્ઠા મધ્યથી તાળવાને અડકવું પડે છે, બીજાના ઉચ્ચારણમાં ઘણો થોડો તફાવત છે. એજ કારણથી 'ય' ને ઠેકાણે 'જ' નો આદેશ થાય છે, હવે આપણે પ્રાકૃત વ્યાકરણના એકં ખીન્ન નિયમ વિષે વિચાર કરીએ. યવયો રિદુતૌ (પ્રાકૃત લક્ષણે વ્યંજનવિધાન, સૂત્ર ૪૧) 'ય' ને બદલે 'હ' અને 'વ' ને બદલે 'ઉ'. આદેશ થાય છે. આ આદેશો પણ ઉપસાંજ કારણથી થાય છે. આ નિયમોનુસાર અન્ય પ્રકારો પણ સમજાવી શકાય છે.

જે ધ્વનિ એક પ્રકારના એક સાથે કરવામાં ઘણી સંખ્યા રાખવાની જરૂર છે, આ કારણજ તેમાં તરાવત ઠરી નાંખે છે, દાખલા તરીકે 'મુકટ' શબ્દ લો, બાપામાં શોકો તેને 'મુગટ' કહે છે, 'મુ' અને 'ક' નો ધ્વનિ સમાન છે, કેમકે બંનેમાં 'ઉ' સ્વરનો મેળ છે, શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં વિશેષ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે, કે જે જરા મુકટલ છે, 'મુકટ' કહેવામાંજ સરળતા જણાય છે તેના ઠેકાણાએ ખીન્ન દાખલાઓ અહિં અપીએ, જેમકે:—સ. તુપર=પ્રાં. નેકર, પુરુષ=પ્રાં. પુરિસ; શૂર. પ્રાં. શુર; સંસ્કૃતમાં પણ તેના દાખલાઓ મળી આવશે, 'શુ' ધ્વાનના વર્તમાનકાળના ઉત્તમ પુરુષના બહુવચનનું રૂપ 'શુભ': થાય છે, અહિં 'શુ' ના સ્થાનમાં 'શૃ' નો પ્રયોગ થાય છે, એ માત્ર અસમાન ધ્વનિને મારે જ છે.

કવચિત્તે બે વ્યંજનો વચ્ચે જતો ઉચ્ચાર જો અધરો થઈ પડે છે એવા એક સ્વરનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવે છે.

સંયોગસ્યેષ્વસ્વરાગમો મધ્યે (પ્રાકૃત લક્ષણે વ્યંજનવિધાન ૩૦) તેને, 'સ્વર-
 યુક્તિ' કહેવામાં આવે છે, જેમકે:—સમ=મરમ; રતન=રતન; વર્ષ=વરિસ; પ્રથમ=પ્રથમ; અગ્નિ=અગનિ; વગેરે. મંત્રોમાં પણ સ્વરયુક્તિના દાખલાઓ મળી આવે છે, જે કોઈ ઠેકાણે વ્યંજનનો સંયોગ 'ર' થી થતો હોય ત્યાં છંદ રચનાવડે સ્પષ્ટ માલુમ પડી જાય છે કે બંનેની વચ્ચે એક માત્ર કાળથી પણ ઓછા ઉચ્ચારવાળા સ્વરનો ઉચ્ચાર આવસ્યક છે જેમકે:—ધ્નિ=ધ્નિ.

એવી રીતે પુરુષ જુદા સ્થાનના વ્યંજનોની વચ્ચે એક વ્યંજન પણ કવચિત્તે ધુસાડી દેવામાં આવે છે જેમકે:—વાનર=નાંદર; તામ્ર=તાંબુ; આમ્ર=આમો 'ન' તેમજ 'દ' નું ઉચ્ચારણ સ્થાન એકજ છે, 'મ' તેમજ 'બ' પણ એકજ વર્ગના હોવાથી એકજ સ્થાનથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે, આ નવો અક્ષર દાખલ કરવાનું કારણ એ છે કે તેને સ્થાન બદલાવવામાં સહાયતા મળે છે.

જેવી રીતે અસમાન ધ્વનિનો નિયમ છે, એવી રીતે એકથી બે અક્ષર એક સાથે નોડી થકાતા નથી, જેમકે:—શબ્દપિન્નર=શબ્ધિન્નર; એને અંગ્રેજીમાં haplology કહે છે, વેદમાં આના હાખત્રા મળી આવે છે, જેમકે:—શીર્ષમ્સક્તિ=શીર્ષક્તિ.

ઉચ્ચારની સરળતા માટે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, બ્યારે કોઈ શબ્દ એક નોડાયલા અક્ષરથી શરૂ થાય છે ત્યારે તેની પૂર્વે એક સ્વર ઉમેરવામાં આવે છે, શબ્દની વચમાં કિંવા અંતમાં બ્યારે નોડાયલો અક્ષર હોય છે, ત્યારે ઉચ્ચારમાં એટલી મુશ્કેલી લાગતી નથી. કારણકે પૂર્વનો સ્વર સહાયકારક બને છે, પરંતુ નો પૂર્વમાં સ્વર હોતો નથી તો ઉચ્ચાર કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે એ કારણથી વ્યંજકારમાં નેવામાં આવે છે કે લોકો એક સ્વરની મદદ લે છે, જેમકે:—જ્ઞાન=સનાન; સ્ત્રી=સ્ત્રાવી ઇસ્ત્રી=ઈસ્ત્રી (જાપામાં) મૂલ=મુલ્લ; સ્ટેચન=ઈસ્ટેશન; બાપાતત્વનો એક બાપક નિયમ જે બાપાના ચિકાસમાં ખાસ કરીને સહાયતા આપે છે, તે વજનદાર નથી, બાપાને સરળ બતાવવાનો આ સરળ ઉપાય છે, ‘શુ’ ધાતુના વર્તમાન કાળ તથા અન્યકાળોમાં ‘તુ’ આગમ થાય છે, કેટલાક સમય પછી લોકો, વિચારી ગયા કે ‘તુ’ આગમ માત્ર કેટલાકે કાળોમાં જ થાય છે એટલે ભવિષ્યકાળમાં પણ ‘તુ’ આગમ લગાડવા લાગ્યા, આ કારણથી પાસી તથા પ્રાકૃતમાં ‘તુ’ ના સ્થાનમાં ધાતુનું રૂપ ‘સુયુ’ એવું થાય છે, હાલની ભાષાઓમાં પણ આજ રૂપમાં આ ધાતુ નેવામાં આવે છે, એવી રીતે ‘કી’ ધાતુનું ‘કીયુ’, ‘ગા’નું ‘ગાયુ’, ‘જાયુ’ ‘જ્યુય’ નું ‘જ્યુક’ રૂપો થઈ ગયે છે, સંસ્કૃતમાં ‘ક’ ધાતુ પછી ‘ક’ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે:—કરોતિ, કૃવંતિ વગેરે. આ ધાતુ નકારકિયનો છે કુપરંતુ પ્રાકૃતમાં ‘બવાદિ’ અથવા ‘સુરાદિ’ ગણના નિયમોનું અનુસરણ કરતો હોવાથી તેનાં રૂપ ‘કરક’ થા ‘કરક’ એવાં થાય છે, ‘Dickens’ નું અધમ પાત્ર ‘I knowed’ ‘you was’ એવા અશુદ્ધ વાક્યોના પ્રયોગો કરે છે, કોઈ અચુક શબ્દની સાથે કોઈ અચુક પ્રત્યયનો પ્રયોગ નોંધી અન્ય શબ્દો સાથે પણ તે પ્રત્યય લોડવો એ મનુષ્યનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે, મનુષ્ય વ્યાકરણના નિયમોને બનતે અંશે આપક બતાવવા મથે છે, મરંખાપણના નિયમનો પ્રભાવ સંસ્કૃતમાં પણ નેવામાં આવે છે, એ વિષયમાં (Bhandarker commemoration Volume) માં પંડિત વિનાયક અખરામ ઘોટેનો એક લેખ પ્રકટ થયો છે, આ લેખમાં ઘોટે મહાશયે એ નિયમના કેટલાકે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેમાંથી બે તમ્બ અહિં મૂકવામાં આવે છે.

ત્રીજીના એક વચનના અર્થમાં શબ્દને હોય ‘આ’ પ્રત્યય નો આગમ થાય છે, પરંતુ અકારણ શબ્દોની ત્રીજી વિમર્શિતતા એક વચનમાં આપણે ‘આ’ ને બદલે ‘ન’ તેમજ ‘અ’ ને બદલે ‘એ’ બનેલો નોંધએ છીએ. વેદમાં પણ લગભગ એમજ નેવામાં આવ્યું છે, નો કે ‘યતા’ ‘મદિલા’ વગેરે રૂપ પણ મળે છે તેનું કારણ એ છે કે સર્વનામ શબ્દોની ખારક અકારણ શબ્દોનું ત્રીજીનું એક વચનનું રૂપ થાય છે, ‘તેન’ ની

માફક 'બાલકેન' રૂપ બને છે, છઠ્ઠીના બહુ વચનના અર્થમાં આમ, પ્રત્યયનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ અકારાંત શબ્દોમાં 'આનામ' જોવામાં આવે છે, નકારાંત શબ્દોની માફક અકારાંત શબ્દો માટે પણ છઠ્ઠીના બહુવચનમાં 'આનામ' નો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા, જેમકે:—આત્મનામ, બાલાનામ, (બાલા) એનું કારણ એ છે કે 'આત્મા' તેમજ બાલાના રૂપોમાં સરખાપણું છે, 'આમ' પ્રત્યય કદાચ લામવ તો 'બાલામ' એવું રૂપ બનતે, કે જે બીજીનું એક વચનનું પણ રૂપ તેડુંજ બને છે, તેથી આવો ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ 'બાલા' તેમજ 'દેવા' પણ સરખા રૂપો છે, એ કારણથી અકારાંત શબ્દોમાં 'આનામ' પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર પડી. આકારાંત શબ્દ પુસ્તિંગ ત્રીજીના એક વચનનું રૂપ સર્વનામ શબ્દોની જેવું છે, જેમકે:—'વિધયા' 'તયા' ની માફક છે, વેદમાં 'અથા' રૂપ જોવામાં આવે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે 'અથયા' નો પ્રયોગ થવા લાગ્યો.

અહિં જોટલા નિયમોનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્ય પોતાથી બનતો વિશેષ પ્રયત્ન કરી છૂટે છે તેની હમેશ એવી ભાવના રહે છે કે સરળતાથી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવાય, બાલાના નિયમોને વ્યાપક બતાવવા તેને સરળ બતાવવા એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે, બાલાના વિકાસમાં આનિયમોનું સહાયજૂત થાય છે, પ્રાકૃતમાં પણ માત્ર આ નિયમોનો જ ઢંગ છે એમ નથી. સંસ્કૃતનો વિકાસનો ક્રમ પણ એકજ સરખો છે, સંસ્કૃતમાં પણ આ નિયમોનો વ્યાપાર પ્રસક્ત છે, આવી સ્થિતિ બીજી બાબાઓની પણ છે, બાબાતત્ત્વના કેટલાએક સ્પૂર્ણ નિયમો સંબંધીજ આ લેખમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, નિયમો જોટલા ચિત્તાકર્ષક છે તેટલાજ ગંભીર છે.

ઇતિહાસ અને રાજ્યનીતિ.

જ્યારે સૃષ્ટિના ઇતિહાસનું પરિચીલન કરનાર વિદ્યાર્થીઓ ભિન્ન ભિન્ન સમયે અને સ્થળે યદ્ય મળેલા નરેન્દ્રોના શુભનામાભિધાનો, તેમના ઇદલોલોકિક અવતાર અને અવસાન વિષયક તારિખોના નાના વિધિ આંકડાઓ, તેમજે કરેલા ભિન્ન ભિન્ન દેશો ઉપરનાં આક્રમણો અને અનેક રણસંગ્રામોમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઉજ્જવલ અને જ્વલંત જયશ્રી અથવા હૃદયવિદારક પરાજયોનાં વિસ્તારયુક્ત વર્ણનો અને તેના યોગે દેસની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિમાં થયેલા નાના વિધિ શુભાશુભ પરિવર્તનો, પડયત્રો અને વિદોહનાં નાનાં વિધિ બયંકર કિંવા કાર્યસાધક પરિણામોનું વિવેચન ઈ નું મુખોદ્ગત સ્મરણ કરતાં કરતાં અત્યંત પરિશ્રમકલાન્ત યદ્ય જાય છે ત્યારે બહુલા તેઓ પરમહતાશ થઈ જાય છે અને તેના યોગે તેમના હૃદયમંદ્રોમાં નિરાશા કિંવા અચિરકાલી કલકનો ઉદય થાય છે; અને મહાશ્વર્ષ દર્શક સુખસુદ્ધા કરીને પ્રાપ્ત: પ્રયોજનામાં પ્રવલ્નવાન થાય છે કે, “ભિન્ન ભિન્ન સમયે અને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે થયેલી નાના પ્રકારની ઘટનાઓના આવા અધ્યયનથી ક્યા પ્રકારે લાભ થયે શક્ય છે વાર?” આવા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરો આપવા ઇતિહાસના અધ્યાપક મહાશયો અને લેખકો અનેક લાભોને મળ્યાવવા ઉચુક્ત થાય છે. તેઓ કહે છે કે યથા કામ્ય, નાટક, અને ઉપન્યાસના અધ્યયનથી, એક પ્રકારના આત્મિક અને અક-ધનીય કિંવા અવાચ્ય આમંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ જ ઇતિહાસના પરિચીલનથી પણ એક અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય આંતરિક આલ્હાદનો અનુભવ થાય છે. જેમ બાયરડોન પદારા એક ચિત્ર પછી અન્યને મુકવામાં આવતાં જ આનંદની પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત છે તેમ નાના પ્રકારની ઐતિહાસિક ઘટનાઓના દુષ્ણોના એકેકશઃ ગમનાગમનથી મનરંજન થયા સિવાય રહી શકું નથી. હેરોડોટસ, થ્યુસિડીઝ, ગિબન, મેકોલે, કાલોઈલ, આદિ આંગ્લ નરસનેએ લખેલા ઇતિહાસ ગ્રંથોની ભાષા શૈલી અને લેખનપદ્ધતિ અત્યુત્તમ હોવાથી એમના ગ્રંથપાઠકોને તદ્દભાષા ઉપર એક પ્રકારે પ્રગાઢ અને અસાધારણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમની સ્વવિચારોને પ્રકટ કરવાની શક્તિમાં એક પ્રકારની અગાધ અભિવૃદ્ધિ થાય છે. વળી વિશેષમાં ભૂતકાલમાં યદ્ય મળેલી ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓના અ-ધ્યયનથી એક પ્રકારનું અન્ય શિક્ષણ પણ મળી શકે છે જેના યોગે મનુષ્યો બયંકર પરિણામોત્પાદક અને અવિચારયુક્ત પ્રમાદો વા સ્ખલનોથી વિયુક્ત રહી શકે છે. પ્રાચીન મહાપુરોનોના અતિ ઉચ્ચશયી અને આદર્ષ જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી પોતપોતાના જીવનના લક્ષ્યગિંદુઓ સ્થિર કરી, પોતાની ભાવિ ઉત્તતિના પંથને આલેખી તેમની સદૃશ નિર્ભયતાથી મરણોન્મુખ રહીને “સુખમંડળમેદીન” ની ખાનસુચક સંજ્ઞાને યથાર્થ તથા યોગ્ય નીવડી પોતાના જીવનને પણ ઉત્તતકોટિમાં લઈ જવા ચતનવાન થઈ પરમ સન્માનદાયિની કક્ષાને પ્રાપ્ત કરવા આશાવાન થાય છે. પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગોમાં ખાનવસ્તુષ્પ ધારણ કરી સ્વદેશનો અધમ અથવા પતિતોવસ્થાની ગડનગતિમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઉપજ પડેલા પ્રતિવસ્તુષ્પ નરપુરો, મહર્ષિઓ જેને મહાત્માઓ, તથા મહા-

ભારત રણસંઘાઓમાં શોણિતની મહાન સરિતાઓ વહેવડાવી અનેક પ્રતિભૂતિ બીમ સમાન અતુલ પરાક્રમી અને વિરતાપૂર્ણ આરાતિઓનો સમભૂમિમાં પરાજય કરી નિર્વિઘ્ને વિજયમાંગોને પ્રાપ્ત કરનાર વીરતાપૂર્ણ સામંતોના શક્તિ, સામર્થ્યના પરિચયથી, અથવા પરાજીત થઈને સમકોટિના વિપક્ષી સાથે હસ્તમીલન કરી પોતાના બલની સંતુલના કરતાં થએલા અપૂર્ણ યુદ્ધકાચલના સાક્ષાત્કારથી પરમ સંતુષ્ટ થઈ વિપક્ષી હોવા છતાં પણ નિર્સર્ગત: “ધન્ય ધન્ય” નો પ્રશંસામય ઉદ્ગારો કાઢીને, પરાતપર પરમ દયાનિધાન, પરમેશનાપુનિત પાદપંડોમાં પરમપ્રાંગલતા અને સહભાવવાથી શિરને અવનત કરી આ પ્રકારે જીવનનું સામ્રાજ્ય વધારી પોતાનાં અહોભાગ્ય માનતા, થોડાઓના જ્ઞાતાંત ગાનથી, અથવા તો પ્રચંદ સમામયેત્રમાં યત્નસેનાશિરસ્થેદના બ્યવસાયમાં નાના વિધિ લક્ષ્મીના આસ્થાલનરવના ધબરાટમાં સ્વેદસ્ને આકસ્મિક રીતે નિમેષમાત્રમાં થઈ ગએલા કોઈ કોણરૂપના પતનથી વિપાદ-સંમિશ્રિત અનુકંપા દર્શાવતા થોડાઓના પ્રાચીન ગૌરવસીમાદર્શક કાર્યોના પરિશીલનથી મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં સ્વદેશમંકિત અને સમાજ-સેવાની આદરણીય ભાવનાની જાગૃતિ થાય છે; અને ઉત્પત્તિ સાથે તત્કેશની સમૃદ્ધિદિ પશુ નિકંઠસ્થ કિંવા આદરવર્તિની દબ્ધમાન થાય છે. જે વર્ણના જોતો પોતાના જૂતકાળના જ્ઞાતાંત—ઈતિહાસ—ઉપર સર્ગવ દૃષ્ટિપાત કરી ચક્રતા નથી કિંવા ગત સમયની ઘટનાઓથી સર્જા અપરિચિત અને અગ્ર છે અને જેઓ પોતાના માનાહ અને પૂજનીય પૂર્વજોના નામ ઉપર સ્વાત્મભોગ અર્પણ કરવા તથા સમયની ધૂલિકા ઉપર સુદ્રિત થએલી તેમની પાદપંકિતોનું અનુસરણ કરી પોતાના કીર્તિકુસુમનો સાગંધ્યમય સુરભિ પરાગ સર્વે પ્રસારી, પોતાના દેશોન્નતિદુર્બિનો તારનાદ દિગંતમાં સુણાવી સન્માનની વિજયપતાકા સર્વે સ્થળે નિષ્કંઠક દ્રશ્યવવા સંપૂર્ણ રીતે તત્પર નથી તેઓ માટે સ્વપ્ને પણ ઉત્પત્તિના અતિ ઉચ્ચ ગિરિશિખરાદેવતાની મનોવાંછના નભપ્રસુન કિંવા શશવિધાણના અસ્તિત્વ સમાન છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. અખિલ જ્ઞાતીઓ પ્રત્યેક કાર્યો કાર્યકારણના અનુયોગે જ ઉત્પન્ન થાય છે: સમાન કારણોની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સમાન કાર્યો અવશ્ય ઉત્પન્ન થવાં જ જોઈએ એ એક નિર્સર્ગદેવતાનો સર્વ સ્થળે ત્રિકાલાખાધ્ય નિયમજ છે. વર્તમાન સમયમાં પણ કેટલીક જૂતકાળની સાથે અત્યંત સાદસ્ય ધરાવતી ઘટનાઓ થયા કરે છે, એના થોડે સહજજ એક પાચાલ દુરંધર ઇતિહાસપંડિતના વદનકમળમાંથી એ ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા છે કે, “History repeats itself” અર્થાત્ ઇતિહાસ (ચક્રનેમિકમલ:) પરિવર્તિત થયા કરે છે. તાત્પર્ય કે જો ઇતિહાસનું ઉચિત પરિભાષણમાં અધ્યયન કરવામાં આવ્યું હોય તો પ્રાચ્ય: નાનાવિધ સર્વ વર્તમાન ઘટનાઓના શુભાશુભ અંતિગ પરિણામોનો ઘટસ્ફોટ અધુનાજ કરવો અશક્ય નથી! સહસ્રાવધિ ઐતિહાસીક મહત્વની વ્યક્તિઓ—જોઓ અને પ્રજો ઉભય—ના રહસ્યપૂર્ણ જીવનજ્ઞાતાંતોના જ્ઞાનથી મનુષ્યસમાજની અને મનુષ્યસ્વભાવની અંતર્દૃષ્ટિ લખ્ય થઈ શકે છે અને તેમની નાના પ્રકારની રાજ્યનીતિઓના અનુક્રાનેક ભેદો—પ્રપંચો—સુજ્ઞાત થાય છે. આ સર્વ પ્રકારની જ્ઞાનાભિદિની થોડે ઇતિહાસના અભ્યાસકોને અશ્વસ્વલ્પ લાભ થતો નથી.

તેઓ અભિલક્ષિતા ઇતિહાસમાં પૂર્ણ પરિવર્તનકારી ઘટનાઓના મહત્વપૂર્ણ સત્યાસત્ય રહસ્યોથી અવગત થાય છે, તેના ઉપર યોગ્યિત 'પરિભાષા'માં વિચારપરંપરા ચલાવી સારી રીતે પોતાની બ્યક્તિગત સંમતિ કિંવા મતભેદ સ્વિયર કરી શકે છે જેના યોગે નિર્ણય-શક્તિ અત્યંત પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ ઇતિહાસ-આ અશાંતિ-કિંવા ન-સ્વર; હવનની પ્રાયેક ક્ષણે પરિવર્તનશીલ, ભૂમંડલમાં ભૂતકાલમાં નિવાસ-વૃત્તિ કરી ગએલા માનવ-પૂર્વજોના વાર્તાવૃત્તાંત છે જે તેમના લાવિ-અનુભવે તત્કાલવર્તિ જનસમાજજ્ઞાન; આર્થિક અને તાત્વિક; પરિસ્થિતિઓ ઈ. થી પ-રિચિત કરી આપે છે. તે ભૂતકાલની કેટલીક અદ્ભૂત તથા જ્ઞાનદાયક અને મહત્વયુક્ત રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાત્ય ઘટનાઓ. મનુષ્ય સમક્ષ અનાવૃત્ત કહે છે જે મનુષ્યને વર્તમાન સમયમાં કરણીય સર્વ યોગ્યોયોગ્ય કાર્યોના પંથમાં આદ-રોદ્વિપ કિંવા માર્ગદર્શક થઈ પડે છે જેના ઉપરજ તેનું લવિધ્ય પણ આધાર-ભૂત હોય છે!!

આ પ્રમાણે ઇતિહાસના અધ્યયનથી ઉદ્ભવનારા અનેકાનેક લાભોનું સિદ્ધાંત કરાવ-વામાં આવે છે; પરંતુ હલ્યાકાસમાં ઉદિત ધનાર આનંદભાનુ, ભાષાદેવી ઉપર એક પ્રકારે પ્રાપ્ત ધનાર અધિકાર કિંવા સામર્થ્ય અને સ્વવિચારપ્રકાસનશક્તિમાં અભિવૃદ્ધિ, અદ્વિ-તીય ઉપદેશ પ્રાપ્તિ, ઉદ્વૃદ્ધમાવનામયતિ, સ્વદેશમક્તિકાદકપ્રેરણા, સમાજસેવાભાવ-નાનો ઉદય, અનુબંધસ્વભાવ અને સમાજમાં આંતરિક દષ્ટિનો લાભ, વિચારશક્તિ અને નીતિશક્તિઓનો વિકાસ ઇ. નાના વિધિ લાભો માત્ર ઇતિહાસના પરિચીલન સિવાય કાંચ, નોટક, ઉપન્યાસ, વિજ્ઞાનાદિ અન્યાન્ય વિષયોના અધ્યયનથી પણ, લભ્ય થઈ શકે છે. અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં પણ એ ઇતિહાસના વિશેષ લાભો નથી—પ્રધાન લાભો પણ નથી—કેવળ અનુસંગિક લાભોજ છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થિઓનો પણ સુદિવેમવ, વિચારશક્તિ, નિર્ણયશક્તિ, ઇ. માનસિક શક્તિઓનો સમુદ વિકસિત થઈ ઉત્પત્તિને પામે છે અને એમને પણ એક પ્રકારના તત્ત વિષયજન્ય અદ્વિતીય માનસિક આનંદ કિંવા આસ્વાદ અને મ-નોરંજનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પરંતુ એ બ્યક્તિઓને સર્વથી વિશેષ અને પ્રધાન લાભોતો એજ થાય છે કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વનસ્પતિઓની જાતિઓ, ઉપજાતિઓ, દષ્ટાઓ, રૂપરંગો, યનાવટ, ઉત્તરોત્તર અંગેમાં વિકાસ અને તત્ત ક્રિયામાં સતત વૃદ્ધિ ઈ. નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે વાસ્તવિક ઇતિહાસના અધ્યયનના ઉત્ક્રાંતિ અને સત્ય વિદ્યાર્થને સર્વથી એટ્ લાભ તો એજ થાય છે કે તેને સંજ્ઞાનૈતિક સમાજનું—જાસનપદ્ધતિના વિકાસનું, એના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોનું, એની નાના વિધિ અવરધાઓનું, એમાં ઉદ્ભવતાં સર્વ પરિ-વર્તનોનું અને એ પરિવર્તનોના પ્રયોજનોનું, તેના અનેક-પ્રકારનાં અંગેની કમચ અભિ-વૃદ્ધિ અને દાસના વ્યાપક નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. રાજકીય શાસ્ત્રોના પરિચીલનથી પણ આ લાભ એવો અસાધ્ય નથી. અર્થાત્ રાજકીય જ્ઞાન અને ઇતિહાસ ઉભયનો વિષય

અહુધા એક કિંવા સમાન છે. બેદનમાત્ર એટલો જ છે કે, ઇતિહાસ. સર્વ રાજકીય બાબતો સાથે સંપર્ક, ધરાવનારી ઘટનાઓનો એક સમાવેશ કરે છે, જ્યારે રાજકીય શાસ્ત્ર એ સર્વ ઘટનાઓના આધાર ઉપર—વર્તમાન રાજનૈતિક સ્થિતિની પશ્ચ અંશતઃ સ્થાય લક્ષને, વ્યાપક નિયમો સ્થિર કરે છે. ઇતિહાસ સર્વ સામગ્રીનું પ્રદાન કરે છે, રાજકીય શાસ્ત્ર એ સર્વ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે. જો સામગ્રી ન હોય તો કોઈ પશ્ચ વસ્તુ નિર્માણ થી શક્ય જ નથી; અને જો કોઈ વસ્તુ નિર્માણ થવી શક્ય ન હોય તો સર્વ પ્રકારની સામગ્રીની ઉપસ્થિતિનું પશ્ચ શું સાર્થક વાર ? આજ પ્રયોજનના યોગે પાશ્ચાત્ય પ્રસિદ્ધ અંધકાર ક્ષીયુન અધ્યાપક સર જૉન સીમી મહાશય સ્વવિરચિત “Introduction to Political Science” એટલેકે રાજકીય શાસ્ત્રની ભૂમિકાના પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં નિમ્નોલિખિત સર્વ પ્રકારે યુક્ત વિચારોનો પ્રકાશ કરી રહ્યા છે કે, “રાજકીય શાસ્ત્રથી વિરહિત ઇતિહાસ પૂર્ણ નથી, ઇતિહાસથી વિરહિત રાજકીય શાસ્ત્ર સર્વથા આધાર રહીત છે; રાજકીય શાસ્ત્ર સિવાય ઇતિહાસમાં બળતું અસ્તિત્વથી, ઇતિહાસ સિવાય રાજકીય શાસ્ત્રનું કંઈ મૂળ નથી.” તેથી જો વિદ્યાર્થી એકના અધ્યયનાર્થે પ્રયત્નવાન થાય તો અન્યનું અધ્યયન પશ્ચ તેને માટે અત્યંત અપેક્ષણીય થઈ પડે, નહિ તો તેનું જ્ઞાન અવશ્ય અપૂર્ણ કોટિનું જ રહેવાનું એ ઉભય જ્ઞાનશાખાઓ નિસર્ગતઃ એવી અભેદ અંશિથી સંમિશ્રિત થએલી છે કે એમાંથી એક કિંવા અન્ય વસ્તુ પૃથક્ કિંવા ભિન્ન કરવાનો પ્રયત્ન સર્વથા ઘાતક થવા સિવાય રહી શકતો જ નથી. જ્યારે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું અધ્યયન કરવામાં આવે ત્યારે એ પ્રશ્નનું યોજન અત્યંત આવશ્યક છે કે આ ઘટનાનો અમુક ઘટના સાથે શો સંપર્ક છે ? શું એકેકલાઃ યનારી ઘટનાઓમાં કોઈ અમુક એ ઘટનાઓમાં નિમિત્તનૈમિત્તિકનો સંબંધ છે ? અમુક પ્રકારનું રાજનૈતિક પરિવર્તન કયા પ્રયોજનનું પરિણામ કિંવા ફલ છે ? અને અમુક પરિણામજ શાથી ઉદ્ભવવા પામ્યું ? આજ પરિવર્તન કોઈ અન્ય પરિસ્થિતિથી શામાટે નહિ ઉદ્ભવ્યું હોય વાર ? જ્યારે સમગ્ર ભૂમંડલના બોલાઈવર્તિ અનેક દેશોના, અત્યંત પ્રાચીન સમયથી પ્રારંભીને જ વર્તમાનકાલ પર્યંતના, ઇતિહાસનું આ રીતેજ પરિશીલન કરવામાં આવે અને તેની નાના વિધિ એક અને સ્થાયપૂર્ણ ઘટનાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાય ત્યારે જ ભિન્ન ભિન્ન પરિવર્તનો અને પરિણામોના સર્વ સાધારણ વ્યાપક નિયમો સ્વતઃ એવ અભિગ્ન થાય અને લક્ષ્યમાં ચિરકાલ માટે સ્થાય પ્રાપ્ત કરે.

જો કોઈ વ્યક્તિને ઇતિહાસનું અધ્યયન શુદ્ધ ‘કિંવા’ અરોચક અને લાભહીન દબ્યમાન થાય તો તેનું વાસ્તવિક પ્રયોજન એ જ છે કે તેનું અધ્યયન રાજકીય શાસ્ત્રની સાથે સાથે અથવા રાજકીય શાસ્ત્રના દર્શિર્નિદ્યથી કરવામાં આવતું નથી. માત્ર કેવળ ઘટનાઓને અને તત્ત ઘટનાસૂચક કેટલાક સંખ્યાવાચક આંકડાઓનેજ કંઠસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને તદ્વર્તરવર્તિ કાર્યકારણના સંબંધમાં પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વત્ન કરવામાં ન આવે તો પછી સ્વાભાવિક રીતે જ અંદર રસન્યૂનતા, ખોરાજક શક્તિનો અભાવ. ઇ. નિષ્ફળતા કિંવા શક્તિનો અવશ્ય સંસ્કારકાર થાય તે કંઈ આશ્ચર્યોત્પા-

દહ ઘટના નજ દહેવાય. પરંતુ પ્રતિપક્ષે જો આ સર્વ નિયમો ધ્યાનમાં લઈ અધ્યયનમાં ઉત્તર થવાય તો પરિણામ કેવળ વિપરિત કિંવા મિત્ર આવે એ તત્ત્વ પણ નિઃસંદેહ છે. બ્યારે બ્યાપક નિયમોનું સંશોધન ન કરવામાં આવે ત્યારે તો ઇતિહાસ અસ્પૃશ્ય-ચિત્તાકાંક્ષ નજ નિરૂટે અને એને સ્મરણ્યુદ્ધિમાં અવિચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં અત્યંત શ્રમ કરવો પડે અને જો તેમ થાય તો પણ તે કંઈ અતિશય લાભદાયક નજ નિરૂટે અને પ્રયત્નનો મિથ્યા બ્યય થયોજ કહેવાય. કોઈ એક ઘટનામાં પ્રજાપતિ—કુંભાર—ને એવા પ્રકારનો આદેશ શરમાવવામાં આવે કે “બાઈ, તમારાથી માવત્ શક્તિ પ્રયત્ન કરીને કરાય તેટલો જૂઠ્ઠા મૃતિકાસંચય કરો; કારણકે મૃતિકાના ખાનગી અને એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાન પર લઈ જવાના અલોકીક (!) બ્યાયામના થોડો તમારી શારિરીક સ્થિતિમાં એક પ્રકારની પુષ્ટિ અવિભૂત થશે; પાદોમાં પણ કિંચિત્ બળની અભિવૃદ્ધિ થશે; અરે, સમગ્ર શરીરમાં સ્ફૂર્તિનો સંચાર થશે અને વળી વિરોધતઃ મિત્ર મિત્ર પ્રકારની મૃતિકા એને નાના પ્રકારની જીવજંતુસહિતું પ્રેક્ષણ કરવાનો અપ્રતીમ (!) અવગર પ્રાપ્ત થશે; સમયે સમયે મન્દ મન્દ સુગન્ધયુક્ત વાયુની શીતલ લહરીએ તમારા પરમાયાસકલાન્ત સુગમગ તનુને એક અકથનીય પ્રકારનો આહ્વાદ ઉપજાવશે. તમારો પરિશ્રમ જોઈને સામાન્ય જનતા વર્ગે પણ તમારી યુક્તકંઠ પ્રશ્ન સા કરશે. માટે તમે જેમ બને તેમ વિપુલ પરિમાણમાં મૃતિકાનો સંયુદ્ધ પ્રાપ્ત કર્યામાં જ તત્પર રહેજો. પરંતુ ઘટોત્પાદનો પ્રયત્ન દીધે પણ ન કરતા. પ્રયત્ન તો શું પણ એવી વિચારપ્રણાલીને પણ સ્મરણ્યુદ્ધિમાં સ્થાને ન આપતા. “આ પ્રકારના આ દેશાનુસાર ગમન કરનાર પ્રજાપતિને અધિકાકાલગરિમાં જ પોતાનું જીવન કેવળ બારણ જણાશે. રાજકીય શાસ્ત્રમાં કંઈ પણ ધ્યાન ન રાખનાર અને કેવળ આશ્રયગુપ્ત કરી નાંખનાર ઘટનાંચક્રમાં પરિવર્તિત થનાર ઇતિહાસના અબ્યાસક વર્ગની પણ સદૃશ ગતિ સમજતી.

ઇતિહાસની સહાયતા સિવાય રાજકીયશાસ્ત્રજ્ઞનાના પ્રયત્નો પણ કંઈ ન્યૂન પ્રમાણમાં બચકર નથી. તેજ પ્રજાપતિને આગા કરી દો કે “બાઈ, તું માત્ર ઘટોત્પાદનના બ્યવસાયપરાયજન થઈ જા; માત્ર ઘટોત્પાદન જ ત્હારું પ્રધાનકર્તવ્ય—ત્હારા અખિલ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય અને પરમ લક્ષ્યબિંદુ—છે. ઇતિસમુદ્ધિ ઉત્પત્તિથી તું સંસારને ઉપડત કરી સરીક. વળી સંલક્ષણધિ તુર્પાત્ત જનુષ્યો ત્હારા ઉત્પાદન કરેલા ઘટમાંથી જલધાન કરશે, યતાવધિ બ્યાપારીઓ તેમાં ક્યવિક્ષ્યાયે નાના પ્રકારના તેજના, મસાલા, ઇ. બરશે. અર્થાત્ પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનો સંપૂર્ણપણે અનુભવ કરી અને તેને પ્રજા રીતે લક્ષ્યમાં રાખીને જેમ બને તેમ અધિક પ્રમાણમાં તું ત્હારી મેજે સુંદર અને સર્વોપયોગી જલધાન ત્રા જ ઉત્પાદન કર. પરંતુ ધ્યાનમાં રાખજે કે તે કાર્યમાં મૃતિકાનો સ્વરૂપ પણ ઉપયોગ ન કરીશ. ત્હારે માટે શુદ્ધિવેશ, કલ્પાન, આતુર્બળ, ઇ. સર્વગુણો અને સામગ્રીઓ ઉપરિચિત્ છે. વળી વિશેષમાં સહાય કરવા કુટુંબીજનો અને ઉત્સાહપ્રેરણા કરવા માટે મિત્રમંડલ પણ ઉપલબ્ધ છે; ત્હારે કોઈ પણ જાણતી અને ન્યૂનતા નથી; તુઝાદ વિપુલ મૃતિકાના ઉપયોગથી તને શોભાજ થવાનો છે વાહ !” આ પ્રકારની આદાને

અનુકરણ કરનારો પ્રજાપતિ દેવગ સ્વેચ્છાસીદ્ધ, જ્ઞાતીપ્રણેતા, સદાપતાક્ષેષમાં જ નમણ કરી રહેશે અને માત્ર મનોરાજ્યમાં જ કેવલ દલિત પદ્મસિદ્ધિ દિવાદન કરવાના અમુક અને અર્થ-અવસાપમાં જ અમુક સમયનો નિર્ણયક વ્યવહારી નાંખશે.

આજ તબો સંપૂર્ણ સમજાને અનેક પ્રાથમિક વિદ્યાન અંદાજ મહાશયોએ રાજનીતિમાં, ઇતિહાસની ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સદાપતા લીધી છે. મહાશય જૉન સ્ટુઅર્ટ મીલ સાહેબે આશોની રચના ઉપર વિચારખેણી સંદાપતાં પોતાના તર્કચાત્રના અંદમાં ઉમેળ દર્શો છે કે, “ઇતિહાસ રાજનીતિ-આશોનો આધાર છે.” સુપ્રસિદ્ધ વિદ્યાન અમેરીકન વજા અને લેખક તથા યુરોપીય વિદ્યાપી, માદ્યારથજ્ઞનો અંત લાવી શાંતિ સંસ્થાપન કરનાર અમેરીકન સંયુક્ત રાજ્યોના અધ્યક્ષ શ્રીયુત મહાશય હે. હુડરો વીત્તન સાહેબે પણ પોતાના પ્રમાણીક અંદ “ધી રેટ” માં ઇતિહાસના આધાર ઉપર જ રાજનીતિ ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે. ઉગ્રાંડના પ્રખ્યાત કેમ્બ્રીજ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસના અધ્યાપક મહાશય સર જૉન ગ્રીવી સાહેબે પણ ઇતિહાસ અને રાજનીતિનો સંબંધ દર્શાવવામાં પોતાના જીવનનો એક અમુલ્ય અંશ વ્યતીત કર્યો હતો.

શ્રીયુત મહાશય એડવર્ડ ફીમેન સાહેબ પણ કહે છે કે “ઇતિહાસ એ ભૂતકાલની રાજનીતિ છે” આ પરિભાષા જોઈ સર્વથા દોષરહીત તો નથી જ પરંતુ તેમાં અવરચ સત્યાંશનું અસ્તિત્વ છે. એ જ પ્રકારે આપને કહી શકીએ એમ છે કે “રાજનીતિ વર્તમાન ઇતિહાસ છે.”

ચેલ્સાં વામુડેવ રામચંદ્ર.

શ્રીમદ્ ભાગવત.

ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહરં સત્યં પરં ધી મહિ ।

સર્વમૂતેષુયઃ પર્યેવગંવદ્ધાત્માત્મનઃ ।

મૂતાંતિ મગવત્યાત્મન્યેષામગંવંતોત્તમઃ ॥

જીવનના કાર્યમય બહેણમાં કેટલાક પ્રસંગોએ ભગવત સ્મરણની આન્ત યજ્ઞોપવેશમાં, અનેરી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; તેજ પ્રભાણે પ્રજા જીવનના પ્રયત્ન ઓળના કાઈ ઉપાત્તને પ્રસંગે મનુષ્ય હૃદય ભગવત્સ્મરણની આન્તિમાંથી કાઈ પ્રેરણા ગ્રીહવા સમર્થ થાય છે.

અસહકારના બેરી નાદના દીવસોમાં પ્રાપ્ત થયેલા આ સમાહમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના ચાન્ત, ધીર અને અદામય સ્વરમાં કાંઈક પરમાત્મન્સંદેશ ઉદ્ભવવાનો યત્ન કરવો એ ધર્મ છે.

આપણે ધર્મ ત્રણ મહાન તત્ત્વોમાં સમાયેલો છે : તે ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાન. ભક્તિનું સ્થાન હૃદય, કર્મનું સ્થાન બહારની કર્મોન્દ્રિયો (મુખ્યત્વે જ્ઞાય) અને જ્ઞાનનું શુદ્ધિ. આ ત્રણે તત્ત્વોએ આપણા દેશમાં જુદે જુદે સમયે અસાધારણ ભાગ ભજવ્યો છે. કુદરતના તથા મનુષ્યના આંતર તત્ત્વોનાં ભવ્ય સ્વરૂપોમાં પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર થતાં મનુષ્ય હૃદયમાં ભક્તિમયી સંહિતાનાં સૂક્તો વેદ ભગવાન રૂપે સ્થૂલી. ખરી ભક્તિ કાર્ય પ્રેરક છે અને સંહિતાની ભક્તિ એ. પરમાત્મા પ્રત્યેની મનુષ્યની કર્તવ્યતા ધ્યાનજી નામનાં પુસ્તકોમાં સુચવી. પણ કેવળ ભક્તિ અને કાર્યથી મનુષ્યત્વ સંતુષ્ટ થતું નથી તેથી આ સૃષ્ટિ ક્રમાંથી આવી, કાળે બતાવી, પરમાત્મા હશે કે નહિ, હોય તો તે કેવો હોય વગેરે પ્રશ્નો ઉભા થયા. તે પ્રશ્નો અને તેનાં સમાધાન—આ મહાજ્ઞાનના વિષયની સ્ફુરણ ઉપનિષદોમાં યદ્યપિ આ છેલ્લો ભાગ તે વેદનો અન્ત-વેદનો સિદ્ધાન્ત; તેજ વેદાન્ત—“જગત્ પરમાત્મામાંથીજ જન્મે છે-પરમાત્મામાંજ યાતે છે અને પરમાત્મામાંજ લીન થઈ જાય છે.”

આમ આપણે વેદકાળના—આપણા ધર્મનાં ત્રણ સ્વરૂપ જોયાં. છેલ્લા ઉપનિષદકાળમાં શુદ્ધિવાદ-મણે વધી પડ્યો, અને છેવટે મનુષ્ય શુદ્ધિ યાત્રી જતાં, વગી પાછી સંહિતામાંથી બેઠતાં ભક્તિના જ્ઞાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. આ નવી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, જે ઉપનિષદ કાળ પછી ઉભી થઈ તેજ ભાગવત ધર્મ.

આ ખમ્મે ભક્તિ ને ધર્મનું મુખ્ય અંગ ગણ્યું. પરંતુ બ્રાહ્મણો (જે નામનાં પુસ્તકો) ના કર્મ માર્ગની અને ઉપનિષદના જ્ઞાન માર્ગની સંયોગ અસર તેમણે હુમ નહોતી. થઈ. આ ધર્મમાંજ પરમાત્મા “ભગવાન” નામે પહેલ-વેલેજ

ઓળખાયો. ભગ એટલે જ્ઞાન, બલ, અશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ અને તેજ-એ જ ગુણ, અને જ ગુણવાળો પરમાત્મા તે "ભગવાન", આ ધર્મમાં વાસુદેવ-નારાયણની ઉપાસના મુખ્ય હતી. વળી એક ખુબી એ હતી કે શ્રાવણો, કર્તો ક્ષત્રિયોમાં આ ધર્મ વધારે પ્રચલિત હતો. સાત્વત કુળના ક્ષત્રિયોનો એ પરંપરા ધર્મ થયો હતો. શ્રી કૃષ્ણ એ સાત્વત કુળના હતા અને એમણે આ ધર્મનું ખરૂં હાર્દ ગીતામાં પ્રકટ કર્યું. ગીતા આ ધર્મનો ખરો મધ્યાહ્ન કાળ સૂચવે છે અને તત્વજ્ઞાનની કાટીઓમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનાં સ્વાતો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરે છે.

ત્યાર પછી કેટલેકે સમયે, હિન્દુ ધર્મ બોલો અને જનો સાથે ઝઘડામાં પડ્યો અને ઠેર ઠેર વાદવિવાદ અને તર્કના અંધારાઓમાં ખરી ધાર્મિક લાગણી ભૂંસાવા માંડી. એટલે એ વિવાદોનાં મન્થનનું એક પરિણામ રૂપ એક સત્ય એ જણાયું કે—

ऋचीनां वैचित्र्याद् ऋजु कुटिल नाना पथ लुपां ।

नृणामेको गम्यस्त्वमाप्ति पयसामर्णव इव ॥

(જેમ જુદાં જુદાં પાણી અણેવમાં એકઠાં થાય છે તેમ રચીની વિચિત્રતાથી સીધા વાંકા એમ નાના પ્રકારના માર્ગોએ ભગવાન માણસોને તું એકજ પ્રાપ્ત થાય એમ છે.) આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય જનસમૂહની રચીની વિચિત્રતાને જુના ભાગવત ધર્મનું ભક્તિનંત બંધનેસનું આબુરું. રામ-કૃષ્ણ અંદાદિ વાસુદેવ-નારાયણના અવતાર ગણાઈ તેમના મનુષ્ય જીવન (personal God) માં ભક્તિરસની ઝમાવટ થઈ જુના ભાગવત ધર્મનું આમ પુનરુત્થાન થયું. વેદ સમજવાની સામાન્ય જનોમાં હુણપ હોઈ-વેદ માટે સામાન્ય જનો અયોગ્ય હોઈ-ભાગવત ધર્મના પુનઃ પ્રતિપાદન માટે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ રચાયું અને તેનું મંગલાચરણ જ (જેનું છેલ્લું પાદ મયાળે આપ્યું છે) ગાયત્રી ઉપર રચાયું છે.

આ ધર્મનાં ફટલાંક વિશિષ્ટ સ્વરૂપો-જોઈએ. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં, આસ્થા, આસ્થા અને દાન એ ત્રણ સદ્ગુણો ઉપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવે છે. આપણો ભક્તિ માર્ગ પણ આ ત્રણ ગુણોનું મુખ્યત્વે પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી, એક સમયે ખ્રિસ્તિ પાદરીઓએ એમ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યો હતો કે આપણો ભક્તિમાર્ગ, જીમ્સ ક્રાઈસ્ટની અસરથી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સંપર્કથી હિન્દમાં ઉભો થયો હતો. પણ આપણે જોયું તેમ આપણો ભક્તિમાર્ગ તો જીસસ પહેલાનાં આપણા જુના ભાગવત ધર્મમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી પણ આપણા ભક્તિમાર્ગનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ થયું છે. આસ્થા અને આસ્થા એ ભક્તિનાં આંતર (subjective) સ્વરૂપો છે. દાન એ ભક્તિનું બાહ્ય (objective) સ્વરૂપ છે. ભાગવત ધર્મનું બીજું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અહિંસા છે અને તે જન અને બોદ મનથી પણ વધારે જૂનું છે. આ નતને જુનો મગ્યાગાદી કર્મ માર્ગ માંડ નથી, પણ ભક્તિની પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. વળી જ્ઞાન માંડેતો કેવળ બુદ્ધિવાદ અને તર્કજનને આ ધર્મે વિરોધી ગણ્યાં છે. પણ પરમાત્મ સ્વાધનો આજીવન ઉપનિષદમાંજ બોલ્યો છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત, ભગવદ્ગુણ એટલે ભગવતને પૂજનાર ભાગવતની વ્યાખ્યા રચે
વેદાન્ત દષ્ટિએ કરે છે. “ જે સર્વ જૂઠાં ભગવત-આત્માને જુએ છે, અને ભગવત-આ-
ત્મામાં સર્વ મૂળને જુએ છે, તે ઉત્તમ ભાગવત-એટલે ભગવદ્ગુણ સમજવો ” (મયા-
ઓળખાવે છે).

પરીક્ષિત રાજાને સાતમે દીવસે સર્વદંશ યજ્ઞો દત્તો અને તેને મોક્ષ પ્રાપ્તિ અ-
સધારણ ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેવામાં શુદ્ધેવજીએ જેમ એક શુક્ર-પોષ્ટ મીઠામાં
મીઠું રજ ચાંચ મારીને નીચે પાડે તેમ-વેના મદારક ઉપરથી શ્રીમદ્ ભાગવતથી અમર-
રજ આપ્યું. તેની ઉત્સુકતાએ ભગવદ્દારકા અને મોક્ષની પરમ આશાનું સ્વરૂપ લીધું.
રાજપાટ અને કૃદ્ધ મીઠેમાંથી મંમત્વ છાંવી સેતાં તે મીઠેએ દાનનું સ્વરૂપ લીધું.
શ્રીમદ્ ભાગવત કહે છે કે “ પરંતુ પરીક્ષિત રાજા તેની (તક્ષક નાગની) આવવાની
પહેલાંજ અસ્વરૂપ યજ્ઞને એકા કતા માટે તણાવું આનું નિરર્થક થયું.”

આપણા દેશને આત્મારે તક્ષકનો ભય લાગ્યો છે. ગુલામ ગુલામી જૂની જાય ત્યારે
પરવંતતાના તણાવો દંશ યાય તે પહેલાં મોક્ષની ઉત્સુકતા મદાત્મા મીઠીજીએ કરાવી છે.
આરે પ્રસંગે શ્રીમદ્ ભાગવતનો શક્તિ કાવચ ખરો કામનો યર્થ પડશે. આપણાં હૃદયનો
યોધ, બ્રહ્મા અને આશા યાન્ત કરશે. પણ જ્યારે સ્વાર્થત્યાગ-દાન યાય ત્યારેજ ખરી
મક્તિનું અવસંબન કહ્યું કહેવાય.

સાચેજ ખરા વેદાન્તની જ્ઞાનમયી વેદાન્ત દષ્ટિ પણ ન બઝાતી જોઈએ. સુદિવિલાસ
અને તર્કજગથી ઉત્પન્ન થતી અથડા અને બપને દુર કરવાં જોઈએ. કારણકે શ્રીમદ્ ભા-
ગવતે તાન અન્તાના શ્લોકમાં એક પરમ સત્ય કહે્યું છે કે—

एवं ह्यनादि निपनो मृगवान् हरि रीधरः ।

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्पगः ॥

(આ પ્રમાણે આદિ અંતરદિન અને અન્ત-આ એવા મમવાન શ્રી હરિ પ્રત્યેક ક-
પમાં પોતાની સ્વરૂપના વિમાનો-પરિણિ લોકોનું રૂંધણ કરે છે.)

મસ્તુ ।

“ મુદ્ગલ ”

WHAT WE NEED

"If men would ask themselves, before they rush out to seek her, What is Pleasure? and consult the past history of humanity as well as their own senses and inclinations they could hardly fail, except in the case of the most degenerate to discover that the highest happiness is not of the nursery or the kitchen, but rather of the living spirit."

Observation of nature, love of beautiful things, delight in noble literature, gratitude for the highest forms of wit and humour, sympathy with all sorts and conditions of men, reverence for the majesty of the universe, kindness to all, love of children, add devotion to the home, these operations of the human spirit bring peace to the heart of man and continue their ministrations to his happiness with an increasing power of joy as his personality enlarges itself to receive the highest revelations of Life.

We need the Puritan element in our characters, the Hellenic element in our minds, and the Christian element in our souls. We must set a higher value on moral qualities, on intellectual qualities, and on Christian qualities. We must learn to see, not gloomily and heavily, but with joy and thanksgiving, that our world is set in the midst of an infinite universe, that it has a purpose in the scheme of things, that we are all members one of another, and that there is no grandeur of character, mind, or soul which can ever be worthy of creation's purpose.

Less slipperiness in the world would lead to more seriousness, more seriousness would lead to greater intelligence, and greater intelligence would lead to nobler living.

"The cure for us," said George Sand, "is far more simple than we will believe. All the better natures amongst us see it and feel it. It is a good direction given by ourselves to our hearts and consciences."

Let each man ask himself, Is my direction worthy of man's past and hopeful for his future?

—From "the Mirrors"
of Downing Street.

સવાળામ સર્વ માટે સર્વ ઓકવા:—૨. ૪-૮-૦ રૂપિયા સાકાનણ (પોસ્ટેજ સાથે.)

મળવાતું રોકાણ:—વસન્ત ઓફિસ.—અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પાંચ ઓફિસે રહેતી સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનો નિયમ કોર્પો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. ઓ. દ્વારા સવાળામ મોકલાવવા નમ્ર વિનંતિ છે.

૨. મનિઓડરથી સવાળામ બરવાથી અમારી સહીથી પોંચી તમને મળશે.

અવરધાપક.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-ભાવનગરમાં

વેચાતાં પુસ્તકો.

- ૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ (હ-મેય પદ્ધતિ પર લખનાર અધ્યાપક)
દર્શિદ પ્રસાદ શાસ્ત્રીના મદ. નિવાસક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન. } કોમ્પ-૦-૪-૦
- ૨ હજારત મહમ્મદ પયગંબર
(કપડાજી સેબકની કસમથી લખાયેલું) } ૦-૩-૬
- ૩ બાલવાર્તા. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કાશ્યપકરની સુન્દર
પ્રસ્તાવના સહિત સંગ્રહ કરનાર મિરિમસકર મ. મેયા મુખ્ય
અધ્યાપક શ્રી દ. મૂર્તિ બાલમંદિર) } ૦-૧-૩
- ૪ ભગવાન પુદ્ગ. (લખનાર મિરિમસકર અધિકા-અધ્યાપક-કાશ્યપકરની
પ્રસ્તાવના સહિત બીજી આવૃત્તિ. } ૭ પા. છે.

પોસ્ટેજ ભડ.

લખો—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-ભાવનગર.

वसन्त.

इदं सत्यं सवया भूतानां मधु अत्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् । भृत्यै-
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष २०, अंक ३:

[भासिक]

वैत्र. संवत् १९७७.

“अधोरी.”

(लगन.)

- (१) प्रभु प्रभु प्रभु प्रभु वेद्य (२) प्रभु
गुणान् संध्यावतीने रे प्रभु
तायां अधोरीने वेद्य.....रे प्रभु
- (२) गेहानां साधन विन्तरे साधु
साधु सेधी तोषे भूरी देद्य.....रे प्रभु
- (३) अदित धीराने वीरारे तोष्या
तोष सिद्धि न साधी सेद्य.....रे प्रभु

(૪) તાપ ત્રિવિધના દેશને પાડે
સંતો સુણે અધીરાનો આદેશ.....રે પ્રભુ.

(૫) અમ્મર કેલેયા હોમિને વરે
ધારે ખોડાનો હોડિને ખેસ.....રે પ્રભુ.

રે પ્રભુ પ્રકટે જુલને વેવ
હારે પ્રભુ પ્રકટે અધીરાને વેવ.....રે પ્રભુ.

“મૃદંગ”

ત્રણ નવલકથાઓ.

૧. સરસ્વતીચંદ્ર. ૨. શુદ્ધાખસિંહ. ૩. શુન્દરાતનો નાથ.

આજથી વીસ વર્ષ ઉપર શુન્દરાતના સાક્ષરો શુન્દરાતી સાહિત્યને જે કાળે આપી
એવા બળવી રવા હતા તેવો કાળે આપણે હાલના સમયમાં નથી આપી શકતા. આપણી
દૃષ્ટિ સાહિત્યસેવા તરફથી કરીને રાષ્ટ્રીય એવા તરફ દોડી છે. સાહિત્યદેવી અગ્રજામંડળો
યથા છે; રાષ્ટ્રદેવી લાડકાં યથા છે. આવા સમયમાં સાહિત્યનો ફાલ જુગજુગ નીકળે. સાહિ-
ત્યનું ક્ષેત્ર ઉજ્જડ થઈ ગયું છે. આ સમયમાં જે કોઈ રસિક નવલકથાકાર એક રસમય
નવલકથા બહાર પાડે તો તે નાકી લોકપ્રિય થઈ પડે. રા. કેનેયાલાલ મુનશી (“મનસ્થામ”)-
એ પોતાની નવલકથા “શુન્દરાતનો નાથ” બહાર પાડી એક સાહિત્યસેવા બળવી છે. એક
નવલકથાકાર તરીકે લોકોની દૃષ્ટિ હાલ એમના ઉપર છે, અને તેઓ ઘણા લોકપ્રિય થઈ
પડ્યા છે. આ પ્રસંગ ધ્યાનમાં લઈ તેમની નવલકથાનું હું અવલોકન કરીશ તો અપ્રસ્તાવિક
નહિં ગણાય. મહારો મુખ્ય મુદ્દો તો એજ છે. પરંતુ આ એમની નવલકથાને સરસ્વતીચંદ્રની
પંક્તિમાં મુકવાનો કેટલેક ઠેકાણે પ્રયાસ થયો છે, તે નિદાણા મ્હને ખીણ બે નવલકથાઓ
સાથે એનો મુકાબલો કરવાની શક્તિ ચામ છે. હું સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર લાંબું વિવેચન નહિં
કરું, પરંતુ શુન્દરાતના નાથને લગતી જે ટીકાઓ કરવાની હશે તે કરીશ. શુદ્ધાખસિંહ—
એ નવલકથા સાક્ષર થી અણિલાલ નબુભાઈ દ્વિવેદીની છે. આ એક સામાન્ય નવલકથા છે.
એ સરસ્વતીચંદ્રની પંક્તિમાં નજ આવી શકે. એટલા માટે મ્હું બે નવલકથાઓ સાથે
શુન્દરાતના નાથનો મુકાબલો કરવા યત્ન કર્યો છે—એક નવલકથા-શુન્દરાતી સાહિત્યમાં

સૌથી ઊંચું છે, જેની પંક્તિમાં આ નવી નવલકથાને મૂકવાનો પ્રયાસ થાય છે, અને ખીણ નવલકથા સાધારણ સારી છે જેની સાથે સુકાળસે કરતાં આપણને નવી નવલકથાને સાહિત્યમાં કંઈ પંક્તિમાં મૂકવી તેની મુશ્કેલી પડશે.

ચરઆતમાંજ કોઈ વધી હકાવશે કે ‘ગુલાબસિંહ’ તો અંગ્રેજ ઉપરથી અનુવાદ છે એટલે કર્તાની પાત્રો આલેખવાની ખરી ખુબી એમાં જણાઈ ન આવે. કેટલેક અંશે એ વાત સાચી છે. પરંતુ ગ્રંથકર્તા પોતેજ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “મૂલનો (જેનોની નામની અંગ્રેજ નવલકથાનો) તો આકાર માત્રજ મહારાષ્ટ્રી રાખી રાકાયો છે, કેમકે અન્ય વાંચકને અનુકૂળ કરવા માટે અનેકાનેક વિકૃતિ મૂલ બ્યવસ્થામાં મારે કરવી પડી છે, જાણે ‘જેનોની’ ઉપરથી સચના થતાં એક નવીન વાર્તાજ થોડું હોય એટલો બધો ફેર પડી ગયો છે.” એટલે ગ્રંથકર્તાએ પોતાની ઉત્પાદકશક્તિ વાપરવામાં બાધી રાખી નથી. તે ઉપરાંત એક અનુવાદ તરીકે એમના ઉપર જે બંધનો આવી પડ્યાં તેટલાં બંધનોતો ઐતિહાસિક નવલકથાકારને પણ પાળતાં પડે છે. એટલે આ દલીલમાં બહુ જોર નથી.

હવે આપણે એક પછી એક એ નવલકથાનું અવલોકન કરીએ.

સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન, કરતાં મૂળે શોભ થાય છે. પરંતુ એમાં હું બહુ ઉડો ઉતરવા માંગતો નથી. પહેલો પ્રશ્ન તો એજ થાય છે કે સરસ્વતીચંદ્રને નવલકથા કહેવી એ થોડું છે? એક વિદ્વાનના શબ્દોમાં સરસ્વતીચંદ્ર તો એક ‘પુરાણ’ છે. એમાં ફરક જાતનાં કાવ્યો આવી જાય: નાટક, નવલકથા, પદ્યકવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વનો એમાં સમાસ થાય. સરસ્વતીચંદ્રમાં આ બધા કાવ્યનો સમાસ થાય છે. પરંતુ આપણે તો સરસ્વતીચંદ્રના નવલકથાના અંશનુંજ અવલોકન કરીશું. એક અંગ્રેજ કાવ્ય જેમકે ટેનીસનનું Enoch Arden તેને એક નવલકથા તરીકે અવલોકી રાકાય તેમજ કવિતાની દૃષ્ટિથી પણ એની ટીકા કરી રાકાય. વળી સંસ્કૃત કાવ્ય ‘કાદમ્બરી’ ને કવિની કથનાશક્તિ અને એણે વાપરેલાં ઉપમા અને રૂપકનેજ દૃષ્ટિમાં રાખી અવલોકન કરી રાકાય તેમજ એક સુંદર રસમય નવલકથા તરીકે પણ તેને વાંચી રાકાય. તેવીજ રીતે સરસ્વતીચંદ્રનું આપણે એક નવલકથા તરીકેજ અવલોકન કરીશું.

સરસ્વતીચંદ્રમાં આધુનિક દિન-દુ સંસારનાં રંગોરંગી ચિત્રો છે. તે ચિત્રો આજેનું (realistic) હોઈને ગ્રંથકર્તા શ્રુતિને પાત્ર થયા છે. તેમણે આપણા સંસારમાં પેદા થતાં રત્નો જતાનાં છે; તેમજ વહેમ, રૂઢિ અને અજ્ઞાનને લપ્તે બધાઈ ગયેલા જીવનને નુકસાનકારક પોપટા ફેલી રીતે પેદા થાય છે તે સર્વ જતાશું છે. સરસ્વતીચંદ્રને અંગ્રેજીમાં તેને Problem Novel (સંદિગ્ધ વાદવાળી નવલકથા) કહે છે તેનું કદી રાકાય. વળી દેશી રાજ્યોમાં આજતી અટપટ તેમજે ધણીજ ચતુરાધી વર્ણવી છે.

ગુલામસિંહમાં સાંસારિક ચિન્તો નથી ચીતવાં, તેમ તેને ઐતિહાસિક નવલકથા કહેવી તે પણ બ્યાનખી નથી જો કે એ કથાના છેવટના ભાગમાં ઇતિહાસને લગતાં પાત્રો આવે છે. એને એક જાતનું *problem novel* કહી શકાય. સરસ્વતીચંદ્રમાં દરેક જાતનાં *problems* ચર્ચેલાં છે—સાંસારિક, રાષ્ટ્રીય, અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં. અને ગુલામસિંહમાં તો ફક્ત એક જ *problem* માટે પ્રશ્ન આપણા આગળ મૂક્યું હોય એમ લાગે છે અને તે એ કે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગમાં શ્રેષ્ઠ કયો ? આ સંબંધી આપણે આગળ ચર્ચા કરીશું. ગુજરાતનો નાથ એ એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. અંધકર્તા આપણા આગળ મીનજીવેલીના સમયનું પાટણ ખડું કરી દે છે. રા. કનૈયાલાલમાં જે વાર્તાના સમયનો ચિતાર આપવાની ખૂબી છે તે સ્વ. ભણિલાલમાં નથી. કદાચ એ ખામી જણાવવાનું કારણ એમ હોય કે ગુલામ-સિંહની રંગભૂમિ વધારે વિશાળ—પૃથુરાજના સમયનું આખું ઉત્તર હિન્દુસ્થાન હોઈ એનું ચિત્ર ઝાંખું પડે છે, તેમ પૃથુરાજના સમયનો ઇતિહાસ પણ પાટણના ઇતિહાસ જેટલો વિગતવાર જણાવમાં આવેલો નથી. આપણે એમની ‘પાટણની પ્રશ્નતા’ તરફ નજર નાંખીશું તો જણાશે કે અંગ્રેજ અંધકાર સ્ક્રેપે પેતાની કેટલીક નવલકથાઓમાં અને ફ્રેન્ચ નવલકથા-કાર ડુમા (Dumas) એ *The Three Musketeers* માં *Middle Ages* ના સમયનાં ઢંઢયુદ્ધો (Duels) નો જેવો ચિતાર આપ્યો છે તેવા જ ચિતાર રા. કનૈયાલાલે પાટણની જહોનઝાલીના સમયના ઢંઢ યુદ્ધોનો આપ્યો છે. તે એટલે સુધી કે કેટલાક ટીકાકાર તો એમજ આશ્ચર્ય કરી રહ્યા છે કે રા. કનૈયાલાલે ડુમાની નવલકથાનું અનુ-કરણ કર્યું છે. પરન્તુ ઝીણી દૃષ્ટિએથી જોતાં આ આક્ષેપ કરવામાં અંધકર્તાને અન્યાય થાય છે. પણ એટલુંતો જણાઈ જ આવે છે કે ડુમાની નવલકથાઓની એમના ઉપર અસર ખૂબ જ થઈ છે; અને એ કાંઈ દોષ નથી. Emerson કહે છે કે “The greatest man is the most indebted man.” આ વચને કિતીયો હું રા. કનૈયાલાલને પ્રથમ પંક્તિએ મૂકવા નથી ઇચ્છતો; પરન્તુ એટલું જ જુતાવવા માંડું હું કે જે અર્થમાં આવી રીતને આક્ષેપ કહેવાય તે આક્ષેપ નીચે રા. કનૈયાલાલ નથી આવતા, અને જે અર્થમાં એમના ઉપર આક્ષેપ આવી શકે તેને દોષ માનવો એ જાણ બરેલું છે.

ફરે એક ખીલું દૃષ્ટિબિન્દુ આપણે જોઈએ કે સરસ્વતીચંદ્ર એક પુરાણ છે. તેમાં. અને ખાસ કરીને ચોથા ભાગમાં, તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો ચર્ચ્યા છે. એ વિષયોની ચર્ચા કરવા હું સમર્થ નથી તેમજ એ વિષયો દાખલ કરી વાંચકને કંટાળો આપવા નથી માંગતો. પરન્તુ આપણે સામાન્ય વાંચકને રસ પડે એવી ચર્ચા કરીશું. પ્રથમ પ્રશ્ન તો એજ થાય છે કે સરસ્વતીચંદ્રને નવલકથા તરીકે અવલોકન કરવામાં તેમાં આવેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું અવલોકન કરવું એ અસંબંધ નહિં ગણાય ? એનો જવાબ એટલેજ, કે જેટલે અંશે એ તત્ત્વજ્ઞાન નવલકથાનાં પાત્રો ઉપર અસર કરે તેટલે અંશે એ તત્ત્વજ્ઞાનનું અવલોકન કરવું આવશ્યક છે. અંગ્રેજ સાહિત્યશાસ્ત્ર હસન પેતાની *Introduction to the Study of Literature* માં જણાવે છે કે નવલકથામાં ૭ અંશ રહેલા છે—plot, characters,

dialogue, time and place of action, style, and stated or implied philosophy of life.

હવે સરસ્વતીચંદ્રનાં પાત્રો અને ખાંસ કરીને મુખ્યપાત્ર સરસ્વતીચંદ્ર તત્ત્વજ્ઞાનની અસરને લખેલ, પઠાય છે એમ કહેવામાં દોષ વધી ઉઠાવી શકે તેમ નથી. એટલે સરસ્વતીચંદ્રમાં આવેલું તત્ત્વજ્ઞાન એ નવલકથાનો એક અંશજ છે. કેટલાક વિદ્વાનોને સરસ્વતીચંદ્રનાં પ્રકરણો ઉપર પ્રકરણો તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર હોઈને નવલકથા રૂપે અસંબદ્ધ લાગે છે. પરંતુ ન્યાયવૃત્તિથી જોતાં તેમ નથી તેનો ખુલાસો એકજ રીતે થઈ શકે છે. સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રોમાં વિચાર પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એનાં પાત્રો વિચાર કર્યા કરે છે અને જ્યારે નિર્બળ ઉપર આવે છે ત્યારે તે પ્રમાણે કર્મ કરે છે. તેટલા ભાગેજ-પાત્રોના બાળ કર્મ સમજવવા ખાતરજ અંધકર્તાને પાવના મનમાં ગાસતા વિચારો આવેખવા પડે છે. તેને અંગે જીવનને લગતું તત્ત્વજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે. ગુણાભિસંહમાં પણ તેમજ છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં કર્મયોગને પ્રધાનપદ મળે છે; પણ ગુણાભિસંહમાં જ્ઞાનયોગને પ્રધાનપદ મળે છે. સ્વ. મહિપાલ જોગજો પોતાની ગીતાની ટીકામાં જ્ઞાનયોગનેજ મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે તે બા નવલકથામાં પણ જ્ઞાનને પ્રધાનપદ આપે એમાં દોષ નવાઈ નથી. સ્વ. મહિપાલ શુદ્ધિને વધારે પડતું સ્થાન આપે છે. દરેક પ્રકરણમાં શુદ્ધિની વાત આવે છે.

(જીજ્ઞાસુતા નાથમાં આમોંતું ડાંખજ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો એમાં અંશજ નથી એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય વિચારનો (reflection) પણ અંશ નથી. રા. કૃતિવાલાલના પાત્રોમાં કર્મનું પ્રાધાન્ય છે (મહારા એક મિત્રે કરેલી ટીકા અહીં ઉમેરવા એમની રજા લઉં છું): એમનાં પાત્રો ભાગ્યેજ વિચાર કરે છે. આ આલેખ તદ્દન સાચો છે) પરંતુ એનો વધારે ખુલાસો આપણે પાત્રોની ટીકા ઉપર આવીશું ત્યારે કરીશું. પણ હુંકમાં એની (અસર એમની નવલકથામાં એ થઈ છે કે એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ ખીલકુલ નથી. રા. કૃતિવાલાલનાં પાત્રોને ભાગ્યેજ વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળે છે. એટલે એમના વિચારનું આલેખન અંધકર્તાને કરવુંજ નથી પડતું. એટલા પુરતું એમનું કામ સહેલું છે. રા. કૃતિવાલાલ પાત્રોના કર્મોદ્દાર તેમજ મરણોદ્દાર સમ્બંધેલ સ્વપ્નજીવે તેમજ અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આપણને દે છે. આ ઉપર વધારે વિવેચન આપણે આગળ કરીશું. પણ આટલા ઉપરથી એટલું તો જણાઈજ આવે છે કે સ્વ. ગોવર્ધનરામ તેમજ સ્વ. મહિપાલ જેવી વિકલા રા. કૃતિવાલાલ માં નથી. પરંતુ રા. કૃતિવાલાલે એવો સમય તેમજ એવાં પાત્રો પસંદ કર્યાં છે કે એમની એ ખામી એક નવલકથાકાર તરીકે નથી વચમાં આવી શકતી. રા. કૃતિવાલાલે જો સરસ્વતીચંદ્ર જેવાં પાત્રોનું આલેખન કરવા ચાલ્યું હોત તો તે નક્કી નિર્ધારજ થાત. વળી એમણે સમય પણ તેવોજ પસંદ કર્યો છે. જ્યારે દેશ સંકટમાં આવી પડે છે, જ્યારે એનાં જીવનનોજ સવાલ આવી પડે છે ત્યારે તેને વિચાર કરવાનો ભાગ્યેજ પ્રસંગ મળે છે. કર્મમાંજ દેશ લીન થઈ જાય છે. (મીનજીવેલીનો મમય રા. કૃતિવાલાલે એવો વ

ઉમેરે છે. અને જેમ મોન્ટેક્ષીટોની નવલકથામાં મોન્ટેક્ષીટો પોતાની અખુટ દોસતનો ઉપયોગ કરીને છૂપી રીતે પરાપકાર કરવા નીકળે છે અને પોતાનું કામ સાધી લે છે તેમજ ગુલાબસિંહ પોતાના યોગની સક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. મલયેન્દ્ર બ્યારે પરમ જ્ઞાનને પામી ફનીયાથી અજાગો રહે છે ત્યારે ગુલાબસિંહ તો જ્ઞાન પામીને ફનીયાનું ભરું કરવા નીકળી પડે છે. એને દુશ્નુ ફનીયામાં વાસના રહી છે. એ રમા સાથે લગ્ન કરે છે અને તે એક પુત્રનો પિતા થાય છે. પરંતુ સ્વ. મણિલાલનો જ્ઞાનયોગ તરફ પક્ષપાત ધણોજ છે. એટલે આ ફનીયાની વાસના છોડાવા વગર ગુલાબસિંહને પરમજ્ઞાનને પહોંચવા દેતા નથી. એ અંગ્રેજ કેવિ. આપરનની માફકે 'માનતા નેચુરલ છે કે True love is not an inhabitant of this world એટલે આ લોકોના શુદ્ધ પ્રેમ વાસનાથી છંદા-એવો હોય છે માટે ખરો પ્રેમ તો પરમપ્રેમ છે જે પ્રેમ મૃત્યુ પાછોજ—એટલે જગતની વાસના છોડવા પાછોજ—મળી શકે છે એટલે ગુલાબસિંહને પરમપ્રેમના દ્વારે પહોંચાડવા માટેજ જણે રમા—એની પત્ની—મૃત્યુ પામતી હોય એમ લાગે છે.

ખીજું પાત્ર લાલાજીનું છે. આ પાત્ર અસ્થિર મનનું ચીતર્યું છે. સુંકાને વગરનું વઢાણ આગંધી આમ ડોલો-ખાય તેમ લાલાજીનું મન આ વસ્તુ-ઉપરથી ખીજી વસ્તુ ઉપર અને ત્યાંની નીજી વસ્તુ ઉપર સુખ મેળવવા દોડે છે. જ્ઞાનમાં પેણુ એને એક સમય સુખ લાગ્યું, પરંતુ જે માણસ સુખની ખાતરજ જ્ઞાનનો માર્ગ સ્વીકારે તે કેટલા વખત સુધી એ માર્ગમાં રહી શકે? એટલે ખરી કસોટી વખતે એ નીચો પડ્યો. અને લાલાજી લાલચને વશ થઈ ઉચેથી સરેઈ. ભય અને ડંકા એના હૃસ્મન થયાં. લાલાજીના પાત્રને આત્મેષ્વરની રીતને પહેલી પંક્તિમાં મૂકી શકાય. તેનો સ્વભાવ તેની લાગણીઓ તેના આદર્શો દુકામાં પાત્રની આતર લાગણીઓની માહિતી આપણને અંધકર્તા તરફથીજ મળે છે. એનાં વચનોમાંથી એનાં વર્તનનો આપણને જાણવા મળે છે.

ખીજું પાત્ર રમાનું છે. તે પાત્ર ચિતરવામાં અંધકર્તાએ કાંઈ મહેનત તો લીધી છે, પરંતુ તે સરળ થયા નથી. સરસ્વતીચંદ્રના કોઈ પાત્રની જરોજરીમાં આ પાત્ર આવી શકતું નથી. સ્વ. મણિલાલ ગુલાબસિંહના પાત્રો આત્મેષ્વરમાં તદ્દન નિષ્કળ નિવડ્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે. સરસ્વતીચંદ્રનાં પાત્રો તેમજ ગુજરાતના નાંચનાં પાત્રો જેવાં આપણી આંખ આગળ તરી આવે છે તેવાં ગુલાબસિંહનાં પાત્રો નથી તરી આવતાં. આ નવલકથામાં તેનાં પાત્રો ઘડવામાં જેટલો પ્રયત્ન નથી શયો તેટલો પ્રયત્ન તત્ત્વજ્ઞાનનું એક પ્રોબ્લેમ ઉકેલવામાં થયો છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાનપદ ભોગવે છે અને પાત્રોની ખી-લવણી ગોણુ સ્થાનમાં પડી જાય છે.

હવે ગુજરાતના નાંચના પાત્રોનું અવલોકન કરીએ (૨). કનૈયાલાલની નવલકથાકાર તરીકે બધી ખૂબી પાત્રો ઘડવામાંજ સમાવેલી છે માટે આપણે જરા વિસ્તારથી એના પાત્રો અવલોકીએ.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે (રા. કનૈયાલાલનાં પાત્રોમાં) 'કર્મ' પ્રધાનપદ લે છે અને એક દીર્ઘકારે એટલે સુધી કહ્યું છે કે તેમના પાત્રો વિચાર 'કરતાજ નથી. આ કેટલે અંશે ખરું છે તે આપણે તપસીએ. પ્રથમતો એજ કહેવાનું કે રા. કનૈયાલાલે જે સમય પસંદ કર્યો છે તે સમય એવો હતો કે જ્યાં 'practical' એટલે વ્યવહાર જીવિત ક્ષત્રી થકે અને વ્યવહાર જીવિતજા મનુષ્યો સાધારણ રીતે બહુ વિચાર કરતા નથી. રા. કનૈયાલાલે એમની આખી નવલકથામાં એક પાત્ર એવું મૂક્યું છે કે જે વિચારોત્સાર કાંમ કરે છે, જે 'idealist' અને 'visionary' એટલે કે વિચારના આદર્શ ખરા કરીને તે પ્રમાણે વર્તે છે. એ પાત્રમાં વિચાર પ્રધાનપદ ભોગવે છે. તે પાત્ર કીર્તિદેવનું છે અને તે એમણે સારી રીતે ચીતર્યું છે. અને નવલકથાકાર એ પાત્રની નિષ્ફળતાથી ખતાવે છે. કે તે સમય 'visionary' અને 'idealist' માટે હતોજ નહિ. અર્ને બીલું પાત્ર મંજરીનું છે. તેનામાં પ્રજા વિચાર પુષ્કળ છે અને પોતાના આદર્શો પ્રમાણેજ પોતાનાં કાર્યો કરે જાય છે. એટલે આ પાત્ર માટે પણ એમ ન કહી શકાય કે એમાં કર્મ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. તેથી બધાં પાત્રો માટે એમ તો ન કહી શકાય કે તેઓ કર્મયોગી છે, પરંતુ એટલું તો સત્ય છે કે રા. કનૈયાલાલ જેવા પાત્રમાં કર્મ પ્રધાન ભોગવે છે તે પાત્ર બધી સારી રીતે ચીતરી થકે છે.)

(હવે એક પછી એક પાત્રો લખએ. સુખ્ય પાત્ર સુંજલ છે. શુગરાતના નાયનો આત્મા એજ છે, તે એટલે સુધી કે 'કેટલાક તો સુંજલનેજ શુગરાતનો નાય ધારે છે.) આપણા વિભાગ પ્રમાણે આ પાત્રને આપણે બીજી પંક્તિમાં મૂકીશું એટલે કે સુંજલની માહિતી આપણને મંચકર્તા તરફથી નથી મળતી પરંતુ સુંજલના શબ્દો અને કાર્યો દ્વારાજ મળે છે. મંચકર્તા તો મૌનજ ધારણ કરે છે. પરંતુ મંચકર્તાએ એના શબ્દોદ્ધારે એ પાત્રનું આલેખન કરવામાં પણીજ ચતુરાઈ વાપરી છે. સુંજલનો તો એકજ ઉદ્દેશ છે અને તે એ કે પાટણને એવું તો મનજીવ બતાવવું કે આસપાસના બીજા રાજ્યોની એના ઉપર ચઢાઈ કરવાની હામતજ ન રહે અને કીર્તિદેવ (જે પાછળથી સુંજલનોજ પુત્ર હરે છે)નો ઉદ્દેશ એવો હતો કે હિન્દુસ્થાનના સર્વે હિન્દુરાજ્યોની એક League (સંઘ) બનાવી અથવા અમેરીકા જેવું Federation (એક સંઘી રાજ્ય) બનાવી દિવંદની બહારથી મદી આવતા મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલવી. પરંતુ હજી હિન્દુસ્થાનમાંથી પ્રાન્તિક અભિમાન (provincial pride) મથું ન હતું. એટલે સુંજલ પોતાના પાટણને એક આખા સામ્રાજ્યમાં ભેગવી દેવા માગતો ન હતો. એને તો પાટણનો પ્રમાર્વ બીજા દેશી રાજ્યો આગળ બતાવવો હતો. એટલે જ્યાં સુંજલની જોડકમી હતી ત્યાં કીર્તિદેવનો ઉદ્દેશ આથી ફરે!

(સુંજલનું પાત્ર તો 'પાટણની પ્રજતા' (રા. કનૈયાલાલની બીજી નવલકથા) માં જ પગાઈ ચૂસ્યું છે એટલે શુગરાતના નાયમાં તેની બહુ ખીમવણી થતી નથી. પરંતુ

પાટણની પ્રભુતાનો કઠોર મુંઝવણ ધીમે ધીમે પોતાના કર્મોથી પરતાવે જાય છે અને નરમ પડે જાય છે. એણે પાટણની ખાતર પોતાની સ્ત્રી તરફ ફેરવે પતાવી, પોતાની પહેનને ડુપ્પી કરી, પોતાના છોકરાને રખડો મૂક્યો વગેરે પાપો અને રાજ્યસ્થાને અંગે કરવાં પડ્યાં. મુંઝવણને હૃદય નથી એમ કહીએ તોપણ ચાહે.

(ખીનું પાત્ર મીનજદેવીનું છે. તે પાત્ર પણ પાટણની પ્રભુતામાં ઘડાઇ ચૂક્યું છે. રા. કનૈયા લાલે મુંઝવણ અને મીનજદેવીનો સંબંધ બદલ મોઘમ (ragam) રાખ્યો છે. મીનજદેવીના હૃદયમાં સત્તાના લોભને લઈને ઉપજતું અભિમાન અને સ્ત્રીત્વની નરમાય વચ્ચે વિરોધ ચાલે છે. થોડાક સમય મીનજદેવીએ મુંઝવણ વગર રાજ્ય ચલાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યો. પાટણની એક અધિષ્ઠાની તરીકે એ કદાચ એકલી રાજ્ય ચલાવી શકત-મુંઝવણની મદદ વગર-પરંતુ તેનાં સ્ત્રીત્વને મુંઝવણ વગર ચાલે તેમ ન હતું. એટલે આખરે મીનજદેવી હારી અને મુંઝવણને ફરી મંત્રી બનાવ્યો અને એના હાથમાં બધી સત્તા મૂકી દીધી.)

(કાક તદ્દન નવુંજ પાત્ર છે. કાક પાટણમાં ધીમે ધીમે પોતાનું પાણી ખતીવે છે. એ બુદ્ધિશાળી હોય પોતાનો એકકો રાજ્યમાં બેસાડે છે અને મુંઝવણ પણ કાકને બરાબર જાણખી ગયો છે. મુંઝવણ કાકને પોતાની તરફ લઇ લેવા મથે છે. કાકનું ચોર્થ અંચકર્તા વર્ણવેલો નથી પરંતુ કાકના કર્મોથી આપણે જાણીએ છીએ. આ પાત્રમાં પણ કર્મ પ્રધાનપદ મોગવે છે. કાક, હાટ દેસનો એક પોદો છે; પોતાની જાંઘી એણે પાટણને સોંપી છે. કાકના પાત્રથી આપણને તે સમયના સ્વદેશાભિમાન, સ્વતંત્રતા માટે પ્રેમ અને ચોર્થનો ખ્યાલ આવે છે. કાકને એક સમય રાખેગારે પોતાનો મંત્રી બનાવવા લલચાવ્યો હતો; પરંતુ કાક ડગ્યો નહિ. વળી કાકનો તેની પત્ની મંજરી સાથેનો સંબંધ અંચકર્તાએ ઘણીજ બારીકાઈથી ગુપ્ત્યો છે. કાકનો સ્વમાન જાળવવાનો સ્વભાવ અને મંજરીનો ગર્વ એ બે અંશો સાથે નજર રહી શકે. મંજરીએ તો પોતાનો સહધર્મચારી પસંદ કરી લીધો હતો; તે સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસ હતો. મંજરીને પરણવાની ઇચ્છા ન હતી. મંજરી કાકને પોતાના પ્રેમસ્થાન માટે બહુજ નીચી પકિતનો ધારતી. કાક એક શરવીર પોદો હતો પરંતુ કાંઈ સાહિત્યનો પ્રેમી ન હતો. મંજરી સાહિત્ય પ્રેમી હોઈને કાક તરફ કરડી આંખે જોતી. કાકે મંજરીને પરણવા માટે બહુ આગ્રહ કર્યો પરંતુ મંજરીનો ગર્વ ઉતરે તેમ ન હતો. પરંતુ અમુક સંજોગોને લઈને મંજરી કાકના ઉપકાર નીચે આવી. એટલે મંજરીએ ક-મને કાકને પરણવાનું કહ્યું. પરંતુ એટલો કશર-કર્યોંકે પરણ્યા પછી કાકે તરત મંજરીને જુનાગઢ—પોતાને પીપર-મૂકી આવવી. કાકે આ શરત કહ્યુંજ રાખી બને પરણ્યાં. એક સમય જન્મેને એક ગૃહમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મંજરીએ પોતાને માટે જુદો ઝોરડો સવા માટે માગ્યો. કાકે—સ્વમાન જાળવનારો કાક—એવીજ સગવડ કરી આપી. થોડાક દિવસ વીસા. કાકે મંજરીને જુનાગઢ મૂકી આવવાની શરત માદ રાખી અને જુનાગઢ તરફ ચાલ્યો. મંજરીને આ બહુ ખટક્યું. અભિમાનો સ્વમાનજ

ખાળીને ભરમ કરી નાંખે છે. શર્વિષ્ઠ મંજરીનું અભિમાન સ્વમાન જાળવનારા કાંકે ખાળી ભરમ કરી નાંખ્યું. કાંકે પણ જોયું કે મંજરીને જીનાગઢ જતું ગમતું નથી. છતાં ચારત પૂરી કરવા ખાતર અને મંજરીનો ગર્વ ઉતારવા ખાતર કાંકે મંજરીને જીનાગઢ મૂકી આવવા આગ્રહ કર્યો. જીનાગઢમાં કાંકે સપડાય છે અને એને કેદમાં નાંખવાનો હુકમ થાય છે. મંજરીને ધીમે ધીમે પિરહનો સત્તાપ થવા માટે છે. આખરે એનાથી નથી રહેવાતું એટલે છુપે વેશે કાંકને ખચાવી લાવે છે. કાંકે બધું સમજી ગયો કે મંજરીનું માનભંગ થયું છે. રાત્રે અજવાળી રાત્રે ચંદનીમાં બંને નાસી છૂટે છે. આ પ્રકરણ વાંચકે જ વાંચી લેવું. અંધકર્તાએ ધણીજા ઝૂંઘીથી મંજરીનું માનભંગ સચવ્યું છે.)

આ સંબંધ જરા વિસ્તારથી વર્ણવવાનો મ્હારો એજ હેતુ હતો કે અંધકર્તાએ બંનેનો સંબંધ ઘડવામાં ઘણીજ ક્ષીણવટ વાપરી છે. (કાંકે અને મંજરીની psychology એટલે એમના મનમાં થતી એક પછી એક લાગણીઓનો ધણોજ આબેહુબ ચિતાર આપ્યો છે.)

હવે મંજરીના સંબંધમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. મંજરીની ઉંમર કેટલી હશે? તે સમયમાં જોકરીને પરણાવવાની સાધારણ રીતે ઉંમર કેટલી હશે? વધારેમાં વધારે આપણે ૧૬ થી ૨૦ વર્ષ ધારીએ. હવે પ્રશ્ન એજ થાય છે કે આટલી ઉંમરમાં આવી સુશિક્ષિત ખાળા હોઈ શકે? આવેજ પ્રશ્ન સરસ્વતીચંદ્રમાં કુસુદતી ઉંમર વિશે થાય છે. ફેર ફક્ત એટલોજ છે કે કુસુદે બહેલી છે છતાં practical બ્યવહાર છે પરંતુ મંજરી સુશિક્ષિત અને idealist વિચારના વરગમાં ખેંચાનારી છે. આ પાત્રમાં મ્હને કાંકે anachronism યાને કાલન્યુત્ક્રમ લાગે છે આ પાત્ર તે સમયમાં ઉદ્ભવે એવો સંબંધ નથી. પાશ્ચાત્ય વિચારોની આ પાત્ર ઉપર છાંટ છે.

(ખીજા પાત્રો કૃષ્ણદેવ અને ઉદો છે. કૃષ્ણદેવ ઉસ્તાદ અને રસિક છે. રાખેંગાર કૃષ્ણદેવ નામ ધારણ કરી પાટણની રાજકીય સ્થિતિ તપાસતો હતો. તે કાકની કીમત સમજી ગયો હતો અને કાકને પોતાની તરફ ખેંચવા બહુ ચત્ર કર્યો પણ નીષ્ફળ ગયો. ઉદો એક ધનાઢ્ય વાણીઓ હતો. તે લોભી, લુચ્ચો અને કર હતો. તેનો વિચાર મંજરીને પરણવાનો હતો. મંજરીને એણે કેદ કરાવી પણ તે ફાંચો નહિ.)

૨. (કુતેયાલાલના પાત્રોમાં એક ખાસ યાદ રાખવા લાયક વિશેષ લક્ષણ (characteristic) એ છે કે એમનાં પાત્રોમાં શુદ્ધતા છે જ નહિ. (મ્હારા એક મિત્રે તેમના પાત્રો માટે એક બંધબેસતો શબ્દ વાપર્યો છે તે વાપરવા તેમની રજા લઉં છું.) તેમના પાત્રો બધાં 'અફડ' છે.)

(સુંબઝ પોતાને હાથે વહોરેલાં ફુખોથી અફડ બન્યો છે, ત્રિભુવનપાળ શૌર્યથી અફડ બન્યો છે, કાંકે પોતાની જુદી અને સ્વમાનને લઈને અફડ બન્યો છે, મંજરી પોતાના દાનથી અને ગર્વથી અફડ બની છે. અને ચીનખેદી સત્તાને લઈને અફડ બની છે. કેટલાક

વાંધો ઉઠાવશે કે મંજરીમાં પાછળથી મુદ્દતા આવે છે. પરન્તુ તે ખરી મુદ્દતા નથી; ચો-
તાનું માનભંગ થાય અને જે મુદ્દતા આવે તે મુદ્દતા સ્વાભાવિક સ્ત્રીની મુદ્દતા જેવી નથી.
મંજરીનું માનભંગ થાય છે ત્યારે મંજરી બીજે છે. જઈને ખેસે છે-મંજરી કાઢી શુ-
લામ જેવી યર્ષા થાય છે. આને બાપે જ મુદ્દતા કહી શકાય. સરખાવો સરસ્વતીચંદ્રમાં
કુસુમની મુદ્દતા કુસુમ તે કુસુમજ છે. એનામાં સ્ત્રીત્વની મુદ્દતા છે. પણ એ સરસ્વતીચંદ્રની
શુલામ નથી બની જતી. કુસુમમાં જે સ્વાભાવિક ક્રોધજતા છે તેનાથી તે સરસ્વતીચંદ્ર
ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. મંજરી પોતાના ગર્વથી કાક ઉપર રાજ્ય ચલાવવા ગર્ભ ત્યારે
તેની દશા આપણે જોઈ તેથી યદ્યપી મીનજાદેવી પોતાની સત્તાથી ગર્વિષ્ઠ થયેલી, મુન્નલ
ઉપર હોય ચલાવવા ગર્ભ. પરન્તુ એને પણ એક સમય મુન્નલ વગર આપ્ત નહિ સ્ત્રી
પોતાની સ્વાભાવિક મુદ્દતાથી જ પુરુષ ઉપર રાજ્ય કરે છે તે સ્વ. ગોવર્ધનરામે બતાવી
આપ્યું છે. રા. કનૈયાલાલના આ પાત્રદ્વન્દમાં ફક્ત એક જ ક્રોધજ પાત્ર છે. અને તે
મિચારી સોમ. તેને કૃષ્ણદેવ પરજીવા મયે છે અને તેનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે. બાવળના
વનમાં જાય એ એકલી વનવેલી જે પાત્રો જુકડી ચઢાવ્યા વગર વાત જ ન કરે અથવા
જે પાત્રો હોંઠ કરડીને જ જવાબ આપે તે પાત્રોમાં મુદ્દતા હોય જ ક્યાંથી ? આ બધા
દૃષ્ટિ પાત્રોમાં એક મુદ્દ સોમ અપવાદ રૂપે છે)

આ પ્રમાણે આપણે ત્રણ નવલકથાનું અવલોકન કર્યું. અને ત્રણેના શુભરોપ જોયા
એટલે હવે આપણને શુન્નરાતના નાથને કઈ પંક્તિમાં મૂકવું તેની ચર્ચા પડશે. આપણે
જોયું કે સરસ્વતીચંદ્રમાં જેવી પાત્રોની વિવિધતા છે તેવી શુન્નરાતના નાથના પાત્રોમાં
નથી. શુન્નરાતના નાથના પાત્રોમાંથી એકજ સૂર નીકળે છે પરન્તુ સરસ્વતીચંદ્રમાં તો કુમુદને
રથાન છે તેમજ ગંગા બાબીને રથાન છે, અચકકિશોરીને રથાન છે. તેમજ કુસુમને પણ
રથાન છે, પ્રભાદ-ધનને રથાન છે તેમજ ચંદ્રકાન્તને પણ રથાન છે, વગેરે ઘણી જાતનાં
પાત્રો માલમ પડે છે. શુન્નરાતના નાથના કેટલાંક પાત્રો-જેમકે મંજરી-જેમને આપણને
સ્વ. ગોવર્ધનરામની પાત્રો ચિતરવાની કલાની ઝાંખી થાય છે. સ્વ. મણિલાલમાં એ જાતની
પુખ્તી નથી; પરન્તુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રા. કનૈયાલાલ કરતાં સ્વ. મણિલાલની નવલકથામાં સ્વ. ગોવ-
ર્ધનરામની વિદ્વતાની ઝાંખી થાય છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામની નવલકથાને આપણે દ્રેનમાં વાંચવી
હશે તો પણ તેને લગતાં નવલકથામાં પ્રકરણો છે. અને જો અભ્યાસ માટે વાંચવાનું મન થાય
તો તેને માટે પણ પૂરતાં પ્રકરણો છે. સ્ટ્રેન્ડમેગેઝીનમાં લખાતી વાર્તાઓ જેવી રસમય વાર્તા
હોઈને અને ખીર્મ અભ્યાસને લાયક પ્રકરણો ન હોવાને લઈને શુન્નરાતના નાથમાં પહેલી
જાતનો શુભ છે. શુન્નરાતના નાથને અભ્યાસ માટે આપણને ફરી વાંચવાનું મન થાય. અને
શુભાખસિંહમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વધારે પડતો છે, એટલે વાર્તા જાણવાના ઉદ્દેશથી વાંચતાં
માણસને એ પુસ્તકના કેટલાક પ્રકરણમાં કંટાળો આવે. પરન્તુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે
એ પુસ્તક સાઈ છે. પરન્તુ આ અંશ નવલકથામાં છેક આગળ પડતો ન આવવો જોઈએ,
એ હોય શુભાખસિંહમાં છે.

“હિન્દનો રૂપીઆ.”

હિન્દના રૂપીઆની અદ્યક્ષ કયાનો અર્થાપિ અંત આગે નથી. એટલું તો કહ્યું રાખવું જ પડશે કે તેની ભાવિ સ્થિતિ હાલના નેવી અગમ્ય પૂર્વ-કદાપિ ચર્ચા નહતી. અંગ્રેજ વહિવટ વર્ગ તેમ જ અમલદાર વર્ગમાંથી ધણા તો મૂળથી જ તેને વિરોધ ગેરસમ-મજૂતી ધરાવતા-કેટલીકવાર તો તેનું મૂલ્ય ઉતારી પાડી તેની અવગણના પણ કરતા-અને તેથી ચિંતાગ્રસ્ત અને ભ્રમિત બનેલી સરકાર પણ હાલમાં નિરાશામાં તેનો પ્રશ્ન કોરે મુકવા માંડ્યો છે. આમ છતાં પણ તેણે કશી પણ બાબતની દેખીતી પરવા રાખ્યા વિના પોતાના માર્ગમાં કમણે ચાલુ જ રાખ્યું છે; અને હિન્દના દેશજનોમાં મોટે ભાગે તે અપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતું અને સંતોષ આપનારું આર્થિક સાધન નીવડ્યું છે.

પૂર્વે, વિદેશીય વ્યાપાર પરત્વે રૂપીઆનું મૂલ્ય ૨ સિલિંગ નેટલું હતું. પણ જર્મની અને બીજી પ્રગતિઓ દેખડાંનું અનુકરણ કરી, એક જ ચલણી રીત-એટલે સુવર્ણ પૌર-ણની ચલણી નાણાંની પદ્ધતિ સ્વીકારી, રૂપું પડતું મૂકી, સુવર્ણને પોતાનું મુખ્ય આર્થિક સાધન કરાવ્યું. આ કાર્યે રૂપા અને સોનાની વચ્ચે દુષ્પ્રવૃત્તિ વિશેષ ઉભો થયો. ફ્રેન્ચ-પ્રશી-મન મુદતે અંતે આર્થિક હેતુ પરત્વે સોનાની માગણી એટલી તો બધી વધી પડી કે સો-નાનું-મૂલ્ય અર્થાત્ ખરીદશક્તિ ધીમે ધીમે વધવા માડી, અને રૂપા સુદ્ધાંત બીજી સર્વ બીજાનું મૂલ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઘટવા માંડ્યું. આવેનો આટલો બધો ઘટાડો એવો બંભીર અને ચિંતાજનક હતો કે તેનાં કારણે શોષી કાઢવા મોટે કેટલીક કમીટીઓ અને કમી-સતો પણ બેસાડવામાં આવ્યાં. ઇંગ્લેન્ડમાં તો આ ઘટાડાએ ખેતીની પેદાશને તુકસાન પહોંચાડ્યું છે અને બીજા સર્વ ઉદ્યોગોને પણ સિયલ કર્યો છે એવી માન્યતા પ્રસરી રહી. (૧૮૭૫-૧૮૯૦).

હિન્દુસ્તાનમાં સોનાનો ચડી ગયો ભાવ, રૂપીઆના નીચે ઉતરી પડેલા ભારમાં દસ્યમાન થતો હતો તોપણ બીજા બીજોના ભાવમાં કંઈ ફરક કે વધપટ ચર્ચા નહતી. હિન્દના મુખ્ય રૂપક સિલ્કાનું મૂલ્ય ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૨૫, ૧૨૬, અને છેવટ ૧ સિ. ૩ પે. કરતાંએ નીચે ઉતરી પડ્યું. વસ્તુતઃ રૂપીઆનું પોતાનું મૂલ્ય એ પ્રમાણે બિનરી નડતું નહતું, પણ સોનીન (ઇંગ્લેન્ડની સોના મોદાર)નું મૂલ્ય ખરી રીતે ઉચે ચડતું હતું ! પૂર્વેનો દસ રૂપીઆના મૂલ્યવાળો સોનીન ૧૮૯૩ ની સાલમાં વધીને ૧૮-૧૯ રૂપીઆના મૂલ્યનો થઈ પડ્યો. પણ ૧૮૯૩ નું ધી હર્સલ દમિયન* જેલું. આ દમિયને, નિષ્પન્ન કરતાં માર્ગણી વધી પડેલી હોવાથી, સોનાની પ્રતિજ્ઞા ક્રિપ્ત વધતી જતી હોવા છતાં, હિન્દને રૂપક પૌરણ ત્વજ સુવર્ણનું આર્થિક પૌરણ સ્વીકારવાની બધામણ કરી-અને એ રીતે, ચલણી

* (હિન્ડિયન રિવ્યૂના ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ સર આન્ટોનિડી પી. નેપા. નાઇટ. સી. આર્ક. ઈ. સી. બી; ઈ. એમ્. એલ્. સી.ના એક લેખનો અનુવાદ.)

નાણાની તે સમયે વધતી જતી મુશ્કેલીઓ, આ દેશમાં ઊભી કરી. આ સચનાનુસાર હિન્દની ટંકચાળમાં રૂપાનો સિક્કો અનિયંત્રિત પ્રમાણમાં પડતો બંધ થયો, અને રૂપીઆની નીપજ અમુક હદમાં રોકી લેઈને, વધતા મૂલ્યવાળા સોનાની સાથે તેનું એટલે રૂપાઆનું મૂલ્ય અમુક પ્રમાણમાં નક્કી કરી દીધું. એ પ્રમાણ સોનાના રૂપે માં ભાગ જેટલું અર્થાત્ ૧ શિ. ૪ પેન્સ જેટલું હતું.

રૂપીઆની તંગી ઊભી કરીને તેની ખરીદશક્તિમાં વંધારો કરવાના આ પ્રયાસે કદાચ ભયંકર પરિણામ આણ્યું હોત, પણ કોઈ બીજો તદ્દન અભ્યુચિત્તયો સંભોગ ઊભો થયો તેથી તેમ થવા ન પામ્યું. એ બનાવ વિટવોટસેરેન્ડમાં જરૂરિયાત સોનું જડ્યું તે હોતો-અને સુવર્ણમિશ્રિત ખડકનો ઠયરીને બૂકા કરી તેના ચૂરલા બૂકામાંથી સોનું જ છૂટું ખેંચી કાઢવાની અમુક (*Cyantide) રીતિની શોધ એ પણ બીજો બનાવ હતો. ૧૮૯૫ ના અરસામાં રેન્ડમાંથી અદ્ભુત પ્રમાણમાં સોનું હાથ લાગ્યું; અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિવર્ષે સોનાની નિપજ ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ (૩ કરોડ) પૌંડ જેટલી કિંમતની થવા લાગી, આ હુનિયાના બીજા ભાગોમાં આવેલી ખાણોમાંથી પણ સોનાની નીપજ વધવાં માડી અદેહાં પાણી પાછાં ઊતરવા માંડ્યાં; અને વીસ વરસથી પણ વધુ સમય સુધી ટકી રહેશે સોનાનો અદેશે ભાવ અંતે ઊતરવા માંડ્યો.

આ સમયે ' સેફ્ટરી-ઓવર રોટ ' તરફથી રૂપીઆની પ્રતિપર સુકવામાં આવેલા અંકુશને લીધે ધારેલું પરિણામ આણ્યું. અને રૂપીઆની સોનાના સિક્કાના મૂલ્યમાં અંકુશલ ખરીદકિંમત વધીને ૧ શિ. ૪ પે. જેટલી થઈ. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ' ધ કાઉન્સિલ કમિટી 'એ સોનાના ચલણી નાણાંની ભલામણ કરી; અર્થાત્ હિન્દને માટે ' સોનાની ', હિન્દની ટંકચાળમાં સોનાના સિક્કા વિનાપ્રતિબંધે-છૂટથી-પાડવા દેવા, અને રૂપીઆના અમુક રાખ્યામાં જ સિક્કા પાડવા દેવાના પ્રતિબંધથી ઉપજતી પેદાશનો જમાવટ હિન્દમાં આસ હણું કરેલું ' સોનાનું અનામત ભંડોળ ' એ નામના ભંડોળમાં સોનાના રૂપમાં એકડો થવા પામ્યો. તે સમયે પ્રતિવર્ષ વધતી સોનાની નિપજનો વિચાર કરતાં, આ સચના કે ભલામણો શુદ્ધિ-અનુસાર કે વાજખી ગણી સંકાય. સરકારે તેથી ભલામણો સ્વીકારી તે ખરી, પણ લંડનમાં ચાર્ટર્ડ પેટ્રોઓ, નગદ ધરાવનારા અને ચલણી નાણાંની લેવડદેવડ કરનારાઓના લાગવગવાળા પર્ગોના મક્કમ વિરોધને સેધને તે ભલામણો સરકારે અમલમાં મુકી નહિ-આશરે દેશ વર્ષ સુધી તો નહિ જ મુકી. હિન્દ પોતાના વ્યાપારની પૂરા લેણા પેટે સોનું વસૂલ કરતું એ સામે ઊભો થયેલો વિરોધ ૧૯૧૨ માં ફાયો વધારે તીવ્ર થયો અને તે જ વરસમાં " સિટનની મુંઝવણ " એ શીર્ષકવાળું માઈ-પુસ્તક પ્રગટ થયું તેને પરિણામે તદ્દન " ધ એમ્પરલેન ઇન્ડિયન કરન્સી કમિશન "ની નિમણૂક થઈ (કરવામાં આવી) અને હિન્દની ' ઇન્ડિયા

આ રીતિ ૧૮૯૧ માં Mon Arthur Follen એમણે રેન્ડમાં પ્રથમ ઉપયોગ કરી.

આદિસ 'ની જે સ્વીકારેલી રીત હતી તેમાં મુધારો થયો, અને હિન્દમાં છટથી લખલ થતા સોનાપર કાણું મુકવામાં આવ્યો. તેમ છતાં ‘ધ એમ્પરલેન કમીશન’ની ભલામણોની સારી અસરનો અનુભવ ચોમેર-છટથી પ્રસરવા માંડ્યો. તેટલામાં જર્મનોએ બેલજીયમમાં થઇને ક્રાન્સપર હિંસક સ્વારી કે ચઢાઈ હમણે કર્યો. ગ્રેટાબ્રેટન બેલજીયમ અને ક્રાન્સની મદદે ધાડું, અને સમસ્ત જગત રણસંગ્રામે ચડ્યું.

પાંચ વર્ષો વડી ગયાં, યુદ્ધને અંતે દુનિયાના ચલણી નાણાનાં પ્રવાહમાં કાગળીયાં-નાણાનો ધસારો પૂર જોસમાં જોભરાવા માંડ્યો, અને વિદેશીય દુકી તેને લીધે ખડું અંશે વ્યસ્ત સ્થિતિમાં આવી પડી. યુદ્ધમાં રોકાયેલી બીજી પ્રજાઓના કરતાં અથવા અધિક સસ્તનતના બીજાં કોઈ ભાગના કરતાં હિન્દે લઘઈ પછીની આર્થિક સ્થિતિ સારા કે વધુ મન્જૂલીવાળા પાયાપર આણી દીધી. હિન્દો રૂપિઓ પૂરેપૂરો લોકપ્રિય અને શક્તિવાળો (ખરીદશક્તિવાળો) સાબીત થયેલો; બ્યારે યુરોપમાં ચલણી નાણાં તરીકેના સોવ્રીન અને બીજાં સુવર્ણનાં સિક્કાઓ ચલણમાંથી અદસ્ય મદ ગયા, અને માત્ર ચારાદી પેટીઓમાં તેનો સંગ્રહ થયેલો જોવામાં આવતો, હારે બીજી પાસા રૂપિઓ અગાઉ ગ્રાહક એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં એમ લેવડેવડમાં સદા ચાલુ જ રહ્યાં. વળી સોનાનાં સોવ્રીનને-નગદ પૈડાંને-વિચિત્ર વસ્તુસ્થિતિ વેડવી પડી. રૂપાની નિપજમાં કરવામાં આવેલા ધંદાકારી અને તેની વધી ગયેલી માંગણીથી, રૂપાનો પોતાના ભાવ-ધજો જ વધી ગયો-એટલે સુધી કે સરકારે ૧૮૯૬ માં તેમજ ૧૮૯૮ માં સોનાના નગદી મૂલ્ય સાથે તેનું મૂલ્ય જેટલું નક્કી કર્યું હતું, તે કરતાં ધાંત તરીકે પણ રૂપિઆનું મૂલ્ય વધી પડ્યું; અને તેથી જ આપણે હમણાં રૂપિઆનો ભાવ વધીને ૧ શિ. ૬ પે.—૧ શિ. ૮ પે.—૧ શિ. ૧૦ પે.—૨ શિ. અને ૨ શિ. ૪ પેન્સ જેટલો પણ થયેલો જોયો. વસ્તુસ્થિતિ આથી ખડું જ અગ્રવાદા બરેલી જોવી થઇ. વળી, બીજી કમિટિ-“ ૧૯૧૯ ની ધી બેન્જિંગ્ટન રિમય કમિટિ-” સરકારને સલાહ આપવા નીમવામાં આવી. આ કમિટિએ હિન્દને ચલણી નાણાં તરીકે સોનાને જ વળગી રહેવાની ભલામણ કરી, પણ તે વખતે રૂપાનો ભાવ-ચુકત્રી પૂર્વે જેટલો હતો તેટલો પાછો ઊતરી આવવાનો સંભવ તે વખતે નહિ જોયો જ હોવાથી સોનાની મદદર કે ‘સોવ્રીન ના’ દરમાં ભાગ જેટલું રૂપિઆનું નગદ સોનામાં, અર્થાત્ ૨ ચિલિંગની કિંમતના સોનાં જેટલું મૂલ્ય આકાર્યું. આ રીતે પચાસ વર્ષ ઉપર તેનો નગદ સોનાના રૂપમાં જેટલો ભાવ હતો તે ભાવપર સરકારે તેને એટલે રૂપિઆને આણી મુક્યો.

હિન્દુસ્તાનના ચલણી નાણાં સંબંધી ખાજોમાં અફસોસ કે ખેદ ઉપજાવનારી વાત તો એ છે કે પ્રવીણ પુરોનો કમિશનરો ભલામણો કરે છે અચૂક તરેહની, પણ તેનો અમલ ઈન્ડિયા એશિયમાં કોઈક બીજાનાવાગ્દાર સ્વેચ્છાનુસારી વ્યક્તિ દ્વારા જ કરે છે. જે વખતે ‘ધી બેન્જિંગ્ટન રિમય કમિટિ’એ પોતાનો રિપોર્ટ લખ્યો તે વખતે વ્યાપારની જગ્યા ઉધારનું પાસું-નમાનું પાસું (અર્થાત્ બિનિયમ મારે માગણીનું પાસું) હિન્દને પ્રતિ-

ફૂળ-એટલે કે સામું હતું; અને 'રિવર્સ કાઉન્સિલ ડાક્ટ' અર્થાત્, લંડનમાં હુંડીયા ચૂકવવાનો નગદ સોનામહેર કે સોંપીને લગભગ રૂપિયા ૮ આના ૮ (સાઠ આઠ રૂપિયા) વેચાયેલ. હિન્દની સરકારે એટલી વખતે દસ રૂપિયાના મૂલ્યનો સોંપીને નક્કી કરવાનો પોતાનો ઈરાદો બહેર ક્યો અને તેજ વખતે સોનાના પૌંડ કે ગીની મહેરનો વેચાણ ભાવ ૭ રૂપિયા ક્યો !! આવા સોંપા ભાવના સોંપીનેની માગણી પણ અસાધારણ પ્રમાણમાં વધી પડી. વળી, સાત રૂપિયાના મૂલ્યવાળા પૌંડ ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકાના કારખાનામાં નીપજેલા માલ ની કિંમત રૂપિયાના રૂપમાં થયી સરતી દેખાડી, તેથી આ માલનો પુષ્કળ જથ્થો-હિન્દને જરૂરનો હતો તે કરતાં વધુ ગણે માલ-હિન્દે પરદેશમાંથી મંગાવ્યો. આ માલ હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં આવી પણ ગયો છે; અને હિન્દુસ્તાન નાદાર સ્થિતિએ પહોંચેલા યુરોપને પોતાની ફાજલ પડેલી વેદાય વેચી સંકતું નથી, તો પણ તેની જરૂરીયાતે કરતાં વધુ ગણે વધુ માલ ખિટન અને અમેરિકામાંથી તેણે આપાત કીધો તેનું મૂલ્યતો ભરવાનું જાણ જ રહ્યું. આથી વ્યાપારના ત્રાજવાનું પક્ષું તેની વિરુદ્ધ કે સામું કે પ્રતિકૂળ નમ્યું. યુરોપને દરેક વેપારી પોતાનું દેવું પતવવા ફરી વળે કે શક્તિમાન થાય તે માટે હવે સોના મહેરો મંગે છે, અને તેથી સોંપીનેનો ભાવ એકાદ વર્ષ ઉપર આશરે રૂ. ૭૫ હતા તે દરરોજ પછાતિ આજે ચોદ અને પંદર પણ થઈ ગયો છે. અને તેથી હવે રૂપિયાની ખરીદ શક્તિ પાછી હારીને હવે વધુ રૂ. ૪ પે. જેટલી આશરે થઈ જશે. આવી ભાવની ચક્રઉત્તર ક્યારે અને ક્યાં આગળ ચંબશે ? પ્રશ્ન આજ છે.

સરકાર આનો જવાબ આપી સક્તી નથી. હમણું ચોડાક જ વર્ષ ઉપર હિન્દની સરકારે દરોંચીના વ્યાપાર બંધાવે જણાવ્યું હતું કે રૂપિયા અને સોંપીનેની ખરચે વિનિમયની વ્યયુક્ત ભૂમિકા આગળ જ એકસ હદ નક્કી કરવાની ભલામણ કરવાની તેઓ (ના. સરકાર) ખાતરી આપી સક્તી નથી. આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે રૂપિયાની પૌંડ (સોંપીને), ગીની, ડોલર, પેન્સ કે અન્ય વિદેશીય ચલણની નાણાની ખરીદ કિંમતનો આધાર તે સિકાનું ઘાતું તરીકેનું જે મૂલ્ય યશે તે પરજ આખરે રહેશે. હાલમાં રૂપિયાનું રૂપા તંત્રિકું મૂલ્ય આશરે ૧ શિ. ૧ પે. જટલું જ છે; તેથી હિન્દુસ્તાન વિદેશીય માર્કેટમાં જેટલો માલ વેચી સકશે તે કરતાં વધુ માલ ખરીદ ક્યો જશે તો તે પોતાનું દેવું રૂપિયાનો રૂપાના મૂલ્ય નિકાસ અને વેચાણ કરીને ચૂકવી સકશે. અને જે રૂપાનું સોનાના નગદમાં મૂલ્ય સુદના પૂર્વકાલ જેટલું હાતરી જશે ત્યારે રૂપિયાની ખરીદ શક્તિ માત્ર ૧૦ પેન્સના કે ૯ પેન્સના સોનાના નગદ જેટલી થશે. બીજી પ્રાસાજે હિન્દુસ્તાન વિદેશીય માર્કેટમાં ખરીદ કરી શકે તે કરતાં વધુ માલનું વેચાણ કરી સકશે તો-અને હિન્દના વ્યાપારની આવી વસ્તુસ્થિતિ સમગ્રોલ રૂપમાં આવી ત્યારે જ ગણી સકાશે-તો તેને સમયે વિદેશીય ખરીદનાર વેપારી વર્ગ હિન્દના લેણદાર વેપારી વર્ગનું લેણું પતવવા બેઠેલા-રૂપિયા ખરીદવા માટે રોકેટરી ઝોફ રોટ કને જશે અને તે વખતે રોકેટરી ઝોફ રોટ, પોતાને સૂઝશે તેવી થોડા કિંમત તેની માંગશે. તે વખતે રોકેટરી ઝોફ રોટ જ છેવટનો કરાવ કરશે કે હિન્દના રૂપિયાનું મૂલ્ય ૧ શિ. ૪ પેન્સ અથવા ૨ શિ. અથવા ૨ શિ. ૬ પે. જેટલા નગદી સોના જેટલું

કરવું. તેણે ૨ શિલિંગનો મૂલના નગદી મોના જેટલું તેનું મૂલ્ય છેવટ સુધી લેઈ હતું એમ તેમને સંગ્રહ આપવામાં આવી છે, અને તે બધામણ તેમણે સ્વીકારી પાંચ છે. આ કારણથી, કોઈ દિવસે પણ ફરીથી ૨ શિલિંગનો રૂપીઓ લેવાની આશા-ધારણા-દ્રષ્ટીમૂલક થવાનાં સંજ્ઞા દારણા જણાય છે. દરમ્યાન, હિન્દના અંદરના વહીવટ માટે, આપણા બંને, બુનો હિન્દનો રૂપીઓ હમેશ મુગળ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં-દેશની માંજ-તેની ખરીદશક્તિ-અસમત જગતસંચાલના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે કંઈક થઈ છે ખરી તો પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેની તે સંકિત યુદ્ધની પૂર્વે જેવી સંજ્ઞા હતી તેવા જ કમચા પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેને લેઈ જતી જણાય છે. અને જ્યાં સુધી આ દેશના લોકો માટે જરૂરનો જેટલો ધોરાક અને વસ્ત્ર હમણાં થઈ ગએલા જગત પરિવર્તનની પૂર્વે મેળવી શકતો તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણા તે રૂપીઓ તે મેળવે જશે ત્યાં સુધી હિન્દના રૂપીયા સામે કોણ ફરીઆદ કરી શકશે ?

[વસન્ત-ઓફિસ.]*

અમર ફૂલ.*

૧.

હું બાળનિધિના હતી.

મ્હે મ્હારા પરણ્યાનું પાનેતર પણ ઉતાર્યું નહોતું—એટલામાં માર વર્ષની ન્હાની ઉમ્મરમાં—મ્હાઈ નરીજ કુટી ગયું. તે દીવસથી મ્હારાં સંભાળના બધા અવકાશો દૂર કરીને મ્હારે વિધવાને છાજે એવી સરેદ સાડી પહેરવી પડી.

ત્યારપછી હું મ્હારા પિતાને ત્યાં રહીને બધો કારખાર ચલાવતી હતી; બધાં મ્હને માનની નજરે લેતાં અને મ્હારી દરેક દરેક ખુશ, મ્હારા કહેતાં પહેલાં પુરી પાડવામાં આવતી. મ્હારાં માતાપિતા પણ મ્હારા તરફ બહુજ પ્રેમ રાખતાં હતાં તેઓ મ્હને આ વેધવના તડન સોદે લુગડાંમાં જોઈ ચક્તાં નહતાં; પણ જ્યારે હું મ્હોટી થઈ અને મ્હાઈ અમાઝ સગા ત્યારથી હું વેધવના નિધિમાં સખત રીતે પાળવા લાગી. મ્હારાં માતાપિતા

* અનુવાદ લખી આપનાર રા. "જ્ઞાનમંડિત"

+ એક અનુવાદ.

મહેને જાંગડીઓ વગેરે પહેરવા કહેતાં; પણ એ વડીલોને ખુશી કરવા માટે પણ હું એ પહેરતી નહિ. ફક્ત કાંઈ વખત હું સફેદને બદલે કાળા રંગની સાડી પહેરતી હતી. અને હવે હું સમગ્ર શરૂં થું કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિધવાઓ શા માટે કાળા રંગનાં કપડાં પહેરે છે. કાળો રંગ એ નિરાશાની નિશાની છે. મહેને હંમે સુખોની આશા નથી.

જે પતિને માટે હું શોક કરું છું અને જોને માટે હું પ્રાર્થના કરું છું તેની તો મહેને માત્ર ઝાંખી જ રહી છે; અને મહાર્જી લગ્ન તો મહેને સ્વમવતજ લાગે છે. પરંતુ મહાર્જી તેમનું સ્મરણ મનમાં રાખીને ત્હેમનું પૂજન કરવું જોઈએ. ત્હેમની જગાએ પરપુરુષનો એક ફાળુ વાર પણ વિચાર કરવો તેમાં પાપ છે. જૂતકાળની સાથે સંબંધ રાખનારી એક સાંકળની કડી મહાર્જી પાસે છે, અને તે મહાર્જી તત્ સ્વામીની ઝાંખી થઈ ગયેલી છપ્પી છે. કાંઈ દિવસો મ્હે એમની સાથે સુખમાં નિર્ગમ્યા હોત એવું સ્મરણ કરાવનાર એક પવિત્ર વસ્તુ તરીકે એ છપ્પી ફક્ત મહાર્જી પાસે રહી છે. હું તેને સુખમાંની પેટીમાં રાખું છું અને તે પેટી હમેશા મહાર્જી પાસે રહે છે. જ્યારે મહાર્જી હૃદય બ્લાનિમાં હોય છે, અને ધ્વિરના ન્યાયમાંથી બ્રહ્મા બ્રહ્મી થાય છે; જ્યારે હાલની પીડારૂપ લાગે છે અને ભવિષ્ય બધું અન્યકાલ રમય અને શૂન્ય લાગે છે, ત્યારે હું તે ઝાંખી છપ્પીને પેટીમાંથી બહાર કાઢીને, ઘણા વખત સુધી એના તરફ એક ચિત્તે અને એકી ટસે જોયા કરું છું. કારણ કે તેમાં એક બલવાન કામ ! રહેલું છે. તે મહાર્જી હૃદયમાં પાછું જળ પ્રેરે છે, આશાને સચેતન કરે છે; ભવિષ્ય વધારે નુપકર થવાની ખાત્રી આપે છે; અને મહાર્જીમાં એક અદ્વૈતિક આનંદ પુરે છે. ઝાંખી છપ્પી નવું મહાર્જી કાનમાં કહે છે કે ગતિ ગમે તેટલી અંધારી હોય, પરંતુ રાત્રિ પછી હંમેશાં પ્રકાશિત સૂર્યોદય જ થાય છે. જીવન એ એક કાળરૂપી પુસ્તકનું ન્હાતું પ્રકરણ છે. સનાતનતા રૂપી પુસ્તકોલવનું એ એક ન્હાતું પુસ્તક છે. શું મહાન પ્રશ્ન ત્હેના બાલકનો આનંદ ત્હેના હૃદયમાંથી હંમેશાને માટે દૂર કરી નાંખશે ? ના, ના; ફાળી જીવ ! ફક્ત આશા રાખ અને ત્હેને શાન્તિ મળશે !

બસ ફક્ત એક જ વખત મ્હે તે ઝાંખી છપ્પી સાથે પેટીમાં ખીજી ચીજ મુકી, અને તે સુંદર અમરપુલેતું 'કુમખુ' એ ફુલોતું કુમખુ એક બહાદુર પુરુષે પવેતેનાં શિખર ઉપરથી મહેને આનંદ આપવા માટેનું આપેલું હતું. આ વખતે મહાર્જી ઉમ્મર સત્તર વર્ષની હતી અને મહાર્જી બાઈ જે સીવીલસર્વિસમાં તોકર (કલેક્ટર) હતા, તેમની સાથે હું નૈનીતાલમાં રહેતી હતી. ત્હેમણે હિંદુસ્થાનમાં પાછા આવ્યા પછી ઘરમાં બધી અંગ્રેજી રીતભાત દાખલ કરી હતી. રજના દિવસોમાં એ ઘેર હોય તે વખતે પુરુષ વર્ગ સમક્ષ હું પડદાના નિયમે બહુ પાળતી નહિ. હું અંગ્રેજી લોકો સાથે ખાણું લેતી નહિ, પણ મહાર્જી બાઈના ઘરમાં તેઓને આદર સતકાર આપતી હતી અને ફક્ત અમારી ન્યાતના જ માણસો સાથે હું પડદા રાખતી હતી. આજે સ્વીવાર હોત અને અમે બન્ને વરંડા ઉપર બેઠાં હતાં. મહાર્જી બાઈ આરામ ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા તેમના હુકા પીતા હતા અને તેમના હાથમાં સચિત્ર વર્તમાનપત્ર હતું. હું તેમના પગ પાસે એક લકીયા ઉપર બેઠી હતી, અને તેમના ફૂકાની

નળીમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટા જોતી હતી. એટલામાં નોકરે આવીને, મ્હારા ભાઈના હાથમાં મળવા આવનારના નામનું કાંઈ આપ્યું. તે જોતાંજ, તે એકદમ આનંદથી ખોલી ઉઠ્યા, “અરે! આતો મ્હારો જુનો મિત્ર દેવ! સીપાઈ, તે ગૃહસ્થને અહિંયાં મોકલ!” મ્હેં પુછ્યું, “મી. એટરજી?” કારણ કે મ્હેં મ્હારા ભાઈને એમના આ મિત્રનું મરકરીનું નામ “મી. દેવ” બોલતાં ધણીવાર સાંભળેલા અને એથી હું લાંથી જવાને હતાં. યદ્યપિ, પરંતુ મ્હારા ભાઈએ મ્હને જતાં રોકીને કહ્યું, “આમ ન થાય. કારણ કે એટરજીએ નાકી સાંભળ્યું હશે કે તું અહિંયાં અંગ્રેજ લોકોને મળે છે. અને વળી તે મ્હારા ખાસ મિત્ર હોવાથી તું ઉઠી જઈશ તો એને ખોટું લાગશે.” આથી હું લાં બેસી રહી.

૨.

મી. એટરજીને અમારે લાં મહેમાન થઈને આવ્યે એક અઠવાડીયું થયું હતું. અમે ધણીવાર મળતાં, તે છતાં અમે બહુ વાત કરતાં નહતાં. થોડીજવારના સહવાસથી એવું બન્યું કે મ્હને આખો દિવસ એમતાજ વિચાર આવ્યા કરતા હતા. તે એક સુંદર-પુરુષ હતા અને બીજા બધામાં. મ્હને તે એક તારાના જેવા પ્રકાશિત લાગ્યા. મ્હારામાં કાંઈ વિચિત્ર લાગણીઓએ પ્રવેશ કર્યો અને મ્હને એમ લાગ્યું કે હું એક નવી દુનિયામાં રહીને પછાં સુખ અનુભવું છું. પણ મી. એટરજી જ્યારે હાજર હોય ત્યારે-હું જમીન ઉપરથી મ્હારી આંખ પછી ઉઘી કરી શકતી નહિં. જે ક્ષણિત અમારી દૃષ્ટિ એક થાય ત્યારે મ્હને કાંઈ જુદીજાતની ‘લવની’ થરમ લાગતી અને નીચું જોતી, અને મ્હેં જે કાંઈ થોડું બોલવાનું નાકી કર્યું હોય. તે એમનું એમ-રહેતું. મ્હેં ધાર્યું, “કાંઈ નહિં; બીજી વખત કહીશ.” પરંતુ જ્યારે મ્હેં મી. એટરજીમાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે મ્હારું હૃદય એટલું બહું જલદીથી ધડકવા, લાગ્યું કે હું વાંચાલીન થઈ ગય. મ્હને પોતાને શું થાય છે તે હું સમજી શકી નહિં. મી. એટરજીએ તો મ્હને એક સરમાળ છોકરીજ ધારી હશે અને જરા જરામાં લજ્જતની લાલી મ્હારા ગાલ ઉપર આવતી હોવાથી માન્યું હશે કે હું એવી સરમાળ છું કે જમીનપરથી આંખ સરખી પણ ઊંચી કરતી નથી. આવી રીતે એક અઠવાડીયું પસાર થઈ ગયું. એ અઠવાડીયું એવું સુખમાં ગયું—એવા નવા નવા અનુભવોથી ભરપૂર ગયું કે દિવસો તો જાણે કલાક જેટલાં ટુંકાં લાગ્યા અને કલાકો તો જાણે ક્ષણો જેવા જણાવા લાગ્યા.

એ અઠવાડીયામાં, હું શોક અને પશ્ચાત્તાપ સ્વયે ક્યુમ્મ કડું છું કે તે આંખી છબીનાં દર્શન કરવા માટે મ્હેં તે સુખકની પેટીને એક વખત પણ ઉઘાડી નહતી. મી. એટરજીની મુલાકાતને છેલ્લો દિવસ બહુ જલદી આવ્યો. પણ તે દિવસ હજી અમારો હતો અને મ્હારા ભાઈએ નેતીતાલમાં જે ઉચામાં હજી ચિખર હતું અને જેને બધા “Tiger Hill” કહેતા, લાં આગમ વનજીએ જવાનું રાખ્યું હતું.

તે દિવસની હવા પણ કેટલી સુંદર લાગતી હતી ! તે પ્રકાશ, સુખ અને સુવાસથી કેટલી ભરપૂર હતી ! હું તેને મ્હારી આખી જીંદગી સુધી બૂલીશ નહિ.

મ્હારા બાઈ અને લેમના મિત્ર ઘોડાપર બેઠા હતા, અને હું ડોળીમાં તેમની પાછળ હતી. રસ્તાની ગલીકુંડીઓને લીધે કોઈવારે લેમની સાથે રહેતી અને કોઈવારે એટલી પાછળ પડી જતી કે હું લેમને જોઈ શકતી નહતી. તોપણ મ્હને લેમની હાજરી આખો વખત લાગતી.

અહા ! તે ઝીંખમજીવનું પ્રભાત કેવું સુંદર હતું ! પર્વતનાં શિખરો નાના પ્રકારની વનસ્પતિથી છવાઈ ગયાં હતાં. નંગલીગુલાળનાં પુષ્પોના ખુશ્બૂ રંગે લીલોતરી સાથે એવા મળી જતા હતા કે એ દેખાવ મનોહર થઈ રહ્યો હતો. ત્યાંની બધી હવા પુષ્પોની સુગંધીથી ભરપૂર હતી અને હું આનંદથી ઉન્મત્ત બની હતી.

હું તે ગુલાબોને હાથથી એકઠાં કરીને તોડવા ગઈ. પણ તે ડોળીવાળા માણસે મ્હારી ગુલાબની વાટિકામાં ઉભા રહ્યા નહિ, કારણ કે તેઓને ધ્રિડો નક્કી કરેલી જગ્યાએ પહોંચી, બોજમાંથી મુક્ત થવાનો હતો. તેઓએ મ્હને કહ્યું કે “ પર્વતનાં શિખર ઉપર તમે ખૂબ ગુલાબ તોડી શકશો,” અને તેઓ “ Tiger Hill ” ના શિખર તરફ જઈ દીધી ચાલવા લાગ્યા.

અહા ! કેવો ભવ્ય અને સુંદર દેખાવ ! કોઈ જાદુગરે જાદુ કર્યો હોય એવાં પર્વતનાં શિખરો અમારા પગ નીચે પડ્યાં હતાં. અને “ Tiger Hill ” ને સાથી લેતું હતું તેણે એ વિશાળ પ્રદેશમાં એવું દૃષ્ય રજુ કર્યું હતું કે જેનાથી મ્હારું હૃદય કુદાકુદ કરી રહ્યું. આ સ્થળે બરશથી છવાયેલો ગિરિપ્રદેશ એના પૂર બહારમાં શોભી રહ્યો હતો અને હું ત્યાં જાણે સ્વપ્નમાં હોઉં, એમ લાગી રહી. પણ, અરેરે ! યોડીજવારમાં એ સ્વપ્ન ઉડી ગયું.

અમારે માટે તોફરોએ એક ન્હાનો તંબુ ઉભો કર્યો હતો અને ત્યાં આગળ થોડો નારતો કર્યો પછી હું પુષ્પો શોધવા ગઈ. પણ આ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તે પુષ્પો નહતાં. ફક્ત પર્વતના શિખર ઉપર છુટું છવાયું એવું નમાઈ ધાસ લેતું હતું. હું અત્યંત નિરાશા થઈ ગઈ. અને પેલા અનાડી ડોળીના માણસોએ મ્હને રસ્તામાંથી ગુલાબ તોડતાં અટકાવી હતી તેઓને હું મનમાં ગાળો દેવા લાગી. એ ગુલાબોએ મ્હને કહ્યો તોડવાં ન દીધાં એટલુંજ નહિ પણ વળી પાછા ઉતરતી વખતે પાછી જઈ લીધી કે “ સ્થિરિત પછી ઉતરતાં જોખમ રહે છે,” અને કહેવા લાગ્યા કે “ હમણાંજ આવો.” હું સુખી હતી, યુવાન હતી અને ભવ્ય મું છે તે હું સમજી શકતી પણ નહતી. પરંતુ હું મ્હારી લાગણીઓ દર્શાવવા બહોલી હતી. તેથી મ્હે ધીમે રહીને સૂચવ્યું કે “ આપણે રસ્તાનો થોડો ભાગ ચાલનાં જઈએ.” “ આ વાત મ્હારા બાઈએ કશુંજ રાખી અને અમે ઘેર જવા માટે નીકળ્યાં. અમારા સિપાઈઓ અને ડોળીવાળાઓ અમારી પાછળ આવતા હતા.”

અમે બહુ દૂર ગયાં નહતાં એટલામાં શિખરોતી દારમાં વચ્ચે વચ્ચે આછાં આછાં ફૂલોનાં ઝુમખાં ઉગેલાં મહેં જોયાં અને હું ખુશી થઈ. અહો! શું તે કુલેતું સૌંદર્ય! ન્હાના છેકરાના જેવા આનંદથી હું બોલી, “મહેને તે કુલો લેવાનું મન થાય છે. પણ તેને પહોંચાય તેમ નથી.” મી. ચેટરજીએ કહ્યું, “ના, તે ન લેવાય એમ નથી;” અને મહેને આનંદચક્રિત, ધ્રુગતી સુકીને તેઓ એક પળમાં તે કુલો તોડવાં ગયા. કુલો દેખાતાં હતાં તો પાસે પણ ધસાઈને ગોળ તેવા લીલા થયેલા પત્થરોથી વિખરાયેલા ટોચ ઉપર પડ્યાં હતાં; અને ત્યાં જવાનો રસ્તો નહતો. કુલો લેવામાં જોખમ હતું. અને રસ્તો વિકટ હતો તોપણ તેઓ સાહસ કરીને ગયા. ધડીમાં જલદી મજાનુ પગલે ચડતા, ધડીમાં સ્થિર ઉભા રહેતા, તે ધડીમાં એક ખડક ઉપરથી બીજા ખડક ઉપર કુદતા. મહારા બાઇ તેમને ઉત્સાહ આપતા હતા અને મહેને ધમકાવતા હતા, અને હું બોલ્યા વગર ઉભી હતી. જ્યારે મહે મી. ચેટરજીને જોયા ત્યારે વિચિત્ર અને ન સમજાય તેવી લાગણીઓ મહેને થઈ. હું તેમની હિંમતથી આનંદ પામી હતી અને વખાણતી હતી. મહારી જીદગીમાં મહે પહેલીજવાર સ્ત્રીત્વ અનુભવ્યું અને તે સ્ત્રીત્વના ભાનથી મહેને દુનિયા આનંદ મય અને નવી લાગી. મી. ચેટરજી માટે મહેને બીધ ન લાગી. જ્યારે તેઓ એક ખડકપરથી બીજા ખડક ઉપર કુદતા હતા ત્યારે હું તેમના તરફ જીદીજ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. જ્યારે તેમણે બહુ બહાદુરીથી કુલો તોડ્યાં અને ટેકરીની આ બાજુએ જ્યાં અમે વાટ જોતાં ઉભાં હતાં ત્યાં કુલ લઈને આવ્યા ત્યારે મહારા જીવમાં જીવ આવ્યો. મહારા બાઇએ મહેને ડોળામાં બેસી જવાં માટે કૃતાવળ કરી કારણ કે મુશ્કેલ થવા આવ્યો હતો અને તેથી મહા મહેનતે મેળવેલી બેટ મહેને તે વખતે ન મળી.

અમે અમારે બંમલે પહોંચ્યા ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. આજે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર કંઈ અસાધારણ કાન્તિમાન લાગતો હતો. મહે એક વખત ચંદ્ર તરફ જોયું અને કૃતાવળી અંદર જતી રહી. મી. ચેટરજી મહારી પાછળ દિવાનખાના સુધી આવ્યા અને હાથમાંનાં કુલો ખતાવી પુણ્યું, “આ કુલો સ્ત્રીકારણ? આ મુલાખનાં કુલો નથી, પણ અમર કુલો છે.” તે એટલા સુખી, બહાદુર અને સુંદર લાગતા હતાં કે મહેને તેમના મ્હોં ઉપર દિવ્યતા સ્પષ્ટ લાગતી હતી. મહે તે કુલો લીધાં. અને એક બીજાના હાથનો અમને સ્પર્શ થયો. મહેને ધ્રુગતી આવી અને આબારનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકી નહિ. એક પળવાર ચૂપકીમાં અમે એક બીજાનાં સ્પર્શને જોઈ રહ્યાં. પણ આ તારા મેત્રીક બહુવાર ચાલ્યું નહિ, કારણ કે મહારા બાઈ તે ઓરડામાં આવ્યા. અમે બધાં સાથે જમવા ગયાં, પણ હુંતો મુંગી મુંગી પાંદલા ઉપર બેસી રહી; કારણ કે વિધવા હોઈ હું સાથે જમવા બેસી શકું નહિ. મહારા બાઇજ આખો વખત વાત કરતા હતા, કારણ કે મી. ચેટરજી બાજેજ થોડું બોલ્યા હોય અને તેથી તરતજ તેઓ જામી રહ્યા. તે પછી મી. ચેટરજી જયજય કરીને તેમના ઓરડામાં ગયા. તે પછી બીજે દિવસે તે ગયા.

તે દિવસે મહેને જે પચાત્તર થયો તેનું પચારિયત વર્ણન હું હજી પણ કરી શકતાં

નથી. રાત્રિની ગાંઠ શાન્તિમાં હું ખૂબ રહી અને પછી તે સુખડની પેટીમાંથી ઝાંખી છપ્પી કઢાડી. તેને મ્હારા સ્થાને સુધી અને તે પવિત્ર સ્મરણ ચિન્હને મ્હાન પ્રભુને જોમ કરીએ છીએ તેમ સાર્થક કર્યા. મ્હં ગુન્હો કમુલ કર્યો અને ક્ષમા યાચી.

શું મ્હને આધાસન મળ્યું? હા, પણ બહુ વારે જોમ નહીને સમુદ્રને મળવા લાગેા પ્રવાસ કરવો પડે છે, જોમ જળને માટે ઝાડને વૌં સુધી ખેાડી થવું પડે છે તેમ મનુષ્યનો શોક જઈ શાન્તિ વળે તેને માટે પણ એક મ્હોટું કાળચક્ર ગૂંચું કરવું પડે છે. આખરે મ્હં તે ઝાંખી છપ્પી પાછી પેટીમાં મુકી અને સાથે તે અમર દુલો—મ્હારા હૃદયનું ખસિદાન તે પવિત્ર સ્મરણ ચિન્હને અર્પણ કર્યું.

૩.

સારપછી મી. ચેટરજીને દુક્ત એકવારે તે પર્વત ઉપરની ઉગ્ગણી પછી છ મહિને મળી હું. મ્હારા ભાઈના લમ ઉપર અમે ધેર જતાં હતાં ત્યારે અમે મી. ચેટરજીને બાંકી પુરના રોડને ગાડીની વાટ જોતા પ્લેટફોર્મ ઉપર જોયા. ત્યારે તે એકલા નહતા. તેમના નવવધુ તેમની સાથે હતાં. યોડી મીનીટની વાર હોવાથી તેઓ અમારા ડબ્બામાં આવ્યાં અને વાર્તાવિત્તામાં વખત ગાળ્યો. મ્હારા ભાઈએ મજાક કે ત્હને ત્હના મિત્રે લમમાં પણ બોલાવ્યો નહિ અને એક વખત જમાડ્યો પણ નહિ. મી. ચેટરજીની પત્ની અનુ-મોદન આપતાં બોલ્યાં, “મ્હારે પણ એક શ્રીયાદ મી. ગિરીસને કરવાની છે. કે મ્હને પણ લગ્ન બેટ મળી નથી.”

ત્યારે તેઓ મી. ચેટરજીને આમ મ્હણાં મારતાં હતાં તે વખતે મ્હં સુખડની પેટીમાંથી અમરદુલો કઢાડ્યાં અને ચેટરજીનાં પત્નીને કહ્યું, “જે ત્હમે સ્વીકારો તો આ રહી લમની બેટ.” ત્હેમણે સ્મિત કરી તે દુલો લીધાં અને કહ્યું, “બહુ ઉપકાર થયો. કેવાં ખરાં જેવાં આ લાગે છે?” મ્હં કહ્યું, “ખરેખર? તે ખરાં છે.” તે અજાણી પામ્યાં અને બોલ્યાં, “મ્હં ધાર્યું કે તે નકલી હશે. તેનું નામ શું? આવા દુલો મ્હં કદી જોયાં નથી.” મ્હં જવાબ આપ્યો, “તે જાણે પર્વતો ઉપર થાય છે અને તેમનું નામ અમર દુલો છે.” મી. ચેટરજીનાં પત્નીએ પ્રુછ્યું, “ત્હમે તે ક્યારે એકઠાં કરેલાં?” છ મહિના પહેલાં.” “અને હજી પણ તે તાજાં જ છે. જુઓ,” ત્હેણે તેના પતિ તરફ દ્રશીને કહ્યું, “આ નવાઈ જેવાં નથી?” મી. ચેટરજીએ દુલો તરફ જોયું અને જવાબ આપ્યો, “હા.” પરંતુ ત્હેમનો અવાજ તદન ન સંમળાય એવો ધીમે ધીમે પછી અમારી ગાડી ઉપડવાનો ઘંટ વાગ્યો. મી. ચેટરજી અને ત્હેમના પત્ની અમને જય જય કરીને ગયાં.

તે રાત્રિએ મ્હને એક સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે એક દેવદૂત મ્હારી પાસે આવ્યો અને મ્હને પૃથ્વી ઉપરથી લઈ ગયો. અમે જીવેને જીવે હૃડાં તે આખરે ઇશ્વરના ધામ દેવાસમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં કેમળ પણ પ્રતાપી તેજ અમારી આસપાસ ફરી વળ્યું હતું અને

મહારા ઇશ્વરેવતું સુખાર્વિંદ સ્વર્ગીય પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યું હતું. જુવો ! જે ગાંધી છાત્રીની હું અત્યાર સુધી પૂજા કરતી હતી તેજ આ દેવ પ્રરૂપ હતા. હવે હું સમજ કે હું મહારા પતિની સાથે હતી. મહેને કોઈ દિવસ નહિ સમજાયેલું એવું સુખ મળ્યું. સ્વર્ગીય આનંદ મહારા અંતઃકરણમાં ઊભરાઈ જવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું જાગી ત્યારે મહારી આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ હતી; પાંપણો મુઠ્ઠાં બીની થઈ ગઈ હતી. આ આંસુ શોકનાં હતાં. આ આંસુ શુભનાં હતાં.

“ભક્તિ.”

વિશાળતાની જરૂર.

ચોક્કસ દિવસ ઉપર લાલા લજપતરાયે મુંબાઈમાં બાપજી આપ્યું તેમાં, કહ્યું કે અત્યારે પ્રજામાં બે પક્ષ રહ્યા જ નથી: તે એવી રીતે કે, વિનીત પક્ષ આજ સરકારમાં બળી ગયો એટલે ઉદ્ધમ પક્ષ એ જ એક પ્રજાપક્ષ રહ્યો. મને આ દૃષ્ટિ પસંદપડેલી રંગાએલી લાગે છે. નિષ્પક્ષપાત સમજણ તો એ છે કે બંને પક્ષના અન્ત્યેનાં છોડી દઈ વિચાર કરતાં મધ્યમાં શુદ્ધ એકતા, યાને અનેકતામાં સમતા, પ્રતીત થાય છે. ગાંધીજીના અનુયાયી દળમાં ધણા એવા છે કે જેમને ગાંધીજીના ખરા સિદ્ધાન્તનું સ્વપ્ન સંરક્ષુ નથી—જેઓ અસહયોગનું આદિસાતત્ત્વ સમજવાને બદલે કોઈ કોઈ દુરાચાર અરતી અગ્રાન એને જ સેવી રહ્યા છે. વિનીત પક્ષમાં પણ એવા ધણા છે કે જેઓ દેશ-હિતની ખરી બાવના દૃષ્ટિ આગળ રાખીને તે તરફ પોતાની પ્રવૃત્તિ દોરવાને બદલે, સુખ-સ્વાર્થ-સગવડ-પ્રુદ્ધામત આદિને કદાપણ અને હરહતાના વેપથી ઢાંકે છે. પરંતુ: આ બંને બાગને તે તે પક્ષમાંથી ત્યાગીને જાદીનાતો વિચાર કરીએ તો ગાંધીજીના પક્ષમાં ખરા દેશભક્ત સ્વાર્થત્યાગી અને ઉચ્ચ બાવનાથી પ્રેરાએલા ધણા નજરે પડશે; તેમ, સામા પક્ષમાં પણ ધણા એવા છે કે જેઓ દેશસેવાને આ જ ખરો માર્ગ છે એમ સમજી દેશની કેળવણી કાયદા આર્થિક રિયતિ અને પ્રજાહક સુધારવા માટે સરકાર સાથે સહ-

* સંસ્કૃત વિનીત શબ્દના અર્થાનુસાર.

† સંસ્કૃત વાક્યાર્થશાસ્ત્રીઓએ ‘જહદજહદકક્ષણ’ યાને ‘ભાગત્યાગકક્ષણ’ નામે એક શબ્દવૃત્તિ સ્વીકારી છે: એનું સ્વરૂપ એવું છે કે પૂરેપૂરી રીતે બે પદાર્થોની એકતા ન થઈ શકે તોપણ એના અમુક અમુક ભાગ છોડીને લેતાં એકતા થઈ શકે છે—જેમકે તત્ત્વમસિ વાક્યમાં જીવ અને ઈશ્વરી જે એકતા કહી છે એ જીવની બુદ્ધપણતા અને ઈશ્વરી સર્વગતા જેતાં અસંભવિત છે, પણ અલ્પગતા અને સંનિગતા છોડીને બંનેના તત્ત્વરૂપે જે જ્ઞાને યાને ચેતન્ય રહ્યું છે એ જોઈએ તો બંનેની તાત્ત્વિક એકતા છે.

યોગ કરી રહ્યા છે. બંને પક્ષ દેશસેવામાં એક છે, પણ એના માર્ગ જુદા છે, અને એટલા પૂરતી તેઓ વચ્ચે ભિન્નતા છે. પણ એ ભિન્નતામાં સમતા છે, કારણ કે બંને પક્ષ સમાન રીતે પ્રજાના અભ્યુદય માટે આવશ્યક છે. એમની ભિન્નતા દોષજન્ય નથી, પણ સુદ્ધિભેદની છે; બંને સુદ્ધિભેદની નથી તેટલી સ્વભાવભેદની છે. કેટલાકની પ્રકૃતિમાં ફરકતા સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે તેમ કેટલાકમાં વેગ એ જ જન્મેના ગુણ હોય છે. કેટલાક કર્તવ્યક્ષેત્રમાં અમ કરી ક્ષણભર વિરામ લેતા હોય છે, કેટલાક તેઓને કર્તવ્યક્ષેત્ર પહેલું જ પ્રાપ્ત થયેલું હોઈ કામ કરવામાં ઊત્સાહથી ઉભરાય છે. વળી, કેટલાકને દોષાણીઓ મારવામાં અને જડીઓ ઊખેડવામાં આનન્દ આવે છે, કેટલાક ખોટલી ભૂમિમાં ધાન્ય ઓરવામાં વધારે નિપુણતા ધરાવે છે. આ સર્વ પ્રત્યે વિચારતું ખરું દષ્ટિબિન્દુ એ જ છે કે જનસમાજના અભ્યુદય માટે આ પ્રકૃતિભેદ જરૂરનો અને ઉપયોગી છે.

પણ પ્રકૃતિભેદ આવશ્યક છે, પ્રકૃતિવિચિત્ર આવશ્યક નથી: વિચિત્રતા શક્તિનો નાશ થાય છે, જીવનની વૃદ્ધિ કે પ્રગતિ થતી નથી. જીવનની પ્રગતિ માટે 'Competition' અને 'struggle' ને બદલે આપારે 'Co-operation' અને 'Love' નો સિદ્ધાન્ત જ માન્ય થાય છે. આથી આપણી પ્રજામાં બે પક્ષ પડી એ બે પક્ષ પોતાપોતાની શક્તિનો દેશની સેવામાં ઉપયોગ કરવાને બદલે સામસામ્ય વાગ્યાણું નાંખવામાં પોતાની દેશશક્તિ પ્રકટ થતી માને એ ખેદની વાત છે. સરકાર સામે જેઓએ અસહયોગ આદર્યો છે એ પોતાના બંધુઓ સાથે પણ અસહયોગ લઈ ખેડે એ વાનંદી છે? તેમ સરકાર સાથે જેમણે સહયોગ કરવો છા અને આવશ્યક અપ્યો છે તેઓ પોતાના બંધુઓ સાથે અસહયોગ કરે એ શોચનીય નથી? છતાં, ખરી વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે આંખ-મોંઘાળી કપાં વિના જોવામાં આવે તો બંને પક્ષ તરફથી આ દોષ થતા નજરે પડે છે.

નવી કાઉન્સિલોમાં સહયોગીઓએ જે કોયે કર્યું છે તે અદ્ય છે. પણ એમાં કારણ, નવા રાજકીય સુધારા કેવળ નિઃસત્ત્વ—'નહાના બાળકનાં ખિલોણાં' છે એમ 'માનવા કરતાં, પ્રજામાં એકતાનો—એક અભેદ પ્રજામતના બળનો—અભાવ, અને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો પૂરેપૂરો સામ સેવાની અશક્તિ એ વિશેષ કારણ લાગે છે. પણ કારણ શોધવા ન જતાં પૂર્વોક્ત કાર્ય (ગાંધીજી-એમરૂડના સુધારા)ની અદ્યતા સ્વીકારીએ તો પણ નવી કાઉન્સિલોમાં નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું છે, અંગ્રેજીનિયત અમલદારોની વાણી અને વર્તનની તરફ બદલાઈ છે, અને અંગ્રેજ 'બ્યુરોક્રેસી'ના ફર્ગમાં નહાતું પણ બાકું પડ્યું છે—જેમાં પ્રજાના સેનિકોને ઉભા રહીને કામ કરતાં આવડશે તો તેઓ આખો ફર્ગ જતે દહાડે જમીનદોસ્ત કરી શકશે—આટલી પ્રતીતિ નિષ્પક્ષપાત અને તટસ્થ દ્રષ્ટાને યથા વિના રહેવી ન જોઈએ. સામે, ગાંધીજીની અસહયોગી પ્રવૃત્તિએ હિન્દુસ્થાનમાં નવું જ ચેતન્ય પૂર્યું છે, યોગનિદ્રામાં પડેલા દેશને જાગૃત કરી એક નવી જ રાજકીય અને નૈતિક દુનિયા ઉત્પન્ન કરી છે એમ કલાં વિના ચાલશે નહિ. ગાંધીજીએ યેજવાડામાં મળેલી ઝાલ ઇન્ડિયા ફોર્-એસ ઇમિટિની બેઠકમાં

અસહયોગની પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ થએલા કાર્ય પરત્વે જે સંનોષ દેખાડ્યો તેમાં સંમત થવું જરૂરને અસમ્ય લાગશે તેઓ પણ એટલું તો સ્વીકારશે જ કે—જો કે આવતા ઝાગરટ સુધીમાં સ્વરાજ્ય મળી જવાનું નથી—તોપણ એટલા વખતમાં સ્વરાજ્ય માટે 'raw-materials' યાને ઉપાદાનસામગ્રી પણ એકઠી થઈ છે, અને થતી જાય છે. પરંતુ એને આકૃતિ આપવાની, સામગ્રીમાંથી સુંદર રચના યાને મૂર્તિ બનાવવાની, હજી જરૂર છે. અને 'એ યશે ત્યારે—અને તો જ—ખરૂં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે: એવી અદ્ભુત રીતે પ્રાપ્ત થશે કે પ્રજાના માગ્યા વિના અને સરકારના આપ્યા વિના એની મેળે એ બની આવશે. પ્રજા પોતાની કેળવણી, પોતાનો ઉદ્યોગ, પોતાના જનમાલનું રક્ષણ, અને પોતાનો લોક-મત પ્રકટ કરવાની સહેલા પોતાને હાથે, સરકારની મદદ વગર, અને થોડા પ્રમાણમાં, તો પણ સરકારની સમાન રેખામાં—ઉત્પન્ન કરી લે તો એ સ્વરાજ્ય સિદ્ધ થયું જ સમજવું, પણ 'આ જગીરચકાઈ' એક વર્ષમાં બની જાય એમ માનવું કઠણ પડે છે. ગાંધીજીએ એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાની જે આશા આપી તેથી હતાશા હિન્દના હૃદયમાં આશા પૂરાઈ એ ખરી વાત, પણ તે સાથે સ્વરાજ્યના જોરબની જે છાપ પ્રજાના હૃદય ઉપર પડી જોઈએ તે ન પડી એ પણ એટલું જ ખરૂં, અને વધારે મહત્વનું. આ જોરબ લક્ષમાં રાખીને વિચાર કરીએ તો આટલું ખુલ્લું છે કે ઉપર કહ્યું તેવું સરકારની સમાન રેખામાં વિરાજતું સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવા માટે હજી પૂરી સામગ્રી એકઠી થઈ નથી, ખાસકરેલા વખતમાં એકઠી થઈ શકશે પણ નહિ. મહાત્મા દેશમંજી ઠાકાભાઈ નવરો-જીએ પોતાનું આખું જીવન એક અસત્ય જ પ્રતિપાદન કરવામાં ગાળ્યું ન હોય તો હિન્દની મ્હોટી વસ્તીને દિવસમાં એકવાર ખાધને શુજરાન કરવું પડે છે, આંધ્ર, દરિદ્ર દેશ, જેની ઉપજનો વળી અડધો અડધ ભાગ લશ્કરી ખર્ચમાં ચાલ્યો જાય છે, એ પોતાની કેળવણી સરકારના હાથમાંથી ખૂટી પોતાને ખમે મૂકી લે એમ કેમ આશા રાખી શકાય? પ્રજા પોતાની લવાઈ કોઈ અને પંચાયતો સ્થાપે પણ એ લવાઈ અને પંચાયતો વગર જાગી અન્તરની નીતિથી દોરાર્હિન્યાય જ કરે એવું ઉચ્ચ પ્રજાજીવન સ્થપાઈ શક્યું છે? સરકારથી સ્વતંત્ર એવો લોકમત પ્રકટ કરવા સાફ કો-એસના પ્રાતિનિધની ચોજના ધડાઈ છે, પરંતુ તેમાં લોકમત વિચારપ્રસાર અને મંથાર્ય પ્રકટ થાય તે માટે જોઈતી ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ નગરે પડે છે?

૧૦૬૨.

ઉપર જણાવેલા વાંધા મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિના પ્રતિરોધ કરવાના હેતુથી મુકામાં આપ્યા નથી. તેમ ઉપર માગેલી શુદ્ધિ નીતિ અને ધનની સંપત્તિ હિન્દુસ્થાન-

* આ લેખ એપ્રિલમાં લખાયો હતો. તે પછી સ્વરાજ્ય બેઠું પ્રાપ્ત થવાનાં ચિહ્નો જણાયાં છે. અને તે માટે ગાંધીજીને અને મંડિત માલવીયાજીને ધન્યવાદ થયે છે. પણ હું ધારું છું કે સ્વાયત્ત સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી ગાંધીજી સ્વરાજ્ય સિદ્ધ થએલું નહિ માને, અને સ્વાયત્તસિદ્ધિ જે અન્તરમાંથી નીકળી બહાર પ્રકટ થતી હિંચા છે તે સરકારી સ્વરાજ્ય કરતાં પણ વધારે વખત લેશે.

માં કદી આવશે જ નહિ એવી નિરાશાવાદ પણ આ લેખકનો નથી. ગાંધીજીથી વર્તમાન પ્રસંગે છૂટા પડેલા એક અતૃતીય દેશભક્ત અને દેશસેવક પુરુષે કહ્યું હતું તેમ— “અસારે હિન્દનું નાક હિન્દના એક જ પુત્રે રાખ્યું છે: હિન્દને અસહ્ય અપમાન થઈ રહ્યું હતું તે કાળે ‘હિન્દ આ અપમાન નહિ જ સહન કરે’ એમ રાષ્ટ્રથી નહિ પણ કૃતથી અખિલ જગતને ખતાવી આપનાર: જ્ઞેત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં આ એક જ મહાપુરુષ નીકળ્યો છે !” —આ ઉદ્દગારમાં પણ આ લેખકની સંમતિ છે. પણ આમ અદ્વિત આત્મખળથી કામ કરનાર મહાપુરુષ ઉપર સંપૂર્ણ વિચારખળનું પણ કર્તવ્ય નોખવું એ વધારે પડતું છે. એમના વિચારના મહા ઓમ સાથે આપણા વિચારનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઝરણાં પણ જોડવાં, અને એ રીતે કરીને એમના વિચારપ્રવાહને વધારે વિપુલ, વિશાળ પટવાળો, અને કાંઈક બિન સતિમાં મહેતો કરવો: એ અદ્યવિચારશક્તિવાળા એમના દેશખુઓનું બહુ અનુયાયીઓનું પણ કર્તવ્ય છે. માટે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી ગાંધીજીના વર્તમાન કાર્યમાં કેટલોક ફેરફાર સૂચવવામાં આવે તો એમાં ધૂટતા નથી એમ માનવાની વાચક કૃપા કરશે.

(૧) પહેલી વિનંતિ એ છે કે સરકારી શાળાઓનો વિધ્વંસ કરીને એને સ્થાને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. અને એને બદલે સરકારી શાળાઓની સમાન રેષામાં એનાથી જુદા જ ઉદ્દેશવાળી, એ કરતાં ‘સાદી પણ વધારે’ સુન્દર, અને સરકારને માટે પણ આદર્શરૂપ અને પ્રબળે વિશેષ આકર્ષક એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ રચવી જોઈએ. આ સૂચનામાં કેળવણીના દૃષ્ટિબિન્દુને પ્રાધાન્ય મળતું જોઈ કાંઈ એમ કહેશે કે હિન્દમાં એવી યોગીક શાળાઓ સ્થાપવાથી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનો રાજકીય હેતુ પાર પડતો નથી. પણ એનો ઉત્તર એ છે કે છૂટી-છવાઈ શાળાઓથી બેશક એ ઉદ્દેશ પાર ન પડે. પરંતુ અસહયોગની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યા છતાં પણ સરકારી શાળાઓ તો હજી જામી છે. તો એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો ખરો માર્ગ જુદો હોવો જોઈએ. તે એ છે, કે રાષ્ટ્રીય શાળાઓને છૂટી છવાઈ ન રાખતાં એનું એવું એક વિશાળ તન્ત્ર રચવું જોઈએ કે જેની સરકાર ઉપર રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ અસર થાય. પરંતુ તે સાથે કેળવણીના દૃષ્ટિબિન્દુએ એ એવી નિર્મોલ્ય અને નિરર્થક હોવી ન જોઈએ કે જેમાં વિદ્યાર્થી તે માત્ર વિદ્યાર્થીનાનાં જ ઘર ઉપલ્ભ થાય; અર્થાત્, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનાં આલમનામ નિવાસસ્થાન બનવાં જોઈએ, એમાં વિદ્યાર્થી લાય થાય એવી સ્થિતિ ન હોવી જોઈએ. આ જાતનું વિશાળ તન્ત્ર રચવા માટે ગાંધીજીને પુષ્કળ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે: સ્વાયંસંચાલી, પરિશ્રમી અને વિદ્વતાવાળા આચાર્યો અને અધ્યાપકો એમને આવી મળ્યા છે. ગૂંજરાતની અનેક પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓએ અસહયોગ જાહેર કરી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે. આમ છતાં એમના વિદ્યાર્થીઓ માટે જરાખર શિક્ષણની યોજના નહિ થાય તો નિર્દોષ

* જુલ થાય છે: આ વસ્તીખંડમાં હિન્દની વસ્તી તેનીસ કરોડ જાતરી જોઈતી હતી, પણ તે પૂરી જનીસ પણ ન જાતરી.

વિદ્યાર્થી બાલકોને, અને પરિણામે બવિષ્ણના મૂલ્યરાતને, મહાન હાનિ પહોંચશે. એમ કહેવામાં આવશે કે ગાંધીજીની ભાવનાનુસાર અત્યારે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોમાં કામ ચાલી રહ્યું છે, તો એનો એટલો જ જવાબ કે ગાંધીજીની ભાવના એ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોમાં દેખાય છે તેવી દરિદ્ર હોય એમ આ લેખકનું માનવું નથી. વળી, એ ભાવનાની મોટી રેખા ગાંધીજી પાસે દોરાવવી એ ફીક છે, પણ એ મોટી-રેખાના પ્રદેશમાં અવાન્તર રેખાઓ દોરી એમાં સુંદર ચિત્રવિભક્તિ કરવી તથા એમાં રંગ પૂરવા એ કાર્ય ઉત્સાહી, અતુભવી, અને વિદ્વાન અધ્યાપકો અને આચાર્યોનું છે, ગાંધીજીનું નથી. સધળો દેશ છન્ડે છે કે એ કાર્ય હવે આરંભાઈ જાય. એમાં રેંટીઆને અને હિન્દુસ્તાનીને બંને સ્થાન મળે, મળવું જોઈએ, પણ વિદ્યાર્થીઓને દેશસેવાના જીવનમાં તેમજ ખાતગી જીવનમાં વિશેષ ઉપયોગી થાય એવા વિષયોને ચઢતું સ્થાન મળવું જોઈએ. ગાંધીજીનો હિન્દુસ્તાની અને રેંટીઆ પ્રત્યેનો પ્રેમ મારી જાણમાં છે, તેથી એમનું મન દુભવવાનું જોખમ ખેડીને પણ, સત્ય ખાતર અને દેશહિત ખાતર, રેંટીઆને અને હિન્દુસ્તાનીને ગોણું કરવાની સૂચના નિષ્પાલસપથે મેં કરી છે.

(૨) રેંટીઆનું ગૌરવ મારા સમજવામાં નથી એમ નથી. હિન્દુસ્થાનનાં અસંખ્ય સંકટોનું મૂળ એની આર્થિક દશામાં અને કેટલેક અંશે એની રાજકીય સ્થિતિમાં રહેલું છે. ગાંધીજીની રેંટીઆની પ્રેરણા—એને હું ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’ નામ આપવા પણ રાજી થું—એ એકી વખતે આર્થિક અને રાજકીય ઉદ્દેશ સાધે છે: હિન્દુસ્થાનના ગરીબ ખેડૂતોને ખાદ્ય નવરાંચના વખતમાં એ એક સાલકારી આક્રમણ હોઈ એમના આર્થિક જીવનને એ સુખી કરી શકે છે, અને પ્રજા ખાદ્ય પહેરવાનો સંકલ્પ કરે તો ઇંગ્લંડના હિન્દુસ્થાન સાથેના કાષ્ઠના વેપારને ધોડા પહોંચાડી પાલ્યોગેન્ટનું અને ઈન્ડિયન પ્રજાનું હિન્દુસ્થાનના રાજકીય પ્રકાષ તરફ લક્ષ્ય એવી શકે છે. આ પ્રેરણા ગૂંચવણવાળી ન હોવાથી અને જૂના વખતથી સુપરિચિત હોવાથી સામાન્ય જન પણ એને સમજી અને ઉપાડી શકે છે, અને સ્ત્રી પુરુષ સર્વ એ ચલાવી શકે એમ છે એટલે અખિલ ભારતની એના ઉપર એકાગ્રતા થઈ શકે છે: વળી રેંટીઆ એ એક એવું યંત્ર છે કે જેને ખાદ્ય પરદેશ ઉપર બિચકુલ આધાર રાખવો પડે એમ નથી, તથા ધેર ધેર સ્વતંત્રતાથી રચાઈ શકાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ, મનુષ્યની એ અનિવાર્ય જરૂરિયાતો: ખાણીપીણું અને લૂગડાં પહેરવાં: દેશ પોતાને જોઈતું અન્ન ઉત્પન્ન કરે (પેટે પાટા બાંધી અન્ન પરદેશ ચઢાવે છે તેમ ન ચઢાવે), અને પોતાથી બને તેવું સત્તર કાંતી લૂગડાં બનાવી લે (અર્થાત્ હાથના કંતાણું અને વણાટનાં વસ્ત્ર—ખાદી-જ-પહે-રે,) તો પરદેશ ઉપરનો એનો સધળો આશ્રય ગતી જાય, અને તે જ ક્ષણે દેશને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયું સમજવું: આમ રેંટીઆના પક્ષમાં જોટલું કહેવાય તેટલું સધળું કલા પછી પણ એટલું કહેવું પડે છે કે સાદાઈના એકથી, અને ક્ષણિક એકાગ્રતાના લોભથી, તેમજ સ્વાધ્યયના આત્માચારથી, દોરાઈ ન જઈએ તો એક રેંટીઆની સાથે વિવિધ ‘Cottage

industries' માને ગામડાંના મૂંપકામાં બેસીને થઈ શકે એવા ઉદ્યોગો તરફ પ્રયત્ન લક્ષ્ય ખેંચવું વધારે હિતકારક છે. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ન્હાના ન્હાના પરચુરણ ઉદ્યોગો માટે જુદી જુદી અનુકૂળતા હોય છે-જે ખીલવવાથી દેશની કારીગરીમાં વિવિધતા જળવી શકાય છે. કોઈ પણ દેશ એક જ ઉદ્યોગ કંઈ કરે એમાં એની જનતાનું વિવિધ શક્તિથી ભરેલું મનુષ્યત્વ હણાઈ જાય છે. તેથી હિન્દુસ્થાનના ઉદ્યોગના પ્રશ્નને રેડીઆમાં સમાવી દઈ એને સાદો અને સહેલો કરી નાંખવાને બદલે એની સ્વાભાવિક વિવિધતા કાયમ રાખી કાંતવાની સાથે ખીલ અનેક ઉદ્યોગો ખીલવવા તરફ પ્રયત્ન મન દોરવામાં આવે, તો વધારે સારું. બેશક “સુતરને તાંતણું” સ્વરાજ્ય બતાવવામાં જે અપૂર્વતા રહેલી છે તે આમાં નથી. પણ અપૂર્વતાના ક્ષણિક ચમત્કાર માટે દરકાર ન કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ અત્યારે દેશમાં જે અદ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે એની ફલસિદ્ધિ કરવી હોય તો તે સારે જ થશે કે જ્યારે જે પ્રતિષ્ઠાના પ્રભાવથી જે દેશના વિવિધ ભાગોમાં તે તે ભાગને અનુકૂળ પડતાં ઉદ્યોગો માટે મંડળીઓ રચી દેશે. કામ ભારે છે: પણ તે ગાંધીજી માટે ભારે ન હોઈ શકે. વળી, એમાં જે વિવિધતા છે તે હિન્દુસ્થાનની પ્રુદ્ધિ અને કારીગરીની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને સન્તોષવા સંમર્થ છે, રેડીઓ માત્રથી જે સન્તોષ મળવો શક્ય નથી. વાચકે ધ્યાનમાં રાખવું કે આ સૂચના કરવામાં રેડીઆનો નિષેધ અભિપ્રેત નથી. પણ રેડીઆથી હિન્દુસ્થાનના ઔદ્યોગિક મહાપ્રશ્નનો મુકાદો થઈ શકે એમ નથી, તેથી હવે એક પગલું આગળ ભરી ગાંધીજી આ દિલચાલને વધારે વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપ આપે, ખીલ ન્હાના ધંધાઓને પંજુ પોતાનો આશીર્વાદ કે એમ વિનવવાનું તાત્પર્ય છે. પણ રેડીઆ ઉપર જ સંધળી સ્વદેશી ઉદ્યોગની દિલચાલ એકમ કરવાને બદલે અનેક સ્વદેશી ઉદ્યોગોમાં એ વેરી નાંખી હોત તો દેશમાં અત્યારે જે સાદાઈ પ્રસરતી જોવામાં આપે છે તે આ હોત? તેમજ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આવી રહેલી મોટી આર્થિક લૂંટ તે પરદેશી કાપડના બહેપારથી જ થતી હોઈ એનો જ ઇલાજ કરવાની પહેલી જરૂર નથી? આ કહેવું કબૂલ છે, અને છતાં નથી. જો ક્ષણિક ‘આનોલન’ રૂપે જ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મેં અવલોકી હોત તો એમની એકાગ્રતાથી અને સાદાઈથી હું સન્તોષ પામત. પણ એકાગ્રતા અને સાદાઈ એ મનુષ્યપ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે. અને એ દ્વારા મેળવેલી સિદ્ધિ તાત્કાલિક અને ક્ષણિક જ હોઈ શકે. માટે લાંબી નજરે મનુષ્યપ્રવૃત્તિની વિવિધતા ધ્યાનમાં લઈ, હિન્દુસ્થાનના આર્થિક ઉત્કર્ષના પાયા એમણે વિશાળ નાંખવા જોઈએ. પૂર્વે હિન્દુસ્થાન કેવળ સાદાધનો નહિ પણ સાદાઈ સાથે જ જાહોજલાલીનો પણ દેશ હતો—અને તેવો જ તે ફરી થવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા ખાતર પણ એણે અરજસ્તાન કે અફઘાનીસ્તાન થવું યોગ્ય નથી.

(૩) ત્રીજી સૂચના એ છે કે પ્રજામતના આધારો વધારે કાઉન્સિલોથી સ્વતંત્ર ને સ્વચાલ કરવામાં આવનાર છે એમ સંભળાય છે તેમાં વધારે ઉદારતાથી મતભેદને સ્થાન રહે તો સારું. અત્યારે તો હિન્દુ દેશબંધ સેવકોમાં અસહયોગી વિના ખીજે કોઈ વર્ગ જ સંભવતો નથી એવી સમજણ અને રીતબ્રાત યોતરફ આવી રહી છે. અસહયોગના નિમિત્તકારણને જોરથી પ્રકટ કરવા માટે એક પહેલ આ દીક છે, પણ સામા સામાનામાં આ વાત

પણ મૂકવી જોઈએ કે, અત્યારે પ્રજામત ઉપર અસહયોગનું જે એકચક્રને રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે તેથી હિન્દુસ્થાનના વિચારશીલ વર્ગની બુદ્ધિનો દેશને લાભ મળતો નથી. પંડિત મદન મોહન માલવીયાજી જેવા દેશસેવકને અત્યારે દેશના હૃદયમાં સ્થાન નથી એ કેટલાકને અસહયોગના રથ ઉપર ફરકતી બચપતાકા લાગતી હશે, પણ વસ્તુતઃ એ પ્રજાના હૃદયનું સાંકડાપણું જ બતાવે છે—અને એ સ્થિતિ હવે ત્ર્યંધ છે એમાં ‘પંડિતજીનો દોષ નથી, પણ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે.’ પણ ગાંધીજી પોતાના મતને વળગી રહી નાકની ઢાંડીએ સીધા ચાલ્યા ગયા નહોત, અને આસપાસના નેતાઓના મત પૂછવા અને પોતા સાથે મેળવવા રહ્યા હોત, તો આજ એમણે પ્રજાના હૃદયમાં અને સરકારના મગજમાં જે સ્થાન મેળવ્યું છે તે મેળવ્યું હોત? અથવા તો, તેવડે એમણે જે દેશકાર્ય સાધ્યું છે તે સાધ્યું હોત? એણે, પ્રજાનાં હૃદયમાં તેમ જ સરકારની દષ્ટિ આગળ મહાત્મા ગાંધીજી અત્યારે જે સ્થાન ભોગવે છે તે બહુજે અસાધારણ છે. એમની પ્રજાતમાં જે અત્યોક્તિક સ્વાર્થ-ત્યાગ, સાદાઈ અને નૈતિક બળ રહેલાં છે એણે હિન્દુસ્થાનના આધ્યાત્મિક જીવનને ઉન્નત બનાવ્યું છે, અને સરકારની હિંસાવૃત્તિને પણ દબાવી છે, બહુ માનવી નખાવી છે, અને અને કોઈકે અહિંસાવૃત્તિમાં પરિણામી છે. પણ પૂર્વાકા મધળા-ગુણ કાયમ રાખીને, પણ એ વૃત્તિને એવી વિશાળ બનાવી શકાત જેથી પંડિત માલવીયાજી વગેરે, દેશસેવકને એમાં સ્થાન રહેત—અને અસંખ્ય સૈનિક અને અલ્પસંખ્ય સેનાપતિ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને બદલે સૈનિક સેનાપતિ અને સેનાધિપતિ યોગ્ય પ્રમાણમાં ગોઠવાઈ રહેત. મુંડીબર સંસ્કાર પામેલા જનો (Intelligentsia) ને દેશ માનવો એ મ્હોટી ભૂલ છે, તેમ અસંખ્ય પ્રાકૃત જનો (masses) ને દેશ માનવો એ પણ એવી જ ગંભીર ભૂલ છે: પ્રભુ કેવળ શાસ્ત્રીઓનો ને પંડિતોનો નથી જ, તેમ ખાવા ફકીરોનો પણ નથી જ. ગૃહ-સ્થાપનમાં રહી જ્ઞાનપૂર્વક સંન્યાસધર્મ આચરનાર કર્મયોગીઓનો છે.

“હિન્દુદિતચિન્તક.”

કેટલાક પત્રો.

(૮)

પરમ પ્રિય:

વર્ષો પહેલાંની વાત યાદ આવતાં આજે હૃદય ગ્લાનિમય બને છે. સંધ્યાનાં આંખં કિરણોથી નભમંડળ ઘેરાતું હતું, પક્ષીઓ કલરવ કરી પાંખાં ફરતાં હતાં, અને ગોરબ હાડી મલીન જેવું બનતું આપણા ન્હાના ગામનું પાદર સાંત ચતુર્બલું હતું; ચંદ્ર કે તારા હજી ગગનમાં પૂરા દેખાયાં ન હતા; તું તદ્દન સાંત જેવી આપણા ફળીમાં આટલાપર બેસી કાંઈ વિચારમય ગ્લાનિમાં પડી હતી. પરમપ્રિય પ્રસન્ન, આટલાની એક તરફ, પોતાના ન્હાના મગજની ક્ષમતા યક્તિ પ્રમાણે કાંઈક રમ્ભત જોડવતો બેઠો હતો. એા અસંખ્ય તારા અને અનંત આકાશ હજી ત્યાં એ ફળીમાં જેવાં ને તેવાં જ દીપે છે. પરમપ્રિય! તારી ગ્લાનિમય સુદ્રમાં કાંઈક ગંભીરતા આવી ગઈ હતી. હું એક સામેના ન્હાના પથ્થર પર બેસી પ્રસન્નની રમ્ભત જોતો બેઠો હતો. તારા મહેરા પર ગંભીર શોકની અસર ન હતી, પરંતુ આંખમાં એ અસરથી કિંચિત્ શોકની છાયા આવતી હતી. તારા મગજમાં એ વિચાર નિષ્કંટક ધ્વનિ કરી રહ્યો હતો, 'હું ન હોઉં ત્યારે પ્રસન્નનું શું? એા પરવરદિગાર! જગત્પર કોઈ નિરવાર્ય નિર્દોષ સંબંધ હોય તો તે માતા અને સંતાન વચ્ચે; મનુષ્ય જ્યારે જગત્પર ન હોય ત્યારે પોતે ઉપાડેલી જવાબદારી શી રીતે પ્રગતિમાં રહેશે એ વિષે વિચાર કરે, ત્યારે એ પોતાના આત્માની અમર સુંદરતા અને જગત્માં એ સુંદરતાને લીધે થતો વિકાસ, એ સંબંધ પર ઉજત તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી જોટલું કરવું ઘટે તેટલું કરે છે. મનુષ્ય વસ્તુતઃ વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ બેના પર સંબંધ વિચાર કરી જીવનાર, ઈશ્વરની સહિત સુંદરમાં સુંદર પરિણામ છે. જૂતકાળપર મનુષ્યનું સ્મૃતિમય મધુરજીવન, વર્તમાનપર કર્મયોગનું ભવ્ય જીવન, અને ભવિષ્યપર વિકાસક્રમનું અમરજીવન ટકી રહેલ છે. તું જ્યારે હતી, ત્યારે આપણા ન્હાના સ્વચ્છ ફળીમાં સાંજે પાણીના છંટકાવ કરી, વેરાખગાસની સાંત સંધ્યા વખતે આપણે બેસતાં; વચ્ચે પ્રસન્ન દોડદોડ કરી ચૂકતો; આપણે અનેક રસમય ગાંધ્યાં મારતા બેસતા; આડોશી પાડોશીની ન્હાની છોકરીઓ પણ રસથી સર્વ સાંભળતી આનંદથી બેસતી. એ આપણું રસમય નિર્દોષ વર્તમાન જીવન જૂતકાળની કેટલીક મધુર સ્મૃતિઓપર રચાયેલું હતું. પરમપ્રિય! જે મનુષ્યને જૂતકાળનું સુંદર જીવન નહોય તે મનુષ્ય માટે વર્તમાનમાં કાંઈ આનંદ નથી; ભવિષ્યમાં કાંઈ આશા નથી; અને મધુરસ્મૃતિ જેવા સુંદર આરામ નથી.

ઈશ્વરની ભવ્ય સહિત સુંદરમાં સુંદર પરિણામ મનુષ્ય છે, પરંતુ મનુષ્ય જો, મધુર સ્મૃતિ પર કિંચિત્ શોકમય દ્રષ્ટિથી જોનાર અને કર્મયોગની પ્રવૃત્તિમાં, સર્વ સંયોગો વચ્ચે, ક્ષમતા સર્વ બળથી, પાણીના અપ્રતિહત પ્રવાહની આદ્ય પ્રગતિ કરનાર, તથા આ વિકાસને આજ્ઞાની સુંદર રેખાથી આગળ જાગમત જીવન સાથે સંબંધિત, ન હોય તો તે કાંઈ

નથી. મનુષ્યને કુદરત અમુક શક્તિ અને સંયોગ આપે છે. એ શક્તિ અને સંયોગની સમય સાથે, - માત્ર વ્યાવહારિક વંણિક બુદ્ધિથી નહિ, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ બે જીવનના અગત્યના તત્વોને ધ્યાનમાં લઈને, - જે મનુષ્ય અનુપમ ક્રાંતી કરી શકે, એવું જીવન સુંદર અને અમર બને છે; વસ્તુતઃ મનુષ્ય એક સુંદર અને અમર જીવનનો અંશ માત્ર છે. પરમ ચેતન્યમય જ્યોતિએ પુરૂષના વિકાસ માટે અનેક કાર્યક્રમ બનાવ્યા છે; સ્ત્રીના વિકાસ માટે, એક જ સુંદર અને ઉત્તમ કાર્યક્રમ છે; અને તે સ્નેહનો. માનસિક ક્રિયાના ઉંડા અભ્યાસીઓ સારી રીતે જાણે છે કે, મનુષ્ય જ્યારે, એવા વિષય પર વિચાર કરતો હોય કે, જે વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ અને સ્પષ્ટ દર્શન તદ્દન અસંભવિત નહિ તો કુપ્રાપ્ય હોય, ત્યારે એની આ અશક્તિ ખામી, કેટલેક અંશે પૂરી પાડવા, જેટલાં સાધન હાથ-હોય તેટલાં સર્વોત્તમ પોતાનાં સમગ્ર જીવનથી તે ઉપયોગ કરે છે; છતાં તેનું તદ્દન સ્પષ્ટ દર્શન એ કદી કરી શકતો નથી; એનું કારણ એટલું જ છે કે, વિષય બુદ્ધિગમ્ય નથી; હૃદયગમ્ય છે. કોઈ સુંદર ચિત્રકાર, જ્યારે પોતાની કૃતિમાં તક્ષીન બને છે, ત્યારે, એ ઘણા ઘણા રંગો, પીંછી ફેરવવાની પોતાની સમગ્ર જાનસિદ્ધ શક્તિનો, અને કલ્પના તથા સ્મૃતિનો, ઉપયોગ કરે છે, છતાં હજી કાંઈક કહેવું રહી જાય છે. 'ઓ અનંતકાલની ભાષા એક જ કાલમાં શી રીતે કરી શકાય?' એ હમેશાં અપૂર્ણ છે અને એનામાં હમેશાં અપૂર્ણ સુંદરતા છે. પોતાના કંદને, - જોણે બહાર ભૂંટી મંત સ્વરૂપમાં પોતાની પ્રિય પત્નીને લાડ લડાવતો હોય તેમ અનેક લાલન પાત્રન અને કલાથી વ્યંજીત કરનાર-ઉત્તમ પ્રતિભા ગવેયો, હાથની, પગની, કેટલીક વખત મુખની, અને અંકુસોસ ! કેટલીક વખત ચુક જણાતા ગંધની મદદથી પણ, સંપૂર્ણ રીતે ખતાવી શકે નથી. કેલાજીવનના આ સુંદર દર્શનને, માત્ર તેમનું હૃદય, કોઈ રીતે પોલી ન શકાય એવી ભાષામાં જાણે છે. એ ભાષા અંકુસોસ ! રૂપાંતરની દૃઢ બહાર છે. કલા એ વસ્તુતઃ હૃદયને - અને તેથી અવ્યક્ત - શબ્દકોષ છે. કલા એટલે માત્ર ચિત્ર નહિ; માત્ર સંગીત નહિ; માત્ર કાવ્ય નહિ; પણ હૃદયનો વિકાસ; એ વ્યક્તિગત છે એટલે એ બિનબિન પ્રકારે વ્યક્ત થાય; અને એનો વિકાસક્રમ, મનુષ્યના જીવનના ક્રમ જેટલો જ વિચાળ અને અનંત હોવાથી, એ અપૂર્ણ રીતે જ વ્યક્ત કરી શકાય. એટલા માટે જ કલા એટલે ગૂઢ શબ્દ કોષ. પરંતુ શબ્દ કેટલીક વખત જોડ શકાય છે, સાંભળી શકાતો નથી. અને જે કલાના ઉપાસકને શબ્દ જોવાની જાનસિદ્ધ શક્તિ હોય, તે પોતાની કલા પિંછીમાં લાવી શકે. પરંતુ એ સર્વ કલાના ઉપાસકો એક અથવા બીજી રીતે સંબંધીઓ છે. અને યાદ રાખવાનું છે કે, અક્ષર કે જે શબ્દમાં રહેલ અનેક રુચિ સંકેતોને વ્યંજીત કરવાનું સાધન છે તે મનુષ્યના હૃદયનું સ્વરૂપ છે. મનુષ્યનું કલાજીવન અતિ એના હૃદયજીવન સાથે સંગત છે અને તેથી જેનું હૃદય જેટલું વધારે સુંદર અને ઉત્તમ તેના પ્રભાવમાં જ તેની કલા વધારે સુંદર અને ઉત્તમ હોઈ શકે. હમેશાં મનુષ્ય જેટલું અનુભવે છે તેટલું કદી શકતો નથી. કેટલીક હૃદયગમ, નહાની સુંદર લાગણીઓ, કોઈ પણ રીતે વ્યક્ત થઈ શકતી નથી; કેટલુંક નૈતિકબલ, વ્યાકરણના સર્વ નિયમોને, ક્રિયાપદ કર્તા અને વિશેષણના સર્વ સંબંધ અને બંધનને છિન્નભિન્ન કર્યા વિના, નિયમબદ્ધ ભાષામાં ઉતારી શકાતું નથી; નહિ કે એમાં કર્તા અંપૂર્ણ છે, પરંતુ વિષય વધારે સંપૂર્ણ છે.

તે તે દિવસ પ્રસન્નને 'મહારી બાણી' કહીને બોલાવ્યો ત્યારે, મહેને એક વિચાર આપ્યો હતો. કેટલીક વખત બાંધકના હાંધ્યમાં ન્હાની ન્હાની, પરંતુ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન પણ ખુલાસો આપી ન શકે તેવી, રમણીય લાગણીઓ આવે છે. બાલક ત્યારે સંગીતના કાંઈપણ નિયમો જાણ્યા વિના, એ લાગણીઓને સંગીતમાં મૂકવા યત્ન કરે છે. એનું હૃદય આનંદ પામે છે, અને જે સ્નેહના ગૂઢ પ્રશ્નોને તત્ત્વજ્ઞાન; વિજ્ઞાન કે ન્યાય ઉકેલી શકતાં નથી, તેની અંદર તેના હાથથી સહજ છૂટી જતી હોય તેમ, અને માત્ર એ પોતે જ અનુભવતું હોય એમ નહિ, પણ માતા પિતાને પણ, આકસ્મિક રીતે સમજાવી શકતું હોય ('કે, સ્નેહ એટલે આવી કાંઈક એકતાર યજ્ઞ જવાની અને તેથી આનંદ પામવાની સ્થિતિ—) તેમ એ ઉત્તમ વાતાવરણમાં મગ્ન રહે છે. એ અર્ધવ્યક્ત મધુર શબ્દ કેટલેક અંશે કલા છે; કારણ કે, જે લાગણી થાય છે, તે લાગણીને કાંઈપણ સ્વરૂપે મૂર્તિમાન કરવાનો, પોતાના સમઅનલથી યજ્ઞ શકે તેવો, આ મત્ત છે, એ કલા છે. અને એવી રીતે એ બાલકનું જીવન કલાજીવન છે. અને તેથી જ તદારો એ બાલકરણના નિયમ વિના બોલાયલો શબ્દ કલા છે; કલા, સંપૂર્ણ હોય ને અન્યને રમણીય લાગે એટલું જ એનું ખરું સ્વરૂપ નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓના કંઈનું મોહક સંગીત માત્ર રમણીય નથી; એ જે માત્ર રમણીય હોય તો તે કળા નથી. એ મોહક સંગીતમાં જે અન્યથુણ, સાંભળનારને, પોતાના સમાન યુગલમાં હલકમયો વાતાવરણમાં લઈ, જવાનો છે, તે અન્યથુણ, કલાની ખરી ખૂબી સમાન છે. કલા એટલે; વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનો માનસિક ચમત્કાર; કલા એટલે બીજાને ઉત્તમ ઉદ્યમમાં લઈ જવાની આકર્ષક શક્તિ; એટલા માટે સ્નેહ અને કલા એ શબ્દો પર્વાય જેવા છે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીનું જીવન કેટલેક અંશે નૈસર્ગિક કલાજીવન છે. વસ્તુતઃ દરેક મનુષ્યના જીવનમાં કલા છે, અને કલાને કેળવણી યુક્તિમાં ફેરવી નાંખે છે; આનો અર્થ એમ નહિ કે, રસોએ કહ્યું છે તેમ, તદ્દન જાગલી સ્થિતિ એ કલા; પણ જે કેળવણી એમ શીખવાડે કે, 'મનુષ્યની લાગણીને યોગ્ય માન આપ્યા વિના તર્કની મદદથી, જીવનના સર્વ પ્રસંગો પસાર કરી શકાય છે,' એ કેળવણી, મનુષ્યનું કલાજીવન અને તેથી તેનો વિકાસક્રમ ઊંચાંબિજા કરી નાંખે છે.

પરમપ્રિય! હિંદુઓનું જીવન કલા પર રચાયેલું હતું. હિંદુઓના કેટલાક માંગસિક પ્રસંગો, એ કલાના અને ઉત્તમ પ્રતિભા કાવ્યના મૂર્તિમત્ત નમૂનાઓ છે. જાણે આનંદથી કંઈ ઉભરાઈ જતો હોય, અને તે સર્વ આનંદ રોમરોમમાં પ્રગટ થતો હોય, તેમ તેના સર્વ અંગપ્રત્યાંગ બેઠીને, વ્યક્ત યજ્ઞ જતું હિંદુ રમણીનું આનંદમય વદન અને પુત્રને યનયન નાચતા ઘોડાપર સ્વાર એઈ પરણવા જતો જોઈ, તેનું સ્નેહથી સર્વ ગૂઢ સંચા-ઓથી અનેક ભાષામાં, પણ એક જ અર્થમાં દર્શાવી શકાય એવું નયન, એ કલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે !

કલા એટલે સહાનુભૂતિ. અને એ રીતે કલા એ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અગલનો અંશ. બાલકનું કરણમય રસથી દીન બની જતું, અને પોતાના જેવા અન્ય ન્હાનાં બચ્ચાંઓને

જોઈ, ક્યારેક ગુપ્તદર્શી, જાના શોકની અનેક લાંબીઆથી ખરડાયેલું વંદન, ક્યો સહૃદય પુરુષ, કલાના પ્રદેશમાં ગયા વિના જોઈ શક્યો છે ? એજ જ્ઞાનેન્દ્રિયલક્ષના ગુપ્તદર્શી જાની સંસારજોનેન્દ્રેરાપર કાંઈ એર ખૂબીથી, ચિત્રકર લાવી શકે છે; અરે તેજ રંગને કવિ શબ્દમાં રૂપાંતર પમાડી શકે છે. કારણ કે અતિ ઉચ્ચ ઉદયનમાં શબ્દ એ અનેક રંગ છે; અને અનેક રંગ એ શબ્દ છે; શબ્દ એ સુગંધ છે; અને સુગંધ એ રંગ છે. પરંતુ એ કલા માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસ્તીમા પર જ રહેનાર છે. એટલે અન્યતરંક એની દ્રષ્ટિથી, વસ્તુ સ્થિતિપર નજર ફેરવી, ધડીભર એ વાતાવરણથી ડોલાયમાન થઈ જવું એ સહાનુભૂતિનું ઉત્તમ દર્શન છે; અથવા એ ઉત્તમ કલા છે. કલા એટલે હુન્ન એમ પણ ખરું. વસ્તુતઃ મનુષ્યના જીવનક્રમને કલાની સાથે સંબંધ છે. એક મનુષ્ય પોતાના ઉચ્ચ ઉદયનને મુક્તિ આપી વિના, ધડીભર અનેક મનુષ્ય સાથે અનેક રીતે રહી શકે એ પણ 'કલા' છે. સ્ત્રીનું સ્નેહમય જીવન અને સહાનુભૂતિની અતિ ઉચ્ચ દ્રષ્ટિ કેળવ્યા પછી પ્રાપ્ત થતું સહૃદય જીવન એ એકજ વસ્તુનાં બે સરખાં અઢધિયાં છે.

જે સ્ત્રી શ્વસર શ્વેદમાં ધડીભર પારકા જણાતાં દીવર નહું દને ખેતના જેવા સ્નેહથી ભેટી શકે, અને લગભગ અનપ્યા શ્વસરને શ્વેદ પિતાના જેટલી માનની દ્રષ્ટિથી જોઈ શકે—એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્ત્રી જીવનનો એ અગત્યનો ધાર્મિક અંશ ગણે, તે સ્ત્રીનું સ્નેહ જીવન અતિ ઉચ્ચ વાતાવરણમાં છે. અથવા તો જીવનમાં જે કલાનો વિકાસક્રમ જીવનનો વિકાસક્રમ સાથે સંગત કરવાનો છે તે એ કરી ચૂકી છે.

હિંદુઓનું શ્વેદજીવન આવી રીતે કલાજીવન હતું. અને 'કલા' એટલે આજ દિવસ સુધી સમજાયું છે તેમ માત્ર પૈન્સીલની મદદથી, અમુક સિદ્ધાંતો સમજી શકનાર, દોરી શકે તેવું ચિત્ર જ નહિ;—'કલા' એટલે કાવ્ય; સ્નેહજીવન; કલા એટલે સુંદર શ્વેદજીવન; કલા એટલે, ચારિત્ર; અને છેવટે કલા એટલે, આતાપિતાનાં હુન્નથી ટળવળતાં પોતાનાં નહાનાં બચ્ચાં લઈ, ગમગીન દિલે, પરંતુ સ્વાભિમાન પૂર્વક, પોતાનો મજબૂત કુહાડો ખભાપર લઈ મજૂર લાકડાં ફાડવા નીકળે એ સ્થિતિ! એ મજૂર અમુક અંશે કલાનો જ ઉપાસક છે. કલા એટલે કેવલ વાતાવરણ નહિ; એ વાતાવરણમાંથી ચૈતન્ય લેવાની આહક શક્તિ. એજ મજૂર જ્યારે બચ્ચાંને પાળવા માટે, નિરાશ્રિતશ્વેદની સંસ્થામાં જાય, ત્યારે એનામાં દયા છે, એમ કદાચ કંઠી શકાય, પરંતુ એ કરજીરસમાંથી સુંદર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી અભિમાનપૂર્વક બચ્ચાંને પાળવાનો જે જુરસો (Spirit) તે ધારણ કરવાની શક્તિ એનામાં નથી; અને તેથી એ દયાળુ હશે પરંતુ એનામાં કલા નથી; એટલે જીવનનો આદર્શ નથી.

કેટલીક વખત નખળા મનના મનુષ્યો જુરસો એકદમ શ્વેદ કરી શકે છે; એનામાં ધડીભર, શક્તિ આવે છે; પરંતુ એ શક્તિને યોગ્ય સ્વરૂપમાં ક્રિયાત્મક કરવી એ માત્ર 'કલાવીર' જ કરી શકે. "શક્તિને ક્રિયાત્મક કરનાર ઉચ્ચ માનસિક સ્થિતિ

એનું નામ સ્વાત્મ ભોગ.” અને તેથી કલાજીવન એ સ્વાત્મભોગનાં પરિણામ પામે છે. વસ્તુતઃ જો સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યની અનેક માનસિકક્રિયાનું પરિણામ હોવાનું જણાવે છે, તે સ્થિતિ કલાના પ્રદેશમાં, સુંદર વાંતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની (to-form attitude of life) નૈસર્ગિક શક્તિમાં, સ્વાત્મ ભોગ ગેળવવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. કુદરત આની રીતે એા પરમપ્રિય ! મનુષ્યના વિકાસક્રમ માટે અનેકદ્વાર ખુલાં રાખે છે; વસ્તુતઃ કાર્ય પોતે કાંઈ નથી. એ કાર્ય મનુષ્ય કદ બાવનાથી કરે છે, એનાં પર સર્વ આધાર છે. વિશ્વનું નિયમિત ચક્ર એ આંતે માત્ર વિચારનું પરિણામ છે. બ્રાહ્મણના ધર્મ ગુરૂ તરફ આરેક ધિક્કારની દ્રષ્ટિથી જોનાર મેકાલે તરફ એની સંકુચિત દ્રષ્ટિ મર્યાદા માટે, તત્ત્વજ્ઞાનીને અ-દ્વસોસ થાય તેવું છે. બ્રાહ્મણના વેષમાં, અલગત જંગલી જેવું કાંઈ હતું નહિ; અને સમ-દના વેષમાં સુધરેલ જેવું કાંઈ છે નહિ. એ મનુષ્યે જો કશું એજ એનું કલાજીવન, એનો સનાતન ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસની તત્ત્વ મર્યાદા એમ પણ દર્શાવે છે કે, મનુષ્ય જીવનનો સમગ્ર વિકાસ એ માત્ર એની નૈતિક ક્રિયતિ છે, કલા અને સ્નેહ એ એાપર્યાય શબ્દો હોવાથી અને કલાજીવન અથવા સ્નેહજીવન સ્ત્રીના મધુર સ્વભાવને વધારે યોગ્ય હોવાથી, સ્ત્રીનો વિકાસ એમાં છે; કુદરતે ન સમજી શકાય એવો કાંઈક શુભ સંકેત સ્ત્રી પુરુષના ભેદમાં અને એના આકર્ષક સંયોગમાં પણ વિદ્યુત્વેગથી દોડ્યા જતા અનેક માનસિક વિચરણોમાં રાખ્યો છે. એ માનસિક વિચરણ સાથે, સ્ત્રી પુરુષના ભેદમાં રહેલી અગમ્ય એકતા હું ત્હને સ્પારેક કુદીરા; અલારે આપણી એક ન્હાની ઘાત. યાદ આવે છે.

પરમપ્રિય પ્રસન્ન પવનથી ઉડ્યા જતા ન્હાના બાલના શુભા. જોઈ, એક દિવસ ત્હેં એમ કહ્યું કે આનો ફોટોગ્રાફ કેટલો સુંદર લાગે; આપણે તે દિવસ નંદલાલને બોલાવી પ્રસન્નનો ફોટો લીધો. નંદલાલ ઉત્તમપ્રતિભા ફોટોગ્રાફર છે; પરંતુ એનામાં એ વિધાનો વિકાસ એ માત્ર યુક્તિ છે. એનો જીવનવિકાસ એનાં કાર્યની સાથે સંગત નથી. અર્થાત્ પોતાના વિકાસ માટે આ કાર્ય પ્રાપ્ત થયું છે એમ એ અચેત્ત સમજ્યો નથી. એ સ્થિ-તિ એા પરમપ્રિય ! તે દિવસ આપણે ત્યાં એક વાણીયા મિત્ર આવ્યા હતા તેના જેવી છે. એ બહુ મધુર બોલતા-અચારેક જાણે એની સમગ્ર. સ્નેહ-શક્તિ બહાર કાઢતા હોય તેમ નિષ્કારણ મંદ હસતા; અને સ્પારેક તો એ જાણે આપણા સમાગમમાં અતિ આનંદ પામતા હોય તેમ અજણાટ હસતા. અરુએમ ! જૂદા જૂદા ભાવો દર્શાવતા એના વદનના ફેરફારમાં એનું હૃદય સામેલ હતું નહિ. અને તેથી મનુષ્યને ધગવાની અનેક ભાષા વદન પર આલેખી રાખવાનો, આ એનો અધમ આપાર એ અધમતાની છેડી નિરાની હતી. મનુષ્ય અધમ હોય, અને તે પણ સ્વાભાવિક-ત્વારે મનુષ્યના અધઃ પતનનું એ છેલ્લું પગથીયું છે.

એનાથી નીચે, જેનામાં ચૈતન્ય હોય, પરંતુ કાંઈ ઉદ્દેશ ન હોય એવું પ્રાણી જ છે. કાંઈપણ જાતની ઈરામ બાવના એખ્યાં વિના કાર્યકરનાર નૃસમ્મ લગભગ પાસવ અવસ્થામાં છે. અને તે દિવસ એ ત્હને સાંગરતું આપણે ત્યાં મે

ભારી નાંખવા આગ્યો હતો; એણે પોતાના મનજીવ ખમાપરથી ભારી હડસેલી નાંખી અને પોતાનું દરેક દરેક અંગ, આવા પ્રામાણિક કાર્યથી પોતે પોષે છે, એ માટે ધડીભર, નીચે નાંખેલી, ભારી તરફ એ સ્વાભિમાનપૂર્વક પરંતુ આભારદર્શક વિનયથી જોઈ રહ્યો; પરવરદિગારની સારી સહિષ્ણુ પોતે હજી ખુશનુમા પ્રભાતના રંગ જોતો પોતાનું વદ્ધ પરંતુ મનજીવ શરીર આવી રીતે જળવી શકે છે એ માટે ધડીભર આભારદર્શક વિનિતતા એના ચહેરા પર આવી જતી. એ પોતાનું શરીર કડીને, ન્હાનું કુદરતી, સ્નેહપૂર્વક સંતોષથી સાચવતો; અને જરૂર પડે તો પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ, પોતાના સહુથી ન્હાના પાલક માટે, સારો મીઠો ખોરાક લેવાનું ચુકતો નહિ. નંદલાલ ફોટોગ્રાફર કરતાં એનામાં જીવન-વિષે કોઈક ઉત્તમભાવના હતી. અને તેથી એનું જીવન એ વસ્તુતઃ “કલા જીવન” કહી શકાય; એણે ભારી હડસેલી નાંખી અને સારપછી ઉભો રહ્યો એ કલા હતી. એણે માત્ર ભારી હડસેલી નાંખી હતી અથવા પોતાના ન્હાના બચ્ચાને માટે ખરાબ ખોરાક લઈ, પોતે સારો દારૂ ખરીદ કર્યો હતો તો એ ‘કુક્તિખાજ’ મનુષ્ય કહેવાત એ વ્યવહાર જળવી શકે છે; પરંતુ પોતાના પ્રાપ્ત કાર્યથી ઉચે ચડવાની જે ઉત્તમ માનસિક સ્થિતિ તે પ્રાપ્ત કરવાની એનામાં કલા નથી. કુલચંદ આપણા ધરપાસે નવો દુકાનદાર જ હતો. અને એની મીઠી જખાનથી સાંજરે લોથપોથ થઈ આવતા મજૂરોની મોટી ધરાડી એ બાંધી શક્યો હતો. વ્યવહારકેશલ ગણાતા મનુષ્યોએ એને ‘આવડત’ વાળો ગણ્યો હતો; અને મજૂરોના પરસેવાથી થતા દરેક પૈસામાં એ અરધો પૈસો વસુલ કરતો. એણે બહુ સાફ ધર બાંધ્યું; અને ધડીભર મનુષ્યને આનંદમાં ગરકાવ કરે, એવાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રો એણે પોતાના દિવાનખાનામાં મૂક્યાં હતાં; એનું દિવાનખાનું બહુ ઉત્તમપ્રતિના નમૂનાઓથી ભરપૂર હતું; છતાં એનામાં કલાતો નહિ જ હતી.

દરેક કાર્ય કાં કલા ખનાવી શકાય છે એવેવા તો એમ્કોઈ નથી. કાર્યને કલા ખનાવવાની યુક્તિ એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્મયોગ. કર્મનીરતી નજર જીવનના સનાતન ઇતિહાસ તરફ હોય છે. કુલચંદની નજર એટલી સંકુચિત હતી કે માત્ર વ્યાવહારિક યુક્તિખાજ મનુષ્ય બની શક્યો. દુકાનદાર બ્યારે મીઠી જખાનનો ઉપયોગ ધરાડી વધારવા માટે કરે સારે એ યુક્તિ જાણે છે; બ્યારે એનો જ ઉપયોગ એવી મીઠાશથી પોતાના નિસાના ગરીબ ધરાડોની આંતરિક અવસ્થા બાંધી, પોતાનાથી અને તેટલો સ્વાત્મભોગ અર્પણ કરવા માટે કરે, સારે એ કલા જાણે છે. કલા વિષે કોઈક વધારે હું લેને એક બીજા પત્રમાં લખીશ.

સાધન એ કોઈ નથી એમ ખરું; છતાં સાધન પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો એ પુરુષાર્થ છે; અને તે એટલા માટે કે એમાં કેટલાક આત્મજોગના સોનેરી પ્રસંગો મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ કાર્ય એવું નથી કે જે ઉત્તમ ન હોય. અથવા એવું કોઈ પણ સ્થલ નથી કે જેમાં અધમતા પ્રવેશ ન કરી શકે. સર્વ આધાર મનુષ્યના ચોતોનો ચિંતકસપ્ત છે.

પરંતુ રે! અને આ સર્વ ભાવના ઠંલવવાનું ત્હારા જેવું સુંદર સ્થાન ક્યાં? સં-

ધ્યાના આજીરિજોયી. ઘેરાંતા નગમંડળમાં કેટલાક તારા ઉગી નાકળ છે; ધડાબર પ્રસાન્ત બનતા જંગલ તરફ—અને તે આપણા હજી પણ પ્રિય લાગતા ઝરણા તરફ હું આશાથી—રે મધુર સ્મૃતિના આનંદમય શોકથી જોઉં છું એ જંગલ હજી પણ એટલું જ ગાઢ અને પ્રસાન્ત છે; અને ક્યારેક, બાનેના પ્રખર ફિરજોા જેવી ન રાકે એવા કેટલાક રચલમાં હું જાઉં છું ત્યારે જાણે કોઈ કાદવનિક અવસ્થામાં હું ધડીબર સારી સદિ ભૂલતો હોઉં તેમ, આનંદમય મધુર સ્પર્શ સહિમાં પડું છું ને સાંજરે ત્યાંથી પાછા ફરતાં આપણી કુંપડા તરફના, કેટલાક છિન્ન બિન્ન પુષ્પના રોપ જોઈ, એક વાત વિદ્યુત્વેગથી યાદ આવે છે: હું જઈશ ત્યારે એ કુંપડીમાંથી સત્કાર કરવા કોઈ સામે નહિ આવે! એા નિર્ગપ નિષ્કારણ હાસ્ય કરતું કોઈ ખાલક, ઉદાસ ભડું સામે આવે! એા પરમપ્રિય! આ કાષ્પનિક મધુર સદિનો આમ સંહાર થાય છે, ત્યારે હું શન્ય દ્રષ્ટિથી ક્ષિતિજમાં અસ્ત થતા સૂર્ય તરફ જોઈ રહું છું ને એવી સ્થિતિમાં છેવટ, અનેક પક્ષીઓના એક પછી એક પછી એક મંદ બનતા બધા સ્વરો શાંત થાય છે. એા પરમપ્રિય!

નયને હજી શોકની ધાર વહે

રસ મેતન : જીવન જાય અરે!

ગોરીશંકર ગાયરધનરામ જોશી.

ધર્મ પ્રવૃત્તિ.*

રાજ્ય દિલીષ વસિષ્ઠમુનિની હોમધેનુ બચાવવા માટે પોતાનું જીવન આપવા તૈયાર થયા, ત્યારે માયાથી સિંહે તેને કન્યું હતું કે એક ગાયને માટે તું જીવન સર્મપણ કરવા તૈયાર થયો છે, તે યુક્તિયુક્ત નથી, તું જીવનો રહીશ તો તારી પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકીશ.

દિલીષે તેને એ કારણો બતાવ્યાં. પ્રથમ તો હું દાનિય છું માટે દુઃખિતું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે, બીજું, હું અસારે પરાધીન છું, માટે જીવ આપીને પણ મારા માલિકે સોંપેલ કાર્ય સિદ્ધ કરવા હું બંધાએલો છું.

આજકાલ જોને યુટિલિટિ-અથવા હિતવાદ કહેવામાં આવે છે—જેની સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞા પુષ્કળ લોકોનું પુષ્કળ સ્વપ્ન છે—તે મુજબ વિચાર કરતાં દિલીષના હિસાબમાં જૂલ થઈ

* આપુ, રામેન્ડ્ર મુંદર ત્રિવેદી એમ. એ. પી. આર. એસના એક ભેષપરથી.

હતી એમ જણાય છે. એક પ્રકારની ભાવપ્રવણતાને વશ થઈ આટલું બધું સત્યાનાથ વાંળવા તૈયાર થવામાં છેલ્લે ખરેખર વિચાર મૂકતા જ બતાવી હતી ગાયનાં જીવન કરતાં તેનાં જીવનનું મૂલ્ય વસિકની પાસે કદાચ ન હોય, પણ સમસ્ત-સમાજ આગળ તો વધુ હતું, એ વાત વસિક પણ સ્વીકારતો.

વાર ! દિલીપની વિચાર મૂકતા સ્વીકારી લઈએ, પરંતુ આજકાલ આ યુટિલિટી તત્વના જ્યજ્યકારના દિવસોમાં પણ એવા ઘણા લોકો જણાય છે કે જેઓ કર્તવ્યનો નિર્ભય કરતી વખતે યુટિલિટી અથવા સમાજનાં હિતપરિભાણનો હિસાબ ન કરતાં કેવળ ભાવપ્રવણતાને જ વશ થાય છે.

ખરેખર ! આ પ્રાચીન વસુંધરામાં મનુષ્યોએ લાંબો વખત વાસ કરી ધર્મેષુ અને ભવ મેળવ્યો છે; તોપણ તેઓનાં જીવનમાં ક્યું કામ કરવું યોગ્ય છે, તે કામ શા માટે કરવું યોગ્ય છે, આ સાધારણ તત્ત્વોનો નિર્ભય હજી સુધી થયો નથી. શું કરવું ને શું ન કરવું એનો નિર્ભય કરવામાં પડેલો પણ ગોથાં ખાય છે.

તોપણ કેટલાક સમાજમાં કેટલેક સ્થળે મનુષ્યનાં કર્તવ્યનો નિર્દેશ શાસ્ત્રોનાં વિધાન દ્વારા થયો છે ખરો; અને એ વિધાન પર હસ્તક્ષેપ કરવાનો, અથવા તેની શુદ્ધિપ્રકૃતિમાં સંદેહ કરવાનો અવકાશ સામાજિક મનુષ્યોને જરાપણ નથી. પારકી માલિકીના આખા પરચી ફેરીઓ પાડી ખાવી કે નહિ, એ બાબત સંદેહ ઉપસ્થિત થતાંજ તેનો ખુલાસો શાસ્ત્ર કરી દે છે કે તેમ કરતાં પકડાવાથી માર પડશે. આ શાસ્ત્ર તે આપણો પીનલ કોડ; આ દંડવિધિનો કાયદો હયાતીમાં હોવાથી કેટલાંક સાંસારિક કાર્યોમાં કર્તવ્ય નિર્ભય કરવાની માયાફટ કરવી પડતી નથી.

પરંતુ પીનલકોડમાં જેનો નિર્દેશ પણ ન હોય, તેવાં હજારો નાનાં કે મોટાં કાર્યો મનુષ્યો આગળ હંમેશાં ઉપસ્થિત થાય છે. આવે વખતે કયે રસ્તે જવું, કયે રસ્તે જવાથી સુંખી થવાસે વગેરે બાબતોનો નિર્ભય ન કરી શકવાથી આપણે આકૂલ અને દિશામ્રણ થવું પડે છે. તેવાં કાર્યો કરવાના રસ્તા એટલા બધા હોય છે, અને વિશ્વાસુ ભોમિયાનો તોરો એટલો બધો હોય છે, કે ગરીબ બિચારા મુસાફરોની આ સ્થળે શોચનીય અવસ્થા થઈ પડે છે.

આ સ્થળે સંપ્રદાય નામના ભોમિયા આશ્વાસન આપે છે, કે આવે સ્થળે પણ એક ઉપાય છે. તેઓ ધર્મશાસ્ત્ર નામક એક ખીજ પીનલકોડ તરફ આંગળી કરી કહે છે કે આ કોડની અવસ્થા મુજબ આલો, તેથી તમારું બધું થશે. ને માનશો તો આ લોક અને પરલોકમાં જ્ય મેળવશો, નહિ માનો તો સજા થશે. તેની અવસ્થા મુજબ શા માટે આલોએ, એ પ્રશ્ન કરતા નહિ. પીનલકોડની અવસ્થા જ્ય રાજશક્તિએ કરી છે, તેમ

આ કોડની વ્યવસ્થા પણ ખીજ કોષ શક્તિએ કરી છે, તે શક્તિપર તમારું પ્રભુત્વ નથી. કોષપિણુ પ્રકારની આનાકાની ન કરતાં એ શક્તિની વ્યવસ્થા માનવી તમારું, બહુ ચરો.

આ પ્રમાણે કોષ એક શાસ્ત્રનો આશ્રય લેતાં ધણી સગવડ મળે છે; પોતાની બુદ્ધિપર આધાર રાખવો પડતો નથી, તેથી પોતાની જવાબદારીનો બોલો હલકો થવાથી શાંતિ મળે છે એ વાત સ્વીકારવા યોગ્ય છે. પરંતુ ધણી કાર્યોમાં અંતરાત્મા આવાં ચોખ્ખાં શાસન માનવા માગતો નથી; ઉલટું ધણો વખત વિદ્રોહી ચર્ષ ઉઠે છે. બધા સમાજનાં ધર્મશાસ્ત્રોએ કેટલાંક કાર્યને પાપ અને કેટલાંકને પુણ્યરૂપ માનેલાં છે; પરંતુ શાસ્ત્રો વચ્ચે અને સંપ્રદાયો વચ્ચે તે બાબતમાં ભયાનક ભતભેદ છે. તેમાં પણ જ્યારે એક સંપ્રદાય સુવિધારે નિશાળે જવું અને નરહત્યા કરવી એ જાને કાર્યને માટે એકજ સજ્જ પ્રમાણે ત્યારે તે વ્યવસ્થા તરફ વિદ્રોહાચરણ કરવું એજ કર્તવ્ય છે એવો આગ્રહ કેટલાંય મનુષ્યોનો અંતરાત્મા કરી રહે છે.

આ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યનાં જાતરમાં conscience નામનું કંઈક છે. તે ધણી વખત તેમનાં મનમાં અશાન્તિ જગાડે છે. આ કોન્સેન્સનું દર્શનશાસ્ત્ર સંગત દેશી નામ મળે તે હોય, પણ સરળ ભાષામાં તેને આપણે 'સહજ ધર્મપ્રવૃત્તિ' એવું નામ આપી શકીએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં જેને અંતર્યામી કહે છે, તેનુંજ સ્વરૂપ આ સહજ ધર્મપ્રવૃત્તિ છે. માણસો જ્યારે એક બાજુ જવા ઇચ્છે છે, ત્યારે આ પ્રવૃત્તિ તેને ખીજ બાજુએ ઈચ્છે છે. ધર્મ-શાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, લોકશાસ્ત્ર વગેરે બધા પીનકદાઢ જ્યારે માણસને એક બાજુએ જવાનું ફરમાવે છે; ત્યારે આ અંતર્યામી તેને ખીજે રસ્તો ખતાવે છે, ખરેખર માણસોને ધરમાં કે ક્યાંય શાંતિ નથી. મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં આ કિંબ્લતકિમાકાર પ્રવૃત્તિ ખીજ પ્રવૃત્તિઓ સાથે હંમેશાં કાળે કરવામાં રોડાઈ રહી છે; આથી હિતાકાંક્ષી બંધુઓ વિનંતિ, ઉપદેશ અને બીક ખતાવા જે કર્તવ્ય ખતાવે છે, તે બધું આ સહજ ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉધઢાવી નાંખે છે, અને આમજનોના ઉપદેશોની ઉપેક્ષા કરી, તેમની ખીકની પરવા ન કરી માણસને ખીજે રસ્તો ખતાવે છે.

મનુષ્ય જ્યારે પોતાની પ્રવૃત્તિઓની પ્રેરણાથી, અથવા મિત્રોનાં ઉપદેશથી એક રસ્તો નક્કી કરી નિશ્ચિંત થાય છે, ત્યારે તેના અંતરમાંથી કોઈનો ગંભીર સ્વર બહાર આવી તેને સાવધાન કરી દે છે. પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા હવે તેને ચલાવી શકતી નથી; હિતેષીની હિતચાહી હવે તેને સારી લાગતી નથી; શાસ્ત્રનું શાસન તેને નમારું લાગે છે; યુદ્ધિચિદિત્ત્વ અથવા અન્યાન્ય દાર્શનિક તત્ત્વોની ક્ષતિલાભગણના અને હિસાબનિકાસ પણ તે વખતે રસાતળમાં જતાં રહે છે.

માયાત્રી સિંહ જ્યારે દિલીપને નાના પ્રકારનાં વાકયોથી ક્ષતિમાત્ર ગણના અને હિસાબ નિકાસની વાતો વડે કુર્તવ્ય ખતાવી રહ્યો હતો, તેજ વખતે દિલીપની સહજ સરસ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિએ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. માણસોનું સૌમાન્ય છે કે જુદીજુદી નીતિ, જુદા જુદા ઉપદેશ તથા જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો જ્યારે માયા જગ વિરતારી મનુષ્યપત્તા ચમુને અંધ ખતાવે, અને તેને સત્યાનાશના રસ્તાપર લઈ જવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેનો આકૃંચિત સરસ મુરચ ધર્મસંસાર તેને તે વિપત્તિમાંથી ખચાવી લે છે. મનુષ્યોના આ સ્વાભાવિક સહજ સંસ્કાર અથવા પ્રવૃત્તિની કૃપાક્ષેપી રીતે ચર્ચ? એ પ્રશ્નો જવાબ શું નથી?

આ રચયે મનુષ્યની પ્રકૃતિની આલોચના કરવાની જરૂર છે. મનુષ્ય સ્વભાવથીજ સુખાન્વેષી છે. અહીં સુખ અને દુઃખની દાર્શનિક વ્યાખ્યામાં ઉત્તરનાની જરૂર નથી, સુખ અને દુઃખ શબ્દથી શુ સમજાય છે, તેનો સૂક્ષ્મ વિચાર ન જરીએ તોપણ એમ કહી શકાય કે મનુષ્યનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે સુખ શોધે છે અને દુઃખથી દૂર રહેનાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમ કરવામાં મનુષ્યનો દોષ પણ નથી. કારણ કે મનુષ્ય તેમ કંઠમાં પ્રકૃતિવડેજ ચોમ્યો છે મનુષ્યનો બીજો ધર્મ ગમે તે હોય, પણ પોતાના હૃદયનું રક્ષણ કરવું, એ તેનો પ્રથમ અને સ્વાભાવિક ધર્મ છે. જીવન રક્ષા માટેજ તે સુખની, શોધ અને દુઃખનો પરિહાર કરતો રહે છે. જે પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા બીજી રીતની હોત, જે મનુષ્યોમા જીવનનું રક્ષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ન હોત, જે મનુષ્યો સુખ એડી સ્વભાવથીજ દુઃખ તરફ દોડતાં હોત, તો જગતના ઇતિહાસમાં મનુષ્યજાતિને લગતા વિભાગોનું અસ્તિત્વજ ન હોત. જે જીવનને અનુકૂળ છે તેનું નામ સુખ, જે જીવનને પ્રતિકૂળ છે તેનું નામ દુઃખ. માટે જેને જીવન-મારણ કરવાનું છે, તેને સુખ મેળવવું પડશેજ, દુઃખ તજવું પડશેજ, તેમ કરવાને તે બાધ્ય છે. તે મિવાય તેનો છૂટકોજ નથી. કોઈ કોઈ વખતે એવું જણાય છે ખરૂં કે સુખનો શોધ કરવા જતાં મનુષ્ય વિપત્તિમાં મગ્ન છે, તેવું જીવન વિપદચ્ચરત થાય છે; પરંતુ તે પ્રકૃતિના બંદોબસ્તનો દોષ છે; ખરી રીતે તો મનુષ્ય માત્રને, પ્રકૃતિ દેવીએ સુખની શોધમાજ નીચ્યાં છે.

માણસોએ મનુષ્યત્વ મેળવ્યા પહેલાં જીવન મેળવેલું હતું. સંસારમાં મનુષ્ય પણ એક જીવ છે. તેનામાં જીવનરક્ષાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ રહેલ છે એ પ્રવૃત્તિ ન હોત તો તેઓ અત્યાર સુધી ટકી રહ્યાં હોત નહિ, અને પાપ-પુણ્ય તથા ધર્મધર્મની બાજતનો વિચાર કરવા માટે આપણે આમ તર્ક કરવાની પણ જરૂર રહેત નહિ. જીવનરક્ષા એજ મનુષ્ય-રૂપી જીવનો પહેલો અને મોટો ધર્મ છે. બીજા જીવોની સાથે આ રચયે તેઓનું સાધન-રણપણું છે જીવનરક્ષાના અનુકૂળ માર્ગમાં તેઓને ચાલવું પડશે, નહિ તો તેઓનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ. પ્રકૃતિએ આ રીતની વ્યવસ્થા કરી છે, અને પ્રકૃતિએ તે માટેજ તેઓને સુખાન્વેષી કર્યાં છે. કયો માર્ગ જીવનનો અનુકૂળ છે, તે વિચારવાની શક્તિ બધાં મનુષ્યોમા સરખી હોતી નથી; તે કમલે કમલે વિચારવા જતાં જીવનનું રક્ષણ પણ ન થાય; જીવન એવું ભયાનક છે. તે માટે પ્રકૃતિએજ તેનામા કેટલીક મનોવૃત્તિની સૃષ્ટિ કરી છે. તેથી મનુષ્યમાજ જીવનના રક્ષણ માટે પ્રકૃતિએ આપેલ મનોવૃત્તિને વરા યત્ર ચાલે છે.

જે સ્વભાવજન મનોવૃત્તિનું નામ સુખાન્વેષણ-પ્રવૃત્તિ અથવા દુઃખ પરિહાર પ્રવૃત્તિ, જીવ એ પ્રવૃત્તિને વરા યર્થ ચાલે છે, તેથી જ તેની આજ સુધી કલાતી રહી છે. એટલું ખરૂં છે કે જે સુખાન્વેષણ-પ્રવૃત્તિ મનુષ્યોને સર્વજન અને સર્વદેહ સાચા રમ્તે-જીવનને અનુકૂળ રસ્તે લઈ જતી નથી. એટલે પ્રકૃતિની વ્યવસ્થાનો દોષ છે. પરંતુ મનુષ્યને તો તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી. જીવન રહે કે ન રહે, પણ તેને તો સુખની શોધ કરવીજ પડે છે. વળી અધિકારા રચયે સુખ જીવનને અનુકૂળ અને દુઃખ જીવનને પ્રતિકૂળ છે માટે જીવ સુખ ઇચ્છે, અને જીવધર્મ મનુષ્યો પણ બીજાં જીવોની માફક સુખની શોધ કરે,

તેમાં તેનો દોષ નથી. એ પ્રકૃતિનો કાયદો છે. એથીજ માણસોનું મંગળ છે; એ સાચી વાત છે; એ વાત જીંદી-મૈત્રેયો નહિ.
 મનુષ્ય જીવ છે અને જીવ માત્ર સુખાન્વેષી છે, પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા આ સુખ્યની છે.

અહીં સુધી કંઈ ગોંધાંધાં નથી. પરંતુ પ્રકૃતિ વ્યવસ્થા બહુ ભયંકર છે. એક જીવનું જીવન નષ્ટ ન કરે તો બીજા જીવનું રક્ષણ થાય નહિ; એકને જેથી સુખ, બીજાને તેથી દુઃખ; બીજાને દુઃખ તે આપીએ તો પોતાને સુખ મળે નહિ. આ પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા છે. અને આ વ્યવસ્થા હિંસરજન આ કુનિયાની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. જોગત વિના જીવનની રક્ષા થાય નહિ, અને જીવનો આહાર જીવન.

વ્યવસ્થા ભયંકર છે, પરંતુ તેપર તમારો કે મારો હાથ નથી. પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા ઉપર તમારું કે મારું પ્રભુત્વ નથી. જીવન રાખવું જ જોઈએ, પણ અન્યનો નાશ કરી સિવાય જીવન રહેવાનું નથી. આ પ્રવર્તન પ્રત્યેક જીવ કરે છે, જીવમાત્રની આ દિશામાં જ ગતિ છે પરિણામે ધોર જીવન સંગ્રામ મચી રહેલ છે. જગતિક વ્યાપારના મૂળમાં આ દંડ છે; અને એ દંડ ઉપરજ આ સંસારની રચાવના થઈ છે. જગતના વહેવારમાં સર્વત્ર સર્વદા એક પ્રકારની પ્રતિબંધિતાનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત છે, તેનું મૂળ આ-સ્થળે જ છે. અહીંથી જ સાફ અને નરસું, સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

મૂળમાં દંડ છે; સંગ્રામ, વિવાદ રક્તપાત છે; છતાં તેના વિના ચાલવાનું પણ નહિ. દંડમાંથી જ દુઃખ, દંડમાંથી શુભ; દંડમાંથી જ પાપ જન્મે છે. છતાં દંડહીન, દુઃખહીન, પાપહીન જગત કેવું હોત, તે કલ્પનામાં પણ આવતું નથી. કવિની કલ્પનામાં કદાચ આવી શકે ખરું. જે જગતમાં દંડ નથી, દુઃખ નથી, ધર્મ પણ નથી, મરણ નથી, પાપ નથી—પછે સુખ છે, ધર્મ શાન્તિ છે. અધિચ્છન્ન યોગ્ય છે, અખંડિત વસંત છે. મનુષ્યો મલ્લપવન પ્રસરી રહ્યા છે—એવું જગત કદાચ કવિની કલ્પનામાં આવી શકે, પરંતુ તેવાં જગતની પ્રકૃતિ કેવી હશે, તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી અગોચર છે. જરામરણહીન, દુઃખ દંડહીન હયાતી અને નાસ્તિત્વ વચ્ચે શો ભેદ છે તે મને કોઈ સમર્થવરો તો હું તેનો આભારી થઈશ.

પ્રકૃતિની આ અભિવ્યક્તિ, આ વિચિત્રતા અને સૌન્દર્ય, જીવનનો આ ઉદ્દેશ અને વિકાસ એ સનાતન દંડ અને વિરોધને લીધેજ ઉત્પન્ન થયાં છે. શુભ સિવાયનું જીવન નથી. દુઃખ વિનાનું સુખ નથી, પાપ સિવાયનું પુણ્ય નથી, શુભ અને જીવન, સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્ય એક જ સિદ્ધાન્તો બે બાજુ છે; જગતનું આ સર્વ પ્રધાન સસ છે.

જીવનરક્ષા માટે જીવો વચ્ચે જે દંડ, મારામારી, કાપાકાપી મચી રહી છે, તેનુંજ પરિણામ જીવની આ અભિવ્યક્તિ—ઉચ્ચનો આધારીય નીચનું તિરેબંધ; દુર્બલનો પરાજય અને સમજનો ભય—છે. જીવન સંગ્રામરતે પ્રાકૃતિક નિર્ધારન થાય છે, તેથી અભિવ્યક્તિ, વિકાસ, ઉન્નતિ થાય છે; તે સાથે જ નવીન આકાંક્ષા, નવીન આશા, નવી અશાન્તિ અને નવીન દંડનો જન્મ થાય છે. જીવોમાં આ દંડ સર્વત્ર સર્વદા વર્તમાન છે, અને જીવસમાજમાં મંડુલ્યો વચ્ચે આ દંડની પરાક્રમ છે. (અપૂર્ણ.)

મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે.

જંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ વર્કસ લીમીટેડ.

એલ્ડીન્ડન રોડ, મુંબઈ.

આપણા દેશના લોકોના શારીરિક બંધારણને આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઓ-
મેલાઈન તૈયાર કરેલ દવાઓ વધારે માફક આવે છે એવી સંપૂર્ણ આપણા અંગ્રેજી
અને અર્ધ-અર્ધોની પેશ-દવા યતી બધ છે. એટલે તેઓ પણ દેશી દવાઓ-દુરથી
વાપરવા મંડવા છે.

દુત્તમ અને અકસીર તથા પ્રમાણમાં સોંધી દેશી દવાઓ વાપરી જેવાનો દરેક
સ્વદેશાભિમાની અંધુને વિનંતિ કરીએ છીએ.

આપણે વિજ્ઞાન-દેશી વૈદને લગતું અનુભવી વૈદ-ગણરોના ત્રેણેથી ભરપૂર-માણિ-
કનો નમૂનાનો અંક મંગાવી જુઓ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

અસાધારણ મોંઘવારીને સમજે તા. ૧-૮-૨૦ અમારી દવાઓના ખાવોમાં ધનાર
દેરશીર જાણુ તા માટે નવું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવો.

તારતુ શિરનામું જંડુ.
કાલિયાદેવી પ્રાન્થ.
ની બાટીયામદાજન વાડી.

જારનાનું—

એલ્ડીન્ડન રોડ, મુંબઈ.

સવાજમ.

૧૫૪ મે સર્વ માટે ર્વી એકનઃ—૨. ૩-૮-૦ રૂપિયા સાકારયુ (પોસ્ટેજ માટે.)

મળવાનું ઠેકાણું:—વસન્ત આશ્રિત. —અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પોષ્ટ ઓફિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં-સ્વીકારવાનો નિયમ કર્યો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. ઓ. દ્વારા સવાજમ મોકલોવવાનું નક્કી વિનંતિ છે.

૨. મનિઓર્ડરથી સવાજમ બરવાથી અમારી સહીની પર્કોય તમને મળશે.

વ્યવસ્થાપક.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-આવનગરમાં.

વેચાતાં પુસ્તકો.

૧. આપણા દેશનો ઇતિહાસ (ઉન્નત પદ્ધતિપર લખનાર. અધ્યાપક) } કોમન ૦-૪-૦
વૃત્તિદ્રષ્ટાઈ કાલીદાસ બટ્ટ. નિવાસી શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન.
૨. હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર } ૦-૩-૬
(ઉપશાળ લેખકની કલમથી લખાયેલું)
૩. ખાસવાર્તા. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કાલેવરની સુન્દર } ૦-૭-૦
પ્રસ્તાવના સહિત સંગ્રહ કરનાર ચિરિભયકર ભ. જયેશ મુખ્ય
અધ્યાપક શ્રી દ. મૂર્તિ ખાલમદિર)
૪. ભગવાન બુદ્ધ. (લખનાર ગિરિભયકર જયેશ-અધ્યાપક કાલેવરની } ૦-૪-૦
પ્રસ્તાવના સહિત બીજી આવૃત્તિ.

પોસ્ટેજ બદલ.

સખો:—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-આવનગર.

વસન્ત

इदं सत्यं सवया भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષે ૨૦, અંક ૪.

[માસિક]

વેંશાખ, સંવત્ ૧૯૭૭.

વાદળાં ! વરસો કે વીખરાઓ.

(આશાગોડી.)

વરસો કે વીખરાઓ,

વાદળાં !

વરસો કે વીખરાઓ.

ફોકટ યાને ધેરાઓ ?

વાદળાં !—

કૂડાપાડી કુખ્લમુખ સમ

યાને મટેલાં જાણુઓ ?

વાદળાં !—

જલથી બર્ષાં જો, બારે મરો કાં ?

કાં મૂંઝવો ને મૂંઝાઓ ?

વાદળાં !—

પારખેનો બંગસો,
નડિયાદ,
તા. ૧૮:૧૯૨૦.

- ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

પ્રાર્થના.*

વર્તમાન પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી સંસ્કારાએલા જનો સેવાને માને છે, પ્રાર્થનાને માનતા નથી: જગતમાં રહી ન્હાનાં મોટાં કર્તવ્યો કરવાં એ જ પ્રભુનું ખરું આરાધન છે, બગ-વદ્ગીતાનો શબ્દ લઇને બોલીએ તો ‘કર્મયોગ’ એ જ મનુષ્ય અને પ્રભુ વચ્ચેનો ‘યોગ’ માને જોડાણ, ગાંઠણ છે—એમ તેઓની માન્યતા છે. ખરેખર, આ કર્મ કરવામાં ન્તે ‘યોગ’ અનુભવતો હોય, એટલે કે જગતનાં કર્તવ્યો કરવાની સાથે એ ક્રિયામાં પ્રભુનો સંસ્પર્શ થતો લાગતો હોય,—અર્થાત્, ‘કર્મ’ને જ ‘યોગ’ માની સેવા એમ નહિ પણ કર્મમાં યોગ અનુભવતો એટલું સીકારણ—તો આ સિદ્ધાન્ત સામે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ આ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ કેટલીક વાર એવી યોગ્ય મર્યાદાની બહાર જોવા જવામાં આવે છે: તે એવી રીતે કે એમાં સેવાધર્મનું પ્રતિપાદન કરવાની સાથે પ્રાર્થના-ધર્મનો નિગેષ કરવામાં આવે છે.

ગયા શતકના ધર્મસંબંધી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પ્રાર્થના સામે આ એક મોટી દલીલ થતી વાંચીએ છીએ કે ‘પ્રાર્થનાથી શું થઈ શકે?’ સાચાંસે આપણી સમક્ષ એવું જગત ખુલ્લું કર્યું છે કે જે કાર્યકારણભાવની સાંકળથી દૈ જકડાએલું છે, બદે જે એ સાંકળ-રૂપ જ છે, અને જેમાં એક રેખ માત્ર પણ ન્યૂનાધિકતા કે અન્યથાભાવ કરવાનું આપણું સામર્થ્ય નથી. એવી ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે કે એવી કાર્યકારણભાવની સાંકળ તોડી શકાય એમ માનવું એ જગતમાં ઉપલબ્ધ થતી વસ્તુસ્થિતિથી ઉલટું છે એટલું જ નહિ, પણ એવી માન્યતાથી તો જગતને તેજમાંથી કાઢી અન્યકારમાં નોખવા જેવું થાય છે: કારણ કે, જગતમાં મનુષ્ય બચહાર કરી શકે છે તે એવી માન્યતાથી જ કે જગત નિયમબદ્ધ છે, એમાં ન્યૂનાધિકતા થઈ શકતી નથી, અને એવી કાર્યકારણભાવની સાંકળ તોડી શકાતી નથી. તમે બોલો છો અને હું જ્ઞાન દઈ છું તે એવી માન્યતાથી જ કે જે શબ્દ તમે ઉત્પન્ન કર્યો છે તે શબ્દતરંગના વિસ્તારના નિયમાનુસાર મેંદારા અવલુને પહોંચરો, અને એ ઇન્દ્રિયગોચર થતાં ભાષાના નિયમાનુસાર હું એનો અર્થ કરી શકીશ. હવે, વિષયને—પ્રાર્થનાને—આ વાત લાગુ પાડતાં દેખાશે કે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી એ શૂન્યતા છે, કારણ કે પ્રાર્થનાથી પ્રકૃતિના નિયમ તોડી શકાય નહિ, પ્રભુ પોતે એ નિયમ તોડતો નથી, તોડી શકે જ નહિ.

અર્વાચીન યુરોપે પ્રાર્થના સામે આ મોટો વાંધો ‘Natural Order’ માને દૌતિક પ્રકૃતિના નિયમદ્વારા જોયો. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ એ જ વાંધો વિચિત્ર

* બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં વિદ્યાર્થીએને ધાર્મિક વિષય ઉપર ન્હાના ન્હાના ઉપદેશ આપાય છે. એમાંના એક અંગ્રેજી ઉપદેશ ઉપરથી.

'Moral Order' યાને કર્મકલ્પભોગના મહાનિયમદ્વારા બેયો* હોતો* તેઓને સુરેલી એ પ્રતીત થઈ હતી કે કર્મો કર્મનાં ફળ ભોગવનાં જ પડે, અને જે ભોગવીએ છીએ તે કર્મો કર્મનાં જ ફળ છે, ત્યાં પ્રાર્થનાથી આપણે ઈશ્વર પાસે શું કરાવી શકીએ? કાંઈ જ ન કરાવી શકીએ, બલકે, મીમાંસક સિદ્ધાન્તાનુસાર, કર્મનો મહાનિયમ એ જ ઈશ્વર છે.

આ આંલેખો—પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન જગતમાં—વિદ્વદ્ધુદિના જ ઉભય-કાળમાં જનસંમુદાય તો પ્રાર્થનાને માને છે જ. પ્રભુ 'કર્તુમ્, ચકર્તુમ્, અન્યથાકર્તુ સંમર્થઃ' છે એ સર્વદેશમાં અને સર્વકાળમાં ઈશ્વર સંબંધી મનુષ્યજાતિની સામાન્ય સમજણ છે, અને એ સમજણને પોષનારાં, આપણે ત્યાંના સાહિત્યમાં એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ દર્શાવેલા તે દ્વૈપદીયસ્ત્રપૂરણ અને ગન્ધર્વમોચન છે. એના વિવેચનમાં ઊતરવાનું કે એના આધ્યાત્મિક અર્થ તારવવાનું આ સ્થાન નથી, પણ એ જે દર્શાવેલા રમરણપૂર્વક અસંખ્ય આર્થ હૃદયોએ હઃખનાં વખતમાં લગવાનું ચરણ શોધ્યું છે, અને તેઓને તે મળ્યું છે—એટલી વાત પ્રકૃત વિષયના ચિન્તનમાં તોંચીને, અનુભવમાનથી પૂર્વોક્ત વાંધાનો ઉત્તર ન કરતાં, એ વાંધાને સામાન્ય મનુષ્યજાતિની કગોરીએ ચઢાવીશું.

મનુષ્ય આ નિયમબદ્ધ જગતમાં એક રેખા માત્ર ન્યૂનાધિકતા કે અન્યથાભાવ કરી શકેતો નથી એ વાત ખરી છે? સામાન્ય મનુષ્યબદ્ધ તો એથી ઉલટું જ જુએ છે: મનુષ્ય કણે કણે પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક કાર્યમાં વચ્ચે પડે છે, એના પ્રવાહને તોડે છે, એવો આપણો રાતદિવસનો સતત આલતો અનુભવ છે. આ પથર હું અહીંથી ઉપાડીને તહીં મૂકું છું એમાં આલતી પ્રકૃતિની રિયતિને હું બદલતો નથી તો શું કંઈ છું? આ પાણીનો ખાલો ઉપાડી આ તરફના મુખે હું ધરું છું એમાં કાર્યકારણની પરંપરા આલતાં જે મૂલ્ય ચાત તેને હું અટકાવું છું એમાં કાણ ના કહી શકશે? પણ તમે કહેશો કે આ બંને ઉદાહરણોમાં કાર્યકારણના નિયમનો ભંગ યતો નથી, માત્ર એક કાર્યકારણની પરંપરામાં બીજો હું બળ્યો, વા મેં બીજા કાર્ય કારણપરંપરા ભેગવી એટલું જ પથર એક ટેકાણે પડી રહ્યો હતો ત્યાંથી બીજો ટેકાણે લઈ જવામાં, મેં મારી પોતાની જાતને કાર્યકારણની પરંપરામાં નાંખી, અને પ્રકૃતિના નિયમ પાળાને જ હું એને અહીંથી તહીં લઈ ગયો; તે જ પ્રમાણે, જળ વિના પેલા તરસ્યા મનુષ્યની નાડીઓ તૂટવા જતી હતી ત્યાં એ કાર્યકારણની પરંપરામાં વચ્ચે પડીને મેં એ મનુષ્યને જળ આપીને એ પરંપરા તોડી, તેમાં કાર્યકારણભાવનો એ નિયમ તોડ્યો નહિ, પણ કારણ-સામગ્રીમાં ફેરફાર કરીને કાર્યમાં ફેરફાર કરી દીધો. આ ખુલાસાના ઉત્તરમાં સામાન્ય મનુષ્યજાતિ આટલું જ કહેશે: વાહ, આ તો મનુષ્ય જ્યારે કંઈ પણ કૃતિ કરે છે ત્યારે પ્રકૃતિ સાથે જોખજતો એનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે એનું સમજદર્શન ચયું.

* આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોને Natural Order યાને પ્રકૃતિના મહાનિયમનું ભાન નહોતું એમ કાલ્પવર્થ નથી. એ ભાનના તો ઘણા પૂરાવા છે. પણ પ્રાર્થના અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સિદ્ધાન્તમાં નોડેલો વધી તે મુખ્ય ભાગે કર્મનો મહાનિયમ હતો.

પ્રકૃતિની ચાલતી રિયતિમાં એ કાયર મારી રહે છે, એના વહેના પ્રવાહમાં બંધ બાંધી રહે છે કે પ્રવાહને તોડી રહે છે, અને ત્રીજું કયક લાગે તો એક પાછળ એક ચાલતાં કાર્યકારણનાં ગાડાંની હારમાં ડાંગ મારી એનો ભરવાડ એ હારને તોડી રહે છે તથા આમ કે તેમ વાળી રહે છે—આ વસ્તુસ્થિતિનો ગમે તે ખુલાસો આપો, એનું ગમે તે રીતે વર્ણન કરો—પણ વસ્તુસ્થિતિ છે તેનો નિષેધ કરી શકાશે નહિ. જડ પ્રકૃતિની સાંકળમાં વિભંગ કરનારી મનુષ્યપ્રકૃતિની અવગણના કરીને જે તત્ત્વજ્ઞાન રચાય છે તેમાં મનુષ્ય પોતે પોતાને જ ગણવેો બૂલી જાય છે: પેલી દસાડીઆની વાત—દસ દસાડીઆ ઊભાડીએ ગયા, જાડ નીચે પહોંચીને સંધનાં માણસ ગણવા માંડ્યાં, ત્યાં નવ ચર્ચા! ગણનારે પોતે પોતાને જ ન ગણ્યો! તેમ, મનુષ્ય જ્યારે વિજ્ઞાના નિયમ દૃઢ છે, એમાં રેખ પણ આડી અવળા ખેંચી શકાતી નથી, એમ કહે છે ત્યારે વસ્તુતઃ જડપ્રકૃતિને પોતાના પ્રયોજનને માર્ગે વાળી શકનાર એવી પોતાની જ અત્યંત શક્તિને એ બૂલી જાય છે.

એમ કહેવામાં આવશે કે જડપ્રકૃતિના પ્રવાહને મનુષ્ય સ્વચ્છિન્નથી ચર્ચેજી વાળી રહે છે એમ નથી, પણ જડપ્રકૃતિના પ્રવાહમાં મનુષ્યપ્રકૃતિનો પ્રવાહ ભજે છે, અને પ્રયોગ પોતપોતાના નિયમને અનુસરે છે; અથવા તો, મનુષ્ય અને બાહ્ય જગતમાં એક જ મહા-પ્રકૃતિના નિયમ પ્રવર્તી રહ્યા છે: અર્થાત્ જે કંઈ છે—બાહ્ય વા આન્તર—તે સર્વથા અચળ નિયમને વશવર્તી છે. આમ ઉભયથા નિયમ જ નિયમ છે, સ્વેચ્છાથી કશું નથી. તેમાં એક ખંડ-ખીન ખંડ સાથે સંબંધમાં આવી એક ખીન ઉપર અસર કરતો જણાય, પણ એ બે ખંડમાં, વા બે ખંડ મળી જે એક ગોલ (ખજાંડ) થાય છે તેમાં, બહારથી કાંઈ એક સૂચી (ટાંચુડી) પણ ભેંસી રહે એમ નથી.

આ વિષય—દ્રશ્ય અને દસ્ય ઉભય મળી—એક અખંડ પદાર્થ છે એ કપૂલ છે. પણ એ અખંડ પદાર્થ શો છે, એ વિચારની બાબત છે, અને એનો ચર્ચાર્ય નિર્ણય દુરશ્ચીનને કયે છેડેથી આપણે જોઈએ છીએ એના ઉપર આધાર રાખે છે: અને છેડા સરખા નથી—એક છેડેથી જોતાં વિપરીત ભાસ બહુ અન્ધકાર છે, બીજે છેડેથી પ્રકાશ અને ચર્ચાર્ય-દર્શન છે: એક છેડેથી દ્રશ્ય તે તે દસ્યનો એક વિભાગ બની જાય છે, બીજે છેડેથી જોતાં દસ્ય તે દ્રશ્યથી સર્વજિતો અને ઘટાતો પદાર્થ પ્રતીત થાય છે. આ (૧) દ્રશ્ય અને દસ્યનો વિવેક, અને (૨) દ્રશ્યથી દસ્ય બને છે દસ્યથી દ્રશ્ય બનતો નહીં એ સિદ્ધાન્ત, તે અદ્વૈત વેદાન્તનાં ત્રણ પગલાંમાંનું પહેલું અને બીજું પગલું છે: દ્રશ્ય અને દસ્યનો ભેદ સમજવો, અર્થાત્ દસ્યમાં દ્રશ્યને સમાવી દેવો નહિ, મનુષ્ય તે પ્રકૃતિનું જ પૂતળું છે એવી પૌરુષદીન મતિ રાખવી નહિ, એ વેદાન્તનું પહેલું પગલું. તે પ્રજી, દસ્ય દ્રશ્યનો સર્જકો અને નિરન્તર સર્જકો પદાર્થ છે, અને દ્રશ્ય એને સ્વપ્રયોગજ્ઞાનુસાર ઘડી રહે છે એવી પૌરુષમય મતિ કરવી એ વેદાન્તનું બીજું પગલું. (ત્રીજા પગલાંની ચર્ચા અત્રે અપ્રસ્તુત છે). આ બીજું પગલું ભરીને જોતાં, મનુષ્ય પ્રકૃતિનો નિયન્ત્રકૃતી સુખ ચર્ચ જાય છે, અને જે જે હપ્તે છે તે તે સાધે છે, ને ને મારે છે તે તે પામે છે. પ્રકૃતિના આઠવી દ્રશ્ય એવન આત્મા

હાડી ચીસ પાડે અને મૈત્ર્યપન પરમાત્મા એને હોડાવે નહિ એ મંજાવત છે? ધર્મને વરેલી મિતિને હુણે કનડા જાવ અને તે વખતે એ મિતિ પ્રજુ, મ્હારી લાજ ગયો!" એમ હોડા લડ્યથી કચ્ચારે તો પ્રજુ એની લાજ કેમ લૂંટાવા દે? લૂંટાવા દે તો પરમાત્માએ આ જગતનું મુદ્દાન* હોડી દીધું જાણું, આ જગત દેવનું મટી અમરનું ધર્મ રત્નું સમજું. સ્વયં દૃષ્ટિએ જોતાં જ્યારે જીવસતી પ્રાર્થના ન સંભળાઈ અને પ્રજુએ એને ત્યજ દીધો, તે જ વખતે એણે એને વસ્તુતઃ ત્યજ દીધો નહીં, બલકે સ્વીકાર્યો હતો: અને તેજ વિવસંથી પુરોષમાં એના ધર્મશાસ્ત્રનું ચક્રપ્રવર્તન આરંભ્યું હતું.

હોડા લડ્યતી પ્રાર્થના કહી નિષ્ફળ જતી નથી: પણ તે દેવ પ્રત્યે હોતી જોરએ, અમર પ્રત્યે નહિ. જગત હોધું વળી જાઓ, એના નિયમો નુકી જાઓ, તેજને રથાને અન્યથા વ્યાપી રહો, પુણ્યને બદલે પાપ પ્રવર્તો—એવી પ્રાર્થના તે "પ્રજુ! તમે આ વિશ્વમાં ન હો!" એમ કહેવા સમાન છે. એવી પ્રાર્થના ન સંભળાય તો પ્રજુ સાંભળતો નથી એમ ન કહેવાય, કારણ કે એવી પ્રાર્થના અમર પ્રત્યે જ છે કૃષિર પ્રત્યે નથી. એથી ઉલટા પ્રકારની પ્રાર્થના કહી સંભળાયા વિના રહી નથી, અને મનુષ્યજાતિનો સમગ્ર ઇતિહાસ એનો સાક્ષી છે: જગત પરમાત્માના નિયમથી ચાલે, એ નિયમના પ્રભાવથી જગતનું કલ્યાણ થાઓ, જગતના અધારા પ્રજાઓમાં નવાં જાનવાં ફરજો પડો, જગતમાં પાપનો ક્ષય થાઓ અને પુણ્યની શ્રદ્ધ પામે—એ જ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં એની હોડી ઇચ્છા જોવામાં આવે છે, અને એ જ ઇચ્છા સફળ થઈને, મનુષ્યજાતિ જગતની દશામાંથી નીકળી સંસ્કારવાળી દશામાં પગલાં ભરતી જાય છે.

સાર—

- (૧) પ્રાર્થના સામે વાંધો કે—પ્રાર્થનાથી પ્રજુતિના નિયમને ઉલટાવી સાકાય નહિ: પ્રજુતિ, કાર્યકારજનના નિયમથી જાંધાએલી છે.
- (૨) એનો ઉત્તર કે પુરુષ પ્રજુતિની કાર્યકારજનપરંપરાને પ્રતિજ્ઞા તોડે છે, એ પરંપરાની વચમાં પડે છે.
- (૩) પ્રજુતિ અને પુરુષ મળી એક અખંડ વિષ્ણુ બને છે, જેમાં પરમાત્મા પણ કાંઈ ફેરફાર કરી શકે નહિ—એ ખરું.
- (૪) પણ, એનો ઉત્તર કે—પ્રજુતિ અને પુરુષ—સ્વ અને દશ—એનો સંબંધ વધારે હોડા ઉતરીને વધારવા જગત છે કે પ્રજુતિ પુરુષને પડે છે તે કરતાં પુરુષ પ્રજુતિને પડે છે એમ કહેવું વધારે ઉચું અને વધારે સારું છે.

અને(૫) મનુષ્યજાતિની સંસ્કૃતિ (Civilization) એ પુરુષની પરમાત્મા પ્રત્યેની પ્રાર્થનાની, અને એ પ્રાર્થનાના ફળ રૂપે પ્રજુતિ ઉપર એણે મેળવેલા વિગતની, સનાતન ધૈર્યજા છે.

આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

કવિ અને મહાત્મા—

હાલમાં “ મોડર્ન-રિવ્યૂ ” માં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે અસહયોગ સામે પ્રબળ આક્ષેપ કર્યો છે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ એનો, ‘ મંગ ઇન્ડિયા ’ માં ઉત્તર આપ્યો છે.

કવિશ્રીએ નણુ પત્રો લખ્યા છે* તેમાં પહેલામાં મહાત્માજીએ ‘ હિન્દુસ્થાનમાં ને ’ આધ્યાત્મિક સત્ત્વ જન્યત્ કર્યું છે, તથા ‘ નારાયણસેના ’ કરતાં ‘ નારાયણ નીતિ ’ મહિમા સ્તાકાર્યો છે, એની કવિએ પ્રશંસા કરી છે. બીજામાં ગાંધીજીના અસહયોગ ’ સામે સખ્ત વાંધો લીધો છે કે અસહયોગ એ અભાવાત્મક છે, ભાવાત્મક નથી: બૌદ્ધ ધર્મે જેમ ‘ નિર્વાણ ’ એટલે કે દીવો બ્રહ્મવર્ણનો ઉપદેશ કર્યો, પણ ઉપનિષદની માફક બ્રહ્મભાવ યાને આનન્દપ્રાપ્તિ ન બતાવી—તેમ ગાંધીજી શાળાઓ તાળવે છે, પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની યોજના કરતા નથી એમ દષ્ટાન્તપૂર્વક કવિનો આક્ષેપ છે. ત્રીજામાં કવિ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ તથા પૂર્વની સંસ્કૃતિ સ્વીકારવા ગાંધીજી ને ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તે સામે કહે છે કે ખરી સંસ્કૃતિની ભાવના તે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય છે, અને એ સમન્વયને બદલે વિરોધ ઉપદેશવામાં ગાંધીજીની ભૂલ રહેલી છે.

ગાંધીજીએ વચલા પત્રનો ઉત્તર વાળ્યો છે. પણ એમાં અસહયોગ એ વસ્તુતઃ ભાવિ તમજ ન છે એમ સિદ્ધ કરવાનો એમનો યત્ન નથી. પ્રત્યુત્તર અભાવાત્મક પ્રતિતિનો બચાવ છે: ઉદાહરણ—સદાચારી જીવન ગાળવા માટે પાપનો મંગ ત્યજવો જોઈએ, ખેતરમાં સારો પાક ઉપજવવા માટે નકામાં જડીબ્માં ઉખાડી નાંખવું જોઈએ. છત્પાદિ: કહે છે: અને કવિશ્રીએ બ્રહ્મવિદ્યા અને બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશનો બોદ દષ્ટાન્તરૂપે સેતાં બૌદ્ધધર્મના ‘ નિર્વાણ ’ સામે ઉપનિષદનો ‘ મુક્તિ ’ શબ્દ મૂક્યો હતો. કવિશ્રી ઉપનિષદની ભાવના ‘ બ્રહ્મભૂય, ’ ‘ બ્રહ્મ-ભાવ, ’ ‘ સત્સંપતિ ’ છત્પાદિ અનેક ભાવાત્મક શબ્દોમાં પ્રકટ કરી શકતા: પરંતુ હર્માંગ્યે એમણે ‘ મુક્તિ ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો—જેથી મહાત્માજીને બતાવવું સહેલું થયું કે ‘ મુક્તિ ’ એટલે છુટવું, એ પણ નિર્વાણ જેવું જ અભાવાત્મક, અને વળી ઉપનિષદ પણ નકારભાવનો મહિમા ‘ નતિ નૈતિ ’ એ મહાવાક્યમાં પોકારે છે.

* મે’ માસના મોડર્ન રિવ્યૂમાં પ્રકટ થયા છે.

+ અગ્નિ અને દુર્યોધન વચ્ચે કૃષ્ણ અને એમની સેનાની વહેંચણી થઈ—ત્યારે અગ્નિને કૃષ્ણ માગી લીધા અને દુર્યોધને કૃષ્ણની સેના પસંદ કરી.

‡ ગૌતમ જીહ્વો પોતાનો ઉપદેશ જુદા તાત્પર્યનો હતો—અહંતા બ્રહ્મવર્ણનો હતો—એમ આ લેખકનું માનવું છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં “ હનુમાન ગરુડો સંવાદ ” સુપ્રસિદ્ધ છે. બંને એકએકથી બળીયા છે, બંને વિષય ભક્ત છે. મહાત્મા અને કવિવરના સંવાદમાં આપણી પ્રાકૃત મતિ કોને વિજયમાળ પહેરાવી શકે ? તથાપિ બંને આગળ એક એક ક્ષણ એ માળ ધરી હોય તો કેવું ?

મહાત્મા ભૂદી નામ છે કે કવિશ્રી કવિસંપ્રદાયમાં બંગાળના વૈષ્ણવ ધર્મના અને ‘બ્રાહ્મ ધર્મ’ ના અનુયાયી છે. એમનું બ્રહ્મ શંકરાચાર્યનું ‘નેતિ નેતિ’ નથી, પણ વૈષ્ણવ આચાર્યનું સત્ત્વ ચિત્ત આનન્દ છે. એટલે નેતિ નેતિનું મહાત્મા એમને શું કામ આવે ? કવિશ્રીએ ‘અસહયોગ’ ને અભાવાત્મક કહ્યો ત્યારે એના એકદેશ ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી—જે એકદેશની પણ મહાત્માશ્રીએ પોતાના વાદમાં રક્ષા કરી. પણ વસ્તુતઃ સાચો અને જોડો ‘અસહયોગ’ તે ‘આનુશંસ્ય’ અને ‘અહિંસા’ શબ્દની માફક દેખીતો જ અભાવાત્મક છે. જેમ ‘અહિંસા’ તે સૂકું વેરાન નહિ પણ કરુણા અને મેત્રી(પ્રેમ)નું બર્ણું પૂર છે, તેમ ખરો અને જોડો ‘અસહયોગ’ તે સરકારનો ત્યાગ નહિ, પણ આત્મબળનો સાક્ષાત્કાર છે.

૧ તે જ પ્રમાણે ગાંધીજીનો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે વિરામ પણ અપ્રાચીન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જ છે, અને પૂર્વની સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રેમ તે પ્રાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ ઉપર જ છે. પણ આ પ્રાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ તે ગાંધીજી ઉપદેશ છે તેવું જ જીવન નહોતું. સાદું અને તપોમય જીવન એ જીવનના આદ્ય અને અન્તિમ આશ્રમ રૂપે રહી મધ્ય જીવનનાં મોનમાં સૂર પૂરતું હતું અને સુગરત જીવનને એક મધુર સંગીત બનાવતું હતું. કવિવરની ઉપમાં લાઇએ તો, તંજૂરાના સૂરની માફક જીવનના ગાનને ખેંચી યવો એ શક્ય હતું. પણ તંજૂરાના સૂર એ જ જેમ સપાટ ગાન નહિ, તેમ સાદું અને તપોમય જીવન એ જ પૂર્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ નહિ. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સત્ય ગ્રહણ કરતાં ગાંધીજીની ભાવનાની અપૂર્ણતા સમજાય છે; સાથે એ પણ સમજાય છે કે કવિવર જે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયની ભાવના શોધે છે તે શોધવા માટે એમણે હિન્દુસ્થાનની બહાર જવાની જરૂર નથી કારણકે હિન્દુસ્થાનના જ પ્રાચીન સમયમાં બંને ભાવના સુન્દર રીતે મળેલી જોવામાં આવશે. પણ આ તો સ્વદેશવાદ (Nationalism), સર્વદેશવાદ (Internationalism) નહિ—એમ કવિશ્રી કહેશે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે કવિ સ્વદેશવાદી નથી, સર્વદેશવાદી છે; એઓ કહે છે કે આ જગતનું સમગ્ર સત્ય એક જ દેશ કે ખંડને કેમ જાણાએકું હોય ? પૂરે કાંઈક પશ્ચિમને આપવાનું હોય, પશ્ચિમે પૂર્વને આપવાનું હોય, આ કહેવું દેખીતું ઠીક છે. પણ વસ્તુતઃ સત્યના કકડા કરીને પરમેશ્વરે જગત ઉપર ફેંક્યા નથી; અર્થુ સત્ય જાણે પૂર્વમાં પ્રકટ કર્યું હોય, અને અર્થુ પશ્ચિમમાં, અને પછી મનુષ્યમતિને એ બે અર્ધાં આ એકઠાં કરવાનું સોંપ્યું હોય એમ નથી; દરેકમાં સત્યનું પૂર્ણ પ્રાકટન જ હોય છે, હોતું જ નેહએ, કારણ કે જ્યાં મનુષ્યત્વ ત્યાં સત્ય, અને મનુષ્યત્વ સર્વત્ર તેમ સત્ય પણ સર્વત્ર; પણ ઐતિહાસિક સંજોગોને લઈ સત્યના જુદા જુદા અંશે પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રાધાન્ય કે ગોળવટા પામે છે—એટલે એક બીજા

દેશને એક બીજાની અપેક્ષા રહે છે તે એટલી જ કે ગૌણ અંશને યથોચિત્ત રીતે પાવવું—આપણા પ્રાચીન સમયમાં વ્યવહારની ગૌણતા નહોતી, પણ ઐતિહાસિક કારણોને લીધે આપણું વ્યવહારિક જીવન ગૌણ રથાને મૂકાઈ રાયું છે તો એને ચોખ્ખ પદ આપણે પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવું; અને પશ્ચિમના દેશો વ્યવહારમાં રૂબી પરમાર્થ ભૂલી ગયા છે તો તે આજે એમના પૂર્વજોને જાણીવું પરમાર્થ જીવન ફરી સેવવું. અત્યારે પૂર્વની બાવનાનું જ પૃથ્વી ઉપર જોર હોત તો કદાચ ગાંધીજી સાથે અને તપોમય જીવન માટે આટલો આગ્રહ ન કરત: પણ વસ્તુસ્થિતિમાં, અત્યારે પશ્ચિમનો જડવાદ અને બળવાદનો વાયુ જ સર્વવ ફૂંકી રહ્યો છે, અને હિન્દુસ્થાનની ઉચ્ચ બાવનાનો પણ વિનાશ કરી રહ્યો છે, તેથી ગાંધીજી હિન્દુસ્થાનને જોરથી ઉપદેશ છે કે પશ્ચિમને ત્યજી, વિવેકી સંજ્ઞાનો આહાર માનમાં વિન્યાસ અને અમૃતાંશ રહેલા છે એમ સમગ્રી એમાંથી વિષાંશ દૂર કરશે, સમય આહારને ફૂંકી દેશે નહિ. પણ અવિવેકી આહારીને વિષાંશનું સ્મરણ આપવાની જરૂર છે.

* * *

એક ખુલાસો—

ગયા અંકના મહારા શેખના અન્તમાં મેં કહ્યું કે “પ્રજા કેવળ ચાત્રીઓના ને પંડિતોના નથી જ, બાવા ફરીશો તો પણ નથી જ, શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં રહી ચાનપૂર્વક સંન્યાસધર્મ આચરનાર કર્મચોગીઓનો છે.” આ વાક્યમાં હું જૂના કાન્તેસના નેતા જેઓનું જોર એમની અરજીઓમાં અને એમાં ટાંકેલા આંદા ઉપર રહેલું કહેવાય છે એમની નિન્દા કરું છું ? અથવા તો, હાલના અસહકારીઓ જેઓ શાળા અને વક્ષાલાલ છોડી સરકાર સામે પ્રગળે જાયત કરવામાં દેશસેવા માને છે એમને હું “બાવા અને ફરીશો” સાથે સરખાવીને હલકા પાડું છું ? મહારા લખાણનું આ તાત્પર્ય હોય તો ખરેખર હું ઉચ્ચ જીવનમાં ચાનવું અને ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજતો જ નથી ! પણ મહારા વાંચકની અર્થ કરવાની શક્તિ માટે માનપુરુષર મહારે કહેવું જોઈએ કે ખરી હકીકત એવી નથી—અને તેથીજ ઉપલા વાક્યમાં મેં શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં ચાન અને ત્યાગની માગણી કરી છે. માત્ર, એ ચાન અને ત્યાગ એક બીજા વગરનાં હોવાં ન જોઈએ, અને બંને પોતામાં જ સમાપ્ત ન થતાં શૂદ્રસ્થાશ્રમને ઉપકારક થવાં જોઈએ એમ એ વાક્યનું તાત્પર્ય છે. આ કંસોડીએ તપાસતાં, જૂના કાન્તેસવાળાઓમાં અને નવા અસહકારીઓમાં—પ્રથમ સાપાત્ર દેશસેવકો નજરે પડશે: બંને જાતના ધડમાં કાંકરા પણ નીકળશે, અને એ કાંકરાને કાંકરા તરીકે જોગખારી ધડથી છટા પડાવવા માટે જ ઉપરનું વાક્ય છે, એમાં ધડતી નિન્દા નથી.

* * *

સંપત્તી જરૂર—

મહાત્મા ગાંધીજી બધી જાતના ધડ જોગખે છે અને ચાહે છે. હમણાં જ એમને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ માં ‘માડરેટો’ ને એક પત્ર લખ્યો છે, તેમાં એમની સાથેના પોતાના જૂનો મિત્રશાવ સંજારી, એમને મદપાન અક્રાવવાના પોતાના મકાપ્રયત્નમાં મદદ આપવા

વિનંતિ કરી છે. આપણે ઇચ્છીશું કે આ એક સર્વસામાન્ય પત્ર લખીને સન્તોષ ન માનતાં ગાંધીજી મોડરેટોની સહાનુભૂતિ મેળવવા વિશેષ પ્રયત્ન કરશે, અને એક એવો વિશાળ 'પ્રોગ્રામ' યાને કાર્યવાહી ધરી દાદરો કે જેમાં ખરા દેશમત્ત મોડરેટો એમની સાથે ખુશીથી કાર્ય કરવા જોડાઈ જાય.

જે મોડરેટો દેશહિત સાધવા માટે સરકાર સાથે જોડાઈને કામ કરવું ઇચ્છે છે તેઓ પણ આ વાતની તા કહી શકશે નહિ કે સરકારના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રહીને પણ ઘણું દેશહિત કરવાનું છે—એટલું જ નહિ પણ 'મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા' એવા પરિપૂર્ણ નથી કે જેમાં કોઈ વિશેષ મેળવવાનું રહેતું જ ન હોય, અને તેથી એ ન્યૂનતા પૂરી કરવા માટે પણ સરકાર સામે કાઉન્સિલ બહાર ધુધળા કામ કરવાનું રહે છે. અસહયોગથી અત્યારે મોટામાં મોટું દેશને નુકસાન એ યઈ રહ્યું છે કે સરકાર સામે મોડરેટોની સવળા પ્રવૃત્તિ થતી ગઈ છે. એમ થવામાં એમની દેશમત્તિની ન્યૂનતા જ કારણભૂત છે એમ નથી. પણ અસહયોગનો દુનુભિ વાગી રહ્યો છે ત્યાં બીજા કોઈ ધ્વનિને અવકાશ નથી એમ એમને અનુભવ થાય છે. ગાંધીજીનો એમના મોડરેટ મિત્રો સાથે હજી સંબંધ તૂટ્યો નથી, ત્યાંમુથી અસહયોગી અને મોડરેટો એકલા યઈ કામ કરે એવી આશા રાખી શકાય છે. બે પક્ષના આ સંદેહોગ માટે આગ્રહ રાખવાનું કારણ એ છે કે અત્યારે પ્રજાની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં એવી ક્ષણઆવેલી છે કેન્યારે પ્રજામાં એકત્રની અમાપ જરૂર છે, અને જોશો વિલમ્બ થાય છે તેટલો દેશહિતમાં વિલંબ છે—એટલું જ નહિ પણ એકત્રને બદલે વિરોધની વૃદ્ધિ કરે છે. શરીરમાંથી લોહી વહેતું હોય તે વખતે એકદમ ચામડી શીવીને—ટોપા ખરીને—લોહી વહેતું અટકાવવાની જેવી જરૂર હોય તેવી જરૂર અત્યારે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થએલા પક્ષભેદને સાંધવાની * છે. ગાંધીજીની પાછળ સામાન્ય પ્રજાનો મોટો ભાગ છે એ સાચું, પણ એક વાત ખૂબ સમગ્રવા જેવી છે કે જ્યાં સુધી મોડરેટો એમની સાથે નહિ બંજે ત્યાં સુધી સરકારનો દુર્ગ અસહકારીઓથી પણ તોડારો કે છતારો નહિ. આ લેખકને ભય છે કે મોડરેટ પક્ષનું સામર્થ્ય અને પ્રયોજન સામા પક્ષ વંશથી બરાબર અંકાતું નથી. દેશનું કસાણુ ગાંધીજીને હાથે જ થવાનું છે, પણ તે થતાં પહેલાં એ મહાપુરુષે એમની સરણિનું કેટલુંક પ્રતરવલોકન કરવું પડશે એમ એનું નમ્રતાપૂર્વક માનવું છે.

અન્યાવલોકન.

સર ફીરોઝશાહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર: (અંગ્રેજીમાં; બે ભાગ—સપ્તમાર મિ. એચ. પી. મોદી; છપાયું રાજસ્થાન બુક ઈન્ડિયા પ્રેસમાં—મુંબાઈ. કિંમત રૂ. ૧૨.)

ગયા ઑગસ્ટ માસમાં કોઈએક પુસ્તકને ગાંધીજીના સન્માન અર્થે યંત્રેલા એક મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાન લેવાની ફરજ પડી. એની અનિચ્છા છતાં, ઓતાજનની અને વિશેષતઃ ગાંધીજીની આત્માને એને વરા થવું પડ્યું. ઓતાજનને ગાંધીજીની ઓળખાણ(?) કરાવતાં એણે કહ્યું કે 'અત્યારે માત્ર હિન્દમાં જ નહિ પણ ભૂખંડસ ઉપર એમના જેવો મહાપુરુષ નજરે પડતો નથી.' આ કદાચ કોઈને અત્યુક્તિ જેવું લાગશે એ જયથી મુજબે કહે વક્તાએ, આ ઉદ્દગાર કાઢ્યો, પણ એના હૃદયમાંથી ઓઠ ઉપર ચડી આવેલા એ સખ્દોને રોકવાનું એનું સામર્થ્ય નહોતું. ગાંધીજીએ પોતે આવો પ્રમુખ પસંદ થવા દીધા માટે પરતાયો જણાવ્યો, પણ ચર્ચા ન થયું થાય એમ નહોતું. ગાંધીજીએ રેડીઆના અર્થશાસ્ત્ર ઉપર, અને ગોવંધ તથા હિન્દુ-મુસલમાનના સંપ ઉપર અદ્વૈત વ્યાખ્યાન આપ્યું—અને મેળાવડો વિસર્જન થયો. આ વાત પડી ચાર મહિને નાગપૂરમાં ઠકુર-એસ મળી એનાં રમરણે રજુ કરતાં એન રૂપે આવો જ ઉદ્દગાર કાઢ્યો. હાલમાં ડૉ. હોમ્સ નામે એક વિદ્વાન અમેરિકન પાઠ-રીએ વર્તમાન જગતના ત્રણ મહાપુરુષો—લેનિન, રોમેન્ટન રોલ્ફન્ડ અને ગાંધી—ગણાવી, એ ત્રણમાં ગાંધીને સૌથી અગ્રસ્થાને મૂક્યા. અને છેક હમણાં (એ માસ) ના એક પત્ર-માંથી જોઈએ કુનિક્રમે એક ઉતારા ઠાંક્યો છે તેમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથે ગાંધી સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતા કહ્યું છે કે—

"He is not only their greatest man in India, he is the greatest man on earth today."

એટલે, * ઉપર કહેલા પ્રમુખને પોતાનો ઉદ્દગાર મૂર્ખતાભર્યો ગણાવાનો બધ નથી.

આ અપ્રાસંગિક દેખાતા વૃત્તાન્તનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનો હેતુ એ જણાવવાનો છે કે સામાન્ય રીતે આપણને રાજવડાઈ પરદેશીઓને તેજથી ભરી એ જ તેજથી આપણને અંજનાની એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે આપણા મહાપુરુષોને પરદેશના મહાપુરુષો સાથે સરખાવવામાં જાણે તારતમ્યબુદ્ધિનો મહાન અપરાધ થતો હોય એમ મનમાં લાગે છે. પણ વસ્તુતઃ આપણા મહાન પુરુષો જે પરિસ્થિતિમાં જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લાવીએ તો તેઓની જગતના પ્રથમ પંક્તિના દેશમંત્રી અને લોકનાયકોમાં ગણના કરતાં આપણે જરા પણ અચકાવાનું કારણ નથી.

ચોક્કસ દિવસ ઉપર સર ફીરોઝશાહ મહેતાનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે એની

* આ ઉપરાંત નેશન વગેરે અનેક પત્રોમાં એ જ તરેહના સખ્દો પ્રકટ થયા છે.

નોંધ લેતાં, એ કેવા દદિબિન્દુથી વંચાતું જોષએ એ સ્વયંવા માટે અને આટલો અપ્રા-
સંગિક દેખાતો ઉપોદ્ધાત કયો.

આ ચરિત્રલેખકની ભાષા સાદી સ્વચ્છ અને સરળ વહેતી છે. પોતાને મન્યાનાયક પ્રત્યે ભાવ અને આન છે, પણ મતભેદને પ્રસંગે મતભેદ નોંધતાં આંચકા ન આવે એટલી સ્વતંત્રતા પણ છે. માત્ર એ—સંસ્કરણ અને એના ચરિત્રકાર મોલિની માફક—સર શ્રી-રોઝશાહના કાર્ય સાથે જોડાઈને એમના જીવનના કોઈ પણ ભાગને અંગત અનુભવ ધરાવતા હોત તો આકૃતિ વધારે સુંદર અને મગ્નિહી બનત. આપણા મહાપુરુષોના જીવન-ચરિત્ર માટે પશ્ચિમ જેવાં સાધનો મળી શકતાં નથી, અને તેથી ચરિત્રનાયકની નહાની નહાની રસિક ખાસિયતો તેમ જ ગૃહવ્યવહાર—અને તેથી એમની સામાન્ય મનુષ્યતા—જોવાનો આપણને લાભ મળતો નથી. આપણાં જીવનચરિત્રોની આ સર્વસાધારણ ખામી આ પુસ્તકમાં પણ છે. અને તેથી વાચકની દૃષ્ટિ આગળ, કૉન્ગ્રેસ કાઉન્સિલ કૉરપોરેશન અને યુનિવર્સિટિ હોલમાં ઉમેલાં અને આપણે કરતા સર ફ્રીરોઝશાહ જ ન્યાં ત્યાં નજરે પડ્યા કરે છે. અરવઃ મહાન પુરુષોની મનુષ્યતાનું આપણે શું કામ છે? એમની મહતાનું જ પ્રયોજન છે: આ એક જુદું દદિબિન્દુ છે—જે જ સ્ત્રીકારી લઈ આ પુસ્તકની આપણે દર કરીશું.

સર ફ્રીરોઝશાહની સ્વદેશભક્તિ દિવાલમક અર્થાત સ્વદેશસેવારૂપ હતી અને એમની સ્વદેશસેવા તે ગોખલેની માફક એક વ્રતરૂપે સ્ત્રીકારેલા આશ્રમરૂપ નહોતી, પણ બ્યારહા-રિક જીવનમાં સ્વદેશસેવાના જે ધોરી માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં એક ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે સંચરિને દેશની સેવા તેમણે કરી હતી. પણ તે અતિપ્રાદ, વિશાળ અને પ્રભાવશાળી હોઈ, દેશસેવાના સંન્યાસાશ્રમને પણ બૂલાવે એવી હતી.

ઇંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ રાજ્યપુરુષ મિ. જોસેફ ચેમ્બરલેઈનની મુખ્ય સેવા જેમ બર્મિંગ-હામ મ્યુનિસિપેલિટીમાં થઈ હતી, તેમ સર ફ્રીરોઝશાહે પણ પોતાની જુદી અને સમયતો ઉપયોગ મુજાર્ઈ મ્યુનિસિપલ કૉરપોરેશનના કામમાં કર્યો હતો; તે જ પ્રમાણે, ખીન્ને સેવાનો પ્રદેશ એમને મુજાર્ઈ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાપ્ત થયો હતો; ત્રીજે મુજાર્ઈ અને હિન્દી ભાસ-સભામાં, અને ચોથો મુજાર્ઈના 'મેસિડન્સ એસોસિએશન' માં અને હિન્દી નેશનલ કૉન્ગ્રેસમાં. આ સર્વ સ્થળે એમણે જે અગ્રસ્થાન ગેળવું હતું એનો અદ્દ સારો ખ્યાલ આ પુસ્તકનાં પ્રકરણોમાંથી મળે છે. એમાં સર ફ્રીરોઝશાહની નિર્ભીક સત્પતિશા, મનોહર સ્વાતંત્ર્ય, અમોઘ દીર્ઘદર્શિત્વ, અને વસ્તુનું તાકાળ મર્મ ગ્રહણ કરવાની અદ્ભુત શક્તિનાં અનેક દેખાંતો વાચકનું લક્ષ જોએ છે.

વિશેષતઃ—જે ચાર પ્રસંગો અત્યારના 'મોડરેટ' અને 'નૅશનલિસ્ટ'ના વિવાદને અંગે

* આનો એક સુંદર વર્ણવાદ મિસિસ રોનડેએ લખેલાં એમનાં પતિનાં સંસ્મરણો અને કાંઈક અંશે પ્રો. કાન્તિલાલે લખેલું સ્વ. ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર.

ખંને પક્ષોને બોધ આપે એવા છે. એ જ અત્રે નોંધીને આ મહાન જીવનચરિત્રનું વિગ્રહરૂપ સમાપ્ત કરીશું.

- (૧) સુરત કોંગ્રેસમાં વિનીત અને હદામ પક્ષ દ્વારા પડ્યા તે પછી એમને ફરી એકઠા કરવા માટે દેશમાં બહુ આગળીએ થવા ખાંડી તે વખતે એમણે ભૂચે-દ્રનાથ બક્ષને હાથેલા પત્ર-જે ઉપર તે વખતે બહુ ચર્ચા ચાલી હતી-તે વાંચવા જેવો છે. એમાં એમણે હદામપક્ષ સાથે સમાધાન કરવાની વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો દહતાથી પ્રતિપાદન કર્યા હતા. આ દહતા સર ફીરોઝશાહની વસ્તુરિધિતિ સમજવાની જે અદ્વૃત્તયકિત અને તે સાથે જોડાએલી જે સત્ત્વનિષ્ઠા તેનું પરિણામ હતું; દેશમક્ષિતાના ઉમદા ઊઝાળાપી બીજા દેશમક્ષાનું હૃદય પીગળી જાય અને ખોટી એકતા તરફ વળી જાય, તે વખતે સત્ત્વને ઊપાડી આંખે બેઠા હૃદય ઉપર પત્થર ચૂકીને પણ પોતાનું કર્તવ્ય ઠરે જાય એવા પ્રયત્નો વિરલ હોય છે, જેમાંના એક સર ફીરોઝશાહ હતા. સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે જ્યારે હદામોની જાહેર નિન્દા કરીને એમને દેશસેવાના સ્વવત્ત્વ માર્ગોમાંથી હાંડી કાઢવાની એંગ્લોઇન્ડિયન પત્રકારોની અને સરકારપક્ષની ધ્વનના થતી હતી તે વખતે એ ધ્વનના સામે સર ફીરોઝશાહ જેવું બાગ્યે જ કોઈ દહ દરો.
- (૨) તે જ અરસામાં જ્યારે વડી ધારાસભામાં વર્તમાનપત્રોને દબાવવાનો કાંપડો પસાર થયો ત્યારે સર. ગોખલેએ એમાં સંમતિ આપી-અનિચ્છાએ આપી, છતાં આપી. તે પછી ગોખલે મુઆઘ આવ્યા અને ફીરોઝશાહને મળ્યા, ત્યારે ફીરોઝશાહે એ કૃત્ય માટે સખ્ત નાપસંદગી જતાવી. ગોખલેએ સરકારને જરૂર પડવાનું કારણ જાણ્યું ત્યારે સર ફીરોઝશાહે એક મુદ્દાનું દેશસેવકની રાજ્યનીતિનું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું- તે એ કે સરકાર પોતાની ઊંધી નીતિથી પ્રજાને વિરુદ્ધ કરે તે વખતે પ્રજાના નેતાની સલાહ ન લે, અને પછી જ્યારે એ જ ઊંધી નીતિમાંથી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થવા માટે ત્યારે એના બીજા ઊંધા ધણાને યોગ્ય અને એમાં પ્રજાના નેતાઓની મદદ માગે તો એ મદદ આપવાની નેતાઓની ફરજ નથી.
- (૩) સર ફીરોઝશાહ રાજ્યનીતિ' ધડવામાં સમયને યોગ્યપણા હતા, પણ જ્યાં સિદ્ધાન્તનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહેતો ત્યાં એ જરા પણ નમ્રું આપતા નહિ. આ કારણથી ગોખલે અને ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના વસવાટ વિષે ત્યાંની સરકાર સાથે જે સમાધાન કર્યું તે સર ફીરોઝશાહે છેકસુધી નાપસંદ કર્યું હતું.
- (૪) અને તેજ પ્રભાવે-કોંગ્રેસના આરંભના સમયમાં અઘાહબાદ કોંગ્રેસમાં દધિઆર સંબંધી કાયદા વિષે ચર્ચા કરતાં જિ. કારીનાથ ધ્યાંબક તેજાંબ કેટલુંક નિયંત્રણ સ્વીકારવા ઇચ્છતા હતા, ત્યારે સર ફીરોઝશાહ એ નિયંત્રણથી સર્વથા વિરુદ્ધ હતા.
- (૫) મુઆઘના મહેસૂલી કાયદામાં ફેરફાર કરવાઈ લૅન્ડ રેવેન્યુ બિલ મુબઈ સરકારે પસાર

કર્ચુ તે વખતે પ્રજા તરફથી સર ફીરોઝશાહે બારે લાલત ચલાવી હતી. એમાં ખેડૂત પોતાની જમીન વેચી શકે નહિ, અને એ ઉપર દેવું કરી શકે નહિ, તથા ત્રીસ વર્ષની વીધોટીને બદલે દુકા મુદતની વીધોટી કરાવી શકે અને તે ન બરાચ તો જમીન કબજે લઈ શકે, એમ કરાવવામાં આવ્યું હતું. એના મૂળમાં એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે જમીનના માલિક સરકાર છે અને પ્રજા તો માત્ર ભાડૂત છે ! આ ફેરફાર સર ફીરોઝશાહે બહુ વિપરીત લાગ્યો. અને ખેડૂતનું હિન્દુસ્થાન નાણે ખેડૂતના હાથમાંથી પડાવી લેવાનું હોય એવી ગંભીર લાગણી ફીરોઝશાહેને થઈ આવી. તે વખતની પ્રજા અત્યારના જેની જાણત નહોતી. રાંકડી અને મૂંગી પ્રજા તરફથી સર ફીરોઝશાહ પોતાની મિશ્કત લૂટાતી હોય મે જે લાગણી યામ તે કરતાં પણ વધારે લાગણીથી લદવા, સરકારે દંડ ન છોડી, સર ફીરોઝશાહ અને એમના મિત્રો સર હાદ્રયન્દ્ર ચિખનલાલ ગોહળદાસ અને ગોખલે કાઉન્સિલ દોલમાંથી બહી ગયા. અસહકાર કર્યો ! બિલ તો પસાર થયું, પણ યોગ્ય ન વખતમાં સરકારને પોતાની ભૂલ જણાઈ, અને કાયદા ઉપર પાછી રતી ગયું.

લૉર્ડ કર્ઝનના યુનિવર્સિટીઝ એક્ટથી તથા લૉર્ડ રીડનહામના મુનાઇ યુનિવર્સિટીના અગ્રયાસક્રમના ફેરફારથી હિન્દુસ્થાનના ઉચ્ચ શિક્ષણને દાનિ પડેલો, બહેં એ જ એ ઉપક્રમનો દુષ્ટ હેતુ છે—એવી એમની સમજણ હતી. તેઓ વસ્તુનાં ઉપરના દેખાવથી ક્રોધાત નહિ; રેશમની સાડીના પડમાં પણ કટાર રહેલી હોય તો તે સૂક્ષ્મ અને જાડી નજરથી જોઈ શકતા. અંગત કારણથી અથવા પોતાને કેળવણીનું ઘાન યોડું હોવાથી તેઓ એ પ્રસંગે સરકારની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા એમ એમના કેટલાક બધા બંધુઓ પણ કહેતા, પણ વસ્તુતઃ એ સરકારનાં કૃત્યોનું દુરતું પરિણામ અન્ય જનો કરતાં વધારે સચોટ રીતે જોઈ શકતા, અને અત્યારે એમણે પારખેશો રોગ જ—દાષ્ટિ રૂઝની કેળવણીની મન્દતા—એ જ, લગભગ સર્વાનુમતે, આપણા શિક્ષણની નિર્જળતાનું મૂળ કારણ મનાય છે.

સર ફીરોઝશાહે ગોખલેની પાછળ, રહી સરકાર પાસે “ મોલિ-મિન્ટો સુધારા ”નું રૂપ ધરાવવામાં મ્હેરો ભાગ લીધો હતો. અને એ એક પગલું—જે કે માત્ર એક જ પગલું—દેશની સ્વતન્ત્રતાની યાત્રામાં એમને એવું અગત્યનું જણાયું હતું કે એના દોષ, કાંદવામાં કાળ ચુમાવવાને બદલે એને કાર્યરૂપે સિદ્ધ કરવામાં એમણે આનન્દ માન્યો હતો. એ સુધારા પૂરા સન્તોષકારક નહોતા એમ કહી એ સમયના લોકનાયકોની સેવાનું લાઘવ કરનારા ભૂલી જાય છે કે જેઓ પહેલું પગલું ખૂંદે છે તે બીજું પગલું ન ભરવાના બેદરશી નહિ, પણ પહેલું પગલું ભરવું એ જ નિશ્ચિતતાનો ખરો ધવાજ છે એમ સમજીને આ દૃષ્ટિથી જ ગયા જમાનાની કલર થતી જોઈએ.

વર્તમાન હિન્દના રાજકીય સંસોમનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાની તથા એના મુશ્કેલી

અરી વૃક્ષના કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે આ પુસ્તક જરૂર વાંચવા જેવું છે. વાંચતાં એક બધા ચિત્ર ખડું થાય છે તે એ કે અત્યારે આપણા પગ આગળ ઊઠાળા ભારતી અને ડહોળાએલી વહેતી હિન્દુસ્થાનના રાજકીય જીવનની મહાનદી, જે એકાએક જામીનમાંથી કુટી નીકળી નથી, તેમ આકાશમાંથી શશિરે ગીતરીને ચોમાસાના ગીતાવગા વહેળીઆની માફક ચાર દહાડાથી વહેવા માંડી હોય એમ પણ નથી, એ સામેની પર્યટની કરાડ ઉપરથી ગીતરી આવતી દેખાય છે: ગીતરતાં એક પછી એક ખડકની ડાળડીઓ ઉપરથી એનાં પાણી પડતાં આવે છે: એ પાણીને વીખરાતાં અને માખીસોની વસ્તીને નુકસાન કરતાં અટકાવવા માટે બાહોશ એ-જીનીયરો-જેમાં આપણાં ચારિત્રનાયકની અને બન્ધ આકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે—એઓએ બંધ બાંધ્યા છે: તથાપિ એ બંધને ક્વચિત્ માન આપતો, ક્વચિત્ પડખે કરતો, ક્વચિત્ ઓળંગતો અને ક્વચિત્ તોડતો જળપ્રવાહ આગળ ધસતો આવે છે: અને અત્યારે જે ડહોળાએલાં પાણી આપણી સમક્ષ વહેતાં દેખાય છે એ આસપાસનાં ખેતરોને ફળદ્રુપ કરતાં આગળ વંધશે એમ આશા પડે છે.

આ ચિત્ર 'મોડરેટ' અને 'એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ' બંને પક્ષે મનન કરવા જેવું છે. પડતાં ધોધને બંધ બાંધી અમુક દિશામાં વહેવરાવી શકાય, પણ એ ધોધનાં પાણી અહીંથી જ અટકે એવી આડી દીવાલ ચણી શકાય નહિ. તેમ આ પ્રવાહનો ઉદય આકાશ કે પાતાળમાંથી એકાએક થયો છે એમ માનીને એની અત્યાર સુધીની ગતિને અવગણી શકાય નહિ: અને તેમાં પેલા એ-જીનીયરે ફૂગરના પાણીને ચોગ્ય દિશામાં વહેવરાવીને-જે સોફ્ટ-કલાશ્ય કહે છે એ કદી ભૂલી શકાય નહિ.

[વસન્ત આંદ્રિસ.]

શા માટે ?

શિક્ષિત હોવા છતાં અપરિચિત વ્યક્તિને આંગ્રેજ નાટ્ય પ્રયોગો કરતાં મૂક છતાં ગાવપ્રદર્શક સીનેમાનાં ચિત્રો તેમજ કસરતના ખેલ શામાટે વધારે આકર્ષક જણાતા દર્શો ? એકમાં બોલતાં ચાલતાં સ્ત્રી પુરુષો વાણીથી અનેક સમયોચિત દ્રશ્યો સાથે ભાવ, વેદી (Platform) ઉપર રચ્ય કરે છે જ્યારે બીજામાં દ્રશ્યસમેત ચિત્રો દ્વારા તેમજ સાધન સમેત ફક્ત શારીરિક પ્રયોગોથી જ ઉદિત સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. શું આ બે પ્રયોગ-બિજનને લીધે દર્શો ? સીનેમા સાથે ચાલતું સંગીત, નાટ્ય સંગીત કરતાં ધણીવાર વધારે કાર્યપ્રિય જણાવાતું કારણ સંગીત પ્રિયતાની આમીને લીધે દર્શો કે સંગીત બિજનને કે

વિવિધતા અથવા પ્રસંગાનુરૂપ નહિ હોવાને લીધે હશે. સંગીતને પ્રસંગાનુરૂપ બનાવવા માટે સંગીત કૃતિમાં ભિન્નતા તથા વિવિધતા દાખલ કરવી પડે છે. તો પછી નાટ્ય સંગીત વિવિધ ભાવ પ્રદર્શક હોવા છતાં હકાત પ્રસંગાનુરૂપ બનાવવાનું હોવાથી તે સંગીતમાં બધા ભાગ ઉત્તમ કોટિનો નહિ લાવી શકાય તેવું શું થતું હશે ? સંગીતને તાલ-બદ્ધ-છંદોબદ્ધ તેમ જ પ્રાસાનુપ્રાસ શુક્ત બનાવવામાં નૈસર્ગિક પ્રવાહમાં ક્ષતિ આવે છે તેથી યતિ-પ્રાસ ગણ્યમેળને તોડી-ફોડી કાવ્યને પિંગલબદ્ધ કરવા કરતાં મનસ્તરંગ બદ્ધ કરી દીર્ઘકાળથી અપરિચિત Blank verse ને સ્થાન આપી આધુનિક લેખક વર્ગ વધારે નૈસર્ગિક સ્વભાવશબ્દો ગણે છે તેમ સૌનેમા સંગીત ઉચ્ચ-સંગીત સમૂહ mosab prominent selection હોવાથી ચિત્રભાવસાથે તેનો ખાસ સંબંધ નાટ્ય પ્રયોગ માટે નહિ જોડવાનો હોવાથી વધારે કષ્ટપ્રિય જણાતું હશે ? ગેય-અગેય-મુગેય-મતિ સ્વાતંત્ર્ય-પારતંત્ર્ય આદિ ભેદ સમ્બાન્ધ વર્ગથી નહિ સમજતા હોવાથી આવી ખામતો ઉપર શ્રીયુત નરસિંહરાયભાઈ અથવા શ્રીયુત દાકરની સાદરી ભાષામાં વિવેચન નહિ કરતાં નિઃશ્વકાસજી જેવો કોઈ પરોપકારી સમાજસેવક સાદી ભાષામાં સમજાવવા પ્રયત્ન કરે એ શું સાધારણ વર્ગ માટે ઉપકારક. તેમજ વાંછનીય નહિ ગણાય ? મત યુરોપીય લોક-કાંડ પ્રસંગે એકાદ લોકનાયક અથવા નાયિકા તરફથી વિશુલિનયના ઉદ્દેશ પરત્વે એવું સ્વચ્ચવામાં આવ્યું હતું કે રાખ્તો વિસ્તાર વધારવાના ઉદ્દેશથી શુદ્ધ થાય તેના કરતાં પાછળ પડેલી પ્રજાની પ્રગતિ સાધવાના હેતુથી શુદ્ધ થાય તે વધારે પ્રશ્નસનીય ગણાય કારણકે ઉચ્ચ પ્રજાના પરિચયથી વ્યાધાદિ પણ હિંસ્ર ભાવનો ત્યાગ કરી અશ-ગાજ આદિ પશુઓની માફક પાલિતપ્રાણી બને છે તો પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું મનુષ્ય પ્રાણી ઉચ્ચ પરિચયથી સંસ્કારી બનતાં પૃથ્વી સ્વર્ગસમાન બને તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આવો હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીનેજ રામાદિકની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ યર્થ હતી. શક્તિવિકાસ વિનાશક મરી હૃતર્થ-સાધક બને સારે જ તે સંસ્કૃતિ કહેવાય છે એ દૃષ્ટિથી આકરવિષયોનાં ગૂઢ તત્ત્વો કારણ સાથે સરલ ભાષામાં સમજાવવાનો કાંઈક પ્રયાસ થાય તો તે અસ્થાને નહિજ ગણાય. છાંસ પ્રયોગો અપરિચિત યતાં ગણ્યબદ્ધ પદો યતિપારતંત્ર્ય સ્વીકારી. નૈસર્ગિક દૃષ્ટિએ મુગેય બનાવાયાં તે સ્વીકાર અસંભવ જણાતાં શિથિલસંબધી સ્વાતંત્ર્યના સ્વચ્છંદ પ્રયોગોની લક્ષણી કરવા લાગ્યા. છાંસનો છંદ બાજુએ મૂકાયો-પ્રાકૃતિક-નૈસર્ગિક છંદ લાગી સ્વ-ચ્છંદાનુસારી સ્વતંત્ર પ્રયોગો ચોળવા-પરિણામે સ્વચ્છંદતા પદમાં જ આવી એટલું નહિ પણ વિચારમાંથી પણ છંદ કાઢી નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું અને તેને પરિણામે પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવા છતાં પણ સમાનતાનો દાવો કરવામાં આવ્યો. આવા સ્વચ્છંદી સ્વાતંત્ર્યને પરિણામે જ અનેક અનાર્થ non-aryan પ્રજામાં આચારશિથિલતા જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે સ્વાતંત્ર્ય પણ છંદ વિનાનું હોય તે કરતાં છંદોબદ્ધ હોય તો વધારે સારું. અગેય-મુગેય પદો પણ યતસ્વાતંત્ર્ય-રહિત હોય તો જ સંગીતની સિદ્ધિ છે. તાળવું ફાટી જાય-કાનના પડા તૂટી જાય ત્યાં સુધી સરને ખેંચીને ગાવામાં જ યુરોપી પ્રજા આનંદ માનતી જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ નિરાશના મે-

બાવડાઓમાં ગવાતાં ગુજરાતી, પોને પણ રીપના સુરોથી ગાવાનો ઉપદેશ થતો. આરા નેવાંમાં આવ્યો છે. ધર્મના ઝગડા મટાડવા માટે અન્ય ધર્મનાં સમાન તત્વોનું જ્ઞાન પ્રજામાં નેટલાં પ્રમાણમાં વધારે તેટલા પ્રમાણમાં ધર્મસુદોનું પ્રમાણ ઓછું કરી સમાય છે એ નિયંત્રાનુસાર વિદેશીય સંગીતનાં સમાન તત્વો સમજાવવાથી નોદબદ્ધની એકતા સાધિત થનાની પરસ્પર સહાનુભૂતિ ઉપજાવી શકાય છે. ગુજરાતી-કર્ણાટકી-બંગાલી-હિન્દુસ્તાની-બ્રહ્મી ભાષાઓ પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં સંગીતમાં બહુ ભેદ ક્વચિત જ નોવામાં આવે છે. સંગીતવિષય સામાન્ય વર્ગને નહિ સમજાય તેવા હશે છતાં પણ એ દિશામાં પ્રયાસ નિરર્થક તો નહિ જ ગણાય. ગુજરાતી નાટક કંપની તથા અન્ય નાટક કંપનીઓમાં દક્ષિણી કંપનીઓ નેટલું તો નહિ, પરંતુ આગળ કરતાં સંગીત ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપાય છે તેનું કારણ કે પ્રેક્ષક વર્ગ એટલા વિશેષ કેળવાયો છે.

ગુજરાતી કંપનીનો “ગ્રેમકળા” નો ખેલ પહેલી વાર બહાર પડ્યો. મજાવાળો સારો વિદ્યપ્રકાશ મોઢે “લખ-લખ લાવશીના કોળીઆ” એ ગાયનથી સરવાતમાં ગર્ભિત રીતે પ્રેક્ષક વર્ગનાં સંગીત આદિની તેમ જ અસ્થિનય કળાની જે અવહેલનાં કરવામાં આવી છે. તેવી અને તેટલી અવગણના-આજે ક્વચિત જ સચવવામાં આવશે. કારણકે મુખર્ધ જેવાં મોટાં શહેરોમાં સંગીતના જલસાઓ જે જે થાય છે તેમાં ગાયક-ગાયિકાની થોડા કંદર થતી નોવામાં આવે છે અને એથી રીતે સંગીતકલાભિન્ન આપણો ગુજરાત બનતો જાય છે તો તે વિકાસક્રમ અરુપસિત રીતે ચાલ્યા કરે અને સંગીતમાં જળ્યાતી વિવિધતા કે ભિન્નતા વિશેષ જળુવામાં આવે તેવો પ્રયાસ યતાં એ માર્ગે પણ કમરાઃ કંટકપૂર્ણ મઠી સરલ થવા પામશે.

રંગુન

તા. ૧૫-૪-૧૯૨૧.

પદ્મનાભ હરિદત્ત શાસ્ત્રી.

કવિઓની એક.

(વાચેતર પહેલું)

અતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ રાજેન્દ્ર મુલ્લં પ્રસાદયલ્લટઃ ।

પ્રમાણે રોદિનિ કુક્કુ નૈવૈતુહિ નૈવૈતુહિ ॥ (સુભાષિત)

જ્યારથી સાંધી આજુલી વાણી કાન્ય કરવા દેજે ચંખેપાણિ ।

સ્મરણપુરાણ

‘સાહિસ’ ની રણુભૂમિ ઉપર દમણાં-દમણાં કવિતાની વ્યાખ્યા સમજાવવાના મહાસંયામ થયેલો હતો; એ પક્ષના સ્વમયો પૂર્વ-અભિમના-મરેકા અવતા વગેરે સદાયકોની

મદદથી ઘુમુલ યુદ્ધ મથાવી સાહિત્યના પાનાં ભરતા હતા. મોટાભાઈ, છોટાભાઈ, બડાભાઈ, નાનાભાઈ, ચોટા, ભટ્ટ, છટ્ટ, ઈસાદિ મહાવીરો હાથમાં શંખ, લઈ બીજા હાથમાંનો કાપ, ડિક્કરનેરી, અને પાશ્વર્યોના પ્રમાણે વગેરે દર્શાવતા બેઈ ઠંધા ચરવીરને ચેર (શ્ચર) ન ચડે ! ગત મહાયુદ્ધમાં લડાઈનું ને કારણ ઉપરિચિત થયું હતું તેવાજ પ્રકારનું છબકલું આ યુદ્ધમાં પણ થયેલું લાગતું હતું. ગુજરાતનો તપસ્વી અને કુકુટ દીક્ષા એ નામના બે રત્નોનો અદ્વૈતો બાલો થઈ ગયો હોય કે કાણુજીએ ‘ઉષ દૂખી બોળા’ ગપાટામાં હોય તેતું ગમે તેમ કાંઈક શાણપણું હોય પણ રાખેનો દારૂઓનો માપ વગરની બીડનાં લોહાતી તોપમાં ભરી ભરીને ધડધડાટ છૂટતો હતો જેનાં નામ નિશાન હતુપણ ‘અમારૂં કુકુડેકુક’ ચતાંજ દેખાય છે. પણ અમારી લેખિતી તો તે વખતે ‘પ્રાસાદોની ડોલતી ટાચઉપર (પાયો કાચો !) બે ! બેકાં ઝાણાં ખાતી હતી એટલે તે યુદ્ધનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાનું સુભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત ન થયું. ખપર ! પુરાની મરજી !

કાવ્યની વ્યાખ્યા તો એટલા પ્રયત્ન સમરાન્તે પણ કાયલ ન થઈ કે જરા પણ દીલીએ ન થઈ, જેમની તેમજ ‘હજુ છે. આજનું અમારૂં આ પહેલું વાવેતર તેમાં પુરણી કરશેજ એવી ખાતરી છે જેથી કાવ્યની વ્યાખ્યા કરવા જતાં થયેલાં કાવ્યના ‘મુદ્દા’ને પાટો પાંડી કરવા તૈયાર થયા છીએ અને તે સમરાંજણના ચરવીરો તો વાંચવાને પણ તૈયારજ છે. એટલે ‘લાણી’ પડતાં વાર લાગશે નહિ. માટે હવે પાણું, વાળી જેવાની થી નરર છે ?

આ જગતીતજ ઉપર અખિલ માનવજાતિનાં સુખસમાધાનનાં જે જે સાધનો છે, તે બધામાં કાવ્યને સર્વદેશોએ, સર્વધર્મોએ, અને સર્વ જાતિએ એકમતથી અગ્રસ્થાન આપેલું છે. કાવ્યમાં દેશનાં બુદ્ધિવેશવ અને કર્તૃત્વચકિત, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, વિકાસ-રોધકર્ષ અને નીતિમત્તા, આવાં આવાં બેઠકાં એકજ સમયે સ્ફુરતાં હોવાથી દેશનું સર્વસ્વ તેના કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જેને સિપિ નથી એવા પણ દેશો યોડાધણ મળશે; પરન્તુ લૌકિક કાવ્યવિરહિત દેશ એક પણ મળવો મુશ્કેલ છે. લેખનકળાને અભાવે ઇસિ-યડના જેવાં મહાકાવ્યો કેક પેટીમુઠી ફૂલ જીમની ટાચ ઉપર નાચતાં આવ્યાં હતાં. કવિતાનો અને રાષ્ટ્રોત્કર્ષનો પરસ્પર નિકટ સબ્ધ છે. કવિતાએ ચરવીરોને અને પ્રણયી-જનોને ઉત્સાહ ચડાવ્યો છે, અને ચરવીરોએ તથા પ્રેમીઓએ કવિતાને વિષયોનાં ક્ષેત્ર પૂરાં પાક્યાં છે; મુંદર સ્ત્રીઓએ કવિતાને ઉચ્ચ દરજ્જા પર ચડાવેલી છે, તેમ કવિતાએ મુંદર સ્ત્રીઓને અહંકારે ચડાવી ગ્રહી છે; કવિતાએ ઘણાક માણસોને શુદ્ધ થેડા બનાવ્યા છે, તેમ શુદ્ધ થેલીઓએ પણ ઘણીક કવિતાઓ બનાવી છે; સદ્મીએ કવિતાને બી-ખારણ કહી છે તો કેટલીક બીખારણોને કવિતાએ સદ્મીની ઉપમા આપી છે ! કવિતાએ ધનની બાબતમાં ઘણાય કવિઓને દરિદ્રી બનાવ્યા છે, તો ઘણાય દરિદ્રી માણસો પેસા સાથે કવિતા બનાવવાની મહેનત કરે છે ! તેથીજ આ મહત્વના વિષય ઉપર ચાર સપ્દ લખી નાંખવાને હું તૈયાર થયો છું.

કવિતા ! આ એકજ શબ્દ ઉચ્ચારતાંની સાથે કેટલીખંધી કલ્પનાઓ આંખ : રહામે એકદમ ઉડવા લાગે છે ! અહા ! દેવદાસી પાટીઆ ઉપર વીંટલા ચોંટીસ વારીઆ તાકાના જેવા તે સમાસ, તેની રચના, તે પ્રતિભા, તે આકાશ અને અવનિ વચ્ચે દોડાદોડ કરી રહેલા કલ્પનાના ખટારા, તે વૈદર્ભીરિતિ, તે હૃદયગમ, તે આંખોમાંથી વહેતો પુરુષોત્તમ માસ, તે માર્દવ, તે રસપોષ, તે અરસિકેયુ કવિત્વનિવેદન, તે શબ્દસૌષ્ઠ્ય, તે કવિરાગનું અગમ્યતાવપહ્નુ, તે પ્રિયતમા, તે કમળસમૂહ, તે રીસાધ બેઠેલા અનુપ્રાસ, તે નિરંકુશાઃ કવયઃ તે ઓઝસ્વિતા, તે પ્રવાહ, તે સ્વર્ગ સાથે ભેટભેટાં, તાદાત્મ્ય, તે ચક્રા અને ચલમની સ્મૃતિઓ, તે ગાંડપણુ-ખસ-ખસ ! એકલીયો આદમી તો આમાં હેબકીને થીજીને જવાનો !

કવિતા ! કવિતા ! કવિતા કરી નેટલી સહેલી છે, તેના કરતાં તેની વ્યાખ્યા કરવામાં હજાર ગણી મુશ્કેલી છે ! વિષયોની વ્યાપકતાનો પથારો આંખ રહામે પાથરીને પણ કવિતાની વ્યાખ્યા કરી એ બિન્ન બિન્ન પદાર્થોની સાથે સંલગ્ન થતા પાણીના રંગને ઓળખવા નેટલું, કિંવા ચારે ખડેમાં ફેલાયેલા અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની સરહદ બતાવવા નેટલુંજ માનવીમતિની પેલે પાર છે. કવિતાના વિષયોની યાદી વિરાટસ્વરૂપવર્ણનને પણ ટકર મારે તેવી છે. મેરુમાંદારથી માંડીને તે ઠંડ મૃચ્છકટિક મહિલા ડોળીઆ ખાંડા સુધીની મમ્મયાવત પાપાણુસહિત કવિતાના પ્રાંતમાં જગા મળેલી છે. જ્વાલંતુખીના તે જ્વલ્ય રસધોધમાં ઉભળી ચયેલી તેની અંગકાંતિ શુશ્રુષાટ અવાજ કરતા હોઝાના ધૂમાડાથી મુંઘવાયેલી છે. સ્વર્ગલોકમાંથી પાતાલ તરફ અમૃતકુંભ લઇ જનારા ગરુડની સાથે તેણે અપારા માર્યા છે. તેમજ ફક્લા કાળીની સાથે બેવડાની ખાટલી સર્પ ચાલવામાં પણ તેણે આગળ પાછળ જોયેલું નથી. શિખડીની પેઠે રણગણમાં અને બુદ્ધનાની પેઠે ગાંધી-જોનાં વૃંદમાં પણ તેણે કેરજાનો વેશ કહાડેલો છે. રામ રાવણ એકિલીઝ પેરિસ અને ક્લૉન્ડુનના પ્રયંડ સંઘામમાં એ યેકર કરીને યાકી, તો છેરટે કાંદુબોદુ અને કાળીઆ ગોતીઆ વચ્ચે હોલા અટાપટાના દાવો પણ તેણે દુહા ગાતાં ગાતાં સજવન કરેલા છે. નિકાલદર્શી અને સર્વતોગામી ઋષિઓની ગંભીરતાથી જેણે દક્રાલના અનંત ક્ષમ્બોડમાં સસવાટા ચલાવેલા હતા તેજ એક રોડાળા છોકરાની ઉત્સુકતાથી ‘સંવત સૈકે તેર સાત એકાવન બ્યારે’ બોલતી બોલતી વંશાવળી કિંવા મુંખમ ધલાકાના તાણુકાની યાદી ગાતી બેઠેલી છે. એક તરફ સંસારનાં અનુરૂપ વધુરને પરચાવતી મંગલાષ્ટકા ગાય છે; તો બીજી તરફ ‘ઘોડાને બદલે ખાંધો ને રામ બોલો બાધ રામ’ કહી મંગલાષ્ટકમાંના મંગલના કસર કહાડી નાંખે છે. ઘડીકમાં એકાંતપ્રિય યોગાભ્યારીના અચલ સમાધિનું રહસ્ય બતાવે છે તો બીજી ઘડીએ વડોદરાના બુદ્ધાચર્યાના અખાડામહેલા બાળગોપાલને “નંખિંગ એટલે કૂદીજીઓ, નેડી મુદ્દગતની પકડો” એવો કસરતનો ઉપદેશ કરી રહી છે. કાલિદાસની પાસે કુમારસંજવમાં હિમાલયનું વર્ણન કરાવ્યા પછી તેણે મુંખાધના માંદરોડનું વર્ણન કરાવવાને નવો હાંકનારો (i) નીખીને ઘોસલું મરડેલું છે ! સકલકલમથી માંડીને ધતુરાસુધી, સીતાના જેવી સાદવીથી માંડીને જગમખી સુધી, લીરસાગરના પારિવ્રતથી

માંડીને અગાસીમાંના કુંડાના પુષ્પસુધી, 'મહાશક્તિ ઈંદ્રીયો' માંડીને મર્ત્યલોકના આંધળા છોકરા સુધી, સમઢીપોની નાંગાવણીથી જી. આય. પી. રહેલેના રહેલોની નંગ ગણતરી લગી, ભારકરાચાર્યના લીલાવતી ગણિતથી દુર્લભજી મેતાજીની શેરીઆં લેખાંની કુંચીઓ સુધી, કાર્તિકસ્વામીના બ્રહ્મચર્યથી હિંદુસ્તાનના વાંદા (વિદ્યુર) ની જીવન મુશીબતોલગી, હવે વધારે શું કહેવું પણ એક દુલસીના ખૂળીયાંથી માંડીને તે રેઠા રામની ચોરલી સુધી સર્વત્ર કવિતાએ પોતાનું એકજીવી સામાન્ય પસારી મૂકેલું છે. સર્વભૂત અને સર્વધર્મમાં પસરેલા પરમાત્મા કરતાં પણ કવિતાની આપકતા મોટી છે. પુરુષસકતાના આ નાયકની સત્તા તો જે અસ્તિત્વમાં છે, તેટલા ઉપરજ રહેલી છે, પણ કવિતાએ તો જે છે તેતો પોતાનું કબુલ છે પણ જે નથી-નથી તે પણ દરી મૂકેલું છે.

આ પ્રભાણે કવિતાનું સ્વરૂપ રંગ ઉડી ગયેલી તસખીરના જેવું ફિક્કુ તો દેખાય છે તો પછે તેણે કામ નાનુંસુનું કરેલું નથી. કવિતાની કારિગિરીના યોડાક ઉલ્લેખ ચરુઆતમાં કર્યો છે. હવે તેના ઉપકારોનું સોંકળીયું ગોઠવું તો આજની ઘડીથી તે કાળના છેડા લગીનાં તમામ ભાવિ દાયો આ એકજ વિષયમાં નોતરવાં પડશે. કવિતાએ જગત ઉપર ઉપકારનાં બ્રહ્માંડનાં બ્રહ્માંડ ખડકી મૂક્યાં છે. ગદ્યવસ્તુના કળાડા અમર્યાદાપણાને કવિતાએ નિયંત્રના સીમાડાથી બંધીને મનુષ્યજાતિનો સ્વયંકાલનો વિલક્ષણ બચાવ કરેલો છે.

એક બાડા મંત્રના ગદ્યચંચના ખુલા મેદાનમાં કોઇએક જવાંમંદને પોતાની એક ઘડીની 'મૂર્ખતા પણ ફેરવી ખાંપતાં નહિ આવડે, તેજ ચરવીર, કવિતાનાં બંધિયાર ચોક્કમાં-એકજ શ્લોક માત્રમાં-પોતાનું આ-જન્મ મૂર્ખપણાનું પ્રદર્શન કરીને છુટો થઈ ચક્રશે. તેમજ ગદ્યલેખમાં ભલાખુરાની ખીચડી થવાથી ભલાઈ છુરાઈ જાણવા સાર નહિ નહિ તો પણ પ્રત્યેક લેખ પાઠકને અર્થસિધ્ધિ તો વાંચતોજ પડે છે; અને ધણોક સમય ગાળ્યા પછી તેમાંની 'પેલ' ધ્યાનમાં ઉતરી જાય છે. માસિક પુસ્તકો વાંચતાં ધણીવાર આ પ્રભાણે ફેસાઈ જતાં 'નકામો' વખત ગાળ્યો' કહી જરા કસાણું મોડું પણ કરીએ છીએ. કવિતાની બાબતમાં આવી ઉતરપડી થતી નથી! કવિતા દેખાણી એટલે આપણે તુરતજ તે પાતુ ફેરવી નાંખીએ છીએ! પાળળથી વાંચી લઇશું દરી મુલતવી રાખીએ છીએ! તેમ ગદ્યની નિયમચલનતાથી 'આવ જોઈ ઘર તુમારા' જેવું થઈ ગયું છે ગદ્યલેખકના મગજમાં વિચારનું મોહન ચડ્યું કે તુરતજ તે કપાળ ફાડીને કામળ ઉપરજ પડવાનું! પરંતુ ગદ્ય-માત્રાયમક થતિ ઘરેરે અડચણોથી ધણુક મહાત્માઓની કવિતા કરવાની કષ્ટના હવામાં ઉડી જતાં જગતની પાંચા લાગી જ'નાલ જરા ચોછી થઇ છે! તાત્પર્ય, ગદ્યના કરતાં કાવ્યથી મનુષ્યજાતિને બેહદ ફાધો થયેલો છે !

વસ્તુતઃ જેતાં પ્રસ્તુત લેખક જેવા એક સામાન્ય માણસને સદરહ વિષય ઉપર અધિકારસુક્ષ્મા વાણીથી બોલતાં આવડતું એ લગભગ ગમતકુસુમ જેવું જ છે, તો પણ હમણાં દગળાં કવિતાકેસીના શિખર ઉપર-નહિ, કવિતા મંદિરના પગથીઆ ઉપર...તેમ પણ નહિ;

કાવ્યમૃતની નૈસર્ગિક લહરી—છટ્ટ, નહિ સંધો મળે ? કવિતાની રચના, તેની અંદર ઉછાળા મારી રહેલી કવિરાજની રસના, તેને જેમ આવે તેમ આડી અવળી હોલવાને તૈયાર થયેલાં દીકાઓનાં 'દાંતરડાં, આ બધી સામગ્રીની પૂજા લેનારૂં સ્વચ્છ પાનાવાળું 'એકાદ' માસિક, વગેરે વગેરે તરફ દોડતાં દોડતાં 'જેનારાને પણ તદ્વિપયક' ધણું ખૂં જ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ તે પછી દોસ્તાને દાવે ઉભય પક્ષના વાગ્મટોની જીવન્ત વાણીનો જેને લાભ થતો હોય તેને તે 'અધિકરૂપાધિકં ફલમ્' યદ્યપ્ય એમાં નવાઈ શી ? અને તેથી જ પો—

* તાતરણી નગરે ચડયા મૃગ જોઈ જ્યમ ચિત્તો ધસે,

તેમ તત્પર યદ્યપ્ય અને બહુ ધ્યાનથી ધંધો ખસે—

ડીને મદિ વાયક હમારો લેખ પૂરો વાંચશે,

તો ખાસ કવિતાનું મળનું જ્ઞાન તેને લાભશે !

જગતની એકંદર કાવ્યમૃતપત્તિ તરફ નિરખીને જેનારાને તેના લગભગ બે ભાગ સાથે જણાશે. + પહેલો ફનિયાના નાના મોટા મુદ્દાદિ—પરિવર્તનથી મુશ્કેલી કવિતાનો, અને બીજો આવા પ્રકારની કવિતાઓ વાંચવાથી ઠિવા એકાદ કવિની સાથે મોટો પરિચય થવાથી કરેલી કવિતાનો. પહેલા પ્રકારની કવિતા રચવાને કોઈ એક 'કવિ' સિવાય બીજી કોઈ જણાની જરૂર પડતી નથી.

બીજા પ્રકારની કવિતાના સોજે શબ્દગાર કરવાને માટે પહેલા પ્રકારની—એકાદ મળની કવિતા, તેનો અર્થ નહિ સમજનારો પણ પોતાને માત્ર કવિ સમજનારો કોઈએક અલ્પદેવ, તે વખતે લોકપ્રિય થયેલી એકાદી ચાલ, અથવા ગણમાત્રા—અક્ષરોદિ દિશાઓમાં ફાંકા પાડીને યથેચ્છ વફી જતો એકાદ હંદ,—વૃત્ત, કવિતાની અંદર ચિરંજીવ થયેલા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો. જેવા કે—સખિ, ચંદ્રિકા; તારકા વગેરે; કેટલાક એકાર શુદ્ધશબ્દોગી અવ્યયો, જેમજે તે કેકાળે જડી આવતી કેટલીક ઉઠવણા જેવી ઉપમાઓ, આ બધાનો

* ગદ્ય અને પદ્યનો પરસ્પર બિન્ન રચના નિયમ બે કાંદામાં સંભાળીને આ 'કાવ્ય ગદ્ય' નામનો હીરો મગજની ખાણથી ખોદી કઠાર્યો છે. ગદ્ય અને પદ્ય—અલએવ નિર્સર્ગ અને કલા—ના એક જ તાદાત્મ્યનો—આ પહેલો જ નમુનો છે એવી ઉમેદ ધરાવું છું. લાંબા લાંબા સમાસો અને (બા.) કરણા શબ્દોના કાસામાંથી શાબ્દિક ઉપમાની જે એક 'જૂતાવળ' 'ગદ્યકાવ્ય' ના નામથી લોકોને હેરાન કરે છે તેનું આ રામચાણુ ઓપધ સમજાવું !

+ બીજા એક ફાલતુ ભાગનું વર્ણન અમારા વાવેતર નં. ૨ નામાં આવશે.

તાબડતાબ ઉપયોગ કરી લેવાની હત્યોટી, સાહસ અને અજ્ઞાન, આવી કાવ્યનિષ્પત્તિના પરિણામને માટે બેદરકારી, ગમે તેવી કુમર જેવડી શૂનને પણ દુર્બોધ શુભોની છાજલીમાં ધકેલી મૂકવાં જોઈએ. આત્મવિશ્વાસ, આ બધો જોરખ-ધંધો પૂરો કરવાને માટે પૂરીપૂરી નવરાસ, કેવળ તંત્રી બની નામખ્યાતિ સારૂ બહાર પડેલા મહાભાનું કવિતા મજાદારને જગ્યા આપનારું કોષ્ટકેક માસિક પુસ્તક, કવિતાના કર્તાનું ફક્ત નામ અથવા તેા ઉપરની બે લીટીઓ વાંચી પાતું ફેરવનારા ચોક્કસ વાચકો, ‘પછી ‘કેટલાંક કારણોથી’ પૌરાણિક અભિમાનનો નશો ચડાવીને કોષ્ટક એક બીજા વૃત્તપત્રમાં તે કવિતા ઉપર મ્હોંની મોળ ઉતા-રનારો તેટલી જ કિંમતનો એકાદ ટીકાકાર, તે ટીકા ઉપર કવિરાજના વદનની અસંખ્ય અસંખ્ય હચી ભાષામાં ચોડેલી ગણ્યોના વરસાદ, મહેનતનું કામ કરવાને ના પાડે છે. હાડકાં જેનાં એવા કેટલાક તેને સાંભળનારા તેના દોસ્તો, દોસ્તીને દાવે ‘પ્રતિદીપ’ કરવાનું મહાંભારત કામ કરનારો તેનો એક જની દોસ્ત, અને છેવટે બાર મહીનામાં કોઈ એક વળને કોઈ એક સભામાં તે કવિનું વર્ષાદ્ધ કરનારો તેની જ દષ્ટા મોંદેનો એક બીજો પરમ હંસ, આટલી સામગ્રી હોવી જોઈએ !

આ પ્રમાણે બીજા પ્રકારની કવિતા રચતાં સાધનોની જરૂર વધારે પડતી હોવાથી તેની પેદાશ મર્યાદિત પ્રમાણમાં થતી હશે એવું જો કોઈ ધારતું હોય તો તેની શૂલ સાથ છે. બરણીની (વપ્રકાશિય) નજરે જોઈએ તો મિશ્રાધના પડીકામાં પેંડાનો પવાસાની સાથે, પામખાના સાર કરેલા મિશ્રણમાં રસુનાકલનો શુદ્ધ પાણી સાથે, માળીના પુડામાં શુભાખનો કણોર ફૂલ સાથે, પંજળ મેલના પ્રવાસમાં જંકચનનો પરચુરણ રોશાન સાથે, મોરી મોરી ઓફિસોમાં બાકા સાહેબનો કારકુન સાથે, કલબની અંદરની તે બાટલીઓનો (દારની) સોડાલેમનની બાટલીઓ સાથે, પ્રેમ ચાચનાના સંવાદમાં રમણીના રામ્બોનો વપ-બના શબ્દો સાથે, અથવા એકંદરે સમાજમાં ઢાલાનો ડોળા સાથે જે સંબંધ હોય છે, જે પ્રમાણ હોય છે, તેટલું જ પ્રમાણ અને તેટલો જ સંબંધ પડેલા પ્રકારની કવિતાનો બીજા પ્રકારની કવિતા સાથે હોય છે.

હમણાં જ કરેલા ઉત્પત્તિ વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે જાનજનક સંબંધથી બીજાનું સામાન્ય સ્વરૂપ બગાડતી પહેલીના જેવું જ છે. ઉપર ઉપર જો-નાશને આ બે પ્રકારની કવિતાના ભેદ બરાબર લક્ષ્યમાં પણ આવના નથી. એટલું જ નહિ પણ બીજા પ્રકારમાં રાગરંગની રેલેલેલ અને અત્યંતરની અમર્યાદ બરતી વધારે હોવાથી સામાન્ય વાચક ગોટાળામાં પડ્યા વિના રહેતો નથી. નૈસર્ગિક સંતરા કરતાં લોકકાના બ્હેરથી બનાવેલાં સંતરાં ઉપરની રંગની કાશીક ચટકે, અને ખરા રાગ કરતાં તેના ખાસ-સતો ખોટો દખાઈ. આ હંમેશં જોવાનો જોઈ છે. બીજા પ્રકારની કવિતાનો ફેલાવો જંગી પ્રમાણમાં થતો હોવાથી પ્રસ્તુત લેખમાં આજે તેને માટે જ ઉદ્દેશ્ય કરવાનો છે. પડેલા પ્રકારની કવિતાને માટે બડબડાટ કરવાની ફરજ જરૂર નથી. અને એટલા માટે આ લેખમાં પડેલા અને બીજા પ્રકારના લેખકો સાથે અનુક્રમે ‘સત્કવિ’ અને ‘કવિ’ એવા તાત્પર્યતા

પારિભાષિક શબ્દો વાપરવાનું થોડું છે. આટલું ધ્યાનમાં રાખવાની વાચકો એ ખટપટ કરવી. ગુજરાતી ભાષાના સુદૈવથી અને હૃદૈવથી હાથના બધા કાવ્ય લેખકો ખીજા પ્રકારના નથી;—કટલાક સત્કવિ પોતાની માતૃભાષાની ખરેખર વંદનીય સેવા કરે છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત લેખમાં તેને માટે લખવાનું કંઈ જ કારણ નથી.

તો પણ જતાં જતાં તેને માટે એટલું તો કલા વિના રહેવાનું નથી, કે, તેઓની કાવ્યસ્થનાથી સુદૈવે નેટલો આનંદ થાય છે તેટલો—જ હૃદૈવથી ત્રાસ પણ થાય છે. કારણ, તેમની એકેક કવિનામાંથી એકની એકવીસ અને ‘પંચલી પચીસ’ આ ગ્રંથોએ કવિતાની વડવાઈઓ ફૂટે છે. તેઓની કાવ્યસ્થના બંધ થઈ તો આપણી નકંડી નાણાની ટંકશાળો પણ ધડાધડ બંધ થશે. કુત્રામાંથી ખૂટું એટલે હવાડામાં પડીને એકું ચવાની ચિંતા ગઈ અને દુઃકાળ પડતાં ખાડા ખાળોચીવામાં ભરાઈ રહેલા પાણીથી હવા બગડવાની ધાસ્તી પણ ઓછી ! તેમજ ગંગામાં પૂર ન હોય તો ગામગામને પણ હલકી જવાની ધિક્કર થોડીજ છે ! કોઈ સત્કવિની કવિતાની પાલખી વાજતે ગાજતે બહાર પડી, તો તટસ્થ રહી જોતારાને—તેની પાછળ પાછળ બેતાક ધમસાણુ. મચાવી મૂકનારા, ભરસા બાદી (૧) સામેલાની ફાંસુન-ભાસની ધાંધલ, આકાશના મેઘની ગંબીર ગર્જના ચતાજ તેનાં ચાર ટીપાંને ન પચાવી શકનારા રેડકાઓની હલકા પેટની કિકીચારી, અથવા પુના સતારા તરફ દશોરને ઢિવસે ફૂલના તોરા પહેરેલા જાતિવંત ધોડાની પાછળ તેની નક્ક કરનારા, રંગબેરંગી પદ્મોથી સુસજ્જિત યથેલા ઉકરડા. ભમરડા—કુંભારીયા ગધે...! ધૌતધર ! વજેરના પ્રદર્શન જોવાતાં—ધડી વાર તો મનમાં એમજ થઈ આવશે કે પ્રભો, કોઈ કોઈ ભોળંની ગુચણીમાં તો તારી સકિત પ્રત્યક્ષ અગામ થઈ ગયેલી છે !

સદૃશ્યને આ બે પ્રકારના કવિઓની કૃતિ સરખા સ્વરૂપની ભાસે છે તો પણ તે બેમાં શીતોજી કટિબંધ નેટલું અંતર છે. સત્કવિની કવિતામાંથી નવી નવી કલ્પનાઓ જોઈ શકાય છે. તો આપણા દોરત કવિની બડબડમાં બધાં ત્યાં પોતે જ કાવ હોવાની એકજ કલ્પના જોઈ શકાય છે. પહેલાને સમજીને શોધતા હોય છે; બીજો રસિકજનો શોધી કલાકાને દૂરતો હેય છે એકને તેના વાચકે કવિ હોવાનું વારંવાર કહે છે. બીજો પોતાના વાચકોને પોતે મહાકવિ હોવાનું વારંવાર કહે છે. એકની કવિતા વાંચતાં તેને મસ્તકે ચડાવવાનું મન થાય છે; બીજાની કવિતા જોતાંજ માથું ચડવા માટે છે. પહેલા પ્રકારની કવિતામાં ખુલ્લા દેખાતા અર્થમાં પણ કોઈ કોઈ વાર ગમત આપનારા ગૂઢાર્થ સમાયેલા હોય છે; બીજા પ્રકારમાં કંઈજ અર્થ હોતો નથી. પહેલો, ગરીબની મૂંઝડીમાં પણ સ્વર્ગ સુખનો અનુભવ કરાવે છે; બીજાની કવિતામાં રહેલાં સ્વર્ગ સુખનાં વર્ણનો વાંચતાં નરકવાતનાનો અનુભવ થાય છે. હવે કુકામાં અને સ્પષ્ટ કહીએ તો—પહેલો ખરેખરો કવિ હોય છે અને બીજો શુદ્ધ નહીં—શિવ શિવ ! બોલવાના વેગમાં કેટલું ખસાખસામ કરતો હોતો હું ! પરનિંદા ! અતિશયોક્તિની ધૂનમાં એ ચમકેદોરતો હું એવું અપમાન કીધું ! ક્ષમા કરજો ગણ્યલેખકો, ક્ષમા કરજો ! મહાકવિમાં અને તમારામાં હું કદં હું તેટલું

વિશેષ અંતર નથી; ખરૂં જોતાં તે અંતર તદ્દન દુર્લક્ષ્ય કરવા જેવું યોગ્ય છે, કેવળ એ તમનું છે! મહાકવિ સ્વર્ગમાં કપાટા મારતા હોય છે અને પ્રાસદોસ્તો, તમારે સ્વર્ગ શક્તિ જે તમ જ દૂર રહેલું હોય છે એટલું જ!

જૂતકાલનાં સત્કવિઓનું આખું જન્મદર-ખાનું આમ ચોતાની સામે ધણી વગરનું સુનું સાંપડવાથી કવિને કાવ્યસાધનનો જરા પણ તોટો પડતો નથી. પરન્તુ આ વડિલો-પાળિત મીઠકતની માંડણી કેવળ અસ્તવ્યસ્ત સ્વરૂપની કરવામાં આવે છે. અને તેથી ગગનમાં વિહરનારાં વાદળોની પેઠે-પહેલીમાં ખરેખરૂં પાણી બરેલું હોય છે; અને કોઈક જલાશયમાં પડેલા તેના પ્રતિબિંબની પેઠે બીજની બધી કરામત પાણીમાં પડેલી હોય છે. અલીખાઓએ જોયેલા ચાલીસ ચોરના ભોંયરામાં અગણિત અલંકારોની પણ થોડી ધણી તો વ્યવસ્થા કરેલી હશે; ચોકી ઉપર પડેલા એ વાસી સામાનની પણ કેવળ સુંઘા સુંઘતો નહિ જ હોય; પણ આ કવિતાની રચનામાં જનતજનની ભાષામાંથી જેએલા અર્ક, જુના નવા કાળમાંથી જેએલો સારાંસ, વગેરે વગેરે જોતાં ચોર ખજારના લીલામવાળાઓની હુકનમાં ખેડકોને બરેલા ટંગધડા વગરના સમાનનું જ્ઞાન થાય છે!

જાણું છું પાઠકો! કોઈક ઉપમા દર્શાવતી કંટાળેલા તમારા મનની સ્થિતિ હું જાણું છું। તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખનો સામો ગડબડટ, કવિતાના જેવો જ કંટાળો બરેલો થતો જાય છે તે પણ હું બરાબર જાણું છું. પણ ઈલાજ નથી. લેખનો વિષય કવિતા હોવાથી અત્યારે મારા અંગમાં તેણે ગદ્યના સ્વરૂપમાં સંચાર કર્યો છે, એટલે ઉપમા અને અલંકારોની બીક તો થવાની જ. પણ “કવિવચનને ગમરાવાની જરૂર નથી.”

(અપૂર્ણ.)

(બાલસુજંગ.)

ખે શોકજનક મરણો.

ગયા શિયાળામાં અનેલાં ખે મરણો માટે મોડી મોડી પણ ખે નિવત્યાંબલિઓ આપવાની આ પત્રની શરૂઆત છે.

૧.

વીસમી સદીના સ્થાપક અને તન્ત્રી રા. રા. હાજીમહમ્મદ અલારખીઆના અકાળ અવસાનથી ગૂંચરાતને બારે જોટ પડી છે. મહંમે વીસમી સદી સ્થાપીને ગૂંચરાતી પત્રોમાં એક નવીન જ દિશા બિલાડી હતી. એ પત્રનું કાર્ય એ ધણી મમતાથી, ઉત્સાહથી, અને વન્યપતાથી કરતા હતા. એને પશ્ચિમનાં એ જાતિનાં પત્રોની હારમાં મૂકવાનો એમનો

સવૃત પ્રવાસ હતો, અને આપણી પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં એમણે એ કામમાં ફોરે પહોં
મેળવી હતી. સાહિત્ય અને ચિત્રકળા માટે એમને હોડા હૃદયની પ્રીતિ હતી, અને એ પ્રીતિ
વીસમી સદી દ્વારા મૂર્તિમંત કરવા જતાં એમણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યું હતું.

વીસમી સદી બહાર પડ્યું તે વખતે એનો સંસ્કાર વસન્ત પત્રે ન કર્યો એમ એ-
મની આ પત્ર સામે એકવાર ફરિયાદ હતી. પણ એમને ખાતરી આપવામાં આવી કે એમ
ન કરવાનું કારણ વીસમી સદી પ્રત્યે દેવ અરુચિ કે અવમાનના ન હતી, પણ પોતાના
બાંધુ વિપર મત દર્શાવવા એસવાનો એનો રિવાજ ન હતો. એટલું જ—સારે એ ખુલાસો
એમણે સુજનતાથી સ્વીકાર્યો, અને તે કિંવસથી આ પત્ર સાથેનો એમનો પ્રેમ પ્રથમ હતો
તેવો જ રિચર રહ્યો.

એમાંનું અવસાન થતાં વીસમી સદીએ પણ દેહ છોડ્યો છે. ઉભયની ખોટ ગૂજ-
રાત ખૂલી ચકરી નહિ.

૨.

રા. બ. જમીયતરામ શાસ્ત્રી પ્રમાણમાં પાકી ઉમ્મરે દેવસોઠ પામ્યા. પણ પોતે કેળ-
વણીના કાર્યમાં છેવટ સુધી બામ સેતા એ જોતાં એમની ઉપયોગિતા પણ ગૂજરાત માફ
કરે છે. એમના જીવનનું મોટામાં મોટું કાર્ય તે “નવી ગૂજરાતી વાંચનમાળા”. એ
પુસ્તકમાળાનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિષયબોજના મિ. જે. જી. કોન્ટર્ટન (હાલના
ડિરેક્ટર) ની કૃતિ છે, અને ઘણા પાઠ ગૂજરાતના અન્ય વિદ્વાનો પાસે લખાવાયા છે,
તથાપિ એ પુસ્તકમાળાને અંગે રા. બ. જમીયતરામ શાસ્ત્રીએ ઘણી સેવા કરી છે. એ
વાંચનમાળા પ્રકટ થઈ તે અરસામાં એની રુએ ઘણી દીકાઓ થઈ હતી, પણ એ દીકા-
ઓ એવી જૂન, અને મુદા બહારની કે બૃહભરેલી હતી કે એ દીકાઓ જ મૂળ પુસ્તકમાં
રહેલી સંગીન સેવાનો ઉત્તમ પૂરાવો હતો.

સ્વર્ગસ્થ સ્વભાવે માયાળુ મિલનસાર અને પરગણુ હવા. પ્રાથમિક કેળવણીના
કામમાં એ ગૂજરાતને બહુ કિંમતી અને અનુભવી સલાહ આપી શકતા.

[વસન્ત-આદિસ.]

ધર્મ પ્રવૃત્તિ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ ચી.)

આ નિહૃત દેહના કોલાહલથી પ્રકૃતિનો શો ઉદેશ સધાય છે? જન તરફ દયા ? વ્યક્તિ-જીવનનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ ? ના, એ બધી ગાંડાની વાતો છે. જીવન-રક્ષાના ઉત્તમ પ્રયાસમાં જીવમંડળી દોડાદોડ કરી મરે છે; પરંતુ જીવનરક્ષા તો થતી નથી. સુખાન્વેષણની પ્રવૃત્તિએ બતાવેલા માર્ગે જીવમાત્ર દોડે છે; પોતાનું જીવન બચાવવા દોડે છે; બીજાના જીવનની દયા ખાવા નેટલો આવકારા પણ તેને નથી. પરંતુ તે શું પોતાનાં જીવનનું રક્ષણ કરી શકે છે? આ જવાબમાં આપણે કહેવું જ પડશે કે ના. તો પછી અભિવ્યક્તિ, ઉત્પત્તિ કોની? વ્યક્તિની નહિ પણ જાતિની. જીવનસંગ્રામમાં વ્યક્તિ જીવનમાં જીવનવ્યાપી પ્રયાસનું છેવટનું ક્ષણ મરણ છે; મરણનું છેવટનું પરિણામ જાતિજીવનનો અભ્યુદય છે. વ્યક્તિ જાય છે, જાતિ રહે છે. પ્રકૃતિનો ઉદેશ જાતિની અભિવ્યક્તિ કરવાનો છે. વ્યક્તિનું જીવન તેની પાસે હિંમત વગરનું છે. વ્યક્તિજીવન રમવાનું રમકડું છે. વ્યક્તિદ્વારા પ્રકૃતિ પોતાનો મૂઠ ઉદેશ સાધી લે છે. તે ઉદેશ વ્યક્તિનો નાશ અને જાતિનો વિકાસ છે. મનુષ્ય જાતિ આજે પણ આકાંક્ષા અને આશંકાની તીમ અને ઉત્કટ ઉત્તેજના લાજ જીવનના માર્ગમાં અગ્રેસર થઈ છે; પરંતુ રણપટેઃ કવ ગતોત્તરપોશઠો ? તમે મરણની ગોદમાં વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં અંતર્હિત થાઓ; તમારી પ્રકૃતિને હવે કંઈ દરકાર નથી. તમારા જીવનનું જે કંઈ કામ છે, તે તમારા વડે પ્રકૃતિએ સાધી લીધું છે. તમે જાઓ, બીજાને સ્થાન આપો. અંતિમકાળ વખતે વ્યક્તિ માત્ર પ્રતિ પ્રકૃતિની આ નિર્મળ વાણી છે.

પ્રકૃતિની આગળ વ્યક્તિનું જીવન મૂલ્યહીન છે; જાતિની ઉત્પત્તિ કરવી એજ તેનો ઉદેશ છે. તોપણ જાતિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે વ્યક્તિ માત્રને યોગ્ય ધણી દિવસ બચાવી કામ કરાવવું પડે છે; તેથી પ્રકૃતિની પ્રેરણાવડે વ્યક્તિ માત્ર નિઃશીભર કામ કરે છે, તે મનમાં ધારે છે, કે હું મારા જીવનની ઉત્પત્તિ માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરું છું. પરંતુ હાંપ, તે બાંધુતો નથી કે તે કેવી ભયંકર હેતરપિંદીથી હેતરાય છે. જીવ પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી કામ કરે છે; તેથીજ તેને સુખ મળે છે. તે સુખવડેજ તેનું જીવન યોગ્ય ધણી દિવસ ટકે છે. પ્રકૃતિનો મૂઠ ઉદેશ સાધવા માટે નેટલા દિવસ બચવું જરૂરનું હોય, તેટલા દિવસ તે બચે છે. યોગ્ય વખત તેનું જીવન યુદ્ધ થાય છે, તે બાંધુતો નથી કે કયા ઉદ્દેશને લીધે હું જીવતો રહ્યો છું, હુંધાની ઉત્તેજનાને લીધે પાપ ધેરોપર ફલંગ મારી પડે છે; સ્વભાવની ઉત્તેજનાને લીધે પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી તે જોમ કરે છે; જોમ કર્યાં સિવાય બીજો ઉપાય નથી. તે પ્રકૃતિનો દાસ છે, પ્રકૃતિવડે તે અંધભાવે ધેરોની હંસા કરવાને પાંખ છે. તે ક્રિયા કરવામાં તેને સ્વાધીનેતા નથી. તેનું પોતાનું જીવન એ પ્રમાણે હસા

કરી થોડા ઘણા દિવસ ખચાવવું પડે છે. તેના વંશ અને જાતિની રક્ષા માટે તેને થોડા દિવસ ખચવું જોઈએ. જ્યાં સુધી એ ઉદ્ધિ ન સધાય ત્યાં સુધી ઘેટાંનાં બચ્ચાને મારી તે પોતાનું જીવન ટકાવે છે, વળી આતતાથી બ્યારે વાઘનાં બચ્ચાં પર હુલ્લો કરે છે, ત્યારે કોપેલી વાઘણુ તેનાપર હુલ્લો મારે છે; તે વખતે વાઘણુને પોતાના જીવનની દરકાર પણ રહેતી નથી. આ સ્થળે વાઘણુ પણ તેજ પ્રમાણ સ્વાધીનતાવર્જિત રમકડું માવ છે. પ્રકૃતિ તેને સંતાનનાં જીવન માટે આત્મજીવનને વિષે મર્યાદાની રક્ષા કરે છે; તેને સ્વાર્થ જોળવાનો અવસર પણ મળતો નથી, તેથીજ તેને સુખ થાય છે; બચ્ચાંનું જીવન ખચાવવા માટે પોતાનાં જીવનનું બળિદાન આપવામાં તેનું સુખ રહેલું છે; પ્રકૃતિએ પોતાનો ઉદ્ધિ સાધવા માટે તેને એવી પ્રવૃત્તિ આપી છે. પ્રકૃતિની આજ્ઞા માનવાને તે બાધ છે.

મનુષ્યમાં આ બંધની પરાકાષ્ટા છે. જીવસમાજમાં માણસોનું આસન સૌથી ઊંચું છે; પરંતુ મનુષ્યની અવસ્થા તો ગંધા કરતાં શોચનીય, જણાય છે. આ અવસ્થાનાં શોચનીયપણાંમાંજ તેનું મનુષ્યત્વ રહેલું છે. બીજા જીવો જીવવાના પ્રયત્નમાં મૃત્યુ રક્ષા છે; પરંતુ તે જાણતા નથી-ઘણું કરીને જાણતા નથી કે તેની બધી એકાંત, પરિણામ મરણ છે; મનુષ્યો પણ તેની માફકજ જીવન યુદ્ધમાં મર્યાદા છે; પરંતુ તેઓ જાણે છે કે મરણ અવસ્થાભાવી છે, બીજા જીવો પ્રવૃત્તિને વશ થઈ કામ કરે છે; પરંતુ તે કાર્યનું ફળ શું થશે, તે તેઓ જાણતા નથી તેમ વિચારતા પણ નથી; તેને માટે તેઓની જવાબદારી પણ નથી. મનુષ્ય પણ પ્રવૃત્તિને વશ થઈ કાર્ય કરે છે; પરંતુ તે પોતાનાં કાર્યનું ફળ પોતાની નજરે જુએ છે; અને વખતો વખત પોતાની પ્રવૃત્તિનું સુખ, ભવિષ્યનાં પરિણામ તરફ નજર કરી ફેરવી લે છે. બીજા જીવોનો માર્ગ એકજ છે, મનુષ્યના માર્ગે અનેક છે. પોતે મેળવેલો અનુભવ અને દૂરદર્શિપણની મદદથી પ્રવૃત્તિને સંયત કરી મનુષ્યને પોતાનો માર્ગ પસંદ કરી લેવો પડે છે. માર્ગની પસંદગીની જવાબદારી તેમના પરજ હોય છે. મનુષ્ય જીવ છે, પણ તે યુદ્ધિથી વિચારપરાયણ જવાબદારી માળો જીવ છે.

આ સિવાય મનુષ્ય અને બીજા જીવ વચ્ચે એક બીજો ભેદ છે. મનુષ્ય શરીરનાં પ્રમાણ દુર્બળ છે. મનુષ્યના નખ અને દાંતને ધાર નથી તથા તેની માંસપેશીમાં પણ જોર નથી. યુદ્ધિજ મનુષ્યને જીવનસંઘામમાં મદદ આપે છે; પરંતુ કેવળ યુદ્ધિની મદદથીજ જીવન ધારણ કરવાનું કામ સહજ નથી. તે માટે મનુષ્યને ટોણું બાંધી રહેવું પડે છે. મનુષ્ય એકલો જો કરી શકે નહિ, તે ટોણાંબંધ થઈ કરી શકે છે. આથી મનુષ્યમાં સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ. બીજા દોષ કોઈ જીવોમાં. પણ સમાજના ફળગા કુટુંબ જણાય છે; પરંતુ બીજા સ્થળે જોતાં અંકુર છે, તેજ મનુષ્યોમાં પણ વિત વૃક્ષ રૂપે થઈ રહેલ છે. ઘણું કરીને સમાજ બાંધીને જ મનુષ્યોજીવન સંઘામમાં આભરણ કરતાં જાય છે; તેઓનું જીવન તો પહેલાં પણ હતું; પરંતુ આ સામાજિકજીવની ઉત્પત્તિ સાથે તેમાં પણ મનુષ્યત્વનો આરંભ થયેલો છે.

મનુષ્ય જીવ છે, પરંતુ તે જીવિશાળા, વિચારપરાયણ અને સમાજજનક જીવ છે. ખીજા જીવોની માફક મનુષ્યે સ્વાર્થ માટે અર્થાત જીવન બચાવવા માટે જ નિમાએલું છે; તે ઉપરાંત તે સમાજનું રક્ષણ કરવાને પણ બંધાએલું છે; કારણકે સમાજરક્ષા ન થાય તો તેનું જીવન ટકી ન શકે, એક દંદ પ્રથમથી જ રહેલું હતું; પરંતુ અહીં વળી એક ખીજાં નવીન દંદનો આવિર્ભાવ થયેલ. કારણકે વ્યક્તિની રક્ષા માટે સમાજનું પ્રયોજન છે; પરંતુ વ્યક્તિનો સ્વાર્થ હંમેશાં સમાજના સ્વાર્થ સાથે મેળ ખાતો નથી. સમાજની હયાતી ટકાવી રાખવી હોય તો વ્યક્તિનાં સ્વાર્થાત્મક કૃત્યોક બાગ ઘટવો જોઈએ. બધી રીતે પોતાની તરફ જોવાથી સમાજનું રક્ષણ થાય નહિ.

પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એવો એક દિવસ હતો, કે બ્યારે મનુષ્ય અને ખીજા જીવો વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો. મનુષ્ય બ્યારે સમાજજનક જીવમાં ગણાયું નહોતું, ત્યારે તેને પોતાનાંજ સુખની શોધમાં ગુંચાપલાં રહેવાથી ચાલતું હતું; તે માટે પ્રકૃતિ દેવીએ તેને મધી પ્રવૃત્તિ આપી હતી. તે પ્રવૃત્તિના હંકમ મુજબ ચાલવાથી તેનાં જીવનનાં બધાં કાર્યો સંધાતાં. પરંતુ એક વખત સમાજમાં પ્રવેશ કરતાં જ મનુષ્યની એ અવસ્થા બદલાઈ ગઈ છે. મનુષ્યની મૂળ-પ્રવૃત્તિઓ તેને સમાજની બહાર ભાવવા માગે છે; પરંતુ સમગ્ર સામાજિક શક્તિ તેને સમાજમાં પકડી રાખે છે. એકબીજા તેનાં આત્મજીવનને કેન્દ્રમાં રાખી કામ કરે છે, અને ખીજાં બીજાં તેને તે કેન્દ્રથી દૂર ખસેડવા માટે ઉલટી બાજુએ આકર્ષણ કરે છે. વ્યક્તિગત ભાવની સાથે સામાજિકત્વનું આ રીતનું દંદ મધી રહ્યું છે. બંને બાજુ વચ્ચે એક જાતની સમાનતા જાળવી મનુષ્યોને ચાલવું પડે છે. મનુષ્યોના પગ બે હોડીઓમાં છે, જ્યાં સુધી બંને હોડીમાં પગ રહે ત્યાં સુધી જીવન પણ બહુ સુખી નીવડતું નથી.

આ સમાનતા જાળવવાનું કાર્ય બહુ જ અઠપટું છે. કોટિ પુરુષ પરંપરાવડે, વિદ્યાસાધાર્મિકી મૂળપ્રકૃતિ: મનુષ્યને આત્મમુખ અથવા સ્વાર્થનાં મુખમાં પ્રેરે છે; સામાજિક શક્તિઓ તેને ખીજા બાજુએ અથવા પરાર્થનાં મુખમાં હસેલે છે મૂળપ્રકૃતિ પ્રગળ અને વેગવાન છે. કરોડો વર્ષનાં પ્રાકૃતિક નિર્વાચનને યોગે તે મનુષ્યના પ્રાણ સાથે જોડાતો થઈ ગયો છે; તેની પ્રેરણા વિરહ ચાલવાનું કાર્ય મનુષ્યો માટે સહજ નથી, એ વૃત્તિ સ્વાભાવિક સંસ્કારરૂપે જન્મથીજ મનુષ્ય માત્રને ચલાવે છે; મનુષ્યની શક્તિ નથી કે એ પ્રવૃત્તિને દરેક વખતે સંયમમાં રાખે. છતાં સમાજનું જીવન વ્યક્તિજીવન કરતાં મૂલ્યવાન છે, સમાજને માટે વ્યક્તિજીવનમાં સ્વાર્થનો નાશ અતિ આવશ્યક છે. મનુષ્યનું જીવન જોડલા કાળથી વિકસિત થયું છે; તેની તુલનામાં તેનું સામાજિકત્વ તદ્દન આધુનિક છે. હજી સુધી પ્રાકૃતિક નિર્વાચનને તેનાં સામાજિકત્વની અભિવ્યક્તિમાં હાથ નાખવાનો અવસર મળ્યો નથી. સામાજિકત્વ હજી સુધી સંપૂર્ણપણે પુર થઈ શક્યું નથી. અહીંજ મનવજીવનની મોટી સમસ્યા છે, અહીંજ મનુષ્યત્વની જવાબદારીનો સ્વરૂપાત ચએલો છે, અહીંજ માર્ગધર્મ અને પાપ પ્રપચનો પાયો નાખ્યો છે, વ્યક્તિભાવ અને સામાજિકત્વ,

individualism અને socialism, તે માટે જે ધોર કોલાહલ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસના આરંભથી આજ સુધી સમાન રીતે મચી રહ્યો છે, તેનો આરંભ અહીંથી જ થાય છે.

મનુષ્યને કયા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર રહેવું અને કયા પ્રમાણમાં પરતંત્ર રહેવું, તેની મીમાંસા અતિ અવશ્યની છે, છતાં એ ખુલાસાનો ઉપાય હજી સુધી શોધાયો નથી. પ્રકૃતિના શાળ્યમાં સર્વત્ર જેવું વિધાન છે, તેવુંજ વિધાન અહીં છે. બંને બાજુએ ખેંચતાણ; બંને બળમાં, શક્તિએ શક્તિમાં સંધર્ષ; એક પક્ષ છેવટ સુધી જીત મેળવે છે. જીવનસંઘામમાં વાઘની જીત કે ઘેરાંની, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રકૃતિએ પ્રથમથી જ કરી મૂક્યો નથી. તેણે તો જંગલમાં વાઘ અને ઘેરાંને છૂંટાં મૂકી દીધાં, તેઓ પરસ્પર મારામારી કરી છો રમતાં. છેવટે તેઓમાંથી એક પક્ષની જીત થશે, અથવા બંનેનો લોપ થશે, અથવા બંનેનાં સ્તત્ત્વનીઓમાંથી ઉત્પત્તિ થશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યનાં સામાજિક દ્વંદ્વમાં વ્યક્તિનો જય કે સમાજનો જય થશે, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રકૃતિએ કર્યો નથી. મનુષ્યત્વના વિકાસની જરૂર છે. મનુષ્યત્વના વિકાસ માટે વ્યક્તિની ઉન્નતિ થવાની જરૂર છે, તેમ સામાજિકત્વનો વિકાસ પણ જરૂરનો છે. વ્યક્તિ સામાજિકત્વની સાથે ચિરકાળ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરે; દ્વંદ્વને લીધે છેવટે બંને પુછ થાઓ, અભિવ્યક્તિના માર્ગપર આગળ વધો. પ્રકૃતિની બાવરમાં બધે ઠેકાણે આવી જ છે.

જીવની સ્વાર્થમૂલક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાકૃતિક નિર્વાચન (natural selection) વડે વિકાસ પામેલી છે; મનુષ્ય એ બધી પ્રવૃત્તિની-પ્રેરણાથી ચાલે છે, બીજા જીવોની માફક ચાલે છે. તેમ કરવામાંજ મનુષ્યનું સુખ છે, સ્વાર્થના સંહારથી મનુષ્યને દુઃખ થાય છે. તેપણ સ્વાર્થનો નાશ કરવાનું કાર્ય જરૂરનું તો છેજ. નહિ તો સમાજ ટકે નહિ. સમાજ ન ટકે તો દુર્બળ મનુષ્યોનું જીવન બીજા બળવાન હિંસક જીવો સાથેની લડાઈમાં વધુ વખત ટકી ન શકે. માટે સ્વાર્થસંહાર આવશ્યક છે પરંતુ સ્વાર્થસંહાર એ મનુષ્યની મૂલપ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ છે, સ્વાર્થનાશથી મનુષ્યને સુખ થતું નથી. મનુષ્યને જોરજીલમથી સ્વાર્થથી દૂર રાખવાની જરૂર છે. અંકુશના આધારથી મનુષ્યને એ પ્રવૃત્તિના માર્ગથી દૂર કરવાની જરૂર છે. આ નિર્વાર્તન પ્રણાલીનું નામ શાસન. રાજશાસન, લોકશાસન, નીતિનું શાસન, ધર્મ-શાસન, વગેરે વિવિધ ઉપાય અવલંબન કરી, વિવિધ શક્તિ રચી, મનુષ્યને શાસનમાં રાખવું જરૂરનું છે. કદી પુરસ્કારની આશા આપીને, કદી તિરસ્કાર કરીને, કદી લાલચ બતાવીને તો કદી ભય બતાવીને સ્વાર્થનો માર્ગપરથી મનુષ્યને ફેરવવાં જ જોઈએ. રાજા રાજદંડ બતાવી કહે છે કે મારા હુકમથી તમે તમારી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સંયમમાં રાખો, નહિ તો માર પડશે, કેદ લોગવવી પડશે, અગર ફાંસીએ લટકવું પડશે. સામાજિકતા કહે છે આમારી નિષેધ આજ્ઞા માની જીવનપ્રવૃત્તિ નિયમિત કરો, નહિ તો સામાજિક પીડા વેવડાઈ જશે. સામાજ બહાર રહેવું પડશે. ધર્મપ્રચારક કહે છે, આમારી આજ્ઞા મુજબ જીવન ગુજારો, નહિ તો આ લોકમાં કે પરલોકમાં તમારું બહું થવડું

નથી. ધર્મશુદ્ધિ ગર્જના કરતા કહે છે કે અમારી આદ્યા સહુ પહેલાં પળાવી નોંધજો; નહિ તો 'કુંભીપાક તમારે માટે તૈયાર છે. પ્રવૃત્તિની હિતજના સ્વાભાવિક છે, તે ન માનીએ તો ચાલે તેમ નથી; સમાજનું શાસન કૃત્રિમ છે, પરંતુ તે ન માનીએ તો સમાજમાં જગા મળતી નથી વળી એ બંનેની આદ્યાઓ પણ પરસ્પર એટલી તો વિરુદ્ધ છે, કે તેનું ઔચિત્ય જાળવવું અસાધ્ય છે. ખરેખર, મનુષ્યના જીવે દુઃખી જીવ દુનિયામાં ખીજે ક્યાંએ નથી.

સ્વભાવની સાથે કૃત્રિમતાનું આવું યુદ્ધ મચ્યું છે. આ દુઃકમાં મનુષ્યજીવન સુખદુઃખમાં ચાલ્યું જાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ આ તરફ નિશ્ચિંત નથી. વ્યક્તિનો વિકાસ જેમ જાતિરક્ષા માટે જરૂરનો છે. તેથીજ આવશ્યકતા જાતિરક્ષા માટે સામાજિકત્વના વિકાસની છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી પણ વધુ જરૂર છે. તે માટે કેટલીક કૃત્રિમ સક્રિયતા હાથમાં સામાજિકત્વના વિકાસનો ખાર સોંપી પ્રકૃતિ નિશ્ચિંત રહી શકતી નથી. મનુષ્ય બુદ્ધિજીવી અને વિચારપરાયણ જીવ છે. તે વ્યતીતની સ્મૃતિ રાખે છે, ભવિષ્યની ગણતરી કરી શકે છે. એક બાજુએ વ્યતીતની અભિવૃદ્ધિ અને બીજી બાજુએ ભવિષ્યની ગણતરી, આ બંનેની સહાયતાથી તે કંઈએનો વિચાર કરે છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને માન આપી ચાલતાં તરત માટે તો કાયદો છે; પરંતુ સમાજનું શાસન માનવાથી ભવિષ્યમાં દુઃખ આવી પડે છે. ભવિષ્યનાં બચની જીવી કલ્પનામાં પ્રતિક્ષિત થઇ ક્ષણિક સુખના પ્રસોભનને ઢાંકી દે છે. ભારે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનો માર્ગ તજી એ માર્ગથી નિવૃત્ત થવાના માર્ગ પર ચાલે છે. પરંતુ આમ તે કૌંસાક દિવસ ચાલે? પ્રવૃત્તિનો વેગ અતિ પ્રબળ છે; વર્તમાન સુખનું પ્રસોભન તીવ્ર છે. મનુષ્યને ડગલે ડગલે પ્રયમાન્ત થઇ સમાજની પાસે તિરસ્કાર ખમવો પડે છે, અને પોતાનાં સહાનાય સાથે સમાજનું સહાનાય પણ આવી પડે છે. આમ હોવાથી આવો બદોષસ્ત હમોયને માટે ચોંટી શકે તેમ નથી. સ્વભાવની સાથે કૃત્રિમતાને ખડી રાખી. પ્રકૃતિ નિશ્ચિંત રહી શકતી નથી. પ્રકૃતિ ધીરે ધીરે કામ કરે છે. પ્રાકૃતિક નિર્વાચન ધીરે ધીરે થાય છે.

વ્યક્તિની સાથે સમાજનો વિરોધ છે. જ સમાજમાં વ્યક્તિ જેટલી હદત, તે સમાજ તે પ્રમાણમાં દુર્બળ ગણાય છે. જેમ જીવ જીવ વચ્ચે યુદ્ધ મચી રહ્યું છે, તેમ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ યુદ્ધ મચી રહ્યું છે. આ યુદ્ધનું ફળ વ્યક્તિગત પુણ્યમાં આવે છે. વળી સમાજની સાથે સમાજનું દુઃક યુદ્ધ મનુષ્યના પ્રતિહાસમાં સહજાપી થઇ રહેલું છે. અંદર જેમ માણસે માણસ વચ્ચે હરિદાષ, તેમ બહાર યોગાં યોગાં વચ્ચે, સંપ્રદાય વચ્ચે, વર્ણ વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે હરિદાષ ચાલે છે. દુર્બળનો પરાજય, સખળનો જય થતો જણાય છે. કઈ સમાજ દુર્બળ-ગણાય? જેમાં વ્યક્તિનો પ્રભાવ અધિક, તેવી સમાજમાં સામાજિકત્વ બરાબર જામતું નથી. કઈ સમાજ સખળ ગણાય? જેમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય સમવેત સમાજશક્તિના હાથમાં હોય તે. કોનો પરાજય થાય છે? જ્યાં વ્યક્તિજીવન સમાજ જીવનની પ્રતિકૂલ હોય તેનો, જ્યાં વ્યક્તિજીવન પોતાને કેન્દ્રગત કરી કેરા આરત્ત હોય તેનો. જય કોનો થાય? જ્યાં વ્યક્તિજીવન સમાજ જીવનને અનુકૂળ

હોય, જ્યાં પ્રવૃત્તિ નિરંકુશ ન હોય, જ્યાં નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિને નિયમિત રાખે તે સમાજનો સામાજિક હરિક્ષામાં જય થાય છે. કાળક્રમે સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે કાણુમાં આવતી જાય છે; જીવનની પરિધિ પ્રસરતી જાય છે; જીવનનું આવડતન વધતું જાય છે. નિવૃત્તિ આવી પ્રવૃત્તિનો વેગ બ્રહ્મા હરી છે. નિવૃત્તિ જ ધીમે ધીમે પ્રવૃત્તિના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પ્રવૃત્તિનાં નિર્વાચનવડે નિવૃત્તિ પુષ્ટ થાય છે; કારણકે વ્યક્તિગત નિવૃત્તિ અને સમયનાં બળવડે જે સમાજ દૃઢ હોય છે, તેજ સમાજ જય પામે છે. નિવૃત્તિ ધીમે ધીમે કૃત્રિમ સમાજશાસનનાં મુખની અપેક્ષા તજી સ્વભાવના બળે બળવતી થતી જાય છે. મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં પ્રવૃત્તિની પડખે જ નિવૃત્તિએ દેખા દીધી છે. :જે આત્મ મુખથી નિવૃત્તિ ગણાય છે, તે જ પરમુખે પ્રવૃત્તિ ગણાય છે. આત્મમુખી પ્રવૃત્તિની પાસે આ નવોદ્ગત પરમુખી પ્રવૃત્તિ આવી દેખા દે છે, એટલે મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં નવીન બળનો સંચાર થાય છે. અસાર સુધીનો મનુષ્યનો ઇતિહાસ એ જીવનો ઇતિહાસ હતો; અહીંથી મનુષ્યનો ઇતિહાસ અરેખર મનુષ્યનો ઇતિહાસ ગણાશે. જગતમાં એક નવાં અધ્યાયનો આરંભ થયો જગતના ઇતિહાસમાં નવીન પ્રકરણ આરંભાયું.

મનુષ્યની મૂળ પ્રવૃત્તિએ આટલા દિવસ સુધી તેને સ્વાર્થમાં મશગુલ રહેવા દીધો હતો; તેમાંજ તેનું સુખ હતું, તેમાંજ તેને શાન્તિ મળતી હતી. સમાજનું કૃત્રિમ શાસન જેર બતાવી, ખીક બતાવી, લોભ બતાવી તેનાપર શાસન ચલાવતું, અને તેનાં જીવનની ગતિને પરાઈ તરફ ફેરવતું. પરંતુ હવેથી તેનો સ્વભાવજ તેને પરાઈ ચાલવાનું જણાવે છે. એક નવીન પ્રવૃત્તિ તેને પરાઈ તરફ ખેંચે છે, ચલાવે છે. આ નવીન પ્રવૃત્તિ સમાજનાં રક્ષણ માટે પ્રાકૃતિક નિર્વાચનનાં ફળ રૂપે કાળક્રમે વિકાસ પામેલી છે, તેને માનવ પ્રવૃત્તિનું નામ આપીએ તો પણ ચાલે; કારણકે મનુષ્ય સિવાય બીજા જીવોમાં તેની દ્રવ્યતા નથી. મનુષ્યની એજ વિશિષ્ટતા છે. મનુષ્યનું એજ પ્રધાન લક્ષણ છે. આનું જ નામ સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રવૃત્તિ અંગ્રેજીમાં કહેતાં conscience પણ એજ. એજ અનર્થગી હાંકીકશ મનુષ્યનાં અંતરમાં અંતરતમ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી નવાગત અપરિચિતની માફક દેખા દે છે; મનુષ્ય તેને સારી રીતે ઓળખતું પણ નથી; મનુષ્ય આગળ તે નવીન છે. પરંતુ સ્તિષ્ઠ, ગંભીર ધ્યનવડે જ્યારે તે ઝેરણા કરે છે, ત્યારે મનુષ્ય સ્તંભિત થઈ જાય છે; મનુષ્યની માફક તેની આદેશવાણી માની ચાલે છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જ્યારે મનુષ્યને આત્મમુખ તરફ લઈ જાય છે, ત્યારે તે એ પ્રવૃત્તિનાં મુખની લગામ પકડે છે, તેની ગતિ અટકાવે છે, તેનો વેગ સંચય કરે છે. તે નવાગત છે, અપરિચિત છે, છતાં કૃત્રિમતા અન્ય છે; સ્વભાવથી જ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે; પૃથ્વીની મલિન માટીમાંથી તેનું અંગ પ્રકાશ થયું નથી. મનુષ્ય તેનાથી ખીચે છે, તેનું સન્માન કરે છે, તેનાપર અદા રાખે છે, તેની ભક્તિ કરે છે. તેને પ્રેમનું આલિંગન આપવાની ચેરવી કરે છે. માનવના પ્રિયતમ સખા, આટલા દિવસ તમે ક્યાં હતા ? આટલા દિવસ તમારાં દર્શન ન ચલાવી મનુષ્યો વ્યાકૂળ થઈ ગયા હતા, તમારાં ગિંતાશ્રવણ તમે દૃઢતાપૂર્વક અસન પ્રદાન કરે, માનવામાંની શાંતિ

તમારૂં પ્રીતિનું બંધન કદી પણ છિન્ન ન થાય એવી પેરવી કરો. જીવનનાં રણક્ષેત્રપર પથપ્ર-
દર્શક, તમે દુર્બળ માનવજીવને રસ્તો બતાવો. તમારી આરા પાળી તે નિશ્ચિંત થાઓ.
ધન્ય અને ફેટાર્થ થાઓ. મરીચિકાખાન્ત મૃગની માફક મનુષ્યો આટલા દિવસ નકામી
લાલચમાં લપટાઈ ગયાંતાં મારફ આમ તેમ ભટકતાં હતાં, અને કાલ્પનિક વિભીષિકા
તેને મરજૂમિ પર ભટકાવતી હતી. આજે તે માયામુગ્ધ માનવોએ પોતાનો વિશ્વાસ સહચર
મેળવ્યો છે, આજે તેનાં જીવનમાં શાન્તિનું રાજ્ય ફેલાશે, આનંદી. તેનાં જીવનનાં દુઃખની
રાત્રિ પૂરી થશે.

રાજશાસન અને લોકશાસન, નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર, મનુષ્ય સમાજપર કેટલાએ
યુગ થયાં આધિપત્ય બોગવતાં આવ્યાં છે; જીવધર્મી માનવોની ઉદ્દામ પ્રવૃત્તિને સંયમમાં
રાખવા માટે આટલા કાળ સુધી એ આધિપત્યનું પ્રયોજન હતું. હજુ પણ માનવસમાજ
એટલો બધો વિકાસ પામ્યો નથી, હજુ પણ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ એટલી બધી પુષ્ટ થઈ નથી
કે તેને એ બધાં કૃત્રિમ શાસનની કાલ્પનિક આરા અને કાલ્પનિક વિભીષિકાનાં પ્રભુત્વનું
કંઈ પણ પ્રયોજન ન પડે. પરંતુ પ્રકૃતિ મનુષ્યપ્રતિ દયાળુ છે; વ્યક્તિ જીવન પ્રતિ ન હો,
પરંતુ જાતીય જીવન પ્રતિ તો દયાળુ છે જ, તેથી કૃત્રિમતાને સ્થાને સ્વભાવનું પ્રભુત્વ
થશે. કલ્પનાને સ્થળે સત્ય વસ્તુ આવશે. અત્યાર સુધી જીવની મૂળ પ્રવૃત્તિએ માનવજન-
તિને દોરી હતી. હવેથી માનવ-પ્રવૃત્તિ મનુષ્યને દોરશે. ઐતહાસિકમાં અને પ્રવૃત્તિનું 'હંદયુદ્ધ'
ચોક્કસ સમય માટે તો અનિવાર્ય છે. એ હંદયુદ્ધ ચાલશે ત્યાં સુધી ધર્મ અધર્મ અને
પાપપુણ્યનો વિરોધ પણ રહેવાનો જ. પ્રકૃતિનો ઉદ્દેશ આ હંદમાંથી માનવ, પ્રવૃત્તિનો
વિકાસ, ધર્મપ્રવૃત્તિનો અભ્યુદય કરવાનો છે. પ્રવૃત્તિનો હુકમ માનતાં સુખ મળે છે. મૂળ
પ્રકૃતિનો હુકમ માનતાં અત્યાર સુધી મનુષ્યરૂપી જીવને સુખ મળતું હતું; પરંતુ માનવ-
પ્રવૃત્તિનો હુકમ માનતાં શું સુખ નહિ મળે? આ માનવ-પ્રવૃત્તિ પરાધર્મી સુખી છે; આ
પ્રવૃત્તિનાં આદર્શથી પરાધર્મીપાલનમાં જ મનુષ્યો સુખ માનશે. મનુષ્યજાતિ સુખાન્વેષી રહે,
એથી કંઈ તુકસાન નથી; આટલા દિવસ સ્વાર્થમાં જ તેઓનું સુખ હતું, હવેથી પરાધર્મ-
શીખ તેઓને મહા આનંદ જણાશે.

મનુષ્યનાં અદૃષ્ટમાં શું એવો દિવસ નહિ આવે કે બ્યારે જીવધર્મ અને માનવધર્મ
પરસ્પર સંધિનાં બંધનથી બંધાય; અને મળા-મેળમેળ થઈ એક થઈ જાય? સ્વાર્થ
બ્યારે પરાધર્મનો વિરોધી નહિ રહે, પરાધર્મ કરતાં સ્વાર્થ કાયમ રહેશે. અત્યારે જેમ મા-
નવજાતિ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થઈ સ્વભાવના વેગથી પોતાનું સુખ મેળવવામાં મશગુલ રહે છે,
તેવી જ રીતે ત્યારે પણ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થઈ એ સ્વભાવને વશ થઈ બીજાનાં સુખ માટે
પ્રવૃત્ત થવામાં મશગુલ રહેશે. જેમ વાદળ પોતાનાં સંતાનને બચાવવા માટે સ્વભાવને વશ
થઈ પોતાના પ્રાણનું પણ બલિદાન આપે છે, અને તેમ કરવામાં જ સુખ માને છે, તેવી જ
રીતે માનવજાતિ તે વખતે ફક્ત પોતાનાં જ સંતાન માટે નહિ, પોતાના પિતા, બાઈ
વા સગાં માટે જ નહિ, પણ આંતર દુરનાં અપરિચિત મનુષ્યનાં દિલને માટે પણ પોતાનો

હતું. સત્તર વર્ષની લઘુ વયમાં હાઇસ્કૂલની સર્વ પરીક્ષાઓમાં સંપૂર્ણ સંતોષપ્રદ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈને દોમસ લુડો વિદ્યસત્રે (આપણા ભાવિ ડૉ. સાહેબે) કોર્સલીનાની ડીગ્રીડેશન નામક કૉલેજમાં અધિક અધ્યયનાર્થે પ્રવેશ કર્યો. આ સંસ્થા એક અત્યંત પૌરાણિક પ્રાચીન હતી. પોતાના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોએ સ્વચ્છ શાખાં, વન્દિ પ્રગવલાવવા માટે કાષ્ટ છ. નો સમુચ્ચય કરવો અને દીપક છ. માં તેલતું પૂરણ કરવું એ સર્વ, કર્યો આ કૉલેજના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીઓને સ્વહસ્તેજ કરવાં પડતાં હતાં. બાત્ર પ્રકારના, જીવનથી તે, સમયના જાત્ર વિદ્યસત્રની શિક્ષણ શક્તિમાં એક અત્યંત અમુલ્યતા અંગની આવશ્યક પૂર્તિ થઈ ગઈ. એનાથી એમનામાં અત્યંત પ્રશંસનીય ગુણ સ્વાવજંબની વૃદ્ધિ થઈ; પોતાના મનસે- પિસત કાર્યને સિદ્ધ કરવા અન્ય વ્યક્તિ ઉપર અવલંબન ન કરતાં પોતાના બુદ્ધિબળ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કાર્યપરાયણ થવું એ તત્ત્વ તેમને સંપૂર્ણ રીતે વિદિત થયું.

કટલાક દિવસ સુધી નાનુક (delicate) પ્રકૃતિના યોગે મહાશય વિદ્યસત્ર સાહેબને રુજાવરથા ભોગવવી પડી હતી અને તેથીજ તેમના અધ્યયનના અતુકમમાં એક પ્રકારનો વિક્લેપ પડી ગયો હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં એમણે પ્રિન્સ્ટનના એક વિષય વિધાલયમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં એમણે પોતાની ડીગ્રી લીધી. કૉલેજમાં એમણે રાજકીય શાસ્ત્ર (politics) નું અત્યંત શ્રમ વેદીને કર્યું. વિવેચક મંડળોમાં (debating societies) સમાવેશ થઈને તેમણે અત્યંત શ્રમ વેદીને કર્યું. નતા વિષયોની ચર્ચા ચત્રાવના સમાજનું કલુષ ધર્મસંસ્કારો સામે અત્યંત શ્રમ વેદીને કર્યું.

શાસ્ત્રના અધ્યાપક (professor) તરીકે નીમવામાં આવ્યા. ત્યાં અલ્પસંખ્યક દિવસો પર્વત અધ્યાપકની પદવીને વિભૂષિત કર્યા પછી વેસ્ટફીલ્ડન વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઠાનુન અને રાજકીયશાસ્ત્રના અધ્યાપક (professor of law and politics) તરીકે તેમની નીમણૂક કરવામાં આવી અને તતપશ્ચાત્ દ્વાદશવર્ષ જેટલો સમય વ્યતીત થયા પછી જ તેઓ સંયુક્ત રાજ્યોના અધ્યક્ષની બુઢમાનદર્શક અને અત્યંત ગૌરવશાલિની પદવી ઉપર નિયુક્ત થવાના સદ્બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યા. દસ વર્ષ પર્વત અત્યંત પરિશ્રમ વેડીને સંપૂર્ણ કાર્યદક્ષતાનો પરિચય કરાવી તેમણે એ સંસ્થામાં નૂતન સુધારાનું યોજન કર્યું અને તેમાં ધણજી પરિવર્તન કરી નાંખ્યું.

ક્ર. સ. ૧૯૧૦ માં ડૉક્ટર વિશ્વનને ન્યુજર્સી નામક રિયાસતના ગવર્નર તરીકે પસંદ કરી સુઠી કાઢવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને, જે સિદ્ધાંતોનું તેઓ પ્રાયઃ રૂપ વર્ધથી અધ્યયનથી અને અધ્યાપન કરી રહ્યા હતા, તે સર્વને વ્યવહારમાં પરિણત કરવાનો પ્રયત્ન, અવસર પ્રાપ્ત થયો. તેમના અનુયાયીઓનો એ અભિપ્રાય હતો કે મહાશય વિશ્વન સાહેબ રાજકીયશાસ્ત્રના પરમમર્મજ્ઞ અધ્યાપક હોવાથી તે એક મહાસંસ્થાના આધિપતિ હોવાના પ્રયોજનથી ગવર્નર તરીકેના કાર્યમાં યોગ્યતાની અપ્રતિમ કાર્યદક્ષતાના શ્રેષ્ઠે પૂર્ણવિનય પ્રાપ્ત કરી શકશે; પરંતુ તેમના પ્રતિપક્ષીઓ કિંવા શત્રુઓનું એકું મંતવ્ય હતું કે 'રાજનૈતિક વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં મહાશય વિશ્વન સાહેબ, જેઓ માત્ર અધ્યાપકતાનાજ અનુભવી છે તેઓ કિંદર્તવ્યતામૂક થઈ જશે અને શાસનકાર્ય જેવા મહાકિતર-કાર્યિવના કાર્યને અસ્થિષ્ઠ પ્રમાણમાં પણ ન્યામ આપી શકશે નહિ. ડૉ. વિશ્વનના મિત્રોનો વિધાસુ-શીલજ્ઞ સત્ય સિદ્ધ થયો અને એમનાં અશ્રાંતિઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ નયનોથી એમની વજ્રવપતાકાનો નિષ્કંટક ફરકાટ જોઈ રહ્યા. વિશ્વન સાહેબે સ્વાર્થમાં સર્વથા રમ્યા પચ્યા રહેનાર અને રાજનૈતિક આન્દોલનો કરનારની એવી તો આકરી ખખર લીધી કે તેઓ એમજ માનવા લાગ્યા કે ડૉ. વિશ્વનનું આથી અરિતત્વ ન હોત તો સાચું. વિશ્વન સાહેબે કેટલાક એવા સખ કાપદાઓ પસાર કર્યા કે જેથી જનતા વર્ગ ધણા પરિભ્રાણમાં અમલદાર વર્ગથી અને રાજનૈતિક આન્દોલનકારીઓમાંથી વિમુક્ત થઈ ગયો. માત્ર એ વર્ષ જેટલા અદ્ય કાલાવધિમાં જ પ્રત્યેક બ્રહ્મા આદમીને એ તત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો કે શાસન શાસ્ત્રના અધ્યાપકો જે યોગ્ય હોય તો એ બાબત અનિવાર્ય નથી કે એ શાસ્ત્રની અધ્યાપનદક્ષિણી શાસન કરવાની શક્તિ કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન થાય.

પ્રજન્યક્ષાવલંબી દલ તરફથી ડૉ. વિશ્વન તા. ૨ જુલાઈ ૧૯૧૨ ને દિને સંયુક્તરાજ્યોના અધ્યક્ષની બુઢમાનસૂચક અને ઉચ્ચતમ ગૌરવદર્શક—જે પદવી અભિષિક્ત રાજકી કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન નથી—પદવી ઉપર બહુ મતે સુઠણી કરી નિયોજિત કરવામાં આવ્યા. એમનાં પ્રતિદ્વંદ્વીઓઓમાં મિ. વિલિઅમ જેમ્સ હતા જેઓ મિસ્ટર સેકન્ટો, કર્નલ ધીઓડર રૂઝવેલ્ટ અને મિસ્ટર વિલીયમ હાવર્ડ ટફ્ટની સરખામણીમાં પ્રેસીડેન્ટની સુઠણી વખતે ત્રણવાર પગજપને અતઃપૂર્વ પ્રાપ્ત કરી ચુક્યા હતા. આરે મિસ્ટર ક્લાયન યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સર્વ પ્રજાજનોમાં પ્રસિદ્ધ હતા ત્યારે ન્યુજર્સીની બહાર કોઈને પણ ડૉ. વિશ્વન સાહેબનું નામ પણ નહોતું. પરંતુ ક્લાયન

સાહેબની અને અન્યની તુલનામાં ડૉ. વિલ્સન સાહેબને જ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અધ્યક્ષની પદવી માટે લાયક માની ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ ની અધ્યાપણની ચુંટણી (*presidential election*) માં ઘણી જ હરીફાઈ હતી. રીપબ્લીકન દલની તરફથી મિસ્ટર. વિલિયમ હાવર્ડ ટાફ્ટ સાહેબ હરીફ તરીકે ઉત્તા રહ્યા હતા. જેઓ તે સમયે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અધ્યક્ષ હતા કેર્નલ રૂઝવેલ્ટ પણ ચુંટણીમાંના એક ઉમેદવાર હતા જેમણે અતઃપૂર્વે એકવાર અધ્યક્ષના ઓદ્દાનો અનુભવ લીધો હતો. એમણે પોતાનું એક નૂતન દલ તૈયાર કર્યું હતું. હાવર્ડ ટાફ્ટ સાહેબ અને ડૉ. વિલ્સન સાહેબ એ ઉભય મહાશયોએ પરિજનમણુ કરી પોતાના સિદ્ધાંતોને ઘટસ્ફોટ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. પરિણામ એ જ થયું કે પ્રજાજનોએ ડૉ. વિલ્સનને જ પોતાના અધ્યક્ષ તરીકે સ્વીકારવાનું યોગ્ય માન્યું. તા. ૪ થી માર્ચ ૧૯૧૩ ને માર્ગસૂચક મુદ્રામાં ડૉ. સાહેબને વૉશિંગ્ટનમાં અધ્યક્ષના આસન ઉપર બેસાડવામાં આવ્યા. અમેરીકા અને યુરોપમાં તેરની સંખ્યા અશુભમૂલક કિંવા અશુભાત્મક માનવામાં આવે છે; કારણ કે ૧૩૩૨ થયેનું ધર્મના સંસ્પૃશ્ય મહાદેવના પ્રીતિ સ્વીકારી ઉપર ચંદી જવાના એક દિવસ પૂર્વે ગૌરવ સમયે પોતાના હાથ શિષ્યો સાથે બોજન કરવા બેસા હતા. ડૉ. વિલ્સનના વિપરીતમાં એમજ ઉદ્દેશ્ય કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો કે ૧૯૧૩ માં વિલ્સન સાહેબ અધ્યક્ષ પદ ઉપર નિયુક્ત થયા એ કંઈ શુભસૂચક કિંવા માર્ગસૂચક ઘટના નથી. વિલ્સન સાહેબે પણ આ સમયે પોતાના મિત્રો અને અનુયાયીઓને એ દૃઢ વિશ્વાસ આપ્યો કે તેરની સંખ્યા અન્ય વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ગમે તેવી અને ગમે તેટલી અશુભદર્શક કિંવા ગૌરવન્યૂનતાપ્રદ હોય પરંતુ એમના પોતાના સંબંધમાં તો તે અવસ્થા શુભભાવિયુક્ત છે. વળી આ વિધાનના પ્રતિપ્રમાણાર્થે તેમણે એક બે નમુના (*samples*) પણ દર્શાવ્યા. ઉદાહરણાર્થે તેમણે પોતાના મુકદ્દોનું પોતાના નામાક્ષરની સંખ્યા ઉપર ધ્યાન આકર્ષ્યું. “ Woodrow Wilson ” એ શબ્દોમાં માત્ર તેર અક્ષરોના જ સમૂહ છે ! પોતાના અધ્યાપકના તેરમા વર્ષમાં જ તેઓ સંયુક્તરાજ્યના તેરમા પ્રેસીડેન્ટ જ થયાના સદ્બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. તેથી પ્રેસીડેન્ટ જન્યા પછી પણ તેરની સંખ્યા તેમને માટે અશુભકારક નીવડે એ સંભવિત નથી.

ડૉ. વિલ્સન સાહેબે જે પ્રતિજ્ઞાઓ પોતે અધ્યક્ષ થવા સમયે કરી હતી તે સર્વાવાવશ્યક પરિપૂર્ણ કરવાનો જોરો જામ ડૉ. વિલ્સને કર્યો છે એટલે જાણ પણ અમેરીકન અધ્યક્ષે કર્યો હશે કે નહિ તે અવગણિત પર્યંત મંદિગ્ધ કક્ષાની જ ઘટના છે. વળી પ્રમાણમાં વિરોધ હોવા છતાં પણ તેમણે અનેકનેક દિલકરકાપદાઓ અને મુદ્દાઓ—ખસાર કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં જ્યારે સમસ્ત યુરોપમાં ડૉ. એક મહામારત અને પ્રયંત વિશ્વવ્યાપક રબુસામારથી કૃષ્ણવર્ણના વાદળથી આગ્રહિત થયો હતો ત્યારે ડૉ. વિલ્સન સાહેબની સંકષ્પર્ષિણી દિલીપાનો દેહ તથા એમને ત્રણ સંતાન છે. તેમનાં શૂન ના માનિધાનો અનુક્રમે (૧) મિસ માર્ગરેટ વિલ્સન (૨) મિસ જેસી વિલ્સન (૩) મિસ ઈલિયર વિલ્સન છે. મિસ જેસી વિલ્સન તે તેમની દિલીપ તનવા છે. તેઓ એ મેડીસન બાદ્યીમાર નામક મહાવિશ્વવિદ્યાલયનાં મનુષ્યોદ છે અને સ્ત્રીવેતરીઓમાં નં-

દોષસ્તની શાખામાં કામ કરે છે. એમનું વાગ્દાન એમની પૂન્ય માતૃશ્રી અમતી લુઇઝ એલનની દેહાન્ત પૂર્વે એક વર્ષ પહેલાંજ એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં ન્યુ યૉર્કના એક મહાશય ફાન્સિસ સાયરની સાથે કરવામાં આવ્યું છે.

મહાશયના મિસ માર્ગેરેટ વિલ્સન એ તેમની સર્વતન્યાઓમાં વયમાં સર્વથી જ્યેષ્ઠ છે. તેઓ શ્રીમતી ચિત્રકળામાં સંપૂર્ણપણે નિપુણ છે. વળી એમનો કંકરવર પણ અત્યંત માધુર્યપ્રપૂર્ણ છે અને ગાયન તથા વાદન એ ઉભય સંગીતશાસ્ત્રની શાખાઓમાં નિષ્ણુત છે. અલ્પ સમય પૂર્વે જ અંતને પામેલા અભિવ્યક્તિત્યાપી વિચરહના સમયમાં તેમણે અનેકાનેક કૉન્સર્ટોમાં ગાયન કરી ઘણી જ સહાયતા આપી હતી.

શ્રીમતી મિસ ઈલિયનર વિલ્સન એ તેમની તૃતીયતન્યા સર્વથી લઘિષ્ઠ છે. એમણે ફીલાડેલ્ફીઆની રાષ્ટ્રીયશાળા (National academy) માં શિક્ષણ લીધું છે. એમનો વિવાહ ૧૯૧૪ માં સેક્રેટરી જોવ ધી ટ્રેન્ઝરી એટલે કે તીજેરીના સેક્રેટરીના માનનીય ઓદો બોગવના એક મહાશય વિરરર વિલિયમ મેકટુનની સાથે કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. વિલ્સનની સહમર્થિણી તરબવતી શ્રીમતી લુઇઝ એમનના દેહાન્ત પછી અત્યંત કટાક્ષીના સમય યુદ્ધમાં ઉપરિચિત થયો હતો. મહાશય વિલ્સન સાહેબે આ સમયે પોતાની સર્વે આંતરિક હૃદયગત બથાને એક બાજુ ઉપર મૂકી દીધી. આ સમયે એ અત્યંત આવશ્યક હતું કે તેઓ એકાગ્ર ચિત્તથી યુદ્ધની ગતિનું નિરીક્ષણ કરે અને જર્મન રાજ્ય સરકારની કુટિલરાજ્યનીતિની સંપૂર્ણ દક્ષતાથી ટુવનાત્મક ચર્ચા ચલાવે. પરંતુ રાજ્ય કારભારના અત્યંત અને અપરિમિત શ્રમને યેગે એમની શારિરીક સ્થિતિમાં વિકૃતિ કિંવા બ્યાધિનો પ્રવેશ થયો. આ સમયે એમના સ્વજન, મિત્રો, આશવર્ગ ઈ. ના આનંદની, એ વાર્તા સાંભળી પરાકાષ્ટા થઈ કે પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન સાહેબ પોતાનું દ્વિતીય લગ્ન સત્વર જ વારીગટનનાં નિવાસી મીસીસ નોર્મન, જી, જેટની સાથે કરનાર છે. મિસીસ જેટ એક વિત્તપતિ વ્યાપારીની વિધવા હતાં અને ડૉક્ટર સાહેબની ત્રણે આત્મજીઓની સહમેનિણી થતાં હતાં. લૌકિક માન્યતા એવા પ્રકારની છે કે આ વિવાહ ડૉક્ટર વિલ્સનની આત્મજીઓ દ્વારા જ પરિપૂર્ણ કાટિનઃપ્રાપ્ત થયો હતો. યોગ સમય ઉપર બધા ડૉ. વિલ્સન સાહેબ શાંતિ પરિવર્તમાં યુરોપમાં આવ્યા હતા ત્યારે પોતાની સાથે મીસીસ વિલ્સનને પણ લાવ્યા હતા. વળતાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રવસે જતાં તેમને તત્કાલીનનિવાસી પોરજનો તરફથી પરમ આદરસત્કાર અને સન્માનનો પરિચય થયો હતો.

ડૉ. વિલ્સનને રજુગણ્યમાં યત્વા અત્યંત રક્તપાતથી વહેતી સરિતાઓ અને અસંખ્ય વ્યક્તિઓના જીવનની થતી હાની માટે એક પ્રકારની મૂળ્યા અવસ્થ હતીજ અને તેથીજ તેમણે યુદ્ધથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને સર્વથા વિભિન્ન કિંવા વિમુક્ત રાખવા માટે યાવત સક્તિ અને યાવત સંભવ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સમયે અનેક લોકોએ-અમેરીકન અને યુરોપીઅન હૈમયેએમની ઉપેક્ષા કરી હતી. વળી કેટલાક મહાશયો તો સાક્ષાત્ એમના ઉપર બિરતાનો દોષ મુંકતાં પણ અચકાયા નહોતા ! ન બ્યારે એઓ જર્મનીની સરકારના બયંકર અભાચારો અને કુટિલતાનાયેગે વિવશ થઈ જવાની સ્થિતિ ઉપર આવી પડ્યા ત્યારેજ તેમણે યુદ્ધમાં હસ્તાક્ષેપ કરી બાગ સેવાનું હચિત માન્યું.

મહાશય વિશ્વસન સાહેબ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પોતાના અધ્યક્ષ પદ ઉપરથી છૂટા થઈ ગયા હોત પરંતુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજા પક્ષ તરફથી પુનઃ તેમને ચાર વર્ષના કાલાવધિ માટે અધ્યક્ષ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા. એ પછી અમેરીકાએ અનેકાનેક પ્રતિવાદો કર્યા-છતાં પણ જર્મનીએ અવિચારયુક્ત મૂર્ખતાથી જ અનેક અમેરીકન વ્યાપારી નોકાઓને જલસમાધિ આપવાના અયોગ્ય વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ કરી દીધો. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મેની ૭ મી તારીખે અમેરીકાની હ્યુકેલીયા નામક એક વ્યાપારી સ્ટીમરને પ્રથમવાર જર્મનીએ જલસમાધિ આપ્યો. આ અયોગ્ય કાર્યના કારણે માટે અમેરીકાના શાસનકર્તાઓ તરફથી જર્મનીને વિસ્તારયુક્ત ખુલાસો કરવાની સુચના કરવામાં આવી. પરંતુ સંવેદા બધિરજાકિત સદશ આ સુચના ઉપર સ્વસ્થ પણ લક્ષ્ય ન આપતાં તે જર્મન સરકાર પોતાના અત્યાચારયુક્ત વર્તનમાં આગળજે માર્ગક્રમણ કરવા લાગી. ક્યારે પુનઃ પુનઃ પ્રશ્ન કરતાં પણ જર્મની પાસેથી પ્રત્યુત્તર મળવાનું કાર્ય અમેરીકા માટે અશક્ય થઈ પડ્યું ત્યારે તો ડૉ. વિશ્વસનની ધૈર્ય સીમાનો અંત આવી ગયો અને તેમને સમસ્ત સહિતી સ્વતંત્રતા સર્વથા સત્યાનાશ વાળવા તત્પર થએલા જર્મનીના વિનાશાર્થે તત્ રાષ્ટ્રને પ્રતિકુલ એવી પોતાની તલવાર ઉઠાવવી પડી. અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના એપ્રિલની ૬ થી તારીખે અમેરીકાએ, યુદ્ધ પ્રારંભ થયા પછી એનિશ માત્ર જેટલા દૈર્ઘ્ય સમય પર્વત વાટ નોંધને, જર્મની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરી દીધું. મહાશય ડૉક્ટર વિશ્વસન સાહેબના વચમાં પડવાથી જ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે એટલે કે એમના વચમાં પડ્યા ને લગભગ દોઢ વર્ષ જેટલો અથ્થ સમયજ, વ્યતીત થયા બાદ આમનુ જીવનાંતકારક શોષિતસરિતાવાહી, અને અત્યંતદ્રવ્ય વ્યયકારી, સમસ્તસંસાર વ્યાપી, શાંતિનાશકારક મહામારત અને પ્રચંડ વિગ્રહનો અંત આવ્યો, અને અંખિત પ્રહારોના હક્કની અવગણના કરનાર અત્યાચારી જર્મનીની અગાધ આપ ખુદ સત્તા ને ગતપ્રાયઃ કિંબદ્ધતા ઉન્નત કરી મિત્રરાજ્યોને ન્યાયપૂર્વક પરમ અપેક્ષીત જયથી પ્રાપ્ત થઈ અને પોતાની વિજયપતાકા નિષ્કંટક ફરકાવવાનો અને સમસ્ત, સહિમાં પુનઃ શાંત અને ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સંસ્થાપન કરવાનો અમુક્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો.

પ્રચંડ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતા પૂર્વે અથ્થસમય ઉપરજ ડૉ. વિશ્વસને યુદ્ધને સાક્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની સર્વ પ્રકારની આવશ્યક તૈયારી કરી રાખી હતી. એને માટે એક કાયદો પસાર કરી તેમજે રૂબરૂ ૧, ૯૦, ૨૦, ૨૨,૦૦૦ જેટલી મદાસત આપનાર આ કાર્યમાં વ્યય કરવાની પોતાની વ્યવસ્થાપક સમાની અનુમતિ અપાવી હતી. આ સંખ્યાને તેમજો યોગ્ય રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોમાં વ્યય કરવા ખંડશઃ વિભક્ત કરી નાખી. વળી વિશેષતઃ જર્મન યુદ્ધ નોકાઓની સાથે વિપક્ષમાં ટકી શકે એવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પ્રચંડ યુદ્ધ નોકાઓ બંધાવવા માટેનો આદેશ પણ કરી દીધો હતો. અર્થાત્ તેમજો સામુદ્રિક યુદ્ધને માટે એકંદર ૧૫૭ નોકાઓ તૈયાર કરાવી દીધી. તેમાં દસ જેટલ શીપ્સ, હોર્વેર્ડ કુન્સર્સ, પચાર ટોરપીડોઓ, સડીટ્રોપર, નવ ફલીટ મુખમન્દીસ અકાવન કોસ્ટગામ-રીન્સ, એક હોરશીટલશીપ, એક રીપેરશીપ, એક ટ્રેન્સર પોર્ટ, મેડીટર્રેયન, ટેન્ડર, સફલીટ સબટેન્ડર અને બે ગનબોટ્સ ઇ. ઇ. ઇ. તે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ

સર્વ માટે તેમને રૂપિયા ૧, ૭૬, ૪૫, ૪૧, ૭૨૮ નો વ્યય કરવાં પડ્યો હતો. વળી ભાવિ અગત્યને માટે તેમણે હાસક નોકરાઓ—જેમાં ચારોડકોઠા અને ચાર બેટલ કુન્સ પશુ હતી—ખનાવવા માટેનો આદેશ ફરમાવી દીધો હતો. એમ માનવામાં આવે છે કે આ સર્વમાં સંયુક્ત રાજ્યોને રૂપિયા, ૧, ૮૬, ૫૮, ૬૯, ૪૧૮ નો વ્યય કરવો પડ્યો હતો.

યુદ્ધની ધોળણા કર્યા પછી ડૉ. વિલ્સન સાહેબે મોટી નોકરાઓ અને ચોકાઓની તેવારી માટે અત્યંત ત્વરા કરી હતી. સેનિકોને અત્યંત શીખતાથી તૈયાર કરી ને સમયે મિત્રરાષ્ટ્રોને આવા સેન્યની ખાસ આવશ્યકતા હતી તેવે કટાકંટીને સમયે ડૉ. વિલ્સન સાહેબે તેને યુરોપમાં મોકલવા હતા. અમેરીકાએ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતાંજ યુદ્ધની ગતિમાં અસાધારક પરિવર્તન થવા લાગ્યું હતું અને ફ્રેંચ તથા આંગ્લ એ ઉભય મિત્રરાષ્ટ્રોને વિનય પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો હતો. અમેરીકન મોટી મોટી નોકરાઓએ યુરોપ રાજ્યોની નોકરાઓનો સંપૂર્ણ સત્કાર (!) કરી ખાદ્ય વસ્તુઓને ઈંગ્લેન્ડમાં પહોંચાડવામાં અમૂલ્ય સહાયતા કરી હતી. અમેરીકાના લોકોએ સ્વભોજનાર્થે અન્ય પ્રકારની વસ્તુમાં રાખી ને ઉત્તમ પ્રકારના ખંડ. ઈ. સર્વ સામગ્રીઓ આદર્શ પૂર્ણ રીતે યુદ્ધમાં જોડાયેલા પોતાના અન્ય-અતિય બંધુઓને બક્ષણ કરવા માટે હજારો મોકલવાની ખદલ તેમને જોડેલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ન્યૂનજ છે.

સંઘામના દિવસોમાં ડૉ વિલ્સન સાહેબની સત્યતા અને મનસ્વીતાની ધણીજ સારી પરીક્ષા થઈ ચુકી છે. એમની પ્રમાણીકતા અને એકવચનીયતા ઉપર કોઈને પણ શંકાનું સ્થાન મળ્યુંજ નથી. બગવાં બાનુવત સર્વ અવસ્થામાં સામ્ય રાખવાના યોગવિપત્તિના સમયમાં ધીરતા અને અમુદ્યના સમયમાં નમ્રતા—આજ ડૉ. વિલ્સન સાહેબ સમસ્ત મંસારમાં પૂજ્ય હોવાના સદ્ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી ચક્રા છે. માનવ ઇતિહાસમાં કોઈપણ સમયે કોઈપણ વ્યક્તિએ જે પોતાની જ-અમૂર્તિને ઈર્તિશાળી ખનાવવા અને તેની ગૌરવકોટિ વૃદ્ધિગત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ડૉ. વિલ્સને સ્વદેશ અમેરીકાને ઉત્તમ કરવા કરેલા પ્રયત્નથી અવશ્ય કોઈપણ પ્રકારે અધિક લે નહિ જ થાય. ધન્ય છે ! સહઅવાર ધન્ય છે ! તે દેશને કે જ્યાં આવા નરપુંગવો અધ્યક્ષ સ્થાને વિરાજમાન થાય છે અને પોતાની સર્વ શક્તિનો સ્વદેશને ઉત્તમ કરવાના બગીચ પ્રયત્નોમાં વ્યય કરી, પોતાની અને સ્વદેશ ઉભયની માનપ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરી એ તત્વને અક્ષરશઃ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે,

“ જનની જન્મ ભૂમિસ્વ સ્વર્ગાદિપિગરીયસી । ”

[શિવરાત્ર, સં. ૧૯૦૬.

શેક્ષત વાસુદેવ રામચંદ્ર.

વડોદરા-કોલેજ.

૧. હિંદી ઉપરથી વધારા સાથે.

ટીપ્સ:—આ લેખ પરિપૂર્ણ થવા પછી એ તત્ત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું છે કે મહારાજ [વિલ્સન સાહેબ પોતાના અધ્યક્ષના અધિકાર ઉપરથી તા. ૪ માર્ચ ૧૯૨૧ ને દિન છટા થયા છે. એમના હોદ્દાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે મહારાજ હાર્ડીન્ગની નીમણુંક સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢી, કરવામાં આવી છે.

વાસુદેવ.

ગીતાંજલિમાંનું દુલ

--કે દુલની પાંખડી.

અનુક્રમ—

છોડીને વિશ્વની ગાદિ ઉતર્યો અવની વિષે,
દિપાવ્યું આંગણું મ્હારું ઉભીને ઝુંપડી કને.

મંદાકાન્તા—

ગાતો'ત્રો હું મમ ઉદરમાં એકસો એક ખૂણે,
ઉડ્યો, પેડો તવ કરણમાં ચર તે ગીતડાનો;
શસ્ત્રીને તે, ઝટપટ તથ વિશ્વની ગાદી આપ્યો,
ને ઉભો લાં, ઉદર નહીંકે આંગણું દિપાવી.

માલિની—

અગણિત તવ મો'લે દિવ્ય, સંગીત શાલી,
સતત હરઘડીએ, ગાન રૂંડું કરે છે;
તદપિ સરજા ગીતે જાણના પ્રેમ ખેંચ્યો—
ઝટપટ સખ છોડી આંગણું પાસ આપ્યો.

મંદાકાન્તા—

નહાનો મીડો કરુણ રસનો સુર આ ગીતડાનો
ભેગો ભળ્યો સકલ ગગના મહાન તે ગાન સાથે—
અધ્યે લેવા કુલહું નિજ તે વિશ્વની ગાદિ છોડી,
તેજસ્વી તું ઉદર નહીંકે આવિઓ ઊતરીને.

અંકુ કામાસ્તુટિકલ વર્કસ લીમીટેડ.

૬

એક્ષીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

આપણા દેશના ભોક્તાના શારીરિક જવાબદારીને આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ગી. જી. પાંચીજે તૈયાર કરેલ દવાઓ વધારે માફક આવે છે એવી સમજણ આપણા અંગ્રેજી શ. મેલા અંકુઓની પણ હવે થતી જાય છે. એટલે તેઓ પણ દેશી દવાઓ છૂટથી વાપરવા મંડયા છે.

ઉત્તમ અને અકસીર તથા પ્રમાણમાં મોંઘી દવા દવાઓ વાપરી એવાની ફરક સ્વદેશાભિમાની અંકુને વિનંતિ કરીએ છીએ.

આપણે વિજ્ઞાન-દેશી વેદાને યગતું અનુભવી વેદ-ગાત્રોના મેમોથી ભરપૂર માસિ-
હનો નમનાનો અંક મંગાવો જુઓ. વાર્ષિક દવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

અસાધારણ મોંઘાશરીને સમજે તા. ૧-૮-૨૦ અમારી દવાઓના ભાવોમાં ધનાર.
ફેરફાર જાણવા માટે નહું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવો.

તારનું શિરનામું અંકુ.
કાલિપાદિથી આનંદ.
તી ભારીયામદાજન વાડી.

કારખાનું—

એક્ષીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

THE ROMAN EMPIRE.

"If we try to enter into the mind of a good Roman official, like Pliny, for instance, as shown in his letters to Trajan, he seems to feel that the service of Rome was for him the nearest approach possible to the service of God, or the helping of the human race as a whole. Rome, he would say, had doubtless her imperfections; and not all Roman proconsuls were worthy of their high calling. But, when all deductions were made, the Roman Empire meant peace throughout the known world; it meant decent and fairly disinterested government; it protected honest men from thieves and robbers; it punished wrongdoers; it gave effective help to towns wrecked by blizzards or earthquakes, or to provinces where the crops had failed. It spread education and civilized habits; it put down the worst practices of savage superstition. And, if any improvement in the practice of governing human beings could be pointed out, on the whole a good Roman governor was willing to consider it. If Pliny had been asked what was the greatest calamity that could befall the human race, he would probably have answered, 'The overthrow of the Roman Empire;' and it would have been hard to contradict him. One might have argued that, in nation after nation, Rome had crushed a native art and culture, and put in its place a very dull and mechanical civilization, with little life, or beauty, or power of growth; that it took the heart out of the local religions, and put in their place a dead official ceremonial. But such arguments would have been met with an incredulous smile, as similar arguments are nowadays."

—Prof Gilbert Murray.

વસન્ત

સદૃશ સ્વરૂપ સવયા ભૂતાનાં સુખ આલ્ય સ રસ પ્રપાદિ
સ્વિચ્છન્ન સ્વેતજામયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યઃ સાત્યસ્તેજાનયોઽમૃતમયઃ
યોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રહોદ નવમ્ ।

ઉપનિષદ.

સત્યમ્ પ્રમદિત્યમ્ । ધર્માન્ પ્રમદિત્યમ્ । કુશલાન્ પ્રમદિત્યમ્ । મૃત્યુ
પ્રમદિત્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિત્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ ૧૯૦૭ અંક ૫. [માસિક] જ્યેષ્ઠ. સંવત ૧૯૭૭.

ત્રીજી અને પ્રેક્ષકો:—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી. એ. એલ્. એલ્. બી.

એલિટ રાડ—અમદાવાદ.

રસ-મિશ્રા. ૧૬૧

(રા. રા. વચન્ત મેતા બી. એ.)

પ્રસન્નર અને આત્મચરિત્ર. ૧૬૨

(રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ્. એલ્. બી.)

ધર્મતત્ત્વો. ૧૭૧

રિશ્તો રા. "ચાનખાલ." ૧૭૫

તિથિ-ચિત્ર. ૧૭૫

(રા. રા. "હિન્દ હિતચિન્તક.")

પ્રાચીનકાવ્ય-પ્રવચન. આદર્શ. ૧૭૭

(રા. રા. માવજી દામજી ચાદ.)

શુદ્ધિ. ૧૮૯

(રા. રા. "મુદંગ.")

કવિઓની ખેડ. ૧૮૧

(રા. રા. "ખાલ્ડી મુદંગ.")

"મગુને કિનારે." ૧૮૪

(રા. રા. "વિવિત્ત.")

રુદ્રેશી મેનાઈ. ૨૦૦

(રા. રા. "રેન્ડી." બી. એ.)

અમદાવાદ-ટકાવાળાં બી. "સુનીયત" બી. પ્રેક્ષ. ક. સી. માં મેહનવાર્મ આમનવાર્મે જાણ્યું.

લવણમ.

લવણમ સર્વ માટે વર્ષ એકનાઃ—૩. ૪-૮-૦૦ રૂપિયા સાઝાત્રણ (પોરબેજ સાથે.)
મગવાનું ટેકાણું:—વસન્ત ઓદિશા—અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પોષ્ટ ઓદિશે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનો નિયમ કર્યો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. ઓ. દ્વારા લવણમ મોકલાવવા, નમ્ર વિનંતિ છે.

૨. મનિઓદિશી લવણમ જરવાથી અમારી સહીતી પડોય તમને મળશે.
બચવરથાપક.

આવતો અંક વી. પી.

જે ગ્રાહકોએ આશુ વર્ષનું લવણમ અર્ધુ ન હોય તેમને તે વી. ઓ. દ્વારા મોકલાવવા વિનંતિ છે. જેમનું આશુ સાધનું લવણમ આવતો અંક મહાર પડ્યા પહેલાં મળ્યું નહોં હોય તેમને આવતો અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવા વિનંતિ છે.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી લવન-ભાવનગરમાં

વેચાતાં પુસ્તકો.

- ૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ (ઉન્નય પદ્ધતિપર લખનાર અધ્યાપક)
નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ બટ. નિયામક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન. } કીમત ૦-૪-૦
- ૨ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર
(દિવ્યાજ લેખકની કલમથી લખાયેલું) } ૦-૩-૬
- ૩ બાલવાર્તા. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કાલેપકરની સુન્દર
પ્રસ્તાવના પ્રાહત સંગ્રહ કરનાર ગિરિનરસંકર મ. અધિકા ગુપ્ત
અધ્યાપક શ્રી દ. મૂર્તિ બાલમંદિર) } ૦-૭-૦
- ૪ મગવાન શુદ્ધ. (લખનાર ગિરિનરસંકર બધેકા-અધ્યાપક કાલેકરની
પ્રસ્તાવના સાહેત બીજી આવૃત્તિ. } ૦-૪-૦

પોરબેજ બદ.

લખો:—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી લવન-ભાવનગર.

વસન્ત

इदं सत्यं सद्यपा भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा
मस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાશ્ચ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માશ્ચ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાશ્ચ પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચનામ્નાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, શંકર ૧૬૭૭.

રસ-ભિક્ષા.

ભેરવી.

રસ ભરી દેજે
મધુ મધુ માને
આવશે અર્થા
પાન સુધાથી પરિપૂરજે
રાણી ! રસ ભરી દેજે.
બર ચોમાને રસધર થે તું
રસ વર્ષણ પ્રિય કરજે
રાણી ! રસ ભરી દેજે.
શિશિર મહિષે સુખિર શિતળહત
છવન સંશય ધરશે,
રાણી ! રસ ભરી દેજે.
સ્પેક્ટ મહિ તુજ આશ્રય રોધશે
હૃદયે સમાવી લેજે,
રાણી ! રસ ભરી દેજે.

અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ.*

ભગવાન યુદ્ધ બ્યારે આખર મંદવાડમાં હતા, અને, મરડાની સખત વેદનાથી પીડાતા હિરણ્યવતી નદીને કિનારે સાલવશ નીચે મરણશ્યામાં સૂતા હતા તે વેળા મધ્ય રાત્રે પાસેના કુશીનગરનો સુભદ્ર નામે વિદ્વાન શ્રાદ્ધાલુ ત્યાં આવ્યો અને યુદ્ધના શિષ્યોને તેણે કહ્યું કે મારે યુદ્ધને પ્રશ્ન પુછવા છે. યૌદ્ધોને અને શ્રાદ્ધાલુને તીવ્ર વિરોધ હતો અને પણ વાદવિવાદ થતા હતા, તેથી, યુદ્ધની આવી અવસ્થામાં તેમની પાસે સુભદ્રને જવા દેવાની યુદ્ધના સુખ્ય શિષ્ય-આનન્દે ના હતી. પણ સુભદ્ર આગ્રહ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધે આ રજાકરનો અવાજ સાંભળ્યો અને પુછ્યું કે 'આનન્દ ! શું છે ?' આનન્દે હકીકત કહી. યુદ્ધે કહ્યું કે એને આવવા દો. સુભદ્રે આવીને પુછ્યું કે પ્રથમ ચર્ચા ગયેલા છ મુનિઓને બધું ધર્મ-જ્ઞાન-હતું કે કેમ ? યુદ્ધે કહ્યું કે એવા વિવાદનો અત્યારે સમય નથી. પરંતુ, મારા અતુ-ભવથી કહું છું કે સત્યનો એક જ માર્ગ છે અને જેમણે તેનું અનુસરણ કર્યું છે, અને, પોતાના અન્તરમાં રહેલા દામ ક્રોધ અને અકિમાનને છૂટા છે તેઓ અજ્ઞાનથી, સંદેહથી અને ભ્રમથી મુક્ત થયા છે, સર્વ તરફની સૌમ્ય શાન્ત વૃત્તિમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો છે, અને, આ જીવનમાં જ તેઓ નિર્વાણ પામ્યા છે.

વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર તરફના શાક્ય મુનિ ગૌતમ યુદ્ધના આ આદર અને આ-સહિ-ય્યતા (toleration) ના અંશનું આપણે વાદવિવાદમાં દાંડિક અનુસરણ દરી-રાષ્ટ્રીએ એ અભિલાષ અનુચિત નહિ ગણાય.

“અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ” વિશે કેટલાક વિચાર દર્શાવવાનો આજે મારે હેતુ છે. અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિને સાથે-સેવાનું વિશેષ કારણ છે. સત્યમક્તા પાસે કેટલાક અન્યાય દૂર કરાવવાના ઉપાય તરીકે અને સ્વસત્ય મેળવવાના ઉપાય તરીકે અસહકારનો આરંભ કરવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રશ્ન પુછવામાં આવેલો કે અસહકારથી એ ફલસિદ્ધિ શી રીતે થશે ? તેનો ઉત્તર એવો દેવામાં આવેલો કે અસહકાર તો પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ (self-purification) માટે છે. અસહકારની હિલચાલની ખીણ પછી વ્યાખ્યાઓ થોડે આ વ્યાખ્યા પણ મોઘમ છે, અસ્પષ્ટ છે કે અર્ધસ્પષ્ટ છે. ઉપર કહેલાં મૂળ પ્રયોજનને બદલે આત્મશુદ્ધિનું પ્રયોજન સ્વીકારેલું સમજવાનું છે કે તે પાછળથી ચહેલું વધારાનું પ્રયોજન સમજવાનું છે તે પણ નિશ્ચિતપણે દર્શાવવામાં આવતું નથી. પરંતુ, છે તેની એ વ્યાખ્યા હાલ તેની પરીક્ષા કરીશું.

પ્રથમ તો એ લક્ષમાં ગણવાનું છે કે છુટક વ્યક્તિની કે સમસ્ત પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ માટે સાત્ત્વિક વૃત્તિ આવશ્યક છે. ચિત્તમાં અચલ શાન્તિ હોય, દંડ સદ્ભાવ હોય, સર્વ

* શ. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે તા. ૨૨ જુન ૧૯૨૧ના રોજ અમ-દાવાદમાં “લીગ ઓફ પીસ, એન્ડ પ્રોગ્રેસ”ના આશ્રય નીચે કરેલું બાપજી.

તરફ પ્રેમ હોય તે વિના સાત્ત્વિકતા હોઈ શકતી નથી, અને, સાત્ત્વિકતા વિના આત્મશુદ્ધિ હોઈ શકતી નથી. અસહકાર સાત્ત્વિકતાથી વિહીન છે, અસહકારમાં હડહડતો દેવ સમાયેલો છે. રાજ્યકર્તા સામે અસહકાર કરવા સાર રાજ્યકર્તાને દુષ્ટ, પાપી, અધિના, અપ્રશ્ન, સે-તાનીયત બરેલા કહેવા પડે છે અને માનવા પડે છે, રાજ્યકર્તા ઝોડુ જેવાંને પણ લાયક નથી, પડખે ઉભા રહેવાને પણ લાયક નથી એવી માન્યતા ધોરણ કરવી પડે છે. અસહકારની કંપનામાં જે આવો તીવ્ર દેવ છે તે અસહકારના આચારમાં પણ ફેલાઈ રહેલો માલમ પડે છે. અસહકારના વ્યાખ્યાનેમાં, અસહકારના કરાવેમાં, અસહકારની કૃતિઓમાં રાજ્ય-કર્તા તરફ ધિક્કાર અને તુચ્છકારની લાગણીઓ ઉભરાઈ જતી નજરે પડે છે, અને, એ લાગણીઓ ત્યંત્રી આગળ વધી, પ્રેરણાથી જે કેઈ અસહકારને સંમત ન હોય તે સર્વ તરફ પર જોશથી જાય છે. અસહકારમાં સામીત્ર ન થનારને ગદબ કહેવામાં આવ્યા છે, bastard (અગૌરવ) કહેવામાં આવ્યા છે. અસહકાર યોગ્ય નથી એમ પ્રતિપાદન કરનારને દેશદ્રોહી કહેવામાં આવ્યા છે, તેમનાં બાપણામાં બંગાળ પાડવામાં આવ્યાં છે, તેમના પર ગાલિપ્રદાન વસ્તાવવામાં આવ્યાં છે. સખાઓમાંથી નિકળનાં તેમને ઘેરી લઈ તેમના પર લાકડીઓ ડગામવામાં આવી છે. તે ઘેર બેઠા હોય ત્યાં જઈ તેમનાં પર હુલ્લામાં આવ્યાં છે. તેમના પર ધમકીના મંદેશ મોકલવામાં આવ્યા છે. આવાં કર્મો કરનાર, બ્યારે કેટલીક વખત અસહકારના અભેદાન નથી હોતા ત્યારે તેઓ અસહકારી નથી પણ અસહકાર બહારનાં ટોળાના છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ, અસહકાર ફેલાયો છે એમ જ-તાવવાનો પ્રસંગ હોય છે ત્યારે એ બધાની ગણતરી અસહકારીમાં થાય છે, સખાના શ્રો-તાનનેની સંખ્યામાં કે સરવસની સંખ્યામાં કે હડતાલ પાડનારની સંખ્યામાં એ બધા અસહકારી ગણાય છે. અને, અસહકારી સિવાય બીજા કોણ અસહકારના સમર્થન મોટે આવી વર્તણૂક ચલાવે ?

જ્યાં આવો દેવ હોય, જ્યાં આત્મ શુદ્ધિ શી રીતે હોઈ શકે ? અસહકારની બીજાં અને બંધારણમાં આ રીતે તમેાણુ રહેલો છે તેથી એ લીધ્યાલના આરંભથી જ. એક વિશેષણ ઉમેરવું પડ્યું છે કે અસહકાર અહિંસાત્મક non-violent હોવે (જેદએ, અને, એ સાવચેતીના વચનમાં જ કચલત આવી જાય છે કે અસહકારના અન્તરવશમાં રહેલો તમેાણુ હિંસા ઉત્પન્ન કરે તેવો છે. એ હિંસા-એ violence અ-કસ્માત ઉત્પન્ન થાય છે કે અસહકારનું સ્વરૂપ ન સમજનાર હિંસા કરે છે એમ નથી. અસહકારના ગર્ભમાં રહેલો તમેાણુ હિંસા તરફ લઈ જાય છે. દેવથી દોરાઈ આગેવાનો માનસિક અને વાચિક હિંસાની પ્રવૃત્તિ કરે છે તો અનુયાયીઓતો મ્હોરો, જ્યો એથી આ-ગળ વધી કાયિક હિંસા તરફ જાય છે અને લાકીઓ લઈ ફરી વળે છે.

અસહકારનો પાંચો રાજ્યકર્તા તરફના દેવ પર ચણાયેલો છે. અને દેવ એ હિંસા છે. હિંસા માનસિક, વાચિક અને કાયિક ત્રણ જાતની કહેવામાં આવી છે. તેમાં એ વ્યાખ્યા આવી જાય છે કે અજ લઈ વધ કરવો એ જેમ હિંસા છે તેમ મનથી દેવ કરવો એ પણ

હિંસા છે. એ જ સિદ્ધાન્ત ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટમાં જોવાના પહેલા પંત્રમાં એવી રીતે કહેવામાં આવ્યો છે કે “whosoever hateth his brother is a murderer” “જે કોઈ પોતાના બંધુનો દેવ કરે છે તે ખૂન કરે છે.” અને, અસહકારમાં રોગરોગમાં દેવ વ્યાપી રહ્યો છે ત્યાં આત્મશુદ્ધિનો અવકાશ શી રીતે હોય ? જાન બાધાના એક કવિનું વચન છે કે

ચન્દન સર્પ ઊપેટિયા ચન્દન કહા કરાય ?

રોમ રોમ વિષ મીનિયા અમૃત કહા સમાય ?

“સર્પના ઉપર ચન્દનનો લેપ કરો પણ ચન્દન ક્યાં કામ આવે ? જ્યાં રોમે રોમ કેર બરેહું છે ત્યાં અમૃત ક્યાં સમાય ?”

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે રાજ્યકર્તાનો અસહ્ય અન્યાય હોય ત્યાં તેના તરફ દેવ થયા વિના કેમ રહે ? દેવ જે બોલી વસ્તુ હોય, દેવ જે હિંસા હોય, તે આ બંધાવ વ્યર્થ છે. માણસ જેને ભુંડું કરનાર માને તેના પર જ તેના મનમાં પોતાની અસાસ્તિવકતાને લીધે દેવ ઉત્પન્ન થાય. બધું કરનારનો દેવ ન કરવો, જેણે અહિત ન કર્યું હોય તેનો દેવ ન કરવો, એવો ઉપદેશ કરવાની જરૂર પડતી નથી. કોઈ પણ કારણથી દેવ ન કરવો, એ આત્મશુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે.

કદાચ એમ પણ કહેવામાં આવે કે અસહકાર પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ માટે છે એ વ્યાખ્યામાં ‘આત્મશુદ્ધિ’ નો અર્થ ‘આત્માની પવિત્રતા’ થતો નથી અને અસહકાર માટે આત્માની પવિત્રતાની આવશ્યકતા નથી. આપણે આશા રાખીશું કે આવો પક્ષ કોઈ પણ અસહકારી નહિં કરે. પરંતુ, હાલુતર એમ કહીએ કે આવો પક્ષ કરવામાં આવે અને પવિત્રતાને બાળુએ સુષ્ટ એમ કહેવામાં આવે કે શુદ્ધિનો અર્થ એટલો જ છે કે પ્રજામાં હંસી ગયેલી દાસત્વની વૃત્તિ કહાડી નાખવી તે શુદ્ધિ. હવે, દાસત્વની વૃત્તિ કાઢી નાખવા માટે સ્વતંત્રતાની ભાવના ખીલવવાની જરૂર છે, અસહકારની જરૂર નથી, નેશનલ કોન્ગ્રેસે સ્વતંત્રતાની ભાવના જાગૃત કરી અને ખીલવી તે કાર્ય અસહકાર વિના થયું છે. પ્રજાને પોતાના હક્ક બાન કરાવી નેશનલ કોન્ગ્રેસે સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો વિકાસ કર્યો છે અને એ રીતે દાસત્વની વૃત્તિ દૂર કરી છે. તે પછી હવે અસહકારથી દાસત્વની વૃત્તિ દૂર થઈ છે એમ કહેવું તે મથાર્થ નથી. નેશનલ કોન્ગ્રેસના કાર્યમાં જ્યારથી અસહકારની વૃત્તિ દાખલ કરવામાં આવી છે ત્યારથી તેની ગતિ સ્વતંત્રતાના સુરય અને સુપરિત માર્ગ પર ચાલવાને બદલે અતંત્રતાના અનર્થકારક અને નિષ્ફળ માર્ગ પર ચાલે છે, એવો, “that government is best which governs least” “રાજો જેમ ઓછું તેમ સારું” એવા અરાજકતા (anarchy)ના લક્ષ્ય તરફ પ્રવૃત્તિ મિત્ર મતઝાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના બોરે લોકો સહકારને માર્ગે સ્વતંત્રતાને પ્રુષ્ટ કરે છે ત્યારે દક્ષિણ આયર્લેન્ડના આયરિશ લોકો અસહકારને રસ્તે ચડી જઈ અતંત્રતાની ખુનામરકીમાં દોરાયા છે અને દેશને મમાનક આપણિમાં ખેંચી ગયા છે.

સુસંસ્કારી પ્રજાઓ અરાજકતા (anarchy) પમેદ કરતી નથી અને સમાજજીવન નમે તથા ઉત્કર્ષ પામે તે માટે રાજતંત્રને મદદ કરવા ખુશી હોય છે. રાજતંત્ર પ્રજાની સ્વતંત્રતાથી વિરુદ્ધ થાય ત્યારે મન્યન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આં મન્યનનો ઇતિહાસ અનેક પ્રજાઓમાં વિવિધ પ્રકારે ઘડતો આવ્યો છે, અને, પ્રજા અને રાજકર્તાના ઔર્ધ્વવધતા બળ પ્રમાણે આ મન્યનને પરિણામે વખતોવખત નિકાલ થાય છે અને નિકાલ બદલાય છે. એ બધા ઇતિહાસ સાક્ષી ધુરે છે કે સ્વતંત્રતાની ભાવના વધારે ને વધારે બળવાન થતી જાય છે, સ્વતંત્રતાવાળી રાજ્યવ્યવસ્થા વધતા જતા વિસ્તારથી સ્થાપિત જતી જાય છે. જ્યાં રાજ્યકર્તા કર્તવ્ય કરવા તૈયાર નહોતા ત્યાં ડેટલીક પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં છે. પણ, સ્વતંત્રતા માટેના મન્યનના ઇતિહાસમાં અસહકારથી કોઈ વેળા સિદ્ધિ થઈ નથી, એટલું જ નહિ પણ, સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા અસહકારના કૃત્રિમ ઉપાયથી ઉત્પન્ન થતી નથી પણ મનુષ્યસ્વભાવની ઉદારતાને લીધે પ્રકટ થાય છે. મનુષ્ય-જાતિના હકનું જ્ઞાન થાય છે અને પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિના ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે ત્યારે સ્વતંત્રતાના પ્રયાસ તરફ પ્રજાનું ચિત્ત વળે છે. એ કાર્ય અસહકારથી થતું નથી. ઈંગ્લાંડમાં ટ્યુડર અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના અન્યાયને લીધે જેઓ અમેરિકા ચાલ્યા ગયા તેમને સ્વતંત્રતા પ્રિય હતી માટે તેઓ ચાલ્યા ગયા, પણ, તે અસહકાર કરી ચાલ્યા ગયા તેથી તે પછી તેમને સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા થઈ એમ ખન્યું નથી. સ્વતંત્રતાની ઇચ્છાવાળા જેઓ ઈંગ્લાંડમાં રહ્યા તેમણે પણ સ્વતંત્રતાની ભાવના કેળવી અને વિજયવંત કરી. આ દેશમાં જુના વખતમાં એમ ખનતું કે રાજાના જુલમના લીધે નગરના લોકો ઉચાળા બરીને ચાલ્યા જતા પણ તેથી સ્વતંત્રતાની ભાવના કેળવાતી નહિ. અન્યાય અસહ્ય થવાથી એ ઉપાય સેવો પડતો, પણ, સ્વતંત્રતાની વૃત્તિની પ્રેરણાથી એ કાર્ય થતાં નહિ. રાજા તે વિષય નાચિવળુઃ વૃત્તિ-વીર્યવિઃ એ માન્યતા તો કાયમ રહેતી. આ રીતે દાસત્વની ભાવનાને દૂર કરવી-એ પ્રકારની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સાર સ્વતંત્રતાની ભાવના ખીલવવાની જરૂર છે; અસહકારથી એ કામ થતું નથી. કેસરું, અસહકારમાં રહેલા દેવના સંયોગથી સ્વતંત્રતાની ઉંચી અને ઉદાર ભાવના ઝાંખી પડે છે અને અતંત્રતાના અને અરાજકતાના લમમાં પડે છે; ઠાંચનમાં કથીર ભજે છે.

આત્મશુદ્ધિ અસહકારમાં રહેલા ત્યાગથી થાય છે એમ પણ કદી કદી કહેવામાં આવે છે, તેથી, આ ત્યાગનું દલિખિન્દુ તપાસીશું.

સ્વતંત્રતા માટે મન્યન કરનાર પ્રજાએ સુખનો અને આરામનો ત્યાગ કરવા તૈયાર હોવું જોઈએ એ ખરું છે.

" But what more oft in nations grown corrupt;
 " And by their vices brought to servitude,
 " Than to love bondage more than liberty ?-

"Bondage with ease than strenuous liberty?"

એ વચનો મિશ્ટને "રિસ્ટોરેશન" પછીના સમયની ઇંગ્લાંડની પ્રજાને ઉદ્દેશીને કહેતાં, પણ, બધા સમય માટે અને બધી પ્રજાઓ માટે એ વચનો ખરા છે.

સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્નમાં એ રીતે જે ત્યાગ કરવાનો છે તે બીજા વિષયોના ત્યાગની જે વિવેકશુદ્ધિવાળો હોવો જોઈએ. જુએ પીડાતા જનેને આપણો કોઠાર એણે કરીને અર્પ આપીએ એ ત્યાગ સાર્થક છે; આપણે તંગી ખમીને પણ તેમને અર્પ આપીએ એ ત્યાગ વિશેષ મૂલ્યવાન છે. પણ આપણી પાસેના અનાજનું પોટલું બાંધીને દરીઆમાં નાખી આવીએ એ ત્યાગ વિવેક વગરનો અને નકામો છે. એથી લુંખ્યા માણસોનાં પેટ ભરાતાં નથી અને દેશનું દારિદ્ર્ય ટળતું નથી. બીજું ઉદાહરણ લઈએ. લોહીના કમીપણાથી પીડાતા દરદીને કોઈના તાજા લોહીથી શયદો ચવાવો સંભવ હોય તેવે પ્રસંગે તન્દુરસ્ત માણસ પોતાના જીવના જોખમે પણ પોતાની નસ બોલીને પોતાનું લોહી ને દરદીના દરીરમાં દાખલ કરવા આપે તો તેવો ત્યાગ જાણ મૂલ્યવાન છે. એ છિયાથી લોહી આપનારનો જીવ જાય અને દરદીને લાભ ન થાય તોપણ તે ત્યાગનું મહામૂલ્ય ધટતું નથી. પરંતુ, કોઈ માણસ માટે છે અને તેને આરામ થતો નથી તેટલા માટે બીજો માણસ પોતાના હાથ કાપી નાખે કે પગ કાપી નાખે તો એવો શુદ્ધિહીન ત્યાગ વ્યર્થ જાય છે. એ જ પ્રમાણે, રાજ્યકર્તા તરફથી અન્યાય દૂર થતો નથી કે દેશને સ્વરાજ્ય મળતું નથી માટે બાળકોને અને યુવકોને નિશાણથી ઉઠાડી લેવા અને પ્રજાનાં જ્ઞાનસાધન ફેંકી દેવાં અને દેશની સુખવસ્થાની તથા દેશનો સુરક્ષણની ધટના ઉચ્છાવી પાડવી, એ ત્યાગ વિવેકશુદ્ધિ વગરનો હોઈ નિષ્ફળ જાય છે અને દેશને હાનિ જ કરે છે. એ જ્ઞાનસાધન અને એ ધટના જાતે હાનિકારક છે કે કેમ અને તે માટે તજી દેવા જેવાં છે કે કેમ એ બીજા દલિલિન્દુનો વિષય છે, પણ તે ઉપયોગી હોય તે છતાં આત્મશુદ્ધિ ખાતર તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. વિવેકશુદ્ધિ જેને પસંદ કરે નહિં એવા ત્યાગથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી કે ચિત્તમાં ઉન્નતિ આવતી નથી. દેશની ઉન્નતિ જ્ઞાનના ત્યાગથી થતી નથી, અને, દેશની ઉન્નતિ ખાતર પ્રજાએ કેળવણીના માર્ગ બધા કરી જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો એ દૃષ્ટિનામાં મહત્ત્વ નથી. આત્મશુદ્ધિ માટે જ્ઞાન આવશ્યક છે. ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પથિયમિહ ચિચતે 'જ્ઞાન જેવું' પવિત્ર અહીં બીજું કંઈ નથી' એ ગીતાવચન ભૂલવા જેવું નથી. અજ્ઞાન બોરી લેવાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. દેશ કેળવણી વગરનો રહેશે તો શું સુકસાન છે એમ કહી શકાતું નથી. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ('મને અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં સંઈ ના') એ ઉપનિષદની પ્રાર્થના ઉપ-દાવીને જ્યોતિર્ગો મા તમો ગમય ('મને પ્રકાશમાંથી અધિકારમાં સંઈ ના') એવી પ્રાર્થના

* " પણ જે પ્રજા સંદેહ બદલે ચાલે દારૂ પાળી દુરુણે,

" સ્વાતંત્ર્યથી તેને વધારે બન્ધને - રહેવું ગમે:-

" સ્વાતંત્ર્યમાં તો જામ પડે, આરામ છે બંદુ બન્ધને. "

કેમ ચર્ચા શકશે ? કેળવણી લેવાનું મુશ્કેલી ઈશ્યોન છે અને યુવકોને સ્વરાજ્યને કે અસહકારને ઉપદેશ કરવા મોકલવા એ ઇષ્ટ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આત્મશુદ્ધિના વિષયમાં આવતો નથી, માટે, એટલું જ પુછીશું કે જે કાર્ય કરતાં મોટી ઉમરના માણસો પણ શાન્તિ જૂઠી જાય છે, વિવેક જૂઠી જાય છે, ધીરતા-જૂઠી જાય છે, અહિંસા જૂઠી જાય છે, તે કાર્યમાં વયના સ્વભાવથી રહેજે ઉત્તેજિત થઈ જવાના અને મર્યાદા યોગ્યગી જવાના જોખમમાં આવી જવાને બાળકોને અને યુવકોને પ્રવૃત્ત કરવા એ યથાગોચર છે ?

દલાય એમ કહેવામાં આવશે કે, એ ત્યાગ તો મંદારપ (symbolical) છે, અને, ક્યો વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે જોવાનું નથી, પણ, પ્રત્ય ગમે તેનો પણ ત્યાગ કરવા તત્પર છે એટલી જ મહત્વની વાત છે. એમ હોય તો કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યજાતિનો અનુભવ છે, કે સંતારપ ત્યાગથી ઈર્ષ્યા થતું નથી, મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિને પણ હાબ થતો નથી. ધર્મના વિષયમાં સંતારપ ત્યાગની વિધિ પણ પ્રમાણમાં હરી જોઈ છે. આ દેશમાં પણ વેદોના સમયથી યજ્ઞ થતા આવ્યા છે. યજ્ઞોમાં હોમી દીવેલી વસ્તુઓ દેવોને પોષે છે અથવા દેવો એવા ત્યાગથી પ્રસન્ન થાય છે એમ મનાવું. વેદ પછીના ઉપનિષદના કાળમાં ધર્મતત્ત્વનું ચિંતન કરતાં યજ્ઞોને સમજાવું કે આત્માના કલ્યાણ માટે યજ્ઞો નકામા છે, અને મુષ્કટાપનિષદમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે હ્રુવા જેતેડદહા યજ્ઞરૂપાઃ । ' આ યજ્ઞરૂપી તરાપા અદંદ છે, ' એ તરાપાથી ભવસાગર તરી શકતો નથી. યજ્ઞમાં ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યોને પશુઓની હિંસા તરફ ખેંચી મઠે છે, અને કેટલીક વાર માણસોનાં બલિદાન પણ થયાં છે એવું એક તરફ પરિણામ આવ્યું છે, તેા, ત્યાગનો સંકલ્પ નહોતો હોય તોપણ યાત્રે—ગાયનું દાન કરવાનો સંકલ્પ હરી તેને બદલે (' નિષ્કલ્પ ' તરીકે) એક પૈસા આપીએ તોપણ યાત્રે અને કાશી જઈ ઈર્ષ્યા વર્જવા ખાતર ખૂણા મોગરીના બક્ષણને ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ તો પણ યાત્રે, એવું બીજી તરફ પરિણામ આવ્યું છે. સંતારપ ત્યાગ (symbolical sacrifice) થી આત્માનો ઉત્કર્ષ થતો નથી, આત્મા શુદ્ધ થતો નથી, આત્મા ધર્મપરાયણ કે કર્તવ્યપરાયણ થતો નથી, એ ધર્મદાસ મોનુદ છતાં રાજકીય પ્રયાસોમાં સંતારપ ત્યાગનો અખતરો કરવો એ વ્યર્થ છે. એવા ત્યાગથી આત્મશુદ્ધિ થઈ નથી અને થવાની નથી.

વળી, ગમે તેવા ત્યાગમાં પણ એ વિચાર રહેલો હોય છે કે ત્યાગ કરવાની વસ્તુ પ્રિય છે, કિંમતી છે અને રાખવા જેવી છે અને તે છતાં ત્યાગ ખાતર તે આપી દેવામાં કે છોડી દેવામાં આવે છે. પરંતુ, અસહકારમાં જે કેળવણીને, પરદેશ સાથેના વેપારને કે રાજ્યતંત્રમાંની સામીલગીરીનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે સર્વ વસ્તુઓ દુષ્ટ છે, એવાળા છે, હાનિકારક છે એમ હરી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાગનું સ્વરૂપ તેમાં રહેતું નથી. નકામી અને નુકસાન કરનારી વસ્તુઓ કઢાડી નાખવી એમાં ઉપયોગિતાનું ધારણ છે, એમાં ત્યાગની વૃત્તિ હોઈ શકે નહિ. અમુક મીજ પરદેશી માટે તેનો બહિષ્કાર કરવો એ વૃત્તિમાં દોષ રહેલો છે અને એવા બહિષ્કારથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી.

અસહકારને અંગે ખાદીનાં વસ્ત્ર પહેરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે પણ તેમાં અસહકારનું કંઈ અંગ નથી, અર્થાત્ રાજ્યકર્તાના રાજતંત્રથી અલંગારહેવાને અને ખાદીનાં વસ્ત્રને કંઈ સંબંધ નથી. કોઈ ખાદીનાં વસ્ત્ર પહેરે તેમાં ખીજાને વાંધા-લેવાનો હક નથી, તેમ જ, ખાદી સિવાયનાં વસ્ત્ર પહેરનાર સામે વાંધા લેવાનો ખાદી પહેરનારને હક નથી. ખાદીનાં બહોળા ઉપયોગથી અર્થશાસ્ત્રની અને વેપારની દૃષ્ટિએ દેશને લાભ છે કે કેમ, એ ખીજા દૃષ્ટિગ્રસ્તો વિષય છે અને આ પ્રસંગે તેમાં ઉતરીશું નહિ. પરંતુ, કહેવું જોઈએ કે ખાદી એ જો ત્યાગની સંજ્ઞા મનાતી હોય તો એવી સંજ્ઞા ધારણ કરવી એ આત્મશુદ્ધિનો ઉપાય નથી. આ દેશમાં તિલક, છાપા, જટા, ભગવાં, રાખ, માળા, વગેરે અનેક સંજ્ઞાઓ ધારણ કરવાના પ્રચાર થયા છે, ખીજા દેશમાં પણ એવા પ્રચાર થયા છે, પણ, એવા બાહ્ય ઉપચારોથી આત્મશુદ્ધિ થઈ નથી. બાહ્ય ઉપચારોથી ચિત્તશુદ્ધિની કે ઉત્તતિની પ્રેરણા થયું ઉત્પન્ન થતી નથી એમ મનુષ્યજાતિના લાંબા અનુભવથી સમજાયું છે. કવિઓનાં અને સંતોનાં ઘોષાં વચ્ચે ઉતારીશું તો ખસ છે.

“ જટા ધરે વડ વૃક્ષ, પતંગ નિજ પાજે કાયા;
જળચર જળમાં નાભ, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા;
ગાડર મુઠાવે શીશ, અભ મુખ દાઢું રાખે;
ગઈલ લોટે હાર, શક મુખ રામ જ બાખે;
વળી મોર તળે છે માનની, શ્વાન સદ્ગતું ખામ છે;
ભટ સામળ કહે સાચા વિના કોણ સ્વર્ગમાં જાય છે ? ”

“ માલા ફિરત જુગ ગયો, મયો ન મનકા ફેર;
કરકા મનકા છોર કર, મનકા મનકા ફેર. ”

“ ન વારિણા શુભ્યતિ ચાન્તરાત્મા । ”

તીર્થોનાં પાણીથી આત્મા શુદ્ધ થતો નથી એમ સન્તોને અને બ્રહ્મોને પ્રતીતિ થઈ છે તો ખાદીથી આત્મા કેમ શુદ્ધ થશે ?

અસહકારના વિચાર (thought)માં આત્મશુદ્ધિ રહેલી નથી, તો, અસહકારના આચાર (practice) માં આત્મશુદ્ધિ માલમ પડે છે કે કેમ એ કાણુબર જોઈશું. આ સંબંધમાં ઇતિહાસને એક સારો નિયમ છે કે જાહેર જીવનમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓના આચાર વિશેષ વિવેચન કેટલાક કાળ સુધી પ્રસિદ્ધ થવું ન જોઈએ. તે નિયમ માન્ય રાખી સામાન્ય અવલોકન જ કરીશું. એવું અવલોકન કરતાં એ જ જોઈએ છીએ કે અસહકારના આચારથી અસહકારી મંડળમાં નવી આત્મશુદ્ધિ-પેઢલાં મંડોતી તેવી આત્મશુદ્ધિ-દાખલ થઈ નથી. જેઓ અસહકારમાં સમીલ થતા નથી તેમના તરફના અસહકારીઓના વર્તનનું

પ્રથમ કંઈક વર્ણન કર્યું છે તે સાથે આરંભમાં કહેલી શાક્ય મુનિની વિરોધીઓ તરફની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા સરખાવીશું. તે 'સમર્થ'ને કે આત્મશુદ્ધિ ઉદારતામાં છે કે અનુદારતામાં, સહિષ્ણુતામાં છે કે અસહિષ્ણુતામાં. એક મ્યુનિસિપલ શાળાના ઉપરીઓએ અસહકારનું ધોરણ સ્વીકાર્યો તે શાળાના શિક્ષકે મ્યુનિસિપલ શાળાની નોકરી છોડી. સરકારી શાળાખાતામાં પાછા જવાનું પસંદ કર્યું તેથી શાળા છોડતી વખતે તેના વર્ગમાં તેને ઉભો રાખી તેના જ શિષ્યો પાસે તેના તરફ, 'શરમ' 'શરમ' ના ધોકાર કરાવવામાં આવ્યા, એવા આચારથી આત્મશુદ્ધિ શાપ છે એમ કોણ કહેશે ? અને 'શરમ', 'શરમ' ના આ મહા-મત્રાવ્યારોગે એ એક જ પ્રસંગ નથી થયો. દેશમાં સ્થળે સ્થળે અનેક યોગીની વેદીઓ ઉપર એ મહામત્ર વડે અસહકારની આહુતિઓ આપવામાં આવી છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓના શાળાખાતાના (nationalization) 'પ્રજાતંત્રસ્વીકાર' માટેના પ્રયાસ સંબંધનું ઉદાહરણ લઈશું. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ નિશાળો માટે સરકારની નાણાની મદદ લેવી બંધ કરી તે પ્રસંગે 'જોખે કોનિકલ'માં ખબરપત્રી તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલું કે આ પગલું 'પ્લીબ્લિસાઇટ' લીધા પછી એટલે શહેરના તમામ મતદારેના મત મેળવ્યા પછી લેવામાં આવેલું અને આ પ્રશ્ન ઉપર ત્રણ ચાર બાઈ ધ્વજકશનનો વિરોધ (contest) થયા પછી એ કામ કરવામાં આવેલું. વાસ્તવિક હકીકત તો એવી હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલાક સભાસદોએ પોતાના વોર્ડના વોટરોને પત્ર લખી તેમના મત મંગાવેલા અને બહુ જ જુન પ્રમાણની સંખ્યાએ એ કાર્ય માટે મત આપેલા, અને, એક વોર્ડમાં સમા બરાબેલી તેમાં એ કાર્ય પસંદ થયેલું. એ યોગજાની ચર્ચા મ્યુનિસિપાલિટીમાં શરૂ થઈ અને પછી તેના દરમિયાન એક બાઈ ધ્વજકશન થયેલું અને તેમાં એક જ ઉમેદવાર હોવાથી હરીફાઈ થયેલી હતી જ નહિ. વળી, શુનરાતમાં કેટલી નિશાળો 'પ્રજાતંત્રસ્વીકાર' (nationalization) નીચે આવે છે અને કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રજાતંત્રસ્વીકારની યોગજામાં શિક્ષણ લે છે તેની મોટી સંખ્યાએ જોખે કોનિકલમાં પ્રકટ થયેલા હવાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમાં એમ નહિ દર્શાવવામાં આવેલું કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળોની અને તે નિશાળોમાંના વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા આમાં આવી જાય છે. અને, આ રીતે આભાસ-એવો કરવામાં આવેલો કે પ્રજાતંત્રસ્વીકાર (nationalization) ની વ્યવસ્થાએ ઘણી નિશાળો જમાવી છે અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જઈ શકેલા થયા છે. શુનરાતી પત્રોમાં પાછળથી પ્રકટ કરવામાં આવેલું કે આ સંખ્યામાં ત્રણ મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કૂલો અને તેના વિદ્યાર્થીઓ આવી જાય છે પરંતુ જોખે કોનિકલમાં એ વિશે પાછળથી પણ સુધારો પ્રકટ કરવામાં આવેલો નહિ. વળી જોખે કોનિકલમાં પ્રકટ થયેલા હવાલમાં કહેવામાં આવેલું કે એ ત્રણ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પોતાની નિશાળો nationalize કરી છે; પણ, સરકારની આન્ટ અને સરકારનો કાયુ ન રાખવાના કારણ ઉપરાંત બીજા કોઈ કાર્ય એ સંબંધમાં થયાં નથી; સરકારે એવી લાંચનખાજાઓ હજી ચાલુ છે, સરકારે દર્શાવેલા અભ્યાસક્રમ હજી ચાલુ છે: એ હકીકત એ હવાલમાં દર્શાવવામાં આવેલી નાહ. ત્રણ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પોતાની નિશાળો nationalize કરી છે એવું તે હવાલમાં લખેલું તે પ્રકટ કરનાં મથાળાં (head lines) માં જોખે કોનિકલે મોટા અક્ષરે લખેલું કે "Three Muni-

unicipalities Complotely Nationalized" "ત્રણ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સંપૂર્ણ રીતે પ્રગતંત્ર સ્વીકાર કર્યો છે." એ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં નિશાળ સિવાય બીજાં ખાતાંની વ્યવસ્થા પ્રથમ જવાી છે, તેમાં સરકારની ગ્રાન્ટ લેવાય છે, નિયમો અને પેશ કાનુનો માટે સરકારની મંજૂરી મેળવવામાં આવે છે, નોકરીની જગ્યાઓ ઉત્પન્ન કરવાં અને જમીનો વેચવા માટે કમીશનરની મંજૂરી મેળવવામાં આવે છે, મ્યુનિસિપાલિટીના એક્ટ વિરુદ્ધના ગુનાહ માટે મેજિસ્ટ્રેટ આગળ ફરીઆદ કરવામાં આવે છે, મ્યુનિસિપાલિટી સરકારી કોર્ટમાં દાવાઓ અને અપીલો ચલાવે છે, એ વગેરે હકીકત જાણે જનતા જ ન હોય અને મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદો બાજુએ મુકી દેવામાં આવ્યો હોય, એવો આ મથળાથી આભાસ કરવામાં આવેલો. *Suppressio rerum* and *suggestio falsi* (સત્ય દાખી રાખવું અને અસત્યનું સૂચન કરવું એ પદ્ધતિ) નાં કાર્યથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે એમ કોણ કહેશે? કેટલીક વખત અસત્યો કરતાં પણ અર્ધ સત્યો વધારે બયમરેલાં થઈ પડે છે કારણકે અસત્યો પોંડે તે જટ પકડાઈ આવતાં નથી એ લક્ષમાં લઈશું તો માલમ પડશે કે આત્મશુદ્ધિના માર્ગથી અસહકારનો આચાર કેટલો દૂર ખસી ગયો છે.

જાહેર જીવનનાં કાર્યોની નીતિની પરીક્ષામાં આથી વધારે ઉંડા ઉતરવું એ ઉપર કહેલાં ઇતિહાસના નિયમને પ્રતિકૂળ છે. એટલું જ કહીશું કે અસહકારની પ્રવૃત્તિના આરંભકાળમાં આવી સ્થિતિ છે તો આગે કૌન હવાલ ?

આપણને કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અસહકારમાં આત્મશુદ્ધિ છે કે નહિ એ પુછવાનો અધિકાર જે અસહકારી ન હોય તેને નથી. સ્વરાજ્ય ક્યારે મળશે તે સંજ્ઞામાં એવો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, અસહકાર એક જાહેર પ્રવૃત્તિ છે, દેશના જીવનને અમુક દિશામાં વાળવાનો એ પ્રવૃત્તિથી પ્રયત્ન થાય છે, તેથી, હરોહાને એ પ્રશ્ન પુછવાનો અને એ પ્રશ્નની પરીક્ષા કરવાનો હક છે. જ્યાં દેશનું હિત કે અહિત સમાયેલું હોય તેવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થનારને માથે ભારે જવાબદારી છે અને ઉઠાડ જતાં જથી તે જવાબદારી વળતી નથી.

જે League of Peace and Progress (શાંતિ અને પ્રગતિની સંસ્થા) તરફથી આજનું વ્યાખ્યાન થાય છે તેની સ્થાપના સામે અસહકારી મંડળ તરફથી અસંમતિ દર્શાવવામાં આવી છે. દરેક જાહેર કાર્ય માટે સંમતિ કે અસંમતિ દર્શાવવાને હર કોઈને હક છે, અને, આ સંસ્થા પોતે જાહેર ટીકાને પાત્ર નથી એવો દાવો કરતી નથી. પરંતુ, આ સંસ્થા સ્થાપવાથી સહકારીઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા બોધ એસશે એમ કહેવું તે યથાર્થ નથી. દરેક માણસની પ્રતિજ્ઞાનો આધાર તેના ચારિત્ર્ય ઉપર છે. જાહેર જીવનમાં સામીલ થનાર દરેક માણસનું જીવનચરિત્ર જાહેર ટીકાને પાત્ર છે અને તે જ પ્રતિજ્ઞાની કસોટી છે. આ League ની સંસ્થા દેશમહિતથી, પ્રમાણિકતાથી અને સુનીતિથી રાજ્યની મુખ્યવસ્થાના બધારણને અનુસરીને પોતાનું કામ કરશે તો તેના સમાસદોની પ્રતિજ્ઞા અસહકારીઓની અસંમતિથી ઘટવાનો ભય નથી. એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે શાન્તિ તો અસહકારીઓ જાળવે છે અને આ સંસ્થાએ શા માટે શાન્તિ માટે ઉત્સુકતા રાખતી? દેશની ચિન્તા ફક્ત સરકારને છે એવો કેટલાક સરકારી અમલદારોનો પોતાની સંપૂર્ણતાનો ભ્રમ અસહકારી મંડળમાં જઈ પહોંચ્યો છે તે હકીકત 'opposito polos attract' વિજ્ઞાના વિરોધી બિન્દુઓ એક બીજાને આકર્ષે છે એ સિદ્ધાન્ત બીજી રીતે સાબીત કરે છે. વાસ્તવિક સ્થિતિ તો એની છે કે :

અસહકારથી જે એર દેશમાં ફેલાય છે તેથી અશાન્તિ જોશમાં પસરે છે, અને, જેને એ અશાન્તિથી દેશને હાંનિ થવાનો સંભવ જણાતો હોય તે એ માટે પોતાની માન્યતા અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે હલાજ લેવા હકદાર છે. અસહકાર તરફથી અશાન્તિનાં કાર્યો થયાં નહય અને તે સાથે 'શાન્તિ રાખો' 'શાન્તિ રાખો' એવા ઉદ્દગાર થાય એ શાન્તિ જાળવવાનો ખરો માર્ગ નથી. ધા કરતાં જલું અને પાટા બાંધતા જલું એ શરીરને હેમકુશળ રાખવાનો માર્ગ નથી.

અસહકારનાં બીજા અંગની અર્થા બીજા પ્રસંગોએ થઈ શકશે. આજ અસહકાર માટે એટલું જ કહીશું કે આત્મશુદ્ધિના ઉપાય તરીકે "it has been weighed in the scale and found wanting." જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રસંગોએ કસોટી થઈ છે તેને પરિણામે જણાયું છે કે અસહકાર આત્મશુદ્ધિનો ઉપાય છે એમ સાબીત થતું નથી.

વિવર્તલીલા.

(૮)

From a world left cold and dead

Romance is fled.

આ પંક્તિઓ મ્હેં કોઈ સમયે કોઈ માસિકમાં કે પુસ્તકમાં વાંચેલી, કપ્પારે કપ્પાં તે યાદ નથી. અને આ વિશે મ્હારા કોઈ પૂર્વે લખાયેલા લેખમાં કાંઈ મ્હેં કહેલું છે કે કેમ તે પણ સ્મરણમાં રહ્યું નથી. પુનરુક્તિ અંશતઃ આવશે તો ભલે, પણ આ ઉપર કેટલાક ટૂંકંક વિચાર સ્ફુરે છે તે નોંધું છું.

Romance શબ્દમાં જે જીડા અને મંડાઈ અર્થ ભરેલો છે તેવું યુજ્જરાતીમાં એક શબ્દમાં, સામર્થ્યસુક્ત શબ્દમાં, પ્રકટીકરણ કરવું કઠણ છે. રસિક ઉદાત્ત ભાવના એ શબ્દો આદિયોગે મૂકે છે. 'ઉદાત્ત-ઉદ્ભવ' (આત્મદાનો જ્ઞાત-દૃઢ) આત્મ-જો શક્તિ આપણને આપણા સ્વતંત્રિ-દુર્ભાગી બહાર ખેંચી લઈ જાય, આત્મવિરોધન કરી અન્યમાં સમર્પણ કરે, તેમાં રસિકતાનો અંશ ભલે તે ભાવના romance માં આવેલો. દ્વંદ્વમાં હોતે ઉચ્ચ રસિકતા કહીશું. આ રસિકતા જીવનભાગી, જગતભાગી, ખાતલ થાય તો એ જીવન, જગત, યજ્ઞવત્, શીત, ભરેલા રાજવત્, રહેશે—એ મતલબ ઉપરની પંક્તિઓની છે.

* * *

એ પંક્તિઓમાં prolepsis નામનો અલંકાર છે; રસિક ભાવના જીડી ગયા પછી જગત શીત રાજ જેવું રહેશે—એમ કહેવાને અહલે શીત રાજ જેવા જગતમાંથી રસિક ભાવના જીડી ગઈ છે, એમ કહેવામાં પ્રથમ કાર્થ અને પછી કારણ એમ બુદ્ધિપુરઃસર,

ક્રમવિપર્યય કરેલો છે. કાર્યકારણનો પર્વોપર્યવિપર્યય તે અતિસંયોજિત અલંકારનો એક પ્રકાર કહેલો છે તે અહિં આ વચનમાં સ્પષ્ટ પણ પાડનાર બને છે. પરંતુ આપણે આ અલંકારપરીક્ષા સૌથે કામ નથી. આ વચનમાં રહેલું ગંભીર ચિંતન આપણે આજ જીવોનો પ્રયત્ન કરીશું. શરીરમાંથી આત્મા બહાર જતાં શબ્દ, શીત શબ્દ, રહે, તેમ અહિં સંસાર, જગત્, એ દેહેનો આત્મા, romance રસિકભાવના, છે એમ બતાવેલું છે. શેર બળરમાં જઈ ધનના જડ વાતાવરણમાં એ આત્માનું દર્શન થતું નથી. સંસારના વ્યવહારના રસિકતાવિરોધી પ્રત્યેક પ્રકાર એ આત્માથી વિરુદ્ધ છે. જે જે પ્રવૃત્તિમાં એ રસિક ભાવનાનો અંશ નથી તે પ્રવૃત્તિ જીવનને શબ્દ બનાવનારી છે. એ રસિક ભાવના Chivalry થી ભિન્ન છે. (Chivalry માટે “ પ્રેમસૌર્ય ” શબ્દ મૂકેને યુગ્યતા નથી,) આ romance ની ભાવના તે માનવવ્યક્તિના સાદા જીવનમાં પગલે પગલે જડી સકશે.

* * *

યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ પછી ના પામેલો બાળક પોતાની ગોઠિયણ કન્યા બેઠે રમત-ગમત કરતાં ગૂઢ રીતે આ રસિકભાવનાનાં ઝરણોમાંથી રસબિન્દુનો આસ્વાદ કરે છે. યુવક-યુવતિના આત્મવિકાસક પ્રેમબન્ધનમાં આ ભાવના પ્રગટ થાય છે. માતાના શિશુ પ્રણેતા, અન્ય સર્વ પદાર્થોને વિસ્મરણના અન્ધકારમાં ડૂબાડનારા, અનન્ય પ્રેમમાં એ ભાવના જીવંત દીપિત રહે તે શું નથી દેખતા ? ગરીબોના ઝૂંપડામાં એ ભાવનાની દોમુદી દીપે છે રહેલી અન્યત્ર દીપતી નથી, એમ અલોકિત તો નહિં કરું, પરંતુ જેમ રાત્રમહેલમાં તેમ ઝૂંપડામાં, એ ભાવના સમાન ભાવે પોતાની દીપ્તિ બિછાવે છે. “Yon silver beams ! bloom they less sweetly on the cottage thatch than on the dome of kings !” એ રોમ્સપીઅરની પંક્તિઓમાં ભૈતિક દોમુદી વિશેનું વચન આ હૃદયવ્યાપારની દોમુદીની વ્યંજના પછી રજૂ કરે છે એમ આંક્ષણ મૂકે લાગે છે.

* * *

અમદાવાદમાં રિચાર્ડ ઉપરના ફોર્નનિઝ પૂજની જગા પાસે કેળાવાજાની પાટયો અસહ હતી. તે આગળ હું એકવાર સ્કૂલમાંથી કે કઢિંકથી ઘર તરફ જતો હતો. પાટયોની સ્થાને દુકાનોનાં છાપરાંની પાંખો નીચે રસ્તામાં એક ગરીબ બિખારણુ પોતાના ધાવણા બાળકને તેડીને આલતી હતી; એકાએક છાપરા ઉપરથી એક નળિયું ખડીને નીચે પડ્યું, બાળક; બાળકના માથા ઉપર વાગેને વાગેને રહી ગયું. તરત બિખારણુ બાળકને છાતી સરસું દાખ્યું અને હેના ગાલ ઉપર, પ્રહાર પ્રત્યે ઉપકાર, બાળક પ્રત્યે વાત્સલ્ય, સ્વગત આનન્દ, દયાદિ અગમ્ય ભાવનાભિવ્યક્તિની મુદ્રા પાડનારું એક સુમ્મન કર્યું. આ દ્રશ્ય હજી મારા હૃદયના બેંકાણમાં એક કોમલ ખંડમાં, પ્રતિબિમ્બિત થઈ રહેલું કાચમ દીપ્તિથી દીપે છે. હાવાં દીન જનોનાં જીવનમાં ગૂઢ રસિકભાવનાનાં દર્શનો સંસારમાં અનેકાનેક ચાપ એમ છે. Romance માટે અદ્યત્ત રસની, રંગપૂત વીરોની, કથાઓ સંકીર્ણ જાની જરૂર નથી.

* * *

આપણે આપણા જીવનમાં અનેક વ્યક્તિઓ બેઠે સંપર્કમાં આંતરે છે; સંપર્ક નથી.

યતો તો, ક્ષણિક અજ્ઞાની પેઠે, અનેક વ્યક્તિઓ આપણા જીવનમાર્ગમાં ઘડતે ચાલી જાય છે. હેવી વ્યક્તિઓમાંથી કોઈ કોઈ પ્રતાપવાળી વ્યક્તિ આપણા હૃદય ઉપર અગમ્ય, અલૌકિક, પવિત્ર, પ્રેમ કરતાં જોયા કોઈક બાવની છાપ પાડીને સંક્રમણ કરી જાય છે. એ સું romances નું મંદિર ચણવા માટેની સુવર્ણમય ઈંટો નથી ?

આ પ્રકારથી ખીજા પ્રકારની રસિક બાવનાના પ્રદેશમાં જાય છે. બાલકોના ઉત્સાહમય જીવનમાં જો આપણે હૃદયપૂર્વક ભાગ લઈએ, તો એ બાવનાના દિવ્યમંદિરના કેવા સુભગ ખડે આપણી નજરે પડશે ! આપણે ઝોટા ચતા જઈએ છિયે તેમ બાળકોના ઉત્સાહસાદિક જોડે સમભાવ કેમ ધરતો જાય છે ? રાજકીય પ્રશ્નો, ધનોપાર્જન, દ્વિતીય અને કવિત્વ પણ—આ સર્વ બાળકની દિવ્યતા કરતાં શું વધારે કીમતી છે ? કવિ વર્ણસ્વર્યે દેશિયા કિનારે રમતી પોતાની પોત્રી કે દોહિત્રી (યાદ નથી પણ હેવી) બાલિકાને ઉદેશીને કહેલું—

“ Thou livest in Abraham's bosom all the year;

God being with thee when we know it not. ”

તે સ્મરણમાં આવે, આપણા કરતાં વિશેષ નિકટતાથી અને નિરંતરતાથી બાલકોના અંતરાત્મા પ્રણતા સહવાસમાં રમે છે. માટે જ કવિ કરતાં પણ જોયો અધિકાર બાલકોના છે. કવિ ! તું મદ ના ધરીય; તું જોડે છે તે આકાશમાં બાલક તારા કરતાં ખેલું, વધારે જાણે, વધારે દિવ્ય સંગીતથી ભરેલા પ્રદેશમાં જોડે છે. ચાનાદિકના અભિમાનથી રૂલાના માનવ ! બાળક જોડે તું રસ્તામાં હોડે છે તે વખતે ધન, માન, રાજકીય સંચલનો ઇત્યાદિના તરંગોમાં તું રમે છે, ત્યારે બાલક સુન્દર રૂલ તોડવા જમા રહેવાનું તને કહે છે; તું ગણ્યારતો નથી; બાલકની અચલતા, અચિરતા માટે તું કપડો દઈ સીધે રસ્તે જવાનું કહે છે; તું હેનો દિવ્ય અધિકાર જાણતો નથી, ગણ્યારતો નથી. હેને ખબર છે કે આ વખતે હું ઉપેક્ષા કરું છું પણ એ રૂલ કરી કદી તોડશે નહિ ? તું પાછળથી પરતાઈશ.

* * *

આ ઉપરથી Mrs. Barclay (મિસિસ બારકલે) ની એક સુંદર હૃદયપ્રવાસ, રૂઢી વાર્તામાંનો બનાવ સ્મરણમાં આવે છે. માતા પોતાના ધરના બગીચામાં બેઠી હતી; હેની લઘુવયની બાલિકા આવી; “ મા, મા, હું પેલું ધોણું ગુલાબ તોડું ? ” માએ ધમકાવી; દીનવદન લઈ બાલિકા ચાલી ગઈ. એ માતાની એક સખી પાસે બેઠી હતી, તે બોલી: “ એલિની ! છેકરોને રમવા માટે રૂલ ના મળી સકે તો રૂલવાડી ચા કામની ? ” ઉત્તર મળ્યો: “ હીલા ! તું ખરપૂી નથી એ જ રીક કહ્યું છે; નહિ તો તું તારાં છેકરોને ગમ્યાડી જ નાંખત. ”

મજા અડવાંડિયાં પછી મરણે બીજીની લાંબી પેલી બાલિકાની માને આપ્તસન દેવાને હીલા ગઈ. તે બાલિકાના કોમલ શરીરને ચેત ગુલાબના પુષ્પોથી રાંધી દીધું હતું, હાથ ઉપર રૂલ, પગ ઉપર રૂલ, મુખ ઉપર રૂલ, ત્યાં દષ્ટિ પડે ત્યાં રૂલ જ પડેલાં હતાં. તે વખતનું દસ્ય તથા સંલાપ જુવે:

“ હીલા ! તે દિવસે બાણડી મેળા રૂલ એક રૂલ આંખતી હતી—દશ એક ૮૯

અને તે મહે અભાગિયરો હોને લેવા ના દીધું. હાથ ! મહારી મેના !”

હીલા: “ મોહિતી ! એમ ગાંડી શિદ યામછે ? અત્યારે તહે હેને આટલાં તો આખ્યાંછે !”

મોહિતી: “ અત્યારે હવે આ કામનાં ? હવેનાં હજાર ફલ તે વખતે લેજો એક લીધું હત અને તેને જે આનન્દ મળત તે આનન્દ આપવાને અસમર્થ છે. હાથ ! વેળા ગઈ ! અરે પ્રભુ ! કાળનાં રથચક્ર ! તે શું કદી પાછાં ફરી સકે તેમ નથી ? શું હું મહારી મધુરી મેનાનો અવાજ નહિ સાંભળી સકું ? તે જાણે મહને કહેતી હોય: ‘ મા ! મા ! હું એક ફલ લઉં ?’ અને હું જવાબ આપતી હોઉં કે ‘ તહારાથી જેટલાં મેવાં તેટલાં લઈ લે !’—આમ સ્વપ્નદર્શન જોઈશું.”

આ મધુર વૃત્તાન્ત ‘વસન્ત’ ના એક જૂના અંકમાંથી ઉતારીને મૂકવાની પુનઃકૃતિ કરવા માટે હામા માગવાની જરૂર નથી. મહારા વક્રવ્યની છાપ અન્ય રીતે બરોબર પડે એમ નહોતું.

પણ જરાક આશ આપણે ગયા. હામા મધુર મગ્ધીર દરણુ વૃત્તાન્ત કેાને આપના લઈ જાય ?—Romance ની ભાવનામાં આત્મવિલોપન પ્રવર્તેછે એમ મહે ઉપર કહ્યું. પણ તે કરતાં કાંઈક વિલક્ષણ આત્મવ્યાપાર હેમાં પ્રવર્તેછે. આત્મવિલોપનમાં તો કેવળ નાસ્તિકતાની સ્થિતિ આવે. આ romanceમાંતો આત્મવિસ્તારનો પ્રયત્ન છે. રસયોગક અન્યવ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિયોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી,—એ રીતે અદ્વિત સાધી,—આનન્દસાન્દ્રો લય: અપૂર્વ પ્રકારનો સ્વધવાની સાથે આત્મવિલોપન નહિ પણ આત્મવિકાસ સંધાયછે.

તહારા આ પ્રકારના અનુભવોનું સ્મરણ કરો. કોઈ પણ કાળે ના દોહલી, ના ઝોળાખેલી લલના તહમને અણુધાર્યે પ્રસંગે, અણુધાર્યે સ્થળે, નગરે પડી; એક જ વાર ચતુરાગ—અમાનુષ ચતુરાગ—પ્રગટ થયો; ફરી કદી પછી દર્શન પણ ના થયું, દર્શનની ક્ષણ પણ હૃદયમાં ના પેઢમરી; માત્ર શબ્દિક દર્શનને પ્રસંગે એ લલનાનાં નયનના ડોંડાણદાર આત્મના દિવ્ય ઊંડાણમાં નિમગ્ન થતાં જાણે અનન્દ યુગ્મી જાને આત્માઓનું પિછાણ હોય એમ કલત જલરવાળી રસિકતાનું જરણ કર્યું; રસરણનાં જોડાં કેમકે અણુધાર્યની પડી—દિવ્ય હોડનાં દર્શન કરાવનારી, મસિન વૃત્તિનો ગન્ધ પણ નહિ જેવી, છાપ પડી. આ આત્મસંપર્કને માનવ ભાવનાઓ કદી પોંચી નહિ સકે. આ દિવ્ય romance હોવા આકાશમાં ચમકેલા, માનવ જીવના સ્થૂલ સ્વરૂપને અધ્યાત્મ, અગમ્ય, તારામગ્નની પેઠે દીપી રહેતું તહમે અનુભવ્યું દરો; હેને તહમે તમારા હૃદયના પવિત્ર દેરાસરમાં સ્થાયી રાખના દરો, પૂજા અર્ચનાની ત્રિવિધી પેઠે માનસિક પૂજાથી પૂજતા દરો. જરૂર આ romance ની ઉચ્ચ ભાવના તહમે કળી સકશે.

+ “ કાવચક ”—‘વસન્ત’ આપાદ સંવત ૧૯૭૧, ૪૪ ૩૬૧-૩૬૭. મહે મોહક સંપદના ફેરફાર કવવાની છૂટ લીધીછે.

મહારી પાસક ભગિનીઓને પણ ઉપર કહેલા અનુભવનું સ્મરણ યથાસંભવ પાત્રના ફેરફાર સાથે કરવું અને એ જ પ્રશ્ન રજૂ કરું અને એ જ દર્શન મનની આગળ ખડું કરાવું તો અનુચિત નથી. તો તે પ્રમાણે સમગ્રી લેગલી વિનંતિ છે. કોઈ ઉદ્ધવ પ્રશ્ન પૂછી કે આ આત્મસંપર્ક સ્ત્રીપુરુષનો જ સંભવે? પુરુષપુરુષનો કે સ્ત્રી સ્ત્રીનો સંભવે કે નહિ? પ્રશ્ન ઉદ્ધવ નથી, વિષમ છે. છતાં આજ સુદ્ધિને એમ લાગે છે કે સ્ત્રીપુરુષની ઘટના જ અલૌકિક નિયમને વશ છે. તેથી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે જ એ આત્મસંપર્ક સંભવે. તો શું આત્મામાં પણ સ્લેષ-સ્ત્રી પુરુષ હોવા બેદ-દશે? શા માટે નહિ? પર-છત્તનમાં મેળાપ ચત્તો, ધારીરિક બેદ છત્ત છતાં સ્ત્રીપુરુષ એમ બાન ચામ તો એ બેદ આત્માના બધારણમાં પણ ખરો-એમ મનકલ્પના કરી સકાય ખરી. પણ આ ગહન વિષયમાં માનવજાતિને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. કલ્પલમ.

“જ્ઞાનવાલ.”

અનુમેષ:—Romance માં અદ્ભુતતાનો અંશ પણ ભળે છે; પરંતુ તે મહારી અર્થ સુદ્ધિ પ્રમાણે કંઈક ગાણુ અંશે, અને Romance ના પાછળથી વિકૃતિ પામેલા પ્રયોગમાં પેસાડેલા અંશ છે; હેતુ તત્ત્વ તો ઉદાત્ત રસિકતા એ જ છે. તેથી, તેમ જ ઉદાત્ત રસિકતામાં અદ્ભુતતા ગૂઢ રૂપે રહેલી છે તેથી પણ આ અર્થમાં અદ્ભુતતાના અંશનો સ્પર્શ કર્યો નથી.

તા. ૧૯ જુન ૧૯૨૧

“જ્ઞાનવાલ.”

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ દેશ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવાની હતી કે—

- (૧) સ્વરાજ્યસિદ્ધિના મહાન કાર્ય અર્થે લોકમાન્ય સ્વર્ગસ્થ શિળકને નામે “શિળક સ્વરાજ્ય ફંડ” સ્થાપવું, અને એમાં આ ૩૦ મી જૂન સુધીમાં એક કરોડ રૂપીઆ એકઠા કરવા;
- (૨) કો-એસના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવાનો અધિકાર ધરાવનાર એવાં એક કરોડ માણસને મત આપવાના અધિકાર તરીકે (ચાર આના લવાવળથી) કો-એસની સંસ્થામાં જોડવાં;
- (૩) ત્રીસ લાખ રૂંદીઆ ચાલતા કરવા.

આમાંની પહેલી પ્રતિજ્ઞા “નરસિંયાના સ્વામી”એ પૂરેપૂરી—છલકે બિધલાતી—પૂર્ણ કરી છે, ગાંધીજી કહે છે તેમ પ્રભુએ—“નાનુસ્યાનની લાજ રાખી છે.” બીજી અને ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા પણ પુષ્કળ સિદ્ધ થઈ ગઈ છે, પણ એને સંપૂર્ણ સિદ્ધ કરવા માટે કામ કરનાર માણસો જોઈએ તે હવે પહેલા કામમાંથી છૂટા થયા છે એટલે આ કામ બપાડી લેશે.

પૂર્વોક્ત સ્વરાજ્યફંડમાં ગૂજરાત કાઠીઆવાડ અને મુંબાઈએ મોટી વધારે અને બીજા નંબરે બંગાળે, મહોટી રકમ પૂરી પાડી છે. એ પ્રાંતોની સંઘનતા એમાં મુખ્ય કારણ છે. બાકી, બીજા પ્રાંતોમાં પણ ગાંધીજી ઉપર પ્રભુનો વિશ્વાસ થોડો નથી. કેટલીક મહોટી રકમો ધનિકો પાસેથી મળેલી હોઈ પ્રજાસામાન્યો એમાં ભાગ નથી એમ કેટલાક

નિહારસિક સજ્જનોએ કહ્યું છે. પણ ગરીબ પ્રજા પાસેથી જ એ ધન નીકળ્યું હોત તો વસ્તુતઃ પ્રજા ગરીબ નથી એવી મિથ્યા કલ્પના ઊભી થઈ હોત, અથવા તો ગાંધીજીએ ગરીબ પ્રજાને નીચેથી એવો ફર આણેય થયો હોત, અથવા તો ગાંધીજી માત્ર સામાન્ય પ્રજાને જ ભરમાવી શકે છે, સમગ્ર બ્રહ્મારી વર્ગે જેમનું દેશની શાન્તિમાં જ દિવ રહેલું છે એના ઉપર એ અસર કરી શક્યા નથી, એમ કહેવાત. બહુ મોટા ધનિકોએ હજી આ ફંડમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો નથી. પણ જેમ જેમ ગાંધીજીના 'ધર્મચક્રવર્તન'ની ધર્મવેદા દેશ આગળ વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે, અને એમના અનુયાયીઓ એમના ઉપદેશનું રહસ્ય અધિસાના બળમાં રહેલું જગત આગળ સિદ્ધ કરી બતાવશે તેમ તેમ એ વર્ગની સહાનુભૂતિ પણ એ તરફ વળશે. પણ તે પહેલાં, પરમાત્માના તેજથી ભરેલાં મહાન કાર્યો કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગની ઉદાસીનતાથી અટકી પડશે નહિ. માત્ર— એ સવિતાના તેજને ઝાંખપ લાગે નહિ એવું પ્રજાનું વર્તન હોવું જોઈએ.

“ હિન્દુહિતચિન્તક ”

અનુલેખ

“ટિંગક સ્વરાજ્ય ફંડ” માટે તીએના આંકડા વા. ૩૦ મી ની સાંઝ સુધીમાં ગાંધીજીને મળ્યા હતા:—

હિન્દુસ્થાન સમસ્ત.	મુંબઈની વિગત.	ગૂજરાતની વિગત.
લ્ગત આશરે લાખ	આ. લાખ	૫,૧૧,૮૦૦ પ્રાન્તિક સમિતિને ત્યાં
બાઈ ૩૭	માંડવી ૫	૨,૩૫૦૦૦ ગૂંનાં બીનાં મથકો
જરાત કાઠિયાવાડ ૧૫	દાણી ૫	૧,૯૧,૦૦૦ જુદા જુદા મુદ્દા
ગાંધી ૫	કોલાળા ૩	સેંચો તરફથી કબ્જા
ગાંધી ૪	શેરખાનર ૩	લાએલા;
કાસ અને આન્ધ્ર ૪	ઝવેરીખાનર ૩	૨,૦૦,૦૦૦ અસલકારની પ્રજા
ધ્યાપ્રાન્ત અને વરાડ ૩	ગોદરેજ ૩	તિ અને રચાદિ
હારાધૂ (મુંબાઈનાં પરાં સાથે) ૩	પોદાર ૨	ઉપયોગમાટે અગાડિ
બેદાર ૩	કાપડમકેટ ૨	મળેલી રકમોમાંથી
મુજબેર મેનાડ ૧૧	મુસાફ સોજાની ૧	આ ફાળામાં ભેગ-વચાગાં આપેલા.
મોરિસા, આસામ ૧૧	કોટ ૧-૪૬ હજાર	૩ થી ૪ લાખ અમણવાદની
સેન્ધ ૧૧	મુરખમલ ૬૦ હજાર	મિસોએ આપવા કરેલા.
ઈન્દોર ૧	પારસીમાઈઓ ૩૫	રેડીઆ; ગૂજરાતમાં મળ્યાએલા
યુક્ત પ્રાન્ત ૧	મારવાડી કાપડ મંડળ ૩૩	૧૦૪૩૮૮
જુદીક ૧	સ્ત્રીઓ ૩૦	સલાસહો; આશરે બે લાખ;
	પરમુરજી ૫ લાખ	ગોખા મળ્યાએલા ૧૪૨૦૦૦

તે પછી દેશજન્યુ ચિતરજનદાસે તારથી ખબર આપ્યા છે કે ટિંગક સ્વરાજ્યફંડમાં બંગાળનો ફાળો રૂ. ૨૫ લાખનો થયો છે. “આમ હિન્દુસ્થાને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના કરોડ પૂરા કર્યા છે.”

[નવજીવનને આધારે]

આધુનિક કેળવણીનો આદર્શ.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આ સમયે સારો પ્રયત્ન સેવાઈ રહ્યો છે, કેળવણીની સાક્ષતા તેમજ આવશ્યકતા લોકો સમજવા લાગ્યા છે, તેમજ તેના સર્વત્ર પ્રસારના અનેક સાધનોમાં પણ આતુરતા બતાવવા લાગ્યા છે, મોટા મોટા વિદ્યાલયો, કોલેજો, શરૂકો, ઝાપિડુકો, તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયો સુધીં હિંદવાસીઓની આર્થિક સહાયથી ઉભા કરવામાં આવે છે, અશ્વત્થ ! આ ચિન્હો સારાં છે પ્રથમ માત્ર એટલેજ છે કે આ સર્વ પ્રયત્ન કામની ઉત્તિમાં કેટલો સહાયક થઈ પડશે, ને આજકાલની કેળવણીનો ઉદ્દેશ શો હોવો જોઈએ, તેમજ તે શા માટે હોવો જોઈએ એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય બાબત છે, આજે એ વિષય તરફ વાતકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

જે કાર્ય હાથ કરી રહ્યા છીએ અને હવે પછી કરવાના છીએ તે સર્વમાં પહેલ-વહેલી સફળતાની ચરત એ છે કે, જે પરિણામ આપણે લાવવાનું છે તેની સર્વ વિગતોને બરાબર સમજતી જોઈએ, આપણા બાળબચ્ચાંઓની કેળવણી જો સફળ તેમજ પૂરું પડે કરવી હોય તો પહેલાં આ બાબત પર આપણે વિચાર કરવો પડે છે કે કેળવણી તરીકે આપણે કોને ગણીએ છીએ, કેવા પ્રકારની યોગ્યતાં સંપાદન કરવામાં આવતાં હાલની કેળવણી પામેલ યુવક ઇવનસંસ્થામાં સફળ થયેલો માની શકશે.

જેતા તેમજ દ્વાપરયુગની કેળવણીની પદ્ધતિને સમીપમાં રાખીને સાલવાનો હક ન કરો, તેમ એવા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થને પણ વળગી ન રહો પણ સ્મૃતિ અને પુરાણના અતુ-સારે કેળવણી અપાતી જોઈએ, કારણ કે યુગપરિવર્તનની સાથે સાથે સર્વ બાબતોમાં મુદાન અંતર પડે છે, દેશની કેળવણી અને સભ્યતા વગેરે ઉપર પણ આ પરિવર્તનનો વિચિત્ર પ્રભાવ પડે એ એક સ્વાભાવિક વાત છે. એ કારણથી આર્થ ઝપિ-મહર્ષિઓના કેળવણીના આદર્શો તેમજ ઉદ્દેશો અને હાલની યુરોપીય સભ્યતાની નકલ રૂપ હિંદની કેળવણીના આદર્શો તેમજ ઉદ્દેશોમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત જણાય છે એટલા માટે ઘણા જૂના વખતની નૈતિક ઉચ્ચતાની સરખામણી બાહ્ય રાખી મૂકી પાછલા વખતની કેળવણીની પદ્ધતિની સાથે હાલના જમાનાની યુનીવર્સિટીની કેળવણીનો સંયોગ કરીને જોવું જોઈએ કે જેમાં કઈ કેળવણી વિશેષ સફળતા પામી છે, હિંદુઓના પ્રત્યેક વર્ણુ વ્યવસ્થાપરં અવસ્થાથી રહેલ છે. હિંદુજનનો કોઈ પણ ભાગ વર્ણુવ્યવસ્થાની સહાય વિના આગળ વધી શકતો નથી કેળવણીની બાબતમાં પણ એવાજ આર વર્ણુની તે દરેકના જુદા જુદા કાર્યોનુસાર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, આજકાલની માફક શરૂના આસન પર બેસી જમને કેળવણી આપવાની કોઈ વૈશ્વ કે દ્વૈતિય હિંમત બતાવી શકતો નહિ, તેમ ન તો શ્રાવણો પોતાનું આચાર્ય તરીકેનું પદ ત્યજી મીલીટરી ડ્રેસ ખાણુ કરવામાં હિંદી શ્રેણીઓની પેઢીઓમાં સુનીમ ચાલો દલાલ બનવામાં પોતાનું ગૌરવ માનવું હતું, આ મર્મહિનુસાર આજે પણ જોવામાં આવે છે કે, એના દગ તરીકે આજે પણ ખનીનો દી-કરો ખતી હુકારનો દીકરો હુકાર, સોનીનો દીકરો સોની, અને ઢેડનો દીકરો ઢેડ, જ

બને છે, આ વ્યવસ્થા મુજબ તેઓને પોતાનું જીવન ફોગર ગુમાવવું પડતું નથી, ફની-
યામાં હાથ પગ હલાવીને કામ કરવાની ચોખ્ખતા પોતાનામાં આવતાં તુરતજ કોઈ કામ
હાથ ધરી શકે છે, તેને કોઈ એવી ફેગવણી મળી જાય છે પછી જાતે તે બમે તેવી સાધા-
રણ કાં ન હોય ! પરંતુ તેનાથી તે પેટ ભરી શકે તેમજ સમાજના એક અંગ તરીકે સેવા
કરી શકે, પરંતુ નવીન ફેગવણીનો આદર્શ માત્ર એજ નથી આ વખતે અમેરિકાની ફેગ-
વણીનો આદર્શ સમીપ રાખીને તેનું અનુકરણ કરવા પાછળ લોકો આકર્ષાય છે, અમેરિકાના
ફેગવાયલા યુવકના મનમાં એક પ્રકારનું ગૌરવ અને સ્વામિમાન રહેતું હોય છે અને તે
એ હોય છે કે તે પોતાના સામર્થ્યના બળે અમેરિકન પ્રેસિડેન્ટ પદ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના
વાળો બને છે, અને એ આશાથી જળવાન બનીને તે અમીટ સિદ્ધિ માટે ત્યાં જાય છે, દરેક
યહૂદીને માટે એક સરખીરીતે ત્યાંના માર્ગો ખુલા હોય છે, ત્યાંનો આદર્શ વાસ્તવિકરૂતે ધણો
ઉચ્ચ છે, તેમાં લગભગ પચીસ દેશના બેલામાં આવતો નથી તો પછી તે ધણોજ અધીરો
તેમજ ગેરસમજબુદી ઉભી કરનારા છે, લગભગ દરેક અમેરિકન યુવકે ફેગવાયેલો હોય છે.
તેની સમક્ષ એ ઉદ્દેશ રચાપિત કરેલો હોય છે કે, જીવનપર્યંત ઉત્તતિ તેમજ વિદ્યાસ
માટે સંગ્રામ મચાવવો એક હાથ પછી સંતોષ પામીને બેસવું નહિ, કે જ્યાંસુધી ઉત્તતિની
ટોચ સુધી ન પહોંચી શકાય સરખાં કોડનારાઓની માંડે તેઓ ધક્કો મુઠીથી પોતાના
આદર્શને હરલગત દરવા સાથે રાતદિવસ આકૂળ બાકૂળ હોય છે, આશામાં કરેલો એ તેનું
કામ નથી, પરંતુ હરીશાઈ માટે દરેક દરેક ઘડી તેપારે રહેવું એ તેનું કર્તવ્ય છે અને તે
કર્તવ્યની પૂર્ણહિતિ જીવનની સાથેનું થાય છે, એવી રીતે જીવન સંધામનું કંઈક ફળ આ
દેશમાં મળી શકતું પછી ખરૂં, કે જોતો પોષો નવીન સુધારાએ નવીન પ્રકારેનું નોખ્યો છે,
પરંતુ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું દંધક કહણ નજાય છે કે, આ પૃથ્વી હરહંમેશ માટે રહી શકે કે
કેમ ? તેમજ આ સિદ્ધાંતપર જે સમજાવેની રચાવના કરવામાં આવી છે તેને કોઈપણ
વખતે શાન્તિનું સુખ મળી શકે કે કેમ ? મુખ્ય મુશ્કેલી તો એ છે કે આવા અસાન્ત
જીવનના ઉત્તમ ધનામેની ગણતરી ધણી પોડી છે, અને ધનામ મેળવવા ધનહીન ઉમેલ-
વારોનો તો કોઈ ગુમાવજ નથી, આજ હકીકત પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી સ્પીનોઝા Spinoza
એ કેવી સરસ રીતે કહી છે :—

I am certain that the good of human life can not be in
the Possession of thing which for one man to possess is for
another to lose, but rather in things which all can Passess a
life and whero man's wealth Promotes his neighbour's પરંતુ
અપિ-મંદર્ષિઓનો આદર્શ આથી કંઈક ઉચ્ચો હતો. ત્યાં લોકો ઉત્તતિને તો કોઈ ગણ-
તીમાંજ ગણવામાં આવી નહોતી, પારલોકિક ઉત્તતિનેજ તેઓએ પોતાનું સર્વસ્વ ગણ્યું
હતું, તેમજ તેની પ્રાપ્તિ માટેજ હંમેશ પ્રયત્નચીલ રહ્યા હતા, એ દારણથી હિંદુ શિક્ષકો
તેમજ વિદ્યાર્થીઓ નિરુપચાર્ય અને નિર્બંધી થઈને વિદ્યા ભણતાં તેમજ ભણાવતા હતા,
ભાષા માંગીને ગુજરા કરેલો એ વિદ્યાર્થીઓનો ધર્મ ગણવામાં આવ્યો હતો, તેઓની
રહેણી કરણી ધણી સારી અને સરખી હતી, તેઓની જરૂરીયાતો મોટી મોટી નહોતી,
તેઓનાં હૃદયમાં ઉપજતા વિચારો ધણી ઉચા પ્રકારના હતા, પરંતુ સરીરથી દરિદ્રતા

જ્યાંથી હતી. પાંછલા દિવસોની યુરોપીયન કેળવણીની પ્રાપ્તિનો પણ અસુક હ મુધી આજ આદર્શ રેલો છે, જ્યાંસુધી છાત્રાનાઓ નહોતાં નીકળ્યાં ત્યાંસુધી યુરોપમાં એકથી ખીલ યુનીવર્સિટીમાં ઉત્તમ શિક્ષકોના ઉપદેશો સાંભળવા માટે વિદ્યાર્થીઓ જતા હતા. એ રીતે યુરોપના મહાન તરવેતા એબેલાર્ડ (Abelard) નું માર્ગિક ભાષણ સાંભળવા સારૂ આખા યુરોપના ત્રીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ પારીસમાં એકઠા થયા હતા, તેઓ રેલ્વે, મોટર, કિંવા ગાડીદારા ત્યાં ગયા નહોતા એઓની સાથે જોડા બોડાથી બરેલી પેડીઓનો એળે નહોતો પરંતુ જરૂરનાં યોગ્યેક વસ્ત્રોનાં ગાંસડી-પોતાની પીઠપર ઉચકીને તેઓએ ત્યાંની યાત્રા કરી હતી. પેડીસથી પેડુઆ, તેમજ પેડુઆથી સેલેમેક (Selamagac) સુધી તેઓએ પગે યુસાફરી કરી હતી તેમજ ખાખે રસ્તે બીક્ષા માગીને ચુલ્લરો કર્યો હતા, વિદ્યાની શોધ માટે ધૂનનારાઓને બીક્ષા માગવાની છટ હતી, ઘેર તેમજ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીનું કામ ઘણું કઠણ હતું. તેમજ રહેણી પરણી મણીજ સાદી હતી, આજકાલની કોઈ અંગ્રેજ યુનીવર્સિટીના એક લોઈ મહાશયના વિદ્યાર્થી યુનું મકાન નાટકની નાયકણી અને શરતના ચિત્રોથી પૂરું હજારો રૂપીયાની કિંમતના ફરનીયરથી વસાયેલ જોવામાં આવશે, પરંતુ મહારાણી એલીઝાબેથના વખતમાં ત્યારે પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્ર એકસસને બહુવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેને તેના રશકોએ લીધા, રંગથી દોકેલું એક સાફ મેજ, અર્ધી કબજન ખુરસીઓ, હાથ ચોવાના સાબુઓ તિમજ એક યુસાફરીમાં ઉપયોગી યર્ષ પડે તેવું ખીજાનું આપવામાં પ્રાપ્ત હતું, આ બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય કદાચ સો રૂપીયા જેટલું પણ નહિ થયું હોય, તવાઈ પામવા જેવી વાત તો એ છે કે દીનદીન હિંદના વિદ્યાર્થીઓમાં આજ તક અંગ્રેજ યુનીવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓના જેવી ચટક મટકની નફા કરવાની પ્રવૃત્તિ ધિજને રોજ વધતી જાય છે આ એક મહાદુર્ગમની વાત છે !

પ્રાચીનકાળમાં સાદા જીવનથી વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠામાં કોઈ પ્રકારનો બંદો લાગતો નહોતો, ઉલટી તોયા તેની વધુ પ્રતિષ્ઠા ચતી હતી, પોતાની કોમ તરફનું કર્તવ્ય રૂપીયાંથી કૂં થયું નહોતું. તેમ તેનો બદલો રૂપીયાથી વાજનામાં પણ આવતો નહોતો, ને ધન તેઓ સંપાદન કરી શકતા નહોતા, તેનાપર જીવનમાં સર્વથા નિર્બર પણ રહેતા નહોતા, એથી તેઓની સ્વતંત્રતા તેમજ આત્મસન્માનની જ્યોતિ ઝગકતી રહેતી હતી, સ્વતંત્ર પવાના સાથી સહેલા આ બે માર્ગો છે, જે તમે તમારી જરૂરીયાતો વધારવા માગતા હો તો તમારી પેદાશ પણ વધારો, કદાચ વધારે પેદા કરવાની યોગ્યતા ન હોય તો તમારી ધિજાઓ અને આબશ્યકતાઓ ઝોાશી કરો, એવા માણસો કે જેઓની વિદ્યા વડે જગતની વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈ વધિ થવા પામતી નથી તેઓને યોગ્ય છે કે દરિદ્ર રહેને દિવસ પસાર કરતા રીખવું તેઓ પ્રેરેખર પૃથ્વીને બારખૂલ છે તેથી પૃથ્વીનો જેટલો બાર ઝોા છે યર્ષ થકે તેટલો ઉત્તમ છે, તે વિદ્યા કે જે પોતાની ઉદરપૂર્તિ અર્થે સંપાદન કરવામાં આવે છે તે જાતિવિપયક તેમજ સામાજિક ઉન્નતિમાં ઘણી સહાયક થઈ પડે છે. આ સિદ્ધાંતનું અવજખન લેવાથી કળા તેમજ વિદ્યાન ક્યારે પણ બંધ નહિ મરે. વિદ્યાગિતાએ જેટલી આત્મસક્તિનું ખૂન કર્યું છે તેટલું જીમ મૂરાએ કદિ પણ કર્યું નથી, આ ઉદ્દેશો ધ્યાનમાં

રાખીનેજ જાતમ તેમજ કણદ વગેરે ઉત્પન્ન થયા આ માર્ગના આશ્રયોદેવાથી પાણિની, પતંજલિ અને કાલિદાસ જીવનયાત્રામાં સરજા થયા, આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ક્યુપર, બ્રાનન, મીલ્ટન, કેપલર અને સ્પીનોઝા સ્વતંત્ર તેમજ સાંતિમય જીવન ગુમરી ચક્રવા દતા, ખેતીમાં પડેલા બર્ન્સ (Burns) અને વિદ્યાસિતામાં કુબેલા બાયરન (Byron) ની સરખામણી કરવાથી આ સિદ્ધાન્તની મહત્તા બરાબર લક્ષમાં આવશે.

આ પ્રાચીન કામની કેળવણીની પદ્ધતિ હતી, પરંતુ હાલમાં એ ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ કે નવીન સુધારા સાથે તેના મેળે મળતો આવતો નથી વર્ણુ પૃથા પ્રમાણે કેળવણીની પૃથા પણ નાણુદ થઇ છે, અને તેની જગા “ઉદાર વિચારો” (Enlarged minds) ની પદ્ધતિએ ગ્રહણ છે.

કદાચ આજકાલના એક કેળવાયલા પુરુષને પૂછવામાં આવે કે કેળવણી શા માટે આપવામાં આવે છે તો જવાબ મળશે કે માણુસોને કેળવાયલા બનાવવા માટે, જે એમ પૂછવામાં આવે કે કેળવાયલો પુરુષ કોને કહેવામાં આવે છે તો જવાબ એવો મળશે કે તે માણુસ કેળવાયલો કહેવાય કે જેની પ્રતિભા શક્તિના વિકાસ સારી રીતે થયે હોય, જે દેશમાં તે રહે છે તે દેશની જુદી જુદી જાતિઓ, તેઓની ભાષાઓ ઇતિહાસો તેમજ તેઓના સાહિત્યનાં પુસ્તકો સંબંધી પણ જેને જ્ઞાન, એ ઉપરાંત વળી વધુમાં વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, તથા બીજાં શાસ્ત્રો કે જે એક કેળવાયલા મનુષ્યને માટે જરૂરનાં છે એ બધાં તે જાણતો હોય,

એ સિવાય કેળવણીનો અર્થ એવો છે કે દરેક જાણુવા યોગ્ય વાત જાણુવી અર્થાત્ જે કંઈ મનુષ્ય જાતિએ કર્યું હોય, વિચાર્યું હોય તેમજ શોધી કહાડ્યું પણ હોય.

શાસ્ત્રોનો આટલો બોલો ઉચક્તાં છતાં ઇચ્છાઓની પૂર્તિ થતી નથી, વળી યોગ્યતાની પરીક્ષાને જે દંગ છે તે ભણતરની પરીક્ષા કરતાં પણ ખરાબ છે, પરીક્ષામાં જેમ અપરા પ્રશ્નો કાઢીને પરીક્ષકો પોતાની નિદાતાની છાપ જમાવવા ઇચ્છેછે, અને તેથી પરીક્ષાઓનું સત્વાનાસ વળી જાય છે. જેથી દરેક સમજીત દુઃખ પામ્યા વિના રહી શકતી નથી અંગ્રેજીના જાણીતા એબ્રહમ ફ્રોડ (Froard) મહાશયે આ મુશ્કેલીનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે:—

જ્યારે પહેલાં વહેલાં પરીક્ષાની પ્રણાલી રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે તો પરીક્ષકોનું એક બોર્ડ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, કેવી યોગ્યતાવોળા પ્રશ્નો કાઢવામાં આવે એ વિષે પહેલાં વહેલાં વિચાર કરવા માટે બોર્ડની સભા એકત્રિત થઇ, અંગ્રેજી ઇતિહાસપરીક્ષક અને બોર્ડના એક વિશેષ જાણીતા પુરુષે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે હું એવા પ્રશ્નો કાઢવા માગું છું કે તેમાં મેંદોલે જેવા જ બાબે પાસ થઇ શકે, અને વળી વધારામાં બીજા પરીક્ષકોને પણ બલામણુ કરવામાં આવી કે પેદાપેતાના વિષયના પ્રશ્નો અપરામાં અપરા કાઢવાનું ધ્યાન રાખવું, એ ઉપરાંત યશ્ત એ છે કે સાધારણ રીતે એકવીસ વર્ષના યુવાનો કે જેઓને ગ્રીક, લેટીન આત્યારશાસ્ત્ર, પ્રાચીન ઇતિહાસ ગણિત તેમજ એ ચાલુ ભાષાઓની પણ પરીક્ષા પમાર કરવાની જરૂર પાડતી. દરેક વિષયમાં એવીજ યોગ્યતા પ્રદર્શિત કરે એની શોધોવામાં આવતી હતી, પરંતુ મેંદોલે જેવા અસાધારણ બુદ્ધિસંપન્ન પુરુષે

(કે જેણે પોતાનું સમસ્ત જીવન કૃતિહાસના અભ્યાસ પાછળ વીતાવેલું છે તેણે) માન એક પ્રથમપત્ર જોયે હોતો, અને તે પણ વળી ડહા પ્રજોમાંથી ફક્ત બે પ્રશ્નના જ ઉત્તરો આપી શકે તેમ હતા, હિંદની યુનીવર્સિટીઓમાં લગભગ આવા પ્રકારની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવેલી છે.

આ પ્રણાલીથી અભ્યાસ કરવો એનો અર્થ એવો થાય છે કે વિવિધ વિષયને ઠાંસી ઠાંસીને મગજમાં ભરવા, ધમ્મજ ન હોવા છતાં પણ જુદા જુદા વિષયોની પરીક્ષામાં બેસવું પડે, અને તે એટલા માટે નહિ કે મેળવેલું જ્ઞાન હમેશ માટે તેનામાં સ્થાયી રહેવા પામે પરંતુ એક ચોક્કસ વખતે તેને પરીક્ષાના ખોળામાં ધકકેલી દેવો પડે છે. આ બધું એવે વખતે થાય છે કે જ્યારે મનુષ્યને પોતાના જીવનનું મૂળ નાંખવા માટે સારો અવકાશ મળે છે, એ વખતમાં જે કાર્યની સહાયથી તેને પેટ ભરવાનું છે એ તરફ ધ્યાન આપીને તેને કેળવણીથી કહેવરાવવા માટે તેની તમામ શક્તિઓનો નકામો વાતોમાં વ્યય કરવો પડે છે,

હિંદમાં યુનીવર્સિટી આ ખરાબીઓને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આદરી રહી છે પરંતુ ધ્યાનપૂર્વક જોવામાં આવતાં જણાય છે કે તેઓએ પોતાનું કાર્ય કેટલી હદપર્યંત કબ્જે, તો કશો વિશેષ સંતોષ ઉપજતો નથી, કેમકે વિશ્વવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમમાં જીવનને ઉપયોગી અર્થ પડે એવા વિષયોની ક્ષંપ્યા હજી વધારવામાં આવી નથી, આજીવુધી શીખવવામાં આવતા હતા તેજ વિષયો હજીપણ શીખવાય છે, દીનદીન હિંદના નિર્ધન વિદ્યાર્થીઓને સાહાયી જીવન ગૂંજરતાં શીખવાનું શીખવવામાં આવતું નથી. કોલેજના અભ્યાસ 'દર-અનમાંજ વિદ્યાર્થીઓને વિલાસી-જીવનના પ્રસંગો ધ્યાનમાં આવી જાય છે, કે જેનું કોલેજમાં પ્રવેશ્યા અગાઉ નામ પણ સાંભળ્યું હોતું નથી. વળી અવધારામ એટલો તો વધી જવા પામે છે કે સંસારમાં પડનારી કોઈપણ મુશ્કેલીની સામે થવાની શક્તિને નાશ થઈ જાય છે, એ ઉપરાંત વળી બીજી મમ્મ એમાં એ રહેલી છે કે સમય, તેંદુસ્તી અને ધનનું બલિદાન કરીને જે વિદ્યા સંપાદન કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડતું નથી, કારણ કે ફુનીયામાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેમાં તે ભાગ ભજવી શકતો નથી. તેમાં ભાગ લેવાની તેનામાં લાયકાતજ જન્મવા પામતી નથી, તે કેળવણીથી તો કહેવાય છે પરંતુ જે તેથી પોતાનું પેટ ભરી શકે નહિ તો તેને બીજે તો આહવાનાના શેનથી વધુ પાંદ પણ મળી શકે નહિ, કારકૂનીપણું કરવા સિવાય તેને કોઈપણ રસ્તો સૂઝતો નથી. અલખન ! વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી પાખીને એક મનુષ્ય અવસ્ય પોતાને 'જેન્ટલમેન' કહેવરાવી શકે છે, એ સિવાય તેનામાં કોઈ પ્રકારની લાયકાત જોવામાં આવતી નથી. બધી ઉતરતું એ જુદી વાત છે અને કાર્યદેવમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવી એ વળી જુદીજ વાત છે, ખાસ કરીને આ જમાનામાં સફળતાનું સ્થાન કેળવણીથી થઈ દૂર રહેલું છે.

અંધાઈ તો ચોમણુ તેને એટલુંજ છે કે અચારા શરકુળ અને ઋષિકુલમાં-પણ આ આવરપક પ્રથમ તરફ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી. તેઓ રાજકુમારોની માફક રહેતા હોવાથી એ આશા નથી રહેતી કે તેઓ કાર્યદેવમાં ઉતરીને કંઈ ચોખ્ખતાને સિદ્ધ કરશે. તેમજ તેની હલકપરાંત ચપેલી ઇચ્છાઓ ફરી રીતે પૂરી થઈ શકશે, તેઓને બધાવવામાં,

આવે છે સંસ્કૃત, કે જેની જરૂરીયાત વિશે સૂઝે તો તેમજ કામેજેમાં માસ્તરપણું હિંવા પ્રોફેસરપણા સિવાય પૂછપરછ થતી નથી, તેઓને દરિદ્રતાનો પાઠ શીખવવામાં આવતો નથી કે જે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ માટે જરૂરનો છે તેમજ આગવકાલ જેની જરૂરીયાત આગળ કરતાં પણ વધી ગઈ છે. કપિલ કણાદ, ગૌતમ બનાવવાનો સૌથી વર્ગાકતા વર્ગાકતા નેતાઓના મોં દૂખવા લાગ્યા છે, પરંતુ બને છે નક્કલ કરનાર 'જેન્ટલમેન' કે જેઓ નથી રહેતા અહિંના કે નથી રહેતા ત્યાંના, એ કારણથી પણ વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય એ છે કે જેમ તેને બણાવવા ગણાવવાનો ફંડ જનસભાએ જોગવ્યો છે એવો તેને જાણી પર્વત પાલન ચોપણ કરવાનો બાર પણ તેના માથાપર ન પડેવો જોઈએ, ખરીવાત તો એ છે કે હવે હિંદ કણાદ અને કપિલને ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય નથી રહ્યું બીજા કે નથી રહેલું. ઉપાદેક તેમજ હિંદની શૂંઘિ પણ એવી રહેવા પામી નથી, પરંતુ હવે તો તેનામાં સુકમાર કુસુમ ઉત્પન્ન કરવાની જ સકિત ફક્ત રહી છે, કહીને મન પ્રસન્ન કરી લેવાથી પણ શું બને તેમ છે, શું કાચ વિતામણિનું સ્થાન ત્રણકાળમાં ક્યારે પણ પામી શકે ખરો કે? અસ્તુ ! હવે ફક્ત જોવાનું છે જોકજ સદ્ય, કે જે હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય છે તે ક્યાંમુખી ઉપરની ખામીઓ દર્શ કરવા સમર્થ બને છે.

જો જરૂર માનવામાં આવ્યું છે કે કેળવણીની આ પદ્ધતિમાં મહાન ફેરફાર કરવો, પરંતુ સવાલ એ છે કે કયા પ્રકારે અને કેવા માર્ગેના આશ્રય લેવામાં આવવાંથી કાર્ય સાધી શકાય? સૂઝેલી કેળવણી તરફ આંખ ઉઘાડીને જોશો તો જણાશે કે ત્યાં પણ ગાફરીયો પ્રવાહ છે, ટેકરટણુક, તેના સાર કુંચી, અનુવાદ જોરે ગોખી ગોખીને પરીક્ષામાં તમે નંબરે આવવાની ઈચ્છા દેખાઈ આવે છે નાનાં નાનાં બાળકોનાં હૃદયમાં એવી જુદીજ વસ્તુઓનાં નામેને સ્થાન આપવામાં આવે છે કે જે તેઓએ સ્વપ્ન પણ સાંભળી ન હોય એવા સ્થાનો કે જે તેઓએ ક્યારે પણ જોયાં ન હોય તેમજ જોશો પણ નહિ, એવી વાતોનું વર્ણન કે જે તેઓ સમજી શકે પણ નહિ, તેને માટે કોઈ શબ્દ જ નથી, મારા અભિપ્રાય મુજબ ચાલુ પદ્ધતિથી તો કોમળ મગજને ચગરી જ નાંખવામાં આવે છે આ જરૂર નવાઈની વાત છે કે અનેક વિષયોને ગોખી ગોખીને પણ કેટલાંએ ખુદિશાળી બાળકોનાં મગજો એવા પ્રકારનાં રહી જવા પામે છે કે, અનેક વાંતોને રમરંજીમાં રાખીને ઘણી દાગર જવાળીથી પ્રજ્વળેલા ઉત્તરો આપી શકે. સાળાઓનાં ઉત્સવ તેમજ ઇન્સ્ટ્રુક્ટરોના નિરીક્ષણ પ્રસંગે ઇન્સ્ટ્રુક્ટરોને અને પોતાના વર્ગના સિદ્ધકોનો કૃપાપાત્ર બની શકે. પરંતુ તેના બદલામાં વિદ્યાર્થીને શી લાભ થયો. એવા પ્રકારની લાપકાત સંપાદન કરીને સૂઝેલાંથી નીકળ્યા બાદ પણ શું તે પોતાના કુંડુંનું પોપણ તેમજ જીવન સંમાર્ગમાં પોતાના બાદ બળથી ઝડપવા સમર્થ થશે ખરો કે? ઘણા લોકો એવી વાંતો કરી રહ્યા છે કે હિંદમાં વિચારની ઉદારતા ત્યાં, અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થઈ વિદ્યાનો સૂર્ય ઉદયમાન થાય, વિદ્યાનો પ્રકાશ થાય. અવગત ! આમે પ્રકાશ તો ઈન્દ્રિયે ધીએ, પરંતુ એવો પ્રકાશ ઈન્દ્રિયે ધીએ કે નના પ્રકાશથી અમારા કાંઈ સાધી શકીએ; તેમજ અમારા ખાનપાન તેમજ રહેવા કરવાની જરૂરયા કરી શકીએ, એટલા માટે જરૂર છે કે દેશ તેમજ સમાજની સુખ સમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉદ્યોગ ખેતીની કેળવણીનો પ્રસાર

ઠરવામાં આવે એક પ્રસિદ્ધ અર્થ શાસ્ત્રીએ ધનવાન વિલાસી જનોના અસ્તિત્વને એટલા માટે બરૂંદ પાતાવ્યું છે કે ગરીબ તેમજ વચલા વર્ગનાં લોકો માટે તે આદર્શ સમાન છે ને તેઓ ધનવાન અને વિલાસી બની રહેશે તો ગરીબ તેમજ વચલા વર્ગવાળા લોકો જીવન પર્યાપ્ત એ અવસ્થા સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે તો રહેશે તેઓ સીધાં સ્વર્ગથી ઉતરેલા દેવતાઓના પ્રતિનિધિ જેવા જણાય છે અને પોતાના પુનરીન્દ્રિયને એવો ઉપદેશ આપે છે કે “રૂપિયા કમાઓ” ખૂબ પૈસા પેદા કરો અને તેથી તમે અને તમારા સંતાનો આમારી માફકનું સુખ ભોગવશે, ખાઓ, પીઓ, મોજકરો—‘મસ્મીમ્તસ્ય વેદસ્ય પુનરોગમનં કુત.’

જો કે આર્થશ્રુતિ નિવાસી જનોના હૃદયમાં આ ઉદ્દેશો ઉત્પન્ન થયાન કદિ પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેમ પ્રાપ્ત કરવું પણ જોઈએ નહિ, જ્યાં અલ્પવિદ્યાનેજ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યા કહેવામાં આવી છે અને અલ્પજ્ઞાનજ્ઞ જ્યાં વાસ્તવિક જ્ઞાન છે, ત્યાં સંસારી સુખ કુખના વિચારથી પ્રેરે ઠરવાની વિદ્યાનેજ મહત્વ આપવું કદાપિ બાગ્યબી જણાશે નહિ. તો પણ સમય તરફ તથા લોકોના અભિપ્રાય તરફ લક્ષ આપતાં પ્રાચીન આદર્શની અપેક્ષાએ અત્યંત દુર્લભો આદર્શ હોતા છતાં દેશની હાલતને ઉચિત બતાવવા માટે આ સિદ્ધાંતને વર્તમાન કેળવણીનો આદર્શ માની લેવો એ કંઈક કદર યદ્ય રહી છે પરંતુ તેનો એવો અર્થ નથી કે દરેક ચંતુરે બંધિત ધનવાને બની જાય તેમજ બોલો બાલિક જેવો માણસ નિર્ધન રહે, જો કે સુંધરેલાં તેમજ ઉચિત પામેલા કહેવરાવનારા દેશોમાં રૂપિયા કમાવા માટે કંઈક આંદા અવળી માર્ગોનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, પરંતુ ત્યાં પણ જોવામાં આવ્યું છે કે મર્યાદા પાસે લાંબી રૂપિયા છે પરંતુ ચાલાક અને ચતુર માણસો તેના જુતા ખાય છે.

સૌથી પહેલાં બાળકના હૃદય પર કેળવણીની છાપ પડે તે કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત તો માની લેવાનું જોઈએ કે, દરેક મનુષ્યને સંસારમાં એવા ભાગ પર ચલાવવામાં આવે કે તેથી તે સ્વતંત્રતા પૂર્વક જીવન ગુજારી શકે, જે કેળવણી આ પ્રયત્ન તેમજ બરૂંદના સિદ્ધાંતને પૂર્ણ કરી શકતી નથી, તે કશાએ કામની નથી, કોઈએ કીધું છે કે જીવનના ત્રણ ઉષાયો છે કામ કરવું, બીજા ભાગવી અને ચોરી કરવી. જેઓ કંઈ કામ કરતા નથી, બલે ગમે તેવી સુદર બાપમાં કહીએ પણ એ બેમાંથી એકનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે, એક નિર્ધન માણસનો છાકરો પોતાની ઇચ્છા પૂર્વક ફનીયામાં અવતરતો નથી ખીજાનો માફક તે પૂછી કર્મો વડે જકડાયેલા હોવાથી સંસારમાં જન્મ ધારણ કરે છે, અમને એવો અધિકાર નથી કે તેને બીજા ભાગતો યાતો ચોરીથી ખનાવવા માટે પ્રયત્ન કરીએ, તે સારી રીતે મહેનત મજૂરી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે છે, એક વ્યક્તિને કાલેજ જેવા ભાગતા હોતો સૌથી પહેલાં તેને ઉત્પાદક બ્રહ્મામાં રાખવું જોઈએ જ્યારે એક માણસ પોતાનું સન્માન ઇચ્છે છે ત્યારે ખીજો ખીજાનું ક્યાન પાત્ર બનીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે. આવશ્યક બાબત એ છે કે તે પોતાનો પગ પર ખસા રહી ચક્રવાતી યોગ્યતા સંપાદન કરે, આ પાયા પર સુદૃઢ કિત્તના વાસ્તવિક ઉત્કર્ષનો મહેલ ખડો કરી સમાપ્ત છે. એટલા માટે પ્રાચીન ભારત ઠરવાનો કિંવા સીવવાનો પ્રધેા ખાનદાન કુખર તરીકે ચાલ્યો આવતો હતો. તેની

સાથે સાથેજ ધર્મબીજતા પોતપોતાના કતવ્ય કર્મમાં નિજાનો આવ ધણોજ જ્ઞાતિ અને સંતોષ દાયક હતો. પરંતુ એ પ્રજાલીનો નાચ થઈ ગયો તેમજ થોડી ધણી રહેલી હવે નાચ પામી નરો.

દરેક કપટ વગરનો ધંધો કે જેમાં કાંઈપણ માણસ પોતાનું દીલ લગાડે છે તેમાં તે કદાચ પૂર્ણરૂપે એકતાર બનીને રીપે તો તે વિષયનો આચાર્ય બની જાય છે. કાંઈપણ હુમર હોય. પછી બહે ને તે ગમે તેવો નીચા દરજ્જાનો કાં ન હોય. ભગી, કસાઈ કે ચોરના કામ સાથે આદિ મતલબ નથી પરંતુ ઉપાદક ધંધો જેમજે કે જે મનુષ્યત્વના ભંડારમાં કંઈક જુદું કરનારો હોય જે તે પૂર્ણચિત્ત દબને કરવામાં આવે તો તે ઉત્તરિની નીસરણીજ છે કે જેનો કાંઈ છેડોજ દેખાતો નથી. તેમજ તેની ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિ સાથે વિજ્ઞાનનો અનુભવ બરાબર જુદો પામતો જાય છે એક ખેડુતનું કામ હો. જેને ધણું મોટું કામ મણવામાં આવે છે, ખેડુતનું કાર્ય એ છે કે જમીનને અને જેવા દાયક બનાવી, તેના કામની શરૂઆતના નિયમો ધણા સરળ છે, તેમજ તેને કાર્યનાં પરિણત દરવા એ મહેનત ભરેલું હોઈ ધણા સરળ છે. તે છતાં એક મૂર્ખ તેમજ ભણેલા ખેડુતમાં ધણો વશાવત રહેલો છે, આ વિદ્યાનો જાણનાર મંત્રચિદાર, મનુવિજ્ઞાન, બીજા વપનકની કળા. જૂમિને તૈયાર કરવાની શક્તિ, તેમજ ઉદ્ભિજ શાસ્ત્રની અનેક બારીક વિગતોથી પરિચિત હોવો. જેમજે, આ બધી વિગતોને મૂર્ખ ખેડુત જાણતો હોતો નથી વિજ્ઞાનનો દરેક સિદ્ધાંત આ પ્રકારના હુમરમાં તત્કાળ અનુભવમાં આવી શકે છે, કૃષિવિદ્યામાં નિપુણતા ધરાવનારની આ જમાનામાં વધુ જરૂર છે, વળી તે પોતાનું જીવન સુખ તેમજ માનપૂર્વક વ્યતીત કરી શકે છે એ રીતે દરેક કળા તેમજ શિક્ષણ વ્યવસાય કરનારા દરજ્જા, સુતાર, હુકાર, મોચી વગેરેના હુમરોમાં પણ સ્વતંત્રતા રહેલી છે, તેમજ તેને વિજ્ઞાન સાથે મેળવવામાં આવતાં વધારે લાભદાયક થઈ પડે છે, સ્કૂલોમાં વિવિધ વિષયની અસંગત વ્યવસ્થા કરતાં દરેક કારીગરી જુદી જુદી રીતે ખાસ લક્ષ્ય પૂર્વક શીખવવામાં આવતી હોય તો ધણું મોટું કામ પારપડે, બાળકોને માત્ર એટલીજ બાબત શીખવો કે જેનાથી તેઓનું કામ સરળતા પૂર્વક આગળ વધી શકતું હોય, એવી બાબતો શીખવવાની કરાએ જરૂર નથી કે જે સૂઝમાંથી નીકળતાં વેતન વિસરી જાય, એવાં તત્ત્વો તેમજ સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન તેઓને કરાવતું જેમજે કે તે તેના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે કદાચ શુદ્ધિશાળી બાળકોને અમેરિકાના પ્રેસીડેન્ટ કિંગ કોલમ્બિયસ બનવાની મુરદ હોય તો પણ તે પારપાડવામાં કારીગરી તરીકે સિદ્ધ થાય, કહેવાનો આશય એવો નથી કે માનસિક કેળવણીની જરૂર સ્વીકારવી નહિ. સંસારમાં જે સ્થળે હાથથી કામ કરનારાઓની આવશ્યકતા છે, ત્યાં મગજથી કિંગ મગજ અને બન્ને હાથથી કામ કરનારાઓની પણ એટલી જરૂર નથી, ધર્મોપદેશ ન્યાયવાદી (વકીલ) કોક્ટર તેમજ ઇજીનીયર, વગેરેની માગણી બરાબર સાબુજ છે. જે કે આધ્યાત્મિકજ્ઞાન નહ યદિ ગણું છે, શારીરિક હાલત બગડતી રહી છે, અને વ્યવહારમાં કપટકળા ઉપયોગમાં લેવાય છે, એટલા માટે ઉપર જણાવેલા ધંધાઓની પણ જરૂરીયાત છે, સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવો પડશે. પરંતુ એટલું જરૂર છે કે ત્યાં દરેક હુમરના વિદ્યાર્થીનાં હૃદયમાં કાષ્ઠનિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક રીતે પાયો નખાઈ જાય છે કે જેનો બીજા ઉપાયથી સંભવજ નથી. કદાચ અમુક સમય કોક્ટ ગુમારી દેવામાં આવે તો પછી

વાસ્તવિક રીતે તે કેળવણી તેને મળી ચક્રીજ નથી કદાચ તમારે એક સફળ વકીલ બનવા ધરો, હોય તો સંસ્કૃત ભાષા જરૂર શીખવી જોઈએ, કારણકે તેના અભ્યાસવાર હિંદુ કાયદાઓ, તેમજ લિપી તથા યુસિડોઈડસ ભણવા કરતાં રકોટલાંડનું એકટ ઓફ પાલમિન્ટ, શીખવું વધારે લાભ કારક થશે પરંતુ જે ડોક્ટર બનવું હોય તો એકટ ઓફ પાલમિન્ટ શીખવાની જરૂર કે નથી લિપિ શીખવાની જરૂર એ વખતે રસાયને શાસ્ત્ર (Chemistry) નું જ્ઞાન અને વખત મળે તો વેંધક તેમજ યુનાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ શીખી લેવી લાભકારક થઈ પડશે, તેમજ ઇજીનીયર બનવાની ભાવના હોય તો બધું છોડીને ગણિતશાસ્ત્રનો મન લગાડીને અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમજ કમીટી તથા પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પણ પરિચય કરવો જોઈએ એવી રીતે જે-કંઈનાનો આશ્રય લઈને જીવન ગુજરવાનું છે તેને માટે પહેલું કામ એ છે કે તેની શાખા—પ્રશાખાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આવે ત્યારબાદ જ બીજા કોઈ વિષય વરફ ભલે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે. જે સિદ્ધાંતોને મુખ્ય કરીને આ વાતો કહેવામાં આવે છે તે બ્યવહાર છે, સંસાર સાથે સંબંધ રાખે છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે એટલા માટેજ તે કહેવામાં આવે છે જે કે આપણે દુનીયાના માણસો છીએ, દુનીયામાં રહીએ છીએ, દુનીયાની જગતમાં ફસાયલા છીએ તેમજ તેની વાતો સાથે આપણે લાભ તથા હાનિકરે એટલા માટે પરમાર્થનો વિચાર થોડી વાર માટે મૂકી દઈને સ્વાર્થને આગળ કરીને પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ તો નિર્ણયિત થઈ ગયું છે કે માનસિક કામ કરેા વાતો શારીરિક, પરંતુ આ વાતનું બરાબર ધ્યાન રાખો કે તેથી કરીને તમારો જીવન નિર્વાહ સાધી શકાય છે કિંવા નહિ ? એ ઉદ્યમ ક્યારે પણ નથી કે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, ન્યાય-ધર્મશાસ્ત્ર અને અન્યભાષા વગેરે વિષયોના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી યો. જલદે તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી જીવન સુખસાંતિમાં પસાર થાય છે. ખરી રીતે તે એક મનુષ્યના સાચા આંખણો છે; દુનીયાપરથી અમાત્ર ઉત્પન્ન થતા ઉત્તરજીવનમાંતે પારલૌકિક આનંદ તેમજ અનુપમ સંતોષના હેતુમૂલ જન્માશે પરંતુ જ્યાં સુધી તે બધું સહાય કરી શકશે નહિ પણ એકંદર જીવન જીવવામાં તે ઉપયોગી થઈ પડશે વળી એ સ્થિતિમાં મનુષ્યને મનુષ્ય કહેવો નહિ જોઈએ કે જ્યારે તે પોતાનું પેટપોષણ કરવા પણ સમય ન હોય, ચાઓ ધણાં છે, વખત થોડો છે અને તે પણ વળી વિધ્નો સહિત છે, એટલા વાસ્તે જે કંઈ સારમૂલ હોય, જે કંઈ ઉપયોગી હોય, જેની દુનીયામાં પ્રજ્ઞપરજ થતી હોય તેમજ જે જરૂરનું હોય, તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરી લેવું, જોઈએ, દિનપ્રતિદિન “*Noro multa Sed multum* (*Nob many things but much*) અર્થાત્, ઘણાં ચાઓ નહિ શીખી મારતાં એક શાસ્ત્રનું પણ સંગીન જ્ઞાન મેળવવાનો સિદ્ધાંત, ધણો ત્વરાથી ફેલાઈ રહ્યો છે, આ સિદ્ધાંતની સહાયથી ભલે ધધો નાનો હોય કિંવા મોટો હોય પરંતુ જે તેમાં શુદ્ધિનો સહકાર થાય તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચે રથાને પહોંચી શકે છે, તેમજ પોતાના મંડળમાં મહાન પુરુષ કહેવારાની શકે છે,

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પેટબરવાનો ધધો શીખી લેવો અને તે દ્વારા મોટા બની જવું એ અવશ્યક ? આ બૂમમાં મહત્વનું મનાય છે. પરંતુ સામા જ્યાં જેવી દેહર ઉઠી છે તેમજ જે કહેવાતા પાશ્વર્ય સુધારાની છાયામાં નવો પાક તૈયાર થઈ રહ્યો છે, તેઓ સમસ્ત સાંસારિક દૃષ્ટિથી આ સિદ્ધાંતપર પ્રકાશ નાંખવો એ ઈર્ષ્યા ગણાય છે, કારણ કે માત્ર

કરી નાંખવા કરતાં ન કરવી એજ વધારે સારી વાત છે, અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવીને
 બ્યારે એવા પ્રકારની કૃતિ પ્રકટ થાય છે, તેા એ પરિણામમાં જો કે નાની જગ્યાય છે
 પરંતુ તેમાં લખેલી વાતો જો કે કથામાં કાળ પર્વત ટંકી થકે તેની આતી શકે છે, છતાં
 તેનું મહત્ત્વ અને ગાંતીય સમજનારો વર્ગ ઘણો થોડો ન હોય છે, એ કારણથી એને તેથી
 કરવા પાછળ ને અસાધારણ પરિશ્રમ ઉઠાવાય છે, તેના ધનામની આશા પણ રાખી શકાતી નથી
 સાહિત્ય એક એવો ધંધો છે કે, જેમાં મહેનતનો ખદ્દો કામની ઉત્તમતા કિંવા
 સાધારણ પણાને આધારે મગનો નથી, મહેનતના ખદ્દાનો ભાવ કંઈક ઓછો છે એમ
 પણ નથી. પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે કામની પરીક્ષામાં કસોટી જખરજત છે, કામ કરતી
 વખતે પહેલો ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે કામ સાફ કરવામાં આવે અને તેથી તેના ખદ્દો
 તેના પ્રમાણમાં ન મળતો રહેશે આ સિદ્ધાંત સાહિત્યના ધંધા સિવાય સર્વત્ર પગાય છે,
 જેવું કામ સાફ કરશે તેવું સાફ કૃષ્ણ પણ તે મેળવશે અને તેથીજ તેની ધમ્મજો શજવાન
 રહેશે. સારા વકીલ કિંવા ડોક્ટરની પ્રેક્ટીસ ઘણી સરસ થાય છે અને માત્ર ગણ્યા ગાંધ્યા
 દિવસોમાંજ તેઓ ધેનાદય ખની જાય છે પરંતુ સાહિત્યની સાથે એક ખીજે પ્રત્ન પણ ઉપરિથ-
 ત થાય છે, આજકાલના ને નિયમે છે, કે જેના આધારે અંતર્યામી તેમજ લેખકને
 મહેનતનો ખદ્દો મળે છે, જેટલા વધુ યાદો તેટલાજ વધુ પૈસા. પરંતુ હોવું જોઈએ તેથી
 તદ્દન ઉશ્કેરું, ઉત્તમકાવ્ય, ઉત્તમ તત્ત્વદાન ઉંચા પ્રકારની વિજ્ઞાન સંબંધી શોધખોળ,
 નવીનઐતિહાસિકશોધ અને દરેક વર્ણના ધૂણું લેખ કિંવા ગ્રંથ કે જેમાં લેખકની
 તેમ ધનથી તેનો ખદ્દો વાળી આપી શકતો નથી, અલગત! પરંતુ એવો કોઈ જમાનો
 આવે છે કે તે મગજોમાંથી નીકળેલા વિચારોની તે મગજ માટીમાં મળી ગયા પછી
 પણ કદર કરવામાં આવે છે, તેમ તેનાથી કોઈને અણધાર્યા લાભ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
 “કાલો દારૂ નિરવધિ વિપુલા વ્યવૃત્તી” કથિત એવું બનવા પામ્યું હોય છે કે
 કોઈ અપૂર્વ પ્રતિભા શાલીનરના ગ્રંથો તેની પોતાની હયાતીમાં આદરને પાત્ર થયા
 હોય છે અને તેનાં કૃષ્ણ તે પોતાની હયાતીમાં ભોગવી શકે છે, મીઠનને તેના
 “પેરેડાઇઝ લોસ્ટ” (Paradise lost) નામના ગ્રંથના વેચાણના ખદ્દામાં
 આખો પાંચ પાંડેજન મળ્યા હતા, -ઈંગ્લીશ ચર્ચના મોટા પાદરી બિશપ ખદ્દ-
 રના હુન્ન્ય વિચારોનો સાર માત્ર એક નાની સાઈઝના પુસ્તકમાં જ સમાસ પામી ગયેલ
 છે, સ્પીનોઝાનો ગ્રંથ ત્રણ વિભાગમાં સમાસ થયા તેથી જો કે તેણે સમસ્ત યુરોપના
 વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓમાં ખગભગાટ મચાવી દીધો હતો, અને યોગ્ય એક વિદ્વાનો સિવાય
 જનસમાજની પ્રવૃત્તિ ખેંચવાની તેનામાં કંઈ સક્રિય આવી નહોતી, કેમકે મહાન પુરુષ
 પોતાની પ્રસન્નતા તેમજ જનસમાજના ઉપકાર માટે કંઈક લખતા હોય છે, પરંતુ તેને
 માટે તેઓ નવલકથાઓ લખવા બેસતા નથી, કેટલાએક એવાં પણ વિદ્વાનો પડ્યા છે કે
 જ્યોત્તી વિશેષતા તુરતજ સમજી લેવામાં આવી જાય છે તેમજ તેનો ખદ્દો પણ તુરતજ
 મળી જાય છે, દાખલા તરીકે-અંગ્રેજ રાજકવિ આર્થર ટેનિસન તેમજ પ્રસિદ્ધ લેખક
 રોમ્સ કોર્લોઈલને લો, તેપણુ ટેનિસનને તો દય વર્ષ કદર વિનાના જ ગુજરવા પડ્યા
 હતા, તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી તેનાં લોકપ્રિય કાવ્યોની ખીજ આજતિ થતા પામી નહોતી.
 કાસાઈસની અદ્વિત યજ્ઞિઓનો સત્કાર અપત્ત દયામાંજ ગેટમહાચર્યે કર્યો હતો, એટલુંજ

નહિ પરંતુ પૃથ્વીના બંને ગોળાર્ધોમાં સંબંધિત કે તેમજ વિચારશીલ પુરુષોએ તેને એક અંપૂર્વ બુદ્ધિમાન પુરુષ તરીકે ગણ્યો હતો, કદાચ સદ્ગતાનું માધ્યમ સ્વીકારી આકાશમાં આવતું હોય તો તે બહુ નિષ્ફળ પંક્તિએ આશરો, એટલા માટે સાહિત્યની સેવા બધી મહત્ત્વ છે, ધર્મના પૂર્વગીઓ તેના મહત્ત્વને વિચારી પણ શકે નહિ.

આ દહેવાનો આશય એવો નથી કે સાહિત્યનો ધર્મો હોય શકે નથી, હોઈ શકે છે અને વળી તે સર્વમાં ઉચ્ચ તરીકેનો હોઈ શકે છે. પરંતુ જે સાહિત્યસેવાને જ પેદા પૂર્તિનું એક સાધન માની સેવામાં આવે તો તેઓનું મુખ્ય (કે જે જગતમાં કલ્યાણ સ્થાપી કામ કરી જવા સમર્થ હોય તે) નવલકથાઓ નાટકો અને કાવ્યો રચવા પાછળ જ ઉતરી પડશે. કે જેની કદર લોકો કરે છે અને જેના પ્રયાસનો યોગ્ય બદલો મળી શકે છે. પરંતુ આ લાભની ઇચ્છા આ વાતનું આશ્વાસન નથી આપતી કે એક મહાપુરુષ પોતાની શક્તિઓનો એક ઉચ્ચ ભાગમાં ઉપયોગ કરશે. જે જીવનમાં ધન કમાઈને મોટા બનવાની ઇચ્છા હોય તો એ સૌથી વધારે સારી વાત છે કે કોઈ એવો જ ધર્મો પસંદ કરે કે જેથી પ્રુષ્ઠળ સ્વીકાર કમાઈ શકાય. તેમજ કામની ઉત્તમતાનુસાર પૈસા પાત્ર ચામ. આ બાબત એક મનુષ્યને માટે, તેના આત્મા માટે, તેની ચિંતાવૃત્તિઓ માટે તેમ જ એ સંસાર વાસ્તે કે જેમાં તે પોતે રહે છે તે સર્વનો લાભ તેમાં સમાવશે છે.

એટલા માટે જે નવલકથાઓ જીવન સંસ્મારમાં મોહામ કરવા માગતા હોય તેઓએ બંધાવર વિચાર કરવો જોઈએ કે આના પરિણામમાં શું છે. ધનસંપાદન કરીને ફુનીયામાં અયચારામ કરવો હોય તો વ્યાપાર વ્યવહાર, ઉદ્યોગ અને ધર્મનું શિક્ષણ મેળવવો. દેશનો ધાર્મિક અધઃપાત દૂર કરવો હોય તો અજ્ઞાન / દેવવાણી સંસ્કૃતના અરણ્યોમાં શિર કું-કાવો અને ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું. સાહિત્યની સેવા કરીને મનુષ્ય જન્મ સર્ણ કરવો હોય તેમજ નયર ચરીરના બદલામાં મથાંચરીર નિર્માણ કરવું હોય તો આનંદ પૂર્વક કેવિઓની માદક જીવન ગુજરો, પરંતુ આ રિયતિમાં પણ એ પ્રાચીન કેળવણીનો ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખો, બસે શકે પણ ફુનીયાના અયચારામના વિચારો મનમાં ન લાવો, સાદા-ધર્મી જીવન ગુજરવાનું થીઓ, તેમજ સત્ય, ન્યાય અને દર્શન તરફ લક્ષ્ય દોરો, એવી રીતેજ તમે મનુષ્યજાતિના માનસિક બંધારમાં ચોડાંએક રતો. ઉમેરી શકશો, અને એના બદલામાં મનુષ્યજાતિ તમને નિર્વાહ પૂરતું આપી જ રહેશે, બસે તે પછી તે હુમ્મુ સકે કાં નહોય. પોતાનો સર્વ વ્યવહાર સત્યમય રાખો જે તમે પોતે જીવનમાં આચરી શકો નહિ તેના ઉપદેશ કદિ પણ ખીજાને આપો નહિ. પોતાના આત્માને કદિ પણ છેતરો નહિ—

To your own selves be true, and it will follow, as the night and day, you can not then be false to any Way *

માવજી કામજી શાહ.

શું ક્યું ?

Our clock strikes when there is a change from hour to hour; but no hammer in the Horologe of Time peals through the universe when there is a change from Era to Era.—*Carlyle*.

“ In the non-mechanical sciences which deal with things in process of development, the question to be asked is not “ What is it and what are its antecedents now ? ” but “ How did this grow and to what is it growing ? ”

યુગે યુગે ઇતિહાસની બાવના બદલાતી આવી છે. પણ તે સાથે એક વાત સ્પષ્ટ એ તરી આવે છે કે વિશાળતા અને ઐક્ય એનાં ખાસ અંગો છે. બુદ્ધિના વિકાસ સાથે મનુષ્યજાતની સીમા વધતી જ ગઈ. વળી મનુષ્ય બુદ્ધિનો એક વશીલ શુભ એ છે કે તે તે જ્ઞાનના વિષયોનો ખીચડો નથી કરતા પણ તે બધા એક ખીજનાં સંબંધમાં જ ટકેલા બને છે. એટલે જેમ જેમ દૃષ્ટિસીમા વધતી જાય છે તેમ જ્ઞાનના વિષયોના સંબંધ સ્પષ્ટ બંધાય છે અને તેમાં સમન્વિત આવે છે. આગળથી સદીમાં માનવ પ્રગતિ બાબતમાં જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો ને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવાની પ્રથા ધીમે ધીમે ઉભી થઈ. તેને પરિણામે જર્મનીમાં હેમશે philosophy of history ની આગેવાની કરી. અને કાલ્કીએ બતાવ્યું કે *Narrative is linear, Action is solid*. એક ઐતિહાસિક બનાવ કેવળ એક કાર્ષ્કારણની શ્રેણીથી જ સંજ્ઞાયેલા નથી હોતા પણ આરે તરફની અનેક જાતની અસરોથી ઘડાયેલા-બંધાયેલા હોય છે. હિંદમાં અશોકનો સમય કે શિવાજીનો, યુરોપમાં ‘રેફોર્મિસમ’ (પંદરમી-સોળમી સદીનો ધાર્મિક સુધારો) કે ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશન (૧૭૮૯) દાર્ઢ રાજનીતિ કે રાજનીતિથી જ ઉત્પન્ન હોતાં થયાં. આ પ્રમાણે જેમ જેમ ઇતિહાસની બાવના વિશાળ અને ઐક્ય-ધારણ કરતી સ્પષ્ટ જણાવા માંડી તેમ તેમ તેની અસરથી રાજનીતિનું સ્વરૂપ પણ બદલાવા માંડ્યું, તેમાં પણ વિશાળતા આવવા માંડી, દેશની પ્રજાના સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક રિચતિની પણ તેમાં ગણતરી-માપણી થવા માંડી.

વળી મનુષ્યબુદ્ધિના વિકાસમાં નૈતિક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક પ્રગતિ હોઈ છે. વ્યક્તિ કે સમાજ વધારે બુદ્ધિમાન થાય તો એમ તો નજ મનાય કે ત્યાં નીતિ કે ધર્મને ધોખો પહોંચશે, બલકે બુદ્ધિની ખીલવણીથી ધર્મ અને નીતિમાં સારી પ્રગતિ થાય છે. ભલે એકાંતે એમ માને કે ધાર્મિક શાસ્ત્ર (theology) પ્રગતિમાન નથી. કે બલકે એમ માને કે નીતિ (morality)નો આગળ વિકાસ નથી. જેમ જેમ ધર્મ અને નીતિ વધારે ને વધારે એકતા પામે છે તેમ તેમ તે બુદ્ધિ સાથે વધારે ને વધારે એકતા પામતાં જાય છે. “ Kill no member of our ” કરતાં “ kill no man ” વધારે હકાપણબરું ગણાય છે.

બ્યક્તિઓમાંથી રોળીઓ, રોળીઓમાંથી પ્રજાઓ, અને પ્રજાઓ પણ એક ખીજ સાથે બેધારી, ધાર્મિક, સામાજિક અને ખાસ કરીને સચોટ રીતે વિચારનિયમના સંબંધથી નિત્ય નજીક આવતાં જાય છે. અને ગાદતા પ્રાપ્ત કર્યે જાય છે. રોળાં રોળાં વચ્ચે નિત્ય

કલહો થતા, તે નિત્ય કલહો પણ ગયા. અને તે અગણિત ટોળીઓ પણ ગઇ. તેને ટેકણે ગણી શકાય તેટલી પ્રજાઓ યદ્યપિ અને નિત્ય કલહોને રચાને વખતો વખતે પ્રજાઓનાં યુદ્ધો થવા માંડ્યાં. અને જગતના ઇતિહાસમાં એક સમય હોવો હતો રાજ્યની-પ્રજાની મદત યુદ્ધોમાં મહાન વિજયો મેળવવામાંનાં ગણાતી. એ ભાવના આ પ્રગતિમાન જગતમાં ટકે એમ નથી એમ જર્મન શહેનશાહ કેસરના વિનાશથી સમજી શકારો. આ ભાવનાને સખત ફટકો અમેરીકાએ-પ્રે. વિશ્વને-આપ્યો. અને પૂર્ણ પ્રમાણિકતાથી જણાવ્યું કે જગતનો એક આન્તર રાષ્ટ્રીય ભાવના તરફ જોઇએ, અને છે. આ નવીન ભાવના Hague Conventions થી આગળ વધી League of Nations સુધી આવી.

જગતના હૃદયમાં ઉદભવેલી પણ અચાત ભાવનાઓને યાત કરી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવું તથા તેના વિકાસનાં સાધનો ધડવાના પ્રયત્નો કરવા એ જગતના મહાપુરુષ (hero)નું કાર્ય હોય છે. પ્રે. વિશ્વનના ચૌદ મુદ્દા પ્રેસીડન્ટ બ્યારે અમેરીકાથી પેરીસ આવી ત્યારે જગતે સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યા હતા અને કબુલ્યા હતા. જગતની મહાન ભાવનાઓ એક દિવસમાં ધડાઈ નથી. તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે વ્યવહારમાં ઉતારતાં અનેક વર્ષો વીતી જાય છે. તે વિખ્યાત ચૌદ મુદ્દા કે League of Nations વ્યવહારની સરજતમાં ન ઉતરતાં બલે કોઈ તેને હસી કાઢે કે તે અવ્યવહાર છે. પણ જેટલી સ્પષ્ટ રીતે જગતે તેને ખરા અને ન્યાય ગણ્યા હતા તેટલી સ્પષ્ટતાથી કાઈ કહી શકી જોડા કે અન્યાયી કરાવી શક્યું નથી.

પ્રેસીડન્ટ વિશ્વને “ શું કર્યું ? ” એ પ્રશ્નને જવાબ વિશ્વનના આશયોએ જગતમાં જે ભાવના જગાડી છે તેનું વ્યવહાર મૂર્ત સ્વરૂપ કાલે કરીને જે ધડારો તેના ઉપર ટકે છે. એટલે એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે, બાકિશ છે. અત્યારે એતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાની ફરજ તો એટલીજ કે આ ભાવના કેમ ઉભી થઈ; કેવી રીતે એ પોષાય છે અને તેના એક ક્ષત્ર તરફ છે એજ ખાસ વિચાર કરવાનું છે. બ્યારે યુગ ખદલાયો ત્યારે તે જમાનાના લોકને મહાન ફેરફારોનું સંપૂર્ણ ખાપ નથી હોતું અને તે નજ હોઈ શકે. કારણકે આ સત્ય સચોટ રીતે જણાવ્યું છે કે વિશ્વમાં યુગ ખદલાતાં કાંઈ કાલની મહાન ધડીયાળમાં ડંકા નથી વાગતા ! એ તો સુદૂર ઉભેલો ઇતિહાસકારજ ખડે ખાપ લાઇ નિર્ણય કરવા શક્તમાન થઈ શકે.

તેજ પ્રમાણે મહાત્મા ગાંધીજીની જાગૃતમાં પણ “ શું કર્યું ? ” એ પ્રશ્ન ધણીવાર પૂછાય છે. એમ કહેવાય છે કે એમણે જે કર્યું છે તે એક સેત તરીકે કર્યું છે રાજનીતિય તરીકે તો બધે બૂલો જણાય છે. આ પ્રશ્ન ચાંકા કરનારાઓની એક માન્યતા સ્પષ્ટ એ બંધાવેલી લાગે છે કે રાજનીતિમાં ન્યાય અને સત્ય બ્યારે આપણા પક્ષમાં હોય ત્યારેજ તેમનો એક રાજ્ય રૂપેજ પ્રયોગ થાય અને સ્વાર્થનો લાગુ એજ એની પ્રેરણા છે.

આ જામતો નિરાસ થવાને એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. લોકમાં જે જે વિચારો-અંગો ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, અને રાજનીય-ગણાય છે તેને-વ્યવહાર માં સમજવાની ખાતરજ બિન્ન રીતે ઓળખાવવામાં આવે છે. ખરી રીતે તેઓ એક બીજાથી પૃથક્ નથી, પણ સમાજમાં. અનિર્ણય રીતે ચુંચાયેલાં છે. તેમને પૃથક્ રીતે ઓળખીને તેઓ કેવું એમ સોધે છે તે જાણવાથીજ સત્ય ઓળખાય. માટે રાજનીતિને

ધર્મ, ન્યાય, નીતિ તથા સામાજિક બાબતોથી કેવળ બિન માનવી એ French Revolution પ્રદર્શના જમાનામાં રહેતાર માટે છે. બીજું, હિન્દની રાજનીતિનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ બંધાર્યાં હતાં તે કુદરત મહાપુરુષો જ બાંધે અને દેશની રાજનીતિની પ્રથા થડે. વળી હાલ જગતના દેશોમાં રાજનીતિ પ્રભુકીય હોય છે તેમજ હિન્દમાં એટલે જોવી પ્રભુ તેવી રાજ્યનીતિ. તેથી પ્રભુજીવનમાં ધાર્મિક, સાંસારિક કે નૈતિક સડો હશે તો રાજ્યનીતિ પણ સડેલી થવાની. રાજ્યનીતિનું ખાસ લક્ષણ સત્તા હોય છે. એટલે સડેલી રાજ્યનીતિ સત્તાને બળે દેશને પાપમાલ કરે. મનજીત ઉંચાં તત્ત્વોથી દેશ આબાદ થશે.

રાજ્યનીતિ વિચારણા ધારણ કરતી જાય છે તથા અનેક બિન જાણતાં અંગો તેમાં અંતર્ગત હોય છે એમ જાણતાં કોઈ મહાસંત હેરત પમાડે તેટલા નૈતિક બળ અને લોક સત્તા વડે દેશની રાજનીતિ ધડવાના અસાધારણ પ્રયાસ કરે તો તેમાં બાકી જવાનું કંઈ નથી. એ પ્રભુસત્તાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે, લોકમાં પ્રભાશિક્ષતાના અંશ કયો રીતે અને કેવા રીતે છે, પ્રભુએ સહનશીલ ચું ? એટલે શું ? કેવા પ્રશ્નોમાં તે ધારણ કરવી ? કેવી જાણની સહનશીલતા ? તથા સ્વતંત્રતાના કેવા વિચારો પ્રજામાં રોપાય છે અને કેળવાય છે વગેરે મહાન બાબતોના જ અત્યારે પ્રશ્નો ઉદભવી શકે. આ પ્રશ્નોની સ્પષ્ટ સમજ લોકમાં પ્રસારે અને હિન્દની પ્રભુકીય રાજ્યનીતિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાય તેના ઉપર જ મહાત્મા ગાંધીએ “ શું કર્યું ? ” તેના નિર્ણય થઈ શકે. અને આ નિર્ણય તો સુદર બાવિ વિકાસકાર જ કરી શકશે. સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્વરાજ્ય આવે કે ન આવે, તેના ઉપર “ શું કર્યું ? ” નો ઉત્તર નથી ટકી રહ્યો. સપ્ટેમ્બર માસ તો લોકોએ “ શું કર્યું ? ” તેના જવાબ આપ્યો. આપણી રાજનીતિનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ બંધારી ત્યારે જ સ્વરાજ્ય અનુભવીશું અને ચલાવી શકીશું. પ્રભુકીય સત્તામાં-સ્વરાજ્યમાં દેશની વિશિષ્ટ રાજ્યનીતિનાં સચેત લક્ષણ હોવાં જોઈએ. આ લક્ષણો રાજ્યનીતિમાં ઉતારવાનો પ્રથમ સ્વરાજ્ય જોડવો-બલકે તેથી પણ વધારે મહત્વનો છે. અને મહાત્મા ગાંધીજીએ “ શું કર્યું ” તેનો ઉત્તર પણ તેના ઉપર મુખ્ય રીતે ટકેલો છે.

“ મુદંગા. ”

કવિઓની ખેડ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી.)

મિત્ર મિત્ર ઉપમા, કથપના, અથવા રાજપ્રયોગનું એક વાક્યમાં-મિત્રજી, એ આ જોઈને બીજું લક્ષણ છે. ઉદાહરણવડે આ લક્ષણ સુમેધ કરવા જતાં વેમકિત દીકાદોષને પ્રાપ્ત થવું, અપરિહાય હોવાથી સેખમાં આપેલાં ‘ કવિતાદેવીનું શિખર ’ વગેરે પ્રારંભનાં વાક્યો બાંધી ક્ષેત્રને વાચકોએ યુત્ત પરિશ્રમ કરવો. એકના પૂર્વાર્ધ સાથે બીજાનું ઉત્તરાર્ધ સંધિને સજેલી મિત્ર કથપના જોતાં જ અર્ધમીનાકૃતિ સાગરસુંદરી જોનારા મીઠા ખસા-સીઓની પેડે, કિંવા કેક સુધી પથરોનો અને ઉપર માનવી દેહ ધારણ કરનારી બકાવલી.

પરીને જોનારા તાંબુલ સુકની પેઠે, બિચારો વાયક ગોટાળામાં પડી જાય છે. કાંઈ પણ વિષય ઉપર કવિતા કરવા ખેસતાં જ આપણા કવિને પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે ખીજની તે વિષય ઉપરની ઉત્તમોત્તમ કલ્પના સાંભરે છે. તેનો ઉપયોગ થયા પછી ખીજ નંબરની કલ્પનાની પદ્ધતિ હાજર થાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરતાં ઉત્તરતાં છેવટે પોતાની રમડેલ કલ્પનાને જોડવામાં આવે છે. આથી રડયા પડ્યા જેવો રસપોષ, કલ્પનાસૌન્દર્ય વગેરે બાબતમાં આપણા કવિની કવિતા હંમેશાં ઉત્તરતાં ભાંજણીમાં કરેલી હોય તેવી દેખાય છે. શરૂઆતની બેચાર લીટીઓ સાથે છેવટની બેચાર લીટીઓની તુલના કરી જોતાં આ દોઢાંડીઆ કાંટાનો ધડો વાયકોના ધ્યાનમાં તાબડતોબ આવી જાય છે. આવી કવિતા જોનારાને પહેલા અને ખીજ વર્ગનાં હોવાને જોડીને ભારનાં હોવાં ખેંચનારી સદર્પ મરાઠા રેલ્વે ગાડીનું કિંવા કોલર નેકટાઈ સુધી સુધારેલા પોશાકની પછી કોડની આસપાસ ચુંદડીઆ રમાલનો કટકો બાંધેલા, તરજેતરની જગ્યામાં જગ્યા થયેલા, કાળા બાધનું બાન યાય છે. હમણાં કેટલાંક માસિક પુસ્તકોમાં કવિતાના પ્રારંભમાં જ કવિનું નામ લખવાનો રિવાજ છે, તે આ દૃષ્ટિએ જોતાં ખોટો દેખાય છે. કારણ છેવટના ભાગ ઉપર જ કવિની ખરેખરી માલિકી હોવાથી તેઓથીનું નામ છેડા ઉપર હોય તો સાફ લાગે. વળી વિશેષજ્ઞોના રૂપયોગ, કલ્પનાની ચોરી છુપાવવા સાથે મજાના સાદા રાખોને બદલે અમરકોષમાંથી તાણી લીધેલા કહણ પત્થરા જેવા રાખોની યોજના, ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મેક્ષણે પણ જાણવા જેવાં છે. ગીણી નગરે જોઈએ તો લાંબા લાંબા સંસ્કૃત સમાસો વાપરવાની રીતનો જન્મ પણ આ 'પંતર ભાગવંણી' ની ઇચ્છાથી જ થયો હશે એમ લાગે છે.

કાંઈ પણ સમયે કવિઓનું એક મોટું ભુથકું સમકાલીન સત્કવિઓનું નાકું પકડીને કવિતાના 'અમર્ય' ધંધામાં ખેંચતાં છરી, રહેલું હોય છે: નવા નવા સત્કવિઓના સિતારા જેમ જેમ ચમકવા માંડે છે તેમ તેમ તેઓની કાબઢ રચનાની પદ્ધતિને પણ ચમક લાગવા માંડે છે. પણ મોટી મોટી કચેરીઓમાં ઉપરી અમલદારોની વારંવાર ફરજદારી થયા કરે છે, ફક્ત કાળકંડ-નહિ-કારકુન દાદાજીદા ચંદ જતાં પણ જગાએથી ખસતા નથી તેવી જ દશા આ 'કવિ' ઓના જીવડાની જણાય છે !

પ્રાણી સંદર્ભોમાં ધત્તર ધટકો પ્રમાણે 'કવિ' પણ કુદરતી રીતે જ પેદા થાય છે. હાંકલું, અસ્તરો, શકોઈ, વગેરે ખીજની પેઠે તે 'કવો' થતો નથી. આખો જગતની સાથે એને બહુત્વની સમાધ હોવાથી જાતિભેદના અભાવે તે કેવળ વિજયીય હોય છે. એનું આયુષ્ય બાલ્યવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ ભાગે વહેંચાયેલું હોય છે, પણ 'કવિ' વૃદ્ધ થયા એ પ્રમાણે ઠણ: સાંભળવામાં આવ્યું નથી. એનું બાળપણ બહુ સુખમાં ગયેલું હોય છે. માત્ર તારુણ્ય તેટલું જ દુઃખદાયક બોગવતું પડે છે. એના જીવનની ચસનક્રિયા આ જન્મ દીર્ઘ નિઃશ્વાસોથી થાય છે. તેના અંતરમાં રંગબેરંગી આમના બેઠાઓ-લાંબી જ્વાલો નાંખી રહ્યા હોય છે. એ સુલતાને છકક, રાત વગડામાં, કુમરા ટેકરામાં, નદીના કિનારા ઉપર કિંવા બાગબગીચામાં હંમેશાં ફરતા જોવાય છે. કાંડની છાયા નીચેની મુનિસિપલ પુરણી મર, ખેસી નાટકની કે કાંચની કલ્પના કરતાં કરતાં કાંઈ

કોઈ વાર કમાઈને પાછા ફરેલાં પદ્મીઓની હાથ પડતાં ઉઘનાં મેનમાંથી જાગેલા જેવા 'કવિ' રાજાધરપતિ પ્રમાણ કરતા જેવાય છે. આનંદમાં ઢૂળી જતું, રોલું, વંદામાં પડતું, ચીસો બરાડાં પાડવા-ચારે પ્રકર રાત્રિની દોસ્તી અને વાતચિત, કદિ કદિ સ્વપ્નમાં સ્વર્ગ સુંદરીઓ સાથેનો ઘેર નં. ૧૪૧-૫૬ માં વિહાર, માયાફરેલની પેટે જ્યાં ત્યાં ખેડાર જમણા, ખે કોઠામાં ચાલ્યા જતા અચૂના પુરમાં વણાઈ જતું, બિચારા શલાખની પાછળ પડતું, દુનિયાને લાત મારવી વગેરે વગેરે કામકાજમાં અચેશે સમય વિતાડી નાંખવો એ 'કવિ' રાજનો ચેટન્ટ ધધો ! અને 'પુષ્પોની', 'કુસમ' ની 'કુસમડા' ની ભારે લગની લાગેલી હોય છે. ફક્ત જરા લહેરી હોવાથી તે કોઈવાર કુસોને સુધે છે, તો કોઈવાર પગ નીચે પુંદે છે. ગાવા બળવવાનો શોખ પણ જખ્ખર હોય છે. 'કવિ' થીનો મુખ્ય આહાર એટલે તે અમૃત ! 'મુઘા' ! અને તે લાવવા સાર તેઓથી વારે વારે સ્વર્ગની ખેપો મારતા સાંભળ્યા છે. જુના પુરાણો વર્ણનો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અમૃતનો રંગ ધોળો તાડી જવો હશે. આ અમૃતનાં પાનથી જ તેઓ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરતા હોવા બેઠજે. નહિતો, બ્યસન લાગતાં 'જીવતે મુઘા' જેવા તો ખરાજ. એ પણ એક પ્રકારનું અમર-પણું જ કહેવાય. કવિના વસ્ત્રપ્રાવર્ણનો ઉલ્લેખ હજી ક્યાંય સાંભળ્યો નથી. એકંદરે આ મનુષ્ય પ્રાણીની હાલચાલ એક નાના બાલક જેવી જણાય છે. મધ્ય બાલક એવો 'પ્રભુ' પોતે જ.. એટલે કવિઓની શક્તિ પણ પ્રભુ જેવી જ કેમ ન કહેવાય ?

'અરસિકેડુ કવિત્વનિદેવનં', 'નિરંકુચાઃ કપયઃ', 'તામ્રપ્રતિ નૈયમત્તનઃ' અને 'કવિ એ શ્રાવ્યસાધિના પ્રજાપતિ' આ ત્રણ સ્તરોને ક્રિષ્ણમાં એનું વારતબ્ધ હોય છે. જમણા કલાણની જવાબદારી એણે પોતાના માયા કિર, કિચડી લીધેલી હોય છે. બ્યવ-હારમાં સગવડ કરવા સાર તેણે મુલ્ય પ્રિભાગચઃ મનુષ્યોના એ વર્ગ પાડેલા હોય છે. પોતાની કવિતાનાં વખાણ કરનારા જગતે 'રસિક' વર્ગમાં ખેસાડી અને ખાડીના બધાંને 'લોકલપેસેજર' માં ધકાવી મૂકે છે. (આ બાદખાડી વેધકિતક તત્ત્વ ઉપર યતી હોવાથી એક કવિનો રસિક બીજના દિસાખમાં અરસિક ફરે તો મઘી તેનાં નથી વર્ગકરણ કે કારણ !)

રસિકાને ખેમથી 'રસિકડાં' તો ધિક્કાખ મળે છે. અને ખાડીનાઓની સાથે હાડવેર ચાલે છે. કવિને બ્યાકરજીની સાથે પ્રભુ આલુંજ વાયકું ચતુત્વ હોય છે. કોઈ કોઈ કવિ, તો અક્ષર ચતુ-પણ હોય છે. એ સિવાય ગાંધર્વ, અપ્સરા, ધત્વાદિ પરગામના રહેવાસીઓ સાથે પ્રભુ એની મિત્રતા સારી હોય છે. રમંચાનનાં ઘણાં ખરાં જૂત-પ્રેત સાથે થોડી બહુત પ્રિયતા કરેલી હોય છે. પોતાની કવિતા સંબંધે બોલતાં તે દોઢ પ્રારોર ઘૂલ સાર મમસાણુ મેચાવી મૂકનારા 'કડોળાખા' ની મિસાલે જર્મના કરે છે. મધ્ય બીજની કવિતા સંબંધે શ્રદ્ધ બોલતાની સાથે તેના મ્હેંપર સ્ત્રોતબિજીતી સ્ત્રાખ્ય મંબીરતા પસરી જાય છે.

કવિ સ્થલકાલને માટે બીલકુલ પરવા કરતા નથી. રંગભૂમિ ઉપર મહારાણા પ્રતાપની સાથે મહાત્મા ગાંધીજીનો રેડીયો ફરે તો જોતાં રણસંપ્રાપ્તમાં ગીતાનો ઉપદેશ સાંભળતાં અર્જુનના હાથમાં 'ટીસ ખેડ' અને પગમાં દોલણટની કમ્પના મણીવાર મ્હારા મંજામાં ચડી આવી હતી. વિદાનો કે સત્કવિઓને મુખે મણીવાર સાંભળેલું છે કે 'અચેશે

કાલ પાછો ન આવે.' પરન્તુ પહેલાં સદાના વસ્તુ સાથે વીસમી સદીનું વસ્તુ ચોંટાડેલું જોતો એ વાક્ય અક્ષરશઃ ખોટું પડે છે. તેઓથી ધરના અત્યંત દરિદ્રી હોય છે પણ ખરા ગર્ભ-શીર્મતને પોતાની ગળનતલકમાંનું જ્યેષ્ઠ અભિમાન હોય છે તેનાથી સોગર્થ અભિમાન કવિને પોતાના દારિદ્ર્યનું હોય છે. આકાશમાં ગોચી ખાનારા આ ગમગીન કૃષ્ણતરને ગરીબીની ગિજોલધી તકડડો જોઈએ છીએ ત્યારે જગતની ચિંતા કરનારા આ જીવના આવા ખેડાકા કરનારા પરમેશ્વર ખરેખર જડસોજ હોયો જોઈએ, એમજ બાસે છે.

આખો જન્મ કવિતા કરવાનો કવિનો ધર્મ હોય છે તો, પણ તેમાં ઉપર કલા પ્રભાણે અવસ્થાત્રયીથી વારંવાર મોટા ફેરફાર થઈ જાય છે. નાનપણમાં માના ખોંગામાં ખેલવું, કુલનાં ક્યારામાં ઉઠવું ખેસવું, પતંગીઆં પકડવા વગેરે આવાજ પ્રકારના તેના રોજગાર સાંભળે છે. આ ઉમરમાં શકુંતલાની સખીની યેટ "બળ્યું, વિષય સંબંધી વાયુપણ" લાગેલો ન હોવાથી અર્થાત્ કવિતા સાર વિષય પણ ખુરે ખુરે પ્રસિદ્ધ થયેલી કવિતામાંથી ચરકાવે છે. આ વયમાં તેની કવિતા સ્થલવર્ણનમાં, કે નીતિનાં તત્ત્વો સાંધવામાં લુપ્તપુષ્પ થઈ ગયેલી હોય છે. યદ્રિપુત્રી સાથે મારામારી, સંસારના ભોંયરામાં સપડાઈ જતાં ખેદપ્રદર્શન, ચોરાયી લાખ યોનિના ધક્કા ફિટાડવા સાર કંઈકની પ્રાર્થના, વિષય હરિગીતમાં 'હૃદયશૂન્ય' તો કાઠિયાર 'હૃદયસર', કાઠિયાર 'હૃદય જ્યોતિ' કલ્યાદિ કાવ્યા તેવા ટોડા, -વગેરે વિષયોની કવિતા કરવામાં જન્મ સખ ખાતે ખીત ગયેલો દેખાય છે. કવિ કાલની આગળ હોય છે, એ વ્રાત જગમકર છે. તેને અનુસરીને યોડીક કુદાશિનીએ વીતી કે તુરતજ આપણા કવિ શૂંગાર તરફ દોડે છે. આ અલ્પવયસ્ક અવસ્થાની બધી કવિતાઓ લગભગ શૂંગારસરણે જ સેષિતી હોય છે. આ સમયમાં કવિરાજ સંસારના સુખસાગરમાં પલોડીયા ભુસકા મારતા હોય છે. ત્યારબાદ જન્મ દીથી લગ ચવાથી વિરહાવસ્થાનો કાળ ચર થાય છે. સાધારણ હજીજીઓ જેવી ખાપડી મળેલી હોવાથી બાઈનામનું જોપાણું કુડી પડતાં તેજ સંસાર સાગરમાં ગળકાં ખાવા મારે છે. ખાપડી મળતાં વિરહાવસ્થાની શરૂઆત થવી એ કવિના આયુષ્યની કવિતામાંનો બધાથી મોટો વિરોધાભાસ અલંકાર સમજી લેવાનો છે, કવિનું લગ એકવાર ચયેલું હોય છે તો પણ તેને સ્ત્રીઓ બે હોય છે. એક ઘરસંસારમાં રીખાતી ખાપડી અને બીજી કવિતામાં નાચતી પ્રિયા પેકી ખાપડી ઘરમાંને ઘરમાં મજુરી કરીને છોકરાં છાખરાંના ખત્તા ખાતી હોય છે અને પ્રિયા, કવિને ધનચક્રર બનાવીને કપાક છૂપાઈ એડેલી હોય છે. ખાપડીની સાથે તેનું પાંચ માણસમાં લગ ચયેલું હોય છે પ્રિયાની સાથે તે ગાંધર્વ વિવાદથી સંબંધ જોડવા આતુર હોય છે. પ્રિયાનું દર્શન તેણે પોતે કદિ કરેલું હશે કે કેમ તે અમે જાણતા નથી પણ તેનું બીજું મ્હોં દર્શનાતુર હોય તો હોય એમ અનુમાન થઈ શકે ખંડ ! નેત્રોમાંથી આંસુડાંની ધાર ચાલતી જોઈને પણ આવી કલ્પના થઈ શકે છે. અમારો * હરજીવન કાકાએ તો એકવાર ગાંસડીઓમાં આગ લાગતાં બંધા લંગાવવાનો જદલામાં વિરહાવસ્થાવાદા પાંચ પચીસ કવિઓનો ઉપયોગ કરવાનું વીમાના એજન્ટને સજબું હતું. પણ 'તુમનેદિ ફાયર લગાવ્યા' નું તહામત આવતાં કાકા બંધ ! !

આ અવસ્થામાં કવિની આસપાસ "ઘેરો ઘેરો અંધકાર ગીતડાં ગાતો હોય છે. આ અંધારામાં ખેસીને તે સિનેમાના ચેકકોની ચેડે નવી નવી કલ્પના જોતો હોય છે. પૃથ્વી

* હરજીવન કાકા અને હું 'એ નામનું એક ઉજાણીયા ગાડાં જનું પુરાણ લખવાનું છે.

ઉપરની નાની સુતી વાતોનું વર્ણન કરતાં ઠેક તેને સ્વર્ગ લંગીનો ધક્કો થાય છે. ઉપર ખેરીને છાણાં વીણનારા કરતાં પણ આ દૃશ્ય પાથરીમાં કવિતા હાયે કોઈ કોઈવાર મજેદાર કરામત બહાર નીકળી પડે છે. એક કવિએ મેરના મધુર ગાયનની સિદ્ધારસ કરેલી છે. ખીજીને આસો મહીનાના દિવસ. 'હરિયાળા' અને 'રદીઆળા' જણાયા છે. ત્રીજીએ મેરધાટમાં—હસલાં ખેલાયાં છે. પરંતુ આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી કારણ કે આ બધી શોધખોળ કવિશ્રીએ સ્વર્ગમાં ઝપાટો મારીને, કલ્પનાના (આશાધ્યેન) વિમાનમાં ખેરીને કરેલી હોય છે. એમ બળ્યા પછી તે કામ્ય છે.

સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલું કવિનું વિમાન સદસડાટ ધેર ન આવતાં મસાણામાં ધામે ઠોકે છે. કારણકે સ્વર્ગની પછી તેનું બહારું રહેણાણ 'સુખદ સ્થાન' ભૂમિ છે. વિરહાવસ્થાના કપરાં ટાણામાં કવિરાજ મરણની એક સરખી સદ્ જોયા કરે છે. પણ બહુધા તેની કાવ્ય નિર્માણ સક્તિથી હેબકીને જ વખ તેની આ પ્રાર્થના સાંભળતો નહિ હોય. અથવા તો નિયમ પ્રમાણે મસાણામાં હમેશાં મુરદાનીજ કલ્પના કરીને તે રસ્તો ચૂકતો હોય તો કોણ જાણે ! પ્રાણીમાત્રની હાલચાલની તોંધ કરનારા ચિત્રગુપ્તે પણ આપણા આધુનિક કવિની કવિતાની નક્કશ ન કરવા વિશે બ્રહ્મદેવ સાથે પહેલો જ ઠરાવ કરેલો હતો. અમારા લેખક યોગરામે (તેનું અને હરજીવનકાકાનું રસ કરતું વર્ણન વાચકોના હાથમાં આવશે જ.) પોતાની વિરહાવસ્થામાં એ એકજ વિષય ઉપર એટલાં બધાં કાવ્ય લખ્યાં કે છેવટે હરજીવનકાકાએ કંટાળીને તેના ટેબલ ઉપર બેસાં ઉઠીને અફીણ, સોમલ વગેરે દ્રવ્યોનો દમરો રચી દીધો કે જેમાં ધણા ધણાં દુઃખીયાનો સમાવેશ થઈ શકે ! વિરહનું દુઃખ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ કવિરાજને, તેમનું બાલપણું બહુ સાંભરી આવે છે. 'આંધળી ભેંસે મોઢવું બાલ્યું' તે પ્રમાણે બાલાવસ્થામાં પાછું એકવાર પણ જવાને તે સંબંધે ધણીવાર પ્રાર્થનાઓ થયેલી છે. અરે, પણ ભાઈ, બાલાવસ્થા કોને ન ગમે ? મોટા મોટા કવિઓએ પણ 'માહુભિઃ ચિન્થ્યમાનાનાં તેહિનો દિવસા ગત્તાઃ' ગાયેલું છે. અહાહા ! તે મુશ્કાવસ્થા ! અને તે વખતની લીલા ! મજેથી અરધી ટિકિટ પ્રવાસ કરવો, અરધી ટિકિટ રંગભૂમિનાં દર્શન કરવાં, —હસતું, નાનપણનું સુખ અનર્જનીય છે. એમાં જરાએ ખોટું નથી.

હવે કવિનાં મુખ્ય ગુણનું એટલે કે ભેજમાં અને અંગમાં ધડાએલા પદાર્થનું વર્ણન કરવાનું છે. આ પદાર્થ—ગુણ એટલે તે કવિની ધેલજા; ઉફે ગાંડપણ ! કવિની ધેલજાનું વર્ણન કરતાં સ્વતંત્ર પેરેગ્રાફ ન રખાય તો તે પણ ધેલજાકર થઈ કહેવાય. 'કવિ' એ જન્મધેલી વસ્તુ છે. લેખના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર જ કવિનો અને ધેલાનો સંબંધ ઉઠતા ઉઠેખ પડે કરેલો છે. કવિની આ ધેલજા દૂર કરવી એનો મહાભારત કામ છે પણ તે ધેલજા ના ટપુજ કરાય તો પણ તમારી સાથે કવિરાજ મહાભારતનો ખેલ માંડશે. આ ધેલાઈના તોરમાં તે નવા નવા ચમત્કારો બતાવી શકે છે. એક કવિએ પોતાનાં કુટુંબનાં બધાં માણસો મરણ પામ્યાનો એક કાગળ બહામનીની નજરથી કોઈ એક સદ્ગુહરથને મોકલ્યો. અને ખીજે દિવસે બધાના કુશલ સમાચાર આપીને તેમાં પહેલા દિવસની બધી વાત પોતે ધેલજાનાં તોરમાં લખેલી હતી એ પ્રમાણે ખુલાસો કીધો ! જગતને ઉપદેશ કરવા તૈયાર થયેલો આ મહાત્મા પોતે ગડાગુર હોય છે આ સાહિત્યસાસ્ત્રનું સૂત્ર, 'પ્રત્યેક પદાર્થને દિગ્ગોચર સ્વરૂપ આપનાર પ્રકાશ પોતે અદૃશ્ય હોય છે' એ પદાર્થસાસ્ત્રના સત્યને પણ

રૂકર મારે તેવું છે. કોઈને પેમાની ઘેલણ લાગે છે. તો કોઈને કીર્તિની એક અને પેતેજ પોરતની ટિઠિટ હોવાની ઘેલણ લાગી હતી એક. ચંદ્રચને પોતે એકના યક જેટલા બધા હોવાની ઘેલણ લાગી હતી. પરંતુ કવિને પોતે ઘેલો હોવાનો ઘેલણ લાગેલી હોય છે. પ્રત્યેક 'કવિ' પોતાને ઘેલો કહેવરાવવાને ખેંચાખેંચ કરી રહે છે. કોઈને આ બાબતની ખાત્રી કરી દેવા સારૂ તે ખરે ખપોરે ફરવા નીકળે છે, જુલુકા છટાં મૂકે છે, ચાર માણસમાં બોલતાં બોલતાં વચ્ચેજ સ્વગત બાપજીની ચરચાત કરે છે. માસિક પુસ્તકોમાં પણ આ સ્વર્ગીય બાબતની લેખીસાક્ષ કવિતાને તળીએ રહેલી ધણીએ પાંચેલી હશે. મરત, દિવાના, પાગલ, ધ્યાદિ વસ્તુઓ એ ગદ્યન વર્તનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હોય એવું બાસે છે. કોટનાં બટન ખુલાં રાખે છે, તાલકા ઉપરની ટોપલી સવા હાથ પાછળ મૂકેલી હોય છે, અથવા તો ચાલતાં ચાલતાં બરસતામાં ઢળી પડે છે. હૃસ્પીટલ મોંઢેલા ઘેલણોની અને કવિના ટોળાંની ઘુલના કરીએ તો તેમાં ચૂક થયા જેવું કહેવાશે નહિ. હૃસ્પીટલમતિા દરેક ઘેલો પોતાના સિવાય બાકીના બધાને ઘેલા સમજે છે પણ કવિની ટોળીમાંનો ઘેલો આ હક્ક પોતાને આટે જ રાખી લે છે. ઘેલો માણસ નકામી બાબ તેમ કૂદા કૂદ કરે છે તો કવિ સ્વર્ગ સુધી ઠેકકા મારે છે. આ કવિના સ્વર્ગમાં ગંધારા થતા જોઈ માત્ર સ્વર્ગની સરહદ ઉપરનો બદોબસ્ત ખીલકુલ દીલો હોવો જોઈએ એમ દરેકી શકાય છે. નહિ તો ફક્ત ઘેલણના જ આધાર ઉપર સ્વર્ગમાં પહોંચવું મુશ્કેલ યર્ધ પડે. હે સ્વર્ગસ્થ દેવતાઓ! અમારા આર્થોનાં ટીકાનો ચોકકા માસિક પુસ્તકના કબાટો ફેડીને તમારા કાન ઉપર આવીને અચકાતા નથી કે? અરેરે! સ્વર્ગ ગ્રામીના તે કંઈ નિર્બંધ આજ ક્યાં ગયા? પોતાની વિધવાના ફેશ (વેણી) વડે કિંવા જનોઘના તાંતણા ઉપર ચડીને સ્વર્ગમાં પહોંચવાની અમારી આર્થ-કલ્પના અસ્ત પામીને હવે કેવળ ઘેલણની કલ્પનાથી જ સ્વર્ગ સુખ મળશે ખરૂં?

કવિના એક ખીજ ગુણનું વર્ણન કરીને હવે આ લાંબુ યદિ ગયેલું વર્ણન પૂરું કરીશું. કવિને કવિતા કરવાની જટલી ધૂન હોય છે તેટલી જ ધૂન તે કવિતા ખીજને વંચાવવાની હોય છે. નવી કવિતાને પહેલો મારો (હથો) તેના નિહટના મિત્ર ઉપર યાય છે. કટલાક કવિઓ પોતાની કમાઈ બેગી રાખીને જ ફરે છે; તે કટલાક સુખપાઠ રૂપે પણ સંભળાવે છે. આ સુખપાઠ મોંઢેલા નાના સુના ગુણોનું સ્પષ્ટીકરણ પણ શ્રોતાને સાંભળવું પડે છે. મ્હારા એક કવિ દોસ્તની મ્હારા ઉપર મોટી કૂપા! કોઈ પણ વખતે અને કોઈ પણ જગ્યાએ તે મ્હારો કે દુસ્ત જ તેની બધી બેગમ કવિતાઓનું નજરાણું મને યથા વિના રહે નહિ. એકવાર બર બજારમાં તેણે તાલસુર સાથે પોતાની કવિતા—સંભળાવવાનો આરંભ કર્યો; ધીમે ધીમે અમારી આસપાસ તમાસો જોવા માણસો અને છોકરાંઓ બેગા થવા માંડ્યા. 'લોકો આપણને ઘેલા ગણશે' એમ-એ 'સૂચવ્યું', તેમ તેમ તે જરા વધારે રંગમાં આવ્યો. છેવટે એમને એમ ચાલતાં માણસોના જયા સહિત અમે ધરતા મારણા આગળ પહોંચ્યા. અંદર પેશીને ખારણું તો બંધ કીધું પણ લોકોનું ટોણું હજી બહાર જ ઉભેલું હતું કારણકે કવિ-રાજ તેમનું બાકી રહેલું કાવ્ય પૂરું કરતા હતા. તે જ કવિરત્ને એક ખીજ વખતે પણ મ્હારા આવા જ (ખે) હાલ કીધા હતા. તે વખતે હું એક ઉતાવળના કામમાં ગુંથાયલો હતો, એવામાં તેઓથીએ એક પોતાનું—કોઈએક સંખ્યાના મરણ વિષયનું—શોકરસ પ્રધાન

‘ન્હાનકંડુ’ કાવ્ય આણીને મ્હારી સેવામાં સાદર કીધું. “બાઈ, હાલમાં મને કુરસા નહિ હોવાથી કોઈક વખતે હું તે વાંચી લઉં છું.” કહી મોટી આજીજીથી તેની વિનવણી કરી;— યોડોડ સમય આનાકાનીમાં ગાણા પઢી તેમણે તેમાં સત્તરમું કડવું તો મોતને જ મ્હોંએથી સાંભળી સેવા મને આગ્રહ કર્યો. મ્હારો હકાર મળતાં જ તેમણે તે કડવું (ઝેર જીવું) હોરે હોરે—આણીને વિણી—ગાવાની શરૂઆત કરી. ગુણેલું વિવેચન કરતાં પૂર્વ સંદર્ભ મ્હારા ધ્યાનમાં ઉતારવા સાર તેણે યોગ્યમું કડવું વાંચી દેખાડ્યું; ‘સોળમાના સ્પષ્ટ પ્રોધ સાર પંદરમું; પંદરમાનો ગૂઢાર્ય સમગ્રવા ચોદમું, એમ પાછે પગે ભાગતાં ભાગતાં અરે-બીજન નામદસની પેટા વાતોની પેઠે અમે ઠેક પહેલા કડવા ઉપર જમને મહોંઆ; ત્યાંથી પાળા છેડા લગી આવ્યો. ગુણેલીની સૂરમ શોધ કરવા સાર અમે તે મહા કાવ્યની તેર પરાયણો કરી; તે ઉપરાંત પ્રત્યેક ચરણ પ્રત્યેક સમયે બરાબર સમગ્રવ્ય એટલા વાસ્તે તેને એવાવી એવાવીને ગાતો હતો તે તો બુદ્ધ જ! વચ્ચે વચ્ચે આદ્યમસ્તુતિ સાર મહિનાથી ખટારનો પથ ઉપયોગ થયાં કરતો હતો. અમારા સંવાદમાંના ચાર છ વાંચી નમુના સાર નીચે આપ્યાં છે.

તે:—સમજ્યા? આવ્યું ધ્યાનમાં? શું? કેમ બોલતા નથી? આ તે ચરણનું મુખ્ય પોષ્ટ છે.

હું:—સમજ્યો. બહુ માર્મિકતાથી તમે લખ્યું છે.

તે:—મ્હારામાં પ્રુષી તો એ જ છે ના! સૃષ્ટિનું સુદૃઢ અવલોકન! સિંહાવલોકન! સિંહાવલોકનનું. તમારી લેકિની સાધારણ આંખને કાંઈ જ ન-દેખાય ત્યાં અમને હમરો વાતો સૂઝી આવે.

હું:—તમારી કવિતા જ તેની સાક્ષી આપે છે!

(કવિતા લીધા એકની કિમતની હતી. પણ મ્હારા કહેવાનો બાવ તે જોળા દિલ્લો ફિરસ્તો સમજી શક્યો નહિ અને મનમાં આવ્યું તે માંડ્યો બાદવા. મને તો એ જાક હતી કે રખેને આપ્યા કાવ્યનું કરી વાર રિવિચન કરી નાંખશે તો! તે:—અમરની એમ કવિતા બનતી નથી સમજ્યા કે? અંતઃકરણ સૃષ્ટિની સાથે એક-જરૂર ચુંબુ નોંધ્યો, બસ! ચાર, કવિને હૃદયની જરૂર છે. બેળાંની કંઈ દરકાર નથી!

હું:—અશ્વરય: બરાબર છે. આપણા હજુક કવિજ્ઞાને પ્રભુએ બેચું મસ્તકે છાપ્યાં છે, તે ઉપયોગને માટે નહિ પણ મનુષ્ય દેહની પરંપરા સાચવવાને માટે જ. હોરો, એ હવે ખરું પડ્યું!

તે:—વાહ! બરાબર બોલ્યા! મ્હારું જ હતાકરણ લોને. મુદ્દ હૃદય વગર આવા કવિતા થવી કઠિન—કઠિન! અરે હૃદય તો શું પ્રભુ મ્હારો હોય જીવોને કવિતા લખી લખીને કેવો માખણ જેવો થઈ ગયો છે. સ્વર્ગની ચીજો પ્રવાસ વગર સાંપડતી નથી હાં! !

તે:—વાહ! બરાબર બોલ્યા! મ્હારું જ હતાકરણ લોને. મુદ્દ હૃદય વગર આવા કવિતા થવી કઠિન—કઠિન! અરે હૃદય તો શું પ્રભુ મ્હારો હોય જીવોને કવિતા લખી લખીને કેવો માખણ જેવો થઈ ગયો છે. સ્વર્ગની ચીજો પ્રવાસ વગર સાંપડતી નથી હાં! !

ફક્ત હાથ માખણ જેવો થવાથી તેને સ્વર્ગ સુધી પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય આવેલું નોંધને વાંસાના દાડકાં પણ માખણ જેવાં કરી તેને કાયમનો સ્વર્ગવાસી કરી નાંખવાની પરોપકાર શુદ્ધ ક્ષણમર તો મ્હારા મનમાં યાદ આવી હતી! આ કાવ્ય વાચને આ-

હાતું હાતું ચારે તે મરેલા આમ સારું વચ્ચે વચ્ચે ચોડું ચોડું રડતો પણ હતો. મેં પણ મયત-
મનકરે કઠણે મરી જવાને માટે ખરા મનથી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી. પછી તે શોકના આ-
વેગમાં હઠવે મૂકીને શિવાલામતાં જ મેં એકાએક પોક મૂકી, અને છેવટે અત્યંત દુઃખથી
બેશુદ્ધ થવાનો દોષ કડકડાટ શરીરને ધરણી ઉપર નાખ્યું. મહારા અનુમાન પ્રમાણે કોઠર
વગેરે આશુવાની ખટપટમાં તે ન પડતાં પોતાની શીઘ્ર કવિતાના જોરથી અશુદ્ધ વડે જ
મને સાવધ કરવા માંડ્યો. ચોડીક વાર તો હું આસોઅવાસ બીલકુલ બંધ કરીને જ જોતો
તેમ પડી રહ્યો. એટલે પોતાના ઉપર કંઈ તહોમત આવશે, એ બીતિથી તે પોતાનો લ-
ખાઓ સંકેલીને જલદી જલદી ગડબડી ગયો. અને હું પણ એ મહાકાવ્યમાંથી મોંઝા છૂટીને
રોજડાના જડખામાંથી છૂટેલા અંગ્રેજ પ્રવાસીની ખેડે પોતાને કામે લાગ્યો. પ્રાથુપમનું મહત્ત્વ
ત્યારથી જ હું સમજતાં શિખ્યો ! આપણા કવિઓને એનો સંપૂર્ણ અણી થયો.

કાવ્ય વાચનનું કવિનું લોકકું આવું ચિહ્ન હોવાથી તેની સાથે દોસ્તી થવી, એ પણ
એક હૃદયનું જ લક્ષણ છે. મહારા તો એવો તર્ક છે કે મહાકવિ વાલ્મીકીના શતકોટિ રા-
માયણના ત્રણ ટુકડા ત્રણે લોકમાં વહેંચી દઈને પોતાને માટે ફક્ત 'રામ' એ જ જ
શબ્દો રાખી લેવાનો ભગવાન દેશાસનાયનો આવો જ લોકહિત કરવાનો હેતુ હોવો જો-
ઈએ. કારણ, આવકું મોટું કાવ્ય વાંચવાની જવાબદારી કોઈ પણ એક જ લોક ઉપર નાખી
હોત તો એ કેવળ નિર્દયપણું કહેવાત. (માત્ર એક સળંગ કાવ્યના ત્રણ ટુકડા રૂપે પછી
પણ તે પ્રત્યેક ટુકડો ભાગ્યા તૃત્યા વિના સળંગના સળંગ કેમ રહ્યો હશે ? એ જવા
મહારા બાલક મનને કોડકું શુચિયા ઝેરું લાગે છે. તે દિવસે શૂંગી બૂંગી વગેરે ગણ્યોએ
'કંડાર્ક' જરા કરકસરથી કરેલી હશે એમ લાગે છે.) કેટલાક લોકો એવો આરોપ નાખે
છે કે આધુનિક કવિઓને મહાકાવ્ય રચતાં બીલકુલ આવડતું જ નથી. આવો આરોપ
તે લોકો વિચાર્યા વગરજ કરે છે. અરે હું તો છાતી ઢાળીને કહું છું કે આ, કવિનો દોષ
નહિ પણ ઉલટો એક ગુણ સમજવો જોઈએ. 'આવણી અમાસ' ને 'દહાડે' 'મંદિરમાં
પચાસ પચાસ દીવા' પ્રગટાવ્યા વિનાજ તેઓ આ આરોપ કરવાની ઉતાવળ કરે છે.
'કવિ' શીના એક ન્હાનકડા કાવ્યથી જ વાચકો બેનર બની જાય છે તો પછી મહાકાવ્યો
બહાર પડતાં કાણ જાણે શીએ પ્રત્યય થશે ! નહિ; નહિ; કવિશ્વરો, આડે માર્ગે ચડી જઈ
આપ મહાકાવ્યો કરવાના છંદમાં બીલકુલ પડેલા નહિ; ફક્ત છાતી જ જમીનદોસ્ત થનારા
ઉપર જર્મન તોપની સરખાતે શા માટે ? કેટલાક કવિઓને પોતાના કાવ્યમાં પ્રેરોને પણ
હઠાવવાની ધમક છે એમ લાગે છે, તે ધણું કરીને આ જ જોર ઉપર હશે ! ખરેખર, મ-
સાણમાં જઈને કોઈએક કવિએ પોતાનું લંબ કાવ્ય જોરથી વાંચવાનો આરંભ કર્યો તો
ખાલીથી તમામ પ્રેતો ખડાખડ હડીને ઉઠ્યાં ચઢ્યાં ! ફક્ત તેઓ તે કાવ્ય સાંભળવાને
રોકાયે કે નાહ એવડો જ પ્રશ્ન છે !

સમુદ્રને કિનારે.

સમુદ્રને કિનારે.

અનંત વિશ્વોદધિના કિનારે,
બચ્ચાં મળી ખેલ અનંત મહિ;
હવે હવાયું નબ આ અનંત,
ગભીર ને નિથલ શું દિસંત.

ધૂણું કરીને ધૂધવે સમુદ્ર,
ઉછાળીને ખૂણ હયા તરંગ;
બચ્ચાં તણો નાદમહીં મિલાવે,
સહર્ષ બાળો રમતાં કિનારે.

કંઈ મૃતિકા-ગૃહને બનાવે,
કંઈક ખાલી છીપને ઉછાળે;
બ્હીમાયલાં પર્ણ લઈ તરનાં,
કંઈક હોડી મધુરી બનાવે.

સહર્ષ મૂકે વિયુલા સમુદ્રે,
તરંતી સાશ્વર્ષ નિહાળી રાત્રે;
ન બાણુતાં એ તરતું સમુદ્રે,
ન બાણુતાં બલ નખાયશે તે.

જતા સમુદ્રે જન મોતી માટે,
વશ્ચિક વાણિજ્ય ચલાવવાને;
પરંતુ બચ્ચાં દસદો વીણે છે,
સ્વચ્છંદ જ્યાં ત્યાં વળી વેરી દે છે.

ન સોધતાં એ કંઈ સુખ દ્રવ્ય,
ન બાણુતાં બાળ-કળા જરીયે;
ઉછાળી મોજા ઉદધિ હસે છે,
તોરે મૃદુ કંઈ સ્મિત ખેરવે છે.

મૃત્યુદ લોટે કવિતા કેવે છે,
અગમ્ય; તે બાળક સાંભળે છે;
મુનિષ્ઠ લાગે જનની-મીતા શી,
હવે ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાં

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु जलस्य गत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यन्मा
स्मिन्मत्वे तेजोमयोऽमृतमयः पुण्यो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतस्य
योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृन्मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

मर्यादा प्रमदितव्यम् । धर्मोप प्रमदितव्यम् । कुशलान प्रमदितव्यम् । सुखे
प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १९०६, अंक १.

[भाषिक]

आषाढ, संवत् १९७७.

इन्दी अने प्रकाशक—रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक. पी. जे. जे. जे. जे. पी
१९०६. ऑसिक-८ रोड—अमरावती.

इन्दी अने प्रकाशक—रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.

(रा. ग. जे. जे. जे. जे. भाषिक-८. पी. जे. जे. जे. पी.) २०१
गंत्यो मन्त्रये प्रकाशक. (रा. ग. गिरिधर-८ अमरावती.) २०२
जे. (रा. ग. भाव-८ दाम-८ ग.) २०३
जे. (रा. ग. मदार-८ द. द.) २०४
जे. (रा. ग. वासुदेव रामचन्द्र सेवक.) २०५
जे. (रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २०६
जे. (रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २०७
जे. (रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २०८
जे. (रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २०९
जे. (रा. ग. रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २१०

जे. जे. जे. जे. २११
(रा. ग. " भाषिक-८. पी. जे. जे. जे. पी.) २१२
जे. जे. जे. जे. पी.) २१३
(रा. ग. देवेन्द्र रामचन्द्राभा मदीप - म नीयक.) २१४
(रा. ग. नदीनीशान.) २१५
(रा. ग. " जे. जे. ") २१६

अमरावती द. द. ग. पी. " जे. जे. " पी. जे. जे. पी. भा. मदीप - म नीयक.) २१७

લવણમ.

લવણમ સર્વ માટે વર્ષ એકના:—રૂ. ૩-૮-૦ રૂપિયા સાકાવણુ (પોરબેન સાગર)
મળવાનું કેમણુ:—વસન્ત ઓદિસ. —અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પોષ્ટ ઓદિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનાં નિયમ કર્યો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. ઓ. દ્વારા લવણમ મોકલાવવા બદલ વિનંતિ છે.

૨. મનિઓડેરથી લવણમ ભરવાથી અમારી સહીની પડેલ તમને મળશે.
વ્યવસ્થાપક.

ચાલુ અંક વી. પી.

જો ગ્રાહકોએ ચાલુ વર્ષનું લવણમ ભર્યું ન હોય તેમને તે મ. ઓ. દ્વારા મોકલાવવા વિનંતિ છે. જેમનું ચાલુ સાલનું લવણમ ચાલુ અંક બહાર પડ્યા પહેલાં જ નહીં હોય તેમને ચાલુ અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવે છે તે સ્વીકારવા વિનંતિ છે.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-ભાવનગરમાં

વેચાતાં પુસ્તકો.

૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ (ઉન્નત પદ્ધતિપર લખનાર અધ્યાપક)	ક્રમિક ૦-૪-૦
૨ નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ બદ. નિયામક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન.	
૩ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર (લખનાર લેખકની કસમથી લખાયેલું)	૦-૩-૬
૪ બાલવાર્તા. (ગુજરાત વિદ્યાર્થીના અધ્યાપક કાલેષકરની સુન્દર પ્રસ્તાવના સાદત સંમદ કરનાર મિરિબચકર મ. અધિકા ગુપ્ત અધ્યાપક ત્રી દ. મૂર્તિ બાલમંદિર)	૦-૭-૦
૫ ભગવાન બુદ્ધ. (લખનાર મિરિબચકર અધિકા-અધ્યાપક કાલેષકરની પ્રસ્તાવના સાદત ખીજ આરતિ.	૦-૪-૦

પોષ્ટેન ભૂદ.

દાખો:—શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન-ભાવનગર.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा मस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

૧૫૧ ૨૦, અંક ૬.

[માસિક]

આપાદ, સંવત ૧૯૭૭.

રાજ્યદ્વારી પુરૂષ તરીકે લોકમાન્ય.

રાજ્યદ્વારી પુરૂષ તરીકે લોકમાન્યનું પુરૂષ અને સૂર્યાષ્ટક સ્મરણ આજરોજ કરતાં એમના જીવનની ક્ષી આગુતું સ્મરણ નથી થતું ? એમના જીવનના દરેક અવધારમાં રાજ્યદ્વારી જીવન એટલું મુંઝામોતું હતું કે તે જુદું પાર્ટી સદાપણ નહીં-જન Artio Home in the Vedas & Orion એ એ યથોત્તેજ વિચાર તેમના રાજ્યદ્વારી જીવનથી સ્વતંત્ર રીતે કરી શકાય. ગીતારહસ્યનો પખ નહીં, ગીતાજી કર્મયોગનો પાઠ શીખવે છે એ માનુષ્યાધારા મંચ લખી અતાવવામાં તેમના રાજ્યદ્વારી જીવનની છાપ છે. Artio Home અને Orion બન્નારે ફનીઆના વિદ્વાનોને માટેજ લખાયાં હોય તેમ અંગ્રેજીમાં લખાયાં ત્યારે ગીતારહસ્ય મંડાલેની જેલમાં અદેશનુંઓને માટે માનુષ્યાધારા લખાયું. આવી રીતિમાં લોકમાન્યના રાજ્યદ્વારી જીવન વિશે ચાર શબ્દ બોલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મારે ક્ષી બાજતોનો ખાસ નિર્દેશ કરવો અને ક્ષી બાજતો ગૌણ માનવી એ મુરુજીમાં હું છું.

પોતાના દેશની સર્વ આગુતે કલ્પિત કરવી એ દરેક રાજ્યદ્વારી પુરૂષનો આદર્શ હોય છે. પ્રજાની આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક, માનસિક થાને બૌદ્ધિક અને શારીરિક વૃદ્ધિગતલાવી માથે સામાજિક અસ્થિત્ય અને રક્ષણ માટે ને બંધતો અને કાયદા કાંતુંતો આ હુકમે કાનના સત્તા હોય તેજ ગન્ધકીય સત્તા કહેવાય છે. પખ એ સત્તા કેવળ (abstract) નિરાધાર સ્વરૂપમાં જોઈ શકાતી નથી તેમજ જોગવી શકાતી નથી. સામાજિક જીવનના દરેક નિયમનો પ્રજાની આર્થિક, નૈતિક વિગેરે આગુતે કલ્પિત માથે મારો સંબંધ છે. બધું

* તા ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૧ ને રાજ્ય ગવર્નર મહાવિલાસમાં વિધાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ.

એવી ઉત્પત્તિ માટેજ એવા નિયમો હોય જે પ્રજા આર્થિક, નૈતિક વિગેરે બાબુએથી સારી સ્થિતિમાં હોય તો તેને આત્મરક્ષા માટે દાકુગોળા, તોયો વિગેરેની જરૂર પશુ નથી.

સારે લોકમાન્યના રાજદારી જીવનનું દર્શન એટલે શું ? રાજદારી પુરૂષોનું રાજદારી જીવન જુદા જુદા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હોય છે. તેનું જુદા જુદા વિષયોમાં જે જે રૂપ જોવામાં આવે છે તે તમામ રૂપોનું એકત્ર દર્શન તેજ તેમનું રાજદારી દર્શન. ધીરૂષ્ટના વિચરણ દર્શન જેનું જ તેમનું રાજદારી દર્શન હોય છે. 'મારો અર્થ' કદાચ દાખલાથી હું વધારે સ્પષ્ટતાથી બતાવી શકીશ. મહાત્મા ગાંધીજી તરફજ આપણે નજર કરીએ તો તેમનાં કેટલાંએ રૂપો જાણાય છે ? ખેડુત ગાંધી, વણકર ગાંધી, સ્વદેશી અને બહિષ્કાર મંત્રના અધ્યક્ષ ગાંધી, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હિમાયત કરનાર ગાંધી, અંત્યજનેદારક ગાંધી, દેશી ભાષાની ઉત્પત્તિ અર્થે પ્રયાસ કરનાર ગાંધી, હીંદી ભાષાનો પુરસ્કાર કરનાર ગાંધી, મજુરોને આશય આપનાર ગાંધી, ગૌરક્ષક ગાંધી, પાકોશ ધર્મથી ખિલાફતના બચાવ માટે પ્રયત્ન કરનાર ગાંધી, વૈષ્ણવ ગાંધી, વિગેરે અનેક અંગનો જુદો જુદો વિચાર કરીએ તો તેમાંનું કયું અંગ કેવળ રાજદારીજન કહી શકાય ? અને રાજદારી ગાંધીનો વિચાર કરતાં આ પૈકી કયું અંગ વિચાર બહાર મુકી શકાય ? દરેક જુદા અંગનો (aspect) વિચાર રાજદારી દૃષ્ટિથી અલગ રીતે તપાસી શકાય. દરેકમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિ માટે જરૂરીઆત એવી રીતે લાવવા માટે જે જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે તે 'દરેક દિશાનું' ધોરણ પ્રધાન હોઈ તે પછારાંકે એક સૂત્રથી તે તમામને એકત્ર યૂંથનારો જે હેતુ છે તેજ એ તમામનું રાજદારી સ્વરૂપ છે. એ ઉપરથી જાણીશો કે લોકમાન્યનું રાજદારી અથવા વિચરણ દર્શન તેમની પ્રવૃત્તિઓના સ્મરણથી અને મનનથી થઈ તે દર્શનની સંજ્ઞતા તેમનું અનુકરણ જેટલે અંશે કરી શકાય તેટલે અંશે આપણા પૈકી દરેક મેળવી શકે.

પ્રજાની આર્થિક ઉત્પત્તિ માટે લોકમાન્યે સ્વદેશી અને બહિષ્કાર માટેની હિલચાલ, નૈતિક, માનસિક માને બૌદ્ધિક અને શારીરિક ઉત્પત્તિ માટે પ્રથમ ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ અને ફરેબસન કૉલેજ અને પછીથી રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટેની સંસ્થાઓ વિગેરે પ્રયાસો આમરણાન્ત ચાલુ રાખ્યા હતા. પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાને તેમજેજ પ્રથમ દર્શાવ્યું. પોતાની શક્તિનો ખ્યાલ પણ પ્રજાને તેમજેજ પ્રથમ આપવા માંડ્યો. અને આ પ્રયાસોમાં રાજદારી સત્તા હાથમાં નહીં હોવાથી શી શી સુશીખતો નડે છે, રાજદારી સત્તા હાથમાં હોય તો પ્રજાનો બૂખમરો અને દીન સ્થિતિ દૂર કરવી કેટલું સહેલું થઈ પડે તે જોઈ તે સત્તા હાથમાં આવ્યા શીવાય આપણે કાંઈ પણ કરી શકીએ નહીં, એ સિધ્ધાંત ઉપર તેઓ આવ્યા હતા; અને તેથીજ દેશનો કારભાર ચલાવવાની સત્તા મેલી એ પ્રધાન ઉદ્દેશ તેમજે રાખ્યો હતો. દેશની ખેતી, વહેપાર ઉદ્યમ, કેળવણી, નીતિ વગેરે બધાંતોમાં સુધારાની તેમને જરૂર જણાતી નહોતી એમ નહીં અને તેઓ પ્રયાસ કરતા નહીં એમ પણ નહીં. પણ એ બધી બાબતો રાજદારી સત્તા આગળ તેઓ જોણ માનતા હતા. હાલની રાજનીતિના માર્ગ પરિણામોના અને તે નીતિના ધોરણોના ખરેખરો ખ્યાલ હિંદી આગેવાનો પૈકી લોકમાન્યનેજ પહેલવહેલો આવવાથીજ તેમજે બીજા તમામ બાબતો આનુએ રાખી, રાજતંત્ર પ્રભવીય કરવા માટેની ત્રણ પોતાની પધ્ધતિ મુજબ લાઠ કરી લેખીને પણ તે દિશાએ કેળવવા માંડ્યા હતા.

પ્રજાકળવણીનું કામ એમણે ૪૦ વર્ષ ઉપર “કેસરી” પત્રદ્વારા શરૂ કર્યું. “કેસરી” નામ સાથેજ મહારાષ્ટ્રના બે પૂજ્ય અને મહાન પુરુષોનું સ્મરણ થાય છે. વિશ્વસાસ્ત્રી ચિપ્પણુકર અને આગરકર. લોકમાન્ય અને આગરકર દોલેજમાં બી. એ. માં હતા, તે વખતે ચિપ્પણુકર બી. એ. થઈ સરકારી નોકરીમાં-રત્નાગીરી હાઈસ્કૂલમાં-શિક્ષક તરીકે હતા. પરંતુ પોતાના દેશની અધમ સ્થિતિનું બાન ત્રણેને વિદ્યાર્થી દશામાંથીજ ચર્ચેલું હતું. અને દેશાત્મિ માટે પોતાની છાંદગી અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય ત્રણેનો હતો. આગરકર અને લોકમાન્ય દોલેજમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ચિપ્પણુકરે પણ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી ત્રણે જણાએ મળી દેશસેવાનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય શરૂ કર્યું. ત્રણમાં ચિપ્પણુકર ગુસ્થાને હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. “કેસરી” સાથેજ “મરાઠા” નામનું અંગ્રેજી પત્ર પણ કાઢવામાં આવ્યું અને જળવણી માટે “ન્યૂ ઈસ્ટીશ રફલ” (જમાંથી કેટલેક એન્યુકેશન સોસાયટીનો જન્મ થયો,) શરૂ કરવામાં આવી. છાપાંઓ અને નિદાઓ આ પહેલાં હિંદુ-રયાનમાં કાઢીએ કાઢ્યા નહોતાં એમ નહી, પણ આ જુવાન દેશબક્તોની હિંમત, આત્મ-વિશ્વાસ અને સ્વાર્થત્યાગ અસાધારણ હતા. મહારાષ્ટ્ર કેસરી સ્થિતિનોરેદ્દયા: શ્રેષ્ઠનું મથાળે અવતરણ સુદી પ્રિટિય હાથીને (‘પ્રિટિય લાયન’ એમ અંગ્રેજો કહે છે પણ લા-પનપણું પોતે લેઈ હાથીપણું પ્રિટિય સત્તાને મહારાષ્ટ્ર દેશીએ આપ્યું હતું) જણાવવાં માંડ્યું કે “ભાઈ, અહીંમાં એક કાણુ પણ રહેવું તારે માટે તો જેજમ બરેલું છે, મોટી શીક્ષાએને અઘાનપાં હાથીનું ગંડસ્યલ માત્રી તે શીક્ષાએનો બેઠ કરતો સિંહ, અહીંઆ શુક્રમાં મુએ છે.” સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે પ્રજાને પોતાની શક્તિનું અને આત્મસ્વરૂપનું ફક્ત પૂર્ણમાન યવાનીજ જરૂર છે, આ મંત્ર સદૃઢ રૂપકથી મુચવનાર દેશી છાપાંઓમાં કેસરીજ પેઢલો હતો. તેમાં કેસરીના આત્મવિશ્વાસ સાથે પ્રજા ઉપરનો વિશ્વાસ અને લોક-જાગૃતિનો ઉદ્દેશ જણાઈ આવે છે.

લોક જાગૃતિ માટે સરકારની રાજનીતિ ઉપર ખુબેણુલી રીતે અને હિંમતથી વિચારો દર્શાવવાની જરૂર છે અને કેસરીએ તે કસ્તમાં દાઢી પણ વખતે પાછીપાની કરી નહી. લોકમાન્યને બે વખત સરકારની મેમાનગીરી માટે જવું પડ્યું હતું એ કાણુ નથી જાણતું? પરંતુ Politics સંબંધમાં દાવપેચનો જે ધ્વનિ નીકળે છે તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં પણ કેસરીએ ક્યારા રાખી નથી. લોકમાન્યે તેમના ઉપરના કેસોમાં પોતાનો સુંદર ખ્યાલ કાયદાની રૂઢીએ કરવામાં બહી રાખી નહોતી તેનું કારણ સિટીય ન્યાયપુ-હિમાં તેમનો વિશ્વાસ હતો અથવા જેલની બીક હતી એ નહિ. પણ કાયદાની જેલથી બહી મળે તેટલી તમામનો ઉપયોગ કરવો એ તેમની પદ્ધતિ હતી. સત્યાગ્રહ તેઓ કરતા પણ સામાવાળાઓ સાથે સમોટ આવ બીડવા એ પણ તેઓ ચેત્ત્ય માનવા સાથે સાથે સામાવાળાની વક નીતિનું લેકાને પણ પરમાર્થ બાન થાય એ પરિણામ લાવવા માટે પણ તેઓ ખ્યાલમાં ઉતરતા. એમના વિચારોની એમણે મહારાષ્ટ્રમાં એટલી છાપ પાડી હતી કે જુવાન મહારાષ્ટ્ર તમામ તેમને પૂજ્યું થઈ કેસરી પછીથી જે જે છાપાંઓ મહારાષ્ટ્રમાં નવા નીકળ્યાં તે તમામ કેસરી પરના હતા. બાએજ એ ચાર, સામા પશના હોય.

જળવણી બાબતમાં સરકારથી સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાને કેલવણી આપવી એ પણ તેમનો સિંધર્ધાન હતો. પ્રજા સ્વાત્ત્વની અને, ચારિત્રાગી થાય, સ્વતંત્ર વિચારો કરની થાય તે

માટે કેળવણીના ફેલાવા સાથે જ કેળવણીનું વાનાવરણુ પ્રગતીમાં હોવાની આવશ્યકતા વિષ-
ળીયુક્ત, -આગરકર-રિણકે જોઈ હતી અને તેથી જ તેઓએ સરકારી શાંટ નવી સેતાં પુનઃ
ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ શરૂ કરી હતી. અર્થાત્ અભ્યાસક્રમ તો સરકારી નિશાળોનો જ
હતો પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું તે બીજાં રાજ્ય હું, એમાં શંકા નથી. કેટલાક વધારે વર્ષના
અનુભવથી આપણને અભ્યાસ, કેટલીક વધારે જરૂરીઆતો લાગે છે. પરંતુ આપણે વિગ-
તોમાં જોવાનું નથી પણ ભાવના ઉપર નજર રાખવાની છે. અંગ્રેજીમાં લખેલા એક
ઈતિહાસના પુસ્તકનું અધ્યયન અંગ્રેજી ભાષા શીખવા માટે પણ યર્થ શકે અને ભાષાને ગણ-
માની ઇતિહાસ શીખવા માટે પણ યર્થ શકે. તેજ રીતે એક જ વિષય શીખવનાર અને
શીખનાર સ્વતંત્ર વાનાવરણુમાં હોય તો જે અસર થઈ શકે તેજ અસર મર્યાદિત વાનાવરણુમાં
નહિ થઈ શકે. બન્ને સરકારી કેર્સ શીખવતાં હોવા છતાં ફરજિયાત કોલેજમાં મળતી કેળ-
વણીથી પોતાની ભાવનાઓ શુદ્ધિમાં કોલેજમાં પોષાય છે કે કેમ તે જોવું બસ છે. રાષ્ટ્રીય
મહાવિદ્યાલયો એ તેનાથી પણ આગળનું પગથીયું છે. અને તે પગથીયું ચલવાને આજે આપણે
સુભાગી થયા છીએ તેનું કારણ પ્રથમની પેઢીમાં લોકમાન્ય જેવા નેતાઓએ કરેલું બીજા
રાજ્યજન છે.

કેળવણીમાં પણ રાજકીય ધોરણુ પ્રધાન હોવાથી, લોકમાન્ય તેમના જોડીઆઓ
સાથે બહુ દિવસ ડેકન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં રહી શકે એ અશક્ય હતું. સામાજિક
સુધારા બાબત (જેને શુદ્ધિમાં સંસાર સુધારો કહે છે) પણ લોકમાન્ય અને આ-
ગરકર વચ્ચે ઘણો જ મતભેદ હતો. હમેશા જાહેર જીવનમાં સાથે દામ કરનારાઓ વચ્ચે
મત-ભિન્નતા જોઈ એાછી હોય તેટલે દરજ્જે તેઓએ ઉપારેલું જાહેર દામ એક દિશાથી
અને એક ગ્રંથ ચલાવી મુંઝવે નીવડે છે. મતભેદો હોવા છતાં પણ સહકાર થઈ શકે છે.
પરંતુ જ્યાં પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિબિન્દુ જુદાં હોય ત્યાં સહકારની આશાએ એક જ દામ
કરવું ફાગળ છે. તેવે સમયે જુદા યર્થ દરેક પોતપોતાની દિશાએ દામ કરે એજ વધારે
પ્રયત્ન જોવું છે. બીજી ઘણી બાબતોમાં મતભેદ હોવા છતાં લોકમાન્ય ડેકન એજ્યુકેશન
સોસાયટીમાં રહ્યા હતા. પરંતુ સરકારી આન્ટ લેવાનો ન્યારે એમના જોડીઆઓનો વિચાર
યથો તમારે એ વાત તેઓ ગણી ન શક્યા, અને સરકારની આન્ટ લેવાથી સોસાયટીની
કેળવણી બાબતમાંની જે કંઈ સ્વતંત્રતા હોય તે નષ્ટ થયા સિવાય રહેશે નહિ, એમ
તેઓ માનતા હોવાથી તેઓ સોસાયટીમાંથી નીકળી ગયા. સોસાયટીમાં અધ્યાપક તરીકે દામ
કરી તેમણે પોતાની વિદ્વતાની અને અધ્યાપક તરીકેની કૌશલની અસૌકર્ય છાપ પાડી હતી.

'સામાજિક એટલે કે સંસારસુધારાના પ્રયત્નોમાં તેમનો અને' દક્ષિણની બીજી સુધાર-
કોનો ઘણો જ તીવ્ર મતભેદ હતો. આગરકર "સુધારક" નામથી જોગણાતા પક્ષના આગે-
વાન હતા અને લોકમાન્ય વિરોધી પક્ષના નહોતા છતાં પણ વિરોધી પક્ષને લોકમાન્ય
તરફથી હમેશ મદદ મળતી. સંસાર સુધારાની વિદ્વતામાં લોકમાન્ય હતા એમ નહિ પણ
સમાજ સુધારાની તરફેણમાં હોવા છતાં પણ સુધારક પક્ષની પદ્ધતિને લીધે તેમજ જુદા
દૃષ્ટિબિન્દુને લીધે તેઓએ સુધારક પક્ષનો ઘણી વેળાએ સખન વિરોધ કર્યો હતો.

આપણા દેશની હિન્નત માટે પ્રથમ ગંભીર સુધારો થયો તેઓએ કે રાજકીય નીતિ
યુગ જોઈએ, એ જાણ સુધારક પણ અને લોકમાન્ય એ એમાં તીવ્ર મત ભેદ રહ્યો.

આપણે બાળ-કાળે કરીએ છીએ, આપણે વિધવા વિવાહ કરતા નથી, આપણે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપતા નથી, આપણે જાતિ-ભેદ નથી કરતી નાખતા, હિંદુશ્રામમાં પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની સંમાન રચનાની આબેહુલ નકલ જ્યાં સુધી આપણે કરતા નથી ત્યાં સુધી આપણે રાજકીય સુધારા માટે લાચર થઈ રાષ્ટ્રીય નહિ એવી સુધારક પદ્ધતી માન્યતા હોવાથી, તેઓ રાજકીય સુધારાને ગોણું માનતા હતા. બધારે શોકમાન્ય રાજકીય સુધારાને મુખ્ય માનતા હતા, વંધાર મહત્વનો માનતા હતા, અને પાશ્ચાત્ય દેશોની નકલ એ ખરો સુધારા નહિ એમ પણ તેઓ માનતા હતા. તેમની દલીલ એ હતી કે જો આપણે આપણાપણે અને આપણી સંસ્કૃતિ દેહી છઈ કેવળ અંગ્રેજોનાજ રીતી રીવાજોને સ્વીકાર કરીએ તોજ સ્વરાજ્ય અર્થાત્ રાજે એમ હોય તો આચરણને આજ સુધી સ્વરાજ્ય કેમ નથી મળ્યું ? આચરીય અને ઈંગ્રીય લેણાના સામાજિક રીવાજોમાં શો મોટો ફેર છે ? છતાં પણ આચરણને ઈંગ્લેન્ડ સ્વરાજ્ય આપતું નથી. વળી હિંદુસ્તાનના જુદી જુદી કોમો અને ન્યાતાલું તેમજ જુદા જુદા ધર્મ અને પંથવાળા લોકોનું એકીકરણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય છે. પરંતુ જાતિ ભેદ, ધર્મ ભેદ, પંથ ભેદ, વિગેરે હોવા છતાં પણ એકજ સાંસ્કૃતિક હોશ માટે તમામ પ્રજાને એકજ વાવટા નીચેની સેના બનાવી શકાય.

પરંતુ સંસારસુધારાના કાર્યક્રમમાંના મનભેદને લીધે, અથવા રાજકીય સુધારા પ્રથમ જોઈએ એવી માન્યતાને લીધે, શોકમાન્ય સુધારક પદ્ધતી વિરોધ કર્યો હતો એમ નહીં. તેમનો વિરોધ રાજકીય તત્વ ઉપર હતો. જે પદ્ધતિથી સુધારા કરવા સુધારકો ઇચ્છતા હતા તે પદ્ધતિ સામે તેમનો વિરોધ હતો. સંસાર સુધારા માટે રાજકીય સરકારની મદદ લઈ શોકમાન્ય વિરોધ જઈ શકેલા હરી સુધારા કરવો એ વાત તેમને માન્ય નહોતી. આ પછી સામાજિક જાગૃતિમાં સરકારની સત્તાનો ખગ પેસારો શું કામ થવા દેવો જોઈએ ? અને તેથીજ જાગૃત્તીની વિરૂધ્ધમાં તેઓ પોતે હોવા છતાં એજ આદેશ કેન્સેન્ટ બીચ સામે તેઓ થયા હતા. જે લોકો પોતાની મેજલ, પોતેજ એજ ઓર કેન્સેન્ટ જાગત કાંઈ પણ નીયમ ધરાવે તો શોકમાન્ય તેને જરૂર વધારી લેત. પરંતુ એ ઇચ્છ્યા જેની વસ્તુ પણ સરકાર માંડતે, લોકોને જ્ઞાની, કરાવવા સામે તેઓ થયા હતા. પુનામાં રાજકીય સભા મળી હતી તેના અંતમાં સામાજિક પરિવર્તન નહિ બરવા દેવામાં પણ એમનું એજ દર્શિનિદુ હતું કે, સામાજિક જાગૃતિમાં ધાર્મિક જાગૃતિ મિત્ર થવાથી ધણેજ તીવ્ર મનભેદ છે, તે મનભેદના પાયા રાજકીય જાગૃતિમાં નહિ પડવા જોઈએ; અને રાજકીય જાગૃતિ વધારે મહત્વની હોવાથી સામાજિક પરિવર્તન લીધે તેને જરા સરખી પણ હાની પહોંચતી હોય તો સામાજિક પરિવર્તન નહિ થવા દેવો એજ વધારે યોગ્ય તેમને લાગ્યું. રાજકીય દર્શિનિદુને લીધે સંસારસુધારાની જાગૃતિમાં તેમનું દર્શિનિદુ બીજા સંસારસુધારકો કરતાં કેટલું જુદું હતું તે ઉપરના જે દાખલાથી સહેજે સમજી શકાય.

દેશની આર્થિક ઉત્થાપતિ માટે તેઓ સ્વદેશી હીલચાલની દિશાવત કરવા હતા. અર્થાત્ સ્વદેશીની જે કાપડા અપારે છે તે કાપડા નહોતી. હિંદુસ્તાનની મીઠામાં થએલું માપડ એ પણ શુદ્ધ સ્વદેશીમાં ગણાતું. પરંતુ એ સ્વદેશીમાં સ્વાવલંબન અને આર્થિક દિનિની જેલથી બાવના હતી તેટલીજત જલકે કદાચ થોડી વધારે પણ રાજકીય બાવના.

હતી. જેટલે દરજે સ્વદેશી માલ વધારે વપરાય તેટલે દરજે મેન્વેસ્ટરનો માલ ઓછો વપરાય અને મેન્વેસ્ટર દ્વારા બ્રીટીશ પાલિમેન્ટ ઉપર અસર થાય એ રાજ્યદારી બાવના ૧૯૦૫-૬ ની સ્વદેશી હીલચાલમાં હતી. હાલની હીલચાલમાં એ બાવના પ્રધાન નથી, અને તેથીજ ન્યારે હાલના સ્વદેશીની જોડે પરદેશી કાપડના અધિકારની હીલચાલ છે ત્યારે પ્રથમની સ્વદેશીમાં, સ્વદેશી હીલચાલ જોડે બ્રીટીશ માલના અધિકારની હીલચાલ હતી. રાજકીય સ્થતિ તરીકે અધિકાર-ચોગ સ્વદેશીની સાથે અગત્યનો છે એમ લોકમાન્યે કેસનીમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

રાજકીય ઉન્નતિ માટે લોકનગરૂતી કરવી એ મુખ્ય હેતુ હોવાથી, ધાર્મિક અને ઐતિહાસીક બાબતોને પણ મદદમાં લેવા સારું લોકમાન્ય ગણપતિ પૂજનને નવું સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપી શિવાજી મહારાજની જયન્તી ઉજવવાની નવી પ્રથા મહારાષ્ટ્રમાં શરૂ કરી. મહારાષ્ટ્રમાં બાદરવા માસમાં ગણપતી પૂજન ઘેરે ઘેર થાય છે પણ સાર્વજનિક પૂજનની કલ્પના, ઘણા માણસોને ભેગા લાગી સામાજિક બાબ ઉત્પન્ન કરવાને ઘણી મદદરૂપ થઈ પડે છે. તેમજ લોકોને પોતાની શક્તિનું બાન કરાવવા માટે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક પુરોણું સ્મરણ કરાવવાની પણ જરૂર પડે છે. મહારાષ્ટ્રનો સ્વાભિમાન-તમામ મહારાષ્ટ્રીઓનો સ્વાભિમાન નગરૂત કરી શકે એવી થી શિવાજી મહારાજ સિવાય બીજી કયી ઐતિહાસીક વ્યક્તિ છે? શિવાજીના વખતમાં મહારાષ્ટ્રમાં પરકીય અમલ હતો તેની સામે લડત ચલાવવામાં જે શૌર્ય, આપભોગ, એકપ, વિશેરે સદૃશ્યોનો જરૂર હતી તેવાજ સરકુણે નવીન સંજોગોમાં લોકોમાં ઉદ્દીપન કરવા માટે શિવાજી સિવાય બીજી કયી ઐતિહાસીક વ્યક્તિ સ્ફુરતી રેડી શકે? ગણપતી ઉત્સવ અને શિવ-જયન્તી-ઉત્સવ એ મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ થયા છે. એ બને ઉત્સવો ઉપર સરકારની કૃપાદષ્ટિ ઘણી વેળાએ થઈ છે પરંતુ તે જોસથી હજી પણ ચાલે છે અને લોક જનગૃતિનું મુંઝવે કામ કરી રહ્યા છે.

રાજ્યદારી ઉન્નતિ માટે લોકમાન્યનું છેલ્લામાં છેલ્લું મહત્વનું કાર્ય હોમરૂલ લીમની સ્થાપના એ હતું. 'Home rule is my birth-right and I shall have it' એ મંત્ર ઘેરે ઘેરે પહોંચાડવાનું કામ વ્યવસ્થીત રીતે કરવાનું પહેલું માન લોકમાન્યનેજ ઘટે છે. આ વખતે પણ સરકારી અધિકારીઓની લોકમાન્ય ઉપર મહેરબાની થવાનો વખત આવ્યો હતો પરંતુ બ્રીટીશ ન્યાયદેવતા કેવળ આંધળી નીવડી નહોતી. લોકમાન્યનું વિધાયતનું ડેપ્યુટેશન અને શીરોલ કેસની લડત એ તો એટલા તાત્કાલિક બનાવો છે કે તે બાબત કશું દેખવાની જરૂર પણ નહિ હોય. એ તમામમાં એમનું અહમ ધૈર્ય, એમનો સ્વાર્થસાગ, ચિવટપર્ણ એ શુણે પુરેપુરી રીતે જણાઈ આવે છે.

અમૃતસર ડેંગ્રેસ વખતે હાલના મુધારા વિશે તેમનું ધોરણ તેમની રાજદારી દીર્ઘદષ્ટી (Political insight) સારી રીતે બતાવી આપે છે. પરંતુ તેની સાથેજ એ મુધારાઓનો ત્યાગ કરવા એ તૈયાર નહોતા પરંતુ તેનો લાભ લઈ તેના વડેજ સામાજીકને હંકેશવાની તેમની સલાહ તેમની રાજ્યદારી હીલચાલની પદ્ધતિ બતાવી આપે છે.

લોકમાન્યના જીવનના ઘણા પ્રસંગો આંખ આગળ ખરા થાય છે. તેમના ખાનગી આચરણની પવિત્રતા, તેમનું શીક્ષ એ રાજ્યદારી સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં પણ નીસરી રાકાય તેમ નથી. છતાં પણ વખતના અગાવે અને પ્રસંગને અનુસરી વધારે ન કહેતાં કલકત્તાના

“તે દે માતરમ્” પત્તા શબ્દોમાં તેમના જીવન સંદેશનું આત્મ આપી મહાદેવ બાપજી પુરૂં કરે છે.

“You have fulfilled your mission. You have taught your people to bear tortures rather than deny their country; you have startled the deep slumber of false opinions, you have thrilled a pang of noble shame through callous consciences. And into the next age, if not into your own, you have flashed an epidemic of nobleness. What else have patriots, heroes and martyrs done?”

ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર.

અંત્યજ્ઞે સમ્બન્ધે પ્રશ્નોત્તર.

—:૦:—

સ. લોકો અંત્યજ્ઞે શુંને કહે છે ?

જ. જે કાકુ કાકે છે તેને. જે મુવેલાં ઠોરનું માંસ ખાય છે તેને. જે મુવેલાં ઠોરનાં ચામડાં સાફ કરે છે તેને.

સ. આ દોષો એવા છે કે તેથી તેમને અસ્પર્શ્ય ગણવા ભેજી ?

જ. ના.

સ. કારણ ?

જ. મેલું કાઢવું એ મંદુ કામ છે પણ તેથી માનુસ સ્વચ્છ ન જ રહી શકે તેવું નથી. માલ્લો પોતાનાં નાનાં બાળકોનું મેલું, આપાઓ દીંચોલું મેલું કાઢવા છતાં, અને શાકભાજી સોલ દિવસ ગંદકી ચૂંધે છે છતાં સાફ રહી શકે છે. મેલું કાઢવાનું કામ શરીરનું છે અને તેથી શરીર સાફ કરતાં મેલું કાઢવાથી લાગેલી ગંદકી દૂર થાય છે. મેલું કાઢવાનું કામ સમાજસેવાનું છે અને તે અત્યંત કઠિન કામ હોવાથી મોટી ઉંચા પ્રકારનું કામ છે. ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની સમાજ સેવા કરનારને તેની નેવા જલ્દ અસ્પર્શ્ય લેખવામાં પાપજ થાય છે. જે કામ સમાજરક્ષણ અર્થે છે, જે કામ ન થાય તો સમાજમાં અત્યંત ભયંકર રોગો શરી નીકળે તે કામ કરનારને અંત્યજ્ઞ ગણવામાં અન્યાયાર જ થાય છે. નીતિની દૃષ્ટિથી દેલકું કામ કરનાર પણ વિરક્તારને પાત્ર નથી પણ ઘુલ્લા પાત્ર છે, તે સમાજ માટે ઉંચામાં ઘણું સેવા કાર્ય કરનાર તરત્કાર પાત્ર-બહિષ્કાર પાત્ર ઘડી જ ન શકે. આખી આલમમાં જે સવળા કાકુ એક અથવા બીજી રીતે કાઢી રહ્યા છે તે બધાનું અસ્પર્શ્યત્વ આપણે ન સ્વીકારીએ અને ન આચરીએ ત્યાં સુધી તો અંત્યજ્ઞ પ્રત્યેની આપણી નીતિ અને વર્તન પૂર્ણ પાપમયજ છે. દુનીઆના અંત્યજ્ઞે અને તેની જેવાઓના ત્યાગથી, અસંગતતા વિનાસને બદલે આપણેજ વિનાસ છે.

મુએલાં ઠોરનું માંસ ખાવું તે ખરાબ છે. જનવરની કિંસા કરીને ગેળવેલું માંસ ખાવું

તે તેથી પણ ખરાબ છે. મુઝેલાં જનવરના માંસમાં અને મારી નાખેલા જનવરના માંસમાં દાકતરોએ ખાસ ભેદ પાડ્યા જાણવામાં નથી. મુઝેલાં દોરતું માંસ ખાવામાં રોગો થવાનો જે ભંડવ છે તેજ સંભવ મારેલાં પ્રાણીનાં માંસ ખાવામાં પણ છે. પણ તે પાપ તો મુસલમાનો કરે છે, પારસીઓ કરે છે, યુરોપીઓ કરે છે, ખ્રિસ્તિયોમાં, ખારવા, ડોળી, ગરાસીઆ, અને બીજી નાતો જેને તેરતાંસળી કહે છે તે પણ કરે છે. તે બધી નાતો અસ્પર્શ નથી થઈ, નથી ગણાતી ત્યાં સુધી અંત્યજને અસ્પર્શ શી રીતે ગણી ચકાવ? બીજા માંસાહારીઓને અડીએ, તેમની સાથે વેપાર કરીએ, અને અંત્યજ માંસાહારીઓને દૂર રાખીએ તેમાં કેટલી અધમતા છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

મુઝેલાં દોરનાં ચામડાં સાફ કરનાર અને રંગનાર લોકોને અસ્પર્શ ગણીએ તો પછી મોઝીને આપણે કેમ અસ્પર્શ નથી ગણતા? તેઓ પણ ચામડાં ચૂંથનારાઓ છે તેથી તો તેમણે ચમારોનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. દાકતરો ચામડાં ચૂંથ્યા કરે છે. પોસ્ટ મોર્ટમ—Post Mortem. કેસમાં તેઓ બીજું શું કરે છે? પ્રશ્ન વિખતે પણ ચામડાં ચૂંથવા પડે છે.

મેહું કહ્યું તેમાં પાપ નથી, મુઝેલાં દોરતું માંસ ખાવું તેમાં દિંસા નથી, ચામડાં સાફ કરવામાં તો પાપ નથી અને દિંસાથે નથી. એ ત્રણે વાનાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મેલાં છે, એ ત્રણે વાનાંથી આણુસને શારીરિક અને આધ્યાત્મિક નુકસાન થાય એમ માની લઈએ તો પણ તેથી તેણું કરનારને અસ્પર્શ લેખી તેને દૂર ફેંકી દેવાથી તેમને કરી લાખ કરી ચકારો નહિ અને સમાજ તો કૃત્તની ગણાશે, ચોરી, મઘપાન, માંસાહાર, બિચાર, અસત્યાચાર અને અસત્યાચાર અંત્યજના કામ કરતાં લાખો ગણાં ખરાબ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સર્વમાં પાપ રૂપ છે. એવું કરનારનો સમાજ બદિષ્ઠાર નથી કરતી, પણ એવું કરનારને સુખારવા સમાજ યથા શક્તિ મથે છે તેમજ અંત્યજની બાબતમાં કરવામાં શુદ્ધ ધર્મ છે, ખાપ છે. બધું કરમાં બધું કર પાપ સમાજનું ક્ષેત્રનું વ્યવહાર સ્ત્ર યદ્ય પણું છે, બાર દાવાનગી જેવો વ્યાખ્યાયાર તેને મન હિસાબમાં નથી, મઘપાન અને માંસ ભક્ષણ તેને મન સાધારણ થાપ પડ્યાં છે. પરંતુ અંત્યજ સ્પર્શ તેને બારેમાં બારે પાપ લાગે છે. મેહું કહ્યું, દગાખાત વેપારી પેટે બીજાને ઠગી લેતો નથી, વ્યભિચારી પુરુષ પેટે પાત્રિત્ય ઉપર કુહાડો મારતો નથી, માંસાહારી પેટે મૂકે પણ પ્રાણીઓનાં ગળાં પર છુરી ચલાવતો નથી, અને મઘપી પેટે વિવેક ભટ્ટ અને અંધ યુનો નથી શીવભટ્ટ મનુષ્ય કદિ પણ આત્માને પામી શકતો નથી. આટલું કહ્યું આત્માને ન પામી શકે એવું કાંઈ ચાલે લખ્યું નથી. મહારોએ આત્મગાન પ્રાપ્ત કર્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળ્યા આવે છે. શિવરહિત પુરુષે આત્મ જ્ઞાન મેળવ્યાનું એક દૃષ્ટાંત મળી શક્યું નથી.

મ.—પણ હિન્દુ ધર્મમાં અંત્યજને અસ્પર્શ માન્યા છે તેનું શું?

જ.—હિન્દુ ધર્મમાં અંત્યજને અસ્પર્શ માનવામાં આવ્યા હોય તો તે ધર્મ નથી ખરો ધર્મિંગ છે. ધર્મના નામને તે પાપ ન દોષી શકે. ધર્મમાં એવું કશું માનવામાં આવ્યું નથી. ઉત્તરું હિન્દુ ધર્મના મહાત્માઓએ પોતાના જીવનમાં પોતાની જાને અંત્યજોની સાથે વ્યવહાર કર્યો છે, અંત્યજને ત્યાં જોજન લીધું છે અને અંત્યજને સરખાવે રક્તિ ખાખી તેમની અસ્પર્શતા વિરુદ્ધ ધણીવાર ઉજોરા કર્યો છે. બુદ્ધ, નાનક, સખાર.

એકનાથ, અને નરસિંહમહેતાનાં જીવનચરિત્રો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શાકીયસ તો ચમાર હતા. આ મહાત્માઓનાં દષ્ટાન્તો લોકો પોતાને માટે સ્વીકારવા નથી અને કહે છે એ તો મહાત્માઓ; એ તો એમ કરે, પણ અમારાથી કાંઈ એમ થાય ? આમ કહી લોકો અંત્યજ્ઞેની સાથે પોતાના મહાત્માઓને પણ મૂકે છે અને અંત્યજ્ઞેને અસ્પર્શ્ય ગણતાં જાણે-અજાણે મહાત્માઓને તથા તેમના ઉપદેશને પણ અસ્પર્શ્ય ગણવાનું પાપ કરે છે. ખરે હિન્દુધર્મતત્વનો છે. બહારના આડંબરનો નથી. અસ્પૃશ્યતાથી હિન્દુધર્મના તત્વને દાનિ પડેલી છે, કારણ કે સમાજનો ધર્મ આડંબરનો છે. શાસ્ત્રોમાં અંત્યજ્ઞેને અસ્પર્શ્ય કહ્યા છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે, કેટલાક સ્મૃતિઓના આધારે. ટોકો છે. કાષ્ઠપિણ્ડ ધર્મ સંત્યસિદ્ધાન્તને આધીન હોઈ શકે. તે ધર્મના જૂઠાજૂઠા કાળે લખાએલા પુસ્તકોને નહિ. સંત્યસિદ્ધાન્ત બુદ્ધિગમ્ય હોય છે. અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી નથી. એ તર્કથી વિરૂદ્ધ છે. જ્યાં નિર્મળ બુદ્ધિનું કિરણ પ્રકાશ નાંખી શકે છે ત્યાં શાસ્ત્રાર્થની ગરૂર નથી. જે શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી વિરૂદ્ધ છે તે માન્ય થઈ શકે નહિ. હિન્દુધર્મના શાસ્ત્રોમાંથી માંસાહારના સ્વીકારની અને પ્રચારની વાતો મળી આવે છે તેથી માંસાહાર ધર્મ્ય છે એમ બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી નથી. હિન્દુધર્મમાંથી પુનર્જન્મના અને દેરવચ્ચાના સિદ્ધાન્તો મળી આવે છે છતાં પુનર્જન્મ અને દેરવચ્ચાને બુદ્ધિગળ હલકાં અને ત્યાજ્ય ગણે છે. જે સ્મૃતિઓને, કાંકવામાં આવે છે તેમાંની કેટલી આધાર જૂત અને કેટલી નહિ એ એક મહાન પ્રશ્ન છે. જે કંઈ મંદસ્ત બાપામાં લખેલું છે તે શાસ્ત્ર થઈ શકતું નથી. એમ લખ્યે તો પંચતંત્ર નીતિનો અર્થ થઈ પડે. ખરી રીતે તો સ્મૃતિઓ, તે તે વખતના આચાર (રિવાજો) ની નોંધ છે. કાંઈ કાળે દેરાના લોકોએ કરેલી નોંધ શાસ્ત્ર બની શકેજ નહિ. સ્મૃતિઓ રિવાજોની નોંધ હોવાથીજ અત્યારના અને સ્મૃતિગણના જમાનામાં મહદ્ અંતર થઈ પડ્યું છે. અત્યારે જે પ્રચલિત રિવાજોની નોંધ લેવામાં આવે તો તે એક નવીનજ અને વિચિત્રજ સ્મૃતિ બને. હિન્દુધર્મને અને અસ્પૃશ્યતાને લેવા દેવા નથી. અસ્પૃશ્યતા એ એક સમાજને ફાઈવે પેસી ગયેલો કનિક રિવાજ છે. એ રિવાજ જ્યારે આપણને અધર્મ્ય લાગે ત્યારે આપણે તે દેશી રાજીએ છીએ. એ રિવાજ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તેનો વિચાર આપણે આપણી વિવેકબુદ્ધિથી કરવાનો છે; શાસ્ત્રના જડ વચનોથી નહિ. આપણી બુદ્ધિ આપણને શું કહે છે ? જ્યારે વિદેશીઓ સાથે આપણા મૃગજીવ થઈ ગયો છે, જ્યારે તેમની બાંધા શીખવામાં, તેમના દેશોમાં ફરવામાં, તેમની સાથે વેપાર કરવામાં, તેમનાં ગળ્યનીચે રહેવામાં, તેમની પાસેથી ઉપજીવિકા મેળવવામાં લોકોને અડચણ નથી, ત્યારે તો પછી અંત્યજ્ઞેને અડચણમાં લોકોને અડચણ હોઈજ ન શકે. તેઓ અંત્યજ્ઞને ઓ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને ધરમાં સુધાં રાખે છે. બૌદ્ધધર્મમાં આજીવિકા, શુદ્ધ માર્ગ મેળવવી એવું ફરમાન છે. માંસ મધ લેનારા, શાંતિભેદની પ્રજ્ઞાલિકા વિનાના અને અંત્યજ્ઞેને ધરમાં રાખવાવાળા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ધર્મમાં રાખવા જેવા ગણવાવાળા સાથે સંબંધ રાખવો અને અંત્યજ્ઞેને ફર રાખવા એમાં કંઈ વિવેકજી રૂઢિની અંધતા છે એ વિચાર ઉઘાડો છે. ધર્મી રૂઢિઓનો આપણે આપણી મર્ખાઈ ગણી ત્યાગ કર્યો છે. આ રૂઢિ આપણી મર્ખાઈની સાથે સ્વાર્થને લીધેજ ટકી રહી છે. આપણે હવે દેશ સાથે મુસાફરી કરવા લાગ્યા સમાજોમાં, મહાસભ્યોમાં દેશો સાથે ખેસવા લાગ્યા,

ટેટાં આપણી રક્ષેના હાંકવાવાળા થયાં, યાજ્ઞોગ્યોનાં અને કોલેજોમાં ટેટાં મળુવા ગાળ્યા, ટેટાં ખ્રીસ્તી ધર્મ આપણા ઉપરી બન્યા; કમિ, કોમ, લોભ, મોહ, ગદ વગેરે ચિહ્નોથી ભરપૂર યદ આપણે ચોંકાસ બન્યા, છતાં આપણે હવે ક્યાં સુધી અન્યત્રને ધર્મ શાસ્ત્રને પહોંચે અસ્પૃશ્ય રાખશું? આપણી આ મૂર્ખાઈ અને અધમતા બનને નથી? પ્રભુના-પુત્રો વચ્ચે આવો ભેદ શી રીતે બની શકે તે બુદ્ધિની બહાર છે. આપણે હવે બુદ્ધિને કારે મૂકી અંધારા કુવામાં ક્યાં સુધી પડ્યા રહીશું?

સવાલ—પણ અંત્યજનેના અસ્પૃશ્ય મટાડવામાં મોટા, લાભ શો છે? એ લોકો અસ્પૃશ્ય રહે છે તેમાં આપણને શું નુકશાન છે?

જવાબ.—જ્યાં સુધી અંત્યજનેને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે ત્યાં સુધી હિન્દુધર્મ પર કાળું કલંક છે. હિન્દુ ધર્મ સાગર જેવો છે, ઉદાર છે, આત્માની વાતો કરે છે, સમાનતા ની ફિલસૂફી ગાય છે. એ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર એ સોનાની યાજ્ઞમાં લોહાની મેખ જેવો છે. એ મેખને લીધેજ આજ વર્ગે થયાં હિન્દુધર્મ આપણને ધર્મનું પુણ્યસ્થળ આપી શકતો નથી. એ મેખને લઇનેજ આપણી ધર્મબુદ્ધિ કલુષિત થઈ છે. એ મેખને લીધેજ અનેક ગણા વધારે અંત્યજનેનું દાસત્વ હિન્દને સ્વીકારવું પડ્યું છે. એ મેખને લઇનેજ ખ્રીસ્તી લોકો હિન્દુઓને ખ્રીસ્તી કરે છે અને એજ મેખને લીધે સમગ્ર હિન્દુજીવનમાં શુદ્ધિની હાનિ થઈ છે.

પ્રભુ હાથમાં ગજ ને કાતર લઈને ઉપર બેઠો છે અને સપજાને સરખો ન્યાય આપે છે. પોતાનાજ ધર્મબંધુઓને અસ્પૃશ્ય ગણનારાઓને બાજુ ખરેખરી અસ્પૃશ્ય દયામાં રહેવું પડ્યું છે. જે હાલ આપણે અંત્યજનેના ક્યાં છે તેજ હાલ પ્રભુએ આપણા પોતાના થવા દીધા છે. હિન્દમાં અને ખાસ કરીને હિન્દ બહાર જઈને જુઓ તો જોશો કે બીજાને અંત્યજને ગણનારા આપણે તો આપણા અંત્યજને કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે બીજાઓની આંખમાં અંત્યજને છીએ. આપણી પદવી આફ્રિકાના રાહીઓ કરતાં પણ હલકી છે, એવું જોઈ જાતે અનુભવ્યું છે તે અંત્યજનેને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં હડહડતું પાપ માનશે. અંત્યજનેને અસ્પૃશ્ય મટાડવાથી આપણે સ્પૃશ્ય થઈશું, પવિત્ર થઈશું, ખરા હિન્દુ થઈશું, ખરા વૈષ્ણવ થઈશું આપણે આપણા અત્તાનમાંથી છૂટશું એટલે પ્રભુ આપણી ઉપર મહેરબાની કરશે. અંત્યજનેને અસ્પૃશ્ય મટાડવાથી મનુષ્ય જાતિનો એક ભાગ જે અત્તાન, મહિનતા, જડતા અને અસ્વ-મજાતજન્ય રોગોમાં સડે છે તેને તેમાંથી બચાવી શક્યું.

સવાલ—અન્યત્રનેને સ્પૃશ્ય ગણવાથી પણ તેઓ શું પોતાની ખરાબ રેવો છોડી દેશે? તેમના આતુર્વશિક સંસ્કારો ચાલ્યા જશે?

જવાબ.—હા, ચોક્કસ અંત્યજનેને સ્પૃશ્ય ગણવાથી તેઓ પોતાની ખરાબ રેવ છોડી દેવાનાજ. તેઓ અત્યાર સુધી ત્યજીએલા હોવાથી સારા ગાયારને જોઈ કે ભાળી શક્યા નથીજ. તેઓ મેલું કાંદનારા માટે હલકા એવી બાવના તેમનામાં આપણે હાલ વેલી છે તેથી તેઓ હલકાજ રહ્યા છે. સ્કેન્ડે તેઓ દુર્ગતિને પામ્યા છે. બ્યારથી તેઓ મનોભાવમાં દગી બગી થકશે ત્યારથી તેમના મનમાં એક જાતની સામાજિક ખાનદાની

જામશે. સમાજમાં ફરવા કરવાના હક્કના બદલામાં તેઓ સામાજિક આચારને માન આપશે. તેઓ પોતાનો ધર્મ સુધારશે, મેલું કાઢવાની રીતને વ્યવસ્થિત કરશે. મેલું કાઢવાના કામને એક ધર્મીજ ગણી કાઢી તે કામ કર્યા પછી પાછા સમાજની બીજી વ્યક્તિ પેઠે બીજા કાર્યમાં જોડાઈ શકશે. બીજી, સાતિએને ઉત્તરિતે માર્ગે, લગ્ન જવામાં આવે છે તેમજ અંસજન વગેરે પણ ઉત્તરિતે માર્ગે લગ્ન જવામાં આવશે. કેળવણી આપવાથી તેઓ ઉત્તરિતના માર્ગે જઈ શકશે. મેલું કાઢવું એ ખરાબ દેવ કે ધર્મો નથી. જો એ ખરાબ ધર્મો કે દેવ હોય તો મેલું થવા દેવું એ પણ એક ખરાબ દેવ કે ધર્મો છે. એમાં નીતિ વિરુદ્ધ કશુંપ નથી પણ કદાચ હોય અને તેમાં જો પાપ હોય તો જે મનુષ્ય એ ધર્મો ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત બને છે તેજ ખરા પાપી છે, અને તે ધર્મો જો તે નીતિ વિરુદ્ધ ન હોય અને પ્રમાણિકપણે કરવામાં આવે તો તે સારોજ છે. માંસાહારમાંથી તેમને અટકાવવા કે વધારે સ્વચ્છ રહેતાં શીખવવા એવો કેળવણીથી બની શકે છે. નેટલા ખારે તો હજી આખી હિન્દી પ્રજાના મોટા વર્ગને કેળવણી આપવી પડશે. અંત્યજ્ઞને પણ કેળવણી આપવાનું કાર્ય ઉભું છેજ. ખરાબ દેવો મોટે માણસને ત્યજ દેવો એ પાપ છે; તેને સુધારી પોતાની સાથેજ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો તેમાં પુણ્ય છે. આનુવંશિક સંસ્કારો કેળવણીથી બેરાક ચાલ્યા જશે જ. આનુવંશિક સંસ્કારોને કાઢવાની રીતિ દુનિયાને માન્ય ન હોત. તો કેળવણી આપવાનું કાર્ય શરૂ જ ન થાત. કેળવણીકારો કહે છે કે માણસનું જીવન ત્રણ ભાગતો ધડે છે:— આનુવંશિક સંસ્કારો, શુદ્ધ સંસ્કારો અને કેળવણી આપ્યાં કેળવણી સૌથી પહેલાં દરજ્જાને મોગવે છે, બીજા દરજ્જાને શુદ્ધ અને ત્રીજા દરજ્જાને અનુવંશ (hereditary) કેળવણીયા શુદ્ધ અને આનુવંશિક સંસ્કારોને છેદી શકાય છે. જો આનુવંશિક સંસ્કારો દૂર ન કરી શકાય એમ હોય તો પુનરુત્થાનનો અને ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્તજ ખોટો પડે અને માણસ એક વાર જે સ્થિતિમાં આપી પડે તેમાંથી મુક્તજ ન થાય. આનુવંશિક સંસ્કાર કેમ દૂર થશે એ વાક્યજ અભિમાનનું છે.

• સવાલ—કેળવણી આપવાથી ખરાબ દેવો દૂર કરવાનું અને આનુવંશિક સંસ્કારોનું જળા હાંપવાનું કરવા જતાં અંત્યજ્ઞે પોતાનો ધર્મોજ છોડી દેશે તેનું શું ? શું તમે પોતે અંત્યજ્ઞેનું કામ કરશો ?

જવાબ—આ પ્રશ્ન સ્વાર્થી છે. અન્યનું બહું કરતાં આપણને કેટલો લાભ કે હાનિ થશે તેનો વિચાર કેવળ અધર્મજ છે. એમાં બહું કરવાની વાત જ નથી પણ વેપાર બુદ્ધિ છે. અંત્યજ્ઞે ! કેળવણી આપી તેનું બહું આપણે કરીએ છીએ એવી આપણી માન્યતાજ ખૂલ બેરેલી છે, ખરી રીતે તો આપણે આપણું પાપજ ધોઈએ છીએ આપણે તેને સમાજ જ બહાર રાખ્યા છે. આપણે તેને એવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધા છે કે તેઓ કેળવણી લાઇ જ ન શકે આપણે અત્યારે આપણું પાપ ધોવા તેમને કેળવણી આપીએ તો આપણે તેમનું બહું કરવા કરતાં આપણું જ બહું કરવાના છીએ. આપણે અત્યારે આપણું પાપ ધોવા નીત્યજ છે, ત્યારે કેળવણીથી તેઓ તેમનો ધર્મો છોડી દેશે અને આપણું શું કાંઈ

તેનો વિચાર અર્ધ છે. તેમને સ્પૃશ્ય બનાવવાનો કે તેમને કેળવણી આપવાનો એવો ઉદ્દેશ નથી જ કે તેમને તેમના ધંધામાંથી બાદ કરવા. તેમનો ધંધો સ્વતઃ ખરાબ હોઈ શકતોજ નથી. તે ધંધાને જે દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે તેજ ખરાબ છે. તેમને કેળવણી આપી તેમનો ધંધો સારી રીતે કરવાનું તેમને શીખવવાનું છે. મેહું કાઢવાનો ધંધો સમાજમાં હજી ઘણો વખત રહેવાનો છે. એક વાર એ ધંધો નાશ પામશે જ અને સૌએ પોતપોતાના મેલાની વ્યવસ્થા કરી લેવી પડશેજ. પરંતુ તે દિવસોને વાર છે. અંત્યજને સમાજના અંગ છે અને તેથીજ તેમને અસ્પૃશ્યમાંથી છોડાવવા સમાજ પ્રયત્ન આદરે છે. આવા પ્રયત્નથી અંત્યજને સમાજ પ્રત્યેનું શ્રદ્ધા ચૂકવાનું નથી. અંત્યજને પોતાનો ધંધો છોડવાનો નથી પણ તે ધંધાને ઘાતરી સફાઈ આપવાની છે. છતાં કેળવણી આપતાં અંત્યજને પોતાનો ધંધો છોડી દે તો તે માટે આપણે તો તૈયારજ રહેવું જોઈએ. આપણે તેમનું ભણું કરવા નીકળ્યા પછી આપણને થવાના નુકસાનનો વિચાર કરવો નાહ જોઈએ, ખરી રીતે આપણને નુકસાન નહિ થાય પણ કાપડો જ થશે. કારણ કે એકતો માણસે માણસની સેવા ઉપર નભવું એ પરાધીનતા છે અને તેમાં વળી અંત્યજને જેવી સેવા કરે છે તેવી સેવામાં આનંદ અને મોટાઈ માનવી એતો પરાધીનતા સાથે અધમતા છે. અંત્યજને જ્યારે મેહું કાઢતાં બંધ થશે ત્યારેજ આપણે આપણી અધમતા પૂરેપૂરી બાજુનું ત્યારેજ આપણને ખગર પડશે કે એ કામ અંત્યજ વર્ગે કરવું જોઈએ એમ માનવામાં અને કરાવવામાં આપણે કેટલો ભયંકર અસાધારી કયો છે. તે વખતે શ્રેય કરવાની તમામ ક્રિયાઓમાં આપણે સુધારો કરવું, તે વખતે પાપખાનાં ઢવાં રાખનાં વગેરેનું ધોરણ રચવું તેજ વખતે પાપ, ગુલામી અને રોગોમાંથી આપણે કાયમને માટે બચી જઈશું. આવો સુંદર દિવસ આપણે અંત્યજને કેળવણી આપીએ તેનાથી આવે તો આપણે ખુશી થવા જેવું થશે!

શ્રી દ. મ. વિ. ભવન,

ભાવનગર.

ગિરિજાશંકર ભગવાનજી.

ટોચો.

—૦—

આંતરિક પ્રવૃત્તિઓનું મહત્ત્વ જાણ્યું છે, પરંતુ ટોચાનું જ્ઞાન એથી ઓછા મહત્ત્વનું નથી, ખરું પૂછે તો તેનાથી પણ એ વધારે મહત્ત્વનું છે, એક તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું છે કે, મનુષ્ય ટોચાનો સમૂહજ છે, આપણા જીવનન લગભગ ઘણાખરાં કાર્યો ટોચાથી થવા કરે છે, આપણા લોકોની રહેણી-કરણી આચાર-વિચાર, ખાનપાન વગેરે સર્વ ટોચા પર અવલંબિત હોય છે, મનુષ્યના જીવનમાં એવું કંઈ નથી કે જેનાપર ટોચાનો પ્રભાવ ન પડતો હોય, તેના કાર્યોમાં, મગજના વિચારોમાં અને હૃદયની ભાવનાઓમાં અધામાં ટોચાનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે.

જે ટોચાનું આદર્શ મહત્ત્વ છે. તેની તરફ શિક્ષકોએ અને મંત્રાઓએ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ખરી રીતે કેળવણી શી વસ્તુ ? આ જગતમાં જે ટોચાથી આપણા કામો વિધિપૂર્વક થવા કરે છે, તેની ટેવ પાડવાનેજ કેળવણી કહેવામાં આવે છે.

આંતરિક પ્રવૃત્તિને લીધે આપણે જ્યારે કોઈ ખાસ મંથોગમાં વિશેષ ધર્મ કરીએ છીએ, આપણે કોઈને કોઈ કામ જોઈ લીધું હોય તે પરથી તેનું અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, કાણુ કામો કરતાં અચકાઈએ છીએ, ટોચાથી પણ ખાસ મંથોગોમાં વિશેષ પ્રદર્શના કાર્યો કરીએ છીએ, સારે આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ અને ટોચામાં નિહાયત શો છે ? આંતરિક પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથીજ પેદા થાય છે; તેની ઉત્પત્તિ સ્વભાવિક છે. એવો મંથવ છે કે, જુદી જુદી આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ જુદે જુદે વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે સર્વ સ્વભાવિક હોય છે, અને ટોચા સ્વભાવિક હોતી નથી, તે અભ્યાસથી અધાય છે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે, લગભગ ઘણી આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ ચિરસ્થાયી હોતી નથી, અથવા થોડા વખત સુધી એ આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ રૂપાંતર ટોચામાં ન થવા પામે તો તે કદાચ વિલીન પણ થઈ જાય છે, તેનું મૂળસ્વરૂપ મોટા વખત પછી રહેવા પામતું નથી. એટલા માટે તેને ટોચાના રૂપમાં ફેરવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહિતર તે હુમ પ્રાય થઈ જાય છે.

આંતરિક પ્રવૃત્તિઓના કાર્યોમાં લગભગ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, તે જાણી જોઈને કરવામાં આવતાં નથી, પરંતુ પહેલાં પહેલાં કોઈ ટેવ પાડવા માટે જાણી જોઈને કાર્ય કરવું પડે છે, એવી ટેવ જ્ઞાનમૂલક હોય છે, ટોચા એ પ્રકારની હોય છે એક તો તે કે જે આંતરિક પ્રવૃત્તિઓનું વિકસ્વર થયેલું સ્વરૂપ છે, તેને આંતરિક પ્રવૃત્તિવાળી ટેવ લઈ શકાય, ખીજી એકજ જાણી જોઈને બનાવટી રીતે કરવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનમૂલક ટોચા કહેવાય છે.

એક ખીજી રીતે પણ ટોચાના સંબંધમાં વિચાર કરી શકાય છે, આખા શરીરમાં સૂક્ષ્મ મર્જીતવુંઓની જાણ પથરાયેલી છે, તે એ પ્રકારની હોય છે, એક દ્વારા કોઈ ખાસ વસ્તુ અથવા આંતરિક પ્રેરણાની સંવેદના અંગતમાં પહોંચે છે, મર્જીતવુંઓના અહેસા શરીરના જુદા જુદા ભાગો પર્યંત પહોંચે છે, અને પ્રવૃત્તિ કાર્ય કરી શકાય છે. જ્યારે આપણે એવાર વખત કોઈ રસ્તે અચીએ જઈએ છીએ, ત્યારે એ રસ્તેથી આવના જતા ઓઠી મુઠેરી પડે છે, પાંચ દશ વખત જતા આવવાથી બધી મુઠેરીઓ ફર કરી જાય છે, અને

પછી તેર આપણે આંખો મીચીને પણ સહજમાં જતા આવતા થઈ જઈએ છીએ, કંઈ આતમાં કોઈ નવા માર્ગે ગાડીઓને જતા આવવામાં કંઈક અડચણ પડે છે, પરંતુ ચોક્કસ વખત પછી રસ્તો બની જાય છે, અને પૃથ્વીના ધસારા ઓછો થઈ જાય છે, એવી રીતે શરૂઆતમાં આપણને કોઈ કામ કરતાં વધુ ધ્યાન આપવું પડે છે, કોઈ પ્રેરણાની સંવેદના મગજ પર થયા પછી ત્યાંથી હુકમ મળતાં અને આવશ્યક કાર્ય થતાં કંઈક વખત લાગે છે, પરંતુ તેજ કાર્ય વિશે જો કોઈ વાર પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય અને તેનો અભ્યાસ પડી ગયો હોય તો તેને કરવામાં ઓછો વખત અને ઓછું ધ્યાન આપવું પડે છે, અમુક સંયોગ ઉત્પન્ન થતાં અમુક કાર્ય ચાલુ છે, આપણે બૃહ હાથમાં લઈને શુભશુભ રીતે પગમાં ખેડેરી લઈએ છીએ, કેટલાકમાં લેતાંજ બટન ઉઘાડવાનું કાર્ય થવા મીડે છે, તેને માટે ખાસ વિચાર કરવાની અને ધ્યાન આપવાની જરૂર પડતી નથી, સાથે સાથે આપણે બીજાં પણ કેટલાંક કામો કરતા રહીએ છીએ, પરંતુ શું શરૂઆતમાં આ કામો એવી રીતે થયા કરતાં હોય છે ? નહિજ, તેને માટે આપણે વધારે ધ્યાન આપવું પડે છે તથા અભ્યાસ પણ કરવો પડે છે, આ કાર્યોના 'માર્ગ' શરીરમાં બની ગયો એને માટે મજબૂતતુઓનું કાર્ય શરીરમાં તૈયાર થઈ ગયું, આવીરીતે શરીરની સાથે ટેવેના બહુ માત્ર સંબંધ છે, ટેવેને બનવા માટે શરીરમાંના મજબૂતતુઓ દ્વારા સંવેદનાનો આવવા જવાનો રસ્તો તૈયાર કરવોજ પડે છે.

આંતરિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંવેદનાને આવવાનો અને મગજમાંથી આદાઓને લખાનો માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે બનેલો રહે છે, પરંતુ જ્ઞાનમુક્ત ટેવો 'માટે આ માર્ગ આપણે અભ્યાસ વડે તૈયાર કરવો પડે છે. આંતરિક પ્રવૃત્તિવાળી ટેવો એકદમ બની જાય છે, શરીરની પ્રવૃત્તિ પહેલેથીજ હોય છે, તે માર્ગને માત્ર મજબૂત બનાવવાનો હોય છે, એ પ્રવૃત્તિને લીધે એ કાળ સરજતાથી થયા કરે છે.

પરંતુ જે કાર્યો કરવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, તેને કરવાની ટેવો પાડવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો પડે છે, આ વાત સરળ નથી, અને માટે આપણે કંઈક કશું સહન કરવું પડે છે, તો પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, બાહ્ય વસ્તુમાં શરીર કેમજા હોય છે, અને મગજ પૂરું ખીણું હોતું નથી, એ વખતે જો આંતરિક પ્રવૃત્તિવાળાં કાર્યોને પણ પોષણ મળ્યું હોતું નથી તો તે સ્થાયી રહેવા પામતાં નથી, શારીરિક, માનસિક અને બાવનાત્મક ટેવો પાડવી એ આપણા હાથમાં છે, બાજીને કંઈક વસ્તુઓનો અનુભવ કરાવવો એ પણ આપણા હાથમાં છે, બાજીને મન અને શરીર પર પણ થોડો ધણો પ્રભાવ આપણે ખાડી શકીએ છીએ, મન અને શરીર કેટલીક રીતે તો ઇચ્છાનુસાર વર્તનાર છે, એથી શિક્ષક અને સંસ્કારક શત્રુની જવાબદારીનો ખ્યાલ કરી શકે છે, એ વાત ખરી છે કે, બધા સંયોગોને સ્થિર કરવા એ તેના હાથમાં નથી, અને એથી કરીને બાજીને ફરી એ વડાવવી અને ફરી ન પાડવી એ તેઓ બરાબર જાણી શકતા નથી, તેણે જે થોડું મળ્યું કંઈ તેઓના તાગમાં છે, તેજ કાર્ય મદદરતું છે, તેજ ખરેખરી કેમવળી છે, અને તેને માટેજ શિક્ષક જવાબદાર છે, જેથી ટેવોથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિને લાભ ખેંચી એવી ટેવો પાડા રી અને જેવી

ટેવોથી જાનેને તાનિ પડેએ એવી ટેવો ન પડવા ટેવી એજ શિક્ષકની અને સંરક્ષકની કરજ છે; ટેવો માત્ર સાચીરિક્ત હોતી નથી. પરંતુ શુદ્ધિ સંગ્રામી અને ભાવના મંજૂરી પડુ હોય છે, અને તેની જવાબદારી પણ શિક્ષક અને સંરક્ષક બન્નેપર અવલંબી રહેલી છે.

શિક્ષણ શાસ્ત્ર વેત્તાએએ ટેવો પાડવાના સંબંધમાં કેટલાએક નિયમો બતાવ્યા છે, પહેલા નિયમનું દિગ્દર્શન ઉપર કરાવવામાં આવ્યું છે. જ્યારે ટેવો પડી હોતી નથી અને જ્યારે સારી તેમજ મન કામળ હોય છે, ત્યારે આ વાતનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ કે કેવી કેવી ટેવો પડાવવી જરૂરની છે, આ કાર્યમાં વિવ્રમ કરવાથી કામ મારું જાય છે. એકવાર અંતુક પ્રકારની ટેવો પડી જાય છે પછી તેને કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરવો ઘણો અધરો થઈ પડે છે, જ્યારે ઉમ્મર પાંચ ગઢ હોય તેમજ સારી અને મન પરિપક્વ બની ગયું હોય ત્યારે આ કામ અશક્ય તો નહિ પરંતુ કઠણ તો અવશ્ય થઈ પડે છે, એમાં વધારે ઉનાવળ પણ કરવી જોઈએ નહિ, ખરી રીતે ટેવો સમયોચિત બનવી જોઈએ, જે વાતની સંભાવના આશ્વ વધમાં હોતી નથી તે વખતે તે બનવી મુશ્કેલ છે, તેમ એવી આશા રાખવી એ પણ અર્થતીત છે. બાળક જે કંઈ કરે છે બધું વિચારપૂર્વક હોતું નથી, બાલ્યાવસ્થામાં બાળકને વિચાર કરવા માટે શક ન જોતાં સીધી સીધી આજ્ઞા કરવી એજ 'સારી વાત છે બાળક પોતાનું સાઈ નરમું વિચારી શકતું નથી. તેની પાસે તો કામજ કરાવવું' સાઈ છે, અને તેથીજ સાઈ કામ કરવાની તેની ટેવ બંધારો, અને આગળપર તે મોટી ઉંમરનું ચતાં પણ સર્વ કાર્યો શુદ્ધિપૂર્વક કરતાં શીખે.

બીજો નિયમ એ છે કે, કાઢ ટેવ પાડવા માટે બાળકમાં કિસાહ જાગ્યું કરવો જોઈએ, કંઈ, નિંદા અને હાસ્યવડે પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કાર્ય તરફ વળી જાય છે, પરંતુ માદ રાખવું જોઈએ કે તેનું કાર્ય સાધવા પુરતીજ મનસ્વ હોવી જોઈએ, કુદરતની રીત પણ એવીજ છે, કાઢ આવશ્યકતાની પૂર્તિ પણ આવી પ્રવૃત્તિઓથી થાય છે તેથી માનુષ્ય પડે છે કે બાલકમાં કાર્યશક્તિ છે. કમવણીનું ધ્યેય એ હોયું જોઈએ કે, કાઢ કાર્યની સિદ્ધિ વાસ્તે આ કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.

ત્રીજો નિયમ એ છે કે પોતાના નિશ્ચયપરજ ૬૬ રહેવું જોઈએ, તે એકવાર ચિચિલ થઈ ગયો તો કામ ભગડી ગયું સમજવું, કાઢ ટેવ પડતા ક્ષણમાં ચિચિલતા આવવીજ ન જોઈએ, 'ચાલો, આજ આ પી લઈએ, કાલ નહિ પીઈએ' એમ કહેવાથી કામ સરકો નહિ, 'એક્ય ખાલા' નામનું મરાઠી નાટક છે, તેમાં જતાવવામાં આવ્યું છે કે એકજ ખાલાથી કેટલું અધઃપતન થવા પામે છે. મિત્રોને 'એકવારનો જ' આગ્રહ માન્ય કરીને કેટલાએ લોહા હમેશને માટે બગડે છે, તે એકજવાર ખરી રીતે ઘણી મદદની વાર છે, તેને જો તમે તમારા હાથમાંથી જવા દીધી તો તમારું ધ્યેય અવશ્ય નીચે પડી જશે. સંસ્કાર અને શિક્ષણ એ આ બાબતમાં ખાસ કરીને સખ્ત બનવું જોઈએ, નિયમનું એક વખત કરવામાં આવેલું હક્કપન પણ ઘણું થઈ પડે છે, ટેવ પડવા પછી કાઢ કાર્ય પણ અજા તેમજ ત્યારે ત્યારેક તો સ્વીર્નદ્યદ બની જાય છે. ખરાબ ટેવો પડવા પછી તેને

ખસેડવી ઘણી અધરી થઈ પડે છે અલગત ! દેવો પાડવા માટે તેને તેજ કાર્ય વારંવાર કરવું પડે છે. એમાં વખત લાગે છે. પરંતુ એકવાર દેવ પડી ગયા પછી વખત અને કષ્ટો અચાવ થાય છે.

એક વાત વળી ફરીથી કહેવી જરૂરની છે, દેવોની ધમારત મોઝ્ય આંતરિક પ્રવૃત્તિઓને પાયાપરજ તૈયાર કરવી જોઈએ. આંતરિક પ્રવૃત્તિવાળા દેવો જલદી બંધાય છે. કેમકે તેને માટે વખત ઓછો મળે છે, સ્વભાવ એ દેવોના સમૂહ જ છે. અમૂક સંયોગમાં અમૂક કામ કરવાને 'સ્વભાવ' કહેવામાં આવે છે, અને તેજ દેવ છે, મતલબ કે આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ સ્વભાવનું મૂળ છે, એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાવસ્થાની કેળવણી ઘણી મહત્વની છે.

દેવોની મહત્તા ઉપર બતાવવામાં આવી છે, તેથી પ્રત્યક્ષ જણાતો ચો લાભ છે એ બતાવી દેવોપણ જરૂરનો છે. પહેલ વહેલાં તો જે સાયકલ પર બેસવાનું શીખે છે તેને ઘણી મહેનત પડે છે, સાયકલને લગતાં દરેક નાના મોટા કાર્યપર તેને ધ્યાન આપવું પડે છે, કેટલા વખત પછી અભ્યાસથી તે કામ એટલું સરળ થઈ જાય છે કે, સાયકલ હાથમાં હોય છે અને ધ્યાન બીજી તરફ હોય છે અને બેસનાર તે પર હોનો થાય છે અને બેસી જાય છે, છતાં તે તો ચાલ્યાજ કરે છે. આવી રીતે વખત અને કડાકટનો બચાવ થાય છે, એ લાભ સાધારણ ન ગણાય, કદાચ જો આવી દેવ પડી ન હોય તો તે એક ક્રિયા સાથે બીજી ક્રિયા પશુ જરી રાખી શકતો નથી. દરેક કાર્ય માટે જુદો જુદો વખત નીમવો જોઈએ, એમ કરવાથી ઘણાખંડા કાર્યો એટલા બધાં સરળતાથી અને અલ્પ પ્રમાણે સમી શકાય છે, સાધારણ કામો આપણે દેવોને લીધે ઓછી મહેનતે અને ઓછા વખતમાં કરી શકીએ છીએ, એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે કોઈ કામ સારી રીતે કરવું હોય ત્યારે તો તેને માટે દેવ પાડી દેવી જોઈએ, જ્યાંસુધી દેવ પડે નહિ ત્યાંસુધી કોઈ કામ સરળતાથી થઈ શકે નહિ,

સારી રીતે વાંચવું હોય તો એવી દેવ પાડી દેવી જોઈએ કે વાંચનાંની સાથે તેના ઉચ્ચારણો કરવા માંડીએ, અર્થાત્ તેને માટે ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર રહે નહિ, પહેલ વહેલાં જ્યારે બાળક કોઈ બાપા શીખે છે ત્યારે તેની તરફ ધ્યાન આપવાથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજ શકાય તેવી છે. ક્રમશઃ બગેલા ગજોલા લોકોને એવી દેવ પડી જાય છે કે, તેઓને વાંચતા લખતા લેશ માત્ર પાત્ર પરિચય પડતો નથી, ફક્ત જ્યારે કોઈ નવો શબ્દ આવે છે ત્યારેજ અટકવું પડે છે. અને ફરીથી વાંચવાની જરૂર પડે છે, આવી દશ સ્વચ્છતા, ઉદ્યોગપરાયણતા માતાપિતા અને એમ વગેરે સદૃશ્યો માટે પશુ છે. તેથી સારી સારી દેવો માટે નૈતિક સંસ્કારો બાળપણથીજ પાડવી પડે છે.

આવશ્યક દામણ શાહ.

ભૂત.

(કવિયર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના એક લેખ પરથી.)

૪૬ દેશનાયકના અંતકાળ વખતે સમસ્ત દેશ કળકળી ઊઠ્યો. ૪૬ પાસે એકઠા થઇ સોડો કહેવા લાગ્યા, " તમારા ગયા બાદ અમારી શી દશ થશે ? "

આ વચનો સાંભળી તેના મનમાં પણ દુઃખ થયું. તેણે વિચાર્યું, " અરેરે ! હું ગયા પછી દેશને શાંત રાખશે કોણ ? "

પરંતુ મરણને અટકાવવા જેટલી શક્તિ તેનામાં નહોતી. દેવતાને દયા આવી, તેમણે કહ્યું, " એમાં ચિંતા કરવા જેવું શું છે ? તમે ભૂત થઇને તેમને માથે ચઢી બેસોને. મનુષ્યને મૃત્યુ હોય છે, ભૂતને તો મરણેય નથી. "

દેશવાસીઓને નિરાંત વળી, કારણકે ભવિષ્યને માનવાથી જ આવતી કાલને વિચાર કરવો પડે છે, પરંતુ ભૂતને માનવાથી કંઈ પણ વિચાર કરવો પડતો નથી; ભૂતને માનવાથી વિચાર કરવાનો બધો બોલ્લે તેને માથે નાખી શકાય છે. પણ ભૂતને તે માથું હોલું નથી, તેથી તેને કોઈને માટે માથાફટ કરવી પડતી નથી.

તોપણ સ્વભાવના દોષને લીધે જેઓ પોતાનું ભવિષ્ય પોતે જ વિચારવા નહિ છે તેઓનું બૂન અપમાન કરે છે. આ અપમાન છોડ્યું છોડાવું નથી, તેનાથી દર જાતે શકાય નથી, તેની સામે નથી ચાલતી ફરિયાદ કે તેનો નથી થતો ન્યાય.

સમસ્ત દેશનાં માણસો ભૂતમસ્ત થઈ આંખો મીચી ચાલવા લાગ્યાં, દેશના તત્ત્વ-જાનીઓ કહેવા લાગ્યા, " આ આંખો મીચીને ચાલવું એજ જગતની જૂનામાં જૂની ચાલ છે. આનેજ અદ્યતની ચાલે ચાલવું કહે છે. સહિના આરંભમાં આંખો વિતાનાં ફીટાણીઓ આ જ ચાલ ચાલવાં; જાડ, પાનમાં આંખે, પણ આ જ ચાલતો આભાસ મળી આવે છે.

આ વાતો સાંભળી ભૂતમસ્ત દેશ પોતાની પ્રાચીન સમ્મતાને અનુમત્ત કરવા લાગ્યો; તેમાંજ આનંદ પામવા લાગ્યો.

ભૂતનો નાયક એ જૂનીમાં જેલખાનનો દરોગો છે. આ ભૂતખાનાંની દિવાલ નજરે બેઈ સમજતી નથી. તેથી એ દિવાલ તોડી તેમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય પણ મૂકતો નથી.

આ જેલમાં હંમેશાં ધાણી ફેરવવી પડે છે, પરંતુ રૂપીઆભાર પણ નેલ નીકળતું નથી. તો પછી તેલનો વેપાર ચલાવવાની આશા જ શી રાખી, તેલને બદલે મનુષ્યનું તેજ નીકળી જાય છે. તેજ બહાર નીકળી જવાથી માણસો કંડોંગાર બની જાય છે. આમ થવાથી ભૂતનાં રાજ્યમાં નથી રહેવું આશિશ્ય, નથી રહેવું અર્થ, નથી રહેવાં વસ્તો; રહે છે ફક્ત બચાવક શક્તિ.

એ શાંતિનું પરિણામ કંઈ જોવું તેવું નથી. દૃષ્ટાંત લખ્યે તો બીજા બધા દેશોમાં જૂતનું રાજ્ય આરંભાતી જ માણસો આસ્થિર થઈ જૂત કાઢનાર-ભુવાની શોધ કરે છે, પરંતુ અહિં તો તે બાબતની ચિંતાજ નથી. કારણકે જૂત કાઢનાર ભુવાને તો આગળથી જ જૂતે વશકર્તા છે.

જો આ રીતે જ દિવસો વીતત, તો જૂતનાં રાજ્યથી કોઈને અસંતોષ થાત નહિ; અને ગર્વ કરી શકતકે આપણો બવિધ્યકાળ પાણેલ ઘેટાંની માફક જૂતના કબજામાં બંધા-એક છે, તે “જે” પણ કરી શકતો નથી, “મે” પણ કરી શકતો નથી, ફક્ત જ-મીનપર પડ્યો રહે છે; જાણે હ મેશને માટે માટીજ હોય નહિ.

પરંતુ નજીવો કારણસર મુશ્કેલી ઉભી થઈ. પૃથ્વીના બીજા દેશોને જૂત કબજે કરી શક્યું નહોતું. તેથી જૂતના કબજાની બહારના દેશો જેમ જેમ ધાણી ફેરવતા ગયા, તેમ તેમ તેલ નીકળવા લાગ્યું, તે તેલનો ઉપયોગ માણસોનાં લોહી વડે જૂતનું અધર બરવા માટે થતો નહિ, પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ બવિધ્યના રથના પેડાંઓને તેજ કરવામાં કરવા લાગ્યા. તે માટે તે દેશોનાં માણસો તઈન દરી ગયાં નહિ. તેઓ જમંદાર જનમતિ રાખી રહ્યાં.

આ તરફ દિવ્ય ઠંડકથી જૂતનાં સમગ્ર રાજ્યમાં નિદ્રાનાં હાલરડાં ગવાંવા લાગ્યાં: “ઝાજો ઝાજો હાં! હાં!!”

છોકરાંઓને નિદ્રા આવી ગઈ, છોકરાંનાં વડિલોને પણ ઉંઘ આવી ગઈ; આડોશી પ-ડોશી પાડાપાડોશીની વાત તો પૂછવી જ નહિ. ચારે તરફથી બરઉંઘની ઘોર જોશવા લાગી.

પરંતુ ‘મુસલમાનો દેશમાં આગ્યા.’

છંદ તૂટ્યો, છતિહાસનો નિયમ લંગડો થવા લાગ્યો. દેશમાંના ચિરોમણિ, ચૂસમણિને લોકો પૂછવા લાગ્યા “આમ કેમ થયું?”

તેઓ એકમત થઈ ચોટલી છટકાવતા છટકાવતા કહેવા લાગ્યા, “આમાં જૂતનો દોષ નથી, જૂતીઆ દેશનો પણ દોષ નથી, દોષ છે ફક્ત મુસલમાનોનો. મુસલમાન આવે જ કેમ?”

આ સાંભળી બધાં બોલ્યાં, “એજ ખરી વાત છે!” બંધાને અત્યંત શાંતિ વળી ગઈ.

દોષ ગમે તેનો હોય પણ ધરમાં જૂતના સિપાઈઓ ફરવા લાગ્યા, અને રાજ-મા-ગાંધર અજૂતના સિપાઈઓ ફરવા લાગ્યા; માણસોથી ધરમાં હાથું નહિ તેમ ધરની બહાર પણ નીકળાયું નહિ. એક તરફથી જૂતના સિપાઈઓ ‘કર આપો, કર આપો’ ની જોશ પાડવા લાગ્યા, અને બીજી તરફથી અજૂતના સિપાઈઓ ‘કર આપો, કર આપો,’ કહી લાઠીક કરવા લાગ્યા.

હવે પ્રશ્ન ઉભો થયો કે “કર આપવો શાવડે ?”

એ દરમિયાન ઉત્તર દાક્ષિણ્ય પૂર્વ અને પશ્ચિમમાંથી જુદી જુદી જાતનાં જીવજીવોનાં ટોળાંઓએ આવી અનાજથી ભરપૂર ખેતરો ખાલી કર્યાં, પરંતુ કોઈને ખાન ન આવ્યું. જમતમાં જેઓ હોંશિયાર ગણાતા હતા, તેઓ તેઓની પાસે આવવા ઈચ્છતા નહોતા, કારણકે તેમને પ્રાપ્તિ કરવું પડે એવી બીક હતી. પરંતુ હવે તેઓ અકસ્માત તેમની પાસે દોડી આવ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તેમની પ્રાપ્તિની બીક તો ક્યાંએ જતી રહી, શિરામણિ ચૂડામણિનાં ટોળાં પ્રાચીન પુસ્તકો ઉઘાડી કહેવા લાગ્યાં, “જેઓ હોંશિયાર નથી, તેઓ જ પવિત્ર છે; જેઓ હોંશિયાર છે તેઓ અપવિત્ર છે. માટે હોંશિયારી તરફ ઉદાસીન હતો, પ્રવુચ્ચમિષ્ઠ સુત:

આ સાંભળી બધાને બહુ આનંદ થયો.

તોપણ પેશે પ્રશ્ન તો જેમનો તેમજ રહ્યો, “કર આપવો શાવડે ?”

સ્મશાનમાંથી હવાના ઝપાટા સાથે તેનો જવાબ આવવા લાગ્યો, “આખરે દબને, ઇજ્જત દબને, ઈમાન દબને, છાતીનું લોહી દબને.”

પ્રશ્નમાત્રમાં હોય એ છે કે જ્યારે તે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેની સંખ્યા એક જ હોતી નથી. તેથી વળી એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠ્યો: જૂતનું રાજ્ય શું અનંતકાળ ચાલશે ?

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ હાલરડાં ગાતી ફાઈ, માસી વગેરેનાં ટોળાં કાનમાં આંગળીઓ ખોસી બોલાવા લાગ્યાં, “હાય, સત્યાનાથ વળ્યું ! આવો સ્વાસ્થ્યો અમારા બાપદાદાઓએ પણ સાંભળ્યો નહિ હોય, જો એમ થાય તો સનાતન નિદાનું શું થશે, તે સદૃશ પ્રાચીન-નવ્યમાં જમરણ કરતાં અતિપ્રાચીન નિદાનું શું થશે ?”

પ્રશ્ન કરનારા કહેવા લાગ્યા, “એતો સમજવું, પણ આ આધુનિક જીવજીવોની દોડદોડી અને આ લૂટારૂનાં ટોળાંનું શું કરવું ?”

ફાઈ માસી કહેવા લાગી, “એ જીવજીવોને લૂટારૂઓને કૃષ્ણનું નામ ઝંભળાવો.”

નવા લોહીવાળા ઉદ્ધત ચર્ધ કહેવા લાગ્યા, “જમે તેમ થાય પણ આ જૂતને તો નસાવું જ જોઈએ.”

જૂતનો નાયક આંખ લાલચોળ કરી બોલ્યો, “સુપ રહો ! હજી ધાણી બંધ પડી નથી.”

આ સાંભળી દેશનાં બાળકો સુપ ચર્ધ ગયાં, અને પાસે ફેરવી મહાનિદ્રામાં પડ્યાં.

સુદાની વાત એ છે કે જદ્દ નાયક જીવતા નથી તેમ સુવા પણ નથી, તેઓ તો જૂત થયા છે. દેશમાં તેઓ ઉચ્છવાસ કરતા નથી, તેમ છેડી રેતા પણ નથી.

દેશમાંના યોદ્ધાઓએ માણસો કે જંગલો દિવસનાં અજવાળામાં તો નાખકના બપોથી બોલી શકતા નથી, તેઓ ગંભીર મનપોર રાતે હાંથ જોડી કહે છે કે “સુરખી, હવે-પણ શું છોડવાનો વખત થયો નથી.”

જે જંગલ આપે છે: “અરે મૂર્ખ, મેં તમને પકડી રાખ્યા નથી, તેમ છતાં પણ મૂખ્યા નથી.” તમે મને છોડી દેશો તો હું પણ તમને છોડી દઈશ.”

તેઓ કહે છે: “સુરખી, તેમ કરવાથી અમને બીક લાગે છે.”

જે કહે છે: “એજ ભૂતની સત્તા.”

મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે.

કવિ ભટ્ટ નારાયણ અને વેણી સંહાર નાટક.

સંસ્કૃત સાહિત્યોદયમાં જે અનેકાનેક નાટક સુખનો પોતાની ઉત્કટ સુરભિવો વાચક બુગોતું મનહરણ કરવા સમર્થ નિવડ્યાં છે તેમાં વેણીસંહાર નાટક પણ પરમ પ્રસિદ્ધ છે. અધુના પણ તેનું અત્યંત આદરસત્કારની દૃષ્ટિથી દર્શન કરવામાં આવે છે અને અનેકશઃ હિંદનાં બિજા બિજા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે નિયત કરવામાં આવે છે. આવા એક નાટકનો અને તેના રચયિતાનો સ્વરૂપ પરિચય ભાગ્યેજ અનાવસ્થક ગણ્યારો. એ નાટક વીરરસપ્રધાન છે. લેખન શૈલી અને સંસ્કૃત ભાષા અત્યંત ઓળખ પ્રપૂર્ણ અને ઝડઝમકયુક્ત છે અને વીર રસને યોગ્યતાથી પ્રાદુર્ભૂત કરે એવી છે. એમાં હિંદુઓના પવિત્રતમ ગ્રંથ મહાભારતના સમ્રાજ્ય અને હથોળપર્વ પૂર્વેની સર્વ ઘટનાઓના રહસ્યનો પ્રકાશ થાય છે. આ નાટકમાં તે બિજા બિજા ઘટનાઓનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરાયેલું છે. હાલના વર્ષો પૂર્વેત આરણ્યમાં નિવાસ કરે એક વર્ષ અગાતવાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞાને જ્યારે પાંડવોએ વિનાશખલન સંપૂર્ણ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરી ત્યારે ન્યાયની દૃષ્ટિથી જોતાં તો દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્ય પુનઃ સમર્પણ અવશ્ય કરવું જોઈએ; પરંતુ અવિચારી, ઉન્મૂઝમ્મલ, સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણોની સાક્ષાત્ જીવંત પ્રતિમા સ્વરૂપ દુર્યોધને, ગીતા ગાયક, યદુસૈન્યનાયક, દેવાવતાર, શ્રી કૃષ્ણ આદિ મહાપુરુષોના સલાહસંપન્ન સંસ્થાપિત કરવાના અનેક પ્રકારના હથોળોની અવગણના કરી અને પોતાના આંતરવર્ગમાં મેત્રી ન કરી તેમજ પાંડવોને પણ સંકેત મુજબ તેમનું રાજ્ય પ્રતિનિવૃત્ત કરી તેમની પણ કૃષ્ણ દૃષ્ટિના સુધામય કટાક્ષનો ભોક્તા ન થયો. આ પ્રસંગ લખનેજ ઉક્ત નાટકનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે.

વેણીસંહાર નાટક ૫૨ અંકી છે. એના ઉપર એક બે પ્રાચીન રીકાઓ પણ છે. એનું પ્રથમ સંસ્કરણ શ્રી કેદારનાથ સંપાદિત “મગધુદાર સંસ્કૃત સીરીઝ” નામક પુસ્તકાવલિમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. એ પુસ્તક અધુના લભ્ય નથી. પરંતુ એમ

માનવામાં આવે છે કે કોષમાં એ પુસ્તક અન્ય પ્રાચીન દીકાની સાથે પુનઃ મુદ્રિત કરાવ્યું છે. એના પ્રારંભમાં એક સંસ્કૃત વાગ્મથી ભૂમિકા (Introduction) નું યોજન કરવામાં આવ્યું છે. સંપ્રતિ સ્વર્ગસ્થ મહારાજ એલ. જોર. વૈદ્ય સંપાદિત અને પુના નગરથી પ્રકાશિત વેણીસંહાર નાટકની પ્રત લખ્ય છે. એની સાથે જગદ્દર બદ્દ કૃત ટિપ્પણ, પ્રારંભમાં વિસ્તૃત ભૂમિકા અને અંતમાં તોરસ ઇ. આપવામાં આવી છે. આ પછી આના ઉપરથી અન્ય કેટલાક વિદ્વાનોએ એની આદિતિઓ કરાવી છે. જગદ્દરનું લખેલું ટિપ્પણ પુસ્તક પ્રકાશકને તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળી શક્યું નથી. એથી કેટલેકે સ્થળે એમાં અસંલભતાનો દોષ આવી ગયો છે, અને મૂળ પુસ્તકના પાકમાં પણ વિકૃતિ થવા પામી છે. ટિપ્પણકાર જગદ્દર બદ્દ, વ્યાકરણ, શબ્દકોષ ઇ. માં અત્યંત નિપુણ પ્રતીત થાય છે. એમણે મંથના અંતમાં પોતાના વંશજોનું જ વર્ણન કર્યું છે. તેના વાંચનથી જાત થાય છે કે, એમના કુટુંબ શુદ્ધમાં વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર અદિ સાત્ર શાખાઓમાંની પ્રત્યેક શાખામાં પરમ નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરેલા અને પારંગામી પંડિતો અસ્તિત્વ ધરાવી ગયા છે. એમાં એમણે પોતાની વિદ્વતાનું વર્ણન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે:—

येनापाठि कठोरगीतममत्तं वैशेषिकं संडनं ।

येनाधावि सकोपकान्यानिषहं तत्पाणिनीयं मतम् ।

छन्दोऽलंकरणं च शुद्धमरत्तं येनाप्यगावि स्थिरम् ।

तेनानेन जगद्धरेण कविना दीक्षा कृतं मुदा ॥

*

*

*

*

अमृतं यं रत्नघरो गुणीशो, नानागुणाढ्यादिमयनिकादपि ।

जगद्धरं तस्य कृतौष्यरंसीत्, पटोऽयमङ्गोवरटिप्पणोऽत्र ॥

એમના પિતાશીનું શુભનામ્નિધાન રત્નઘર હતું અને એમની પૂજ્ય માણશીનું નામ શ્રીમતી દમયન્તી દેવી હતું એ ઉપરોક્ત શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ પોતાના નામાન્તમાં ધર્મધિકારી અને બદ્દ ઇ. સંગ્રહોનો ઉદ્દેશ કરે છે અને તેથી કોષ દક્ષિણાત્મ દોષ એમ પ્રતીત થાય છે. એમનું નિવાસસ્થાન 'સુરામ' જણાવે છે જેનું સંપ્રતિ કયું અન્ય નામાનિધાન છે તે રહસ્યનો અધ્યાપિતવંત બદ્દ-રોષ થયો નથી. એ નામનો દક્ષિણમાં કોઈ કર્યો હોય અને તેને જ પ્રતિષ્ઠાસ્થાન 'નગર' ની ઉપાધિ સંલગ્ન કરી દીધી હોય તો તે જનવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. શીશુત મહારાજ જગદ્દર બદ્દે પોતાના અસ્તિત્વને સમયે વર્તમાન કોષ શકે કિંવા મંવતનો પણ અજ ઉદ્દેશ કર્યો નથી. આ પ્રકારની રીતિ આ દેશમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. પરંતુ ટિપ્પણમાં બોનદેવ વિરચિત 'સર-

સ્વતી, કંદાર્ભરણ' નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે એ ભોજ પછી કાશ્મીરક મહાકવિ જગદ્ગર-જેઓ ઇ. સ. ૧૩૫૦ માં થઈ ગયા- તેમના સમકાળમાં અવસ્થ થયા હોવા નોંધાયે. એમની લેખન શૈલી અને અન્ય કેટલાંક પ્રમાણો—અવસ્થા દુર્બળ પ્રમાણ—થી પુષ્ટિ મળે છે. ઐતિહાસિક સંશોધનમાં આવા પ્રકારનાં પ્રમાણો પ્રાયઃ પ્રમાણિત થયા કરે છે.

નવીન સમયના અને સંપ્રદાયના વિદ્વાન લેખકોની લેખનપ્રણાલી પ્રાચીનોની સાથે બહુધા સામ્ય રાખતી નહોવાથી, તેઓ વિરચિત ગ્રંથોમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ વિ-
ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વર્તમાન સમયના વિચારક અને સમાલોચક વિદ્વાન વર્ગનું એમ મનતઃ છે કે પ્રાચીન લેખકો જટિલ, નીરસ ઇ. ભાષાનો પ્રયોગ કરતા હતા અને નવીન એમનાથી વિશિષ્ટ વિદ્વાન યથા છતાં પણ પોતાની લેખનશૈલી અને વિષય વિવે-
ચન પ્રણાલીને સર્વાધ્યાય કરવાની એટલો, પ્રારંભ કરી શક્યા છે. વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેમ હોયઃ પરંતુ યઃકથિત પણ ભાષાના લેખને ગંભીર ભાવગમ્ય કિંવા સુષોધક કરવાનું કાર્ય વિશેષતઃ તેના લેખકના ભાષાજ્ઞાન ઉપર નિર્ભર રહે છે. જે જેટલા ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં કોઈ પણ ભાષાથી અવગત કંવા અભિજ્ઞ હોય છે તે તેટલા પ્રમાણમાં કોઈ પણ વિષયને તે ગિરામાં પોતાની સહજ પ્રવૃત્તિથી સમજી શકવા સમર્થ નિવડે છે. અન્યને માટે તે કઠિન થઈ પડે સંભવિત છે. એથી સમયનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ આ પ્રકારના વિષયો ઉપર પડવા છતાં પણ, કોઈ પણ પ્રકારની વિદ્વાનોની અભિશયિનું પરિવર્તન થઈ હોવા છતાં પણ, કોઈપણ વિદ્વાનની વિદ્વતાનો પરિચય તેની કઠિન કિંવા સરળ લેખનશૈલી ઉપર અવલંબિત નથી હોઈ શકતો; પરંતુ તે વિદ્વાનની વિવેચનશક્તિ ઉપર તેનું અવલંબન વિશેષ હોય છે. વાંચકોને આ તત્વનો પણ ઘણીવાર પરિચય થયો હશે કે ઘણાય લેખકોને જટિલ, કષ્ટકટુ, સમાસદીર્ઘ પદોના પ્રયોગો અત્યંત પ્રિય હોય છે. વળી ઘણાં તાત્ સાદી ભાષાના લેખનમાં જ પ્રસન્નતા આવે છે. એ ઉભય પ્રકારની લેખનવૃત્તિમાં વિદ્વતાનો પરિચય તો લેખકની વિવેચનશૈલી ઉપર જ નિર્ભર રહે છે. આ તત્વના પુષ્ટિપ્રમાણો અને સમર્પક દૃષ્ટાંતોનો ઉલ્લેખ અનાવશ્યક થઈ પડશે કારણકે એ પ્રકારનો જિહાવોક અને હસ્તગત વિષયથી સર્વથાપર હોઈ તેનું વિશેષ વિવેચન અપ્રસ્તુત કિંવા અસ્થાને થઈ પડવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. અસ્તુ.

કવિ શ્રી ભટ્ટ નારાયણ એક અત્યંત પ્રૌઢ વિદ્વાન હતા એમ માનવામાં આવે છે. એમની નાટક રચના શક્તિ—જલ અને પદ ઉભય—માં રસ ભાવો પૂર્ણ છે. વીરરસ પ્રધાન નાટક હોવાથીજ તેમણે ઝોજસ્વી રાખેલો પ્રયોગ કર્યો હોય એમ જણાય છે; જેના વાંચન માત્રથી જ હૃદયના અંતર્ગત ભાગમાં ઉત્તુંગ લહરી યુક્ત અને ઉર્મિયાળા વિભૂષિત વીરરસના એક પ્રકારના અપ્રતિમ ઝરણોનો પ્રારંભ થાય છે અને સગરત દેહમાં વિર રસનો સંચાર ઉત્પન્ન થાય છે. કશ્ચુરસના સર્વશ્રેષ્ઠ સંપાદક મહાકવિ શ્રી ભવશ્રુતિએ સ્વવિરચિત ઉત્તરરામ ચરિતમાં અને માલતીમાધવ આખ્યાનકોમાં જે લેખનશૈલીનું અનુ-

સરણ કર્યું છે તેજ રીતિના અનુયાયી મહાશય બદ્ધ નારાયણ હોય એમ જણાય છે. બહુધા નાટકોમાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં સંવાદન અર્થે વચાચોઅ અથ્થ કિંવા બૃહત્ વાક્યોના પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં પાંચ નેઈ શકે છે કે ભવચૂંતિએ માત્ર પ્રસંગ વશાતજ કવચિત્ કવચિત્ દીર્ઘ વાક્યોનો પ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ આ વેણીસંહાર નાટકમાં તો અનેકસમાસયુક્ત દીર્ઘ વાક્યોનો પરિચય થાય છે. આનું પ્રયોજન માત્ર એટલુંજ માનવામાં આવે છે કે વીર રસની આકૃષ્ટિને માટે આ પ્રકારના પ્રયોગનું સંયોજન કરવું પડ્યું છે. યજ્ઞાદિની નિર્વિદ્ય પૂર્ણાદિ માટે રાજા આદિશરે કાવ્યકૃષ્ણથી પાંચ વિગ્રોનું આદવાદ કર્યું હતું અને તેમને પોતાના રાજ્યમાં નિવાસરૂતિ કરવા માટે યોગ્ય જાગીરા અને ગૌપદાન કરવાનું યુક્ત માન્યું હતું. તે પાંચ દિગ્ગેમાં નારાયણ બદ્ધ પ્રધાન રથાને વિરાજે છે 'ક્ષિતીય વંશાવલિ' ચરિત્ર નામક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં વંદ્યુય નરેશના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તેમાં નિચો ક્ષિપ્રિતચક્રક દસ્યમાન હોય છે:—

કાવ્યકુળનારસમાનીતાનૂ દૂનેનાદિમપંચકાનૂ ।

વેદશાસ્ત્રેષ્વવગતાનૂ સર્વાસ્તેષ્વિદ્યારદાનૂ ॥

અલખિરનીના લેખથી વિદિત થાય છે કે એ સમયે કાવ્યકુળના નૃપાય પ્રથમ હર્ષવર્દન હતા જેમના સમયનો ઇ. સ. ૧૦૭ થી પ્રારંભ થાય છે. ચાઇનીસ પરિવાજક હુએનસંગે પણ આજ સમયનો સ્વમાત્રાગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાણ કવિએ વશુવેયું અનુપમ 'હર્ષ ચરિત' એની જ પ્રતિભાસપત્ર કારકીદીના રમરવાયે લખાવ્યું છે. બદ્ધ નારાયણનું ઉપનામ—*Nom de plume*—'નૃગરાજ' હતું. એ શાંદિસ્ત્યવંશીય પંચરાત્ર સંપ્રદાયી વૈષ્ણવ હતા. એ સંપ્રદાય નારદમુનિએ ભક્તિમાર્ગનુયાયીઓ માટે ચલાવ્યો હતો. એના અવશેષો વંદ્યુદેશમાં અદ્યપિ પવિત્ર પણ પ્રચલિત છે. પરંતુ તેનો મોટો ભાગ અન્ય સ્વરૂપ ક્યારનોય કારણ કરી ગયો છે. વેણીસંહાર નાટકના પ્રારંભમાં ચંપ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, લાંબન વિષ્ણુ ભગવાનનું સ્તવન ચૂચક મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

બદ્ધ નારાયણે પોતાના સમયનો કંઈ પણ નિરેશ કર્યો નથી. આદિ ગરનો સમય વિખ્યાત સંગોધક શ્રેદિસર મહાશય વિલ્હન સાહેબ આદમી શનાબ્દીનો છે એમ જણાવે પણાનું માનવું ૭ મી શતાબ્દિ પણ છે. બ્રહ્મવલ્લભનું રાજ્ય ૧૩ મી શતાબ્દિમાં સ્થિત થયું છે. એ આદિચરથી ૨૨ મા રાજા હતા. એટલા રાજાઓના ગમનાગમન માટે ૩૦૦ વર્ષનું અંતર માનવામાં આવે તો આદિચરનો સમય બહુધા નવમી કિંવા દશમી શતાબ્દી હોય એમ માની શકાય.

વેણીસંહાર નાટક કાવ્યગુણોથી પૂર્ણ હોવાના થોમે અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત રથાન મોગવે છે. એના પરવર્તી આલંકારિકાએ એના કેટલાક સ્લોકોનું દર્શનાર્થે ઉદ્ધરણ કર્યું છે. એ પરવર્તી વિદ્વાનોનો સમય બહુધા નિશ્ચિત કરી શકવામાં આવ્યો છે. યદિ એ નાટકને

ભટ્ટ નારાયણએ આનંદચંદ્રની પૂર્વે અને ભવબ્રૂતિની અનંતર એટલે કે આઠમી શતાબ્દીના પ્રારંભ સમયમાં ઘણા હતા.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જગદિષ્યાત્ શ્રીયુત મહાશય મેક્સમુલર ભટ્ટ સાહેબની પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ મહાશય ગ્રોફેસર મેક્ઝોનલ સાહેબે લખ્યો છે એમાં એ સાહેબ મહાશય નારાયણ ભટ્ટના સંબંધમાં નિઃશયનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છે. “.....એ મંથના રચયિતાને ‘ ઇ. સ. ૮૪૦ ’ એ લેખવાળું એક તામ્રપટ ઉપદાર તરીકે મળેલું હોવાથી તેનો સમય સ્પષ્ટ થાય છે. યદ્યપિ એ મંથ પોતાના કાવ્યમય ગુણોથી સુવ્યક્ત નથી તથાપિ કૃષ્ણકથા તરફ દર્શાવવામાં આવેલા વિશિષ્ટ પક્ષપાતથી તે ભારત વર્ષમાં ઘણી દીર્ઘ સમય પર્વત મહા અભિષેક યજ્ઞ પડ્યો હતો ! ! ” જુઓ પાનું ૩૬૦ મું.^૧

ઉક્ત પાશ્ચાત્ય અભ્યાસક. ગ્રોફેસર મેક્ઝોનલ સાહેબ મહાશયને એ તત્ત્વ શી રીતે ગાત થયું કે “ આ નાટક કાવ્યમય ગુણોથી હીન છે ” એ સમજી શકાતું નથી. અને જો ઉપરોક્ત વિદ્વાનમાં તથ્યનો અંશમાત્ર પણ હોય તો ‘ કાવ્યપ્રકાશ ’ ‘સરસ્વતીકામરુપ’ આદિ અલંકારના નૂતન મંથ પ્રજોતા વિદ્વાનોએ આ નાટકમાંના સ્તોકો ઉદાહરણ તરીકે શ્રામાટે ઉદ્ધત કર્યા હશે વાર ? એ ગુણ સંપન્ન છે એજ કારણથી આ નાટક ભારત વર્ષમાં બાર શતાબ્દી જેટલા ચિરકાળ પર્વત પ્રિયતા સંપાદન કરી શક્યું છે; નહિ કે કૃષ્ણકથા અને ભક્તિભાવના મહાત્મ્યથી. કૃષ્ણકથા અને ભક્તિભાવના માહાત્મ્ય માટે તો સમસ્ત ભારત વર્ષમાં શતાવધિ કિં બહુના સદ્ભાવધિ મંથોની સેના ઉપરિચત છે, એ ધટનાનું મેક્ઝોનલ સાહેબ મહાશયને કેમ વિસ્મરણ યજ્ઞ ગયું હશે વાર ? ઉક્ત આંગ્રજ સાહેબના ઉલ્લેખ ઉપર સર્વ સંસ્કૃત પ્રિય પાઠકો અને પાઠિકાઓને વિચારપરંપરાનું યોગન કરી દંસક્ષીરનીરનાયે સત્ય રહસ્યનું ચંદ્રજ કરવાની નમ્ર પ્રાર્થના સદા આ લેખની આટલેથી જ પરિસમાપ્તિ કરી હાલ તરત આ પત્રના વિદ્વાન ધાંચકોની રમ લખએ છીએ. *

શેલત વાસુદેવ રામચંદ્ર.

1 “ The age is known from its author having been a grantee of a copper plate dated A. D. 840. Though not conscious for poetic merits it has long been a great favourite in India owing to its express partiality for the cult of Krishna P. 360. ”

* દિંદી ઉપરથી ઘણા સુધારા વધારા સાથે.

ભારતનો સપુત.

શ્રાવણના પૂર્ણિમાનું તેજ
 આજે ભારત ઉપર કેમ પડતું નથી ?
 ભયાનક મેઘ મંડળ
 અંધકાર ફેલાવીને
 સાથે જાગે પ્રલય ભારતને પણ લાબ્યા છે.
 શબ્દ રાત્રિમાં કોરતા કેમ લાગે છે ?
 અજ્ઞ ભાવમાં કક્ષિતા કેમ લાગે છે ?
 અને બહાર આ લીધણ
 જય ઘોષ શેનો:—
 “ તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય ”.....૧.

સર્વે તો સવારથી મુખજ દેખાડ્યું નથી.
 શેનો દેખાડે !
 પંચતત્વનો અધિકારા દેવ
 આજ ચરમાઈ ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ?
 ઘોર જયધ્વનિનો પ્રતિધોષ કરી
 આકાશ પોતાના ગુણથી
 કેમ આકરી કરી રહ્યું છે:—
 “ તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય ”.....૨.

સર્વ તો ચરમાઈ પડી ગયો
 શું કોઈ પ્રચંડ તેજ
 તેની સામે જવાતું છે ?
 પંચતત્વો આજ દીલાં દીલાં
 શું કોઈ મહા મહેમાનને લેવા
 આજે અહીં તંહીં ક્યાં કરે છે !

૧. તે દિવસ શ્રાવણ પૂર્ણિમાનો હતો. ૨. આકાશનો ગુણ-શબ્દ. જયધોષનો પ્રતિ-
 ધ્વનિ. ૩. પંચતત્વોમાં અધિક. ઐજસવાળા પંચતત્વો મૃગનાર દોવાથી તે નિસ્તેજ હતાં.

અને તેની સાથે આ. રામધનુષના દંકાર જેવો,
મહા ધોધ:—

“ તિલક મહારાજની જય
તિલક મહારાજની જય
તિલક મહારાજની જય ”.....૩.

ભારતનો જામદગ્ન્ય^૪
મહારાષ્ટ્રનો મુવજુની હથોડો:^૫
વેદોનો રૂપેરી રણુકાર
પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારતનો
સ્વર્ગ અને મૃત્યુને સાંધનાર
પતીત પાવન ગંગા પ્રવાહ
મહાભૂત સાથે સંગ્રામે ચડ્યો છે
અને તેનો આ મહાધોધ:—
“ તિલક મહારાજની જય
તિલક મહારાજની જય
તિલક મહારાજની જય. ”.....૪.

તિલક મહારાજ !
ભારતનો લોક માન્ય !
આપણી સદીનો
દીવાળુ મહારાજ.
અને એ નરવીરની
ઉમ ભવાની
ગી બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલિની
ગોષ્ઠીત બૂખી સમરોર
કાલાન્તરને લીધે સ્વસ્થાન્તર કરી
ઉમ રૂપેર સરસ્વતી જની
આ બ્રહ્મવીરની શુન્દાએ વસી હતી.
અને તેના ઉમ પ્રતાપે^૬
જય ધોધ થતો હતો:—

૪. જામદગ્ન્ય=પરશુરામ. લોક. તીલકને પરશુરામ સાથે અનેક રીતે સરખાવો શકાય છે.
૫. મુવજુની 'હથોડો'=તોડો માન્ય, દીપે તેજુજ બોલતા, પણ તેમાં જાનની સર્વાથે ગ્રંથ
હતી તેથી મુવજુની હથોડો. ૬. તેમની ઉમ વાણી મળે. તેમની ઉમના વિધનાને
લીધેજ યોગ્યતા.

“ તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય. ”.....૫.
 ઉઘાં ભવાં અને બરેલી મુછો,
 વિશાળ મસ્તક અને મધ્યમ નાક
 જરા હડી પણ બરેલી આંખો
 રમ્ય પણ ગંભીર મુખ
 એવો વિચિત્ર આકૃતિનો શેખરેજ
 કે શારદા અને ભવાનીનું સ્પષ્ટ સહીપણું;
 ને તેથી ચતુ ગંભીર જ્ઞાન
 “ તિલક મહારાજની જય

તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય. ”.....૬.
 કેલપતિ શાન્ડીલ્યનો મહાવંશજ
 ત્રિપ્રવરમાં પ્રવરવર્ધક ને પ્રવરપૂરક,
 એનાથી ત્રિપ્રવર ચતુર્થવર અન્યું.
 અસીત ને દેવલ પછી એણે મહર્ષિ
 શાન્ડીલ્ય વંશનો ખરેખરો વેદા
 પોતાના પુરાણ બાપદાદાની પેઠે,
 વેદની જ ઉપાસના કરી,
 અને અદ્વૈતથી એ મહર્ષિઓનો
 જાણે આપકાર થાય હોય તેમ:—
 “ તિલક મહારાજની જય

તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય. ”.....૭.
 આ મહાત્માનું અવસાન ।
 મહાત્માનું વળી અવસાન કેનું
 શરીરનું—આત્માનું નહીં.
 પરમ વિશ્રુતિઓતો સનાતન છે;
 સનાતન સત્ય સ્થાપનાર
 સનાતન સંસ્કરણીય છે.
 કમ્પોગ ૧૨૬૨૫ બેદુએ

૭. શાન્ડીલ્યજ્ઞાન પ્રવર્તક તેનાં ત્રણ પ્રવર—ત્રણ મુખ્ય ઋષિઓ છે; શાન્ડીલ્ય, અસિત અને દેવલ. તેમાં હો. તીલક એણે પ્રવર ગણી શકાય અને આ સદીમાં હાલમાં પણ ગણી શકાય. ૮ વંશ—વાંસ; કુળ તેના વેદા ને પ્રવર. ૯ “ અંશરખન અને આર્ષિક દોષ ” દ્વારા તેમણે કરેલી વેદની સેવા—તેથી તે ઋષિ ૧૦ કમ્પોગ ૧૨૬૨૫.

માત્ર કર્મ મંડિતી લીધાં :
અને તે મંડિતાતો કમેનિ
અનિમ જલ થોપ—

“ તિલક મહારાજની જલ
તિલક મહારાજની જલ
તિલક મહારાજની જલ. ”.....૮.

આજે કેમ અખંડ રણિ !
અખરાઓ^{૧૧} કુદરતના સ્વરૂપે
અભિસારીકા બની
હૃદયમાથી આ નરગીરને
હૃદયલન રેવા નીચે ધસતી હતી.
અને ગીતવ પવનની પ્રજ્વલમાળ પડેલી
એ મહાત્માને પાદપદ્ય કરી ગાતી:—
“ તિલક મહારાજની જલ
તિલક મહારાજની જલ
તિલક મહારાજની જલ. ”.....૫.

એ, તીરચૂતી ભારત માતા !
એ, જાગૃત્યચૂતી આર્મી માતા !
તારે તો માત્ર કંઈની વૃત્તમીશ્રુતા^{૧૨}
અને હાથમાં જેનો^{૧૩} મંથન રહ્યો.
ક્યાં મધ્ય ત્વારિં રહ્યા કંકજ ?^{૧૪}
એન પદ^{૧૫}નો દાર પળ
કરમાસનિ ખરી પાપો છે.
અને ત્વાઈ શુભ એન વચ્ચે^{૧૬}
ક્યારાથી^{૧૭}—મિતારા^{૧૮}ને અમાને—
મેલું થઈ ગયું છે.
અને તેની કરમણી^{૧૯}માં
જુ અને માંડ્યો^{૨૦}ને!

વાસ થઈ રહ્યો છે.

અને આજે તો

કેલાસ શિખરની પરમ પવિત્ર

મંગાધરની દિવ્ય ભસ્મનું

લલાટમાં જવલત શોભતું

ત્રિપુંડ્રતિલક પણ લોપ થઈ ગયું;

અને તેથી ત્હારો આ આકર્ષ ધોધ:—

“ તિલક મહારાજની જય

તિલક મહારાજની જય

તિલક મહારાજની જય”.....૧૦.

x

x

x

x

x

તિલક મહારાજનું અવસાન ।

કેવી ભવ્ય-નિર્મલ મૂર્તિ ।

સરદારગૃહના વાતાવનમાં

મહા હઃયોગીની યૌગનિદ્રા.

અને લક્ષાવધી લોક સમૂહના

અચુબીના માલ પરથી

પ્રવાહ નીચે ઉતરતાં

બીના થયેલા ગળામાંથી,

જ્વાલથી જોખરા થયેલા

“ તિલક મહારાજની જય” ધોધ:—

તિલક મહારાજની જય

તિલક મહારાજની જય.”.....

આ મહારાજનું અવસાન ।૧૧.

મહારાજનું વળી અવસાન કેવું

શરીરનુંજ—આત્માનું નહીં.

પરમ વિશુતિઓતો સનાતન છે;

સનાતન સત્ય સ્થાપનાર

સનાતન સંસ્મરણીય છે.

કર્મયોગ રહસ્ય બેદુએ

૭. શાન્ડીલ્ય=જોને પ્રવર્તક તેનાં ત્રણ પ્રવર-ત્રણ મુખ્ય ઋષિઓ છે; શાન્ડીલ્ય, અર્વાચીન અને દેવંલ, તેમાં શ્રો. તીલક યોથું પ્રવર ગણી શકાય અને આ સદીમાં બહા અહિં, ગણી શકાય. ૮ વંશસ્વાસ; કુળ તેના વેદા ને પ્રવર. ૯ “ ઔરાયન અને આદિકે પાણી દ્વારા તેમણે કરેલી વેદની સેવા-તેથી તે ઋષિ. ૧૦ કર્મયોગ રહસ્ય.

શાશ્વ બલન મંડળીએ
પરમ શાન્તિના રિત્ય રૂપિતિ ૨૨૨

શેષ માનવના આત્માને
પરમ શાન્તિ આપવા મંજેશ્વરિ

“ જય રામ સીનારામ—

જય રામ સીનારામ.”

અને તેના મંડરા

અને રોલ સ્થાયે બેસેા અને

જય બીજા પોતા—

“ તિલક મદારાજની જય

તિલક મદારાજની જય

તિલક મદારાજની જય૧૨.

ખાસ વર્ષમાં તે આ માર્ગે જય દન.

જન્માન્તરના મદારિશી

આપે અને કમિયામના અનુયાયીઓ

નેર ને બેઠે રોડી

આ મદારાજને કાંઈ આપે

અને પરિશ્રમ અને માર્ગમાં

જો સ્થાયે જયપેશ—

“ દિંદુ મુમામાનજી જય

દિંદુ મુમામાનજી જય

દિંદુ મુમામાનજી જય.....૧૩.

વાધો, વધને, રાજિને, વરનને

ન મજૂતું, અધારે વર્ણ,

મીમંતને મરીત—મદારાજા ૧૨૨.૩

દારાજા—ભેસમેર આને

આ રીતે વગાવવાને

અને જો આપે કન્ધારે

જે રાજ બીજા જયો વ—

“ તિલક મદારાજની જય

તિલક મદારાજની જય

તિલક મદારાજની જય.....૧૪.

અહો, હિતરધુવ તારક' ૧૨૫
 તારી કીર્તિ તેના જીવીજ અચલ છે.
 અહો, મૃગશીર્ષના મહાબાધ ૧૨૬
 મૃગશીર્ષની પાછળ પડી ત્હે
 વેદોની પ્રાચીનતાને ભેદી છે.
 અહો, ભગવદ્ગીતાના ઉપ કર્મયોગી ૧૨૭
 “તસ્માત્ સુદ્ધયસ્વ ભારત” તો
 સ્વધર્મના મહાખોધથી
 એ કર્મયોગી કૃષ્ણચંદ્ર
 ના જેવી તારી કીર્તિ પણ અક્ષર છે.
 તેની પેઠે તું પણ ભારત પૂજ્ય છે;
 તેની પેઠે તારે પણ મહાવિરોધીયો છે;
 પણ એવા મહા વિરોધમાંજ પ્રભુત્વ છે.
 અને તેથી તારો જયયોધ અનંત છે—
 “તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય.”.....૧૫

લેહિનો હૃદય રંગ શું શુભાલથી જાણારો ?
 બક્તિ શું પુષ્પજલિથી જાણારો ?
 શોક શું અશ્રુપ્રવાહથી જાણારો ?
 ના, ના ! એ તો જાણારી ચૂક્યો છે
 કોટયાવધી લોક મેળાથી
 ને તેમના જયયોધથી—
 “તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય
 તિલક મહારાજની જય.”.....૧૬.

તિલક મહારાજનું અવસાન ।

૨૫ હિતરધુવનારક=હિતરધુવનો તારો—હિતરધુવ ખાખત રોધ કરીને તે ખાખતના અંધારા
 માંથી તારનારો. ક્રુવ અચલ છે. તેની માફક તેની કીર્તિ ભારતમાં અચલ છે. ૨૬ આ
 સમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્રની પાછળ વ્યાધ નામનો તારો છે. તેજે મૃગને ખાણથી વંધિયો
 વેદોની ન કહી શકાય તેવી પ્રાચીનતાને તેજે જાનથી ભેદી છે. તેમના “ઓરાયન”
 નામના પુસ્તકનો સંબંધ છે. ૨૭ કર્મયોગ રહસ્ય-જ્ઞેવું. ગીતાનો કર્મયોગ ઉપર અર્જુન
 તેમજે મુદ્દેશો ભાર.

અરે, એનો પાતક^{૧૦}ને પેવિય કરવા જવું છે.

ક્યાં ગુપ્ત કાઢી શકાશે?

અરે ક્યાં તારી જીવરંત કિન્તિ

તારે મટે તો ઉત્તમ નામનો પણ

જાણે પડી છે.

અરે, હવે શાન નીનિત!

અરે, અરે રસો તું ગમ.

કેમની કુટુંબ પણ નિર્ગત રમ્ય છે;

તારી ઉમતા પણ નિર્ગતરમ્ય છે.

અરે, શીર મનાવિશ!

તું તો અમને ઊંડી ચામો મોડ

પણ કોઈ નહિ;

મનન સ્વચ્છ મોડવડ છે.

પણ તારે શીર ઉગિત નથી.

તારે તો કાળનું કાળ કરી

તારા અંતરો મદમન દગ્ગારીય!

"સ્વચ્છ અંતરો મદમન છે."

મદમન માણનું તે જ પરમ નેમાણ

અરે, સંપૂર્ણ!

માણના નેમાણને મટે

તે કાળ અર્થે.

અમે તો કાળનું કાળ કરી

જાણે કરીશ તારો મદમન—

"સ્વચ્છ અંતરો, સ્વચ્છ અંતરો, સ્વચ્છ અંતરો"

અને તેની તારા નેમાણને

જાણે કાળને મટે.

સ્વચ્છ અંતરો તે કાળનું પરમ નેમાણ.

તારે અંતરોની કિરણને ઊંડો.

અને તારા નેમાણને સંપૂર્ણ;

અને તેની કાળે મટે નેમાણ

"સ્વચ્છ અંતરોની કાળ

સ્વચ્છ અંતરોની કાળ

સ્વચ્છ અંતરોની કાળ.૧૦

સ્વચ્છ અંતરો

ઇતિહાસના શિક્ષણમાં એક આવશ્યક વિચાર.

આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં અત્યારે આપણા દેશનો જે ઇતિહાસ શીખવવા આવે છે તેના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય:—

૧ હિંદુ સમય.

૨ મુસલમાની સમય.

૩ બ્રિટિશ સમય.

હિંદુસમયનું સંશોધન ધણા સમયથી ચાલી રહ્યું છે અને એ સમયના ઇતિહાસને માટે જે જે સાધનો મળી આવ્યાં છે તેના યથાર્થ વિચાર કરી ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે એ સમયના ઇતિહાસની રૂપરેખા તો દોરી કાઢી છે, અલખત, આ સમયમાં હજુ ધણા એવા દુર્લભો હતા છે કે તેનો ઉકેલ અત્યારે કરવો બારે જણાય; કાળગણનાનો એકાદ પ્રશ્ન એવો નીકળી આવે કે આજ સુધીનાં પ્રમાણભૂત મનાયેલાં સાધનોને ખીંચ રીતે ઉલ્લવાની જરૂર પડે; તદ્દશિલા કે પાટલીપુત્રના ખોદાતા એકાદ ખૂણામાંથી કાઢી એવું પ્રમાણ જડી આવે કે એ સમયના ઇતિહાસની ચલેલી ઇંટોને પણ કદાચ ફરીથી ગોઠવવી પડે. પરંતુ, સામાન્યતઃ આ કાળની રૂપરેખા અંકાર્ષિ ચૂકી છે એમ દલીલ શકાય. એ સમયની દૂરી છતાં વિગતો જે અત્યારે મોજુદ છે તેમાં વધારો પણ થાય, અમુક એકાદ રાત્રી, કે વંશની હકીકત અત્યારે હુમ્મયામ લાગતી હોય તેનો પત્તો પણ લાગે, ગુપ્તસંવત્, વિક્રમસંવત્ના પ્રશ્નો અત્યારે આપણે કશ્વના પણ ન કરીએ એ રીતે કદાચ ઉકેલાય પરંતુ એ સમયના આપણા દેશનું જે ચિત્ર આપણી સન્મુખ આજના ઇતિહાસમાં ખડું થયું છે તે ચિત્ર છે તેથી તદ્દન વિપરીતજ આલેખવાનો સંભવ નથી. એ સમયનું આપણું જીવન, આપણી સમાજસ્થિતિ, આપણી આર્થિક સ્થિતિ, આપણી ધર્મ બાધનાઓ, આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ, આપણી આખી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આ સધળાં તો આપણા પ્યાલમાં આરી ગયાં છે અને નવી શોધને અંતે પણ આ બદલાય એવો સંભવ એકો છે.

મુસલમાની સમયને માટે પ્રશ્ન બહુ ગંભીર નથી. હિંદુ સમયને માટે તો પૂરતાં સાધનોની અપૂર્ણતા પણ અંતરાયરૂપ ગણાય. હિંદુ સમયને માટે અમુક રીતે સીધાં સાધનો એવાં છે અને છે ત્યાં પણ સદસહ વિવેકની બહુ જરૂર પડે તેવું છે. મુસલમાની સમયને માટે આ અડચણ તો છે જ નહિ. મુસલમાન તવારીખો ઉપરથી આ સમયનો ઇતિહાસ આપણે બહુ સારી રીતે તારવી શકીએ. બેચક, મુસલમાનો આપણા વિજેતાઓ હતા, હિંદુ પ્રજાથી વિધર્મીઓ હતા. આપણા સમાજના હાર્દને સમજી શક્યા ન હતા એટલે મુસલમાન તવારીખ લખનારાઓનું લખાણ આપણે એ રીતે દ્રષ્ટિ ગણી શકીએ. પરંતુ, એ તવારીખો લખનારામાં ખાસ કરીને અસલ્ય હકીકતજ બહાર લાવવી એવો આશય ન હતા એટલે ધણીવાર તો તેમના એકતરફી લખાણ ઉપરથી પણ આપણે ખીંચ બાળીને ખાસ કરી શકીએ. ઉપરાંત મુસલમાન બાદશાહો સારું કે ખરાબ જે કાંઈ વર્તન આપણ તરફ ચલાવતાં તે વર્તનને જોડી રીતે લેકવાનો તેમનો ઇરાદોજ ન હતા. એક બાદશાહ મયુરાનું મંદિર તોડી નાંખે અને હિંદુઓને વટલાવે તો તેનો તવારીખ લખનાર આ હકીકત મૂકતાં લેરા પણ આંચકા ન ખાય પણ ઉલટો ખુરા થઈ એ વખાણ વધારે કરે.

દારણ કે આ બાદશાહો જે કંઈ જીલમ કરતા તે ઉધોડી રીતે કરતા અને એ બહેર યાવ એમાં લેશ પણ સંકોચ પામતા નહિ. દારણ કે જીલમ કરવામાં પણ તળીએ તો તેમની ધર્મશુદ્ધિ હતી.

અત્યંત, મુસલમાની સમયનું આપણા ઇતિહાસનું ચિત્ર બહુજ એક પક્ષી છે. જે જે હકીકતો મોટે ભાગે એ લોકોની તવારીખોમાં નીકળી તે ઉપર ઇતિહાસ રચી શકાય. એ કાળમાં આપણા લોકોનું અંતરજીવન કંઈ કંઈ દિશામાં વહેતું હતું. મુસલમાનો તલસ્પર્શ પણ કરી ન શકે એવી કંઈ શુદ્ધમાં આપણો આત્મા એ કાળે હતો તે તપાસી લેવાનાં સાધનો જુજ જેવાંજ છે. મેરાઠ જમારથી મરાઠાઓ, શીખો વગેરે હિંદુપણનો પુનરુદ્ધાર કરનારા હતા થયા ત્યારથી તો આપણો દેશીય ઇતિહાસ પણ આપણને મળી શકે છે, એને એ રીતે મુસલમાની યુગનો ઇતિહાસ ગમે તેવો એક દેશી કે અપૂર્ણ હોય તો પણ આપણા ઉપયોગ પૂરતો તદન સંપૂર્ણ નથી. આપણા મુસલમાન મુલતાનોએ કે બાદશાહોએ જે જે ઘોરકર્મો કર્યા હશે તેનાપર પણ આ ઇતિહાસ ઢાંક પીછોડો તો કરતોજ નથી એટલે અંશે હકીકતની મર્યાદા તો પૂરી મળી આવે છે.

આ રીતે જોતાં આ જાને સમયનો આપણો ઇતિહાસ વિવિધ દારણથી અપૂર્ણ છે છતાં એ અપૂર્ણતાને સ્વીકારી લઈ આપણે એ સમયનો અભ્યાસ કરી શકીએ અને ઇતિહાસના અભ્યાસનજ્ય લાભો મેળવી શકીએ.

પરંતુ, ખ્રિષ્ટિય સમયને માટે એવું કશુંય નથી. એક તો આપણે ખ્રિષ્ટિય સમયની એટલા બધા નજીક છીએ કે એ સમય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી કેટલો ચિરંજીવ ગણવો એજ પ્રશ્ન છે. કાળના વહનની સાથે જ્યારે ખ્રિષ્ટિય યુગ પણ દેશમાંથી ઘસડાઈ જશે ત્યારે ફરના બિવિધનો ઇતિહાસકર્તા એ પ્રશ્નને આપણા જીવન નિર્માણમાં કશું સ્થાન આપશે તે અત્યારે તો કહી શકાય નહિ. પરંતુ આ દલીલ તો અર્વાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસને સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડે છે.

ખ્રિષ્ટિય સમયનો જે ઇતિહાસ અત્યારે આપણા બાલકોના હાથમાં મુકાય છે તે ઇતિહાસ છે કે જ્યાં મેળવનારી પ્રજાએ જીતેલી પ્રજાપાસે મુકવા માટે તારતી દારેલી હકીકતોનું જાળું છે એ નક્કી થયું જોઈએ. ખ્રિષ્ટિય સમયનો ઇતિહાસ મોટે ભાગે, ખ્રિષ્ટિય લોકોનાં લખાણો ઉપર રચાયો છે. ખ્રિષ્ટિય લોકો, કલકત્તાના ગવર્નરો તથા નોકરશાહી વર્ગ આપણા દેશનો રાજ્યવહીવટ ચલાવતાં ચલાવતાં જે વિચારો દર્શાવે તે આપણો ઇતિહાસ યદિ જાય ! કલકત્તાથી વાલ્મીકીય તાર દરે કે આ વર્ષે લોકોની આબાદી બહુ સારી છે એટલે આબાદી યથા સૂચી. મુંબઈથી એક ખ્રિષ્ટિય અમલદાર તાર, દરે કચેરે કે લોકો રાજ્ય જ્યોજ તરફ બહુજ ભાવની લાગણી ધરાવે છે એટલે યથા રહ્યું. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે આવીં હકીકત બધી ખોટીજ હોય. પરંતુ, જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે અંગ્રેજ લોકો આપણા ઉપર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે, એ રાજ્ય કરવામાં આપણી પ્રજાનું શું થાય છે તે જોવામાં તેમનો સીધો સ્વાર્થ નથી, આપણી સાથે એક યદને નહિ જગુ આપણા ઝોરમાન બાકીઓ યદને આપણી માતાને ધાવી જવાનો તેમનો વિચાર હોય શકે છે અને પોતાનો કાષ્ટ દર રહે તે માટે આપણી યેજાની દીનતાના પાટા આપણું બાલકોને નાનપણથી જે

પ્રકાશવામાં આવે અને સંભવિત છે ત્યારે આપણે આ ઇતિહાસ આપણા વિદ્યાર્થીઓને શી રીતે શીખવી શકીએ ? આ સમયના ઇતિહાસનાં બધાં પ્રમાણો ખોટાંજ છે એમ ખબર હોઈ શકેતો નથી. પરંતુ, જ્યાં સુધી ઠેક ઇન્ડિયા ઓફિસ સુધાંતનો પત્રવ્યવહાર—ખાનગીમાં ખાનગી પત્રવ્યવહાર—આપણને સલામ ન હોય, જ્યાં સુધી ઉદાર દિલના અંગ્રેજ ગૃહસ્થોની ડાયરીઓ આપણને મળે તેમ ન હોય, જ્યાં સુધી ખુદ આપણા દેશમાં આપણે જે બાંકીએ છીએ તે માનીએ છીએ તે દ્રષ્ટી વિદ્યાર્થીઓની પાસે મૂકવાનો સમય આવી ન હાઓ હોય ત્યાં સુધી આલો ખોટી દર્શાવતો પર રચાયેલો ઇતિહાસ શીખવવો એ શું કામનું છે ? એ સમયનાં પ્રમાણો હજી આપણાથી ગુપ્ત છે; ખરી દર્શાવતો બહાર ન આવવા દેવામાં જ્યાં સુધી સરકાર લાભ સમજે છે ત્યાં સુધી બહેતર છે કે આપણે એ સમયનો ઇતિહાસ જ શીખવવો બંધ કરવો.

આજકાલ આપણા દેશમાં સ્વરાજ્યનો પવન ઝુંકાઈ રહ્યો છે, વિદ્યાર્થીઓ સરકારની સાળાઓ છોડી રહ્યા છે અને ઠેકઠેકાણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું મંડાણ થતું જાય છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના આ સમયમાં રાષ્ટ્રીય સાળાઓ બ્રિટિશ સમયનો ઇતિહાસ શીખવવો બંધ કરે અને જ્યારેથી આપણે નેશનલ ડાયરિસ રચાવી ત્યારપછીનો આપણા પ્રજાકીય પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ વિદ્યાર્થીઓ પાસે મૂકે એજ હજી છે. બ્રિટિશ સમયને કાં તો પ્રમાણ વિનાનો સમય ગણી કાઢી તેના પર કપડું ઢાંકી દેવું અથવા તો એ કાળમાં અંગ્રેજોએ અનુક્રમે ક્યા ક્યા પ્રતિષ્ઠા ક્યાં તેની ટૂંકી યાદીથી પતાવવું પણ એ પ્રતિષ્ઠા ક્યા કરવાનાં કારણો વિગેરેમાં જતા હતા ન ઉતરવું.

જો આપણે આટલું દરી શકીએ તોજ રાષ્ટ્રીય કેળવણીને અંગે જોઈએ તેનું ઇતિહાસનું શિક્ષણ લીધું ગણાય.

નસિંહપ્રસાદ કલિદાસ ભટ્ટ.

અર્ચાપત્ર.

વસન્તના શીમાનુ તન્ત્રી જોગ,

વસન્તના વૈશાખ માસના અંકમાં 'કવિ અને મહાત્મા' એ મથાળા નીચે જે સુંદર નોંધ આવી છે તે બાબત હિંદુદિલ્લિતચિંતકનું હાર્દિક અભિનંદન કરી એમણે યોજેલા એક શબ્દ વિશે અર્થા કરવાની રમ્મ લઉં છું.

Nationalism અને Inter-nationalism ને માટે એમણે 'સ્વદેશવાદ' અને 'સર્વદેશવાદ' એ બે શબ્દો યોજ્યા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ બે શબ્દ પાછળ જે તત્ત્વ રહેલું છે તે જોતાં આ યોજના બરાબર ગણાય. પણ કવિવર રતીન્દ્રનાથ ઠાકુરે Nationalism નું જે રહસ્ય ઉઘાડું પાડ્યું છે અને મહાત્માશ્રીએ સ્વદેશીનો જે વ્યાપક અર્થ કર્યો છે, તેના વિચાર કરતાં 'સ્વદેશવાદ' શબ્દમાં જોડતો પ્રસાદ નથી એમનું કહેવું પડશે. Inter-nationalist અને Cosmopolitan સેકા વિશે એક જણે એવી કહાણી વાંચી વ્યાખ્યા કરી છે કે, જે માણસ પોતાના દેશને બાદ કરી બાકી બધા દેશો વિશે પ્રેમ અને આદરભાવ રાખે છે તે 'સર્વદેશવાદી' કહેવાય. 'સર્વદેશવાદી' સામાન્ય

રીને બિન બિન દેશગત બિન બિન મંસ્કૃતિ-એ એમ માનતોજ નથી. તે કાળા અને ગોરા વચ્ચે વિવાદ થાય એમાં પણ કશી-હાનિ જોતો નથી. અમેરિકાના કેટલાક 'સર્વ દેશવાદી' એ તો ત્રિવાહના સામાન્ય બંધનોને પણ નકામાં ગણે છે. Nationalism ને માટે 'હું' પોતે 'રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ' એ શબ્દ પસંદ કરે છે. સ્વદેશ, સ્વભૂતિ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા અને સ્વતંત્ર અથવા સ્વરાજ્યનું મહત્ત્વ સ્વદેશવાદી, સારી પેઠે જાણે છે એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુઓ-ધર્મરનિર્મિત, શુભ અને યથાતથ છે એમ તે માને છે. સ્વદેશવાદી સ્વસંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ જાણતાં છતાં રાષ્ટ્રની પૂજા કરતો નથી; બધા રાષ્ટ્રોની સાથે વ્યવસ્થા કરનાર પરમૈશ્વરનેજ તે પૂજે છે. Nationalist—રાષ્ટ્રપૂજક બીજા રાષ્ટ્રોને જોગે પણ સ્વરાષ્ટ્રનોજ સ્વાર્થ સાધવા મગિ છે. રાષ્ટ્રપૂજક મનુષ્યજાતિના દિનને વિચાર કરતોજ નથી. મહાત્મા ગાંધીજી સ્વદેશવાદી છે છતાં રાષ્ટ્રપૂજક નથી. તેઓ સત્-પૂજક અને ધર્મરપરાયણ અને તેથી વિશ્વકુટુંબી છે. આપણે આને Nationalist—થવું પણ ન થતે અને Inter-nationalist—થવું પણ ન થતે. કેમકે એ એક દિવે સંસ્કૃતિથી વિરુદ્ધ છે. અને તેથી Nationalism ને માટે 'સ્વદેશવાદ' શબ્દ થોડા આપણે આપણી સ્વદેશી ધર્મની કલ્પનાને કલુષિત ન કરીએ. મહાત્મા ગાંધીની સ્વદેશવાદી હતા તેમ સર્વદેશવાદી અથવા વિશ્વકુટુંબી પણ હતા, પણ તેમને હાવના Nationalist—અને Inter-nationalist—નહિ કહી શકાય.

Nationalist—ને માટે 'રાષ્ટ્રપૂજક' શબ્દ પસંદ કરવા લાયક છે અને Inter-nationalist ને માટે 'નિર્વર્ણી,' 'સ્વપરત્યક્' એવા મગે તે શબ્દ વાપરી શકાય.

જેઠ વદ ૧૨,
શનિ.

}

લી. ભાષાવ્રમી.

ચકલા રાણાની ચઢાઈ.

કડવું ૧ છું.

(રાજા-જોઆ બરજીતો)

નદી તીર ખૂબે વડ ડાળ્યો; હનો ચકલીનો મંદી માળો:
લાં તો ધોળીઓ ધોવા આવે; કપડાં ઝીંટી સફેદ બનાવે ૧
ચાદર એક સમે ઝીકાઈ, ઉડતાં ચકલી પડી ઝપટાઈ;
થયું ચાલી કેઈ મર્જી, ચકલો રાજો ટળી પડ્યો ધર્જી, ૨
કર ધોળીનો કાગળ આવું, વેર ચકલી કેઈ હું વાળું;
થયો રહાંજ પડ્યે તૈયાર, ચીંચી દરીને નીકળ્યો બહાર ૩
સુણી બારે એની ચીંચીવારી, આવી જોડ દેરની રૂપાળી.
અધીરાઈથી એકએ પૂછ્યું, ' ચકલા રદન કેમ આરંભ્યું ? ' ૪

રાયે રાણો રાતો થઈ બોલે, — મહારી ચકલી મરી વણ મોતે;
 ફર ઘોખીનો કાળજ આણું; વેર ચકલી રાણીનું વાણું ' ૫
 બોલે ઉદર, ચકલા રાણા, ત્હમે યાવ અમારા બાણું;
 માટે મદદ ત્હમને દઈશું, ચકલી બાઈનું વેર જ લઈશું ૬
 કીધી ઉદર કેરી ગાડી, દીસે રૂડી જાણે રેલગાડી;
 એવે વીંછી મળ્યો કોઈ એક, પૂછે ચકલા ક્યાં જાઓ છો ૭
 ચકલી બાઈનું વેરજ લઈયે, સાથે આવો તો એકઠા જઈયે;
 જહેવે રીસાલામાં વીંછી ભળાયો; ત્હેવે પોદળો છાણનો મળાયો ૮
 રસ્તે મીની મળા હોંશીયાર, તે થે સાથે થઈ તૈયાર,
 વળા મળા કો સાપણુ ઝેરી, થઈતે પણ ઘોખી ને વેરી ૯
 મળ્યો ગર્દભ એક સગેડ, લગ્ના પ્રદારના જડેને કોડ;
 ચકલા કેડે તંડી દળ આવ્યું, ઘોખી ઘેર ધણું અણધાર્યું. ૧૦

(વસણ)

ચકલા કેડે સૈન્ય આવ્યું, ઘોખી સતોન્યાંમ રે,
 ચકલો કહે જોડવાઈ જાઓ, જ્યાં ચિત્ત ત્હમાડે મ્હાય રે. ૧૧

કડવું ૨ છું.

(રાગ ઉપરનો)

વીંછી દીવાસળી પર બેઠો, મ્હોડયો પોદળો ઉજર હેઠો;
 ખર ઉભા બની હોંશીયાર, જાણે દારે ઉભા પ્રતિહાર ૧
 બેઠી માર્ગર ચૂસાની મ્હાંથ, રાખ માંડીએ લપ્પાઈ જાય;
 વસ્ત્ર કિનખાખનાં ફડાં બારી, ચાંચ ઉદરે કાપવા મારી ૨
 ધોકે વીંટાઈ સાપણુ ઝેરી, થયાં એક પગે સફૂ વેરી;
 ચકલો ગર્દભને કહે એમ, પહેલી ત્હમારે તાકવી નેમ ૩
 સંકેત પ્રમાણે ત્યાં સ્વર થયો, લાંબો રાગડો રાસમે બેડયો;
 બૂંડો બૂંકાર કાને પડ્યો, ઘોખી સજાળો આંખો બનીયો ૪
 દીવા કાજે દીવાસળી ઝળે, એટલામાં હાથે વીંછી ડબે;
 ધાર્યું ચૂસા પાસે હવે નાડ, દેવતાથી દીવો સળગાવું ૫
 એજો ચૂસામાં દીઠા બે દહાળા, હતા માર્ગરના એતોડાળા;
 બડો ફૂંકી મારી કરવા ગયો, મીની બાઈએ ફૂંકો ભર્યો ૬
 રીસ આણીને બરીયા ન્હોર, ક્યો ઘોખીએ સાર બકાર;
 કહે અજવાળે જાતને જોઉં, મુજ ચિરનાં મંકટ ખોઉં ૭
 જહેવો નીસરવા જાય છે બહાર, પડ્યો લપસી ઉજર મોઝાર;
 હતા રાસમ બે તૈયાર, દીધી ઘાત રાખીને ખાર ૮
 કહે ધોકો લઈને હું મારું. દરમાંગી ખરે. ખર કહાડું;

દશા દોઢલી આવીને બેઝે, સદ્ગુણ આપણી પાસથી ખસે ૯
જ્યાં જાય છે બરવાને હક્કા, થતા ત્યાં તો સમુદર સુકા;
એવું થાય છે ધોખીને આંદી, ખુણા માંથી લાટડી મ્હાલ ૧૦
જેવે લાટડી લેવાને જાય, સાપણુ ડચી હથેલીની મ્હાંય;
મૂર્છા ખાઈને પડીયો ધર્મ, ધોખી પહેંચ્યો રામને ચર્મ ૧૧
જ્યાં અંતરજનમીનો વાસ, જંતુ, ગ્રાણી, પંખેર ચોપાસ;
દયા રાખવી દિલથી હંડી, સદિ પ્રભુની રૂઢી કે જૂંડી ૧૨
જે કો તુચ્છ ગણે ન્હાનાં ગ્રાણુ ધરસિદ્ધા કરે અગમની,
અહરે ધોખીનું વેરજ લીધું, ગંધે કારજ સર્વે સીધું ૧૩

(વલણ)

શ્રી કારજ સર્વ સીધું, અહરે ગિત હરખાય રે;
રામ રાજ્ય ધોખી થયો, ના રતું નામ નિશાન રે.

દેવેન્દ્ર રણછોડલાલ મજમુંદાર.

હૈને સખે !

(હરિગીત.)

(૧)

આત્મ જીગરથી સ્નેહથી સેવા કરું કેં કેં સદા,
આધ્યું હૃદય આધ્યું બધું, નિષ્કામ એ સદચારમાં.
કેં કેં મુખે જીવન તણાં, જીવ સ્નેહમાં વિસરી ગયો,
વ્યાધિ સહી સંસારની, સત્સ્નેહ અંતરથી મેળો.

(૨)

તનમન થકી સેવા કરી, શું શું કહું સજ્જન સખે !
સત્સ્નેહનાં રસ યગમાં, અર્પણ કર્યું સર્વસ્વ મ્હેં;
હૈયે સખે ! જીવ દિલમાં, શ્રદ્ધા અરેરે ! ના વસી
હૈને સખે ! અર્પિ શકું, સેવા હવે હકી રીતથી ?

કે'વું કોને ? રે !

શોધ્યો, કાઈ જનમનો ભોગી,
મન્યો અરે ! રે ! જગનો ભોગી;
યોગ-ભોગની મધ્યે જૂલતાં

કે'વું કોને ? રે !

તેલ જાણીને પૂરું દીપમાં,
પાણી જેવું લાધ્યું પગમાં;
પ્રકાશ ત્યાં અધારજ વ્યાધ્યો;

કે'વું કોને ? રે !

મનુષ્યશક્તિ ધણું મધે છે,
આમ મહિં ઉજાળા લે છે;
ચકિત ગૂઢ કો આવી નડે ત્યાં,

કે'વું કોને ? રે !

દુઃખડાં જોતયે રડવાનું,
ભોગવતાં જૂરી મરવાનું;
સુખમાંયે હસવું રડવાજો,

કે'વું કોને ? રે !

દુઃખડાં સમગાં જૂલી જાવા,
શાન્તિથી સુખમાંયે રે'વા,
રદન-હાસ્યનો ભેદ જનાવા,

કે'વું કોને ? રે !

જગને કો પ્રભુ ! મિટ કહે છે,
કાંઈ કડુતા પૂર્ણ લહે છે;
દૂર ઉભયથી કરવા તું વિશુ

કે'વું કોને ? રે !

તું કરશે તે ઝેડ ખરું છે;
મનુષ્યનો તો અંત પ્રભુ છે.
સાદ કાંઈ એ સૂચે નહિ ત્યાં,

કે'વું કોને ? રે !

ઝંડુ શાસ્ત્રીયુદિકલ વર્કસ લીમીટેડ.

એડીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

આપણા દેશના લોકોના શારીરિક બંધારણને આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ચી-
ને લાંબીજી તૈયાર કરેલ દવાઓ વધારે મારફત આવે છે એવી સમજણ આપણા અંગ્રેજી
સંમેલન બંધુઓની પણ દબે થતી નથી છે. એટલે તેઓ પણ દેશી દવાઓ છૂટથી
વાપરવા મંડયા છે.

ઉત્તમ અને અકસર તથા પ્રમાણમાં સોંધી દેલી દવાઓ વાપરી જીવાણી દરેક
સ્વદેશાભિમાની બંધુને વિનંતિ કરીએ છીએ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન-દેશી વેદાને સમગ્ર અનુભવી વેદ-શાસ્ત્રોના લેખોથી ભરપૂર માસિક
કોનું નંબરનો એક મંગાવી લુઓ. વાર્ષિક સવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

અસાધારણ મેંધવારીને સજમે તા. ૧-૮-૨૦ અમારી દવાઓના આગેમાં ધનાર
દેવશરણજીવા માટે તબું પ્રાપ્ત સિદ્ધ મંગાવો.

તારું ચિરનાયું ઝંડુ.
કાલિમહેશી આજ્ય.
તી માલીયા મહાજન વાડી.

શરમાનું.

એડીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

પુસ્તકોની પહોંચ.

પ્રાચીન કાશ્યપાગા અંક ૨.

કેચલપુરી કૃત કવિતા.

આપણો ધર્મ. બીજી આદર્શ.

પુસ્તક ૧ હું. સ્ત્રીનીતિ વાંચન.

મંત્રાદયુરુ (પ્રથમ પુષ્પ)

વીર અને વીરપત્ર.

હુડી વાનગી ભા. ૬ હો.

સંસારનામુખ.

આયુર્વેદ નિર્દેશમાળા. ભાગ ૨ નો.

Studies in Parsi History. દર્શી. રા. રા. રાપુરસા હોરમચંદ હોડીવાલા એમ. એ.

રક્ત ઝંખા.

હવન-પાયેય.

દક્ષિણ મોહમ્મદ પવનમર.

ભગવાન પુદ્.

સુખ-સામર્થ્ય અને સંમુદિ.

The Political-gita

ગુ. ગા. હરોવિંદાસ. હારદાસ કાંઠાવાળા.

લેખક. ગ્રા. આનંદગંધર બાપુભાઈ. કુવ.

પ્રકાશક—પુસ્તકેશ્વર બગુષ્ટે અમદાવાદ.

ગ્ર. રા. સોમેશ્વર ગંગારામ પંડ્યા.

ગ્ર. રા. ગોવિંદસાઈ દરિયાઈ પોરબ.

કાશી. રા. રા. મણિચંદર દક્ષતરામ જોશી બી. એ.

સન્નુસાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ તરફથી.

લેખક. ડા. હરિપ્રસાદ વગ્ડાય દેરાઈ.

શા. નિવકથંદ નારાયંદ. વૈષ.

રા. રા. મોનીશમ નરદરિયેશ્વર પુદ્.

પ્રકાશક—કોળી સુમેષ કાર્યાલય નવસારી.

પ્રકાશક—શી દક્ષિણા મુર્તિ વિદ્યાર્થી જુનું બાવનમ.

ગ્ર. રા. ગિરિનાથંદર ભગસાનંદ. જોશી.

સન્નુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

રા. રા. રાડીકાલ મોનીશાય ગ્રાં.

THE NEW ATTITUDE.

"In public affairs, too, marked changes in attitude are in operation. Not only here but on the Continent various forms of political idealism are exercising far-reaching influence. About such idealism there is much indefiniteness of thought. Many of those who range themselves on its side do so, not from enthusiasm about a programme, but from the desire of an inspiration which they have ceased to find in the politics of the generation that is passing away. What the basis of their new political faith is to be they can tell but vaguely. This age is one indeed of democracy, but not of democracy concentrated on any plan of reform that is universally or even generally accepted.

Without a permeating faith of some kind, a faith that can compel in ordinary times as well as in those of emergency, a people can hardly remain great. The faith may have to assume different forms in different countries. It may take the form of a definite religious conviction, and this has naturally been the case in the past with nations that tended to believe fervently in their mission to convert the world to truth. As time goes on and dogmas die, this form of popular belief displays itself less frequently. A more common form, especially in modern times, has been the faith of a nation in the overwhelming justice of its claim to individual greatness. We saw such a faith emerge long ago in ancient Rome. We have seen it later on in the France of Louis XIV and Napoleon Bonaparte. We have witnessed it still more recently in modern Germany. Something of the sort, perhaps a good deal more than is desirable, we are aware of among ourselves. In the case of each nation there has been a general outlook, varying in form and mode of influence. For each people there has been a national philosophy which has been tacitly embodied in its tendencies. The view of life acted on in each particular country is different from that of its neighbours. The difference becomes apparent, not only in the national literature but in the utterances of statesmen."

—Viscount Haldane.

(The Reign of Relativity.)

वसुधैव कुटुम्बकम्

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु खल्वयं मन्यस्य मयाणि भूतानि मधु । यथा
ममस्मिन्मनस्य तेजोमयोऽमृतमयः पुणो यथास्मिन्मनस्य सायस्तेजोमयोऽमृतमयः
इतोऽप्यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्म त्वम ।

उपनिषद्

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्मसि प्रमदितव्यम् । कुशलज्ञ प्रमदितव्यम् । सत्ये
न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष २०, अंक ७.

[मासिक]

आयुष्य. संवत् १९७७.

तन्त्री अने प्रकाशक—रा. म. दमकुमार मीशतगम मोरङ्क. श्री. जे. जे. जे. श्री.
मोसिहन्त गड—अमरावत.

"दीर्घा" (आध्यात्म) २४१

(रा. रा. आनन्दशंकर आपुर्भाई भुव. जेम. जे. जे. जे. श्री.) २४२

शास्त्राच. २४३

(रा. रा. आनन्दशंकर आपुर्भाई भुव. जेम. जे. जे. जे. श्री.) २४४

विश्वकर्मा-२. २४५

(रा. रा. "मानवता") २४६

"अमृतत्व विशेष हेतुसुख चिन्तन" २४७

(रा. रा. गतीसास मोहनलाल त्रिवेदी. श्री. जे.) २४८

"प्रश्नोत्तर सदी." २४९

(रा. रा. नानाभाई कामेश्वरभाई पंडित.) २५०

मोनिषा. २५१

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५२

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५३

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५४

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५५

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५६

(रा. रा. जे. जे. जे. रामेश्वर भाई.) २५७

સવાજમ.

સવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકનાં:—રૂ. ૬-૮-૦ રૂપિયા સામાન્ય (પોસ્ટલ સાથે.)
મળવાનું ઠેકાણું:—વસન્ત એન્ડ સિસ.—અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પાછા એન્ડિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનાં નિયમ કાર્યો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. એ. દ્વારા સવાજમ મોકલાવવાનું વિનંતિ છે.

૨. મનિઓર્ડરથી સવાજમ લેવાથી અમારી સહીની પહોંચ તમને મળશે.

વ્યવસ્થાપક.

આહુ સાલમાં એ વખતે અંક વી. પી. મોકલવાં આખંતનો ખુલાસો.

માષ ૭૬ થી પોષ ૭૭ વસન્ત વર્ષ ૧૬ માનું સવાજમ વસુલ કરવા માર્ચ ૨૧ માં વી. પી. મોકલ્યાં હતાં.

દરેક માસીકનો નિયમ સવાજમ વર્ષ અગાઉ લેવાનો હોય છે પરંતુ અમે વર્ષ અધિક્યમાં અને તો લેવા વિચાર રાખી આમ ૭૭ થી પોષ ૭૮ વર્ષ ૨૦ માનું સવાજમ વસુલ કરવા ૭૬ થી અંક વી. પી. થી મોકલેલ છે. એટલે આટલા ખુલાસાથી વર્મનતો વી. પી. અંક પાછો ન મોકલાવતાં તે સ્વીકારવા વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

અંક કાર્મીસ્ટ્રિકલ વર્ક્સ લીમીટેડ.

એલ્ટીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

આપણા દેશના મેળાના શારીરિક બંધારણને આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી મી. નેમાઈન તૈયાર કરેલ દવાઓ વધારે માફ આવે છે એવી અમનજી આપણા અગ્રીક શાખેલા બંધુઓની પજુ દેવે થતી નય છે. એટલે તેઓ પંજુ દેશી દવાઓ છૂટી વાપરવા મંડ્યા છે.

ઉત્તમ અને અક્ષતી તથા પ્રમાણમાં સેવી દેશી દવાઓ વાપરી નેવાની દરેક સ્ત્રી શાખિમાની બંધુને વિનંતિ કરીએ છીએ.

આપણે વિતાન-દેશી વેદાને મળતું અનુભવી વેદ-શક્તરોના લેખોથી ભરપૂર માહિતી નમૂનાનો અંક મંગાવી લેઓ. વાર્ષિક સવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

અસાધારણ મેલિયારીને મળ્યે તો, ૧૮-૨૦ અમારી દવાઓના આવોમાં યનાર દરહાર નજીવા માટે નહું આપસ સિરક મંગાવો.

તારતુ શિરનામું અંક.

કાલબાદેથી પ્રાન્ય.

ની બાડીયા મદાજન વાડી.

મારખાનું:—

એલ્ટીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं दत्तेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધમન્નિ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ સ્વાધ્યાયમયચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૭.

[આશિષ]

શ્રાવણ. સંવત્ ૧૯૭૭.

હીંડાળો.

૦ (રાગ—મેવાડનો હીંડાળો.)

અદ્ભુત શોભા રે, હરિના હીંડાળાની રે, શેષે વરણી ન જાય;
વિશ્વકર્માએ રે, કચીને આરોપિયો રે, કુંજભવનની માંય.—અદ્ભુત
ભારે અતિ દાંડી રે, હેમ જડાવની રે, નંગ છત્ર અગમગ જ્યોત;
રાધા ને માધવ રે, હીંચે રસમયો રે, રવિ શશિ કોટિ ઉઘોત.—અદ્ભુત
ધુમરીને વાળે રે, સખી સાહેવડી રે, પ્રેમે પ્રફૂલિત ગોપાંગ;
રવખે ન પામે રે, જોગી મુનિ જોડને રે, તેનો હું પામીછું સંગ.—અદ્ભુત
મેઘની ઘટા રે, અગનમાં શોભતી રે, બીચબીચ અમકે ખણખણ વિજ;
બહુ નરસેયો રે, હીંડાળો અભિનવો રે, જૂઝાવે ગોધુળવાસી ધ્રિજ.—અદ્ભુત

નરસિંહ મહેતા.

આ જગત કોઈપણ પ્રકારના હેમધરા વગર આશ્વાં કરે છે એ વગર વિચારી-પામર-
 દષ્ટિ છે. એથી જાતી દષ્ટિ એ છે કે જગત્ નિયમથી નંધાએલું છે. અને એ કરતાં જાતી
 દષ્ટિ એ કે જગત્ નિયમથી ખીલેલું છે, તપસ્વીનો આત્મા તપશ્ચર્યાથી ખીલે તેમ. એમાંની
 પહેલી દષ્ટિ તો જંગલી મનુષ્યની હોઈ, અભારનાં મુધરેલા—સાય-સના જમાનામાં વિચા-
 રવા જેવી પણ નથી, કેવળ બાલુપર મૂકી દેવા જેવી છે, એમ લાગશે. પણ જરા યોશીને
 લોકના નિત્યના વ્યવહાર ઉપર નજર નાંખીએ તો જણાશે કે જગતને નિયમથી નંધાએલું
 માનવાની દષ્ટિ પણ મુલત નથી: મનુષ્યની મુધરેલી સ્થિતિમાં પણ એનું મન અનેક
 વહેમો, આશાઓ, ભીતિઓ, તૃષ્ણાઓ અને ચિન્તાઓથી ભરેલું રહે છે, અને તેમાં
 ઘણે ભાગે પ્રવૃત્તિના નિયમમાં અગ્રહાન્વાસ્તવિક અગ્રહા-એ એનું કારણ હોય છે. પણ
 સૌથી જાતી દષ્ટિ તો ખરેખર એ છે કે જગત્ નિયમથી નંધાએલું છે એમ નદિ,
 પણ જગત્ નિયમથી ખીલેલું છે, પ્રભાવના ક્રમણ જેનું, મુંદર, મુરલિ અને સત ચિત્
 આનન્દના જળમાં સ્વચ્છન્દ ડાલવું. આ મુંદર સહ ઘણી મુંદર કલ્પનાથી આ-
 પણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ પ્રકટ કર્યું છે: જગતની વૃદ્ધિનું દિવ્ય તત્ત્વ-એટલે કે,
 છદ્મા—પરમાત્માની નાભિમાંથી જોગેલા સર્વરૂપી ક્રમણ ઉપર એટલા છે, અને સાંધી આ
 જગતને બહારી રહ્યા છે. + એનું જ એક ખીલું રૂપક છતાંના વાહન રાગહું મનું છે. જુવો
 એ જગનમાં કેટલા પ્રભાવથી અને ધીર પગલે આવી રહ્યો છે ! નીરમાં ભળેલું દ્વીપ, અમત*
 સાથે ગૂંથાએલું સત છતું પાડવું એ એનો ધર્મ છે. અસતરૂપી અન્ધકારમાં રૂબેલા સતને
 એ અન્ધકારના સહિજમાંથી ખેંચી કાઢવું* એ એની કુશલતા છે.

ભગવાનના નાભિ-ક્રમણ સર્વમાં વસતી ભગવાનની વિભૂતિ-પ્રકૃતિની શક્તિનો આત્મા

+ છદ્મા ઉત્પત્ત કરે છે: ઉત્પત્ત કરવું એ બદાવવું જ છે, કારણ કે આ વિશ્વમાં
 ઉત્પત્તિ એ શક્તિનું જ નામાન્તર છે.

* સંભારે “તમ આસીત્તમસા મૂલ્હમગ્રેડપ્રચેતં સલિલં સર્વમા દદમ્ ॥”

ઋ. સં. ૧૦, ૧૨૬

x વરાહાવતાર.

‡ સંભારે “સ ધા અયમાદમા સર્વેવાં મૃતાનામધિપતિ: સર્વેવાં મૃતાનાં
 રાજા ॥ તથા રથનામી રથનેમી પારા: સર્વે સર્મપિતા પયમેષાસ્મિન્નાદમનિ
 સર્વાણિ મૃતાનિ સર્વે દેવા સર્વે લોકા: સર્વે પ્રાણા: સર્વે પત આરમાન: સર્મપિતાના

= આ આત્મા (પરમાત્મા) સર્વ વસ્તુજાતનો અધિપતિ, સર્વનો ગુરુ છે: જેમ
 રથની નાભિ (ધરી) માં, અને પૈડાની ફરતી નેમિ (વાટ) માં આરા રહેલા છે તેમ
 આ આત્મા (પરમાત્મા) માં સર્વ જૂત, સર્વ દિવ, સર્વ લોક, સર્વ ગ્રાણ, આ સર્વ
 આત્મા (જીવાત્મા) રહેલા છે.”

‘સહ્યા-એણે આ જગત સર્જ્યું છે, ખેતામાંથી બહાર ફેંક્યું છે-કડીઓ છંટકે પત્થરને ઉપ-
સાઉપરિ મૂકીને ઘર કે મહેલ બાંધે એ રીતે નહિ, પણ બીજા જેમ અંકુર કાઢે છે તેમ.’*

પરમાત્માની નાલિમાંથી ભીંગતું કમળ એ જેમ મૂર્ચ છે, તેમ મૂર્ચ એ સ્થાવર જંગમ
પદાર્થ માત્રનો-સહ્યાંડનો-આત્મા હોઈ, એ અખિલ સહ્યાંડ તે પણ કમળરૂપ કદંબી રાક્ષય
છે. આ સહ્યાંડનું સૌન્દર્ય, સૌરભ, સૂરસતા, સ્વતઃપ્રાકુર્ણવ અને સતીત્વ આ-દોલન કમળ
કદંબાં બીજા કયા રૂપકથી વધારે સારી રીતે રૂંપી શકત ?

પણ દિવ્ય પ્રતિમાના ચમત્કારથી ચમત્કૃતી યુતિ એક બીજું રૂપક પણ આપે છે:
મૂર્ચ-અને તેથી કાર્યકારણની અનન્યતાને આપે આ સહ્યાંડ-તે “ ઉદ્ગીથ ”** છે, પરમા-
ત્મામાંથી ઉત્પન્નરૂપે જ્ઞાન છે. કમળના રૂપક કરતાં આ રૂપક વધારે સૂક્ષ્મ છે ‘શૂદ્ધ’ અને
અચ્ચ * † બુદ્ધિથી અદ્વૈત કરવા જેવું છે. પણ ‘music of the spheres’ અને
‘divine symphony’ ની પાશ્વર્ય દર્શનામાં પણ એનો પરિચય થાય છે.

પણ સૌ કરતાં અદ્વૈત દશ્ય અને શ્રવ્ય ઉલખના યોગવાળું રૂપક તો ઉપસા કાવ્યમાં
દોરેલું “ હૃદિગા ” ‡ નું રૂપક છે: હૃદિગા તેમને ભરી નાંખે છે, તેમ એનું નિયમિત ગતા-
ગત x અને એની ધુધરીઓનો મધુરો ઝલુકાર-કાષ્ઠક દિવ્ય તાલ અને માધુર્યથી યવજુને
આનન્દ આપે છે. વળી આ હૃદિગા એક બેઠેલા નથી, પણ પ્રેમથી જોડાએલાં, ગૂંથાએલાં
એ જોડાં છે: એના મધ્યમાં પરમાત્મા એકેલા મૂલ્યાં કરતો નથી, પણ જેના વિના એ
“ વક્ષાકી નારમત ” + —જેના વિના એને એકલાં અમ્યું નહિ, એકલાં આનન્દ આપ્યો,
નહિ-એ બીજું તત્ત્વ, પ્રેમની કણી વા કળી રાધા પણ એની આપે બેઠી છે: પરમા-
ત્મા પરિધ્વજ * માટે તદ્વસતી, ટક્કને વેલડી વીટી લે એમ વીટી લેતી, અને પોતે એના
આદુમાં વીંટાતી, પ્રેમભરી એ જ્વાલમશક્તિ છે. પણ જેમ શક્તિ એ શક્તિમત્થી.
જુદી નથી તેમ હવે પરમાત્માથી જુદો નથી, રાધા કૃષ્ણથી જુદી નથી. દરે આ
સહ્યાંડરૂપી હૃદિગામાં પરમાત્મા અને જ્વાલમાને સહ્યાંડ સ્થિર નિષ્કેષ (static)
નથી, પણ નિયમપૂર્વક ઝલુકારથી ચાલતા હૃદિગા સમાન (dynamic) છે, અને એ

* એક કદંબી ઉપમા અહીં નીચે જ નોંધીશું: દર્શ જેમ પોનાનાં અંગે પ્રસારે છે
તેમ: રૂર્માવતાર.

** જુલો ઇન્દોઓપનિષદ—“અથાધિદેયતં ચ મયાસૌ તપતિ સમુદ્ગ્રીયમુપાસીત.”

‡ ગ્રીષ્મી અને તીષ્ઠી.

x જનું-આવતું, મૂલતું.

+ ઉપનિષદ.

* “તથા શ્રિયા સંપરિપ્લવતો ન વાદ્યં કિંચન વેદ નાન્તરવેધાયં
મુરુપ: પ્રાક્ષેનારમના સંપરિપ્લવતો ન વાદ્યં કિંચન વેદ નાન્તરમ્”—. આ. ઉપનિષદ.

હીડાણામાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો યોગ છે. પરમાત્મા અને જીવાત્માનો વિયોગ એ અંધારી નિશા છે, બેનો સમાગમ એ ચરદ્ધુનમતી વા રાસોત્સવની ચાંદની રાત છે.

પણ એ રાસોત્સવનો સમય તો ક્યારે આવે? સંપૂર્ણ સમાગમનો અનુભવ થાય ત્યારે. પણ આપણે માટે એ તો દૂર છે. નરસિંહ મહેતાને ભગવાને રાસદર્શન કરાવ્યાં હતાં. પણ એ અનુભવ નરસિંહ મહેતા જેવા લક્ષ્મી માટે પણ સામાન્ય નથી. વર્તમાન દશામાં તો—

“ મેઘની ઘટારે, ગંગનમાં શોભતી રે;
બિચબિચ ચમકે અણખણ વીજ.”

—એટલું બહુ છે.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ શુવ.

શાસ્ત્રાર્થ.

એક મહાપંડિત શાસ્ત્રી મહારાજની કથા છે કે એમને ત્યાં એક જાણુ વ્યવસ્થા. (ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં નિર્ણય) લેવા ગયો. મહારાજ જમીને પડખું કરી સૂતા હતા. અને જાંતે તરફ પોથીઓના દગ પડ્યા હતા. સૂતે સૂતે જ શાસ્ત્રીજીએ વ્યવસ્થા આપી દીધી. બીજે દિવસે કાંઈક શંકા પડતાં એ જ. માણસે ફરી પૂછવા ગયો. આ વખતે પણ. મહારાજ કાલની માફક જ જમીને આરામ લેતા હતા, પણ તે બીજે પડખે. આજ એમણે કાન કરતાં ઉઘટી જ વ્યવસ્થા આપી! તે ઉપરથી પેલા માણસે પ્રશ્ન કર્યો કે. “મહારાજ! કાલે આપે કંઈ હતું તેથી આજ આપ ઉઘટું જ. કહો છો. એમ કેમ?” શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તર આપ્યો: “કાલે હું કથી તરફ મ્હોં કરી સૂતા હતા?” પૂછક: “કામી તરફ.” શા. “અને આજ?” પૂછક: “જમણી તરફ.” શા. “હવે ખુલાસો થયો? અર્થ કાલે મ્હારા મ્હોં આગળ પેલી પોથીઓ હતી અને આજ આ છે એટલામાં બહુ સમઝી લેજો.”

આ વાર્તાનો જે દાષ પુરુષ દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના ઉપદાસ માટે ઉપયોગ કરશે તે એનું ચરિત્ર કદી પણ સમઝી શકશે નહિ. “વેદા વિમિત્ત્રાઃ સ્મૃતયો વિમિત્ત્રા નાસૌ મુનિ-ચંસ્ય મતં ન મિત્તમ્”—એ જૂની મહાભારતકારની ઉક્તિ છે—અને એ ઉક્તિમાં તો પેલી વિવિધ મ-ભેદરૂપી વસ્તુચિત્તિ એ દિન્દુધર્મના જીવન્ત સ્વરૂપનું ભગ્ન મિત્ર છે. દિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ ઓછામાં ઓછાં પાંચ સાત હજાર વર્ષનો છે, અને તે પણ અંધ-અંધ કે પેલેસ્ટાઈન જેવી ન્હાની ભૂમિનો નથી, પણ એક મોટા ખંડનો છે, અને તે પણ એક જ જાતિના લોકનો નથી, પણ અનેક જાતિના લોકનો, તેઓના પરસ્પર વ્યવહારનો તેમ જ પરિહારનો છે. તેમાં પણ વળી દિન્દુધર્મશાસ્ત્ર એટલે સામાન્ય ધર્મનાં વચનો

નહિ, પણ ઉપર કંઈ તેવો દળનો વર્ણની, એક મોટા ખંડની, અનેક જાનની અનેક સંસ્કૃતિઓની ગૂંથણી—જેમાં સોના રૂપા અને લોહાના લુલ્લા લુલ્લા તાર ઓગળી રાખા છે, કેટલીકવાર મદાત્માઓના ઉપદેશથી અમિથી અનેક ધાતુઓની એક લગ્ની યજ્ઞ ગએલી જ નજરે પડે છે, વા એક જ ધાતુનો સ્વાભાવિક વા આગનુક એક અમિની ત્વાળાથી ફૂંકારી જતો દેખીએ છીએ. * —આવી રીતિમાં, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોમાં જે ભિન્નતા દષ્ટિગોચર થાય છે એ એ શાસ્ત્રોને એક ઉન્નતના પ્રધાપદ્ય ન દેશવતાં, હિન્દુધર્મને એક અનુભૂત ભવ્યતા અર્પે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રોનાં વચનોની વિભિન્નતામાં દેશ કાળ + અને ઉપદેશના સામર્થ્ય ઉપરાંત પણ એક કારણ છે અને તે તે તે શાસ્ત્રની વિશેષ દષ્ટિઃ અર્થાત્ જે શાસ્ત્રને અંગે એ વચન ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રને અંગે જ એનું પ્રામાણ્ય સમજાવતું હોય છે, એટલે કે જેવટના નિર્ણયમાં તે તે શાસ્ત્રનું બહાવત તપાસવાનું રહે છેઃ જેમકે, અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન અને ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં મોક્ષ (અધ્યાત્મ) શાસ્ત્ર બળવાન—જે બહાવણનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રાખેલાં આપણા શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યો છે. *

અને એક વાત વળી વિશેષ જાણુવા જેવી છેઃ ‘ધર્મ’ શબ્દ આપણે ગૂંચળાનીમાં જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તેના કરતાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દનો અર્થ એક રીતે વિશાળ, અને બીજી રીતે સંકુચિત છે—જેથી ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અને ગૌરવ માંડવામાં પશુપાટ બૂમ થાય છે. હિન્દુધર્મના ધાર્મિક જીવનના દત્તિકાસમાં એક એવો સમય આવ્યો કે જે વારે ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના સ્પષ્ટ ભુલી પડી ગઈ, એક ભાવના પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક ‘કર્મ’ની અને બીજી જ્ઞાનની, એક મૂંઝવણની અને બીજી વાનપ્રસ્થ વા મન્યાસની. આમ થયું એટલે ‘ધર્મ’શબ્દનો વિશાળ અર્થ ગામી, ‘પ્રવૃત્તિધર્મ’ અને ‘નિવૃત્તિધર્મ’ એમ ધર્મના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યાઃ અથવા તો એ જ શબ્દના અર્થને ગોઠાવાની ‘બ્રહ્મ’—યાને ‘અધ્યાત્મ’ શાસ્ત્રથી રૂઝૂ ‘ધર્મ’શાસ્ત્ર રાખવામાં આવ્યું. તાત્પર્ય કે આપણે જેને ધાર્મિક જીવન કહીએ છીએ એ મેળ-ધી શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત જાળવા માટે આપણે ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ ઉપરાંત બ્રાહ્મવિદ્યા યાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અન્થો પશુ અપભ્રંશકવા લેઈએ. અને તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ધર્મશીર્ષા કરતાં બ્રહ્મ-શીર્ષા, ઉચ્ચતર ગ્રામાણ મનાય છે એ પણ લગ્નમાં રાખવું જોઈએ. વળી અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ધર્મશાસ્ત્ર ભુલું પડ્યું એટલે ધર્મશાસ્ત્રમાંથી નૈતિક ભાવના પણ અપ્રમય થઈ જતી દેશ જ્ઞાનિ કુલ આદિના આચાર—એ આચારે સ્વનન્ન નૈતિક ભાવનાનો વિરોધ પ્રગટ

* જેમકે માંસલક્ષણ અને યજ્ઞમાં દિસા.

+ ભુલો “સંસ્કૃતિચન્દ્રિકા”માં દેશધર્મ યુગધર્મ અને ક્ષત્રિધર્મ ગોત્રધર્મી પ્રકરણ.

* “અર્થશાસ્ત્રાનુ યજ્ઞયદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ” યાત્રાકાવ્ય સ્મૃતિઃ તથા ધર્મ- (કર્મ) શીર્ષામાં અને બ્રહ્મશીર્ષામાં, યાને પૂર્વશીર્ષામાં અને ઉત્તરશીર્ષામાં પુરવં ભાગ્ય-અરનાં વચનો.

ચાએ કેટલીકવાર એમ પણ જન્યું છે કે એક જ પુસ્તકમાં બંનેની નોંધ એવામાં આવે છે, અને શાસ્ત્રકારનું તાત્પર્ય એ આચાર ઉપદેશવાનું નહિ, પણ એ આચાર બને તે સજ્જ એને સ્વયં જાતી નૈતિક ભાવના સ્થાપવાનું હોય એમ દેખાય છે—પણ જેટલે અંશે ‘Lawgiver’ યાને કાયદા બાંધનારના અર્થમાં એ પુરખ ‘ધર્મ’—શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એને પ્રચલિત રૂઢિ યાને લોકના રીતરિવાજનું વસ્તુરિચિતિ સંસ્કારકી પડે છે, અને જેટલે અંશે એ ‘Moral teacher’ યાને નૈતિક ભાવના ઉપદેશનારના અર્થમાં ‘ધર્મ’—શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એ ધર્મશાસ્ત્રકાર પ્રચલિત રીતરિવાજને ઓળંગી એની પાર જઈ જોલે છે. વળી આ ઉપરાંત એક જીણી વિચારવા જેવી વાત એ પણ રહે છે કે અત્યુક વચન કાના મુખનું છે, અર્થાત્ કયા શાસ્ત્રકારનું છે—મતાન્ધ શિવપન્થી કે વિષ્ણુપન્થી, મતાન્ધ જિનમાર્ગી કે વેદમાર્ગીનું છે, એટલું જ નહિ પણ કયા પાત્રનું છે—અર્જુનનું કે બીમનું, યુધિષ્ઠિરનું કે દુર્યોધનનું, ધૃતરાષ્ટ્રનું કે વિદુરનું ? બધે કયા પ્રસંગનું છે ? અને તે પૂર્વપક્ષનું છે કે ઉત્તરપક્ષનું ? એમાં મનુષ્યની ઉચ્ચ ભાવના યાને સિદ્ધાન્ત ઉપદેશવાનું તાત્પર્ય છે કે સામાન્ય મનુષ્યપ્રકૃતિ અને એની દુર્બળતા આલેખવાનો આશય છે ? આવી આવી દેખીની જીણી પણ શાસ્ત્રાર્થનિર્ણયમાં બહુ મહત્વની એવી ઘણી વાતો છે—જે લક્ષ બહાર રાખવાથી ઘણા અનર્થ થાય છે.

ઉપની વાતનાં કેટલાંક પરચુરણ ઉદાહરણો સંભારી જઈ જે મુદ્દાની વાત માટે આ લેખ લખ્યો છે તે ઉપર આવીશું.

“આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધર્નૈરપિ” એ મહાભારતની પંક્તિ છે. પણ એમાં રહેલી નીતિ ઉપદેશવાનો મહાભારતકારનો આશય છે એમ કોણ કહેશે ? અથવા તે, સામાન્ય કાટિની નીતિ ભાવનામાં પણ એને કોણ મંધરશે ? “શરીરમાયં મનુ ધર્મ-સાધનમ્”—એમાં ઘણું સત્ય છે. પણ શરીરને ધંપાળી રાખવા માટે પણ આ પંક્તિ ઘણી-વાર ટંકાય છે. પરંતુ કોણ લક્ષમાં રાખે છે કે પાર્વતીનો તપશ્વર્ધાનો અગ્ર નિશ્ચ કમય સાઈ શિવજીએ ઉચ્ચારેલું આ વચન પૂર્વપક્ષ છે, ઉત્તર પક્ષ નથી. મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર કહે છે કે—“દિદમેવ પરં મન્યે પૌરુષં વાપ્યનર્યકમ્” (નરણ એ જ રહેલી વાત છે, પુરુષાર્થ નકામે છે.) પણ વસ્તુતઃ મહાભારતકારનું આ સિદ્ધાન્તયત્ન છે એમ મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય વિચારનાર કદી પણ કહેશે નહિ. + “કામિનીયુ વિવાહેપુ-ત્રાપયે નાસ્તિ પાતકમ્” = “સ્ત્રીએ અગ્રગ અને વિવાહના કામમાં જૂડા સોગન ખાવા-માં પાપ નથી.”—એનું મનુષ્યકૃતિનું વચન છે. અને એને મળનાં ગૌતમ અને વસિષ્ઠનાં

+ વસ્તુતઃ આ વચનમાં મહાભારતકારે અર્જુન સામર્થ્યથી ધૃતરાષ્ટ્રના પાત્રનું સ્વ-સ્થ જન્યું છે. આ વચનથી ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર પોતાની નિર્મળતાનો બચાવ કરે છે—એમ એમ એના કુળ ઉપર વિનાશ ધમકો આપે છે તેમ તેમ એમાંથી વિશેષ શીખામણ લેવાને બદલે એ સઘળી ભાવીની રમત છે એમ સમજે છે, અને આ સમજણને પરિ-પૂર્ણે એ ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે નિર્મળતાના મર્નમાં દૂષિતો બન્યો છે—જુઓ “આપણે ધર્મ”—“મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય.”

પણ વચન છે. પણ વસ્તુતઃ એમાં મનુષ્યમૃતિની નિર્જનતા નોંધવા ઉપરાંત સાસ્ત્રકારનું વિશેષ તાત્પર્ય માનવા કારણ નથી. *

વળી શિવ વિષયુ વગેરે દેવતાઓની નિન્દા અને સ્તુતિનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અણબધ વચનો યુગલોમાં મળે છે; એક દેહણે ભરમ રંગસની સ્તુતિ તો બીજે દેહણે એની નિન્દા, એક દેહણે ત્રિપુંડ્રનો વિધિ તો બીજે દેહણે એનો નિષેધ, પરંતુ એ સર્વ શિવવિષયક એક જ પરમાત્માનું ખરું તત્ત્વ જૂઠીતે દુરાગ્રહથી ચક્ષૂર ખનેલા જનોએ ઘખઘ કરી દીધાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ નિન્દાના મૂળમાં તે તે જનોના આચારકૃષ્ટી ઐતિહાસિક કારણ પણ રહ્યું છે એ ભાગવતની દ્વ્યખનપતિના યતના શ્વંસની કથા વાંચવાથી સમજાશે.

શાસ્ત્રોનાં વચનોનો મુખ્ય સંદાર-મદાભારત અને સ્મૃતિઓ, જેનો વિચાર અત્રે પ્રસ્તુત છે. તેમાં, "યદિદાસ્તિ તદન્યથ યદ્દેદાન્તિ ન તત્ કયચિત્" (= "જે આમાં છે તે જ બીજે છે, અને જે અહીં નથી, તે બીજે ક્યાંય નથી." એવી જેની સ્તુતિ છે એ પ્રત્યમાં * શું ન મળે! સંકેતે વર્ણની અનેક મતિની અને અનેક પ્રાન્તની સંસ્કૃતિઓ મદાભારતમાં પ્રતિબિંબિત થઈ છે.—

મદાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ઉમા-મહેશ્વરગંવાદમાં કીક જ કહ્યું છે કે:—

ધર્મા વહુવિષા લોકે શ્રુતિભેદમુલોદ્ભવાઃ ।
 દેશધર્માથ દશ્યન્તે કુલધર્માસ્તથૈવ ચ ।
 જાતિધર્મા વયોધર્મા ગુણધર્માથ શોભને ।
 ગરીસ્કાલધર્માથ આપદર્માસ્તથૈવ ચ ।
 પતદર્મસ્ય નાનાત્વં ક્રિયતે લોકવાસિભિઃ ॥

મૂળ શ્રુતિના ભેદ કરીને, તેમજ દેશ કુળ જાતિ વય ગુણ ગરીર કાળ અને આપ-તિને લઈને, ધર્મમાં અનેક ભેદ બેઠાળ્યા છે.

* મનુષ્યમૃતિમાં એ વચન જે સ્થળે છે ત્યાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવે તો એની પહેલાંનાં અને પછીનાં શ્લોક વચ્ચે અંતર્ય તૂટતો નથી, બરે કીક જેની જાણ છે. વળી, આ એક સામાન્ય લોકોક્તિનો જ અનુવાદ છે એમ મનુષ્યમૃતિનો એક વિદાન અંગ્રેજ ટિપ્પણકાર કહે છે:

"I regard this verse as a proverbial saying independent of the position in which it is found, like many others in our text."

બીજા ઉદાહરણ માટે જુઓ—“આપણે ધર્મ-પ્રધિષ્ટિતું અમલ કયન.” એ પ્રમંત્રને કવિની દૃષ્ટિએ ન અવગણવાથી મદાભારતનાં અન્યથ યાપ છે.

સ્મૃતિઓ તો (એમાં અને ત્યાં સુધી આર્યતા દાખલ કરવાનો મત કરતાં છતાં) જાતજાતના રિવાજ સ્વીકારીનેજ પ્રવર્તે છે. આધાપન કહે છે: “પચ્ચધા વિપ્રતિપત્તિ: દક્ષિણત: તયોત્તરત: । યાનિ દક્ષિણતસ્તાનિ વ્યાખ્યાસ્યામ: । યયૈતદનુપનીતેન સદ્મોજનં માર્યયા સદ્મોજનં પર્યુપિતમોજનં માતુલપિતૃપ્યસુદુહિતુગમનમિતિ । અયોત્તરત: ઊર્ણાંચિન્નઃ સૌધુપાનમુભયદદમ્યયદાર: આયુધીયકં સમુપ્રયાનમ્ । इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति । देशप्रामाण्यात् ।” પાંચ બાજતમાં ઉતર અને દક્ષિણના આચારમાં ફેર છે: વગર જનોઇ દીધેલાની સાથે જમવું, સ્ત્રી સાથે જમવું, વાણી ખાવું, મામા ફોડની કન્યા ખરણુથી એમ દક્ષિણમાં ચાલે છે. જન વેચવાનો ધંધો કરવો, દારૂ પીવો, એ દાંતનાં જળાંકરનો આહાર કરવો (મનુમાં નિષેધ છે), શસ્ત્રોથી આજીવિકા (શરૂરી સિપાલીગીરી) કરવી, દરિયાર્ધ સફરે જવું (આ પણ ઉપસા શબ્દની ખાફક આજીવિકાનો અર્થમાં સમજવાનું છે, એટલે કે ખસારીતો ધત્તો કરવો) આવા ઉત્તરના રિવાજ છે. આ ઉપરાંત બૃહસ્પતિ, દેવદં, ગૌતમ અને વરાહમિહિર વગેરે તે તે દેશના આચાર ગણાવે છે તથા પાગવાનું કહે છે. બૃહસ્પતિ તેમ કરવામાં કારણ જતાવે છે કે “ દેશજાતિકુલાનાં ચ ચે ધર્માસ્તત્પ્રવર્તિતા: તથૈષ તે પાલનીયા: પ્રશુભન્વન્યયા પ્રજા: ।” આવા રિવાજોને જનતાં સુધી આર્ય કરવાનો મનુ આગ્રહ ધરાવે છે, અને કહે છે કે “ સદ્વિરાચરિતં ચતુસ્પાત્ ધાર્મિકૈઃ પ્રિજાતિભિ: તદ્દેશકુલજાતીનામયિકર્ત્ત્વં પ્રકલ્પયેત્ ” આર્થો સિન્ધુનદીના તટથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસર્યા એ દરમિયાન એમણે કેવા કેવા રીત રિવાજ જોયા હશે? એ રીતરિવાજ જોવાથી તથા એના મંત્રર્ચમાં આવવાથી એમના પોતાના રીત રિવાજ ઉપર કેવી કેવી અસર થઈ હશે?—એ દત્તિદાસનો મદિમા સ્મરજનાર કેમ ભૂલી શકે? મનુસ્મૃતિમાં આસુર શક્તિ પૈશાચ આદિ વિવાહના, અને ગેરજાત મુદ્ગ ઝાનીન અપવિધ આદિ પુત્રોના પ્રકાર નોંધ્યા છે તેથી એ જનના પુત્રો ઉપજા કરવામાં મનુનો આશ્રય લેવો ઉચિત ગણાશે? વિશાળ દેશના અને અનેક જાતિના કાયદા બાંધનાર તરીકે મનુને પોતાના પૂર્વજાતના તેમ જ પોતાના સમયના નિન્દા વ્યવહારો પણ પ્યાનમાં રાખવા પડ્યા છે. એ વ્યવહારને નીતિની ભાવનાથી સ્પષ્ટારવાનો વા ઊભેડવાનો પણ પોતે જૂન કરે છે. પણ એ વ્યવહાર એક સ્મૃતિકાર તરીકે એ જૂલી શકે નહિ. આનું એક ઉદાહરણ: “ નિયોગ ” (ભાઈની વિધવામાં પ્રત્યેષ્ઠિત) નો રિવાજ એ વર્ણવે છે, પણ અન્તે કહે છે કે “ વેનરાગ્નએ વર્ણોની મંકર કરી દીધો તે પછીયો નિયોગ નિન્દા ગણાય છે. ” બીજું ઉદાહરણ: માંસભક્ષણ—આજણ જાતિમાં પણ—મનુસ્મૃતિકારને જાણીતું છે, અને અનેક જાતનાં માંસમાં એ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિવેક કરે છે. પણ “ પ્રવૃત્તિરેવા મૂતાતાં નિવૃત્તિસ્તુ મદાપલ્લા ” આમ એક જ વાક્યમાં માંસભક્ષણનો આનુ રિવાજ—એ પ્રાચીન મનુષ્યની સ્વાસ્થ્ય નિક પ્રવૃત્તિ નોંધવાની સાથે, અહિંસાની ઉચ્ચ ભાવના તરફ પોતાનું અન્તરનું વલણ પ્રકટ કરી દે છે. છૂત રમનારને દેશપાર કરવાનું એ કહે છે, પણ ખરેખર વ્યવહારમાં એ આગા અમલમાં મક્કની દેખે તો છૂત રમનારા દોષ જ કેમ! જતાં તે-

* “ તત: પ્રમૃતિ: યો મોદાત્ પ્રમોતપતિકાં હિયમ્ । નિયોજયત્યપત્યાર્થં તં વિગર્હન્તિ સાધય: ” ॥

ઓતું અસ્તિત્વ હોઇને જ આદમાં એમને તોતરવા નહિ એમ નિષેધ બની શકે છે. આવતી કાલે શું આશય એની દરકાર કર્યા વગર સાદું અને ઊંચું વિદ્યાર્થી જીવન આદરણીયું આવેખ્યું છે, અને એના સાદામાં બહેકે એને આધારે, આદરણીયને કેટલાક વિશેષ અધિકારો પણ આપ્યા છે, પણ કેટલાક બાંહેધો માંસ વેચનારો ધન્યો પણ કરતા હશે એમ બતાવનારું પણ મનુસ્મૃતિમાં વાક્ય છે! મનુમહારાજ સર્વજ્ઞ ભાર્ય પરણવાનો ઉપદેશ કરે છે પણ અનુલોભ વિવાહ સુધી સંમતિ આપે છે, છતાં પ્રતિલોભ વિવાહની પણ અનેકવિધ સન્તતિ વર્ણવે છે. આ જોતાં મનુસ્મૃતિના સમયની સ્થિતિ પરત્વે જે અનુમાન ગંભીર છે: સર્વજ્ઞ અને અનુલોભને નિયમ ભવિષ્ય માટે હોય અને પ્રતિલોભ વિવાહ દૃષ્ટીએ ચાલતો હોય; અથવા તો, સર્વજ્ઞ અને અનુલોભ વિવાહ જ ઉચિત ગણાતા હોય, અને માત્ર કેટલીક નતિઓની ઉત્પત્તિ વિશે પૂર્વજ્ઞના પ્રતિલોભ વિવાહથી ખુલાસો કરવાનો યત્ન થતો હોય. આમાંનું બીજું અનુમાન સંભવને વિશેષ અનુસરતું છે. આ પ્રતિલોભ વિવાહથી ઉત્પન્ન થતી સન્તતિનાં જે નામ આપ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાં તો મૂળ સંસ્કૃત કે તદ્ભવ પ્રાકૃત પણ નથી, કિંતુ અનાર્થ છે: જેમકે પૌલકસ-પુલકસ કેટલાંક સંસ્કૃત છે, તે પણ એના અર્થ સાથે ગંભીર ધરાવનાં નથી-જેમકે વૈદેહક. અર્થાત્ આ નતિઓની મૂળની અનાર્થતા મનુસ્મૃતિ વખતે જાણ મળે છે, અનાર્થો આર્થ જનસમાજમાં ભગી ગયા છે, અને મૂળ તેઓ આર્થો જ છે એની સુન્દર દર્શના દાખલ થઈ છે* આ જાતના લોક પ્રથમ ‘અન્યાવસ્થાપી,’ ‘અન્યજ્ઞ’ ‘અતિથદ’ ગણાતા, અને

* આ લેખમાં ‘અનાર્થ’ શબ્દનો અર્થ મિન્યુ અને સરસ્વતીને કદિ વસેલા આર્થ-લોકથી ભિન્ન એવો સમજવો. વર્તમાન સંસ્કૃત ભાષા એ પણ હિન્દમાં વસેલા આર્થોની એક અચાન્તર નતિની જ ભાષા છે અને બીજા આર્થ નતિઓની ભાષા એના મુકાબલામાં ટકી શકી નથી, અને માત્ર થોડાક શબ્દો મુક્તી મળે છે એમ ધણી વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ રીતે કેટલીક હુમ ધએલી આર્થ નતિઓનો પણ અનાર્થ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે. આ નિર્ણયને મનુસ્મૃતિનો ટેકો છે: “મુલવાદૂરપજ્ઞાનાં યા લોકે જ્ઞાતયોઃ સ્થિતિઃ સ્લેષ્ટવાચનાર્થવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ”-અર્થાત્, ‘દસ્યુ’ (આ લેખના ‘અનાર્થ’)માં આર્થ અને એવું ઉભય ભાષા બોધનારી કેટલીક નતિઓ આવે છે.

* દ્રાક્ષજઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ પર્ણાં દ્રિજાતયઃ ચતુર્થ પક્ષજાતિસ્તુ શૂદ્રો નોસ્તિ તુ પૃથક્કમઃ ॥ આથી ઉત્કૃં, મનુનું બીજું વચન જુઓ: “મુલવાદૂરપજ્ઞાનાં યા લોકે જ્ઞાતયોઃ સ્થિતિઃ સ્લેષ્ટવાચનાર્થવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ” અર્થાત્ દસ્યુ-એ તો બાહ્ય ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારની બહારની નતિ. આ બેનો વિશેષ પરિહાર એવી રીતે કે આર્થ જનસમાજમાં માત્ર ચાર જ વર્ણ, પાંચ નહિ-અને દસ્યુઓ એ વર્ણ બહાર ક્રમે ક્રમે એજ દસ્યુઓ આર્થ જનસમાજમાં ભળ્યા, એમ સિદ્ધ કરવાનો, આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. વિશાળ દષ્ટિ યનાં મનુને ત્યાં સુધી ભાસવા ધામ્યું કે-“જનકૈસ્તુ કિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ । ઘૃપલત્વં ગતા લોકે દ્રાક્ષજાદર્શનેન ચ । પૌણ્ડ્રકાઘ્નોદ્રધિદા કામ્યોજ્ઞા યથનાઃ શકા પારદાપહલવાઘીના કિરાતાઃ દરદા સ્વશાઃ” આઠણ ધર્મથી બ્રહ્મ યવાથી : ક્ષત્રિયો શૂદ્રનાને પામ્યા-અને તેઓની પૌક, એક, કામ્યોજ્ઞ, યથના, શક, પારદ, પહલવ, ઘીના, કિરાત દરદ અને અથ એ નામની નતિઓ અંધાઈ. આ દર્શના પણ અનાર્થ નતિને આર્થ માની લેવાની ઇચ્છાથી ભરપૂર છે.

એમાંના કેટલાક જતે દહાડે ચંદ્રની ચેકિત પણ પામ્યા. એ લોકોની સાથે જે અધમના અને અસ્પૃશ્યતાનું વિશેષણ જોડાએલું છે એ મૂળ એમની અનાર્થતાનું અને એ અનાર્થતા સાથે જોડાએલાં ગુણકર્મનું પરિણામ છે.

હવે શાસ્ત્રકારોએ કપી કપી જાતિને ‘અન્ત્યજ’માં ગણાવી છે એ જોઈએ:

“રજકથર્મફારશ્ચ નદો વુરુડ एव च ।

કૈવર્તમેદધિહ્યાશ્ચ સતૈતે ચાન્ત્યજાતયઃ (જાઃ સ્મૃતાઃ)” ॥

બીજું—

“ચણ્ડાલઃ શ્વપચઃ ક્ષત્રા સૂતો વૈદેહકસ્તથા ।

માગધાઽઽયોગૌ ચૈવ સર્વે હ્યન્ત્યાવસાયિનઃ” ॥

આમાંના ‘રજક’ (ધોળી) અને ‘અર્મકાર’ (ચમાર)ને ‘અન્ત્યજ’ ગણવાનું કારણ એમના ધન્ધાની મહિનતા છે જ. પણ પાકીના બ્રીજ ‘અન્ત્યજ’ શાધી? કાશિ-દાસાદિ કવિઓનાં નાટક જેવાં તેવાં પ્રાચીન નથી—એમાં ‘નટ’ અન્ત્યજ ગણાતા હોય એમ લાગે છે? સ્પષ્ટ છે કે ‘નટ’ શબ્દથી આર્થ જાતિના નટ નહિ, પણ દોરડાં ઉપર નાચનારી હીન જાતિ અત્યારે નજરે પડે છે તેની કોઈ અનાર્થ જાતિ પ્રાચીન કાળમાં એવો ધન્ધો કરતી હશે તેને એના ધન્ધાના કારણથી નહિ, પણ અનાર્થતાના કારણથી, અને એ અને એ અનાર્થતા સાથે જોડાએલી આચાર અને દેહવસ્ત્રાદિકની મહિનતાના કારણથી, ‘અન્ત્યજ’ કહી છે. ‘સુરુડ’ શબ્દ તો સ્પષ્ટ રીતે જ અનાર્થ છે. ‘કૈવર્ત’—માછીનો ધન્ધો પણ અનાર્થ છે. ‘મેદ’ અને ‘ધિહ’ પણ ખુલાં અનાર્થ નામો જણાય છે. બીજાં શ્લોકનું ‘આયોગવ’ પણ એવી જ કોઈ જાતિનું વાચક છે. ‘વૈદેહક’ અને ‘માગધ’નો ધન્ધો મહિન નથી, અને એ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનના અમુક પ્રાન્તના વતનીઓનાં નામ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે હવે વિચાર એ ઉપરિધત થાય છે કે એ પ્રાન્તના સંવળા જ વતનીઓ અન્ત્યજ ગણાતા હોય તો તેમાં તે સમયની તેમની અનાર્થતા સિવાય બીજું શું કારણ હોઈ શકે? ‘સૂત’નો સૂ ધાતુ સાથે મેળવે માની એનો અર્થ અને રસ પુત્ર માનીએ, અને એવા પુત્રને હીન જાતિના ગણી એમને ‘અન્ત્યજ’માં લેખ્યા હોય એ સંભવે છે * “દાતા”ના મૂળ ધાતુનો એના અર્થ સાથે કોઈ મેળવે એમતો નથી. એટલે, માગધ વૈદેહક સૂત અને ક્ષત્રાને પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં લાલે અન્ત્યજ કલા, પણ ધનિ.

* ‘સાક્ષર્યાં ક્ષત્રિયાત્ સૂતઃ’ એમ સૂતની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. અને કૌર્મ પુરાણમાં વળી જુદું જ વર્ણન છે: વૈન્યસ્ય પૃથોર્થક્કે વર્તમાને મદ્દાત્મનઃ સુત્યાયામમય-ત્સૂતઃ પ્રથમ વર્ણવૈકૃતમ્—આમ સૂતની યજ્ઞમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે, અને પુરાણાન્તરમાં શોભદર્શણામના સૂતને (જેણે ચૌનકાદિક ક્ષત્રિઓને પુરાણ મંત્રગાવ્યાં.) ચૌનક કુન્દિ, ‘અમિકુણ્ડસમુદ્ભૂતસૂતનિર્મલમાનસે’ કૃત્યાદિ શબ્દોમાં વર્ણવે છે.

દ્વાસમાં એમને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. વિદુર, કૃષ્ણ, શમદર્શણ + જનક, સુદક્ષિણા + એ શું અસ્પૃશ્ય ગણાતાં હતાં ? શુદ્ધ અને મહાભારત બંને ઉપનિષદ-કાળથી માંડી આજ પર્યંત તો એ જાતિના લોક અસ્પૃશ્ય ગણાયા નથી. તો પછી સ્પષ્ટ છે કે આવાં વચનો જાતિપ્રાચીન-અનાર્યકાળની જ કાષ્ઠક રિયતિ ઉપર રચાયેલાં છે. અને મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમાં એ સૌ જાતિઓને આગેના અનુલોભ પ્રતિભોભ-વિનાશથી ઉપજેલી વર્ણસંકર જાતિઓ તરીકે વર્ણવી છે એમાં પૂરું ઐતિહાસિક સત્ય નથી. * * * જેમકે ભૃગુચંદ્રક, આવન્ય, વાટધાન, સહ, મહુ, શિશિર્ષવ, કારપ, આવર્તક, કટધાનક, પુષ્પશેખર, સંભાર, અમ્બાદ, શિશીન્દ્ર, દિગ્વિજય, પારશર, જ્યપ, દોલ, ઉલ્લુક, વતાર, આબીર, મૈત્રિક, માદિધ્ય, મંચુર, મંડૂ, મૌખિક, કુકુટક, ખસ, પુષ્પ, સુચ, મંચુ હત્યાદિ અસંખ્ય જાતિઓનાં નામ અને વર્ણસંકરપ્રકાર મનુ યાતવદક્યાદિ સ્મૃતિ તથા મિનાશુરા ઉપરની બાલભટ્ટી રીકામાં જોઈ લેવાં.

ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં સાત્રનો વચન વાંચવાથી સત્ય જરૂં એમ નથી જોવાવવા માટે આટલો વિસ્તાર કર્યો. હવે એક તત્કાલ ઉપયોગી સુદાની વાત ઉપર આવીએ. ઉપર ‘અન્યજ’ જાતિમાં ‘અંજલ’ અને ‘અપય’ ગણાયા છે તેમાં ‘ક્ષત્ર-જાતસ્તથોમાયાં શ્વપાક इति कीर्तितः’—‘ક્ષત્ર’ પિતાથી ‘ઉમા’ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલો તે ‘અપાક’, એમ ‘અપાક’ વા ‘અપય’નું વર્ણન છે. આમાં ‘ક્ષત્ર’ અને ‘ઉમા’ શબ્દ છે એના અર્થઃ શદ્ર પિતા અને દક્ષિણ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ‘ક્ષત્ર’, અને શદ્ર માતા અને દક્ષિણ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ‘ઉમા’ એ પ્રમાણે છે. એટલે હવે અપાક તે કાણુ જો સમજાયું. શદ્ર પિતા અને દક્ષિણ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ શદ્ર માતા અને દક્ષિણ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે પરણે અને સન્તાન ઉપજાવે તો એ સન્તાન ‘અપાક’ કે ‘અપય’ કહેવાય. હવે ‘અપય’ શબ્દનો અવયવાર્થ વિચારો:

+ દિશીખી પત્ની “તસ્ય દક્ષિણવહ્નૈન નામ્ના મગધવંશજા । પત્ની સુદક્ષિણેત્યાસીદધ્યરસ્યેય દક્ષિણા” —રઘુવંશ.

* * ‘પૂરું’ કહેવાનું કારણ કે તે વખતે વર્ણસંકર જાતિઓ તો ચતી હશે અને તે પહેલાં ચંદ્ર પણ હશે, પણ વર્ણસંકર તરીકે વર્ણવેલી ઘણી જાતિઓ વસ્તુતઃ વર્ણસંકર, નથી પણ અનાર્ય છે એ એમનાં નામ ઉપરથી, તેજ જ નામને જન્મના પ્રકાર સાથે સંબંધ ન હોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

÷ આ રીકાનું ‘વર્ણજાતિવિવેક’ નામનું પ્રકરણ પ્રાચીન મધ્યકાલીન અને અનાર્ય-ગીન ભારતની જાતિઓ સંજનથી શોધ કરવામાં ખુબ ઉપયોગી થાય એવું છે. જેને સમખ-હોષ તે પ્રથમ એનું બાધાન્તર અને પછી સેન્સમ રિપોર્ટની મદદથી તથા જાને દિન્દુ-સ્થાનમાં ફરીને એ અંખ-ખી શોધ કરવા બેસી જશે તો રહેલાઈથી કાંઈ પણ મુનિન્દ્રિ-ટિની ડોક્ટરની કિશી મેળવી શકશે.

કૃતરાં રાંધીને ખાનાર તે ‘શ્વપચ.’ હવે-કહો કે ક્ષત્રિય અને શૂદ્રના વિવાહથી એ પેઢીમાં એવી અધમતા આવી જતી હશે કે એને પરિણામે માણસ કૃતરાંનું માંસ ખાવાં લાગી જાય, અને અરુપૃથ્વ્ય બને ? તો પછી ખુદશું છે કે મૂળ અરુપૃથ્વ્ય જાતિ છે તે કૃતરાં ખાનાર ક્રાઇકે અનાર્થ જાતિ છે. બીજો શબ્દ ‘ચંદ્રાલ’ વાં ‘ચાંદ્રાલ’ : અને એનું વર્ણન ‘શ્વપચ’ નામની શૂદ્ર પિતાથી બાહણી માતામાં ઉત્પન્ન થએલું તે. * ‘ચંદ્રાલ’ ના શુદ્ધ ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે મર્ણુવ્યા છે:—

અશૌચમનૃતં સ્તેયં નાસ્તિકયં શુષ્કવિગ્રહઃ ।

કામઃ ક્રોધય તર્પય સ્વભાવોઽન્તેવસાધિનામ્ ॥

—“અશૌચ, અસ્તય, ચોરી, નાસ્તિકતા, શુષ્ક કલહ, ક્રોધ અને તૃપ્તિ એ અન્ય-ન્તેનો સ્વભાવ છે.”+ આહીં પણ એ વિચાર ઉપરિચિત થાય છે કે એક શૂદ્ર બાહણુ કન્યા સાથે પરણે અને પ્રત્યેત્પત્તિ કરે તો એ પ્રભુ ઉપર જાણાવેલા શુદ્ધવાળી થઇ જાય એ મંભય છે ? અનુમાન તો એમ જ થાય છે કે મૂળ ‘ચંદ્રાલ’ તે ચંદ્ર પ્રકૃતિની અનાર્થ જાતિ હોવી જોઇએ અને એનાથી દૂર રહેવા માટે એને અડવાનો નિષેધ છે. રામાયણમાં આપેલું ચંદ્રાલનું નીચેનું વર્ણન વાંચનાં એની અનાર્થતા સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે:

અથ રાજ્યાં વ્યતીતાયાં તસ્યાં રાજા વભૂચ હ ।

ચળદાલદર્શનો રામ સય એવ દુરાકૃતિઃ ।

નીલપીતામ્બરધરો રક્તામ્બરકૃતોચરઃ ।

સંરવ્યતામ્બરોરાસઃ કરાલો હરિપિન્નલઃ ।

ઋક્ષર્ચમનિવાસી ચ લોહાભરણમૂપિતઃ ॥

—રાત પૂરી થતાં, લાલ અને નિકરાળ દેખાવ, લાંબો પીંજો રંગ, લોહાનાં આભૂષણ, અને ટીંછનું આમકું પહેરેલું—એવી ચાંદ્રાલની આકૃતિ રાજાની થઇ ગઇ.

✽ આયોગવચ્ચ સત્તા ચ ચળદાલચાપમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિહોષ્વેન જાયન્તે સૂદ્રાદપસદાશ્વયઃ ॥ મનુ°

+ આ શ્લોક શિક્ષકાપયોગી હિન્દુ વેદધર્મના “ચાર વર્ણો”ના પાકમાં મેં ટોકેલ છે. એ મંત્ર-ધર્મે એક અન્યત્રચાણાનાં શિક્ષકે મને આલેખરૂપે લખી મોકલ્યું કે અન્યત્રને સ્વભાવે આવા નથી હોતા. મને દિલ્લગીરી થાય છે કે એ શિક્ષકે એ વાતમાંથી જે અનુમાન કાઢ્યું જોઇતું હતું તે ન કાઢ્યું, અને વૃથા મ્હારા ઉપર ક્રાપ કર્યો: અનુમાન સ્પષ્ટ છે કે શાસ્ત્રકારોએ જે અન્યત્રને અરુપૃથ્વ્ય ગણ્યા છે તે ઉપરના શુદ્ધવાળાને જ.

આ વર્ણન ઉપરથી તેમ જ અન્ય જોવામાં આવતાં સ્મરણવાસ વગેરે લક્ષણ ઉપરથી અંગ્રાવ એ એક અનાર્થજનિતું જ વિશેષણનામ હોવું જોઈએ એ ખુલ્લું છે. છતાં, ઉપર જણાવેલા સંકરથી જ એ જાતિ ઉત્પન્ન થયેલી માનીએ તો પણ સાધારણ ચક્ર અને બ્રાહ્મણીના વિવાહથી ઉપર ચીતરી છે તેવી અંગતા સંભવતી નથી. એટલે અંગ્રા-માતા બ્રાહ્મણી અનાર્થ ચક્રને ઘેર નીકળી ગયેલી માનવી જોઈએ. હવે વર્તમાન સમયના દેડ ચમાર અને હંગી ભુવો, અને કહે કે એમની આકૃતિમાં ઉપર વર્ણવી તેવી અનાર્થતા દેખાય છે? એઓમાં પરમાર ચોદાણ સોલંકી વગેરે ક્ષત્રિયકુળનાં નામ છે અને એ એ કુળમાંથી એ પતિત થયા છે એવી એમની સાંપ્રદાયિક કથા છે. વળી, પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ‘અંગ્રાવ’ કે ‘ચાંગલ’ શબ્દનો સદમાખી શબ્દ ‘પૌદ્ગલ’ કે ‘પુદ્ગલ’ જોવામાં આવે છે+ અને તે સ્પષ્ટ રીતે અનાર્થ છે. યજુર્વેદમાં પુરુષોદ્ધમાં પૌદ્ગલના યજિદાનનો વિધિ છે એ પણ એની અનાર્થતા સિદ્ધ કરે છે.

આપણા પૂર્વજોએ અનાર્થને પણ આર્થ કેરી લીધા, અને આપણે આર્થને પણ અસ્પૃશ્ય કહી બહાર કાઢીયું? ધંધોની અને આચારની મહિનતાના કારણથી એમનો સ્પર્શ કરવો કીક ન લાગે એ સમજાવ એવું છે, પણ તેઓ ખિસ્તી થઈ સ્વચ્છ રીતે રહેતાં શીએ છે ત્યારે આપણે એમને અડીએ હીએ, તે રીતે હિન્દુ રહીને તેઓ સ્વચ્છતા પામે તો શા માટે એ અસ્પૃશ્ય રહેવા જોઈએ? પણ આ વિષયમાં હિન્દુ જનસમાજનો મત એકાએક બદલાઈ જવો સંભવિત નથી. પૃથ્વીના સપળા લોકોમાં મૂળ બ્રાહ્મણ જેટલી સ્વચ્છતાથી રહેનાર કોઈ લોક નથી, એટલે બ્રાહ્મણોના નેતાપણા નીચે બહારેલો હિન્દુ જન-માજ મહિનતા પ્રત્યે અસાધારણ લુગપ્પા ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્યારે બ્રાહ્મણોમાં પણ મૂળની સ્વચ્છતા રહી નથી એ જોતાં હવે એ રૂઢિ હમવા જેવી ચક્ર પડી છે. તેમ, અસ્પૃશ્ય વર્ગે પણ પોતાની મહિનતા ત્યજી બાકીના જનસમાજના દુરાગ્રહને સંપૂર્ણ રીતે ઓટો પાડવાની જરૂર છે.

છેવટે, એટલું જ કહેવાનું કે આપણા લાભજોએ સાસ્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં, એના મૂળમાં રહેતા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું જોઈએ, અને એના પ્રકારથી સાસ્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. મિ. વેલ્સની સાથે મળીને “Upon the matter of the teaching of history I am a fanatic” એમ કહેવાનું મન થાય છે. આ ઐતિહાસિક ઇષ્ટિ-હિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી સાસ્રાર્થ કરનારને પરચટું નથી, પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક રિયલિટી પ્રમાણે સાસ્રોને અનુસરતા વા નવાં સાસ્રો રચતા એમ જતાવનારા ઘણા ઘણલા છે:

“सिन्धुसौवीर सौराष्ट्रान् तथा प्रत्यङ्गवासिनः । कङ्कभङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ।

* બ્રાહ્મણીમાં ચક્રથી.

+ ચાણ્ડાલોડ્વાણ્ડાલઃ પોલકસોડ્પોલકસઃ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ).

—આ વાક્યમાં સિન્ધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં જનારને પુનઃ સંસ્કાર માને ફરી જનોઈ હેતું પડે એમ હતું છે. છતાં, કૃષ્ણે પાંડવ વગેરેએ એ દેશમાં જવાથી જનોઈ પદ્ધતિનું ક્યાંય સાંભળ્યું છે? અને અત્યારે પણ એ પ્રમાણે કાણ કરે છે? એ દેશ કે સમયમાં મ્લેચ્છ જાતિઓથી આક્રાન્ત હતા તે વખતને માટે જ એ વચન હતું અને તે વખતે જ એ પળાતું. હવે એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. તેની સાથે રિવાજ પણ બદલાઈ ગયો છે. મેધાતિથિ ‘આર્યાવર્ત’ અને ‘મ્લેચ્છ દેશ’ કેનિ ગણવા એ પાપતમાં લખે છે કે—“મ્લેચ્છો બ્રહ્મવર્ત વગેરે દેશ છતી લઈને એમાં વસે તો તે મ્લેચ્છ દેશ સમજાયે, અને કોઈ આર્ય ક્ષત્રિય રાજા મ્લેચ્છોને છતી એમના દેશમાં ચાતુર્યર્ણવી સ્થાપના કરે અને આર્યાવર્તમાં જેમ આંગલોની વ્યવસ્થા કરી છે તેમ મ્લેચ્છોની વ્યવસ્થા કરે તો એ મ્લેચ્છ દેશ પણ મનિય (યજ કરવા લાયક આર્ય) ગણાય.” આવું મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિગિન્દુ સાત્ત્વરે વિચારમાં આવવું જોઈએ.

સાત્ત્વરે વિચારમાં આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિગિન્દુ ઉપરાંત એક મોટી જરૂર ખરા હિંદુ અને ગંભીર અર્થમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિગિન્દુની છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, મંદસ્તમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ લોકના રીતરિવાજના અર્થમાં વપરાઈ જતો હોવાથી, તેમ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની લિન એવા કર્મકાંડના અર્થમાં પણ મંદસ્તમાં મંદસ્તે હોવાથી, ધર્મના વિષયમાં સામાન્ય લોકો જોઈએ તેવી વિશાળ દૃષ્ટિ ધરાવી શકતા નથી. આથી વ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે તેઓ કૃત્રિમ ભેદ પાડે છે, અને અમુક તો અમુક અધિકારીનું જ એવું અતિશય નિયંત્રણ કરે છે. જેમકે, વ્યવહારમાં પડેલા ગૃહસ્થે બાણે સંન્યાસધર્મ ગિલકુલ પાળવાનો જ ન હોય, જ્ઞાનની તો જાણે સંન્યાસી થયા વિના આશા જ રાખી ન શકાય, શંકરાચાર્યે મનીષાધ્યયનમાં દેહ સાથે પણ આત્મભાવ અનુભવ્યો એ આત્મભાવ તરફ ગૃહસ્થે તો જાણે મુખ પણ કરવાનું ન હોય—એવી એવી ભ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે, એ પ્રાપ્ત થયા પછી આખો જન્મકાલ કર્મકાંડના વિધિ-નિયેધ પાળવામાં જ આગળે, સંન્યાસ ન લઈ શકાય તો સંન્યાસની ઝાંખી પણ ન કરવી એ સ્થિતિ ખરા ધાર્મિક દૃષ્ટિને માટે વિષમ છે. ઉદય પામતા પહેલાં ઉદયગિરિની પાછળ રહીને સૂઈ જેમ પૃથ્વીને ઊભળે છે, તેમ આપણાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રને ન ઊભળે ?

વિવર્તલીલા-૯.

મૌન.

આજ મૌન વિશે થોડુંક બોલું ? કેવી વસ્તો આધાતવાળા ઇચ્છા ! મૌન માટે બોલવું જણી શું ? મૌન માટે મૌન જ ઉચિત. આ નિયમનો લંગ કરતાં એક પટ્ટાવાળા અને હેના સાહેબની વાત યાદ આવેછે. ' પટ્ટાવાળો જલુ બોલકણો હતો, સાહેબને એ પસંદ નહોતું પાતું; એક દુકાન આખો કે તરત પેલાની વસ્તુલગ્ગટા ચાલે. સાહેબે દેને શેઠેયો : " તુમ જ્યાદા વાત મત કરો. " " ચહોત અચ્છા સાવ ! મેં નહિં બોલતા. " " ફિર એ બોલતા નહિં તો કયા ? " " સાવ ! મેં તો ફક્ત પેસા કહતા થા— " " ચૂપ ! ફિર ઔર બોલા ? ચૂપ, ચિલકુલ ચૂપ રહો ! " આ સખ્ત મનાઈ પછી તે મૌનની આશા આપણે શખિયે જ; પણ—તરત વાચાળ પટ્ટાવાળાનો તાબેદારી બતાવતો ઉત્તર આવ્યો : " અચ્છા સાવ ! છોડ દિયા; અવ નહીં બોલતા " ! હું પણ એ પટ્ટાવાળા જેવો જ મૌનના નિયમનું પાલન કરીશ. માટે બોલુંકું.

*

* *

મૌન એ કર્તવ્યરૂપ કહારે બનેછે ? આપણા ઉપર કાઇ કાપ કરે ત્યારે એ સદાગ્ર મારણસને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું ઉત્તમ સાધન મૌન છે એટલું જ નહિં, પણ કર્તવ્યરૂપ પણ છે. હેવા અનેક પ્રશ્નો છે; અને એથી ઉલટું,—

“ અગર બીનમ્ કે નાબીના વ ચોહસ્ત,

વગર ખામોશ બિનશીનમ્ ઝુનાહસ્ત. ”

(અન્ધના પન્થમાં દેખું મર્ત, ને મૌન ને ધરું,

ગર્તપાત ચતાં હેનો, પાપનો દોષો હું બનું.)

એ પ્રશ્નમાં મૌનલંગ એ પણ કર્તવ્ય છે. પરંતુ આજ દાવી કર્તવ્યમીમાંસા મહારી પ્રતિજ્ઞાનો વિષય નથી. તેમ વિમૂષણ મૌનમપણિદતાનાં એ બોધવચનના પ્રશ્નનો પણ સ્પર્ધ કરવો નથી. બાકી એ બોધ સર્જન થયો હોત, તો આપણાં માસિકો, વર્તમાનપત્રો, વગેરે સાહિત્યને દેટલો ધોડો પડેાત. એ સાહિત્યમાં ધસારો કરનાર અનધિકારી વગેરે મહારા ઉપર કાપાયમાન થશે માટે આ દર્શનનો વધારે વિદાસ હું કરીશ નહિં.

મ્હારે તો આજ વાણી અને મૌન એ બેની તુલના જુદી જ દૃષ્ટિથી કરવી છે; બેમાં રહેલાં અન્તઃસામર્થ્ય સરખાવવાં છે. વાણી માનવવિચાર દર્શાવવાનું સમર્થ સાધન છે, છતાં અસમર્થ સાધન છે. ચતો વાણી નિયત્તે અને પરમાત્મસ્વરૂપને વિશે જેમ સાચું છે, તેમ બોલ્યા પરમ સત્યને વિશે, માનવહૃદયનાં બાંધાં મથતોને વિશે, હૃદયભાવને વિશે ગમ્भीર ચિન્તનોને વિશે, પણ તેટલે અંશે નહિ; પણ તેવી રીતે સાચું છે જ. બોલ્યામાં બોલી કવિત્વની ગતિ જે વાણીનો ઉપયોગ કરે છે, તે વાણીનાં બે સ્વરૂપ છે—એક સામર્થ્યસ્વરૂપ, બીજું અસામર્થ્યસ્વરૂપ; અને હેની એ અસમર્થતામાં જ એક પ્રકારનું સામર્થ્ય, સૌન્દર્યશક્તિ, વસે છે. કવિતાની વાણી જે બોલે છે તે કરતાં નથી બેસતી તે વડે વધારે અર્થપ્રદર્શન કરે છે. પ્રેમીહૃદયો પોતાના ભાવ વાણી વડે નહિ, પણ મૌન વડે જ પ્રગટ કરી શકે છે; અને વાણીનું સ્થાન પ્રેમના કામિક ઉપચાર લે છે તે પણ વાણીના આ સમર્થ અસામર્થ્યને બળે જ. વાણીનો ઉપયોગ ચતો રસિકતાનો બ્રંશ થવા માંડે છે, *Silence is more eloquent than speech*, વાણી કરતાં મૌનમાં વધારે વક્તૃત્વશક્તિ છે—એ વચનનું સત્ય આમ જણશે.

૨૫૭

એકવાર નિર્ગન, શન્યકારમય, પર્વતોની હારચોની વચ્ચે, ખીલુંમાં હું બોલો હતો. બોલે ચન્દ્ર-સંગભગ પૂર્ણચન્દ્ર-પર્વતની ઉપર બોલે રહેલો કાંઈ સૌમ્યભાવથી યોગમ નેઈ રહ્યો હતો. એ ચન્દ્ર અને એ ચાન્તિ-કોઈ પ્રેમીયુગલ જેવાં—અન્યોન્યને દૃઢ આશ્લેષમાં લેતાં મૌનયુક્ત સુખની પરાક્રાશ અનુભવતાં જણાતાં હતાં; એ મૌન અત્યન્તવાચાશ્લતાનું હતું; એ મૌનની વાણી સાંભળતો હેમનો મૃદુ ભક્ત અને સેવક હું બની રહ્યો. શું મૌનનું સામર્થ્ય!

*
* *

કવિતાના મૌન કરતાં પણ વધારે સખળ મૌન એક ખીલું છે: સંગીતનું મૌન. અર્થ-વાગ્દા સંજ્ઞાની રચનાથી બનેલું ગીત નહિ; પણ અર્થના સંપર્કથી મુક્ત, વાણીનો સંજ-જ નહિ હેતું, કેવળ મધુર સ્વરઘટનાથી ઉત્પન્ન થતું મંગીત કવિતાના કરતાં વિશિષ્ટ અને વધારે પ્રભાવવાળું બને છે. હેતું કારણ—કવિતાની જોડે સરખાવતાં સંગીતમાં મૌન-શક્તિ વિશેષ છે. કવિતામાં articulate (વ્યક્ત અર્થાત્ અર્થદર્શિણ) વાણી છે; મંગીત inarticulate (અવ્યક્ત અર્થાત્ અર્થદર્શનવ્યાપારથી રહિત) બનિતું બને છે. વાણી અને મૌન વચ્ચે જે મંજ-ધ છે તે કવિતા અને મંગીત વચ્ચે છે. ગણિતની શેઠાઓ વાપરીને આ સંજ-ધ આમ બતાવાય:—

કવિતા : સંગીત : વાણી : : મૌન :

આ દર્શન ખીજ રીતના અન્વીક્ષણથી તપાસિયે. વાણીનું સામર્થ્ય અટકે છે, ત્યાં કવિતા કેમ મારે છે, અને હેની પરાક્રાશ અનુક્રમ સૂચનોમાં આવે છે; એ જ કવિતાની વ્યંજનાશક્તિ. પણ આથી પણ આગળ વધીને સંગીત આ વ્યંજનાશક્તિના અંતર્ગત તત્ત્વને સામગ્રીરૂપે વાપરીને અતિસૂક્ષ્મ આત્મિક વાતાવરણમાં સંચરે છે અને વ્યક્તમાંથી વ્યક્ત

કાલવા જેવો વિરલ વ્યાપાર કરે છે. . . .

ગમ્ભીર માધુર્યની મરિચિક કવિ કીટમ કહે છે:—

Heard melodies are sweet,
But those unheard are sweeter.

(અવલુગોચર ગીતમાં
મધુરતા રેડી રહે,
અધિક મધુરતાં લાગતાં
અલુપ્તમાન્યમાં સંગીત તે.)

સંગીત એ અગમ્ય, ગૂઠતા ભરેલા, વ્યાપારવડે સ્વરધ્વનિના સાધનથી સૂક્ષ્મત્તમ ગૌન પ્રગટ કરે છે, અને આપણને સૌન્દર્યની ભૂમિમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અંગ્રેજ ચિન્તાકાર્થોપક્ષનું એક ગમ્ભીર અર્થગર્ભવચન આ સંજન-ધર્મમાં સ્મરણ આગમ આવે છે:

“The meaning of Song goes deep. Who is there that in logical words can express the effect music has on us? A kind of inarticulate unfathomable speech, which leads us to the edge of the Infinite, and lets us for moments gaze into that!”

(‘Heroes and Hero-Worship,’ Lecture III, p. 95;
the Athenæum Press Series.)

*
* *

“સંગીત એ વસ્તુનો અર્થ ગમ્ભીર છે. આપણા ઉપર સંગીતની જે અસર થાય છે તે નિશ્ચિનાર્થ શબ્દોમાં દર્શાવવાને કોણ સમર્થ છે?—સંગીત એ તો એક પ્રકારની અવ્યક્ત, અગાધ, વાણી છે; એ વાણી આપણને અનન્તતાના તત્વના કિનારા સમીપ લઈ જાય છે, અને કેટલીક દરજ્જા સુધી એ તત્વના લીપ્તજમાં સ્થિરદષ્ટિ નાંખવા દે છે.”

કાર્થોપક્ષનાં આ અર્થગર્ભ વચનોમાં ‘વાણી’ શબ્દનો અન્તર્વિશેષના આસાસપણે પ્રયોગ જ વાણીનું આસામર્થ્ય અને એ આસામર્થ્યનું સામર્થ્ય બતાવે છે. હૃદયના બાવ દર્શક વાનાં ગ્રાધનને દેવળ અર્થભાવદીન અવાજની સાથે મુકાય નહિ તેથી (અવ્યક્ત) છતાં ભાવવાદિના બતાવવાને ‘વાણી’ શબ્દ અદિ વાપરવો inarticulate(અવ્યક્ત) speech; જેમાં વાણી=articulate . . . (અન્તર સ્વરગંધોગ) એ મુખ્ય અર્થનો સ્થાગ કરવો પડે છે,—ને તો જ નિરૂપિત.

કવિતાની શક્તિ અનન્તતાના તરવની ઝાંખી કરાવવાની નયો અથવા અંશ છે, એમ નથી છતાં સંગીત એ સિદ્ધિ અન્ય પ્રકારે અને અન્ય સામર્થ્યથી કરે છે. એ સામર્થ્યનું ખીજ શું છે? અર્થવતી વાણીની અંશશક્તિ, હેમાં રહેલી વિશેષશક્તિ; એ જ હેતુ ખીજ છે. સંગીત-શુદ્ધ સંગીત-શ્રવણ ઉપર પ્રેરનાં શબ્દાર્થ તેમજ આપણા મનને શેકવાનો પ્રાંગ ઉત્પન્ન થવો નથી; સૌન્દર્યની દેવીનું દર્શન મંદુર સ્વરમંથોગને બંધે સાક્ષાત જ થાય છે, અલગ વિના; કવિની વ્યંજનાનાં સુદ્રમતમ વર્તોને પણ દેખી દઈને, દિવ્ય નમાવરથમાં (અથવા સંગીતની વ્યંજનાનાં સુદ્રમતમ વસનથી ઢંકાયેલી છતાં ન ઢંકાયેલી) સૌન્દર્યની દેવી બેસી રહે છે, તે સંગીતના વાદ્યને બંધે જ. કવિના-ઉચ્ચતમ કવિતાના શ્રવણ અથવા વાચનને પ્રાંગે એ દર્શનસિદ્ધિમાં શબ્દાર્થ આપણું મન ક્ષણભર પણ હેમાં શેકાવાથી આપણને વિશેષ પમાડે છે; એ વિશેષશક્તિ પ્રવર્તીવનારી શબ્દમાયા લુપ્ત થવાને લીધે આપણે સંગીતની યોગસાધના વડે સૌન્દર્યની દેવીની સંયુખ્ત યર્થ આત્મવિદીનતા અનુભવિયે છીએ. આત્મ માનવશ્રવણની મર્યાદિત દશાને લીધે એ ધન્ય દશા શશ્વિક જ બને છે; અનન્ત તરવના સૌન્દર્યસિન્ધુના ઊગ્રાણમાં કિનારે બેસી રહીને દિયરનયને જોવાનું મુશ્કેલ ચિરરયાથી નથી થતું; તો પછી એ સિન્ધુમાં ડૂબવાનું અથવા હેના તરંગો ઉપર ઊછળતા વહી આવવાનું તો કષ્ટાંશી જ બને.

*
* *

આ પ્રકારની ધન્ય ક્ષણોના અનુભવ મ્હે દોષ દોષ વાર કરાં છે. ઘસીટખાન નામે હસ્તદ સતાર વગાડનારને એકવાર પેહલી રાત્રે સતાર વગાડતાં સાંભળ્યો હતો. વડોદરાની એક સાંકડી ગલીમાં એક મકાનની અગાસીમાં જુદાનું મંડળ બેઠું હતું. અગાસી નામની જ હતી એ બાજુથી મકાનની મેડીએ ઊંચાણથી નદિ, પણ દષ્ટિ શેકાવાની ક્રિયાથી આકાશને જાણતી હતી! આકાશ પણ ચાંકું બની ગયું હતું. દાવી રસપોષણને પ્રતિરૂપ અસ્થિતિમાં એ હૃદયને શૂંગળાવી નાખનાર ભાવને બૂલાવવાને દોષ સમર્થ થાય? સતારના લરમોથી અદ્ભુત આંગળીઓની શક્તિવડે દિવ્યસ્વરો સહજ થઈને શ્રવણ ઉપર પડ્યા ના નવનવમ્બ દિવ્ય દીપ્તિથી દીપતા “ગગનાદ્ભવ રમતા તારકસમ” નામ કરવા લાગ્યા, તે સમયે આકાશનાં બર્ધનો-હૃદયને શૂંગળાવનારું કેદખાનાં-સરી ગયાં, અને આત્મા એ જીરોની આથે આનન્દલદરી ઉપર નલ કરવા લાગ્યો; અને અન્તે આત્મદશાને

હેતુ બોલે એ પાંગ કાદમ દુસેન નામના કંઠાનદુશ્વર ઉત્પાદને સ્વાર્થ સાંભળ્યો

તે હતો. એ બીજા ખંડમાં ગાતો હતો, હું જોડેના ખંડમાં ખાટલા ઉપર પડ્યો પડ્યો
આંબળતો હતો. મદદની જીવંદ પશુ મીઠા અવાજે દરેક ગાળના આશાપ, મુપદ, ખ્યાલ,
ટપ્પા એમ એ ગવેયો કંમે પ્રગટ કરતો હતો. દેવે કદાનપતો આશાપ શરૂ કર્યો: અને
બીજા જ સણે હું કપ્પાં હતો તે હું બૂલી મથો; યોગીઓ અનેક વર્ષોની તપશ્ચર્યાદિકની
સાધનાથી, જે પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રમાણિદશા-આનન્દલયની દશા-એકે દ્વણમાં મદને મળી
આ પ્રકારનાં ધન્ય અનુભવો વિરલ જ.

*
* *

મંગીતની અસર પશુવર્ગ ઉપર પણ થાય છે, એ સાચી ! મંગીત તે વાણીથી, ભાષાથી
અપ્રાપ્ત છે; મંગીત તે વાણીની દૃષ્ટિએ મુક્તપ્રતિ જ છે; અને એ સ્થિતિમાં મંગીતનું બળ
સમચું છે, તેથી જ. આથી આગળ વધીને કવિજનો મંગીતનો પ્રભાવ અચેતન સૃષ્ટિ ઉપર
પણ સ્થપાતો જુએ છે તે વિચારિયે:

(૧) શોઈં આંદનીની સમ રેશો રહે,
કેઈ જાન મધૂરું સુમન્દ વહે,
સુણો જે વરાવનો બની કરતા,
હરણાંસમ અઘિતરંગ બધા.

આઈ સાગરના તરંગ જાનશ્રવણથી રતબ્ધ થયા કવિદૃષ્ટિએ દીપ્ત છે;

(૨) વાગી વીણા, જળ ધિર મથું, વ્યોમમાં ઇન્દુ યોબ્યો,
ધીરો ધીરો અનિદ્ર સુણતો જો ! હોંઓ જાનલોબ્યો;

આઈ વીણાના સ્વરધ્વનિનો પ્રભાવ જળ, ચન્દ્ર, પવન એ પદાર્થો ઉપર શાન્તિ
દરપત્ર કરનારો વર્ણવ્યો છે;

(૩). જાતાં વળતાં યલિયાં નદિયો કેરાં નીર;

* * *

પવન રૂપા સુરજપતે.

એ કૃષ્ણની મોરલીના નાદના પરિણામોમાં જડ પદાર્થો ઉપરની અસર એક જૂના
જીતમાં મવાઈ છે; એમ અનેક કવિયોની કૃતિમાં મંગીતની સક્તિ જડને ચેતનવત્તેને જડ
જનનીવી દેવાની જોવામાં આવે છે.

આ કવિદર્શન અસલ હશે? એમ કેમ સંભવે? તો ખીજ શું હશે? કવિની કલ્પના. સંગીતના પ્રભાવનું હેતુ અદિતીય બળ બુદ્ધે કે એ સંગીતની છાપ ચેતનવર્ગના ઓતા ઉપર ચાપ તહેની છાપ, તહેતું પ્રતિબિમ્બ, સર્વ આસપાસની અચેતન સૃષ્ટિ ઉપર પડે, અને એ રીતે સંગીતના પ્રભાવનું સખળ દર્શન આ પ્રકારના વર્ણનમાં જ થાય; એટલું જ નહિ, પણ કવિની દષ્ટિ તો જડસૃષ્ટિમાં અંતર્ગત ચેતનતત્ત્વદ્વારા આ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ-ત્વના ઊંચા આરોહણની સ્થિતિ જ છે. આમ આ પ્રકારની ખીજપરીક્ષા થઈ સકે છે.

અને આ પરિણામ સંગીતની મૂક્તાને બળે જ આવે છે તે બૂલવાનું નથી. અર્થવતી વાણીના ઉચ્ચારણથી હાવી છાપ જડ સૃષ્ટિ ઉપર પડેલી કવિવર્ગે દીકી નથી.

*

* *

કવિતા અને સંગીતકલા-એ બે વચ્ચે આમ બલતુલ્યતા થતાં કાણુ મટે? સંગીતકલાને ઉપરના તત્ત્વદર્શનમાં અદિયાતી પદ્ધતી આપી છે, તેથી કવિત્વકલાના ભક્તો! મહારા ઉપર કાપ ના કરશો. કવિતામાં પણ એક પ્રકારની મૂક્તા અને એ મૂક્તાનો પ્રભાવ હું જોઈું. કવિતામાં વાચ્ય અને વ્યક્ત્ય એમ અર્થ દર્શાવવાની વાણીની શક્તિ મનાઈ છે; હેમાં વાચ્ય કરતાં વ્યક્ત્યને જ સૌન્દર્યપ્રાપ્તતાનો ગુણુ અર્પાય છે. અર્થો નિરામપિદિતઃ પિદિતઃ કિં ક્વદ્, વચ્ચત્વમેતિ એ વચનમાં વ્યક્ત્યનો જ મહિમા સૂચવાયો છે. અને આ રીતે સંગીત, જે મૌનનો ગુણુ છે તે જ ગુણુ પ્રકારાન્તરે કવિતામાં વ્યક્ત્ય અર્થના અંશમાં પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત્ય તે અનુક્રમ જ હોય; અર્થાત્, એ વાણીની શબ્દોચ્ચારણની સીમાની બંધ રના પ્રદેશમાં જ વસી સકે. તેથી સંગીતનું મૌન તે inarticulation, અવ્યક્તતા એટલે અર્થરહિત ધ્વનિ, ત્પ્રકારે કવિતાનું મૌન તે વ્યંજના. અલગત, કવિતામાં વ્યંજનાવ્યાપારનું દૂર ખીજ તો અર્થ જોડે અંબ-ધમાં ખડું જ; સંગીતમાં માત્ર ધ્વનિમાધુર્યની ભાષોત્પાદકશક્તિ વડે જ સામર્થ્ય વસે છે. કવિતાની વ્યંજના આકાશના સાન્ન્ય ધનરંગની દૃશ્યરેખાઓ જેવી છે. ત્પ્રકારે સંગીતની મૌનશક્તિ એ રેખાઓની દૂર, દૂર, સુદૂર પથરાઈને આછી ચતી સુવર્ણમય; દીણરૂપ છતાં સૌન્દર્યનું ગૂઢદર્શન કરાવતી, અરૂપદશાનો ભાસ આવે છે. માટે મહારી ભક્તિ તો કવિતા તેમ જ સંગીત બંને દેવીઓ તરફ સમતોલ જ હું રાખીશ.

હું તો ઉભય તરફ દૃઢ ભક્ત બનીને રહ્યું રે,
સુજ ઉભય ઉભય સૌન્દર્યનું બિમ્બ લઈયું રે.

“ અમૃતત્વ વિશે કેટલુંક ચિન્તન.”

તત્ત્વચિન્તનનું ‘ પૂર્વરૂપ ’ શંકા છે. શંકા સમાધાન થયા સિવાય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ અસાધ્ય છે. છેક વેદમાં ‘ નાસદાસીક્ષા સદાસીત ’ મુક્તમાં શંકાવાદ માલમ પડે છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે શંકા મનુષ્યત્વના મૂળમાં જ રહેલી છે. પરંતુ વલગવદ્વચન તો એમ છે કે સંશયારામા ચિનરયતિ — સંશયારામાનો વિનાશ થાય છે. અત્રે પ્રામાણિક શંકાનો નિગેષ થતો નથી. શંકા બે પ્રકારની છે પ્રામાણિક અને અપ્રમાણિક. અપ્રામાણિક શંકાવાદીઓમાં નાસ્તિકતા અને જડવાદ રમેરમે ભરેલાં છે. તેઓ જન્મ-મરણને ‘ અસત્ય, નિરાશ્રય અને અનીશ્વરક્રમ ’ માને છે. તેઓના મન પ્રમાણે મૃત્યુ પછી-દેહની ભરમ થયા પછી-પુનર્જન્મ નથી. તેમને મન વિશ્વમાં રહસ્ય જોવું કાંઈ નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મિથ્યાય અન્ય કાંઈ પણ પ્રમાણ તેમને પ્રાપ્ત નથી. એટલે કાંઈપણ પ્રકારના પુત્રાસાએદ તેમના હૃદયને શાંતિ અથવા મતોષ આપી શકતા નથી. તેઓનો પરમ મિદાન્ત નીચેની પંક્તિઓમાં પ્રમાણેલો છે:—

“ હવું, મુખ સેવું,

એથી મધર સ્થિતિ બીજી સી ? ” ॥

હવે પ્રામાણિક શંકાવાદીઓ તો સ્પષ્ટ દેહે છે કે મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપી પ્રકારને માટે તત્ત્વ-સત્ત્વ બાળક છે. “ વિશ્વમાં સત્ય છે અને આર તેનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે. ” એવી દૃઢ અને પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક તેઓ શંકાઓ ઉપચિન કરે છે. આવી શંકા ‘ અન્યશ્રદ્ધા ’ કરતાં અનેક રીતે ચરીવાતી છે. ટેનિસને ચોગ્ગજ કન્યું છે કે:—

“ There is more faith in an honest doubt
Than in half your creed.”

પૂર્વોક્ત શંકા સદેજ પણ નિંદાને પાત્ર થતી નથી. જાહેર એ શંકાજ પરમશ્રદ્ધાની પોષક બને છે અને અન્તે પરમ સત્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે.

* न मृत्यु रंसीदमृतं न तर्हि न राक्ष्सा अर्हत आसीत्प्रवेतः ।

• तमं आसीत्तमंसा गूढदमयं प्रवेतं संलिङ्गं नयमी इदम् ॥

+ ‘ असत्यमप्रतिष्ठितं जगदाहुरनीश्वरम् ’ મ. ગી.

॥ ‘ વાચસ્પતીયં સુર્વં કીયેત્ પ્રજં કૃત્વા દુનં વિધેત્ ’

વાર્ષાદિમત્.

વિશ્વતન્ત્રની યોજના અત્યંત ગૂઢ છે ‘જીવન, મૃત્યુ, અમૃતત્વ, ઇશ્વર’ વગેરે મહા-
અંતો યથાર્થ સમજવાને મનુષ્યે સંપૂર્ણ માન અને ધૃત્યભાવ સહિત પ્રયત્ન આદરવો જો-
ઈએ. વળી એ રહસ્યો ઉદ્દેશવાને ‘લાગણી’ ‘જ્ઞાન’ અને ‘ક્રિયા’ એ ત્રણેનો સમય
ઉપયોગ થવો જોઈએ. અખિલ પદ્ધતિનું તન્ત્ર કાર્થ ગૂઢ નિયમને વશવર્તીને ‘એક લઘુ
રચન—far off divine event—લાગણી’ આદ્યું જાય છે. જે વિશ્વમાં કશું ગૂઢ ન હોય
જે જીવન મૃત્યુ વગેરે રહસ્યો ઉદ્દેશ્યાં જાય—તો જગતની ઉત્ક્રાન્તિ—જગતનો વિકાસ—એક-
દમ અટકી પડે.

પ્રભુની સૃષ્ટિમાં અનંત ગૂઢ વસ્તુઓમાં સર્વિશેષ આશ્ચર્યજનક બનાવ મૃત્યુ છે. મૃત્યુનું
સાચું સ્વરૂપ શું હશે ? એ મહાસંશ્લેષી તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો છે. ‘મૃત્યુ સંમંધી
ગડન ચિન્તન’ એમ જાનીઓએ તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા બાંધી છે. મૃત્યુ સર્વદર છે.
સારી ખોટી પ્રત્યેક વસ્તુ કાળના વિકરાલ મુખમાં પ્રતિફલ્ગુ સપડાઈ જતી આપણે જોઈએ
છીએ. મનુષ્યજીવન નિરાશા, દુઃખ શોક તેમજ મૃત્યુથી ભરેલું છે. પરંતુ એ સર્વ
નિરાશાઓમાં એક અન્તર્ગત છૂપાઈ રહેલી-અમર આશા છે. આ અમર આશા એજ
આત્માનું અમરપણું. પ્રાણીમાત્રને સનાતન શાંતિ આપે એવો આ એક જ દિશાસો છે અને
એ દિશાસો ખસ છે. આ પ્રસંગે શ. નરસિંહરાવની રમરણ સંહિતાની કેટલીક પંક્તિઓનું
સહેજે રમરણ થઈ આવે છે:—

“ઓ મૃત્યુ ! ઓ દુઃખ ! ભજેજ મ્હાસો !
આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો !
તદમે ખરા બન્ધુ ગણી વધાવું,
દંપ્તકારણ નિરખી નહિં ખિન્ન થાઉં.

* * * *

મૃત્યુ નવ પૂરું કરે,
જીવનું જીવન આદિ;
અધિક અધિક વિકાસના,
છે ભૂમિ અન્ય; જનું તદિં.

* * * *

મૃત્યુ કેરું સ્વરૂપ જો,
સાચું માનવ પ્રીછો;
હાર નવ જીવન તાણું,
જાણી નિરન્તર રીછો.

* * * *

“ અમૃતત્વ વિશે કહેલું છે ચિન્તન.”

૨૬૮

અનન્ત આ જીવન સિન્ધુ મધ્ય,
મૃત્યુ અને શુદ્ધિ, તેલ સળ;
જાએ ફૂટી જો ! કંઈ વારવારે,
ને સિન્ધુ તો વેલી રહે અવિગ્રામ ધારે.”

પૂર્વોક્ત પંક્તિઓમાં કવિએ મૃત્યુનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરેલું છે. દયા ભાગરહિતની નિર-
રમનામાં મૃત્યુ અને દુઃખ પણ સુખવશિષ્ટ રીતે મુક્તિયાં છે. વળી મૃત્યુને લીધે કાંઈપણ
જોવાનું નથી—કાંઈપણ નષ્ટ થતું નથી. મૃત્યુ એ ઉન્નત નથી પણ નવજીવનનું દાર છે.
મનુષ્ય આત્માનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ મૃત્યુદ્વારા થાય એ વિચાર શોધને બદલે આનંદ આપતા
સમર્થ છે. અનન્તજીવનરૂપી સમુદ્રમાં મૃત્યુ એ શુદ્ધિ સમાન છે. ક્ષણવાર તેનો આવિર્ભાવ
થાય છે; ક્ષણવાર તેનો તિરોભાવ થાય છે અને સિન્ધુનો અવિગ્રામ ધારે વહાવ કરે છે.
વસ્તુતઃ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો મૃત્યુ નથીજ. કવિ કહે છે તેમ:—

“ દીકું જીવન તત્ત્વ સનાતન,
સત્ય પ્રકાશીકૃત લોભ;
અમરપણું પ્રકટ્યું પછી તત્કાલ,
મૃત્યુ મરી ગયું રે લોભ.”

ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી અન્વહાર દૂર ખસી જાનરૂપી પ્રકાશ પ્રગટ્યો છે ત્યારે શક્ય-
જીવનનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે એટલે તો મૃત્યુ એવી વસ્તુ ટકી શકતી નથી. મનુ-
ષ્યની દૃષ્ટિ આવી ક્ષણભરી થાય છે ત્યારે તે સર્વ એકતા અનુભવે છે અને બહુજનને
અવકાશ રહેતો નથી.

શેક્સપીયરે કહે છે તેમ—“ The one remains, the many change and pass.”

વળી ‘કલોપનિપદ’ને અન્તે કહેલું છે કે ‘સદ્ગુણો વિરક્તોઽમૃતમૃત્યુઃ—’
ક્ષણનો—પરમાત્માનો—પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવાથી નિષ્કેતાને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. એ આ-
જ્ઞાતકાર, હિન્દુઓ અને મન ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવીને, નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્તવ્યકર્મ કરીને,
ભક્તિવરે પ્રભુરૂપા મેળવીને, અને એ અનન્ત તેજોમય અમૃતમય પરમપુણ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરીને, થાય છે.

આત્માના અમૃતત્વના એ પ્રકાર છે:—(૧) આત્મા જન્મ મરણની પરંપરાથી
સંકલિત છે જે કે તેનો ત્રિશંકલમાં પણ ઉન્નત નથી. જે જાયું તે અવશ્ય જાયું. એજ
વસ્તુ ઉતારી જેમ મનુષ્ય નૈવા વસ્ત્રો પહેરે છે તેમ જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરી આત્મા નવું
શરીર ધારણ કરે છે. અત્રે ‘આત્મા+‘સદમ્’ = ‘soni’ના અર્થમાં સમન્વયનો એ

(૨૩) આત્મા જન્મમરણની પરંપરાથી અતીત છે. જન્મમરણ કેવળ દેહને છે આત્માને નથી. આત્મા તો છેદી ન શકાય તેવો, ઓળી ન શકાય તેવો, પદાળી ન શકાય તેવો અને સ્પર્શી ન શકાય તેવો છે. વળી એ - નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચલ અને સત્તાતન છે. આત્મા સત્ય છે; બાકી બધું મિથ્યા છે. અહીં આત્મા એટલે 'Self' — 'અવિદ્યતત્ત્વ' એક રસ છે. :-

હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. આત્મા અમર છે એ શિક્ષાન્તરૂપી પાયા ઉપર અમર નીતિસાક્ષીની ધમારત ચણાયેલી છે. જો આત્મા અમર નથી તો નીતિ પણ નથી અને કર્મ પણ નથી. પુણ્યનો સર્વદા વિન્યા છે અને પાપનો સર્વદા પરાજય છે એ નૈતિક શિક્ષાન્તનું અવલમ્બન આત્માના અમૃતત્વ ઉપર છે. મનુષ્યના સારા માકાં કર્મોના સારા શાકાં કર્મો કદાપિ આ જન્મે ન મળે તો જન્માન્તરે પણ મળવાના જ કારણ કે જન્મ અનન્ત છે. મનુષ્યે કેવળ પરમ શકાવાન થવાની જરૂર છે.

અંતિમમાં, 'કેનોપનિષદ'ની નીચેની ઉક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખીને કહીએ કે * 'ધીરાઃ પ્રત્યા-
'સ્માહોઽદમૃતામચન્તિ = ધીર પુરુષો મૃત્યુ પછી અમૃતત્વ મેળવે છે.

અમદાવાદ.

રતીલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.

* આત્મા-અત્-અત્ = અટકતું, એક દેહ છોડી બીજો દેહધારણ કરવો.

† જ્ઞ-સં. ના 'દિરણ્યગર્મ સૂક્ત' માં 'યસ્ય દ્યાયામૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ' એ પરમા-
ત્મની અથા અમૃતત્વ અને મૃત્યુ છે' એ પદ્ધતિમાં બીજા પ્રકારનું અમરપણું નિર્દિષ્ટ છે.

* 'કુમારભક્ત'માં ધીર પુરુષનું લક્ષણ કશિદાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—વિદ્યાર-
તો સ્મૃતિ વિક્રિયન્તે ચેપાં ન ચેતાંસિ તપષધીરાઃ'

“ પ્રણય લહરી. ”

(અણુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી.)

સ્થળ:—કુસુમેધાન.

(કળી પ્રવેશ કરે છે.)

કળી—

(કેદાર.)

પ્રેમ—પ્રેમ—પ્રેમે આ.....

જગત લયું

બસ પ્રેમે આ...(૨)

પ્રેમ છે મંસાર નાવ.

સહિતો એ છે સ્વભાવ;

પ્રેમનો એ છે પ્રભાવ—

જગત હયું

બસ પ્રેમે આ.....(૨)

(મધુપ પ્રવેશ કરે છે.)

મધુપ—

વગાડ ! વગાડ ! કળી ! આ તારાં

પ્રેમી હૃદયની પ્રેમચીણા !!

વગાડીને ડોલાવ આ મારા અંતરના

આત્માને પ્રેમના સાગરમાં !!

કળી—

અરે પણ મધુપ ! આ તારાં નિત્યવાચ્ય,

હૃદયમાં આ નવીન પ્રેમનું પરિવર્તન શાથી ?

મધુપ—

અરે કળી ! શાથી શું ! કરવાની છે,

પૂર્ણાહુતિ આપણા આ પ્રેમમયની !!

કળી—

હા. કરવાની છે, પૂર્ણાહુતિ આપણા આ

પ્રેમમયની ! પણ તે શાથી ?

સ્થૂળ પ્રેમથી !!

૩

સૂક્ષ્મ પ્રેમથી.

મધુપ—

કુળા ! દેખાય છે, આખી આલમમાં
સ્થૂળ પ્રેમની પ્રજ્વળતા !!
તો પછી શા માટે તિલાંજલી આપવી,
આ મારા સ્થૂળ પ્રેમને !!

કુળી—

અરે પણ આજે આ તારાં વચનોમાં
વિશ્વતા ક્યાંથી !!

મધુપ—

આખી આલમનું ક્રિય રહેલું છે એજ સિદ્ધાંતમાં !!

કુળી—

મધુપ ! ક્યાં રહેલો છે, તારો સ્થૂળ પ્રેમ મારા
આ જીવનચક્રમાં !!

દેહના આત્મામાં

૪

દેહના લાવણ્યમાં !!

મધુપ—

અરે કુળા ! રહેલો છે મારો સ્થૂળ પ્રેમ
સહિના સૌંદર્યમાં !!

કુળી—

નહિ, નહિ, મધુપ ! વસેલો નથી શુદ્ધ પ્રેમ
સહિનાં સૌંદર્યમાં !
રહેલો છે, એતો આત્માના અંતેરા
ગુણોમાં !!

મધુપ—

ના, ના, કુળા ! નથી વ્હાતો આ તારી
વિશુદ્ધ પ્રેમની વિશુદ્ધ ભાવનાને !!
ચાહું છું, હું તો આ મારાં નવજીવનની
નવીન પ્રકારની પ્રેમ ભાવનાને !!

સ્થાની—

નહિ ! નહિ ! મધુપ ! બૂલે છે, તું આ
સ્થૂળ પ્રેમની સ્થૂળ લાવનામાં !!

(આશાવરી).

સહિ મહી આ સંધ્યે,

સખળ શુદ્ધ પ્રેમ. (૨)

લલસાગરના કિનારે,

સખળ શુદ્ધ પ્રેમ. (૨)

સીતા અને સાવિત્રી,

દ્રોપદી અને દમયંતી;

જોને નેત્રને હારી,

સખળ શુદ્ધ પ્રેમ. (૨)

(કુંજકિશોરી પ્રવેશ કરે છે).

કુંજકિશોરી—

અરે મધુપ ! ક્યાં ગયાં તારાં તે દિવસના
સમાજ સેવાનાં સુત્રા !!

બૂલે છે, તું કેમ સ્વદેશસેવાના સત્પ્રેમને !!
(વિચારાલસ્યમાંથી જાગૃત થઈ).

મધુપ—

નથી બૂલ્યો કુંજ ! નથી બૂલ્યો એ સમાજ
સેવાનાં સુત્રા !!

પણ ચક્રોલે ચક્રાવે છે સ્વાર્થાધ સુખમેળાં !!

કુંજ—

વિચાર મધુપ વિચાર ! આપણાં પ્રાચીનકાળના,
સંસારસાગરના પ્રવાસીઓની પ્રવાસ યાત્રા !!

(અનિલ પ્રવેશ કરે છે).

અનિલ—

ખરૂં કિશોરી ખરૂં ! યથાર્થ છે તારાં વચનો !!

મધુપ ! કરી લે પાંત કિશોરીના વચનામૃતનું !!

ગ્રેષ્ઠ છે, સહિમાં સમાજની સેવા !!

કરૂં છું હું યે મારી મંદમંદ લક્ષરીએ સહિના

સમાજની સેવા;

અને જીવાડું છું જગતના જીવોની જીવનમાળાને !!

મધુપ—

ખરેખર ! જ્યાં છે તમારી મંદમંદ લહરીએ,
જગતના જીવોને !!

અને જીવન છે જગતની જીવનમાળાનું !!

હા ! આકર્ષે છે, આ તમારાં વચનનો અમૃતકરો !!

હા ! મારું અંતઃકરણ અપવિત્ર બન્યું છે !

અને આ અધોગતિએ લઈ જનારા વિચારો ક્યાંથી !!

અનિલ—

મધુપ ! થાય છે ચઢતી પડતી જીવનમાળાના
જીવનચક્રની !!

એટલે આવશ્યકતા નથી અરસોસની !!

મધુપ—

અરે ઓ દુષ્ટ વાંછનાથી ભરપુર થએલા સ્વાર્થે !

દૂર જા આ મારા અંતરના આત્માથી !!

કારણ કે ત્યારેજ હું કરી શકીશ, આ મારા

આત્માનું કલ્યાણ !!

અનિલ—

ખરેખર ત્યારેજ હું કરી શકીશ તારા આત્માનું
કલ્યાણ !

અને પામીશ હું અવિચળપદ આલંભમાં !!

કુંજ—

મધુપ વગાડ ! વગાડ ! તારા મનોહર સુખની
વાધ્યગીતા !!

અને સુખી દર સૃષ્ટિની સમાજને !

મધુપ—

હા કુંજ ! કરીશ સુખી જગતના જીવોને !

આ મારી વાદ્યલીલાના આદ્યલેખથી !!

અને બનાવીશ સુખમય સારી સૃષ્ટિને !

કુળી—

ગાઓ ગાઓ મરીગાન આપણી જન્મદાતા
જન્મમૂર્તિનાં !!

અને જગાવો આદ્યલેખ સમાજસેવાના,

કેવળ મંત્રનાં !!

કળી-મધુપ-અનિલ-ફુજ—

ભેરવી.

અમે તો હિંદ તથા મંતાન (૨),
કરીએ હિંદ દેવી સન્માન (૨);
આત્મશ્રદ્ધા અંતરથી ધારી,
ઉન્નત કરો આસ્થાન (૨);
મેઘવીએ મહિમાં મોહું માન (૨)—
આત્મ ઉન્નતિ ઉરે વિચારી,
જીવન કરો કલ્યાણ (૨);
ધરી ધરણીધરનું ઉર ધ્યાન (૨)—

(ભય છે).

સ્થળ:—વિચારાસય.

પાત્ર:—કળી-મધુપ-અનિલ-ફુજ.

અનિલ—

ગાયન.

અરે આ જગમાં ઉપકારી,
ચાહને કરું આલમમાં. (૨)

ચાહું આલમને ઉપકારી,
સાધવું શ્રેય સહિતું. (૨)

ઉન્નતિ આદરે જગમાં;
જગાવે જ્યોતિ આ જગમાં,
જમાવે જશ જગજગમાં. (૨)

જગનનું હું જીવન છું;
પુષ્પોની પરિમલને પડાડ છું;

ફેલાવું છું, મંદમંદ લહરીએ પુષ્પ પરિમલને
સારાં જગતમાં !!

મગનમંડળને મગનશામી ચાંલવો છું;

જીવનમાળાના જીવોની જીર્ણ શુદ્ધા છું;

જીવાડું છું આલમમાં અમર આ માના
શણુલેશ્વર દેહને !!

આનંદ ઉદયિની આનંદ લહેરી છું;

સૃષ્ટિમાં હું સનાતન છું;

સનાતન છું હું આ અખિલ ધ્વજાંશમાં !!

વસુધરાની વિશ્વવાટિકાની વિદ્યા છું;

મંસારીઓની રમ વાટિકા છું;

સમગ્રવું છું, આ મંસારના જીવોને આ

ક્ષણિક સુખની ક્ષણિક ભાવનાઓ !!

જીવનમાળીનું સનાતન ચૈતન્ય છું;

શાંતિ અને ચિત્તજતાની ન્યોત્સના છું;

કરાવું છું, પાન દિગ્ગરસવું અનંગ અગ્નિમાં,

બળતા આત્માઓને !!

મનોહર મોતીની માળા છું;

સૃષ્ટિના સુદ્ધમઆત્માનું જીવન છું;

જીવન છું આખા ધ્વજાંશના સુદ્ધમજીવેનું !!

મહાભયંકર મેઘની ગર્જના છું;

વસુધરાની વિજળી છું;

ચમકાવું છું, સ્વાર્થસાગરમાં ડોલતા આત્માને !!

વસુધરાના વિરહીઓનો વિરામ છું.

જીવન ચક્રની ચક્તી પડતીનો ચિતાર છું;

પ્રેમ છું, આત્માઓમાં મારી ઉત્ત લહેરીઓને !!

આલમના આત્માનું પરિભ્રમ છું;

જગતના જીવેનું નિવાસ્યાન છું;

આપું છું, વિરામ વસુધરાના વિરહીઓને !!

કળી—

વાહરે વાહ ! અનિલ ! આખી આલમમાં
તારી અત્યુત્તમ ઉપકાર વૃત્તિ !!

મધુપ—

હા, ધરણીમાં ખેરખેરી ધર્મમૂર્તિ !!

અનિલ—

પણ મધુપ ! તું શી રીતે કરીય
જગતનું કલ્યાણ !!

મધુપ—

મનોહર સૂરનું નિધાન છું;
વસુંધરાની વીણા છું;

ઝાલાવીશ મંદમંદ સ્વરલહરીએ,
સંગીતના શોખીનોને !!

આનંદરસનો ઓથ છું;

મંગલરસનો મેથ છું;

બનાવીશ આનંદિત શોઙ્ગ સાગરમાં કુચિતા આત્માને !!

ચિત્રવિચિત્ર રંગનો ચિત્રપટ છું;

વિધવિધ રંગની વાલિકા છું;

બનાવીશ કળા કુદરતના કિરનારની !!

કુળી—

ધન્ય છે, મધુપ ! તું પણ હવે સમજે છે,
સમાજસેવાની શુદ્ધ ભારના !!

અનિલ—

હા ! એ ખરું ! પણ કળા !

તું શી રીતે કરીશ જગતનું કલ્યાણ !!

કુળી—

કામગત્તાનો કિલ્લો છું;

લાલિલાની લહેર છું;

કલ્યાણનું છું મારા લાલિલથી આલમના
આત્માઓને !!

સુગંધીનું સરોવર છું;

પરિમલનો પર્વત છું;

પ્રભરાતું છું, પરિમલ સારી આલમમાં ?

શાંતિની સિતળતા છું;

અમૃતરસની અણેત્સના છું;

કરાતું છું, પાન અમૃતરસનું આલમના આત્માને !!

પ્રેમની પરિસીમા છું;

રનેહનો યાગર છું;

શીખવાડું છું રનેહ આરી સજિને !!

મધુરસનો મેઘ હું;
 શીતરસની સરિતા હું;
 સિતળતા સમર્પું હું સારી સજિને
 સૌંદર્યનું સસ્વર હું;
 વાદિકાનો વહેળો હું;
 સ્નાન કરાવું હું, સજિને ભારી મુંદરતામાં ! !

અનિલ-મધુપ-કુંજ—

ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! આખી આલમના
 ઉપકારકર્તાઓને ! !

અનિલ-કુંજી-કુંજ-મધુપ—

લેરવી ગઝલ.

અરે ઉપકાર આલમમાં,
 પ્રભુતા એ પ્રભુની તો;
 અણિલ મંસાર સજિમાં,
 પ્રભુનો છે નિચમ એ તો.

અનુપ ઉપકાર આલમમાં,
 પ્રભુ પ્રેમામ તો એ છે;
 શ્રેષ્ઠ સમાજ સેવામાં,
 પ્રભુની એ પ્રભુતા છે.

સુમંપે સલને ઝાલી,
 ફરીએ સમાજની સેવા;
 ધરીને ધર્મની મૂર્તિ,
 ફરીએ સમાજની સેવા.

આલમની ઉન્નતિ જ્યોતિ,
 જગ્યાવો આ જગજગમાં;
 પ્રભુના પ્રેમના પુષ્પો,
 પ્રસારે આજ પૃથ્વીમાં.

(નવમ છે.)

નાનાભાઈ હાંસજીભાઈ પટેલ

ક્રમીનિયસ.

કેળવણીની આખતમાં ક્રમીનિયસનું નામ ઘણા સન્માનપૂર્વક થોડા દેશોમાં આવે છે, જ્યારે યુરોપમાં કેળવણીની હાંસત કંગાળ દશામાં આવી પડી હતી, ત્યારે વિચારશીલ અને પરિશ્રમી પુરુષોએ ધંધુ મહેનેત લઈને કેળવણીની સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો હતો, ક્રમીનિયસના પુસ્તકોપરથી તે વખતે જે દશા માર્કમ પડતી હતી તે ઘણે ભાગે આપણા દેશની પદ્ધતિને અનુસરતી હતી. તેનું જીવનચરિત્ર વાંચનાં યુરોપની તે વખતની સ્થિતિનું જ્ઞાન અને એ દશા સુધારવા માટે તેણે જે કંઈ કાઈ કર્યું છે તે સમજી શકાય છે, સાચે સાચે તેના સિદ્ધાંતો પણ જાણી લઈ શકાય છે, ક્રમીનિયસનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં જર્મની દેશનાં મોરેવિયા પ્રાંતમાં થયો હતો, તેની યુવાવસ્થાનાં લગભગ સધળો સમય એક એવે ઠેકાણે પીતાવા પામ્યો હતો કે જ્યાં તુરુક યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, તે વખતના યુદ્ધનું નામ ' ત્રીસ વર્ષનું યુદ્ધ ' પડ્યું હતું. અને તે યુદ્ધે મધ્ય યુરોપના કેટલાએક ક્ષેત્રો-પ્રદેશો પ્રતિને જડ-મુગ્ધી કોમેડી નાંખ્યા હતા, ત્યારે ક્રમીનિયસ ન્દાનો હતો, ત્યારે તેના માતાપિતા સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા હતા, અને ક્રમીનિયસના પાલન પોપણનો બોલો લોકો પર આવી પડ્યો હતો, તે વખતની અગાઉથીજ દેશમાં સુધારો કરવા માટે એક જાપરજન્ટ હીલ્થાલ આલી રહી હતી, તેને ' રેફોર્મેશન ' (Reformation) કહે છે, આ હીલ્થાલના પરિણામે ઠેક-ઠેકાણે પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી, તેમાં સામાન્ય અભ્યાસની સાથે હિસાબીગાન આપવામાં આવતું હતું. આવીજ એક સ્થલમાં ક્રમીનિયસ પ્રાથમિક કેળવણી લેવા શક્તિમાન થયો, શોળ વર્ષની ઉંમરે તે એક એવી સ્થલમાં દાખલ થયો કે જેમાં લેટીન ભાષાનો અભ્યાસ ઉદોવવામાં આવતો હતો, ત્યારપછી ત્યાંથી નીકળીને ખ્રીષ્ટ સ્કોલમાં લેટીનનો અધ્યયન અભ્યાસ પૂરો કર્યો, આ વખતમાં લેટીનની કેળવણીની જે ખામી બરેલી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, તેથી જો કે ક્રમીનિયસને તુરુશાન તો થયું હતું, પરંતુ ઈર્મિપૂર્વક તે તુરુશાન ખર્ચોને પણ ચાલુ અનિષ્ટ પદ્ધતિના દોષો તેના લક્ષમાં આવી ગયા હતા, પોતાના સમયની સ્કોલની આખતમાં તે કહે છે કે " તે વિદ્યાર્થીઓ માટે બયોત્પાદક થયો છે, અને જ્યાં માહિત્ય અને પુસ્તકો પર તો તિસ્કાર છૂટે છે, અને એક વર્ષનું કામ જ્યાં દસવર્ષમાં પણ પૂરું થવા પામતું નથી, જે જ્ઞાન ધોમે ધોમે અને કમસર અપાતું જોઈએ, તે ત્યાં ડાંસી ડાંસીને મગજમાં ભરવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ હયોડા વળી ઠોડી ઠોડીને ચોંટાડવામાં મુદ્દા આવે છે. જે આખત સંગળ રીતે રજુ કરવી ધટે તેને અત્યંત ગદન રીતે, ધક્કેલવામાં આવે છે ત્યાં માનસિકશક્તિઓને માત્ર શબ્દોનો ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવે છે. "

અભ્યાસ કરતી વખતેજ ક્રમીનિયસનું લક્ષ કેળવણીની પદ્ધતિ નરક વળ્યું હતું, અને તેનાપર રેટિક્સ નામના વિદ્વાનના વિચારોનો યજ્ઞાવ પડ્યો હતો, ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં તે મોરેવિયા પ્રાંત તરફ ગયો, અને પોતાના અમાનની એક સ્થલમાં ' શિક્ષક નરીકે જોડાઈ ' ગયો. અહિં તેણે મંગોલિત કેળવણીની પદ્ધતિ તથા મનુષ્યને યોગ્ય કેળવણીનું બીજાં શોપણ શરૂ કર્યું.

ફક્ત એ વર્ગની હુંક સુદતમાં કમીનિયસને પાઠવી બનાવીને તેના સમાજનું એક ચર્ચ તેના કબજામાં સોંપ્યું. પરંતુ તે સ્થળે વધુ વર્ષો પર્યંત સુખપૂર્વક એ રહી શક્યો નહિ. કેમકે ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં સ્પેનવાળાઓએ તેના શહેરને લૂંટી લીધું. આ લૂંટમાં કમીનિયસનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું. અને જે હસ્ત લિખિત પુસ્તકો ઘણા પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કર્યા હતાં તે બધાં નાશ પામી ગયાં. ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયના બધા પાઠવીએ ને દેશનીકાલ કર્યા, તથા ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં એજ સંપ્રદાયના બધા લોકોને પણ દેશનીકાલ કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. આ હુકમ મુજબ કમીનિયસને પોતાનો દેશ હમેશને માટે છોડવો પડ્યો હતો, અને તે વખતે પોતાની સમાજના બીજા સાથીઓની જોડે તે પોલંડ દેશના લેસ્ના નામના શહેરમાં જઈ વસ્યો, ત્યાં પણ તેને પોતાના સમાજના એક જૂના સ્થાનમાં પહોંચ્યા પછી એકવાર વળી કેળવણી વિષયક બાબતમાં સુધારો કરવા માટે ઉત્સાહ જાગૃત થયો. તેણે એક તરફ કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર શરૂ કરી દીધો અને પોતાના સમાજની ઉત્તરિ સાધવા તથા તેને શોખ બનાવવા હમ્મર કરી. કમીનિયસની પૂર્વે એ દોઢસો વર્ષ અગાઉથીજ લોકોના દીકરામાં સાધારણ કેળવણીના પ્રશ્ન ખડો થઈ રહ્યો હતો, અને ખાસ કરીને લેટિન કેળવણી આપવાની તરફેણમાં ઘણા વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન ઉઠાવ્યો હતો. જેને આજકાલ માધ્યમિક કેળવણી (Secondary Instruction) કહેવામાં આવે છે. તેનો મુખ્ય વિષય એ અરસામાં લેટિન ભાષાનો હતો, ક્યારે ક્યારેક ગ્રીક અને લીપુ ભાષાઓ પણ શીખવામાં આવતી હતી પરંતુ તે જાણ તરીકે રાખવામાં આવતી હતી, લેટિન ભાષા સાર્વજનિક કેળવણીની કુંચી સમાન હતી, અને કેળવણીનો ઉદ્દેશ એજ માનવામાં આવતો હતો કે આ કુંચી-અર્થાત્ લેટિન ભાષાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે થઈ જાય. લેટિનની આવી રીતે મુખ્યતા હોવાથી વિદ્વાનોનું ધ્યાન તેના તરફ વધારે આકર્ષાયું હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ એની કેળવણીની પદ્ધતિને પણ સુધારવા તરફ વળેલું હતું, એથી કમીનિયસનું ધ્યાન પણ સ્વાભાવિક રીતે એ તરફ ખેંચાયું. તેણે આગ્રા લેખકોના સર્વ ગ્રંથો અને લેખો વાંચ્યા, તેથી તેને કંઈક સહાયતા મળી ખરી, પરંતુ તેણે જે પુસ્તકો તૈયાર કર્યા તેમાં મુખ્ય બાબત ડોઈ જુદીજ હતી, તેણે કેળવણીના શાસ્ત્રમાં એક નવીન બાબત શોધી કઢાડી હતી, અને એવી કેળવણીની પદ્ધતિ શરૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે જે માત્ર લેટિન ભાષા માટેજ નહિ પણ બીજા વિષયોની કેળવણીમાં પણ લાભ આપી શકે.

ઇ.સ. ૧૬૨૭ થી ૧૬૪૦ સુધી કમીનિયસ સખ્ત પરિશ્રમથી કેળવણીમાં સુધારો કરતો રહ્યો તેમજ તેને લગતા ગ્રંથો રચતો રહ્યો ઇ.સ. ૧૬૪૧માં હર્ગ્સફેલ્ડ પાલમિન્ટે તેને બોલાવ્યો; અને એ અરસામાં તેણે લગભગ ત્રણ માસ લંડન શહેરમાં પસાર કર્યા, પરંતુ પાલમિન્ટે અને શહેનશાહ વચ્ચે એ વખતે સુદ છંછેડાયું હતું, જેથી કમીનિયસને બધા કામો બંધ કરી દેવા પડ્યાં, એ અરસામાં એક ડચ વ્યાપારીએ તેને સ્વીડન દેશમાં બોલાવ્યો, અને તેને મકાન તથા કામ કરવા માટે જરૂરનો થોડોએક સમાન આપ્યો. આ સ્થળે તેની મહાકાત સ્વીડન દેશના મુખ્ય મંત્રી સાથે થઈ, ત્યારથી તે પ્રસિદ્ધ દેશના એલ્ફિંગ નગરમાં જઈને વસ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં ડાન્સીનેનીયાના રાજપુત્રે પોતાના દેશની રફોની હાલત સુધારવા માટે તેને બોલાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૫૪માં તે પોતાના પ્રાચીન નિવાસ સ્થાન લેસ્ના

શહેરમાં પાછો વળ્યો, પરંતુ ફરીથી યજ્ઞ ત્યાં મુખપૂર્વક રહેવા પામ્યો નહિ. યુદ્ધની આગ આપા પોલોંડ દેશમાં સળગી હતી હતી, અને ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં લેટિના શહેરને બાળી ભસ્મ કરી નાંખ્યું, કમીનિયસનું સર્વસ્વ ચાલ્યું ગયું. જેમાં તેનું પુસ્તકાલય અને હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો પણ હતા, હવે તેણે થોડાંએક દિવસો જર્મનીમાં અહિં તહિ ફરતા પૂરાં કર્યાં, અને છેવટે આમ્સ્ટરડમ શહેરમાં આવ્યો અને ત્યાં તેના જૂના સ્નેહીના પુત્રે તેને આશ્રય આપ્યો; અને તે ૧૦ વર્ષની વયે ત્યાં ઇ. સ. ૧૬૭૧ માં પરલોકવાસી થયો.

કમીનિયસના લખેલા ગ્રંથો—કમીનિયસે લેટિન ભાષામાં જર્મન ભાષામાં અને ફ્રેંચ ભાષામાં લગભગ ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે, પરંતુ આમાં કેટલાક એવા છે કે, જેનો કેળવણી વિષયક શાસ્ત્ર સાથે પૂરેપૂરો સંબંધ છે.

(૧) *The Great Didactic* એટલે કે શિક્ષણશાસ્ત્ર. ફ્રેંચ ભાષામાં અને લેટિન ભાષામાં આ શાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું હતું આ ગ્રંથમાં કેળવણીના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને મતલબો આપવામાં આવ્યા છે, આમાં કમીનિયસે સ્કૂલોની પ્રણાલી સુધારવા માટે બાર દધને જણાવ્યું છે.

(૨) *The Janus Linguarum Ros erata* એટલે કે ભાષાદ્વારોદ્ધારન-એ અરસામાં લેટિન ભાષાનું જ્ઞાન દરેક કેળવણેલ મનુષ્ય માટે આવશ્યક મનાતું હતું, પરંતુ લેટિનની કેળવણી વિષે કોઈ ઉપયોગ થઈ પડે તેવું પુસ્તક નહોતું, કમીનિયસ પોતે કોઈ એવા પુસ્તકની તજવીજમાં હતો કે, જે પુસ્તક દ્વારા વિદ્યાર્થીએને તે ભાષાનું જ્ઞાન સરળતાથી થઈ જાય. તેને જ્યારે કોઈ સરસ પુસ્તક ન મળ્યું ત્યારે તેણે આ ગ્રંથ લખ્યો અને ઇ.સ. ૧૬૩૧ માં પ્રકટ કરી દીધો, તેના પ્રચાર થયો તેમજ મુરોપ અને એશિયાની કેટલીએક ભાષામાં તેનો અનુવાદ સુધાં થઈ ચૂક્યો.

આ પુસ્તકની યોજના ઘણી સરળ અને સ્વાભાવિક હતી. લેટિન ભાષાના ચાલુ શબ્દો લઈને પહેલાં નાનાં નાનાં અને પછી અનુક્રમે મોટા મોટા વાક્યોમાં તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. દરેક લેટિન ભાષાના વાક્યની સાથે તેનો અનુવાદ પણ દેશી ભાષામાં આપવામાં આવ્યો હતો. જે વસ્તુઓ અને ક્રિયાઓનું જ્ઞાન બાળકોને થઈ શકે તેમ હતું તેવા શબ્દોજ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા; અને વાક્યોની યોજના પણ એવી રીતે કરવામાં આવી કે વિષયની મથાર્થતા કાયમ રહેવા પામે, પુસ્તકમાં એકસો અઢ્યાયો રાખવામાં આવ્યા જેમાં ચાલુ વિષય સિવાય અન્ય એવા વિષયો પણ હતા જેમ કે સંસારની ઉત્પત્તિ, તત્ત્વ, પત્યર ઘાત, વૃક્ષ, ફલ, મનુષ્ય, શરીર, મન, કષ્ટ, પ્રેમ અને કારીગરી વગેરે, આ બાબત પર પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું કે કોઈ સાધારણ શબ્દ પણ રહી જવા ન પામે તેમ કોઈ વ્યાકરણનો પ્રયોગ પણ રહી જવા ન પામે એવી રીતે આ ગ્રંથ શબ્દ અને જ્ઞાનનો એક પ્રકારનો વિશ્વકોષ જેવો બની ગયો. જે કે આ પુસ્તકમાં કેટલાએક દોષો પણ રહી જવા પામ્યાં છે દરેક શબ્દનો પ્રયોગ માત્ર એકજ વાર કરવામાં આવ્યો છે, અને દરેક શબ્દનો અર્થ પણ એકજ આપવામાં આવ્યો છે, તેમ દરેક શબ્દની એક સરખી મુખ્યતા બતાવવામાં આવી છે, જેથી આવશ્યક અને અનાવશ્યક શબ્દમાં વિવેક કરવો અથવા થઈ પડે છે.

(૩) *Orbic Pictures* એટલે કે ચિત્રમય જગત આ પુસ્તક પૂર્વોક્ત પુસ્તક નંબર બીજાનુંજ રૂપાંતર છે, આના દરેક અઢ્યાયની સરખાતનાં એક એક ચિત્ર આપવામાં

આપ્યું છે જેનો ફાયદો આ અધ્યાયના વિષયમાં છે, ચિત્રના ગુદા ગુદા ભાગોપર ૧-૨-૩ વગેરે નંબર લગાવવામાં આપ્યા છે, જે મૂળ પંક્તિઓની સંખ્યા સ્પષ્ટરનાર છે, તેવું પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં થયું છે, જો કે આ પુસ્તકમાં પણ તેજ આમી છે કે જે ખાલી ખીળ નંબરના પુસ્તકને અંગે જણાવવામાં આવી છે, તે છતાં આ પુસ્તકનું ઘણું માન અને પ્રચાર થયો હતો જેથી ચિત્રો દ્વારા વિષય સ્પષ્ટ કરવાની પ્રયાત્ની જરૂરીયાત સહેવા માટે નહિ.

કમીનિયસનાં શિક્ષાંતો.

(૧) કેળવણીનો ઉદ્દેશ—કમીનિયસનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ધર્મરે પાસંથી અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યનું સાચું કાર્યું લક્ષ હોવું જોઈએ. આ ફુલાવાનું જીવન હવે પછી પ્રાપ્ત થનાર સાચત જીવનની તૈયારી કરવા માટે છે, આધ્યાત્મિક, જીવનનાં પરિણામો ખરે જીવન છે, કુદરતે આપણા અંતઃકરણમાં વિદ્યા ધર્મ અને શુદ્ધિના ખીળ રાખી દીધાં છે, અને આ શુભો વધારવા માટે આપણામાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે આપણે ધાર્મિક અને શુદ્ધ લક્ષ્યનાં જનના પામીએ આ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કેળવણી દ્વારા જ થઈ શકે છે, સ્કૂલનું કાર્ય છે કે, આ લક્ષ્ય મેળવવામાં બાળકોને સહાયતા કરે, કેમકે બાલ્યાવસ્થામાં કુદરતનો મુકાબ જે તરફ ઈચ્છના હો તે તરફ સરળતા પૂર્વક થઈ શકે છે.

(૨) કેળવણીના પ્રસાર મનુષ્યમાત્રને કેળવણીની જરૂર છે માટે બચ્ચાંઓને ધર્મરે બાળપણમાં અન્યક્રમે માટે અસમર્થ જનાં બ્યા છે તેવું કારણ એ છે કે તેઓ વિદ્યા સંપાદન કરવાનો અવકાશ મેળવી શકે, એટલા માટે દેશની દરેક વ્યક્તિને કેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ જાણનો ધર્મ છે, સમગ્રણમાં રાખવું જોઈએ કે, કમીનિયસ પ્રથમ મનુષ્ય છે અને તે સ્ત્રી યા પુરુષ કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે કેળવણીની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે.

(૩) કેળવણીની યોજના કમીનિયસના ધોરણે પૂરી કેળવણી સંપાદન કરવા માટે ચાર પ્રકારની સ્કૂલોની જરૂર છે.

(ક) માતાનો ખોળા એ એક સ્કૂલ છે, જન્મથી લઈને ૬ વર્ષની ઉંમર સુધી આમાં દરેક

બાળકની કેળવણીનો સમાવેશ પામે છે.

(ખ) દેશી બાપાની સ્કૂલ દરેક ચર્ચ સાથે હોવી જોઈએ, તેમાં દરેક બાળકે છથી બાર વર્ષની વય સુધી રહેવું જોઈએ.

(ગ) લેટિન સ્કૂલમાં ૧૨ થી ૧૮ વર્ષની વય સુધી માધ્યમિક કેળવણીના પ્રયત્ન રહે એવી સ્કૂલ દરેક શહેરમાં હોવી જોઈએ.

(ઘ) દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલય હોવું જોઈએ, અને તેનો લાભ ૧૮ થી ૨૪ વર્ષની વય સુધીના યુવાનોને મળવો જોઈએ, ત્યાં મળતી કેળવણી સાથે વિદેશ બ્રમણ પણ જરૂરનું ગણાવું જોઈએ.

તમામ છોકરાઓ તેમજ છોકરીઓ માટે (ક) અને (ખ) સ્કૂલોમાં કેળવણીની યોજના કરવી જરૂરી છે, જે લોકોને હાથે મહેનત-મજૂરી કરવાની ન હોય તેઓને માટે લેટિન સ્કૂલ છે, અવિધ્યનાં શિક્ષકો અને નેતાઓ માટે વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીની આવશ્યકતા છે.

યેરોડોલ અને ક્રીએસની માર્કે કમીનિયસનો, પણ એવો અભિપ્રાય છે કે, બાળકોની

કેળવણી જન્મ સમયથીજ હોવી જોઈએ. એક નાની સરખી પણ સહી ઉપયોગી શુદ્ધ (The School of Infancy.) માં કમીનિયસે બાળકોની કેળવણી માટે 'ટયોલ્ડ ઉપદેશ' આપ્યો છે, તેણે બતાવેલા નિયમો યગ્ના મુંદર છે. તેમજ તે કિન્ડર ગાર્ટન સ્કૂલના ધોરણને લગભગ મળતા આવે છે.

માતાના બેળામાં બાળકને જ્ઞાન મળે છે. 'કંઈક છે,' કંઈપણ નથી, આ વસ્તુ નથી, ક્યારે છે, ક્યાં છે. આના જેવું છે, આના જેવું નથી વગેરે ભાવનાઓ ભાવનાશક્તિની શરૂઆતના જ્ઞાનની સૂચના આપે છે. પાણી, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ અને શ્રદ્ધિ વગેરેનું જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન છે, પ્રકાશ, અંધકાર, છાયા, રંગ વગેરેનું જ્ઞાન એ વિજ્ઞાન સાથે મંજૂ થઈ શકે છે જેને Orbis કહે છે, આકાશ સૂર્ય, ચંદ્રમા, તારા તેમજ તેની ચાલ વિષેનું જ્ઞાન એ બ્યોલોજીનું જ્ઞાન છે, પાછલા દિવસની ઘટનાઓનું સ્મરણ ઐતિહાસિક જ્ઞાનનું મૂળ છે.

(૧) કેળવણીની પદ્ધતિના મૂળ સિદ્ધાંતો.

(ક) કમીનિયસ કહે છે કે, સ્કૂલોની અસક્ષણતાનું કારણ એ છે કે, માનુષ્યાત્મે મૂડી દબને કેવળ સેડિનમાયાની કેળવણી પાછળ મધો સમય અર્થ ગુમાવવામાં આવે છે. તેમજ વ્યાકરણ અને કોમ્પોઝિશન બધું ધ્યાન આપી દેવાથી સંસારની જરૂરની વસ્તુઓના સ્વભાવ, મંજૂર અને ઉદ્દેશ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. જે કેળવણીની પદ્ધતિ પ્રકૃતિ (Noptics) ને અનુસારે સ્વભાવમાં આવે તો ઘણા લાભ થાય. પરંતુ આપણે તેથી ઉલટીરીતે ચાલીએ છીએ, બાળકોની માનસિક શક્તિ કેળવણી લેવા માટે હજી તો યોગ્ય રીતે બીજાવા. પણ પામી ન હોય છતાં તેના મગજમાં કેળવણી ઠાંસી ઠારીને ભરવામાં આવે છે. વસ્તુજ્ઞાનથી પૂર્વે નિયમનું જ્ઞાન હરવરામાં આવે છે વિદેશીભાષા શીખવામાં ભાષાના નમૂનાથી પડેલાજ વ્યાકરણના નિયમો બતાવવામાં આવે છે.

(ખ) પ્રકૃતિ પોતાનું દરેક કાર્ય મુખ્ય તત્ત્વથી શરૂ કરે છે. પહેલા પહેલા દરેક ગ્રીન-ગ્રાસ મોટું રૂપ બનાવવું જોઈએ, ત્યારપછી તેના અવયવોનું વિવરણ થવું જોઈએ, પહેલા કોષ, પણ વિષયને સમજાવે જોઈએ, ત્યારપછી તેને યાદ કરવો જોઈએ, તથા તેને લગતા નિયમો શીખવવા જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ સમય આવતાં એ વિષયમાં વિશેષ વાતો કહેવી જોઈએ.

(ગ) પ્રકૃતિના કાર્યમાં વિષમતા થવા પામતી નથી, એટલા માટે પ્રકૃતિને, અનુસારે આના પાઠ્યક્રમને એવી રીતે ગોઠવવો જોઈએ કે, પહેલા કરેલાં કાર્યથી આગળ કરવાના કાર્યમાં સહાયતા મળી શકે.

(ઘ) પ્રકૃતિ જે કામ કરે છે, તેના બચાવનો પણ ઉપાય તે સાથેજ રાખે છે માટે બાળકોને હંમેશાં ખરાબ પુસ્તકો તેમજ અનિષ્ટ મંથોગથી બચાવવા જોઈએ.

(ઙ) સ્કૂલ માત્ર ચાર કલાક માટે. ખુલ્લી હોવી જોઈએ, દિવસના આગલા ભાગમાં બેઠેલાકમાં સમજાવવા યોગ્ય તથા સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય વિષયો શીખવવા જોઈએ, અને દિવસના પાછલા ભાગના એ કલાકમાં હાથ અને વાણી સાથે મંજૂર રાખનારા વિષય લેવા જોઈએ.

(ચ) કેળવણીનો ક્રમ એવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ કે પહેલા ઇન્ડિયોને ત્યારપછી

સ્મરણ શક્તિને, ત્યારંપછી હુદ્ધિને અને એ બંધા પછી તર્કશક્તિને કેળવવી જોઈએ. આ કુદરતનો કાયદો છે, કેમકે બાળકોને પહેલાં ધીન્દ્ર્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેની હુદ્ધિમાં જે કંઈ છે, તે બધું ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેને પ્રાપ્ત થાય છે, સ્મરણશક્તિની સાથે જ્ઞાન રહે છે, અને ભાવના શક્તિ સાથે ઉપયોગમાં લેવાય છે. જે અર્થવા તેમ વધારે ચીજો મેળવતાં તે વસ્તુઓનો સાધારણ સ્વભાવ લક્ષમાં આવી શકે છે. એવી રીતે નિષ્કર્ષ કરવાની શક્તિનો પણ વિકાસ થાય છે.

પોતાની વય અને પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા જ્ઞાન મુજબ બાળકો જે નવીન વિષયોને શીખવાની હોશ ધરાવતા હોય છે તે વિષયો મુખ્યપૂર્વક તેઓને શીખવી શકાય છે. એ સવાય બીજા કેટલાક સાધનો પણ છે તેના પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. (૧) માતાપિતાએ બાળકો સમક્ષ વિદ્યાની તથા વિદ્યાનેની પ્રસંસા કરવી જોઈએ, બાળકોને સારાં પુસ્તકો બતાવવાં જોઈએ તથા શિક્ષકોને જ્ઞાન આપતાં પણ શીખવવું જોઈએ.

(૨) શિક્ષકે પિતાની મારફત કૃપાળુ બનવું જોઈએ, તેણે બાળકોને હમેશા પ્રસન્ન રાખવા તથા તેઓને સારું કાલે કોઈ કામ તૈયાર રાખવું જોઈએ.

(૩) સ્ફુલ્ભ વાસુ, પ્રકાશ, સામાન, ચિત્ર, નકશા તથા નમૂના વગેરે હોતા જોઈએ.

(૪) પાઠ્ય વિષય કહ્યું ન હોયો જોઈએ, બની શકે ત્યાંસુધી તેમાં રસિકતા લાવવી જોઈએ.

(૫) કેળવણીની પદ્ધતિ કુદરતને અનુકૂળ હોવી જોઈએ, બીનજરૂરી વસ્તુ છોડી દેવી જોઈએ.

(૬) પરીક્ષાઓ પણ નિયમિત રીતે લેવાતી રહે તથા ધનિષ્ઠનો પ્રમુખ થવો જોઈએ.

(૭) માતૃભાષાનું મહત્ત્વ—કમીનિયસ લેટિન ભાષાની મહત્તા સ્વીકારે છે, પરંતુ તે એટલા માટે કે, લેટિન ભાષાદ્વારા જુદા જુદા દેશના લોકો પોતપોતાના ભાવ અસ્પર્શ પ્રકટ કરી શકે છે, અને તે ભારદ્વજે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે દરેક વિષય માતૃભાષાદ્વારાજ શીખવવામાં આવવો જોઈએ.

(૮) શારીરિક દંડ—બાળવા-ગણવામાં જૂલ યજ્ઞ જતાં શારીરિક દંડ કરવો જરૂરનો નથી, પરંતુ તેઓના આદિચમાં વર્તનમાં દોષ આવવા પામે તો શારીરિક દંડ જોઈએ. સ્ફુલ્ભ નિયમો ચતુર્પૂર્વક સારી રીતે જાળવવા જોઈએ. અને જ્યારે દંડ કરવાની જરૂર જણાતી હોય ત્યારે તે બાળકમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ પણ કરવામાં રોકાઈ રહેવું ન જોઈએ.

ઉપસંહાર—લગભગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે કેળવણીની પદ્ધતિની જે ખામીઓ કમીનિયસના ધ્યાનમાં આવી હતી તેમાંની લગભગ ધણીખરી ખામીઓ આજકાલ આપણે દેશમાં જોવામાં આવે છે. તે દેશમાં લેટિનની પ્રધાનતા હતી તો આપણા દેશમાં તેને ઠેકાણે અંગ્રેજીની પ્રધાનતા છે.

કમીનિયસના સર્વ સિદ્ધાંતો ખામી વગરના તો નથીજ એમ માલૂમ પડે છે. જ્યારે કમીનિયસ અત્યુક વાત કહેવા માંડે તો હવે, ત્યારે તે તંદૂપ બની જતો હતો, તેમાં કદાચ અતિશયોક્તિ પણ કરી હોતો હતો. તેને ખાતરી હતી કે, દરેક અનુષ્ઠે દરેક વિષય સારી રીતે જાણવો જરૂરનો છે; એ ખાતરી આધારે તેણે પોતાનું પુસ્તક Orbis Pictures (ચિત્રમય જગત) રચ્યું હતું, ઇધાવસ્થામાં તેની ભૂલો તેના બાળકોમાં આવી હતી,

કેળવણીની પદ્ધતિના મહત્વમાં પણ તેણે અતિસંયોજિત કરી નાંખી હતી. તેને વિશ્વાસ હતો કે કેળવણીની પદ્ધતિ સારી હોય તો દરેક વ્યક્તિને દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન થઈ શકે છે વળી તેને એ વાતનો પણ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો કે, જે સિધ્ધાંત અને જે પદ્ધતિ તેણે પોતાના કેળવણી વિષયક શાસ્ત્રમાં આપી હતી તે સર્વસમ્મત અને અતિવગરની હતી. કેળવણીના વિષય કુદરતને અનુકૂળ ગંભીરતામાં ટાઈ ટાઈ ટેકાણે તેણે અતિસંયોજિત પણ કરી નાંખેલ છે.

જો કે આવી ન્હાની ન્હાની ખામીઓથી કમીનિયમના સિદ્ધાંતનું મહત્વ કંઈ ઓછું થતા પામતું નથી, એ સિદ્ધાંતો પર જેટલો વધારે વિચાર કરવામાં આવે તેટલુંજ તત્ત્વ કેળવણીના શાસ્ત્ર માટે ઉપયોગી તરીકે સાબીત થાય છે જો કમીનિયમના સિદ્ધાંતમાં ધરતો ફેરફાર કરી તેને હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનાવવા પ્રયત્ન થાય તો તેથી દેશને મહાન લાભ થવાની અંખાવના રહે છે.

માવજી હામજી શાહ.

યજ્ઞમાન.

એક નમ્ર યજ્ઞમાને ત્યાં

હું એક વખતઅતિથી ગયો.

તેની લાંબી ડાળ ઉપર એક સુંદર ફળ

તે તેની આજેરાત હતી.

યજ્ઞમાન તે એક સુંદર આમ્રદાસ હતું,

જેની છાયામાં હું જઈ બેઠો;

શીતલ છાયાથી અને સ્વાદિષ્ટ ફળથી

તેણે મહારી સત્કાર કર્યો.

તેના લીલા ઘરમાં અતિથિ બનીને

ધણી પક્ષિઓ આવીને બેસતાં;

તેઓ સ્વચ્છન્દે નાચતાં, બોજન સ્વાદ લેતાં

અને મહાનદે ગાતાં.

લીલાં, કુમળાં વૃક્ષ પત્રોમાં

તેઓ પધારી કરી વિશ્રાન્તિ લેતાં

પોતાની શીતલ છાયામાં એ યજ્ઞમાને

મહારી પણ એવો સત્કાર કર્યો.

આતિથ્ય બદલે મહારે શું દેવું ?

એવો પ્રશ્ન મ્હેં અંતે યજ્ઞમાનને પૂછ્યો;

ત્યારે તેણે માત્ર માથું નમાવ્યું

અને વળી મને આશીર્વાદ દીધો.

“ પ્રેમમય જીવન ”

અહા દેવલ્ય પ્રેમ ! કેવી અંતઃપ્રવૃત્તિ ! કેવી સંવેદનશીલ મોહિની ! નિઃશય નિર્મળ પ્રેમથી કોનો પ્રેમ સંપાદન નથી થતો, કદાચ એક જીવન પ્રેમથી બીજી જીવનને વળગી નથી રહેતી, કહ્યું છે કે, “ It is better to rule by love than fear. ” એ ત્યાં દૃષ્ટિ દેડે. ધરના-દીવાલમાં પણ છેડ મારીને તથા મારી છેડને સ્નેહથી વળગી રહે છે પતિ પત્નીનો નિષ્કાલસ સ્નેહ જે જરૂરતાં અમરજ રહે છે તે પણ તેજ પ્રેમ તે આલોકનો ! જ નહિ પણ પરલોકનોયે સંધી છે. પરલોકમાં પ્રિય વસ્તુનો દેખાડનાર, એટલુંજ નહિ પણ હંમેશાં માટે મેળાપ કરાવનાર સંગમનીય મણી છે, કદાચ જીવનનો કેવળ નિર્મળ તથા દૃઢ સ્નેહથી મેળાપ નથી થતો ! પછી કંતો કાંઈ યાતો ઘણા કાળ પછી અચોત્, મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં તો યામજ. અહા દેવી પ્રેમ ! એક બીજાનાં હૃદયમળનો દારુ સુંવાના દોરાશ્વ બનવા આ દુનિયામાં ઉતરી આવેલો સ્વર્ગીય પ્રેમ ! એક બીજાના પ્રેમ વડે બંધુતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરનાર તથા બંધુતાની પ્રેમાળ લાગણીથી દેખાવાવાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરનાર કેવી અલૌકિક પ્રેમ ! અહા કેવો પરાપકારી ! ખરેખર તેણે મારી અવસ્થા ધ્યાનમાં લીધી, મારી તરફ તેને દયા ઉપજી, અને તેનો માયાળુ પરાપકારી સ્વભાવ પરહિતમાં તરખ થયો. લીન થતાં ને કળીબૂત થયો. કારણ કે પ્રિયજનનું મને અચાનક દર્શન થયું, મારે દૃષ્ટિએ પૃથ્વી માતાને ‘ સત્ય સું છે ! ’ એમ પ્રજ્ઞા લાગી. હું વિચારમાં ગરક થયો. બીજું બધું ભાન ભૂંડ્યો. સ્વપ્નમાં પ્રિયમુખ અનુભવવા લાગ્યો. તેની પણ એજ દયા હતી. હું સ્વપ્ન દુનિયામાંથી ખરાપણાની દુનિયામાં પ્રવેશ કરતો હોઉં એવું મને મૂંઝવા લાગ્યું. મારી દૃષ્ટિ ઉદાસ બની. મારું સ્વપ્ન લાગતું સત્ય કેવળ પ્રકાશમાં આવ્યું. મને હવે ભાન થવા લાગ્યું, આ ભાને મારું હૃદય ફરકાવ્યું; તથા મારા હૃદયને ફરકાવનાર પવને તેનું હૃદયમળ નયવ્યું. તેની અમીભરી દૃષ્ટિથી મારું હૃદય પૂરેપૂરું જાગ્યું; તથા અમૃતમય વાણીથી પૂરેપૂરું અમૃતમય બન્યું. મારું હૃદયજાગ્યું. ‘ અહા કેવું નાચે ઉજળા મધુર પ્રેમ જરાણું, હૃદમાંથી ફૂટી ધરી જતું અહિં આ ઉરમાંથી. ’ હશે ભેટમાં, શોધ પામ્યાં, પછી એક બીજાનાં આંખું લોભાં, અને પરમપ્રેમાળુ પરમેશ્વરનો આભાર માન્યો. પછી ચિરદમાં વિતક સુખ દુઃખની વાત કરી. તેના સુખનો તો છટાપે નહતો જ્યારે દુઃખ દુઃખની આમાં જુદાજુદા ખાતી દેવના દાડા પુરા કરતી હતી. પણ વિધિએ તરતી નાખી; જેથી ‘ જીવતો નર બન પામે. ’ તેમ તે ને હું એકવાર ફરીથી મળ્યાં. તેનો દુઃખદરીઓ જેથી મારા કઠોર હૃદયમાંથી ઝરેલાં તેને સુંગ્રામી નાખે તેવાં કદુ ઝરણાંઓથી જલકાઈ ગયેલ હતો. તેથી મેં મારા હૃદયને ઇંપડા આપ્યો તથા તેની (તેજીની) માફ માગી. કદલોકનું કર્તવ્ય સાચી આ અસ્થિર શરીરથી સ્થિર કર્મ પ્રતિતી પ્રીતિનું પાલન હતું તથા અમલમાં મૂકી. પ્રભુ પ્રત્યેની દૃઢ ભક્તિએ હમારાં હૃદયગૃહમાં પ્રથમથીજ નિવાસ કર્યો હતો છતાં આશરીરવરે ધ્વિરદર્શન થયું નહિ. જેથી પૂર્વે કરેલી પ્રેમ વ્યાખ્યા ખોટી ભાસવા લાગી. પણ તે વ્યાખ્યાની સત્યતા હમારાં મેળાપમાંથી મળી આવતી જેથી આશાનાં કિરણોનો અંતરમાં પ્રવેશ થવા લાગ્યો. અંતરની જગદળ જ્યેષ્ઠ પ્રદીપ બની. પછી યોગ્ય સમયે હમે આ લોકમાં નામ મૂકી પરલોકવાસી થયાં સવારે પકવેલું અન્ન સાંચે નાશ પામે છે; તો તેના રસથી નિભામવું શરીર જી રીતે સ્થાપી દર્શાવે ! અમે ગયાં ત્યાં શું બન્યું ? અહા પતિ પત્નીનો મેળાપ ! તથા જગન્નિર્ણતા પ્રેમથીજ પરમેશ્વરનું દર્શન ! હા હવે પેલું કથન (પ્રેમની વ્યાખ્યા) ખરું હતું. હવે ગાસ્ત્ર સ્વર્ગીય સુખ અનુભવા લાગ્યાં હા કેવો પરાપકારી પ્રેમ ! પ્રેમમય જીવન એજ જીવન !

લેણી લેશ્યામ આદીત્યરામ

સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા } મૂળ લેખક લાલા બેનનાથ શીટાપર એ.
 { સન ૧૯૦૮. હિન્દુધર્મની સિદ્ધાંતિ, તેના પ્રચ-
 લિત સંપ્રદાયો, ધર્મનિષ્ઠ મંત્રોપદ્યો, સાધ્વી સ્તોત્રો ધર્મસંસ્થાપકો, રાજા મહારા-
 જાઓનાં જીવનચરિત્રો વગેરે તેર ભાગ અને ૧૨૨ પાક આ પુસ્તકના છે. કલેન
 ૧૬ પેજ; પૃષ્ઠ ૪૦૦ ઉપર. પાકું સોનેરી વજુ નામવાળું સુશોભિત. પુકું.
 કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

એડીસનનું ચરિત્ર. } વીજળી, તાર, ટેલીફોન, સીનેમેટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ,
 { વગેરે દ્રવ્યો શોધીના શોધક એડીસનનું મૂલ્ય
 જીવનચરિત્ર તેની બે જાણીઆ માથે. એડીસને જીવે તપાસીને પથક કરેલા અગ્રજી
 પુસ્તક ઉપરથી. સોનેરી પુકું. કીંમત ૩ પીયા બે.

શિક્ષાનો આદર્શ } મૂળ લેખક. ડૉ. સ્વીન્ડનાથ ટાગોર, મા. શ્રી
 { જીવનવાસ હરિલાલ પંડ્યાના લાંબા ઉપોદ્ધાત
 સાથે. પાકું પુકું. કીંમત ૩ પીયા એક.

નિર્ઝરિણી } દમોદર ખગલદાસ બોટાદકરનાં કાવ્યોનો નવો સોનો મંથક.
 { મા શ્રી કૌશિકરામ વિપ્રદરશમ મહેતાના ઉપોદ્ધાત સાથે.
 રા. બોટાદકરના "કલ્પલિની" તથા "સ્નાતકિવની" ના નવોજ લોકપ્રિય
 છે. કીંમત બાર આના.

રણજીત કૃતિસંગ્રહ } ૨૨૦ ભાગ ગુજરાતી વાવાકામની નાની મોટી
 { આઠ વાર્તાઓ તથા બે નાટકોનો સંગ્રહ. પ્રકાશ
 સારિત્ય પ્રવિણ બડોળ કમિટિના મંત્રી પ્રો. બળવંતરાય ડ. ટાગોર. પૃષ્ઠ ૪૨૧
 પુકું પકું. કીંમત ૩ પીયા સલાબે.

રતનાવલિ } શ્રીદર્શન એકમ ઉપરથી ભાષાન્તર કર્તા રતિપતિરામ ઉં
 { પંડ્યા; બી. એ. હ સુન્દર ચિત્રા. એક નકસી. હરિચંદ્રિત.
 રતનાવલીની દુષી વાંતો, નાટક નારિમબેર; પાત્રનિર્ણય તેમજ ધમજીય માટે ઉપ-
 યોગી ટીકાં ભાગે પ્રિવિયમના વિચાર્યાઓને બા વર્ગ સંસ્કૃતમાં રેકરટ દોવાથી ખાસ
 ઉપયોગી થાય તેવું છે. કીંમત રૂ. સપા.

અંગ્રેજની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ. } કર્તા રવિંદ્ર નવલકાશ
 { લક્ષ્મીરામ. બીજી
 આવૃત્તિ. રાષ્ટ્રીય વિનયપદ્ધિ, વડોદરાનો ટ્રેનિંગ કોલેજ તથા શ્રી સપાજી દાદરિય
 વગેરેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે માથે છે. કીંમત રૂ. દોઢ.

પ્લેટોકૃત શ્રીકૃષ્ણ } ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. મણિરામ રત્નજી ભટ્ટ.
 { પ્રકાશક સારિત્ય પ્રવિણ બડોળ કમિટિ. કી. રૂ. ૧૧.
 તમામ પુસ્તકોનું વિ. પી. ચાર્જેજ ખર્ચ હકું. લખો:-
 જીવજીલાલ અમરેશી મહેતા; અમદાવાદ.

The value of Imagination.

"It was a wise man who said that "we should cultivate not only the cornfields, but the pleasure-grounds of the mind." Goethe again says; "One ought every day at least, to hear a little song, and read a good poem, see a fine picture, and, if it were possible, to speak a few reasonable words." It is to be feared that our teachers are not sufficiently impressed with the importance of a proper culture of the Imagination. Some urge that it is only a romantic faculty, and therefore we can afford to let it alone. But George Meredith reminds us that "we exchange the sky for the ceiling if we let romance go."

Rightly considered, the Imagination is one of heaven's most gracious gifts to man. It is the faculty which lifts the veil from the hidden beauty of the world, and shows us the divine side of familiar things.

It turns the common dust
Of daily opportunity to gold.—
Filling the soul with sentiments august,
The beautiful, the brave, the holy, and the just.

It is not, as some would argue, something which has to do with fiction rather than with fact, and therefore of no value to the seeker after knowledge. On the contrary, it is Reason in her most exalted mood. It is the clear-seeing spiritual eye whereby the loftier and innermost truths of the universe can alone be discerned. The senses see one thing, the imagination views another—higher, lovelier, immortal."

—Robert, P. Darnes, L. L. D.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના:—૩-૮-૦ રૂપિયા સાઠનાથ (પાસં સા.પ.)
મળવાનું છે. વસંત ઓફિસ—અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પાંચ ગ્રાહકો રૂબરૂ રીવાજનાં વી. પી. નહીં રૂપીકારવાનો નિયમ કર્યો છે. ગ્રાહકો સર્વ ગ્રાહકોને મ. ઓ. દ્વારા લવાજમ મોકલાવવાનું નિનંતિ છે.

૨. મનિઓફરથી લવાજમ ભરવાથી અમારી સહીની પહેલ તમને મળશે.

—વ્યવસ્થાપક.

વસંતમાં જાહેર ખર્ચ લેવાનાં ભાન.

આખું પાતું. આખું પાતું. ચાર લાઇન.

માસ માસ	૩ ૪૮	૨૪	૧૨
૭ માસ	૩૨	૧૬	૮
મધ્ય માસ	૨૪	૧૨	૬
એક માસ	૧૬	૮	૪

૧૫ વધુ ખુલાસા માટે સજો—વ્યવસ્થાપક વસંત-અમદાવાદ.

સસિંદુર, અગ્રક, કેસર, કમતુરી અને બીજાં દીપન, પાચન તથા પોષક
ઓષધ મેળવી લીધાં, રસાયન, અપુન સરખાં આમળાંમાંથી બનાવેલું

કેસરી જીવન

સુશોભિત-સુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ પોષક
નવજીવન આપનાર

મહારસાયન

મોઢાં સાગન, તળાં સખળાં, નાનાં મોઢાં, શ્રી પુરા
સાં કોપ, સર્વ જીવમાં વાપરે.

અંદુ કામોરુદિક, વકસે લીં

એકી-રૂપ-રોડ, મુંબઈ નં. ૧૩.

અમદાવાદના એક-રૂપ-રોડ, લોગીલાલ અવર, રીચીરોડ.

સત્તમ એકાદ રૂપિયા પાંચ, સત્તમ અર્ધના રૂપિયા પે.જી.ત્રય, સત્તમ પાનો રૂપિયા રોક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चा-
ब्रमस्मिन्सत्ये तेजोमयीऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
श्रुषोऽयमेव स योऽयमात्मैर्दममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

સપનિષદ્.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुशलप्र प्रमदितव्यम् । मूर्खे
न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

સપનિષદ્.

વર્ષ ૨૦, અંક ૮.

[માસિક]

ભાદ્રપદ. સંવત્ ૧૯૭૭.

વેદકાલીન તત્ત્વદર્શનની રૂપરેખા.

વેદધર્મના કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ બન્નારે વિવિધ થયા ન હતા તેવા થાત સ્પષ્ટમાં
તત્ત્વના ચિંતનો યતાં હતાં. યતદિધિઓ પ્રચલિત હોવાથી ચિંતનો
વેદ સંહિતાનાં યજ્ઞના અંગે ઉપર ધણેલાં હતાં પરમેશ્વર બ્રહ્માંડપુરમાં એટલે શરી-
અઅઅચિત્તો. રમાં શરીરી તરીકે વસે છે, અને તેથી " પુરુષ " સંજ્ઞાથી જોજાવ-
વામાં આવતા. જગત્નું સર્જન આ સંસાર યજ્ઞના પ્રચારણરૂપે મહાત્મ,
અને આઘસજ્ઞ દિગ્વિખગર્ભ, વૈશ્વાનર અગ્નિરૂપે આ વિશ્વમાં અધ્યક્ષ સ્થાને રહે છે, અને
તે અગ્નિદ્વારા મનુષ્યો સ્વર્લોકમાં જાય છે એવી ભાવના સમાજમાં પ્રસરેલી હતી. આ બૂ-
લોકમાં યજ્ઞન કરવાનું અગ્નિ-એ પ્રતીક મનાતું. અને નિલ અગ્નિદેવ, અથવા નૈમિત્તિક યજ્ઞોમાં
અગ્નિનું યજ્ઞન છુદિના પ્રસાદનું નિમિત્ત મનાતું. આ વચકાંડમાંથી બ્રાહ્મણ અને આસ્ત્ર-
કોમાં અગ્નિરહસ્તનું પ્રકરણ પ્રવેશ પામ્યું; અને તેમાંથી અંતર્ધર્મી ધર્મની ભાવના ઉભી
થઈ હતી. વેદકાળમાં યજ્ઞ દેવાની ભાવના પ્રચલિત હતી પ્રત્યેક દેવ એક સદ્વર્તનનાં
અનંત રૂપે પૈકીનું એકરૂપ છે એ ભાવના ઋષિઓના અંતઃકરણમાં સત્તર જગી ઉઠી
હતી. શ્રોતમંદિરકાળમાં તત્ત્વચિંતન જન્ય યજ્ઞયોને સ્વર્ગ કરતું ચાલતું હતું—

(૧) અધિમૂત—એટલે પચમૂતથી ધણેલાં વિશ્વ અથવા જગત્ સંજ્ઞાથી

ચિત્તોના ત્રણ પ્રકાર— (૨) અધિદૈવ—આવિધને આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઈન્દ્રિયાદિ
અધિમત, અધિદૈવ. જ્ઞાનસાધન ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિશરી દેવો સંજ્ઞાથી.

અધ્યાત્મ તેનાં ઉદાહરણે. (૩) અધ્યાત્મ—અનુભવ કરનાર આત્મા સંજ્ઞાથી.

જગત્, ધર્મિર અને જગત્—એ ભવિષ્યમાં વિવિધ યનારી ત્રિપુટીના ત્રણ અસા આઘ
અવગા તાજા વાજા તરીકે વેદમૂળમાં પ્રવેશ પામેલા આપણા જીવામાં આવે છે. સુષુપ્તિ
" પુરુષમુત " માં આ ત્રણે ભાવનાઓ વડે એક મુદર પદ યુધાયેડું જળાય છે.

નીચેનાં ત્રણ સૂત્રો અધિમૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ ભાવને પ્રધાનપણે પ્રકટ
આપનાર ઉદાહરણો છે—

(१) नासदीयसूक्त.

नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासी-
द्रजोनो व्योमापरायत् ।

किमाधरीषः कुहकस्यशर्म-
न्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥

नमृत्युरासीदमृतं न तर्हि
नराण्या अन्ह आसीत्प्रवेतः ।
आनीदयातं स्वधया तदेकं
तस्माद्दान्यन्नपरः किञ्चनास ॥

तमआसीत्तमसागूहमग्रे
प्रवेतं सलिलं सर्वमाह्वम् ।
बुध्येनाभवपिहितं यदाक्षी-
त्तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥

कामस्तदग्रेसमयतंताधि-
मनसोरेतः प्रयमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरधिन्द-
न्हदिप्रतीप्या कवयोमनीषा ॥

तिरङ्गीनोचिततोरश्मिरेषा
मधः सिधदासीदुपरिस्विदासीत् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्
स्वधाअयस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥

कोअद्वावेद् कर्ह प्रयोचत्
कुत आजाता कुन इयं विसृष्टिः ।
अर्षाग्देया अस्य विसर्जनेना-
याकोवेद् यत आयमथ ॥

વેદકાલીન તત્ત્વદર્શનની રૂપરેખા.

અધિબૂત ભાવના પ્રાધાન્યવાળી

નાસદીય સૂક્ત *

નહોતું “ અસત્ નવ, હવું સત્ કાંઈ સમે; તે,
ના અંતારક્ષ, નવ વ્યોમ, હવું પરે કે;
શું આવરે, કવણું કોણ તણા સુખાર્યે,
ને શું હવું ગહન પાણી ગભીર આ કે. ૧

નહોતું વળી મરણને અમૃતે નહોતું,
ના રાત કે દિવસ કાંઈ કળાય એતું;
ને આસ લેતું નિજ શક્તિથી વાયુ વીણુ,
તે એકલું, અવર તેથી ન કાંઈ લિન. ૨

આરંભમાં તમ હવું તમંથી નિગૂઢ,
કહેવાનું ભેદ વિણુ જે જળ માન સર્વ;
તે માત્ર “ આણુ ” વળી જાદિત તુચ્છથી જે,
તે તત્ત્વ એક પ્રકટયું તપના પ્રભાવે. ૩

તેનું હવું પ્રથમ જે મન દેડે રેત,
આરંભમાં સળંગ તે થયું કાર્યરૂપ;
તે કાન્તદર્શી કવિઓ નિજ જુદિ યોગે,
મધ્યે “ અસત્ ” તણી રત્યું “ સત્ ” એમ જાણે. ૪

તે બીજાનાં કિરણુ જે પથરાયલાં તે,
આપણું તણે ઉપર તે પણુ જે હતાં તે,
તેમાંથી કો બીજા રૂપે થઈ કાંઈ ઉઘ્યાં,
શક્તિ રહી અહીં અને પ્રણુના ગર્ભ ત્યાં. ૫

કો જાણુનાર નહિ કો સમજાવનાર,
ક્યાંથી જગત્ પ્રકટ વિસ્તૃત ક્યાંથી થાય;
દેવો થયા પણુ હતા, પ્રકટયા પછી આ,
ક્યાંથી થયું, કવણુ તો પછી જાણુનારા. ૬

इयं विसृष्टिर्यत आवभूष
यदि वा दधेयदिया न ।
योमस्याध्यक्षः परमेव्योमन्
सोऽं वेद यदि धान वेद ॥

श्रु. मं. १० अ. ११. सू. १३०

(२) वैश्वानरसूक्त.

अहश्चकृष्णमहरर्जुनंच
वियर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजा-
धातिरज्ज्योतिपाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

नाहं तंतु न विजानाम्योतुं न
यं वयन्ति समरेतमानाः ।
कस्यस्वित्पुत्रइदयक्क्ष्यानि
परोषदात्ययरेण पित्रा ॥ २ ॥

स इत्तंतुं सविजानात्योतुं
सयक्त्वान्युतुया ददानि ।
स ईचिकेतदमृतस्यगोपा
अयधरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

अयं होता प्रयमः पश्यतेमं
इदं ज्योतिर्मृतं मर्येयु ।
अयं सज्जज्ञे ध्रुवअनिपततो-
मर्त्यस्तन्या इयर्धमानः ॥ ४ ॥

આ સૃષ્ટિ સર્વ વિવિધ પ્રકારી જ નેથી,
તે ધારનાર અથવા ધરનાર નાહી;
અધ્યક્ષ જે પરમ વ્યોમ વિષે વિરાજ્યા,
તે જાણતા કદો હરો નવ જાણતા વા. ૭

અધિદેવ ભાવ પ્રધાન વૈશ્વાનર.
વૈશ્વાનરે અગ્નિની નયોત.

આ વેદરાશિથી ભરેલ ધૂમ્રી રહ્યાં છે,
ચીટાપક્ષાં દિવસ રાત્રિ તણા પટેથી;
ઘાવાપૃથિવી ઝળકે કંઈ શુભ રંગે,
ને શુભ થાય ધન અંજન રંગ ધારી. ૧

તેમાં સ્ફુરે સકલમંડલમાં વસેલા,
રાત્રિ અગ્નિ પ્રકટી વળી દિવ્ય નયોતે;
“ વૈશ્વાનરેતિ ”: સુરહસ્ય ભયાં જ નામે,
નીવારતા ધન તિમિર તણી છટાને. ૨

ઓઝાં અને વળી ઉભાં પખરાયલાં શાં,
સંસારના વિકટ વિપ્રહમાં શુચેલાં;
જ્યોતિતણ્યાં અતિ મનોહર અંશુભાજો,
શી રીતથી દુઃખદ સંસૃતિમાં જ પેઠાં? ૩

આ મમને સમજી લે જગમાં જ કાઈ,
તે પુત્ર હોય તદ્દપિ જ ગણાય પૂજ્ય;
પિતૃપદે વિહરતો જ ગણાય પુત્ર,
જો મર્મહીન રહોને વય માત્ર ધારે. ૪

ટિપ્પણી ગુજરાતી શ્લોકના અંકને અનુસરતું:—

- (૧) વૈશ્વાનર—સઘળા વિશ્વાભિમાનીઓના સમૂહમાં મુખ્યાભિમાની તરીકે વ્યાપી રહેલો ચિદ્ અગ્નિ તેનું જાણ અગ્નિ પ્રતીક છે.
ઘાવાપૃથિવી—તેનું શરીર છે અને તેમાં રહેલો સઘળો “ વેદરાશિ ” તેનાં અવ-
યવો છે.
અહોરાત્ર—ધોળાં તથા ઢાળાં તેનાં વસ્ત્રો છે. તે વડે ઘાવાપૃથિવી દંકણેલાં છે.
- (૨) શરીરીનું નામ વૈશ્વાનર છે. વ્યુત્પત્તિ રહસ્ય નામની ઉપર વ્યાપી છે. અત્યેક “ વિશ્વ ”
અભિમાનીના સ્થૂલ જગતનું અગ્રાન ઇન્દ્રિય વિદ્યાનવડે તે દૂર કરે છે.
- (૩) વૈશ્વાનર—અગ્નિનાં—વિરાટ અભિમાનીના—વિદ્યાનનાં કિરણજલો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જ-
ગતમાં વિસ્તરી રહેલાં છે. સંસાર અનર્થનું કારણ છતાં તે પુરુષાર્થના હેતુ ભૂત હો-
વાથી સમજ્યા યોગ્ય છે.
- (૪) વિરાટ શરીરમાં સર્વત્ર સત્તાત્મારૂપે પ્રસરેલાં ચૈતન્યમય કિરણજલો જેઓ પકટી

ध्रुवं ज्योतिर्विहितं दृशायेकं

मनोजविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विभ्वे देवा समनसः...सकेताः

एकं कृतुमभिविद्यन्ति साधु ॥ ५ ॥

विमेकर्णा पतयतो विचक्षुषीरे-

दं ज्योतिर्हृदये आहितं यत् ।

विमेमनश्चरति दूरभाषीः

किं स्थिद्रक्ष्यामि किमनुमनिष्ये ॥ ६ ॥

विभ्वे देवा अनमस्यन्धियाना-

स्त्यामग्ने समसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरो वतूतये नो

मस्यो वतूतये नः ॥ ७ ॥

આડી અને વળી ઉભી કિરણાવર્તિને,
તે બાલ સઘ ગ્રહિતે સમજાવતો શો ?
સત્યાર્થથી છલકતા મધુ ! વાંક પ્રવાહે,
રહી રહ્યો અમૃતકુંડલ જ એ પરાયે.

૫

મોટા ! લગ્નઓ જડ ભાવથી છા લારેલા,
પ્રત્યક્ષ ચિદ્વૃત્તિ છતાં ન ગ્રહી શકે છો;
બાલપ્રભોધથી પરાક્ષ જ ઝાંખી સાધો,
નીચે રહી અગમ જ્ઞામિની વાત બહો.

૬

આ બહુનાર વળી માનસપુત્ર રહેલો,
દીશા ધરી દ્રુવપદે જ રમી રહેલો;
દેખી રહ્યો અમર ન્યોતિ સદાય મલ્યે,
તેનું તનું અમરભાવથી વૃદ્ધિ પામે.

૭

એ ન્યોતિ દ્રુવપદમાં નિરમી રહેલું,
દોડી જતું મનથી પાર અગમ્ય વેગે;
હૃદયમાં વિદ્યસતું અતિ અંતરાસે,
ને ને સુભાગિ સુખકંઠથી તે ઉઠેલું.

૮

સમજે છે, તે વયે નાનો હોય તો પણ પિતારૂપ છે, અને ન સમજનાર પિતા હોય તો પણ બાલક જેવો છે.

- (૫) “ દ્રુવ ” જેવો બાલક અંતર્મુખ થઈ આ કિરણુ જાલોને પકડે છે; સમજે છે.
- (૬) અને અન્યને જ્ઞાનગર્ભ વાણીમાં સમજાવે છે. જગતના મોટા જડ હોવાથી ચિતિ ન્યોતિને દેખી શકતા નથી; માત્ર તત્ત્વજ્ઞ બાલકના બોધથી કંઈક પરાક્ષ જ્ઞાન મેળવે છે; અને અગમ જ્ઞામિની વાતો નીચે રહી ક્યો કરે છે.
- (૭) સંસાર યત્નમાં પ્રથમ દીશા ધરનાર હોતા તે બાલક છે જ્ઞાનાના માનસપુત્ર જેવો તે. “ વૈશ્વાતર ” ના અંતર ન્યોતિને દેખે છે, તે ન્યોતિ મનથી પણ આગળ દોડે છે, છતાં હૃદયમાં અત્યંત નજીક છે. ત્યાં તે રિથર પ્રકાશે છે અને “ સુખકંઠ ” પરમાત્મામાંથી તે ન્યોતિ ઉભી થયેલી લાગે છે.
- (૮) આ વિરાટ શરીરના “ પુરુષ યત્ ” માં “ વિશ્વેદેવા ” ચોતથોતાનાં નિયત કર્મે કરવારૂપ સમિધ્ હોતે છે, અને ચિત્તનિરોધ પડે તેના સ્વરૂપને જાણે છે, ક્રમપિ ધૃષ્ટિ

તે એક વાદ કરીને સુસમિધુ ધરીને,
 દેવો સમસ્ત સમગ્રા મનના નિરોધે;
 જે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રભુનું હૃદયે મુકેલું,
 કર્ણો સુણે મમ પ્રતાપ જ દિવ્ય તેને.

૯

નેત્રો મદા નિરખ્યને નવરૂપ તેલું,
 ને મારું ચિત્ત ફરતું રિયર ભાવ પામે;
 શું શું જાણાવું અનુમતિ તજ્યા જ મર્મ,
 કેવી રીતે મનનથી પહોં દું સર્વ ?

૧૦

અમે ઉભેલ તિમિરાંશુકને ધરીને,
 અમે પ્રેમો ! નમન આ તમને કરે છે;
 દેવો સમસ્ત ભવબીત યર્ષ રહેલા,
 રક્ષા કરે અમર આ જગના જગેની.

૧૧

(અંખુર્ણ.)

નર્મદાશોકર દેવશોકર. મહેતા.

(૯) છે કે મારાં નેત્ર, કર્ણ અને મન તે જ્યોતિને—પ્રદબ્ધ કર્યાં કરે.

(૧૦) કપિ અનુમતિના મર્મને સમજાવવાની અશક્તિ દર્શાવે છે.

(૧૧) તૈશ્વનર અગ્નિના બાહ્ય પ્રતીક અગ્નિની રત્નિતિ કરે છે. તે અગ્નિ અંધારાનું વશ પહેરી ઉભા છે. બાહ્ય અગ્નિ ધૂમધી વીટાપણે દોષ છે તેથી અધ્યતનતિમિર તેનું વસ્ત્ર છે. તે વસ્ત્રને લીધે—અજ્ઞાનના આગ્રહાદને લીધે—વિશ્વેશ્વર તેમની બ્દીએ છે. જો કે આત્મા છે તોપણ સંસારજિજ્ઞાસી અંતઃપ્રદા ઉપાગનાર અમિત છે. તે અંતઃપ્રદા નથી રક્ષણ કરે અને જ્ઞાન નેત્રઉપાગે એ ઉવરતી પ્રાર્થના છે.

આ સુખ જરૂરજાન કાવિનું છે.

વિદ્યાર્થી અને રાજનીતિ.

ચોક્કસ સમય પૂર્વે વિદ્યાર્થીઓનો રાજનીતિ સાથે શો સંબંધ છે, એ બાબતનો વિચાર કરવા એ કશું અધરું કામ નહિ હતું, પરંતુ હવે તે વાત રહી નથી, તે એટલાસાર નહિ કે જે વાત તે વખતે સાચી હતી તે આજે તેવી નથી, પરંતુ આજના સરખા અગ્રતોષ, અવિશ્વાસ તેમજ અમૃદિયતા એ-વખતમાં નહોતાં. આજે એ બાબતનો સવાલ છે કે, કેળવણી રાજનીતિને અનુસરનારી હોવી જોઈએ કે રાજનીતિ કેળવણીને ? આજે કેળવણીનું મહત્ત્વ સંદિગ્ધ છે, પડન-પાડન તેમજ અધ્યયન આજે પુરતા પ્રમાણમાં છે, કદાચ એમ ન હોય તો પણ એમ સંગવડ કરી આપવામાં કોઈ બાબતની ઉણપ રાખવામાં આવતી નથી તે છતાં આજે ભગવતી સરસ્વતી સત્તાની સમીપમાં શિર ઝુકાવીને ખડી રહી છે, એવી હાલતમાં વિદ્યાર્થીઓની વાતજ શી કરવી ?

હવે રાજનીતિ તરફ લક્ષ કરો, જે તમે તે વિષેના ઉઠાણમાં પ્રવેશ કરવા માગતા ન હો. તેમજ માત્ર બહિર્દેશજ જેવા માગતા હો તો માલૂમ પડશે કે, તે પોતાના સ્વં-પનેજ વિસરી ગયેલ છે, રાજનીતિ રાજનીતિ નથી રહી પરંતુ તે અગ્રતોષની પુત્રી, ક્રાંતિ, વિગ્રહ, વિપ્રયોગ અને વિપ્રતિપત્તિની જન્મણ છે, તેનો આજે જયજયારવ છે, અને રાજનીતિજ્ઞતા ઉભી ઉભી પથારીપ કરી રહી છે.

સૌથી પહેલાં તો આ વિષયને દૂર કરીને નિર્વિધારતા કરવી ધોર છે, શું ખરેખર કેળવણી રાજનીતિના અનુસારિણી હોવી જોઈએ ? શું મનુષ્યના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તેનું કશું મહત્ત્વ રહ્યું નથી ? કોઈ પણ મનુષ્ય એમ કહેવા સારું તૈયાર નહિ હશે કે કેળવણીનું રાષ્ટ્રીય જીવનમાં કશું મહત્ત્વ નથી, તેમજ લગભગ ધણા તો એ મહત્ત્વ તરફ લક્ષ રાખતા છતાં એમ કહેશે કે, કેળવણી, રાજનીતિને અનુસરીને નહિ હોવી જોઈએ પરંતુ એવા માણસો કહે છે કે, જે કેળવણી સંબંધી આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ, તે રાજનીતિને અનુસરનારી છે, અથવા જે આપણે પણ તેને પોતાની રાજનીતિની અનુસારિણી જતાવવા ઇચ્છીએ તો શી હરકત છે ? એવા માણસોએ પહેલપહેલાં તો કેળવણીના આ મહત્ત્વપર લક્ષ આપીને એ જોવું જોઈએ કે, કેળવણીનું કેવું અને કેટલું મહત્ત્વ છે; તેથી શો લાભ છે, તેમજ તેની કેટલી આવશ્યકતા છે આ વિષે દુઃકામાં ઇચ્છંકતા કેળવણી વિભાગના પ્રધાન શ્રી. કિશરના શબ્દો સાંભળો, તેઓ કહે છે તેજ વાત લાલા દરદયાએ તેમજ લાલા સજ્જ પતરાયે કેટલીએ વાર કહેલ છે અથવા તેજ શબ્દો ઉદ્ધૃત કર્યા છે:—“કોઈ પણ રાષ્ટ્રની ગંપત્તિ તેની આર્થિક સમૃદ્ધિ તથા ભૌતિક પૈલવમાં સમાયેલી નથી પરંતુ તે રાષ્ટ્રના મન-જમાં રહેલી છે, એટલા સારું રાષ્ટ્રની કેળવણીનો સંવાલ સ્વરક્ષાના સવાલના જેવો પહેલજ મહત્ત્વનો છે,” આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્વરક્ષાના સંદિગ્ધ સમયમાંજ કેળવણીના સવાલની ઉપેક્ષા વાસ્તવિક સમજવામાં આવે છે, નહિતર નહિ, કેળવણીનું મહત્ત્વ રાજનીતિજ્ઞની દષ્ટિને અનુકૂળ, જવાબદાર ભવિષ્યના શહેરીઓ જનાવશમાં જ સમાપ્તું નથી, પરંતુ તેનું તેજુજ મહત્ત્વ ધાર્મિક, અર્થશાસ્ત્રી, સમાજશાસ્ત્રી, તથા તત્ત્વજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં પણ રહેલું છે,

તેનો લાલ મનુષ્યની ચરમોત્તરિ રૂપે છે, તેમજ તેની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય છે, જેની નાસભાગના સમયમાં આંધળાને આંખની, લંગડાને પગની, યુદ્ધના સૈનિકને હાથની, તેમજ અંધકારમાં પ્રકાશની આવશ્યકતા હોય છે તેવી.

મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ ચતુર્વર્ગ સાધનાનો અર્થાત-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તથા તેને સાધવા માટે બળ, શુદ્ધિ તેમજ ધનની જરૂરીયાત રહે છે, કેળવણી તેની સાધનમૂળ છે, જે તમે રાજનીતિની દૃષ્ટિએ લુઓ તો કેળવણી જવાબદાર શહેરીઓ બનાવવા માટે ઉત્તમ સાધન છે, જે તમે અર્થશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ લુઓ તો કેળવણી ઉત્તમ યમજીવિઓ બનાવવાનું સાધન છે, જે તમે વનસ્પતિશાસ્ત્રી હો તો માલુમ પડશે કે, તેનું કામ પણ તેવુંજ છે, જેની રીતે વનસ્પતિને કાંઈ અમુક પ્રકારનાં પાણી અને પવનમાં રોપવામાં અને તેને કાંઈ પ્રકારનું ઉપયોગી ખાતર નાંખવામાં આવે છે, જે તમે વૈજ્ઞાનિક વિકાસવાદી હો તો મનુષ્યજીવનને જીવનસંગ્રામ ધારતા હો તો તો કેળવણી એ વખતે સંગ્રામને ચોક્કસ બનાવવાનું ઉત્તમ સાધન છે. જે તમે ધાર્મિક તેમજ તત્ત્વજ્ઞની હો તો તમારા માટે કેળવણી કદિન સંયમવાળી તંપત્રા છે, તેમજ ગિર્યામુ બનાવનારી શક્તિ છે. આ પરથી તમે સમજી શક્યા હશે કે, કેળવણી રાજનીતિને અનુસારે શા માટે ન હોવી જોઈએ, પરંતુ તે પોતાના મહત્ત્વ તેમજ ઉપયોગિતાને લીધે સ્વયં પોતાના પગપર ઉભી રહેવા ચોક્કસ છે.

આપણે માનીએ છીએ કે તે હજી સુધી રાજનીતિને અનુસરનારી રહી છે, માત્ર દિલ્હીમાં જ નહિ કે-ત્યાં તેણે સરના સરકારી ક્ષણે તેમજ ગુલામ પ્રજા ઉત્પત્ત કરનાર મેનુનું કાર્ય કરેલ છે, પરંતુ કાન્સમાં નેપોલીયને પણ પોતાની દુષ્ણ મુજબ એવો દુઃખ કરમાવ્યો હતો કે, તેને તેની હોંશ પૂરી કરવામાં કશું વિઘ્ન નડે નહિ, દૈસરે જર્મનીમાં કેળવણીને પોતાની દાસી બનાવી કે જેથી કરીને પ્રજા રાજમાં વિશ્વાસ રાખે અર્થાત રાજસત્તા રહેવા પામે. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેમાં પણ તે રાજનીતિને અનુસરનારીજ રહી છે, પરંતુ હવે જમાનો બદલાયો છે, ભયંકર મંગ્રામ પછી વિચારોમાં પણ જનમંદ પરિવર્તન યર્થ ગયું છે. એથી આપણે પણ નવો પાઠ શીખવે જોઈએ. દિલ્હીમાં કદિ પણ કેળવણી રાજનીતિને અનુસરનારી રહેવા પામી નથી. તે ક્ષત્રિયોના અધિકારમાં રહી નથી પરંતુ બ્રાહ્મણોના અધિકારમાંજ હતી, મુસલમાન શાસકો પણ તેને પોતાની અધીન ન બનાવી શક્યા, પરંતુ અંગ્રેજોએ તેને પોતાના અધિકારમાં આણી છે, જે સરકારનું આ કાર્ય વાસ્તવિક ન હોય તો કાંઈ પણ દેશવાસીઓએ તેને રાજનીતિની અનુસારિણી બનાવવા પ્રયત્ન કરવો તે એથી પણ વધારે અવાસ્તવિક છે.

જેઓનો ઉલ્લેખ તેને રાજનીતિથી મુક્ત કરવાનો છે. તેઓને આપણે હૃદયથી અભિનંદન આપવું ધટે છે. આપણે તેઓની સફળતા માટે હૃદયથી પ્રાર્થના કર્યા કરીશું, પરંતુ ત્યારે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે તે ધણેજ વિચાર પૂર્વક કરવો જોઈએ અને ઉદ્દેશને દૃષ્ટિ સમીપ રાખવો જોઈએ, તેમજ સદાચ, સાધન, દેવ, કાળ, પાત્ર અગવડો તેમજ સગવડો ખાનમાં રાખીને કાર્ય અદ્યતન ન જોઈએ, દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય એવા એક

કિલોગનો આદર્શ છે, સમય અનુકૂળ છે કે આપણે ઉલોગ કરીએ અને આપણે બરાબર કિલોગ કર્યોતો સફળતા આપણા હાથમાંજ આવશે તેમજ આપણે યસ તથા પુષ્ય બંનેના આગીદાર અવસ્થાએ વળીશું.

શુદ્ધ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી એ વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય છે, -ધર્મ છે. વિદ્યાર્થીઓનો રાજનીતિ સાથે શો સંબંધ હોવો જોઈએ, એનાપર હવે આપણે વિચાર કરીશું.

વિદ્યાર્થીઓનો રાજનીતિ સાથે સંબંધ હોય છે, અને અવશ્ય હોવો જોઈએ. હવે એ બાબતમાં આજે કોઈ પણ દેશણે મતભેદ રહેવા પામ્યો નથી, કેટલાક સમય પૂર્વે સરકાર એમ સમજતી હતી કે રાજનીતિ તો અસ્પૃશ્યતા જેવો વ્યાધિ છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવા જોઈએ, પરંતુ આજે તે પણ કહેવા તૈયાર છે કે, અમે સમય એટલો તો મરસ આણી આપ્યો છે કે હવે વિદ્યાર્થીઓને રાજનીતિમાં ભાગ લેવો નુકસાનકારક ગણવામાં આવશે નહિ, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે સવાલ થાય છે કે, કેટલો અને કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ ? આજકાલ એમરે રાજનૈતિક ચર્ચા ચાલી રહેલી છે, આપણા વિદ્યાર્થીઓનો પણ સ્કોળમાં સમય એની ચર્ચામાં પસાર થાય છે. તેઓનો વાદવિવાદ બધો રાજનૈતિક વિષય પરજ થયા કરે છે. તેમાં કેટલાક તો વળી અત્યંતરીતે રસ લઈ રહ્યાં છે, પરંતુ એ વખતે આ બે સવાલો વિરે ધ્યાન રાખવામાં આવવું નથી, આ રાજનૈતિક ચર્ચા પણ વિદ્યાર્થીઓમાં રાજનૈતિક ઘટનાઓપર થાય છે નહિ; કે રાજનીતિ કિંવા દંડનીતિની વિદ્યા (Political Science) પર આપણે સમજાએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓનો વાસ્તવિક સંબંધ વિદ્યા સાથેજ છે, અને હોવો પણ જોઈએ, અને તે પણ એટલા માટે કે તેઓ ભવિષ્યના શહેરીઓ બનવાના છે, તેઓને રાજનૈતિક ઘટનાઓનું જોડાણ જ્ઞાન હોયું જોઈએ, આનો અર્થ એવો દઈ પણ થયો નથી કે, તેઓએ રાજનૈતિક ઘટનાઓમાં પણ ભાગ લેવો જોઈએ, એ બાબત તેઓની અધિકારની બહારની છે, તેમજ જ્યાંસુધી તેઓ ભગવતી સરસ્વતીની આરાધનામાં દત્તચિત્ત છે ત્યાં સુધી તેઓએ રાજનૈતિક ઘટનાઓમાં ભાગ લેવો એ અધિકાર વગરની વાત લાગે છે.

આજકાલ દેશ-પ્રેમને પણ રાજનીતિ સમજવામાં આવે છે, જો કે રાજનીતિ સાથે તેનો ગાઢ સંબંધ છે, પરંતુ દેશ પ્રેમ તો મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તે તો દરેક મનુષ્યમાં અવશ્ય હોયોજ ધટે છે, અમે તો કોઈ પણ એવો મનુષ્ય જોયો નથી કે જેનામાં દેશ પ્રેમ ન હોય. કોને પોતાની જનની જન્મભૂમિ ઉપર પ્રેમ ન હોય ? ક્યો માણસ પોતાનું ઘર, પોતાના પાડોશીયો તેમજ દેશ વાસીઓને પ્રેમની દૃષ્ટિએ ન જુએ ? કોણ એવો છે કે જેના હૃદયનીજા પોતાની માતૃભાષા સાંભળીને વાગવા ન લાગે ? અંગ્રેજીમાં એક નાનું સરખું ટોમસ કેમ્પબેલનું પદ Parrot અથવા "Parrotnexile" નામનું છે, તેનું પહેલું પદ નીચે પ્રમાણે છે:—

"Deep affections of the breast,
That heaven to living things imparts,

* Are not exclusively possessed,
By human hearts ..

વળી તેમાં ચાર પાંચ પલોમાં એક પોપટની વાર્તા છે, તે પોપટને રૂપેનથી તેની સુંદરતાને લીધે પકડી લાવવામાં આવ્યો હતો, ઇંગ્લેન્ડના મેથામ્સન દરવા-પાણી તેને ચાંતુકેશ નહોતો આવતાં, તેની પ્રાંખાતી સુંદરતા આલી ગઈ હતી, તે પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો પોતાની જ-મજામિતું રમરણ કર્યા કરતો હતો, તે તેજ પાંજરામાં ધરડો થયો અને ફેડો તોગજ બગડતો છતો મૂગા જેવો બની ગયો, એવામાં એક રૂપેનીશ પ્રવાંસી લાં આવી પહોંચ્યો.

Spanish stranger chanced to come;
He hailed the bird in spanish speech;
The bird in spanish speech Replied,
Flapped round the cage dropped
Down and died.

ત્યારે એક પક્ષીપર માતૃભાષાની આટલી અસર થવા પામી, તો મનુષ્યની તો વાતજ થી કરવી ? આ કારણથી તમે જુઓ છે કે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, જાપાન વગેરે દૂર દેશમાં રહેનારા આ-પણા દેશવાસીઓમાં અરસપરસ ફેટસો પ્રેમ બંધાવા પામે છે. 'અહિં' પણ તમે જોઈ શકો છો કે એક દક્ષિણી બીજા દક્ષિણીને જોઈને ફેટસો બધો પ્રસન્ન થાય છે, પોતાની માતૃ-ભાષામાં વાતચીત કરીને તેને ફેટસો બધો આનંદ થાય છે, હા, એ બરાબર છે કે બધાને દેશ પ્રેમ કંઈ એક સરખો હોતો નથી, કોઈને ઘરજ વ્હાલું લાગે છે, તો કોઈને ગામ વ્હાલું લાગે છે. કોઈને દેશ પ્રિય લાગે છે ત્યારે કોઈને સંસાર રામસ્તપર પ્રેમ ઉપજે છે. પ્રેમનું પ્રમાણ પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં જરૂર હોઈ શકે છે, પરંતુ દેશ પ્રેમ પ્રાણી માનમાં અવસ્ય હોય છે તો બરોજ. ને એક અંગ્રેજ એક હિંદુસ્થાનીની અપેક્ષાએ કોઈ અંગ્રેજ સાથે વધારે પ્રેમ બાંધે તે ત્રાભાવિક છે, ને આપણે આપણીજ વસ્તુઓને પ્રેમની દૃષ્ટિથી જાણીએ તો તેમાં કશું બરાબ નથી પરંતુ એ કેળવણીનું કામ છે કે, તે આપણને એવા બનાવવા સક્તિમાન બનાવે કે તે આપણા દેશ સાથે તો પ્રેમ કરાવે પણ શત્રુઓ સાથે દ્વેષ પણ ન કરાવે.

આવી રીતે તમે જોઈ શક્યા હશે કે દેશ-પ્રેમ રાજનીતિ નથી, પરંતુ તે માનવી સ્વભાવ છે, આપણામાં જોઈએ સાચો, જોઈએ ગાઠ, અને જોઈએ વધારે દેશ-પ્રેમ હોય તેટલો વધારે સાચો.

પરંથે અને પરાપકારને પણ કોઈ કોઈ રચને રાજનીતિ સમજી બેસવામાં આવે છે, આપણે પોતે વિધાર્થીઓને એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે, શું રાજનીતિમાં ભાગ નહિ લેવાનો એવો અર્થ છે કે, આપણે પોતાના દેશ કે જાતિની સેવા પણ ન કરી શકીએ ? રાજનીતિ દ્વારા પણ દેશની સેવા કરી શકાય છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે રાજનીતિ એવી સે-

વાનો એક માર્ગ છે, પરંતુ તે પોતેજ એક માર્ગ નથી, આપણી ધારણા તો એ છે કે રાજનૈતિક સેવાઓનો માર્ગ વિદ્યાર્થીઓ માટે નથી. વાનપ્રસ્થાવસ્થાવાળાઓ માટેજ તે વધારે અનુકૂળ હોઈ શકે છે.

એક ત્રીજો પ્રશ્ન પણ આ બાબતમાં ઉપસ્થિત થવા પામે છે, તે એ છે કે, હિંદની વર્તમાન અવસ્થામાં નથી તો વિદ્યાર્થીઓ વાસ્તવિક વિદ્યાર્થીઓ તરીકે, તેમ નથી રાજનીતિ મથાર્ય રાજનીતિ તરીકે, એ સ્થિતિમાં હવે સુધારો થતો રહ્યો છે, તેમજ આ અવસ્થાને સુધારવા માટે કેળવણીનીજ વધારે જરૂરીઆત છે, આપણું એ કર્તવ્ય છે કે, જો આપણે વિદ્યાર્થી હોઈએ या तो होवा भागता होईએ તો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે, આપણે સારા વિદ્યાર્થીઓ થઈએ, જેવા આપણે જીજ્ઞાસુ થયેલા જોવા માગતા હોઈએ તેવા આપણે થવું જોઈએ, જો આપણા માર્ગમાં કોઈ અગવડો હોય તો તેનો નીકાલ કરવો જોઈએ, કહેવાનો આશય એવો છે કે આ વખતે આ વાતની સૌથી વધારે જરૂર છે કે, જેવા આપણે થવા માગીએ છીએ તે કરતાં પણ વધારે સારા થઈએ. જો આપણે રાજનીતિજ થવા ઇચ્છીએ તો ઉત્તમ રાજનીતિજ થઈએ.*

માવજી દામજી શાહ.

*બુદ્ધધર્મ.

બુદ્ધધર્મના મુખ્ય બે સિદ્ધાન્તો:—

૧ પુનર્જન્મ. ૨ કર્મ ફળ.

બુદ્ધધર્મના ચાર મહાન સત્યો:—

૧. દુઃખ.

૨. દુઃખ સમુદય.

૩. દુઃખ નિરોધ.

૪. દુઃખ નિરોધ ગામિની પ્રતિપદા.

* 'મર્મદા' પરથી અનુવાદ.

+ બુદ્ધધર્મના જૂદા જૂદા પુસ્તકોને આધારે.

દુઃખ એટલે ?

જન્મ, જરા, વ્યાધિ, અને મૃત્યુ.

દુઃખ સમુદય એટલે ?

જીવન-નૃપ્ત્યા અને ઇન્દ્રિયજન્યનૃપ્ત્યા.

દુઃખ નિરોધ એટલે ?

નિર્વાણ પ્રાપ્તિ.

દુઃખ નિરોધ ગામિની પ્રતિપદા એટલે ?

આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ.

આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ:—

૧. સમ્યગ્ દર્શિ.

સારી સમજણ.

૨. સમ્યગ્ ચંક્રક્રમ.

સારો ચંક્રક્રમ, ક્રિયા કરવાનો નિશ્ચય.

૩. સમ્યગ્ વાક.

સારી વાણી. જેમકે અસત્ય બાપણુ ન કરવું, ચાડી કે નિંદાથી દૂર રહેવું, કાષ્ટને ગાળ ના દેવી અને મિથ્યા પ્રસાપ ન કરવો.

૪. સમ્યગ્ કર્માંત.

સારાં કર્મ. શીલ અને દાન.

૫. સમ્યગ્ આજીવ.

સારી આજીવિકા. પ્રમાણિક ઉલ્લેગથી જીવન-ટકાવવું.

૬. સમ્યગ્ વ્યાયામ.

સારો પ્રયત્ન.

૭. સમ્યગ્ સ્મૃતિ.

સારી સ્મૃતિ. સારા વિચાર. અપ્રમતતા.

૮. સમ્યગ્ સમાધિ.

સારી સમાધિ. ચિત્ત એકાગ્ર કરવું તે.

સમ્યગ્વાક, સમ્યગ્ કર્મ, અને સમ્યગ્ આજીવને એક સાથે ‘અધિશીલશિક્ષા’ તરીકે; ‘સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યગ્ સ્મૃતિ, અને સમ્યગ્ સમાધિને ‘અધિચિત્તશિક્ષા’ તરીકે અને સમ્યગ્ દર્શિ, અને સમ્યગ્ ચંક્રક્રમે ‘અધિપ્રત્તાશિક્ષા’ તરીકે ગણખવાઈ આવે છે.

આધિશીલ શિક્ષા.

શીલ એ પ્રકારનાં છે.

(૧) વિહિત શીલ (૨) નિષિદ્ધ શીલ.

વિહિત શીલ—ભગવાન શુદ્ધે જેને અનુસરવાની આજ્ઞા આપી છે તેને અનુસરવું તે વિહિત શીલ.

નિષિદ્ધ શીલ—ભગવાન શુદ્ધે જેનો ભાગ કરવાની આજ્ઞા આપી છે તેનો ભાગ તે નિષિદ્ધ શીલ.

નિષિદ્ધ શીલનું સ્વરૂપ.

૧. ગ્રાણ્થાતિપાતથી નિવૃત્તિ.

ગ્રાણ્થાવાત. હિંસા કરવી નહિ.

૨. અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ.

વગર આપ્યું હોયું નહિ.

૩. બ્રહ્મચર્યપાલનથી નિવૃત્તિ.

ગૃહસ્થે પોતાની પત્ની ઉપરજ પ્રેમ રાખવો.

૪. મૃધાવાદથી નિવૃત્તિ.

જૂઠું બોલવું નહિ.

૫. પૈશુન્યથી નિવૃત્તિ.

ચાડી કે નિંદા કરવી નહિ.

૬. આધૃક્ષથી નિવૃત્તિ.

કઠોર ભાષણ કરવું નહિ.

૭. વૃથા પ્રજ્ઞાપથી નિવૃત્તિ.

નકામી ગળપડ, બકવાદ કરવો નહિ.

૮. લોભથી નિવૃત્તિ.

૯. ક્રોધથી નિવૃત્તિ.

૧૦. વિચિકિત્સાથી નિવૃત્તિ.

પરોપકાર કરવામાં કંઈ અર્થ નથી, શીલ પાળવાની આવશ્યકતા નથી અને સમાધિથી કંઈ લાલ નથી એમ માનવું નહિ.

ઉક્તશીલને ‘દશશિક્ષા’ અથવા શુદ્ધની દશ આજ્ઞાઓ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

શુદ્ધ ધર્મમાં ગૃહસ્થોએ અવસ્ય આચરવાનાં

પંચશીલ.

૧. ગ્રાણ્થાતિપાત.

૨. અદત્તાદાન.

૩. મૃધાવાદ.

૪. મઘપાન ન કરવું.

૫. બહવ્યર્થ પાળવું.

ગૃહસ્થે ઉપોસથ મતના દિવસે આચરવાનાં અષ્ટાંગ

૧. પ્રાણુતિપાત.

૨. અદત્તાદાન.

૩. મૃધાવાદ.

૪. મઘપાન ન કરવું.

૫. બહવ્યર્થ પાળવું.

૬. રાત્રિએ ભોજન ન કરવું.

૭. પુષ્પના હાર વગેરે મુગંધી પદાર્થો ધારણ ન કરવા.

૮. જમીન ઉપર માત્ર સાદડી પાથરીને સૂવું.

કાર્તિકના લોભે પાળવામાં આવે તે દીનશીલ.

પુષ્પ ફળની આશાએ પાળવામાં આવે તે મધ્યમશીલ.

માફ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને પાળવામાં આવે તે ઉત્તમશીલ.

શીલપાલન એ પ્રથમ પગથીયું છે. એટલેથી સંતોષ ન થવો જોઈએ. તૈરાવ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગે વળવા સતત પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આ માર્ગનું નિરુપણ ‘અધિચિત્તશિક્ષા’ માં કરવામાં આવ્યું છે.

અધિચિત્ત શિક્ષા.

અધિચિત્ત શિક્ષાના એ પ્રકાર છે.

૧ કુશળ સમાધિ.

૨ અકુશળ સમાધિ.

કુશળ સમાધિ એટલે ?

કર્મ સ્થાનોનું ચિન્તન.

અકુશળ સમાધિ એટલે ?

વ્યવહારમાં એકાગ્રતા.

કર્મસ્થાનોનું ચિન્તન ઈષ્ટ, વ્યવહારમાં એકાગ્રતા લાભ્ય.

કર્મસ્થાન એટલે ?

જુદ્ધધર્મમાં લખેલા ચાળીસ પદ્યો.

કર્મસ્થાનનાં કટલાંએક દર્શાવેલાં—આને સ્મૃતિઓનાં નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૧. કામચળા સ્મૃતિ.

૨. ઐત્રિ ભાવના સ્મૃતિ.

૩. મરણ સ્મૃતિ.

જૂદ્ધ : જૂદ્ધ વૃત્તિયોવાળા મનુષ્યો આટલે જુદ્ધ જૂદ્ધ જૂદ્ધ સ્મૃતિઓનું ચિન્તન પ્રબોધે છે.

સાધારણ રીતે મનુષ્યો ત્રણ જાતની વૃત્તિઓવાળા છે.

૧. રાગ ચરિત.

જે મનુષ્યની કામવાસના બીજા મનોવૃત્તિયોથી બળવાન હોય તે.

૨. દ્વેષ ચરિત.

જે મનુષ્યમાં દ્વેષ વૃત્તિ બળવાન હોય તે.

૩. મોહ-ચરિત.

આ શરીર અને મંત્રારના વિષયોપર જેમો રાગ બળવાન હોય તે.

રાગ ચરિતને કામચળા સ્મૃતિ, દ્વેષ ચરિતને ઐત્રિ ભાવના સ્મૃતિ, અને મોહ ચરિતને મરણ સ્મૃતિ વિદિત છે.

અધિભ્રમ શિક્ષા.

દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ, અને દુઃખનિરોધ ગામિની પ્રતિપદા (માર્ગ) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે અધિભ્રમશિક્ષા. દુઃખ, દુઃખ સમુદય, દુઃખ નિરોધ, અને દુઃખ નિરોધ ગામિની પ્રતિપદાનો વિવેક—

૧. દુઃખ એ સત્ય પરિચય છે,

૨. દુઃખસમુદય લાભ્ય છે.

૩. દુઃખ નિરોધ ધ્યેય છે.

૪. દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિષ્ઠા અભ્યસનીય છે.

શુદ્ધધર્મની કેટલીએક પારમિતાઓ.

૧. કન પારમિતા.	વિદ્યા દ્રવ્ય વગેરેનું ક્ષન.
૨. શીલ પારમિતા.	પંચશીલ, અષ્ટાંગશીલ વગેરે શીલ.
૩. ક્ષાન્તિ પારમિતા.	દુઃખ ખમવાં તથા પારકાના અપકારની ક્ષમા આપવી.
૪. વીર્ય પારમિતા.	સંસારની લાલચોને છૂતી દેવાણુંને માર્ગે ચલવામાં મારામાં શક્તિ છે એવો ઉત્સાહ રાખવો.
૫. ધ્યાન પારમિતા.	ધર્મ અને ભગવાન શુદ્ધનું ધ્યાન કરવું.
૬. પ્રજ્ઞા પારમિતા.	સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.

શુદ્ધધર્મની ચાર ભાવનાઓ.

૧. મૈત્રિ ભાવના.	} આને અહમ્કાર કહે છે.
૨. કરુણા ભાવના.	
૩. મુદિતા ભાવના.	
૪. ઉપેક્ષા ભાવના.	

શ્રી દક્ષિણ મુર્તિભવન
ભાવનગર.

ગિરિભાંડકર ભગવાનશ્ય.

જ્ઞાણાંઓ હો ! મનનાં મેલાં ના થશે.

(ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને—એ લય.)

જ્ઞાણાંઓ હો ! મનનાં મેલાં ના થશે,
 ચોખ્ખા દિલની ચોખ્ખી કરજો વાત જો;
 ઘોળો ઘોળો, મેલો મનના ખંતથી,
 આપણને ના શોભે દિલના ડાઘ જો.
 જ્ઞાણાંઓ હો !

નિર્મલ પ્રભુનાં નિર્મલ બાલક આપણે,
 ધર્મનીતિનાં શુદ્ધ અમી પીનાર જો;
 માયામય જીવન જો મેલાં ઝેર છે,
 સીધાં દિલો જગના ઝેર—હિતાર જો.
 જ્ઞાણાંઓ હો !

“શક પ્રતિ શકતાઃ” જગતું જાહેર સત્ર છે,
 “શક પ્રતિ નશ્વતાઃ” એ દૈવી વ્યવહાર જો;
 મેલભર્યા મન નિર્મલ જો જ્ઞાણાં ! થશે,
 સ્વચ્છ થશે તો સ્વર્ગ સમો સંસાર જો.
 જ્ઞાણાંઓ હો !

સમ્રાટ ખારવેલ.

સંસારના પ્રાચીનતમ દેશમાં ભારતવર્ષ પણ છે. ભારતવાસી તો તેને સંસારનો પ્રથમ સભ્ય દેશ માને છે; પરંતુ તેઓએ પોતાની આ સભ્યતાની પ્રાચીનતા પ્રમાણિત કરવાનો પ્રયાસ હાલેલ નથી. ભારતીય પુરાતત્વના અનુસંધાનનું અધિકાંશ શ્રેય વિદેશીયોને પ્રાપ્ત છે. તેઓએ આ અને જે કાંઈ કરેલ છે તેને માટે અમે કૃતજ્ઞ છીએ; પરંતુ આ દુરાશા માત્ર છે કે એ લોક અમારૂં પ્રાચીન ગૌરવનું વર્ણન ન્યાયપૂર્વક કરી શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન યુગપીય સભ્યતાને જ વિશેષે સ્થાન આપે છે. તેઓના વિચારે સંસારની આટલી ઉન્નતિ અતીત કાળમાં કાંઈ દિવસ થઈ નહતી. અર્થશાસ્ત્ર-રાજનીતિ અને વિજ્ઞાનના જન્મદાતા યુરોપને જ તેઓ સમજે છે. પોતાના મનમાં આનું ધારણ રાખીને તેઓ ભારતીય પુરાતત્વનું અનુસંધાન કરે છે. જેનું ફળ એ આવે છે કે જે કાંઈ વાન તેના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ દ્રષ્ટિગત થાય છે. તેના પણ તે વિપરીત અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતિમાં સત્યનો પત્તો લાગવાનું અસંભવિત છે.

ગમે તેમ હોય પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના પ્રયત્નથી ભારતીય પુરાતત્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કેટલાએ શિલાલેખ અને હસ્તલિખિત ગ્રંથ મળ્યા આવે છે અને હજુ કેટલાએ શિલાલેખ એવા છે જે સારી રીતે વાંચી શકાતા નથી. જે આ શિલાલેખો સારી રીતે વંચાય તો એવા અનેક શાસકો-સમ્રાટો-કવિયો તથા સંસ્થાઓના પત્તા લાગી જાય જે ભારતના જ નહીં પરંતુ સંસારના ઇતિહાસમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન ભોગવે. ભારતીય વિદ્વાનોએ આના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નેહએ.

ઓરીસાની એક ગુફામાંથી એક શિલાલેખ મળેલ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૪ વર્ગફુટ લગભગ છે. આ લેખ તે ગુફાની અંદર એક અફેદ ભીતપર ઓળેખેલ છે. લેખમાં કુલે ૧૭ લીટીયો છે અને દરેક લીટીમાં ૬૦ થી લગભગ ૧૦૦ સુધી અક્ષરો છે. તેની લાંબા અપ-ક્રંશ પ્રાકૃત કહી શકાય પરંતુ પાલી લાંબા સાથે કંઈક મળતી છે.

આ શિલાલેખનો પત્તો પહેલવહેલો ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં લાગ્યો હતો. પુરાતત્વ વેતા-ગણુ ત્યારથી આજ સુધી એનીપર વાદવિવાદ જ કરતા આવ્યા છે. એની પ્રતિ લિપિ મેળવવાને માટે વખતોવખત ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પરંતુ સફળતા ન મળી. આ અસફળતાનું એક કારણ ત્યાં સુધી પહોંચવાની અસુવિધા પણ છે. પરંતુ હાલમાં એ શિલાલેખ પ્રાય:પૂર્ણરૂપથી વંચાઈ ગયેલ છે. આ બાળતનો જરા પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વ વેતા શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસવાળ M. A. ને છે. ડાક્ટર, લગવાનલાલે આ લેખની જે પ્રતિ-લિપિ કરી હતી તે સને ૧૯૧૦ માં પુરેપુરી સમજી લીધી હતી. પરંતુ ન્યારે ડાક્ટર ફ્લીટ આ પ્રતિલિપિ પર સંદેહ દર્શાવી ત્યારે વિદ્વાનોએ ફરીથી વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સને ૧૯૧૨ આ શ્રીયુત રાખાલદાસ બેજનજીએ આની બીજી પ્રતિલિપિ શોધી. જેવડે સને ૧૯૧૭

માં શ્રીયુત્ત નયસવાળની વિનંતીપર ધ્યાન આપીને બિહાર-ઓરીસા પ્રાંતના રવર્ષરે તેની એક ખીજ પ્રતિલિપિ કરાવી નયસવાળ મહારાજે ધણું પરિશ્રમ અને અમયસાચથી તે લેખ વાંચ્યો. જે લોટીઓ ડાક્ટર લેખવાનલાલ સારી રીતે વાંચી શક્યા તે તેણે ધણું કહા-પણુથી વાંચી અને જે કુંટિયો રહી ગઈ હતી તેમાં કુધારો કર્યો.

ભારતીય ઇતિહાસેનો વિદ્યાર્થીગણ-સંમ્રાટ ખારવેલના નામથી પણ આજ સુધી અ-નુભવ્યો છે. આ અજ્ઞાન આશ્ચર્યજનક તો છે; પરંતુ આ સમ્રાટની મહત્તા પર ધ્યાન દેતાં. જ આ વિસ્મૃતિપર ધણું દુઃખ થાય છે. સમ્રાટ અશોકનું સ્થાન સંસારના ઇતિહાસમાં બધાથી ઉચ્ચું, અને નથી કહી શકતા કે અશોકની સમાન કેટલાએ સમ્રાટ વિસ્મૃતિના સાગરમાં ડૂબી ગયેલ છે. સમ્રાટ ખારવેલની શોધથી અમને એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે કે પરિશ્રમ કરવાથી એવા મહાપુરુષોના પતા લાગશે જેઓનો સમગ્રાલીન સ્વીકાર સંસારે કરી ચુક્યો હશે.

ખારવેલના જન્મ-ઈ. સ. થી ૧૯૭ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો અથવા સમ્રાટ. અશોકના મૃત્યુ લગભગ ૪૦ વર્ષ પછી થયો હતો એના પિતાનું નામ પ્રસક્ષપથી જાણી નથી શકાયું. પરંતુ એની પહેલાં જે કલિંગનો રાજા હતો તેનું નામ ચેતરાજ છે સંભવ છે કે એ એનો પિતા હોય. કલિંગમાં ત્રણ રાજવંશ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ રાજવંશના એક રાજાનું નામ મહાભારતમાં મળે છે એ વંશનો હંક્રો શાસક મગધના મહાપદ્મનંદન સંમ-યમાં રાજ્યચ્યુત કરી ગયો હતો. પરંતુ લગભગ દોઢ સતાબ્દી પછી એક ખીજ વંશનો અનુદય થયો જેણે કલિંગને સ્વતંત્ર કરી લીધું હતું. ત્યારે અશોક મગધ રાજ્યનો રાજા થયો ત્યારે તેણે કલિંગને ફરીને જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો એક ભીષણયુદ્ધ થયું. જેમાં એક લાખ પચાસ હજાર કલિંગ નિવાસી મરાયા અને એક લાખ લગભગ કેદ પકડાયા. અશોક વિજયી થયો. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે આ રક્તપાતથી તેના હૃદયપર એવો સંચોટ ધા લાગ્યો કે તે લગવાન શુદ્ધનો અનુયાયી થઈ ગયો. તેના શાસનકાળમાં કલિંગ દેશ મગધ સામ્રાજ્યમાં સામિત્ર થઈ રહ્યો. પરંતુ ત્યારે તેનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૬ વર્ષ પહેલાં થયું ત્યારે ત્રીજા વંશના અધિકારમાં કલિંગ પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ ગયું.

ખારવેલ આ ત્રીજા વંશનો ખીજો રાજા હતો. કહાયિત એની બાહ્યાવરણમાં જ એના પિતાનું મૃત્યુ થયું હશે. હિંદુ કાવ્ય પ્રમાણે પુરૂષ ૧૬ વર્ષની ઊંમરે બાળક સમ-નય છે. મોળમા વર્ષની શરૂઆતમાં જ ખારવેલને યુવરાજ પદ મળ્યું. હિંદુ-તીર્થ-શા-સ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે ૨૪ વર્ષ સુધી યુવરાજ રાજ્યનું શાસન કરતો રહે પરંતુ તે રાજપદ-પર અભિષિક્ત કરવામાં આવતો નહીં. સમ્રાટ અશોકને પણ મગધ રાજ્યપર અધિકૃત થયા પછી ચાર પાંચ વર્ષો પછી જ અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. એક અંગ્રેજ ઇતિ-હાસકરે આવિલંબનો વાસ્તવિક અર્થ ન જાણીને એની કલ્પના કરેલી છે કે રાજ્યપદને માટે અશોકને પોતાના ભાઈઓનો સાથે કેટલાએ વર્ષો સુધી યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. આને માટે તેના રાજ્યાભિષેકમાં વિદ્વંસ થયો હતો.”

૨૫ વર્ષની ઊંમરે ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક વૈદિક રીતિ પ્રમાણે થયો. કલિંગમાં આ વખતે જૈનધર્મનો પૂર્ણ પ્રચાર હતો. રાજપરિવાર પણ આ મતનો અનુયાયી હતો. તેણે ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક વૈદિક રીતિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો એથી માણસ પડે છે કે જૈનધર્મ ગ્રામીન શાસનના આચાર વ્યવહારમાં અંતરાય રૂપ થતો નહીં.

બીજા એ બાબત ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આ અભિષેકનું નામ “પુરુષ-યુગ” અભિષેક હતું. આથી રાજપદ કેવળ ખારવેલના જીવનકાળનું હતું. હિંદુ રીતિ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના અભિષેક હોય છે. પહેલો શાસકના જીવનકાળ માટે-બીજો વંશજો માટે અને ત્રીજો શાસકના પુત્ર-પ્રપૌત્ર વિ. બધા વંશજોને માટે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૩ વર્ષ પહેલાં ખારવેલ કલિંગનો રાજા થયો. પહેલા વર્ષમાં તેણે કલિંગ દેશની રાજધાનીનું પુનર્નિર્માણ કર્યું. જમસવાળ મહાશયે નક્કી કર્યું છે કે ગ્રામીન “તોસાલી” આ રાજ્યની રાજધાની હતી. નગરના ગ્રામીર-અવેશકાર અને ભવન તોડા-નના કારણથી નજ-બજ થઇ ગયાં હતાં. તે મુદ્દારવામાં આવ્યાં અનેક ઉધાન જે ઉગડ થઈ ગયાં હતાં તે નવા બનાવવામાં આવ્યાં અને ખેતીને માટે નહેરો ખોદવામાં આવી. શિક્ષાલેખમાં લખેલ છે કે પોતાના રાજ્યના આ કાર્યથી તેની ૩૫ લાખ પ્રજા પ્રસન્ન થઈ. આથી એકતો ગુરત જ એરીસાતી મનુષ્ય મંખ્યા માણસ પડે છે અને બીજું એ પણ નક્કી થાય છે કે એ વખતે પણ મનુષ્યની મણત્રી ચાલી હતી.

અશોકના મૃત્યુ પછી દક્ષિણમાં આંધ્રવંશનું જોર વધ્યું. એમ કહેવામાં આવે છે કે મગધ રાજ્યના છેલ્લા દિવસોમાં આંધ્રોએ પાટલિ પુત્રપર પણ અધિકાર જમાવ્યો હતો. ખારવેલના જ સમયમાં આનું જોર વધવા લાગ્યું હતું. શિક્ષાલેખમાં લખેલ છે કે ખારવેલે સાતકર્ણીની ઉપેક્ષા કરીને કશ્યપ કુત્રિયેની સહાયતાને માટે મૂષિક નગર નજીબ કરી નાખ્યું હતું. કશ્યપ કુત્રિય કોણ હતો એ માણસ પડતું નથી. પણ સાતકર્ણી આંધ્રવંશનો ત્રીજો રાજા હતો. મૂષિક રાજ્ય કલિંગના પશ્ચિમાં પૈશાન (પ્રસ્થાન) અને ગોડવાના નામધ્યમાં આવેલ હશે. અશોકના શિક્ષાલેખોમાં શક્ટિક અને ભોજકોના નામ આવેલાં છે તે મહારાષ્ટ્ર અને વરાહ નિવાસી હતા. એતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથની પ્રમાણે કેવળ એ લોકોમાં રાજતંત્ર નહોતું. એનું રાજ્ય પ્રજાતંત્રાત્મક હતું. ખારવેલ પોતાના શાસનના પાંચમા વર્ષે એની પર આક્રમણ કર્યું અને વિજય મેળવ્યો. એ લોકોએ કલિંગનું આધિપત્ય સ્વીકારી લીધું.

આ પ્રકારે કેવળ ચાર વર્ષોમાં જ ખારવેલ દક્ષિણ ભારતનો સાર્વભૌમ સમ્રાટ થઇ ગયો પરંતુ એનું રાજ્ય અન્યાય અને નિરંકુશતા પૂર્ણ નહતું, જમસવાળ મહાશયે ધણી જ મહેનત પછી એટલું સાબીત કર્યું છે કે રામાયણના કાળથી લઈને હિંદુયુગના અંત સુધી સ્વેચ્છાચાર-પૂર્ણ રાજતંત્ર કોઈ દેશોએ રચ્યું નથી. રાજની શક્તિ મંત્રિમંડળ મારફત પરિમિત કરવામાં આવી હતી. “પૌર” અને “જનપદ” નામની બે બીજી સંસ્થાઓ રહેતી હતી. “પૌર”માં રાજધાની અને “જનપદ”માં ગામગામોના પ્રતિનિધિ રહેતા હતા.

આમણુ પ્રજાનો પ્રતિનિધિગણુ રાજધાનીમાં આવીને શાસનકાર્યમાં ભાગ લીધા કરતો હતો. શિક્ષાલેખથી માણુમ પડે છે કે પોતાના સભ્ય કારણસરના છૂટા વર્ષમાં ખારવેલે પોતાના રાજ્યની “પૌર” અને “જનપદ” સંસ્થાઓના અધિકારોમાં વૃદ્ધિ કરી.

ભારતીય ઇતિહાસના વાંચક જાણે છે કે અશોકના મૃત્યુ પછી તેની સંતતિને સિંહાસનથી હટાવીને પુષ્પમિત્ર સુગે પાટલિપુત્રપર અધિકાર જમાવ્યો હતો. પુષ્પમિત્ર શક્તિશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો તેના વખતમાં મૂનાની રાજ્ય મિનદરે ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું. પુષ્પમિત્રે કેવળ મગધ સામ્રાજ્યની રક્ષા ન કરી પરંતુ તેને હરાવીને પંજાબથી પણ ભગાડ્યો હતો. વિદેશિઓથી દેશોદ્ધાર કરીને પુષ્પમિત્રે “અશ્વમેધ” યજ્ઞ કર્યો. આ યજ્ઞ કેવળ ચક્રવર્તી સમ્રાટ જ કરી શકતો હતો.

જે સ્થાન પુષ્પમિત્રનું ઉત્તર-ભારતમાં હતું તે ખારવેલનું દક્ષિણ-ભારતમાં હતું જન્મે અકિા સમગ્ર ભારતના સમ્રાટ બનાવવાને ઇચ્છતુર હતી. પરીણામ એ આવ્યું કે બન્નેમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું. આ સિવાય આ શત્રુતાનું એક બીજું પણ કારણ હતું લગભગ ત્રણ ત્રણ સેંકડા પૂર્વે મગધનો રાજાનંદ કલિંગપુર ચડાઇ કરીને જૈનિયોના પ્રથમતીર્થંકર ઋષભ દેવની મૂર્તિ ઉઘાડી ગયો હતો-તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું કલિંગના પ્રત્યેક પ્રભાવશાળી રાજાનું કર્તવ્ય હતું.

ખારવેલે પોતાના રાજ્યના આક્રમાં વર્ષમાં ગારથગિરિના માર્ગથી મગધપર ચડાઇ કરી આ યુદ્ધનું પુરું વર્ણન મળતું નથી. શિક્ષાલેખથી કેવળ એટલુંજ જાણી શકાય છે કે પુષ્પમિત્ર પાટલીપુત્ર છોડીને મથુરા ભાગી ગયો હતો. જે તે હારીને ભાગી ગયો હોય તો અવશ્ય ખારવેલે તેની રાજધાની પાટલીપુત્ર પર અધિકાર જમાવ્યો હોય. પરંતુ કલિંગાધિપતિ બરાબર પહાડીથી આગળ ન વધ્યો અમ્ર અનુમાન કરી શકાય છે તે કે પુષ્પમિત્રે મથુરાને પોતાનો સૈનિક શક્તિનું કેદ્ર બનાવી લીધું હોય અને ત્યાંથી યુદ્ધ જતરી રાખ્યું હોય.

આ ચડાઇ પછી આર વર્ષ સુધી સંઘર્ષોનું ઇંઈ પણ જ્તાંત મળી શકતું નથી પોતાના રાજ્યકાળના ખારવે વર્ષે ખારવેલે કરીને મગધ રાજ્યપર ચડાઈ કરી આ વખતે તે સીધા પાટલિપુત્ર ન જતાં ઉત્તર દીશાના રસ્તેથી ગયો. અથવા મથુરા વિ. તરફ ચઢને પંજાબથી આગળ વધ્યો પુષ્પમિત્ર આ વખતે પાટલિપુત્રમાં હતો આથી કલિંગરાજે દિમાલયની તળેટીથી રાજધાની તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. આ પયાપરિવર્તનથી તેને મોટી મોટી નહીયો ન ઓળંગી પડી. પાટલિપુત્રની દક્ષિણે સોન નદીપર રાજધાનીની રક્ષા માટે જે પ્રબંધ હતો તે ઉત્તર તરફ ન હતો. આથી તેમાં પ્રવેશ કરવાનું મહેલું હતું. ખારવેલે ગંગાનો ઉત્તરનો ભાગ પોતાના દેશના પ્રસિદ્ધ હાથિઓની સહાયતાથી ઓળંગ્યો.

કલિંગના સૈનિકાએ પાટલિપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પુષ્પમિત્રની ઉમર વધારે થઇ ગઇ હતી. ખારવેલની ઉમર હમણાં કેવળ ૩૫ વર્ષનીજ હતી. તેણે કેટલાએ યુદ્ધોમાં ખર્ચા અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો કોઇ મોટું યુદ્ધ થયું કે નહીં તેને ખતો મળતો નથી પરંતુ

પુખ્તિને મંધિ કરી-એ તદ્દન જાણીતું છે. આ મંધિથી એ પરિણામ આવ્યા. પ્રથમ તો ખારવેલી પ્રભુતા સંપૂર્ણ દેશમાં સ્થપાણી બીજી કાયદેની મૂર્તિ તેને પાછી મળી ગઈ. આપૂર્વ વિજય મેળવીને તે કલિંગ પાછો આવ્યો.

એવું માલમ પડે છે કે દક્ષિણનો પાંડ્ય રાજા હજી સુધી સ્વતંત્ર હતો. જ્યારે મગધે ખારવેલીના પ્રભુત્વનો સ્વિકાર કર્યો ત્યારે એ રાજાએ પણ કલિંગ સમ્રાટની સેવામાં અશ્વ યુદ્ધ-ગજ-ત્રીશઝા એને રત્ન વિ. અનેક ભેટો મોકલાવી આ વિજય પછી ખારવેલે ધાર્મિક કૃત્યો હાથમાં લીધાં કુમારી પર્વતના અર્દત મંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવિત તેણે કરાવ્યો છે શિર્ષ-કળા-કુશળ કારીગરો મારફત આ પર્વતપર ઉત્કૃષ્ટ પત્થરનું એક બીજું ભવન તેણે બનાવ્યું. આરે સ્તંભોપર ખસ પ્રસ્તર મંડિત એક પટમંડપ નિર્મિત કર્યું. આ કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈને પ્રજાએ તેને ક્ષેમરાજ-વર્ધરાજ-બીશુરાજ અને ધર્મરાજ વિ. પદો અર્પ્યા.

શિક્ષાલેખપર કેવળ ખારવેલીના શાસનના તેર વર્ષોનું વર્ણન છે. આથી એવું અનુમાન કરાય કે તેણે કુલે તેર વર્ષજ રાજ્ય કર્યું કે વધારે તે જાણી નથી શકાતું. મગધપર હજી વખતે તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ વર્ષે પહેલાં વિજય મેળવ્યો હતો અને તે શિક્ષાલેખ આ ઘટના પછી એક વર્ષે ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો એથી માલુમ પડે છે કે પોતાના વિજયના ઉપસક્ષમાંજ તેણે તે કીર્તિસ્તંભ બનાવ્યો હતો તેની પછી તેણે રાજ્ય કરેલ નથી એણે કાંઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. એથી ઉલટું એવું માલુમ પડે છે કે તેણે લગભગ ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ વધારે રાજ્ય કરેલ છે તેની પ્રધાન રાજમંદિરો ધૃષ્ટિ એ ઉત્કૃષ્ટ કરેલ સ્વર્ગપુરી અથવા મંચપુરી નામનો એક બીજો શિક્ષાલેખ છે. આ શિક્ષાલેખનો અક્ષરોના ૩૫ અને આકારથી જાણી શકાય છે કે ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ પછી ઉભો તે કરેલ હતો. ગમે તેમ હોય તો પણ ખારવેલીના દીર્ઘશાસન કાળમાં શંકા શાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

જો શાસનકળાની દ્રષ્ટિથી સમ્રાટ ખારવેલીના રાજ્યશાસનની આવોચના કરીએ તો તેને આદર્શ નરપતિ કહેવામાં જરાપણ અમતે સંકાય નહિ રહે. તેની મહત્તા તો પ્રકટ થાય છે કે સોળ વર્ષની ઉંમરેજ તેણે રાજ્યની ધુરા પોતાની ઉપર લીધી હતી તેના જીવનમાં સ્વેચ્છાચાર અને નિરંકુશતાની ઝાંયા પણ મળતી નથી. પ્રતિભાશાળી સૈનિક અને અને ઉત્કૃષ્ટ સંતાપ્યક્ષથી પણ તેણે આદર્શ હિંદુ નરેશ બનવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. શિક્ષાલેખમાં લખેલ છે કે ખારવેલે પોતાની પ્રજાને પ્રસન્ન કરી હિંદુ નીતિ અનુસાર જે રાજ્ય પોતાની પ્રજાને રંજન કરે છે તેજ ખરો રાજા છે આથી શિક્ષાલેખની પૂર્વોક્ત પંક્તિ ખારવેલીના આત્મ ગૌરવને વધારનાર છે.

જે રાજાઓને ખારવેલે હરાવ્યા તેઓનો દેશ તેણે જીતી ન લીધો. એથી ઉલટું તે રાજાઓના નામ શિક્ષા લેખપર તેઓના માનપૂર્વક લખાવેલ છે. અશોકે પોતાના શિક્ષા લેખોપર બીજા રાજાઓના નામોનો ઉલ્લેખ કેવળ પોતાનું ગૌરવ વધારવાને માટેજ કરેલ છે આ દ્રષ્ટિથી ખારવેલે મનુષ્યતા અને રાજ્યત્વના સંમાનના કારણમાં અશોકથી વધારે ઉચ્ચ છે.

પોતાના સામંત અને પ્રજાની સાથે—માય કરનારની સાથે ખારવેલ દેશના સિલ્પ અને કળા કૌશલની વૃદ્ધિ કરવાનું પણ પોતાનું કેર્તવ્ય સમજતો તેણે અનેક રાજપ્રસાદ—દેવમંદિર અને સાર્વજનિક ભવનો બંધાવ્યા. ખેતીવારી માટે નદી નહેરો ખોદાવી અને પુરાણી નાની નાની નહેરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. રાજધાનીના ગામડાને તેણે પ્રોત્સાહન દીધું. એવું અનુમાન કરાય છે કે તેના રાજત્વકાળમાં ઝોરીસા સુખીજ નહીં રહ્યું હશે પરંતુ સમૃદ્ધિશાળી પણ હશે. કારણકે બીજા રાજાઓ તરફથી ઉપહાર અને ખંડણી દરેક વર્ષ આવતી હતી.

છેવટે અમે આ મહાન સમ્રાટની ધાર્મિક સહનશીલતાનો ઉલ્લેખ કરીને આ લેખ સમાપ્ત કરીશું. પ્રાચીન ભારતે યુનાન અને રોમની સમાન ભિન્ન ધર્માવલંબીઓની સાથે કોઈ દિવસ પણ અત્યાચાર કરેલ નથી અહીંયા હમેશાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા બધાને પ્રાપ્ત રહેલી છે. ખારવેલ જૈન ધર્મોના અનુયાયી હતા. પરંતુ તેણે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓની સાથે સહનશીલતા બતાવી છે એટલુંજ નહીં પરંતુ પોતાના રાજ્યના નવા વર્ષમાં તેણે વૈદિક ધર્મના આલણોને શુદ્ધ સોનાના બનાવેલ કંપવટ—ધોડા—દાથી અને રથ પિ. દાનમાં આપેલ છે.

જો થોડા ઇતિહાસકારોનું ધ્યાન પુરાતત્વ વિભાગ તરફ પૂર્ણરૂપથી આ કૃષ્ટ સાચ તો સંભવ છે કે આ સમ્રાટની બાબતમાં અનેક વાતોનો પત્તો લાગશે.

“કુમ્ભા.”

હિમાલયનો પ્રવાસ.

(પ.)

ખાખી ખાખ

હિમાલયમાં જનાર માણસને સૌ કોઈ એક જ સલાહ પૂછે છે. “ત્યાં તમને કોઈ સાધુ મહાત્મા મળ્યા ખરા ?” લોકો શું માનતા હશે તે ખબર નથી. શું લોકોને એમ લાગે છે, કે હિમાલયમાં ઝારોને બદલે સાધુઓનાં જ વન હશે ? જેમ હું હિમાલયમાં ગયો હતો તેમ ઘણા સાધુઓ હિમાલયમાં જાય છે. જેમ પેલો હોટેલવાળો વિચારેલ ત્યાં જઈને વસ્યો છે તેમ કેટલાક સાધુઓ હિમાલયમાં રહે છે ખરા. પણ લોકોને એવા સાધુ નથી જોવાતા. એવા તો તેમને ઘેર પણ સિદ્ધા માગવા આવે છે. તેમને તો જોઈએ છે ત્રિકાળગાની, ચમત્કારો કરી જાણનાર અને કંઈ પણ ખાધા વગર જીવી ચકનાર મહા-

તમાઓ ! જેમને પગે માત્ર પડ્યાથી આપણને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઇ જાય, અગર કામિયાબી કંઇ અજબ યુક્તિ અગર કંઇ નહિ તો છેવટ કાંઈક રાગ ઉપરની અદ્ભુત જીલીશુટી અનાયાસે મળી જાય ! રાત્ર્ય પ્રકરણમાં રસ લેનારા લોકો પૂછે છે : “હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય શું છે એ વિષે તમે હિમાલયના સાધુઓ પાસેથી કશું જાણ્યું છે ખરું ?” આવા બધા પ્રશ્નોનો જવાબ હું એજ વાક્યમાં પતાવી દઈશું. “હું સાધુઓની શોધમાં ગયો જ નહોતો. ઉપદેશ, તરીકે મને જે મળ્યું હતું તે મારે માટે બસ હતું.” મારી સાધના મારે જ કરવી હતી. પરાજ ખાઈને કોઈના આશ્રિત રહેવું એ જેટલું સરમ લેરેલું છે, તેટલું જ કોઈ પણ સાધુની તપશ્ચર્યામાંથી બીજેલો દુકડો આપણને મળી જાય અને તેના ઉપર આપણે સુખી થઈએ એવી ઈચ્છા પણ આધ્યાત્મિક કંઠાશ્રિયત સૂચવે છે. સાધુઓનાં દર્શનથી આપણું હૃદય પવિત્ર થઈ જાય, એમનો વૈરાગ્ય આપણામાં ઉદ્ભવે, એમની ધૃષ્ટિ ઉપરની નિષ્ઠા આપણામાં જાગે, અને એમના જેટલી જ તપશ્ચર્યા કરવાનું આપણામાં નિશ્ચયબળ આવે એ ઈચ્છવાજો છે; પણ તેમના પ્રસાદ તરીકે આપણને કંઈ પણ મળી જાય, અને અનાયાસે, વગર મહેનતે આપણે સુખી થઈ જઈએ એમ ઈચ્છવામાં તો પામરતા જ રહેલી છે. જનજનમાંથી શાક ખરીદતી વેળાએ તોફાન પૂરા થયા પછી ‘એ ચાર બટાટા કે મરચાં ઉપર આપો’ એમ માગનાર; દેશસેવામાં એક સામાન્ય સૈનિકની ચોખ્ખા ધરાવતાં છતાં પોતાની સેવામાંથી જ રાષ્ટ્રને સ્વાતંત્ર્ય મળે તો જ હું બલિદાન કરું, નહિ તો નહિ, એમ કહેનાર; અંગ્રેજ લોકોને માગી માગીને હેરાન કરીને સ્વરાત્ર્ય મેળવીશું એવી ઉમેદ રાખનાર; તેમ જ મહાત્માઓનો ચરણસ્પર્શ અગર વસ્ત્રસ્પર્શ કરવાથી, અથવા તેમનું એકું ખાવાથી તેમની તપશ્ચર્યાનો કંઈક અંશ વિજ્ઞાતી પેઠે આપણામાં રહેજે આવી જાય એમ ઈચ્છનાર; બધા જ સરખા રાંક છે. વગર મહેનતે મોક્ષ મળે તો એ મોક્ષની કિંમત શી ? અને તે મોક્ષ પણ કેમ કહેવાય ?

સાધુ વિષે આપણા લોકોમાં બહુજ વિચિત્ર ખ્યાલ જોવામાં આવે છે. કેટલાકને સાધુ એટલે કોઈ જીવતી જંગલી જીલીશુટી અથવા મંત્ર છે એમ લાગે છે અને કેટલાકને તે સંસારને છોતરનાર, ધર્મીય ચલાવનારને મફતનું ખાઈને મસીદિ સ્નાન આગસ્ટ હાગે છે; કેમકે તેઓ કશી સમાજસેવા કરતા નથી, તેમજ દ્રવ્યઉપાર્જન કરતા નથી. પણ એક રાષ્ટ્રભક્તે મોંઘી આગળ પોતાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી હતી કે આ બધા સાધુઓને પકડીને તેમની એક ફોજ તૈયાર કરીએ અને તેમને કવાયત શીખવીને અંગ્રેજો સામે લડાવીએ. સાધુઓની સંખ્યા ખાવન લાખની છે, એ આજે હિંદુસ્તાનમાં સૌ કોઈ જાણે છે; અને અર્થશાસ્ત્ર જાણનારા આપણા વિદ્વાન લોકો રાષ્ટ્રની શક્તિનો આટલો અપવ્યય કેમ સદન કરે ? માટે આ ખાવન લાખ સાધુઓનું શું કરવું, એજ ચિંતામાં કેટલાક દેશહિતચિંતકો દૃશ થઈ રહ્યા છે ! સંસાર અસાર છે, તેમાં “એક રોટી ખોર દો હંગોટી”ની જ હાજત રાખીને નિર્લેપ રહો અને હરિનામ લ્યો અથવા આત્મચિંતન કરો એમ કહેનાર સાધુઓને ખોખી પોશાક પહેરાવીને હાથમાં ગદ્દાને સંગીન લયા કમરપટ્ટામાં ગ્રાહ્યતાક દારૂગોળી બંધાવીને ‘લેફ્ટ, રાઈટ, લેફ્ટ’ ચાલતા કર્યાનું દૃશ્ય હિંદુધર્મનો વિજય સૂચવશે ખરું !!!

આજના સાધુઓ આદર્શ છે એમ કોઈ નહિ કહે. હિંદીમાં કહેવત છે કે “જેસા બુગ, વેસા જોગી.” જોગી આસમાનથી ઉતરતા નથી કે જમીનમાંથીયે ઉગતા નથી. તે સે કાળના સંમાર્ગમાંથી જ તેઓ પાકે છે; પોતાના જ દોષો, સોધુઓમાં ઉતરેલા જેઠા સાંસારિક લોકોને આટલું આશ્ચર્ય શા માટે થતું હશે? સાધુવર્ગને સુધારવો હોય તો પ્રથમ સમાજને જ સુધારવો પડશે; એટલે કે દરેક જણ પોતપોતાનેજ સુધારે. આપણે તો બધા સાધુ સરખાજ માન્યા છે. સાધુઓમાં લખીને કાણે તેમને તપાસ્યા છે? કેટલાક સાધુઓમાં તમારા સંસારી લોકો કરતાં વધારે ખાતલની, વધારે ભૂતદયા અને વધારે ઉદ્યોગ હોય છે. તેમનામાં દુનિયાનું જે જ્ઞાન હોય છે તેટલું મેળવવા તમારી બધી લાય-
એરીઓ તમે પૂરી કરો તોપણ તે બસ નહિ થાય.

એક દિવસ સવારે અમે બહેલા હિંદીને ‘ગ્રેનાઈટ’ ટેકરી ઉપર ફરવા ગયા હતા, અને સાંતા એક દેવદાર વૃક્ષ નીચે એમર્સનના ‘સર્કર્સ’ ઉપર વાતચિત કરતા હતા, એવામાં જમણી બાજુએ દૂર વાદળોથી ઢંકાયેલા એક નાનકડો કાટ નોવામાં આવ્યો. મેં સ્વામીને પૂછ્યું: “પેલું નાના બેટ જેવું, શું દેખાય છે? કંઈ મંદિર કે સાધુઓનો આપાડો તો નહોતો?” સ્વામીએ કહ્યું: “એજ તો આખી બાવાનો ખગમરા કાટ. આપણે બપોરે સાં જઈશું. આખી બાવા એક દિવ્ય પુરુષ છે. હું ધણીવાર એમની પાસે જઈ છું. એકો દશીને દિવસે એમને સાં આખી રાત લગજ ચાલે છે. સાં એક જંગાળી સાધુ પણ આવે છે. તે જેટલો લકત છે તેટલો જ અપ્રતિમ માનારો છે.”

નિશ્ચય પ્રમાણે અમે બપોરે આખી બાવાના દર્શન ગયા. આદ્યમેશાની કેક ઉપરથી હિંદીને એક નૌલા (ઝરણા) પાસે અમે આવ્યા. સાં મીઠું સાકર પાણી પીધું ને ખગ-
મરા ટેકરી ચડીને જગ્યામાં ગયા. બાવાઓનું ‘ટાઉન પ્લેનિંગ’ નેવા જેવું હોય છે. સહે-
લોમાં એક બીજની ફેશનનું અનુકરણ કરનારાઓના જેવાં તેઓ ઘેટાં નથી હોતા. તેમના અખાડાની રચનામાં હેતુ હોય છે; તેનો દરેક ભાગ સાલિપ્રાય બાંધેલો હોય છે; બધી રચના ઉપયુક્ત, પ્રમાણબદ્ધ તેમજ કાવ્યમય હોય છે; એશઆરામની સગવડ વગર મક્કા-
નોમાં કેટલી સુંદરતા આણી શકાય તેનું જાણે સાં એક પ્રદર્શન જ હોય છે.

આખી બાવા પોતે જ્યાં રહેતા હતા તે એક આડખૂણી ખૂંપડી હતી. ઉપર લાક-
ડાંના લાંબા લાંબા પાટાનું જાપરું હતું, જે ઉપરથી ખરક ને વરસાદ તથા અંદરથી ધૂણીના ધૂમાડાથી વિવર્ણ બની ગયું હતું. વચમાં એક મોટી ધૂણી ધખતી હતી. ધૂણીમાં લોહાના બે ચાર ચીપિયા અને એક બે ત્રિશ્ણ બોસેલાં હતાં. પાસે લાકડાનું એક લાંબું પહોળું અને જાડું પાંદોળ પડેલું હતું ને તેની ઉપર આખી બાવાની ભવ્ય મૂર્તિ વિરા-
જેલી હતી. આસપાસ પહાડી લોકોનું ચિમ્બવન્દ બેઠેલું હતું. ધૂણી પાસે એક લોટીમાં પાણી ગરમ થતું હતું. અમે અંદર ગયા. નીચા વળીને બાવાને નમસ્કાર કર્યા અને બેઠા. બાવાએ અત્યંત પ્રેમભર્યો સત્કાર કર્યો. સ્વામીએ તેમને અમારી બન્નેની ઓળખાણ કરાવી.
હું બેઠાગામથી આવું છું એમ સાંભળતાં વૈત તેઓ બોલો. ઉઠવા: “તમે બેઠાગામના કે

શહાપુરના ?” હું અકિત થયો. બેલગામ-શહાપુર બેઝાબેઝ વસેલાં છે. બે વચ્ચે એક મા-
ખલનું પણ પૂરું અંતર નથી. ત્યારે હિમાલયના આ સાધુને બેલગામ અને શહાપુર વચ્ચેનાં
બેઢની પણ ખબર છે ! મેં કહ્યું: “હું શહાપુરનો.” આખી બાવા બોલ્યા: “તંમારે
શહાપુર તો સાંગલીની-હદનું. તે બિટિશ રાજ્ય નથી. તંમારે ત્યાં મારવાડી લોકોએ બા-
લાઇનું મંદિર બાંધ્યું છે તે પૂરું થયું કે ?” મેં ત્યાંની બધી હકીકત કહી દીધી. પછી મેં
શું શું કહ્યું, હું ક્યાં ક્યાં ફર્યો એ બધું તેમણે પૂછી લીધું. હું એણે ફરેલો નહતો, છતાં
જે જે ગામ કે શહેરનાં નામ લઈ ત્યાંના જ તેઓ પોતે જાણે વતની હોય એમ ત્યાંની
વિગત કહે, અને પોતે પૂછવા લાગે. ત્યાર પછી અમારું યુવાનો વારો આવ્યો. યુવા-
રામદાસી સંપ્રદાયના હતા એટલે એમનો મઠ, એમનો ફિરકો બધું પૂછી લીધું. એક ઘડીની
અંદર અમે બેઠ લીધું કે આખી બાવાનું હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનું અને ધાર્મિક ઇતિહાસનું
જ્ઞાન “ધમ્પીરીઅલ ગેઝેટિયર્સ”ના કરતાં વધારે હતું; અને આ બધું સ્કૂલમાં કે કોલેજમાં
ગયા વગર, ‘ફાયલ એશિયાટિક સોસાયટી’ના મેમ્બર થયા વગર મેળવેલું હતું ! અમારું
પોતાનું જ્ઞાન લગલગ ચંપ રહેવા આવેલું બેઠ એમણે વધારે સવાલો પૂછીને અમને
લિજ્જત કરવાનું છોડી દીધું.

પછી અમે કહ્યું: “અમરો ગંગોત્રી, જન્મોત્રી, કેદાર, બદરી વગેરેની યાત્રા કરવી
છે. સ્વામીને કૈલાસ જવું છે.” એટલે તેમણે હિમાલયનાં બધાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન
શરૂ કરી દીધું ! અમારી મૂઝવણ બેઠ તેમણે પાસે પડેલું લાકડાનું એક પાટિયું હાથમાં
લીધું અને ધોળી માટીનો એક ગાંગરો લઈ ચંદ દબને કામચલાઉ નકશો દોરી દેહાડ્યો.
તેમાં બદરીનારાયણ જવાના ચાર રસ્તા બતાવેલા હતા. તેઓ કહે: “વધારેમાં વધારે
રેલની મુસાફરી કરીને ઓછામાં ઓછી પેંગની મુસાફરી કરવી હોય તો આ રસ્તો છે.
બાવાબીવાની સગવડ બેઠતી હોય તો આ રસ્તો છે. ઝટ જવું હોય તો આ ત્રીજો રસ્તો
છે. પણ એ રસ્તો તમારે માત્ર પૂરતું પરચુરણ પાસે રાખવું બેઠએ. તમારી ‘નોટ’ ત્યાં
નહિ ચાલે; અને ગરીબ લોકો પાસે પૂરતું પરચુરણ પણ નહિ મળે.” એથી રસ્તો એ-
મણે પોતાના રસ્તા તરીકે ઓળખાવ્યો. તેમાં જંગલો અને સુશિષોલા વધારેમાં વધારે
હતા. એ રસ્તો છેક એકાંત હતો, અને ગુપ્તવસ્તી આવે એવાં બે સ્થળો વચ્ચે ઓ-
છામાં એણું ચાળીસ ચાળીસ માઈલનું અંતર રહેતું. મેં પૂછ્યું: “મહારાજ, આપ બદરી-
નારાયણ ક્યારે પધાર્યા હતા ?” તેમણે કહ્યું: “બધીવાર મળીને સત્તર વખત ગયોલું !”
સ્વામીને કૈલાસ જવું હતું એટલે મેં બાવાને પૂછ્યું: “આપ કૈલાસ પણ જઈ આવ્યા
હશો ?” એમણે કહ્યું: “આઠ વેળા !” અને જાણે તે રસ્તાનું આખું દૃશ્ય આંખ સામે
ઉઠ્યું હોય તેમ એ વર્ણવવા લાગ્યા. કૈલાસને રસ્તે આવતા મારફતી બાવા કરીને દર-
વે કૈલાસની યાત્રા કરનાર એક સાધુનું વર્ણન પછી ચાલ્યું.

પછી અમે આસપાસના પ્રદેશમાં રહેનારા સોમનાથગિરિ બાવા જેવા બીજા સત્ત-
રુઓ વિષે પૂછ્યું. હિન્દુસ્તાનના લિલ લિલ પ્રાંતોની આબોહવા, લાંબા ખેરાક, લોકોના
રીતરિવાજ અને સ્વભાવ વિષેના પોતાનો અનુભવ, એ બધું તેમણે કહી સંભળાવ્યું. શુભ-

રાતની ધર્મશ્રદ્ધાની તેમણે ખૂબ તારીફ કરી. મહારાષ્ટ્રનું આદરાતિથ્ય તેમને ખુબ જ ગમેલું. અંગાળની ગંદકી અને સાંના જળાશયોની સ્વચ્છતા તરફની બેદરકારીની તેમણે ટીકા કરી. રામેશ્વર તરફનાં મંદિરોની વ્યવસ્થામાં શી શી ખામીઓ છે તે વિષે તે બોલ્યા. પછી તેમણે અમને રહા લેવાનો આગ્રહ કર્યો. હિમાલયની રહા, લિપ્તનની રહા નથી હોતી. સાંના સાં જ ઉગેલી હોય છે, અને સાંની રહા તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ પણ જૂદી જ હોય છે. હિમાલયની ટાક ટંડીમાં આ રહા ખુબ ઉપયોગી વસ્તુ છે એમ સાંના લોકો કહે છે. અમે રહા લેવાની તો ના પાડી. સારે તેમણે પાસની જ એક ટાપલીમાંથી પેંડા આપવાને એક હરિજનને કહ્યું. મેં કહ્યું: “હું ખાંડ નથી ખાતો.” તેમણે કહ્યું: “મારી ખાંડ દેશી હોય છે. હું દરવરસે દાનપુરથી ખાસ ખાંડ મંગાવી રાખું છું. (મને પાછળથી ખબર પડી કે ખાખી બાવાને સાં વપરાતી ખાંડ પીલભીતવાળા રાગ લલિતાપ્રસાદ તરફથી દરવરસે, ખાસ મોઢલેલા ચુમારતાની જાતિદેખરેખ નીચે દાનપુરના કારખાનામાં તૈયાર કરવામાં આવતી અને પોષ્ટિયાઓ લરીને વસ્ત્રમાં એક વાર સામટી પહાડ ઉપર મોઢલી દેવામાં આવતી.)” મેં કહ્યું: “છ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનું માફ ત્રત છે, માટે મને માફ કરો.” પણ ખાવા એમ ક્યાં છોડે એવા હતા? તરત જ મને ખારેક અને બદામ આપવામાં આવ્યાં અને ફરી વાતો ચાલી.

ખાવાએ લોટામાંથી ગરમ પાણી પીવાને લીધું, પણ પીતા પહેલાં એનાં બે ચાર ટીપાં પ્રથમ અમિતે અર્પણ કર્યાં. મને એની જરા નવાઇ લાગી; સારે સ્વામીએ મને કહ્યું: “ખાખી બાવા કંઈ પણ ખામ કે પીએ તે પ્રથમ અમિતે અર્પણ કરે જ:” ખાખી બાવા બોલ્યા: “આપણે તો દહાડામાં એકજવાર એક બાટી બનાવીને ‘પાઈએ’ છીએ. આજે બપોરે તે પાછા કાલે બપોરે.” હું મનમાં બોલ્યો: “સારે આ પેંડા ને બદામ ને ખારેક ને એ બધું અમારા જેવા અતિથિઓને મારેજ રું? ધન્ય છે આ સાધુને!” ખાખી બાવાની કેડે મુગરું એક જાડું દોરડું અને એક જોત પહોળા ટીપીન હતી. આખું શરીર ભરમચર્ચિત રહેતું. દાદી અને મૃજા લાંબા લાંબા વાળ તાપથી લાલ ચર્ચ ગયા હતા.

પછી હાલના સાધુઓના ધર્મોપદેશ વિષે વાત ચાલી. અંગ્રેજ લણેલા કેદલાક સાધુ ચર્ચ જાય છે તેઓ અંગ્રેજમાં ચોપડીઓ લખે છે, વ્યાખ્યાનો આપતા ફરે છે, સમાજસેવાના પાઠ શીખવે છે એ નેઈ ખાખી બાવાનું હસતું ખાબડું ન રહેતું; તેઓ બોલી ઉઠ્યા: “તમે અંગ્રેજ લણેલા સાધુઓ ગરીબ લોકોની શી સેવા કરો છો? દુખિયાને શો દિવાસો આપો છો?” અને એકદમ શૂન્ય દર્શિએ સામેની ધર્મશાળાપર નજર ઠેરવી સ્વાગત બોલતા હોય તેમ ઉદ્દેગથી બોલ્યા: “આને સુસરે લંકરમાજી કરતે હૈ!! ઉરમેલી ઔર ડાઈ બિબેકાનન્દ ખનનેજી તો તાકત નહિ; ખાલી ટ્રાન્સલેશન કરતે હૈ! ભગવાનકા નામ લો, કુચ્છ તપ કરો. ખન મોકે તે ભૂખે કો અનદાન દો, ઔર અપના કામ કરો. ચે કયા ખાલી લગાઈ હૈ?” -સ્વામીએ પૂછ્યું: “આપ આ વરસે બદરીનારાયણ જવાના છો ખરા? એમણે પોતાનાં મોટા મોટા ચીજ પડેલાં પગલાં તળિયાં બતાવીને કહ્યું:” ઈશ્વરે મને આ સજા કરી છે. આ માણસ યાત્રા ખૂબ કરે છે, માટે એને એક ટેકાણે બેસા-

“એ જોઈએ એમ ધારી ઇશ્વરે જ મારા પગની આ દશા કરી, મૂકી છે. હવે મારે જવું હોય તો કંતાનના જોડા વાપરવા પડે.”

જ્યગમરામાં રહીને ખાખીબાવા જે મૂળી સમાજસેવા કરતા તેનો આંક કાણુ ખાંધી શકે? હર્દીઓને તેઓ દવા આપતા; વહેવાર કુશળ અને નિઃસ્વદ્દ હોવાથી મૂકાયેલા સંસારીઓને સલાહ આપતા; ભૂખ્યાં તરસ્યાં સહુ જ્યગમરામાં સંતોખાતાં. અદાલતોમાં ન પર્તી નારા ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના દુલ્હા એમના ઉપદેશથી પડી જતા. તેઓ પોતે યોગમાત્રી હતા અને છેલ્લી ઘડીએ પદાસન વાળી ગ્રાણુ પ્રજામાં લઈ જવાની તેમની અભિલાષા હતી. સંસારની ધાંધલમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા છતાં આ નિવૃત્તિમાં જ તેમણે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ ઉભી કરી હતી, અને આ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ ‘કમલપત્ર’ની પેઠે અલિપ્ત રહેવાનો અદ્ભૂત યોગ તેમણે સાધ્યો હતો.

ધર્મની ચર્ચા કરનારા આપણા આધુનિક વિદ્વાનો, મુસદ્દીઓ, સમાજસેવકો, અર્થશાસ્ત્રીઓએ સાધુઓ ઉપર ટીકા કરતાં પહેલાં પરિગ્રહયન્ય નિર્મળવૃત્તિથી તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ખીજું કંઈ નહિ તો આ દેશમાં કેવી રીતે રહેવાથી સારામાં સારી રીતે આરોગ્ય જળવી શકાય છે એ જતાવવાની એમની સેવા દેશને માટે આજે પણ એટલી આદર્શરૂપ છે કે સાધુઓપર ખરચાતો પૈસો સાર્ય ગણાય. શું સંસારમાં રહીને લોકોની અધમ વૃત્તિને પોષીને ધન મેળવનાર અને મરતી વેળાએ પ્રાણુ અને શહેર વગરનાં હોકરાઓની ફાજ પાછળ મૂકી જનાર લોકો સમાજનો દિતકારી, અને સાધુઓ ‘મદતતુ’ ખાનારા? એ ન્યાય અન્યાય છે!

તમારી સમાજસેવાની સંસ્થાઓ લુઓ. તે કેટલી ખરચાળ હોય છે? તેના વ્યવસ્થાપકોને કેટલો ભાર પગાર આપવો પડે છે? તેના રિપોર્ટ છાપવા પાછળ પણ પૈસાનો અને સંલ્પનો કેટલો વ્યય કરવો પડે છે? અને છતાં પૈસાની ધાવમેત પણ તેમાં કેટલા બધા દાખલાઓમાં થાય છે તે જોવા જેવું છે. ખીજા બાજુએ, સાધુઓને હાથે ચાલતી સંસ્થાઓ નનામી હોય છે; તેના રિપોર્ટો કહી બહાર પડતા નથી; તેને ‘લાઈફ મેમ્બર’ અને ‘પેટ્રો’ હોતા નથી; છતાં બધો ખર્ચ કસર કરીકરીને કરવામાં આવે છે અને દરેક પાંધ કામ આવે છે.

હિન્દુસ્તાનનું અપ્રતિમ લોકસાહિત્ય આ સાધુઓની જ કૃપાએ જીવંત રહ્યું છે, અને લવિષ્યમાં પણ જીવંત રહેશે. ધાર્મિક અસ્મૃતિ ટકાવવા, વર્ધારવા, ફેલાવવા ને સુધારવા માટે દુનિયામાં આટલી સુધરેલી, સસ્તી અને ખાત્રીલાયક વ્યવસ્થા ખીજે ક્યાંયે નહિ મળે.

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પુરાવા આપીને ચોપડી લખનારા વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કરી હશે, પણ તે રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું ક્રિય તો સાધુઓને જ છે. જૂના વખતમાં, દરેક પ્રબલિતદક્ષ રાજા કોઈ પણ મહાન સાધુ પોતાની રાજધાનીમાં આવે એટલે તેને દર્શને જતો, અને દરદરના દેશોમાં શું ચાલે છે, લોકોની

શી સ્થિતિ છે, વગેરેની તેની પાસેથી પૂરી માહિતી મેળવતો. અને તે સાધુ પણ રાગની રાજધાની છોડતી વેળાએ રાગ પાસે આશીર્વાદ આપેલા જઈ તેના રાજ્યમાં પોતે જે કાંઈ જોયું હોય તે બધું સાફ સાફ કહી દેતો. આ રીતે દીન રંક પ્રગ્ની પણ ફરિયાદ આપી નિરુવાર્ધીમાં નિરુવાર્ધી વકીલની મારફત રાગને પહોંચતી. રાગને અમલદારોપર આ એક ભારેમાં ભારે અંકુશ રહેતો; અને કૃતિની ખેવના રાખનાર દરેક રાગ પણ સાધુની ધર્મશુદ્ધિને પ્રસંદ પડે અને એટલે થાય એવી જ રાજ્ય-વ્યવસ્થા રાખવાને ઇતેન્નર રહેતો. સાધુ ન્યારે ગામડાઓમાં વિચરે ત્યારે ગ્રામદેવતાના મંદિરમાં અગર કોઈ જાડ તજે પોતાની ધૂણી નાખે. ત્યાં તેની પાસેથી ગામનાં છોકરોઓને વાર્તાઓ ને ભૂગોળનું જ્ઞાન મળે; વેપારીઓને વેપારની માહિતી મળે; શરૂવીરોને પોતાની બહાદુરીની કદર ક્યાં યઈ શકે તેમ છે તે બજાવાનું મળે; ગામની ડોશીઓના વૈદકના જ્ઞાનમાં ઉમેરો થાય; દુખિયાંના રોગ મટે; અને ધણીવાર ગામના જૂના મંદિર કે ધર્મશાળાનો જિજ્ઞોષાર પણ થાય. પતાંગિયું જેમ એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર ભેસી જાય તેમ મુકલિત કરે છે, તેમ સાધુઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વિચરતે મંસ્કૃતિની આપણેના વર્ણનારા અને છે અને દેશેદેશ સંસ્કૃતિની પેઠો ઉઘાડે છે. સમાજના ઉચ્ચ અને મંસ્કારી વર્ગના લોકો ગૃહલોલુપ થયા, સંયમનો સ્વાદ તેમનામાંથી લોપ પામ્યો, અને તેથી સાધુ વર્ગમાંથી પણ સારા લોકો ઓછા થયા. સમાજ આળસ, વિવધાસક્ત અને લાલચુ બન્યો; સાધુની કદર ક્યાં વગર ધર્મનું પુણ્ય ખિન્નામાં પડે એટલાજ હેતુથી સાધુઓનું પાલન થયા લાગ્યું. તેથી તે વર્ગ પણ સમાજના નેટલોજ પડ્યો. હવે આપણે પારકાઓતી દીકા સાંભળીને તે વર્ગનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છીએ.

આમ, આપણી સંસ્કૃતિની દરેક ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત સંસ્થા પ્રાચીને અલાવે આપણે સહવા દીધી, અને આજ તેને સુધારવાને બદલે તેનો નાશ કરી આપણે જંગલી દશાને વળગતા માગીએ છીએ. ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત, વગેરે રાષ્ટ્રો મરી ચૂક્યાં, હિન્દુસ્તાન એક જીવે છે એમ અભિમાનપૂર્વક કહેનારા આપણે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાન જીવે છે એનો અર્થ એ છે કે હિન્દુસ્તાન હજી પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિજન્ય સંસ્થાઓ દરમી રહ્યું છે. આ સંસ્થાઓ તોડી નાખી, કે હિન્દુસ્તાને કપરસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો સમજવો.

આવા આવા વિચારોની મનમાં ધમ્યકડી ચાલવાથી ખગમરા ટેકરીથી અમે પાછા ક્યારે ક્યાં, રસ્તામાં લાલા બદરીશાએ શું પૂછ્યું, પોસ્ટ માસ્ટર જોડે બીજા કોણ કોણ હતા, એ તરફ માફે ખ્યાન બિલકુલ ગયું નહિ. હિંમતવાની હવા ખ્યાનને માટે અનુકૂળ છે, પણ તે ખ્યાનલેજ કરનાર બે વસ્તુઓ ત્યાં જોરપર છે. એક શક, અને બીજી બૂખ. બન્નેએ મારા ઉપર સરખોજ હમલો કર્યો હતો, તેથી બન્ને સામે રક્ષણ મેળવવા અમે દોડતા દોડતા અમારા રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો.

અધ્યાપન મંદિરો તથા અધ્યાપકો.

જુની કેળવણીની સંસ્થાઓ-પ્રાણુવિનાની છે, માત્ર ચંત્રવત્ છે. તેમાં મોટા ફેરફારો થવાની જરૂર છે એવી ખુબી. અસારે ચારે કોરથી સંભળાય છે. કેળવણીકારો કહે છે કે ચાલુ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મોટા મોટા દોષો અને તે નાબુદ કરી શિક્ષણ પદ્ધતિને સાચે માર્ગે દોરવી જોઈએ.

કેળવણીની દિશામાં ઉક્ત ફેરફારો કરવા માટે અને કેળવણીને સાચી કેળવણી બનાવવા માટે આપણા અભ્યાસક્રમોમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, કલાનું શિક્ષણ, શારીરિક શિક્ષણ, ધર્મનું શિક્ષણ વગેરે વગેરે દાખલ કર્યા છે, અને છતાં પણ આપણે ધાર્યું પરિણામ લાવી શક્યા નથી; આપણને સંતોષ થતો નથી. આનું શું કારણ છે તે આપણે તપાસીએ.

કેળવણીને યોગ્ય બનાવવામાં અને તેનું શુભ ફળ નિપજવવામાં મોટામાં મોટી સુ-રક્ષેલી આપણને નડે છે, તે શિક્ષકોની છે. શીખવા શીખવવાની જે જુની ધરડેમાંથી આ-આપણે પસાર થયા છીએ તેજ ધરડેને વળગી રહેવાના અભ્યાસવાળા આપણે ચર્ષ ગયા છીએ, ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં એ જુના સંસ્કારો આપણામાંથી જૂસાતા નથી અને તેથી નવા નવા ફેરફારો કરવાના વિચાર અને આમલવાળા આપણા શિક્ષકો જુની વસ્તુને લાગી શકતા નથી અને જાણે અજાણ્યે પણ તેમની પદ્ધતિમાં સડી ગયેલ પદ્ધતિના દોષો ગરી જાય છે.

શિક્ષકો તૈયાર કરવાની જે શાળાઓ આપણા દેશમાં ચાલી રહી છે, તેમાં પણ આવી દીનદશા જોવામાં આવે છે. ધનામની પદ્ધતિ, દરિકાર્ષ, પરીક્ષાનું ધોરણ વગેરે કેળવણીના કૃત્રિમ માપોથી શિક્ષક થવાને માટે અવેલ વિદ્યાર્થી શિક્ષક થઈ શકતોજ નથી. ન્યાં શિક્ષક થયો છે કે નહિ તેની યોગ્યતાનું માપ પરીક્ષામાં મળતા દોઢગથી કાઢવામાં આવે ત્યાં માત્રા શિક્ષક ક્યાંથીજ સંભવે ? એવા વિદ્યાર્થીઓનું વધારેમાં વધારે દોઢગ મેળવવા માટે તૈયાર કરેલું જ્ઞાનતો પરીક્ષા પછી તુરતજ વિસારે પડે છે, ત્યાં પછી તે જ્ઞાનને પ્રયોગમાં ઉતારવાનો તો પ્રશ્નજ ક્યાં રહ્યો ? આવા શિક્ષકો આપણા બાળકોના ગુરૂ થઈ જોસે છે. તેમના પોતાનામાંજ પ્રાણુ-આત્મા હોતો નથી તો પછી વિદ્યાર્થીઓમાં તો તેઓ પ્રાણુ ક્યાંથી રેડીજ શકે ? એવા શિક્ષકો તે શિક્ષકો નથી પરંતુ મંત્રો છે અને મંત્રોમાંથી પ્રાણુ-ચેતન ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ હોઈ શકે નહિ !

આટલાજ માટે જો આપણી શાળાઓને પ્રાણુવાન-ચેતનવંતી બનાવવી હોય, જો આપણી શાળાઓના બાળકોને ખરા મનુષ્યો બનાવવા હોય તો એકજ રસ્તો, આપણા માટે ઉઘાડો છે અને તે ઉત્તમ અધ્યાપકો તૈયાર કરવા માટે ઉઘી કોટીના અધ્યાપન મંદિરો 'હલાં' કરવાં જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રાણુ રેડી શકે એવા અધ્યાપકો તે મંદિરોમાં તૈયાર કરવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો થવા જોઈએ. અસારે તો આપણે ત્યાં એવી શાયનીય સ્થિતિ છે કે યુનીવર્સિટીનો હરકોઈ ઉપાધી લીધેલો પ્રાણુશ શિક્ષક ચર્ષ જવાનો દાવો કરે છે ! ઉપાધી

(ડીગ્રી) વાળા માણસને શિક્ષક ન બનાવવો પરંતુ યોગ્ય શિક્ષકને ઉપાધીવાળો બનાવવો એ ધોરણ હવે આપણે અખસારે કરવું જોઈએ. કોઈ પણ ઉપાધી માણસનામાં શિક્ષકના ગુણો લાવી શકતીજ નથી. એવી ઉપાધીવાળો માણસ સારો વિદ્વાન હોઈ શકે પરંતુ શિક્ષક તો નહિજ. અને છતાં દિલ્હીની વાત છે કે “વિદ્વાન” અને “શિક્ષક” એ એ સમ્બંધને આપણે પર્ચાય ગણીએ છીએ. એટલે કે આપણે એમ માનતા યદિ ગયા છીએ કે જે સારો વિદ્વાન હોય તે સારો શિક્ષક પણ હોય. એવા વિદ્વાનને આપણે એકદમ શિક્ષક અથવા મુખ્ય શિક્ષકના સ્થાન ઉપર બેસારી દઈએ છીએ, પરંતુ આપણી અહીં મોટી ભૂલ થાય છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. જે માણસ ઉત્તમ વિદ્વાન હોય તે ઉત્તમ શિક્ષક પણ હોય એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, અને આવી ભૂલ ભરેલી માન્યતાથીજ આપણે કળાયા છીએ. શિક્ષક યવામાં અખર વિદ્વાતાની કરી આવશ્યકતા નથી.

સાચી અને યોગ્ય ફેળવણી આપવામાં બીજી વાત એ ખ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે બાળકની વૃત્તિઓને પોષે તથા બાળકને રસ પડે તેવે માર્ગે બાળકને વાળવામાં. શિક્ષકના બધા પ્રયત્નો થવા જોઈએ; અને સાથે સાથે આપણે એ પણ ભૂલી જવું ન જોઈએ કે બાળકને આપવાની સઘળી ફેળવણીનો તેના સાક્ષાત્ જીવન સાથે સુસંગંધ હોવો જોઈએ. બાળક પણ અમુક મંત્રકારો લઈનેજ જન્મે છે અને તે મંત્રકારોને ખીલવવામાં અને તેનામાં રહેલી શુભ શક્તિઓને વિકસાવવામાંજ શિક્ષકનું શિક્ષકપણું રહેલું છે. આ વસ્તુને બરાબર સમજી લેવી અને તેને વર્તનમાં ઉતારવી તેમાંજ શિક્ષણશાસ્ત્રનું ખરૂં રહસ્ય સમાયેલું છે. આપણે બાળકના શરીરની તપાસ કરીએ છીએ એ ઠીક પરંતુ બાળકને ઓળખવા માટે આપણે આથી પણ ઉંડા જવું જરૂરનું છે. બાળક શું વિચારે છે, પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ સંબંધે તથા પરિજનો સંબંધે તે શું ધારે છે, તેના શા શા અભિલાષો છે, ક્યા હેતુથી તે પોતાની ક્રિયાઓ કરે છે, ક્યું ક્રમ તે સ્વેચ્છાથી કર્યે જાય છે અને ક્યા ક્રમમાં તેને રસ પડતો નથી વગેરે વગેરે બાળકોનો. શિક્ષકોએ બારીક એકયાસ કરવો પડે છે.

એવી વિગતોના સ્પષ્ટ ખ્યાલ પછીજ બાળકને યોગ્ય જ્ઞાન આપવાની શરૂઆત કરી શકાય. અસારના શિક્ષકો તો બાલકની શારીરિક, માનસિક કે બૌદ્ધિક શક્તિઓની બીલકુલ ગણના કર્યા સિવાય પોતાનીજ માન્યતા ઉપર બાલકને ભણતરમાં લોકાયે જાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે અધ્યાપકના ત્રણ વર્ગ પાડી શકીએ. (૧) જે પાઠ્ય-પુસ્તક શીખવવાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું હોય તે પાઠ્ય પુસ્તકનેજ શિક્ષણકાર્ય માટે પોતાનું સર્વસ્વ માનનાર. (૨) જે વિષય પોતાને શીખવવાનો હોય તે વિષયના શિક્ષણનેજ શિક્ષણકાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર અને (૩) બાલકનેજ પોતાના શિક્ષણનું ખરૂં કેન્દ્ર સમજનાર.

શિક્ષણની પ્રશ્નશ્રેણી તરફ નજર નાંખતાં અસારે તો આપણી દૃષ્ટિએ પહેલાં એ પ્રકારનાજ અધ્યાપકો પડે છે. પહેલાં પ્રકારનો અધ્યાપક તો એમજ સમજે છે કે શીખ-

વવાના પાઠ્ય પુસ્તકમાંજ બાલકનું સર્વ શિક્ષણ મર્યાદિત થઇ જાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકની બહાર પોતે જાણ શકતો જ નથી તેમજ જો કોઈ બાલક પાઠ્ય પુસ્તકની બહાર જવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને ધમકાવી કાઢે છે, લાપા, દત્તિદાસ કે ગણિત જેવા વિષયોના શિક્ષણમાં પાઠ્ય પુસ્તકની બહારની વિગત મૂકી અથવા કહેવી એ તો એમને મન શિક્ષણમાં અસાચાર થઇ ગયો જણાય છે ! ગમે તે યર્થ જાય તો પણ એ તો પાઠ્ય પુસ્તકને છોડતો જ નથી અને બાલકને છોડવા પણ દેતો નથી. અધ્યાપકની જ્યાં આવી દશા હોય ત્યાં બાલકની કઈ શક્તિઓનો વિકાસ સંભવે ?

બીજા પ્રકારનો શિક્ષક પોતાને શિખવવાના વિષયને જ સઘળું પ્રાધાન્ય આપતો માલૂમ પડે છે, એક વિષયના શિક્ષણને કેવી રીતે વ્યવહાર, બંધબેસ્તું અને રસમય બનાવવું તે તે જાણતો જ નથી; તેમજ એક વિષયનું શિક્ષણ બીજા વિષય સાથે શી રીતે જોડી શકાય તેની પણ તેને ગમ પડતી નથી. 'Co-relation of subjects' એને મનમાં સ્ફૂરતું જ નથી. પોતાના, વિષયમાં એ ગમે તેટલો પારંગત હોય અને બીજા વિષયોનું પણ સાફ એવું જ્ઞાન ધરાવતો હોય તો પણ તેની જ્ઞાન સમૃદ્ધિનો તે શિક્ષણમાં ઉપયોગ કરી શકતો જ નથી. વિષયના stereotyped શિક્ષણથી હદ ઓળંગી એને માટે બહુજ મુશ્કેલ યર્થ પડે છે, જ્યાં આવી જતનું શિક્ષણ અપાવું હોય ત્યાં કોઈ પણ વિષયમાં નૈપુણ્ય તેમજ જ્ઞાનની વિશાળતા ક્યાંથી જ સંભવે ?

ત્રીજા પ્રકારનો અધ્યાપક (જે બહુ લાગ્યે જ મળી આવે છે) પોતાની શિક્ષણની સઘળા પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે બાલકને જ જુએ છે. તે કદી પણ પુસ્તકને યાતો અમુક વિષયને કોઈ પણ પ્રકારનું વધારે વજન આપતો જ નથી. તેની દષ્ટિ આગળ તો હર હમેશા બાલકજ 'ખડું' રહે છે. હા, તે પુસ્તકનો ઉપયોગ કરે છે ખરો પરંતુ તેની શિક્ષણની યોજનામાં પાઠ્ય પુસ્તક બહુજ ગૌણસ્થાન હોય છે. પાઠ્ય પુસ્તકને એ પોતાને માટે નજ આવી શકે તેવી જરૂરીયાત ગણતો નથી પરંતુ માત્ર સગવડ ગણે છે. શીખવવાની વસ્તુને બાલકની પ્રહણ ધારણ કરવાની શક્તિને બંધબેસ્તું કરી દે છે અને એવી જાતના કાર્યમાં જે કોઇ પુસ્તક પોતાને ઉપયોગી યર્થ પડે છે તેનો તે ઉપયોગ કરી લે છે. બાલકને લાયકની શિખવવાની વસ્તુ પુસ્તકોની બહારથી પણ એ મેળવી શકે છે. તેનું શિક્ષણ કોઈ પણ પુસ્તકમાં કે કોઈ પણ વિષયમાં મર્યાદિત થતું જ નથી.

આવો શિક્ષક પોતાના શિક્ષણને બાલકના સાક્ષાત જીવનથી છટું પાડી શકતો જ નથી. રમતોમાં મશગુલ રહેતા બાલકને રમત છોડાવી તે જણાવવા બેસતો નથી પરંતુ રમતમાં જ બાલકનું જાણુતર શોધી આપે છે. હમેશના જીવન વ્યવહારમાંથી જ બાલકના શિક્ષણનો ખોરાક તે શોધી કાઢી બાલક પાસે મૂકતો જાય છે. એવા અધ્યાપકના શિક્ષણમાં "Life does not stop at waystations to take on supplies, but absorbs the supplies that it encounters as it moves along."

ન્યારે આપણા અધ્યાપકો મોટા મોટા મકાનો, મોટા મોટા પુસ્તકાલયો, શિક્ષણ પદ્ધતિની જૂની ધરે, શિક્ષણની કૃત્રિમતા વગેરે ઉપરથી પોતાનું લક્ષ્ય એવી લઈ બાંધી ઉપર જ સંકળું લક્ષ્ય મૂકશે, બાંધકને જ શિક્ષણનું ખરું કેન્દ્ર ગણતા થશે સારે જ આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાચી કેળવણી આપી શકશે.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનાયકદિર,

અપાઠ સુદ ૮

હરિશંકર દુર્લભજી ત્રિવેદી.

જગત્તમય સ્વપ્ન.

અનાઘનન્તની વિશ્રુતિની શક્તિનો તાદરશ ખ્યાલ સરિતાથી સહજ પામી શકાય છે. સૃષ્ટિમાં માનવજીવનની સુખદુઃખની લીલાનો મનોવેધક ચિતાર સરિતા સહજ રણુ કરી શકે છે. અમથી કંઠાજેલા મનુષ્યને સરિતા સહજ આત્માદ અર્પી શકે છે. તે દિવસે પૃથ્વીમા હતી અને રાત્રે દરોક વામ્યાના શુભારે સરિતા કિનારે હું ફરવા ગયો.

પૃથ્વીએ એતામ્બર ધારણુ કર્યું હતું. ઋતુ વસન્તની હતી. વૃક્ષવેલીએ નવો દેહ ધારણુ કર્યો હતો. સૌ વૃક્ષો અને છોડવા પુષ્પથી ભરેલા હતા. રજની કાન્તે સ્વંતવર્ણીયદની રૂપી. સાડી પૃથ્વીને ધરાવેલી અને વસન્તે પુષ્પરૂપી રૂપેરી ઝીકરીડી ભરેલી, તારક્ષીઆ નદીના નિર્મલ જલમાં રમતા, નિશાનાય પૃથ્વીદેવી મંથે વાર્તા કરવા ધસતો ધસતો આવતો. અને પૃથ્વીને ઘણગારાયેલી નેઈ મનમાં મલકાતો ઈદિ તે રિમત વધને વિરાજતું તો તે શુભ રાખવા નિજવહનને વાદળ રૂપી મુખવચ્ચમાં છાપી દેતો, દસ્ય રમણીય હતું.

મ્હારા મિત્રની રાહ જોતો ક્ષણભર હું સ્વપ્ન ખોટો. પછી તો સરિત પ્રવાહના સાંત સંગીત મણતા હું નિદ્રાધીન થયો. ત્યારે મ્હને એક સ્વપ્ન થયું.

x

x

x

x

ગગનવિહારી કોઈ ગિરિશૃંગ પર હું ઉભો હતો. દૂર, સિતિજ જેટલા અંતરે, સમુદ્ર-દર્શન થતાં. જંગલો અને જંગલી ઝાડો ફેરી મ્હારી દષ્ટિ પર્વતની ખીણોમાં વસી. લાંચે આનંદો દેખાવ નગરે પડતો, આમનેમ દષ્ટિ ફેરવી અંતે દૂર મેદાનમાં પ્રતીત થતા ભિન્ન ભિન્ન દસ્યો તરફ હું નિદાણી રહ્યો.

દૂર, દૂર મેદાનમાં પૂર્વ તરફ પ્રચંડ સરીરવાળી, ફૂરવર્ણી અને બિદામણી ચમુઓવાળી, વિશાળ બાહુવાળી, છૂટાકેચવાળી કોઈ સ્ત્રી વ્યક્તિ ઉભી હતી. તેનીએક પાસે અનેક મનુષ્યો ઉભા હતા. પાસે વિશાળ નદી વહેતી હતી. આ નદીમાં અનેક ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ હતી. સર્વે કોઈ આ સ્ત્રી પાસે આવતા અને એ સ્ત્રી સૌને હોડીમાં બેસાડતી. પ્રત્યેક હોડીમાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ બેસતા. ઉભયમાંથી કોઈને હોડી હંકારવાનું ભાન ન હતું! પરંતુ બન્ને એક બીજાના ગંધાએલા સ્થમજતા અને જાતમહેનતથી ઉભય મળીને હોડી હંકારવા મહેનત કરતા. પછી એક નિઃ-પ્રેમ-થી હોડી હંકારવા મેરી જતાં. ઉભયના સહકારથી નાવ

આગળ વધતું દૂર સમુદ્રનો મહા દ્વીપ એ-એમનું લક્ષ્ય સ્થળ હતું. તેઓ જરાએ ખેંદરકાર ન રહેતા. પોતાના બાહુબળથી હોડી હંકારતા હોવા છતાં અને પૂરતી કાળજી રાખ્યા છતાં કેટલાક નાવ ખડક સાથે અથડાતા સારે પ્રસંગે પ્રસંગે એમાંથી એકાદ જળ સમાધિયે કરી જતું. છતાંએ પાછળ રહેલી વ્યક્તિ પોતાનો મૃત વ્યક્તિ સાથેનો સમ્બન્ધ ભૂલતી નહિ. એને યાદ કરી એના સહકારથી એની સહકારથી પોતે અનુભવેલા મુખ માં દુઃખ અને રોહને યાદ કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ શાંત અને સાદુ બનાવી પોતાના હૃદયમાં એની પ્રતીતિ રાખી તે નાવના બચેલા દુકા પર રહી પોતાના લક્ષ્ય તરફ જવા પ્રયત્ન કરતી. કાઈ કાઈ તો મૃત વ્યક્તિ સાથે પોતે પણ પ્રાણાર્પણ કરતી છતાંયે એવો ભાગ વિશેષ નહતો. નદી વહેતી વહેતી થોડે દૂર આવેલા સમુદ્રને મળી જતી. અને કેટલાક અપવાદ સિવાય સઘળા હોડીઓ મુખ રૂપ પોતાને નિયત સ્થળે-સમુદ્રના મહાદ્વીપ પર પહોંચી જતી.

હું જે શૃંગ પર ઉભો હતો ત્યાં નદીમાંથી જળપાત્ર ભરીને કાઈ દરત માત્ર મ્હારા તરફ ધસતો આવ્યો. માત્ર શબ્દો સંભળ્યા. “ચાપીને મૂળથી કે મુખ સુધી એ જળ મોળું છે તળીએ તમ ઉપર પણ એવું જ છે.” મ્હે ચાપ્યું. એ પાણી મોળું હતું. દરત અદૃશ્ય થયો.

નદીમાં કેટલાક નાવ ખડક સાથે અથડાતા હોવાથી કિનારે ઉભેલા જે જે મનુષ્યો ફરતા ફરતા એ જોતા હતા તેઓ કંપી જતા. એ સહન કરી ન શકતા. અને તે વિશાળ સ્ત્રી જે સર્વને હોડીમાં બેસાડતી એને ધિકારતાં ધમકાવતા ગાળ દેતા.

“કુદે ! રૂઢિ રાક્ષસ ! આવા કેટલાની હલા નિલ તું કર્યા કરે છે ? બિચારો ભોળા મનુષ્યોને ભરમાની, બ્હીવડાવી શા માટે એમને હોરાન કરે છે ? ત્હારા શરીર જેવું જ કુર ત્હારું હૃદય છે એમાં સશય શા ! રંડ !” તે રૂઢિ રાક્ષસી તરત જ જવાખ દેતી:

“હું ભાઈ ત્હમે મ્હારા માયાના મળ્યા-પણ કાઠને તેડ્યા જતી નથી. સર્વ કાઈ મ્હારી પાસે આવે છે.” આવો ઉત્તર સાંભળી તેઓ સર્વે આગળ ઉત્તર દિશામાં થઈ પશ્ચિમ તરફ જતા હતા.

દૂર તે પૂર્વથી ધણે દૂર, પશ્ચિમમાં પણ કાઈ એવું જ દૃશ્ય નજરે પડતું, અને તે દૃશ્ય તરફ જ આ પૂર્વ તરફની રૂઢિ-રાક્ષસીથી કંટાળેલા મનુષ્યો જતા હતા, ત્યાં પણ એક વિશાળ નદી હતી. નદીનું વહેણ ધણું જ સુંદર લાગતું. એ જોઈને જ કાઈને પણ આશ્ચર્ય થયા, વિના ન રહે. કિનારા પર અનેકાનેક મનુષ્યો ઉભા હતા, કેટલાક અંદર તરવા શીખતા, કેટલાક ન્હાની ન્હાની હોડી હંકારવા શીખતા, એઓને આ અભ્યાસ કરાવનાર કાઈ એક સ્ત્રી વ્યક્તિ હતી, એ સ્ત્રી અતિલાવણ્યમયી, વિચિત્ર નખરા કરતી, મનોહરવાચાળતા વાળી અને સુંદર સુંગારમાં સજ્જ થયેલી હતી, થોડે દૂર હોડીમાં ફરી આવેલા અને તરી આવેલા મનુષ્યોને મોટા નાવમાં બેસાડતી. પ્રત્યેક નાવમાં આગળ થોડો અભ્યાસ કરી આવેલા સ્ત્રી પુરોના યુગલો બેસતા. સૌનું લક્ષ્ય દૂરના સમુદ્રના મહાદ્વીપમાં જ હતું. નદીનું વહેણ અતિ સુંદર અને વેગવાળું હતું. હોડીને એ અનુકૂળ લાગતું. અને એથી અંદરના નાવિકો ખેંદરકાર રહીને પોતાના ચતુર્કિંચિત્ અભ્યાસથી મેળવેલા હુકમો આન ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને આનંદમાં મસગુલ રહેતા. બહાર જળ તરફ દૃષ્ટિ માત્ર પણ કરતા નહિ. નદીનું મુખ દૂર હતું. વચમાં વચમાં ખડક આવતા. જોકે ખડક યોગ્ય હતા પરંતુ નદીની મધ્યમાં એવી રીતે આવી

હેલા હતા કે મહા પ્રયત્ન વિના ત્યાંથી યાંત્રીથી પ્રસાર થતું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ એ ખડક તરફ જરૂર કોણ નાખે? નાવમાં બેઠેલા યુગલને તો આનંદ સિવાય કશું જ હતું નહિ. જળ રફ દષ્ટિ કરવાનું ક્યાંથી યાદ આવે? આથી અનેકાનેક નાવ આવા ખડક સાથે અથડાતા અને ઊંધા થઈ જતા. જેઓના નાવ ઊંધા થઈ જતા તેઓ સર્વે ખડક ઉપર ચઢી રતા અને નાવને સરખું કરતા. પરંતુ પહેલા જે બે જણા નાવમાં હતા તેઓ ફરીથી જળતા જ નહિ! તેઓ ખીજના નાવમાં જ જતા. કારણ પોતાના આગળના સહચરથી. ટાળી જવાથી અને એના પ્રત્યે સ્નેહ અને વિશ્વાસ નહિ હોવાથી એનાથી અધિક મનોર વ્યક્તિ કે જણાતી તો તે વ્યક્તિ સાથે પોતાનો બાલ સ્નેહ બાંધતી અને પહેલી વ્યક્તિને ત્યજ દેતી. ભાગ્યે જ કોઈ નાવ અસલના યુગલો બેઠે શકતું. કેટલાક નાવ અચડાવાથી કેટલા થઈ જતા. ત્યારે અંદરનું કોઈ વ્યક્તિ જળ સમાધિ પામતું. પરંતુ બેકેરી વ્યક્તિ કદિ પણ ન તે મૃતવ્યક્તિને સંભારતી કે નહિ એને માટે શોક કરતી! પોતે ખીજના નાવમાં સ્થાન લેતી. જેઓ આગળથી પુરતી કાળજી રાખતા. તેઓ આ ખડકમાંથી બચી જતા. મૈદાનું વહેણ હવે પૂર જોડમાં વધતું. પણ બચેલા વડાણો તો આગળની કાળજીથી પોતાના નિયંત્ર સ્થાને સમુદ્રના મહાદ્વીપ પર પહોંચી જતા. ખડક આજ ઊંધા થયેલા નાવવાળા પોતાના નાવ ફરીથી હંકારતા ત્યારે પણ અસલની જ બેઠે- ફરીથી આનંદમાં મગસ થઈ રહેતા. નદી સમુદ્રને મળતી ત્યાં સખન વમળ હતો અને બે વમળમાં એવા સૌ નાવ તણાઈ જતા અને જળ સમાધિ પામતા. આમ છતાં કેટલાક નાવ એવા પણ હતા કે જે મળથી જ કિનારે કિનારે આમતા અને કાળજીથી નિયંત્ર સ્થાને મુખ રૂપ જઈ પહોંચતા.

ત્યાંથી સર્વે હોડીઓ જતી ત્યાંથી પુનઃ એક હસ્તગત જળપાત્ર ભરી લાવ્યો. મહે- રાજાએ કાલજ્યા, “આખી જો કડતું વિષ! ઉપરથી અમૃતસમ મધુર છે પણ જરા ઊંડા- જમાં તો આતું જ છે, થોડા ભાગમાં મીઠું છે પણ આગળ તો કડતું વિષ જ છે. બહુધા સર્વે જનો આ માર્ગે જઈ આરભમાં અમૃત દેખી અનંતે વિષનો જ અનુભવ લે છે! અને એ અમૃત દેખી રહેમાં મોહ પામી પેલા પૂર્વ તરફથી સહસ્રાવધિ સ્ત્રી-પુરૂષો આ બાલુ આપ્યા જાય છે. જેઓ કિનારાનો માર્ગ લે છે અથવા તો મધ્યમાં કાળજી રાખે છે તેઓ વિષ નથી પામતા, અને સુખરૂપ નિયંત્ર સ્થાને જાય છે, પણ બહુધા એમ નથી થતું, વળી જો પેલી નવયૌવના સ્ત્રીની પાછળ પડે છે અને એ પડા પાછળ પેલી રાક્ષસી છે તો જો જ માયાની સ્વરૂપ તે પેલી નવયૌવના સુંદરી છે.” મહે આખ્યું. કડતું વિષ! અને પડા પાછળની રાક્ષસી! તોના તીવ્ર દાંત અને વિકાળ આંખ, અને કુર વદન અને ભયંકર શરીર! શીરમાં બે શીંગડાં! અને આમ છતાં પોતે પોતાના માયાવી સ્વરૂપથી સર્વને કષ્ટ આપી ઊંધે માર્ગે લઈ જવામાં કૃતેહમંદ થતી હોવાથી અદૃશ્ય કરતી હતી. દરે પશ્ચિમની આવી ચોટા બેઠે મહારી ચમુઓ બંધ કરી દીધી.

હું કંટાળ્યો. પણ એટલામાં મને કાષ્ઠદાય ઝાઝી ગિરિદૃશ પરથી નીચે ઉતારવા લાગ્યું. પૂર્વે તે પશ્ચિમના દેખાવો દુર મૂકી ઉભયની મધ્યમાં પર્વતની ખીણ પાસે મને લાવવામાં આવ્યો. ત્યાંથી ન્હાની નદી વહેતી હતી નદી ધણી સુંદર હતી. વહેણ પણ શાંત હતું. સ્ત્રી હતી. સંદેહ વચ્ચે ધારણ કર્યું હતું. સુંગરમાં રહેતું પ્રતિભાશાળી વદન અને ચમુમાં જોજ માત્ર

હતાં ! પરંતુ એના તરફ દષ્ટિ માત્ર કરતા હૃદયમાં આનંદ વિશ્વાસ, પ્રેમ અને માન એના પ્રતિ ઉત્પન્ન થતાં, એ સ્ત્રી કિનારે રહીને સ્ત્રી પુરુષના આગળના અંબાસી યુગલોને નિ-
આમણુ આપતી, નદીનો માર્ગ સહમંજવતી અને આશીર્વાદ દઈ આનંદથી એમને નાવમાં
બેસાડતી, અહીં થોડા મનુષ્યો જ આવતા અને તેઓ તે દિવ્ય સ્ત્રીના કહેવાથી જ અને માર્ગ
ખતાવવાથી જ હોડીમાં જતા, દરેક નાવ દુર સમુદ્રના મહાદ્વીપપર નિયત સ્થળે પહોંચતું;
કાંઈને પણ ભાંગવાની અથવા ખડક સાથે અણાવવાની દહેશત રહેતી નહિ. કારણ કે
દરેકને માર્ગનું ભાન હતું; વળી પરસ્પર શુદ્ધ સ્નેહ અને વિશ્વાસ હતો, અને પુરતી બ્રાજ-
ણથી નાવ હંકારતા અને આનંદમાં મહાલતા, આ જોઈ મને ધણી જ આનંદ થયો પણ
કૌતુહલ એ થયું કે પૂર્વની નદી છોડી પશ્ચિમનીમાં જતાં લોકોને આ નદી માર્ગમાં આવતી
જ નોંધ્યે. તો પછી અહીંનું અમૃત તથા પશ્ચિમમાં વિષ પીવા દુઃખ પામવા ક્યમ જતા
હતા ? તે પ્રેમાળ સ્ત્રીએ તરત જ સંકેત દૂર કરી. “ પૂર્વ પશ્ચિમ અને આ ઉત્તર સૌનું
લક્ષ્ય સ્થળ દક્ષિણમાં દૂર સમુદ્રના મહાદ્વીપપર જ છે. પૂર્વ તરફના કેટલાક અહીં આવે
છે અને પશ્ચિમ તરફના પણ કેટલાક અહીં આવે છે. પરંતુ પૂર્વ તરફનો વધારે ભાગ
આંખ વીંચીને આ નદીપરના સેતુઓપર થઈ પશ્ચિમમાં ચાલ્યો જાય છે. વળી અહીં
આ સૌંદર્ય હોવાથી બહુ નાવ નદીમાં નથી હોતાં તેથી એ લોકોને આકર્ષણ કરનાર
પણ ક્રોધ ન મળે. હું બોલી ઉઠીયો ? ” બે મનુષ્યો પોતાની આંખ ઉઘાડી રાખી ચાલે
તો કેટલા લાભ થાય ! ” એ જલ આબેલું-મીઠું અમૃત જ !

વાક્યના અન્તે મ્હારી આંખ ઉઘાડી ગઈ, તે ગિરિશૃંગની ખાણમાંનું દૃશ્ય લાં ન હતું
અને હું તો સરિત કિનારે સતો માલમ પાડ્યો. હું જરા મુંઝાઈ ગયો. પણ એટલામાં તો
મ્હારો મિત્ર કહે : ક્યમ ? જાગ્રદવસ્થા થઈ એટલે હું સ્વપ્ન થયો. મ્હારા મિત્રને મ્હં સધળું
કહી સંભળાવ્યું એટલે એ પણ બોલી ઉઠ્યો : બે મનુષ્યો ખરાબ વસ્તુનો ત્યાગ કરી સસ
શોધવા જાય અને આંખ ઉઘાડી રાખે તો સસ જડે. નહિતો અસસ કરતા પણ વધારે ખરાબની
જ પ્રાપ્તિ થાય. હું

મુગ્ધ. છ. દલાલ.

સાકીને.*

૧

હું ખૂશ હું સાકી ! સદાય ચરાખને દિલ્લારથી,
સાકી ! કદી મુગ્ધથી ખરા દિલથી નથી તોળા થતી;
ક્યાં લગી તું વાત કરશે નહીં ના ફેરતી ?
રાહત મળે મુજ, ફેરતે, કંઈ વાત શું એવી નથી ?

સાકી ! સુગંધી લાલ ચરખતથી ભરી દે જાંમ તું,
ખીજ નકામી શેરતનું આપણું છે કામ શું ?

ચામે હમારી ખાકમાંથી જન્મ, ફળ, ને સખ,
દે ચાર ! તે પહેલાં મ્હને ફળે શરાબભરેલ તું.

૩

ગાહેદને ના કંઈ થયું હાસિલ ભગ્નથી સાકિયા !
ના છે અજાણી ખટક ત્હેના આચરણથી સાકિયા !
ભરપૂર કર શીરી શરાબે જન્મ જલ્દી સાકિયા !
દે, જે હતું તે સૌ અહીં આનંદ અઝલથી સાકિયા !

૪

સાકી ! શમા છે ચાંદ છે, ને હાથમાંહિ શરાબ છે,
મખમૂર છેક શરાબથી દિશ્વાર આજ ખરાબ છે;
આ આતરો બગતું ગિજર લે તું ઉઠાવી ખાકથી,
ખરબાદ ના કર તેહને ઇલાજ ત્હેનો આખ છે.

૫

સાકિયા ! મુજને ભરી દે જન્મ લાલ શરાબથી,
ઉઠાવી આતશથી મ્હને કર તરખતર તું આખથી;
ત્યાં લગી મ્હારૂં ગિજર હોશ્યાર ના થાયે ફરી,
આ હાથ મ્હારો ત્યાં લગી સતો થશે ન શરાબથી.

૬

ખીલી કળી, આવી બહાર, શરાબ દે તું સાકિયા !
જલ્દી ઉઠાવી ભકિતથી તુજ હાથ લે તું સાકિયા !
છૂપી અજલ છે હાલ દિન કંઈ, તે અચાનક આવશે.
તો જન્મ લાલ શરાબનું મુજ હાથ દે તું સાકિયા !

૭

છે સવાર : શરાબ મસ્તીનો વખત છે સાકિયા !
મ્હારે કલાલ અને શરાબ હવે ફક્ત બે સાકિયા !
થાં છે જરૂર સલાહની ? ખામોશ કર તું સાકિયા !
ભક્તાણું આ ત્હારું તજ, મય નોરા કર તું સાકિયા !

૮

છે ક્રમાનો આ જવાનીનો ખરેખર સાકિયા !
મુજ હાથમાં તું મૂક જામે શરાબ સત્વર સાકિયા !
તાણું સંધાર સમે લગાવું આજ દરખર સાકિયા !
મય આપકે આફતાબ આવ્યો આસમાંખર સાકિયા !

જે આપણી પહેલાં બહોળી સાકિયા ! ચાલી ગયા,
મગર મધને આખરે સૌ ખાકમાં સમ રહ્યા;
બા, પી શરાબ, ખરી કહું છું સાંભળી લે વાત આ !
જૂઠી નંદી તું બાણજે સૌ વાત બીજી સાકિયા !

૧૦

જો સાકિયા ! નહિ આખરે છટકી જવાયે મોતથી,
પાલો ભરી દેતો છલાછલ છેક લાલ શરાબથી;
છે આ જઠાંમાં કામ મ્હારે ફક્ત દિન ત્રણ ચારથી,
દિલગીર બેઠા-ચલું એ કામ મુજ દિલનું નથી.

૧૧

સાકી ! છુપાયે સાપની પેઠે અગર પત્થર મહી,
તોયે નકી આબે અગલ પહોંચી જવું સત્વર તહીં;
છે ખાકસમ આલમ અરે ! ગાતું ગઝલ દિબ્બર કંઈ !
છે જાન બાદસમી રવાન : શરાબ દે સાગર મહી !

૧૨

છે ખૂબ ખૂશ સવાર આજે : સાકિયા ! ઝટ બેઠ તું !
શીશા મહી બાકી રહેલ શરાબ પાકી રેડ તું !
લઈ ચારની સાથે શરાબ, મગ ફરી તાઝી કંઈ.
દમ એક છે આ ઝિન્દગી : કાલે નકી ચાલી જવું !

૧૩

પાલો શરાબ ભરેલ આ ફૂળ થકી લે તું ભરી !
તુકસાન કંઈ એમાં નથી : બીજે મ્હને દે તું ભરી !
ફૂળ ફૂળગર કંઈ બંનાવે આપણી માટી થકી,
દિલ્લાર ! તે પહેલાં તયારી આ બધી લે તું કરી.

૧૪

લાલાસમો દે તું શરાબે લાલ મુજને સાકિયા !
તું રેડ શીશાના ગળેથી ખૂન જામે સાકિયા !
કે ફક્ત આ જામે : શરાબ સિવાય આજે સાકિયા !
પાક અંતર ચાર કોઈ નથી હમારે સાકિયા !

પૂના.

બિસ્મિલ.

સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા } મૂળ લેખક હાલો બૈજનાથ રીટામર સે. ડી. ઇનજીનિયર. હિન્દુધર્મનાં વિસ્તાર, તેના પ્રચલિત સંપ્રદાયો, ધર્મનિષ્ઠ સંતજીવનપુસ્તકો આદિની જોડો ધર્મસંસ્થાપકો, સભ્ય મહાશબ્દોનાં જીવનચરિત્રો વગેરે તેર ભાગ અને ૧૨૨ પાક આ પુસ્તકના છે. કલિન ૧૧ પેઠ; ૫૪. ૪૦૦ ઉપર. પાકું સોનેરી વજુ નામવાળું સુશોભિત પુકું. કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

એડીસનનું ચરિત્ર. } વીજળી, તાર, ટેલિફોન, સીનેમેટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ વગેરે હવેનાં શોધાના શોધક એડીસનનું અપ્રચલિત ચરિત્ર તેની બે જીમીઓ સાથે. એડીસને બને તથાસોને પદ કરતાં અગ્રેષ્ઠ પુસ્તક ઉપરથી, સોનેરી પુકું. કીંમત રૂપીયા બે.

શિક્ષાનો આદર્શ } મૂળ લેખક ડૉ. રસીન્દ્રનાથ ટાગોર, સા. થી હવેનાં શિક્ષકોનું હૃદયવાસ પડ્યાના લાગે ઉપદેશાત સાથે. પાકું પુકું. કીંમત રૂપીયા એક.

નિર્મરિણી } હાલો અશાહદાસ જોડ દરનાં કાવ્યોનો નવો શ્રીજી સંપ્રદ. સદા શ્રી શ્રીકૃષ્ણના ભક્તિરસ મહેવાના ઉપદેશાત સાથે. શ. બોલોદરના "કલ્પલિની" તથા "સ્નેહસ્વિની" ના જોડો ભોક્ત્રિય છે. કીંમત આરૂ આના.

રણજીત કૃતિસંગ્રહ } ૨૧૦ ભાગે રણજીતરાય વાવાજીની તાની મોટી જોડ વાલોજો તથા બે નાટકોનો સંપ્રદ. પ્રકાશ સંસ્થા પરિષદ બરોડા કમિટીના મંત્રી શ્રી. બલવંતરાય ડ. કલિદાસ. ૫૪. ૪૨૫ પુકું ૫ પુકું. કીંમત રૂપીયા સેવાબે.

રેતનાવલિ } મહારાજન મેઘન ઉપરથી ભાષાન્તર કરતાં રતિપતિરામ ઉં. પડયા; બી. એ. જ સુન્દર વિદ્યા. એક નારી, કચિયત્રિ, રેતનાવલિની હુમી વાલી, નાટક નારિમહેદ, પાત્રનિરપણુ તેમજ સમગ્રજી માટે ઉપ-ભોગી દીકા સાથે શિવિયસના વિષાદોજોને આ વર્ષે અંકુતમાં ટેકરટ હોવાથી ખાસ ઉપયોગી થાય તેવું છે. કીંમત રૂ. સયા.

અંગ્રેજની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ. } કર્તા ૨૫૦ નવલગમ લક્ષ્મીરામ. બીજા આજીવિ. રાષ્ટ્રીય વિનયમદિશા, વૈદ્યાની રૂનિંગ કોલેજ તથા શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલ વગેરેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સાથે છે. કીંમત રૂ. ટાક.

પ્લેટોકૃત શીડસ } બાળાન્તર કર્તા રા. મણિશંકર રત્નજી બક્. પ્રકાશક સંસ્થા પરિષદ બરોડા કમિટી ડી. રૂ. ૧૧. તમામ-પુસ્તકોનું વિ. પી. પોસ્ટેજ ખર્ચે ભૂંડું. લખો:—

જીવજીવાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

Literary Recreation.

"I come now to the main source of literary recreation in reading: the great books of all time on which one generation after another has set the seal of excellence so that we know them certainly to be worth reading. There is a wide and varied choice, and it is amongst the old books that the surest and most lasting recreation is to be found. Someone has said, "whenever a new book comes out read an old one." We need not take that too literally, but we should give the old and proved books the preference. Some one, I think it was Isaac Disraeli, said that he, who did not make himself acquainted with the best thoughts of the greatest writers would one day be mortified to observe that his best thoughts were their indifferent ones, and it is from the great books that have stood the test of time that we shall get, not only the most lasting pleasure, but a standard by which to measure our own thoughts, the thoughts of others, and the excellence of the literature of our own day."

—Viscount Grey of Fallodon. K.G.

वासन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अन्य मत्स्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
मत्सिमन्मत्स्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रजेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदिव्यम् । धर्मोन्न प्रमदिव्यम् । कुशलान्न प्रमदिव्यम् । भूत्यै
न प्रमदिव्यम् स्याध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदिव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष २०, अंक ६. [भासिक] आचिन. संवत् १९७७.

तन्त्री अने प्रकाशक, — रा. ज. रमणुजाम् रा. वननम नीत्रक. श्री. ओ. ओ. ओ. ओ. ओ. श्री.
भासिक-८ गे. — नमदानाद.
(१) प्रकाशक प्रभु । तव ज्योति ।
(रा. रा. मुनीनाम परमाने शाद.)
अव्यती लदीर्घ घरेना.
(रा. रा. नरसिंहराव वेङ्कटानाय श्री ज्ञान नी ओम.)
ओर मुनरनी योपरी.
(रा. रा. गोविन्दनाथ प्रान्छ.)
नीति आभाष्य.
(रा. रा. माहेश्वर तुलसीदासरायणिक नी ओ.)
विभाषणो प्रकाश. १.
(रा. रा. हताश्रय व्यासराव दानेकर)
मरिनी-मोदप.
(रा. रा. श्रीमन्मन्मन् श्रीनीलास पट्ट.)
वेङ्कटनीनरसिंहननी उपरभा.
(रा. रा. नरसिंहराव वेङ्कट मरिनी श्री द.)

સવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકમાત્ર:—૧. ૩-૮-૦૦ સુધી
 મનરત્ન મિલિટન:—૫૦૦૦

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પાટ્ટ એફિસે રહીને સીવાયનાં વી વી
 પાનો નિયમ કર્યો. તે માટે સર્વ ગ્રાહકોને મ. એ. કારો કમળ
 નમ્ર વિનંતિ છે.

૨. મનિઓરંધી સવાજમ સરવાળો અમારી કસ્ટોમર પોલિસ વગેરે

વસંતમાં જાહેર ખખર લેવાના ભાવ.

આખું પાતું. અડધું પાતું. આ લાભ

ખાર માસ	૨ ૪૮	૨૪	૧૧
૭ માસ	૪૨	૧૬	૬
ત્રણ માસ	૨૪	૧૨	૪
એક માસ	૧૬	૮	૪

જો વધુ ખુલાસા માટે લખો:—અવસ્થાપક વસંત-અમારો.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यस्मा-
प्रमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं द्योदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूतै-
न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष २०, अंक ६.

[भासिक]

आधित. संपत् १९७७.

रे ! प्रकटाव प्रभु ! तव ज्योति !

लैरधी.

रे ! प्रकटाव प्रभु ! तव ज्योति ! हु.

अंतरमां अधितिमिः नरं, विदति जग ज्योति. ३ !

आधुआधुमां मनमर्द्ध इहे, जानां दुःखे आय ज्योति. ३ !

आत्मातली गूढ शक्ति अनादि, प्रतिजगदेहे स्तोती. ३ !

किन्तु अही प्रख्यालिमुष्माजनी, भम भमीये नहि ज्योती. ३ !

जगु आधुगवे दीर्घ भमपनी, पापतिमिः पनोती. ३ !

अध अरएये राहु ना पिछाही, उषां कंठर क्वां भोती. ३ !

* કાવ્યની શરીરદત્તના.

આ વિષય ઉપર બોલતાં, મ્હારે શો વિષય ચર્ચવો છે તે કહું તે પહેલાં શો વિષય ચર્ચવો નથી તે કહેવાથી કાંઈક કામ ટળી જશે. આપણા મંરૂત કાવ્યશાસ્ત્રના મન્યોમાં એક ગત એવો છે કે કાવ્યનો આત્મા રસ અને શરીર શબ્દ. કાવ્યનું લક્ષ્ય બાંધવામાં આ દિશિ વાપરીને વાક્ય રસાત્મક, વાક્યમ્ રસ બને તો આત્મા છે તેનું. વા. ૧૫—એવી શબ્દમોજના—તે કાવ્ય એમ ‘સાદિત્યદર્પણ’ ના ક્ષેત્રો વિશ્વનાથનું કહેતું છે. આ ૨૧૨૫-દર્શનમાં દ્વાપદ પાતાનીને જગન્નાથ પેટિન પોતાના ‘રસમંજાર’ નામના મન્યમાં રમણીયાર્થ-પ્રતિપાદક: શબ્દ: વાક્યમ્—રમણીય અર્થ પ્રગટ કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય—એમ લક્ષ્ય બાંધેલું. બંને મતમાં, અન્યદિશિએ બેદ છતાં, કાવ્યનું શરીર શું એ મંત્રની તો એક-વાચ્યતા જ દ્રશિત થાય છે: બંને પણ શબ્દને કાવ્યનું શરીર માનતા જણાય છે. આ કાવ્ય-શરીર-શબ્દ-એ વિષયની ચર્ચા મ્હારે આજ કરવાની નથી.

મ્હારે તો—કાવ્યનું શરીર શું ? મધ કે પદ ? એ પ્રશ્ન વિશે આજ યોગ્ય વિચાર રજૂ કરવાની ઇચ્છા છે. તે ચર્ચા શરૂ કરતા પહેલાં ફેરલાક શબ્દોનો શા અર્થમાં હું પ્રયોગ કરવાને ઇચ્છું તે—અર્થાત શબ્દોની મંજૂરી વિષય, અને તે ઉપરાંત કવિનાના તત્ત્વને અને ફેરલાક સામાન્ય વિચારો દર્શાવવાથી મ્હારા આજના વિષયમાં મુગમત્ત ચીવસે એમ માનું છે. તો, ચંતા વિશે પ્રથમ નિદેશ કહું.

(૧) કવિતા } આ બે શબ્દો શા ફેરલાક પ્રવચનમાં અર્થમાં વાપરે છે; વાક્ય
(૨) વાક્ય } એટલે poetry, કવિત્વદત્ત, કવિત્વપ્રગતિ, અને કવિતા એટલે poem, એક છંદક કવિત્વરચના. મ્હારે આ આવશ્યકતામાં અર્થદર્શનની વિપરીતતા લાગે છે. મ્હારી ચંતા તો કવિતા એટલે poetry, કવિત્વદત્ત, કવિત્વપ્રગતિ, અને વાક્ય એટલે નિશ્ચિટ, છંદક, કવિત્વરચના, કવિત્વદત્ત (poem). આ મંજૂરી આવશ્યકતા મુજબમાં વિતરવને આત્મારે અવગણ નથી. એટલું જ મમત્રી લેશે તો બસ છે કે વાક્ય એટલે poem, અને કવિતા એટલે poetry એમ મ્હારી ચંતાઓ છે. માત્ર એટલે નિર્ણય કરી કહું કે મંરૂતમાં વાક્ય શબ્દ poemના અર્થમાં પ્રચલિત છે, કવિતા શબ્દની એ અર્થ દર્શાવે જાણ્યો નથી. કાવ્યશાસ્ત્રના મન્યોમાં વાક્ય શબ્દ, તેનું લક્ષ્ય બાંધવાને પ્રાંતે, તેમ વાક્ય-અવાક્યએમ ચર્ચાને વિષે, poetryએ અર્થમાં વપરાયેલો બેદયે હિંચે: જરૂર મેષદત્ત કાવ્ય, રમણીયાર્થક મવાક્ય, રસાદિ પ્રયોગોમાં વાક્યનો અર્થ poem જ સંભવે, poetry નહિ. કવિતાનો અર્થ poetry છે એ કોણ નિષ્ણ વાક્ય કવિતાકામિની કૌતુકાચ-એ ચુચિદિન પક્ષિથી સમજાવશે. એ રચે વાક્ય શબ્દ ન જ પડે.

* મુખ્યમાં પુરુષાત્ત કહેવાના ‘મુજાત્તી મંજૂ’ માં તા. ૨૪ મી એપ્રિલ ૧૯૨૧ ને વાજ વાંચેલો નિબંધ.

(૩) ગચ } આ શબ્દોના અર્થ સુવિદિત છે; છતાં અહિં એટલો નિર્દેશ કરીશું
(૪) પચ } કે—પચ તે અમુક કાલમાન, લઘુગુરુ, અથવા મામાના બન્ધનથી
નેપમિત થયેલી શબ્દરચના; અને ગચ એટલે દેવાં બન્ધનથી અનિયમિત, નિત્યઅવદાર-
તા બોલાતી યોજનામાં ગોઠવાયેલી વાક્યસરણી.

આ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખતાં જાણીએ કે પચ તે માત્ર હાવ્યનું ધટનાસ્વરૂપ છે; કવિત્વ,
ચિંતા, એ વસ્તુ એ ધટના સ્વરૂપથી સ્વતન્ત્ર છે; અને તેથી ગદ્યમાં કવિત્વ મેળવે, પરંતુ
હાવ્યની ધટના પદ જેવા સ્વરૂપની અપેક્ષા રાખે છે. આ માત્ર હશાદે કહું છું. વિશેષ ચર્ચા
બાગળ ઉપર આવશે; તેમાં આ વર્ણનને મર્યાદિત કરવામાં આવશે.

(૫) છન્દ } —આ બે શબ્દોનો પ્રયોગ બહુવાર ક્રમથી ખોટી રીતે થતો
(૬) રાગ } જાણીયો છે. શિખરિણી રાગ અને ‘રામગી’ (રામગિરિ) ઉદ-
ત્રેમ વિપરીત અને અધોરૂઢિત પ્રયોગ સાગ સાગ લેખકને હાથે થયેલો જોવામાં આવે છે.
રામનું નિરસન કરવાને મ્હે અનેકવાર પ્રયાસ કર્યાં છે, છતાં અહિં મહેસુલમાં સ્વરૂપ દર્શાવેલો
નિરસિત કરવાની જરૂર લાગે છે:

છન્દ એટલે પદરચનામાં લઘુગુરુની સ્થાનયોજના અથવા મામાના ધોરણથી મંધા-
ણી યોજના;—આ યોજના શબ્દોની જ સમજવી. ‘છન્દમાં’ આ રીતે માત્ર કાલમાન—
જીવિતના ઉન્નયારણમાં ખપના કાલનું માપ—એ તત્ત્વ જ પ્રાજ્ઞમૂલ છે.

રાગ એટલે સ, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ એ ચરો અને દેના તીવ્ર દામલ વગેરે સ્વરૂપ-
મેદ—એ સ્વરોની અમુક ક્રમ, મંત્રદ, ત્યાગ, કલ્પાદિથી પ્રગટ થતી ધ્વનિની લડવી. આ
યોજના શબ્દોની વર્ણ્યુત્પત્તિની નદિ, પણ માત્ર વર્ણ્યુત્પત્તિમાં અન્તર્ગત સ્વરોની સ્વમાનગતિન
યોજના. એ સ્વરોનું સરિગમાદિ સરનું સ્વરૂપ તે તે સ્વરની દ્રુસ્વદીર્ઘતા ઉપર નદિ પણ
તે ‘સરનાં vibrations—આન્દોલનની ગંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થાત્ રાગમાં કાલ-
માન નદિ, પણ સ્વમાન (ધ્વનિમાન, નાદમાન)—એ તત્ત્વ પ્રાજ્ઞમૂલ છે.

આ તત્ત્વગૂન બેદનું પરિણામ છન્દ અને રાગ એ બેના દરોન માટે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી
જ સમગ્રાય એમ છે: એકનો એક છન્દ અનેક રાગમાં ગાઈ સકશે; રાગની બાજુ સામગ્રી
રેખા વિના કેવળ રાગવિના બોલવાની રીતે બોલવાથી—છન્દનું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ સકશે—
આ વાતનું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી બતાવું:

- (૧) તરે જે શોભાથી વનુરન વિગે જાલદરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌન્દરિણી;
કરે હેતું ન્યોહત્યાકમણ, જમણે ન્હાં અટકતો
ચશાહક પ્રેરણે સુમગ યજ્ઞિ સેથે જમણતો.

(૨) ઠંડો મીઠો કુચુલનનો માતરિશ્વ વહેછે,
કીડન્તો જ્યાં તરલ અલક્રિયિ સાથે રહેછે,
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિગત્ય,
ત્રેરે તત્ત્વે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણત્ય.

(૩) અદ્ભુત આ અભાવે વિપુલ કીર્તિ વ્યાપી જેદ એક તણી,
મહાન તે પ્રભુ શરણે આવી લાકો જોલા સુદીન બની.

(૪) જે સાચે સોરઠ ધકચો, ધડિયો રા ખેંગાર,
તે સાચો ભાગી ગયો, જતો રહ્યો લુહાર.

(આ ઉદાહરણો રાગની પૂરણી વિના, અને સહિત, એમ ઉલ્લેખ રીતે પ્રથમ કરીને સમજાવ્યાં.)

આજી છે કે આ પ્રયોગથી છન્દ અને રાગ એ એ વચ્ચેનો મૂલગત ભેદ સમજાયો હશે; અને 'વસન્તતિલકારાગ' અથવા 'સંકરાભરણુ છન્દ' * એમ બોલવાની મૂલ્ય તદ્દમાશ-
ર્થથી કાઢયે કરી હશે તો ફરી નહિ કરો.

(૭) વર્ણધ્રુતિ—એટલે syllable; એક સ્વર અને તેના અનુવર્ગી વ્યંજનો, હેવે એક unit, એકમ.

(૮) ચમક—એટલે rhyme; અન્ત્યમક એ વધારે ઘટિત નામ છે; પણ

*૨. મણિચંદર ભટ્ટે એક અતિગમ્ભીર સૌન્દર્યથી ભરપૂર, જલધિનાદ જેવા નાદ-
વાળા પંકિતયો—મૂલણા હંદના આન્દોલનમાં રચેલી—તેને કાઢયે સંકરાભરણુ રાગમાં ગાઈ
જતાવેલી તેથી એ નામ હેમણે આપ્યું, અને પ્રાકૃતજનોએ હેને છન્દનું નામ જ માની
લઈને ઉપાડી લીધેલું—એમ ઇતિહાસરચ્છિ છે:—

એ પંકિતયો—

જલધિજલદલ ઉપર દામની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંદિ સરતી,
દામિની કોકિલા કલિફળન કરે
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી !
પિતા ! સદિ સારી-સમુદાય ધરતી.

(આ કાવ્ય પણ ગાઈને સ્વરપદર્શન કરાવ્યું.)

લાઘવ અર્થે યમક નામ આપ્યું છે. પ્રાસ શબ્દ આ અર્થમાં રૂઢ છે, પરંતુ સામ્રીય પરિ-
સ્થાપામાં યમ ના ચર્ચા નોંધાયે, અને અનુપ્રાસનો અર્થ કાવ્યશાસ્ત્રમાં જુદો છે, અને પ્રાસ શબ્દ
સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જાણ્યો નથી;—તેથી હું યમક મંડા સ્વીકારું છું.

(૯) દોલન—સ. ન્હાનાલાલે કવિ જેને ‘ડોલન’ નામ આપે છે તે જ આ દોલન
એટલે rhythm; શબ્દમેળીમાં એક પ્રકારનું જન્ય જેવું, swinging જેવું, મૂલવાના
આપાર જેવું સંચલન. વસ્તુતઃ આ દોલન તે જન્દના મંધારણમાં આવતા કાલમાનથી લિખ
નથી; તે આગળ ઉપર જણારો.

(સંસ્કૃતમાં દોલન એ શબ્દ નથી; આન્દોલન છે; છતાં સમગ્રને માન આપી
દોલન તત્કાળ સ્વીકારું છું.) Rhythmને હું લય એ મંડાથી પણ ઓળખાવીશ.

હવે કવિતા સંબંધે કેટલીક સામાન્ય ચર્ચા કરીયું: માનવવાણીની સામર્થ્યમર્ષાદાનો
વિચાર કરો. “Language was made to conceal thought”—પ્રભુએ વાણી
ઉત્પન્ન કરી તે વિચારને મંત્રાડવાને માટે—એમ એક રમૂજ વચન રાજદારી વ્યવહારનાં
દૂષણ દર્શાવવા માટે, diplomacyનું કપટરૂપ પ્રગટ કરવાને, કહેવામાં આપ્યું છે. પરંતુ
તત્ત્વચિન્તનની દૃષ્ટિથી એ વચનમાં વધારે ઊંડા અર્થ નોંધ સકારો. આ ભ્રમણામાં આપી
રહેલાં સત્ય, સૌન્દર્ય અને શ્રેય (Truth, Beauty and Good) નાં તત્ત્વોનું દર્શન
કરી તે દર્શનને મૂર્ત રૂપ આપવાનાં સાધનોમાં સર્વથી એક સાધન વાણી છે; છતાં એ ગૂઢ
તત્ત્વોની અપ્રાપ્યતા હેવી છે કે વાણીમાં તેનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ આપવા જતે વાણી. અ-
સમર્થ બનીને અટકી પડે છે. આ ત્રણે તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધ જોનારા ચિન્તકો ત્રણેનું
એકરૂપ માને છે; પરંતુ અન્યેયમાં એ ત્રણનાં ભિન્ન દર્શન કરવાથી સમગ્ર ધાય છે. માટે
આપણે રસાનુભવના પ્રમંથ માટે સૌન્દર્યના તત્ત્વને જ આજ નોંધશું. સર્વ રસિકકલાઓ—
કવિતા, ચિત્રકલા, ગંગીત, ઇત્યાદિ રસિકકલાઓ—સૌન્દર્યના તત્ત્વનું દર્શન કરનાર કલા-
વિધાયકની કૃતિમાં યતા એ તત્ત્વના પ્રકટીકરણની ચર્ચા કરે છે. ‘પ્રકટીકરણ’ શબ્દ અહિં
હેતુપરઃસર હું વાપરું છું. સંસ્કૃત આકરણમાં અમૃતતદ્માવેશ્વિઃ એમ પ્રત્યય વાપરતાં,
જે ના હોય તે તેનું બને એ અર્થ દર્શાવાય છે તે આ પ્રકટીકરણમાં અર્થ છે; જે પ્રકટ નહિ
તે પ્રકટ કરવું, એટલે કે જે ગૂઢ તત્ત્વ સામાન્ય જનને પ્રત્યક્ષ ના થાય, પ્રકટ ના હોય,
તેને પ્રકટ પ્રત્યક્ષવત્ કરવું; આ અર્થની સાથે એ તત્ત્વને પ્રગટ કરવાની વાણીની અ-
સમર્થતા પણ આ શ્લિષ્ઠ પ્રત્યયના રૂપમાં સૂચવાય છે. આમ સૌન્દર્યના તત્ત્વને વાણી વડે
પ્રગટ કરવામાં કવિતાનું સામર્થ્ય જેટલું છે તેટલું અસામર્થ્ય પણ છે;—વાણીરૂપ સાધનના અ-
સામર્થ્યને લીધે જ. આ પ્રકટીકરણની સામર્થ્યને ગ્રેય-બે ઇનતાનું એક બીજું પણ કારણ છે:
સૌન્દર્યતત્ત્વ એ સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે, વાણીની અને મનની પણ પકડમાંથી મોઢજમાં જડકી જાય
હેવું તત્ત્વ છે. “The Philosophy of the Beautiful” નામના ગ્રન્થમાં *
પ્રો. નાઇટે પ્લેટોના Dialoguesમાંથી Phaedrusમાંથી સાર જેમીને સૌન્દર્યતત્ત્વ વિશે
આમ કહ્યું છે:—

"The Absolute Beauty is recognized as a supersensible essence, discerned by the mind when thrown into ecstasy in its presence. This intellectual vision of Beauty so purifies sensation as almost to transfigure it; while, from its non-sensuous character, the intuition which we experience here and now is looked on as the reminiscence of a former life. We see the Beautiful in an ante-natal life. Here we perceive it, only, "through a glass darkly," shining through the apertures of sense, and this explains how its perception fills the soul with a kind of awe, and moves the perceiver to reverence. "Coming to earth we find her (Beauty) shining in clearness through the doorways of sense. . . . This is the privilege of Beauty, that she is the loveliest, and also the most palpable to sight."

(Phaedrus, 250.)

સૌન્દર્યતત્ત્વના સદ્મસ્વરૂપનું અદિ કાર્ષિક જાણદર્શન થયે.

સૌન્દર્યતત્ત્વના આ સ્વરૂપને પરિણામે ચિન્તકો સૌન્દર્યનું લક્ષણ સંપૂર્ણ આપવાને અસમર્થ થયા છે. લિન લિન લક્ષણો અપાયાં છે, તે સર્વનો અદિ સંગ્રહ કરવાની શક્તિ નથી. મુખ્ય બે મત, અને તે બંનેનો સમન્વય કરનારો ત્રીજો નિષ્કર્ષરૂપ સિદ્ધાન્ત દર્શાવી શકે તે બાક છે. એરિસ્ટોટલના જગવાદ પ્રમાણે સૌન્દર્યનું મૂળ symmetry (સમપ્રમાણતા)માં છે. Neo-Platonic ફિલસૂફીએ સ્વીકારેલા Idealism એટલે ભાવનાવાદ પ્રમાણે સૌન્દર્યનું મૂળ જડસ્વરૂપની પાર રહેલા કોઈ સદ્મ ભાવનાતત્ત્વથી મળતા અનુપ્રાણનમાં છે. આ ભૌતિક અને અતિભૌતિક સ્વરૂપદર્શનનો સમન્વય ઝ્યુફ્રોવા (Jouffroy) નામનો ફ્રેચ ચિન્તક કરે છે અને સૌન્દર્યનું લક્ષણ આમ રચાપે છે: The expression of the invisible by the natural signs which manifest it. (અદ્યત્તતત્ત્વનું રહેતે પ્રગટ કરવાને માટે સ્વાભાવિક રીતે સમર્થ ચિહ્નો વડે પ્રદર્શન). આ તો માત્ર સૌન્દર્યતત્ત્વની મીમાંસાની પાત અર્થ. પરંતુ દવિ, ચિત્રકાર સંગીતવિદ્યાવક, વગેરે કલાનિપુણ પુરુષોની મુશોબક રચનાને વિશે તો સૌન્દર્યતત્ત્વની સદ્મસ્વરૂપતા અને અગ્રાણતાના અનુભવીઓ અને રસનો ખાતરી આપે છે, અને આ સ્થિતિનું દ્વિરૂપ કારણ: સૌન્દર્યતત્ત્વનું અતીન્દ્રિય સ્વરૂપ અને માનવવાણીની (તેમ જ અન્ય કલાસાધનોની) કૃદિત શક્તિ,—એ જ છે.

માનવવાણીની અસમર્થતાને પરિણામે બીજી પણ કેટલીક ભ્રમજનક સ્થિતિ નજરે પડે છે. રસચિન્તનના ગ્રન્થોમાં એક કલાને માટે નિયન્ત્રિત શબ્દના લેખને તદ્વા શબ્દપ્રયોગો અન્ય કલાની ચર્ચામાં અન્ય અર્થ દર્શાવવામાં થતા લેખધિ ધિયે. ખાસ કરીને અંગ્રેજી ભાષાના ગ્રન્થોમાં આ સ્થિતિ લેવામાં આવે છે. કવિતામાં music, અથવા તેા poetry of motion, poetry of color ક્ત્યાદિ શિથિલ વચનોથી જે વિચારભ્રમ થય છે તદ્વેનો ખ્યાલ આણુવો કઠણ છે.

આ પદ્ધતિને વિશે પ્રો. નાઇટ પોનાના *The Philosophy of the Beautiful* નામના પુસ્તકમાં ભૂદ્ધિ જ સમર્થન આપેછે: રમિકકલાઓ વચ્ચે પરસ્પર અંતર્ગત ગ્રંથન્ય હેવા સદ્ગમ પણ સુચિત છે કે એક કલાના શબ્દો બીજી કલાના નિર્દેશન માટે વાપરવામાં છેવું ખાત્રી લદાણુ અને કદાચ ખાસ ઉત્કર્ષ તે રીતે જ દર્શાવાયછે. અને આ સ્થિતિનું નિદાન અધી કલાનું રસતત્વ, સૌન્દર્યતત્વ, એ સમાનબીજમાં એ પડિત ભુવેછે; અને એ રીતિયે એક કલાના શબ્દો બીજીમાં પ્રયોજવા શક્યછે એટલું જ નથી, પણ એ રીતિયી અર્થપ્રદર્શન વધારે અસરકારક થાયછે એમ એ દર્શાવેછે. (એ પુસ્તકના ખંડ ૨ નાં પૃષ્ઠ ૭૩-૭૪ ભુવે). આ સત્ય છે. પરંતુ આ પદ્ધતિમાં રહેલા ભયરચાનનો પણ નિર્દેશ કરવાની જરૂર હોવાથી મહે ઉપર પ્રમાણે ચેનનણી આપીછે.

હવે એક બીજી સામાન્ય ચર્ચા કરતી જરૂરી છે: કવિતાનું સ્વરૂપ. કવિતા તે કવિના હૃદયનું, આત્માના બંધારણનું, આલસ્યરૂપ, મર્ત્યસ્વરૂપ છે. તેથી પ્રથમ કવિનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. કૃષ્ણકૃષ્ણે *Heroes and Hero Worship*ના ગ્રંથમાં *The Hero as Divinity, The Hero as Prophet, The Hero as Poet*, હતાદિ ક્રમમાં *The Hero* એ મુખ્ય અને સમાન ધર્મ સ્થાપેછે, તે સહેજુ છે. *Divinity, Prophet, Poet*, એ સર્વમાં *Hero*નાં લક્ષણ પાપાડપે આવડયક છે. *Hero* અર્થાત્ મહાપુરુષનું લક્ષણ કાશ્ચીલ સુચક શબ્દોમાં આમ આપેછે.

"He is the living light-fountain. The light which enlightens, which has enlightened the darkness of the world; and this not as a kindled lamp only, but rather as a natural luminary shined by the gift of heaven; a flowing light-fountain of native original insight, of manhood and heroic nobleness." (Lecture I, p. 2. The Athenaeum Press Series).

(મહાપુરુષ તે પ્રકાશનો જીવંત સ્રોત છે; અન્યને પ્રકાશ આપનાર જગતના અન્ય-કારને દીપાવનાર પ્રકાશનો જીવંત સ્રોત છે; અને એ કાંઈ અન્ય ન્યોતિમાંથી દીપિત કરેલો દીપ નથી, પણ હૃદયરહિત પ્રજાવવડે પ્રકાશમાન આભાવિક તેજસ્વી પદાર્થ છે; સ્વાભાવિક, સ્વશક્તિયુક્ત, અનર્તદર્શનનો, પૌરુષગુણનો. વીરચિત્ત આર્થતાનો સતતવાહી તેજનો સ્રોત છે.)

અર્થાત્ કવિના સ્વરૂપમાં મૂળ પાપાડપે આ લક્ષણયુક્ત મહાપુરુષપણું, વીરત્વ, *Hero*નો ધર્મ હોવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત, prophet (ધર્મદર્શ) અને poet (કવિ) એ બંનેમાં એક સમાન લક્ષણ આવડયક છે:

"They have penetrated both of them into the sacred mystery of the Universe; what Goethe calls 'the open secret'. 'Which is the Great Secret?' asks one. 'The open secret'—open to all, seen by almost none! That Divine Mystery, which lies everywhere in all Beings, the divine Idea of the world, that which lies at the bottom of Appearance."

(Ibid, p. 91).

(ધર્મદ્રષ્ટા અને કવિ જાનેની દષ્ટિ આ વિશ્વના પવિત્ર ગૃહતત્ત્વમાં, જોને ગેટી. 'રદસ્ય' કહે છે તેમાં, પ્રવેશ કરે છે. 'મહા રદસ્યં દિયું?' એમ કોઈ પૂછશે; તો ઉત્તર— 'પ્રગટ રદસ્ય; જ્યાંને માટે પ્રગટ, જ્યાં કોઈએ ના દોડેલું.' જે સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વત્ર વસે છે તે દિવ્ય ગૃહતત્ત્વ; વિશ્વની દિવ્ય જાતના. જે દસ્યમાન જગત્તા-જગ્ન તથિયામાં વસે છે તે દિવ્ય જાતના—એ તત્ત્વમાં જોને પ્રવેશ છે.)

કાર્ત્ત્ત્વ કહે છે—ધર્મદ્રષ્ટા કે કવિ આ તત્ત્વ જોવાને પોતે મથનાં નથી, તેનાથી જોનાર્થ જ નમકે, તેમાં જ એ જીવંત વાસ કરે છે; આપણાં મન ઉપર એ રદસ્યની જાણ પાડવાને ઈશ્વરે ગોઠવેલો એ ફત છે. આ સમાન અંશ કવિ અને ધર્મદ્રષ્ટા વચ્ચે ભેદ અંશ કાર્ત્ત્વજન્ય બતાવે છે:

The Prophet has seized this sacred mystery rather on the moral side, on Good and Evil, Duty and Prohibition; the Poet on what the Germans call the *mathematische* side, on Beautiful and the like. "

(Ibid, p. 92.)

(ધર્મદ્રષ્ટા પવિત્રરદસ્યના કર્ત્ત્વપદનું મદજુ કરે છે, દિત અને અદિત અથવા પુણ્ય અને પાપ, વિધિ અને નિષેધ—એ પદનું મદજુ કરે છે; કવિ રસતત્ત્વના પદનું મદજુ કરે છે, સૌન્દર્ય અને તેવી જાતનાનું મદજુ કરે છે.)

કવિની લક્ષમયતાનું આ દર્શન જ્યાંમાં રાખીશું તો જણાશે કે કવિનું કાર્યક્ષેત્ર આપું જતાપડ છે, જીવનની, આ લોક ને પરલોકની, પરમ તરવો, ક્રત્યાદિ સનાતન સૌન્દર્યતરવો છે; માનવના કવિતાસાગ્રાંત ગોકુલિન વ્યવહારો જોડે સ્થાવી સંગ્રન્થ કવિને નથી; કવિ અજાયબ શત્રોના સિન્ધુમાં નાવ જોડે છે; માનવના સંકુલિન વ્યવહારનાં આજોગિયામાં કવિની કીશી જોજાતી નથી

કવિની લક્ષમયતા. આત્મચરણ. આમ આ રીતમાં છે. તો હવે કવિતા, જે એ આત્મચરણમાંથી, લક્ષમાંથી, વદન માં પ્રગટ રૂપ સે છે તેનું લક્ષણ શું ?

કવિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સૌન્દર્યના દ્રશ્ય અને અદર્શ તરીકે છે; અને આપણે સૌન્દર્યનું તત્ત્વ પાષળ તપાસી ગયા છીએ. તે કવિતાનું લક્ષણ જાણવાય પડેલે આપણે અને આ સ્વરૂપદર્શનને પણ અનુદાસ લાગે છે: રમણીયાર્મતિપાદક: શાસ્ત્ર કાવ્યમ: રમણીય: (અર્થાત્ શાસ્ત્ર) અર્થ પ્રગટ કરનાર શાસ્ત્ર (વાણી) તે કવિતા.

આ વાણીની પદના જેવી હોવી જોઈએ? એ આજનો મુખ્ય મર્ચાવિષય છે. ઉંચે

રક્તરણુ વિભાગ વખતે બહુ લાંબો સાગરો. પરંતુ કારણસર લખાણ કરવું પડ્યું છે. રાગને આલાપ પ્રથમ કંરવામાં વખત નવ તો વ્યર્થ નથી; તે તે રાગેનું વાતાવરણ બિજાવ્યાથી જે લાલ થાય તે લાલ અદિ' પણ થયે; હુમરી કલ્યાદિના રસિક વર્ગના પ્રતિનિધ્યરૂપ તદે કોઈ નહિ' હો, આલાપની કદર કરતા હશે, એમ આશા છે. કાવ્યની શરીરધટનાનો નિર્ણય એ સંચાં વિના થવો અશક્ય હતો. કાવ્યની પાછળ રહેલી કવિતા, તદેનું મૂળ સૌન્દર્ય, એ સ્વરૂપપરીક્ષા આવશ્યક હતી. સૌન્દર્ય, કવિતા, એ ઉપર જણાવ્યું તેમ અલૌકિક દિગ્ધ્યા લાવનારો છે, તે તે કીલવાને માટે ચોખ્ખા પાત્ર રસિકતાની માગણીને અનુકૂલ જ નેહ્યો એમ હું માનું છું: નહિં તો એ દિગ્ધ્યાલાવનાની સુન્દર ધારા મુરચિયે ના કીલાતાં વીખરી જશે, વ્યર્થ જરી જશે. એ લાવનાના અમૃતને કીલવાને આગણી જેવી કાણાવાગી અંતરિ નહિ' પણ રસિકતાની ગૂંથેલી ફલની કટારી જ નેહ્યે. રા. ન્હાનાલાલ કવિનંદનનામાં સદજ રૂપાન્તર અને તાત્વિક અર્થાન્તર કરીને કવિત્વકલા કને રહેવડાવીશું કે:—

ચન્દાએ અમીરસ રેડિયા રે લોલ,

ફલની કટારી ગૂંથો લાગ્ય.

રસિક માલણી રે લોલ,

અંતરિમાં એ અમી નહિં જોઈું રે લોલ.

અંતરિમાં ચાર ચાર આગણી રે લોલ,

અંતરિયે ફૂંટણાંના ગય,

રસિક માલણી રે લોલ,

અંતરિમાં એ અમી નહિં જનું રે લોલ.

કીહું નહિં તો જરી જલુ રે લોલ,

કીહું તો જરે નવધાર,

રસિક માલણી રે લોલ,

અંતરિમાં એ અમી નહિં જોઈું રે લોલ,

ફલની કટારી ગૂંથો લાગ્ય, રસિક માલણી રે લોલ,

અંતરિમાં એ અમી નહિં જોઈું રે લોલ.

ફલમાં દેવની હથેલિયો રે લોલ,

દેવની કટારી ગૂંથો લાગ્ય,

રસિક માલણી રે લોલ,

અંતરિમાં એ અમી નહિં જોઈું રે લોલ.

અન્દાએ મોકલેલા એ કવિત્વના અમૃતને * ઝીલવા માટે કાણાવાળી અવ્યવસ્થિત અંજલિ તે અપાત્ર જ; તહેને મોગ્ય પાત્ર તો ફૂલડાંની કટોરી, રસિકતાની માલજી ગૂથેલી, દેવની કટોરી, દિવ્ય કટોરી જ નેહમે; દિવ્ય રસ ઝીલવાને રસિક ઘટનાવાળી જ સૌન્દર્ય-સાધક કટોરી. તે કટોરી તે કેઈ? કહેવાની જરૂર નથી. ઇન્દરચનાની કટોરી.—અને કહેવાની જરૂર નથી કે રા. ન્હાનાલાલે આ કાવ્યમાંની કવિત્વની ઊંચી ભાવનાને ઝીલવાને એ ઇન્દરચના રૂપી ફૂલની કટોરી જ સ્વીકારી છે. બીજે માર્ગે જ કવિના ઊંડા ભાવમયલન માટે નહોતો. કવિતાને કાવ્યરૂપ ધારણ કરવાની સાથે કોઈ પ્રકારની શરીરઘટના હેવી આ-વશ્યક છે કે જેથી કવિતાના રસસ્વરૂપનું પ્રતિબિમ્બ એ શરીરઘટનામાં પડે. કવિના હૃદયના ભાવ બાહ્યરૂપ લે તે રસતત્ત્વને અનુકૂળ સાધનવડે જ બને, એ હેના સ્વરૂપથી જ સિદ્ધ વાત છે. કવિત્વમાં પ્રાણરૂપ રહેતું ભાવનાનું તત્ત્વ અન્યથા મુરેખા પ્રતિબિમ્બ પામી સકતું નથી. આ શરીરઘટનાનું આધાન, આ પ્રતિબિમ્બ, તે ઇન્દ; પછી તે કોઈ પણ પ્રકારની ઇન્દરચના હો, —સંસ્કૃત કાળના અક્ષરમેળ વૃત્ત, જેવાં કે મન્દાકાન્તા, શાર્દૂલવિકીરિત, વસન્તતિલકા, ઇત્યાદિ, અથવા તો પાછળના સમયના અક્ષરમેળ ઇન્દ, જેવા કે હરિગીત, બૂલણા, દોહરા, રોળા, ઇત્યાદિ; અથવા તો ગરબી, દેશી, ઇત્યાદિ, અર્વાચીન કાળમાં અન્ધની શિથિલતાની છૂંચને લીધે ઇન્દરચનાથી ભિન્ન મનાતી પરંતુ વસ્તુતઃ માત્રાનિયમથી નિયમન થનારી યોગ્યતા હો; પરંતુ શબ્દોને શક્તિમાનની સુખમાણુનાવડે દ્વાવિધાનને મોગ્ય રૂપ ધનારાં એ બીજાં તો ખરાં જ.

અપૂર્ણ.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* “ફૂલડાં-કટોરી” વિશે મહેં એક લઘુ પરીક્ષાલેખ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં લખેલો તહેમાં એ કાવ્યનો અનુપમ કવિત્વની છાપ પાડનારો ખ્વનિ જુદો દર્શાવ્યો હતો: સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રકારની દિવ્યભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાને મોગ્ય તેમ જ સમર્થ “ફૂલડાં-કટોરી” આ જીવનના અનુભવોમાંથી પેદા કરવાની વાજબી સૂચના એ ખ્વનિમાં દર્શાવી હતી. આજ માત્ર કવિત્વની દિવ્યભાવનાનો જ અર્થિ* પરામર્શ મ્હારા વિષયને ઉપયોગી ગણીને કહે છે. પરંતુ એ જૂનો લેખ જેતાં જણાયું કે આજ કરેલા એ કાવ્યના વિનિયોગનું બીજા એ જૂના લેખમાં હતું, તે સંસ્કારનું અગ્રાત બળ આજ પ્રવર્ત્યું હશે કે કેમ? એ લેખમાંથી ઉપયોગી ભાગ, ઉતારું છું:—“દિવ્યભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાનું ઉપર કહ્યું છે તહેમાં કવિત્વભાવનાઓ, ધર્મભાવનાઓ, વગેરે સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને એમ ઉચ્ચ ભાવનાના પેદાભેદનો પરામર્શ કરીને આ કાર્યમાંનો ખ્વનિ—સૂર્યનાં દિરણો જુદા જુદા પહેલમાં ઝીલીને જુદા જુદા ઇન્દ્રધનુષના રંગ વિખેરતા લોકકની પેડે—લિલ સુંદર રંગ પ્રગટ કરે છે.” (“વસન્ત” સંવત ૧૯૬૨ ભાદપદ; પ. ૩૧૨). આજની ચર્ચામાં એ અનેકમાંથી એક જ રંગ મહેં કામમાં લીધો છે. ઇન્દ તે ફૂલની કટોરી, એ નવીન ક્રાંતિ કવિત્વભાવનાનું અમૃતસ્વરૂપમાંથી આપોઆપ દ્વિત યદ્ધિ.

ચાર બજારની ચોપડી.

કાણુ કાણે રાખી ? પણ હું બહુ સાફે લખી શકું છું, એમ મને હુંક વચથી જ લાગતું હતું. ધણીવાર ઉત્સાહભેર ધણું લખી પણ કાઢ્યું છે; પરંતુ સફલાગ્ને કે કુર્ભાગ્ને—હું મૂળથી જ બહુ શરમાળ છું, એટલે મ્હારા અમૂલ્ય લેખોનો લાભ હું જનસમાજને આપી શક્યો નહિં. ખીજા તો રહ્યા, પણ ઘેર પણ કાઢીને હું મ્હારા લેખ વંચાવતો નહિં, અને લખવાનું પણ હું ખાનગી રીતે જ લખતો.

કુમુદને પણ આ વાતની ખબર ન આપવી એવો મ્હારે નિશ્ચય હતો; તેથી, રાત્રે, એના ઉંની જવા પછી જ, હું લખવું શરૂ કરતો.

લાંબા વખત સુધી તો હું મ્હારી ધારણા પાર ઉતારી શક્યો; પરંતુ, એક રાત્રે, કુમુદ ઉઘી ગઈ છે એની ખાત્રી કરી, હું યથાનિશ મ્હારા ટેબલ આગળ ગયો, બતોત્તેજ વધારી અને લખવું શરૂ કર્યું. કેટલા સમય સુધી લખ્યું હશે, એ મને લખવાની ધુનમાં જણાઈ નહિ, પણ હજી મ્હારો લેખ પૂરો નહોતો થયો એટલામાં, પ્રદીપના પ્રકાશથી લોભાવ્યું એક પતંગીઉં, ઉડતું ઉડતું મ્હારા કાન પર અથડાયું; હું ચમક્યો, અને ખુરશી પરથી ફર્યો. એ વખતે હું મૃત્યુ અને જૂત વિષે લખતો હતો એટલે પતંગીઆના અજીધાર્મી રસ-શીથી જરા બ્હીનો—અને મ્હે એક જૂમ પણ પાડી.

ખડક ખુરશીના અવાજથી, કે પછી મ્હારી જૂમથી કુમુદ જાગી, અને માંડ માંડ નીકળતા મુજતા ધીમા અવાજે બોલી, “ચોર.....ચોર.....અને પછી કંઈક બે-લગા માગતી હોય એમ મને લાગ્યું પણ તે કંઈ પણ બોલી શકી નહિં.”

“શું છે કુમુદ ?” મ્હે કહ્યું. “એ તો હું છું જરા કામ હતું તેથી ઉઠ્યો હતો, એમાં આટલી ગભરાય છે શાની ?”

“અસારે, આવી મોટી રાત્રે, તે તમને શું કામ હતું કે બધાને દેરાન કરો છો ?” કુમુદે ભાપણ ચલાવ્યું. “મુઝાં આખો દિવસ તો કામ કરી કરીને મરી જઈએ, અને બપોર રાત્રે સુએ સુવાનું નહિં. હું તો જાણું કે કોઈ ચોર છે તે બ્હીને જ મરી ગઈ. તમારો એ જુલમ છે હો;”

“હશે—હવે અત્યારે તો સૂઈ જા. શું કામ હતું તે સ્વપ્નારે કહીશ.” ઘેરાનું વાદળ અટકાવવાના હેતુથી મ્હે કુંકે પતાવ્યું, અને કુમુદ કંઈક ચાકેલી હશે એટલે હું સારા થયે બાકી તો વાત આમ આટલી રહેણાઈથી ખતી જશે એમ મને લાગતું નહતું.

કુમુદ ઉઘી ગઈ. અને બહુ મોઠું ચર્ચ ગયું હોવાથી મ્હે પણ લખવાનું બંધ કર્યું, અને થોડી વારે તો હું અવનવાં સ્વપ્નો જોવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે મ્હારી શરમ મને ન છૂટકે મૂકી પડી, કુમુદનો સ્વભાવ જરા મરોચ્છ એવો હતો, એટલે ઉઠીને પહેલો એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “કંટો, કાત્રે રાત્રે એવા તે શું કામ પાંધા વહી જતા હતા ?”

હું તો હજી તરતનો જ નિદ્રામુક્ત થયો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે હવે કુમુદને મ્હારા લેખોની માહિતી આપવી કે નહિં, આમ હજી હાનાની તકરાર મનમાં પૂરી નહોતી થઈ એટલામાં તો ઉપસો પ્રશ્ન પૂછયો.

“તું એ જાણી છે હો ! કુમુદ” આળસથી લાંબા :ટુંકા હાથ પગ કરતાં મ્હે કહ્યું.
“હીને ધધિરતું તો નામ દે. અને તારે ન લેવું હોય તો મને તો લેવા દે.” હું હજી આજળ બોલવા જતો હતો ત્યાં તો કુમુદ વચ્ચે જ બોલી ઉઠી,

“વળી તમારી રીત પ્રમાણે લાપણુ શરૂ કર્યું ને-તમે તે આમ હીને શા માટે કંટાળો આપતા હશે ? તમારે ન કહેવું હોય તો રહ્યું. ગમે તેને ખાનગી રીતે પત્ર લખતા હશે તે કંઈ અમારા અટકાવ્યા અટકવાના હતા તમે ? વળી ઉપરથી ઉપદેશ અમને આપો છો તે મ્હેલાં પોતાની રીતો તો સુધારો.

હીને આટલું બધું સાંભળવા માટે મ્હારામાં શક્તિ કે ઉત્સાહ નહોતાં, અને હવે શરૂઆતથી વધારે થોડાંજ થશે એમ માની-મ્હારા લેખો કેાઈક વાર કુમુદને વચાવવાનું વચન આપ્યું અને પછી છૂંટકારાનો દીર્ઘ શ્વાસ લઈ હું ઉઠ્યો.

રવિવારનો તે દિવસ હોવાથી રાજ કરતાં જરા વધારે ખર્ચાઈ ગયું હતું. હું જમીને આરામ ખુશ્મી ઉપર પડ્યો હતો ત્યાં તો કુમુદ પણ પરચારીને આવી. એને તો ખસ કેઈ લેખ સાંભળવાની અજબ ચટપટી થઈ હતી, એટલે આવીને તરત જ તેણે પૂછ્યું. “ચાલો વાંચો છો હવે, કે વચન નથી પાળવું ?”

મ્હારે હૃદય આનન્દથી ધક્કયું. હાથ-આળે પ્હેલી વાર હું મ્હારો લેખ કુમુદ ને વાંચી સંભળાવીશ. શું એની અસર થશે ? કુમુદ બાજુએ કે હું પણ એક લેખક છું. મ્હારે માટે તે કેવું અભિમાન ધરાવશે. વળી મ્હારી સાથે તે વધારે ટાપટીપ નહિ કરે. એ બધા વિચારો એક થોડી વારમાં મ્હારા મનમાંથી પસાર થઈ ગયા : પણ એકદમ હા કહેવી એ મને થોડા ન લાગ્યું. મને શરમ થઈ. કુમુદ આજળ મને લેખ વાંચી સંભળાવવાનું મન તો હતું, પણ ‘આ દુનિયામાં બધી વસ્તુઓ આપણી ધ્વિજાનુસાર મંઈ શકતી નથી,’ એ વિદ્વતા ભર્યો વિચાર મને સ્ફૂરી આવ્યો, એટલે મ્હે કહ્યું,

“તારી એ ઉત્કણ્ણને ધન્ય છે કુમુદ. મ્હારો લેખ કંઈ એટલો બધો સારો નથી.” આટલું બોલતાં મ્હારા મ્હોં ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા-અને હોઠ ખૂલ્યા. વળી અજાજ પણ કેઈક તૂટતો તૂટતો નીકળ્યો.

આ બધો ફેરફાર કુમુદે જોયો અને તેની માઠી જ અસર થઈ. “જેયું ને સુંડું” ચેટમાં જ ચોર હું નહોતી કહેતી કંઈક છે. બાજુ તમે આટલા ધુભો છો, અને ગભરા-ઓ છો, તે કંઈ થોડાળા વગર ?” કુમુદે તર્ક અજાજો અને આમ ગર્જના થતાં થતાં વાદળ પણ વરસ્યાં.

માંડ માંડ હું કુમુદને સમજાવી શક્યો, અને થોડી વાર પછી એની આજળ વાંચવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ તે દિવસ બપોરના મ્હારા સહાધ્યાયી મધુકર આવી પ્હોઆ-વળી સાંજના

કુમુદને, રાધાનું હોવાથી તે આખો દિવસ હું મ્હારો લેખ કુમુદ આગળ વાંચી શક્યો નહિ.

પછી આજ વાંચીશ—કાલ વાંચીશ એમ કરતાં દિવસો વહી ગયા અને હવે કુમુદને મ્હારો લેખ સાંભળવાની ઉત્કૃષ્ઠા હોમ એમ અને લાગ્યું નહિ, કારણ તે રવિવાર પછી એણે ફરીવાર મને વાંચવાનું કહ્યું ન હતું. પરંતુ એ તો મને પછીથી જ ખબર પડી, કે કુમુદ તો મને રીસમાં તે રીસમાં જ વાંચવાનું ફરી કહેતી ન હતી. કારણ કે કુમુદે ધાર્યું કે, જો કાંઈ પણ ઘોંટાળા જેવું ન હશે તો હું મારી મેળે જ, કુમુદના કલા વિના, પણ મ્હારો લેખ તેને વાંચી સંભળાવીશ; અને મ્હે પણ કુમુદના કલા વિના લેખ ન વાંચવાનો નિયમ કર્યો હતો એટલે અમારી વચ્ચે સમજ ફેર ચતી હતી તે દ્રઢતર ચતી ગઈ.

આજમાં પૂરું કુમુદને તાપ આવ્યો. તાવ તો થોડે દિવસે ઉતરી ગયો, પણ એની અશક્તિ કુમુદને પછીથી જણાઈ, અને કેટલાક દિવસ તો કુમુદ શય્યા વશજ રહી.

શનિવારનો દિવસ હતો. કુમુદથી હરીફરી શકાતું ન હોવાથી તેને બહુ કંટાળો આવતો હતો, એટલે મને બોલા જ ધર આવવા કહ્યું હતું, જેથી એક બે મિત્રોને મળવા જવાનો હતો તે સુસ્તવી રાખી હું બોલો જ ધેર ગયો.

ત્યાં પહોંચ્યા સારે કુમુદ તો બિચારી તાવની અસરથી બચ્યાટ ફરી રહી હતી; જો કે આમ જોતાં તાવ જરા પણ જણાતો ન હતો, પણ કુમુદ કંઈ સ્વસ્થ લાગતી ન હતી,

હું એની ખબર પૂછી શકું તે પહેલાં જ થોડા દિવસ ઉપર ચોર ખખરમાંથી આણેલી મ્હારી એક ચોપડી, જે તેના બિજના પર ગમે તે પાને ઉધડેલી પડી હતી, તે દેખાડતાં કુમુદે એક વફાવતના તોરથી મને પૂછ્યું,

“આ તમારી જ ચોપડી છે ને?”

મ્હે હા કહી. ન સમજ્યો કે ચોપડી જેની નજીબી બાબદમાં કુમુદ શા માટે આટલી બધી ઉત્કેષાઈ જઈ મને પ્રશ્ન પૂછતી હશે?

“નહોતી કહેતી કે કંઈક ઘોંટાળા છે!” તે બોલી. “યુરું પાપને ક્યાં સુધી જાનું રહે.”

“પણ છે શું કુમુદ? ચોપડીમાં તે એવું શું છે?” મ્હે સવિસ્મય પૂછ્યું. મને જાંઘ નવાઈ-લાગી: આજે સહવારના જવારે હું ઓફીસે ગયો, ત્યારે કુમુદ તો બહુ ઠીક લાગતી હતી. અને આમ એકાએક શું થઈ આવ્યું હશે? હું સંચવાયો.

“ચોપડીમાં શું છે એ મને પૂછો છો?” કુમુદે ઉત્કેષાઈ જતાં કહ્યું. “કાણ છે પેલી યું.....નીલવર્ણી? તમને કદાચ એમ હશે કે, હું કાંઈ પણ જાણતી નથી. કેટલુંક છુપાવશો તમે હજી તે?” અને આમ કુમુદ તો બોલતું આવું જ રાખ્યું.

“પણ કુમુદ, તું જરા ધીરી થઈને વાત તો કર.” મ્હે તેને શાન્ત કરવા-વત્તો આવ્યો; પણ વ્યર્થ.

“ધીરી થાઉં-હજી-હવે?” તે અધિક ઉત્કેષાઈ.

કુમુદ બહુ બોલી. પણ તે શું અંતે શા માટે બોલતી હતી એ હું સમજી શક્યો નહિ.

કંઈક ચોપડી વિષે—કંઈક તે રાત્રિ વાળા અસંગ વિષે...અને વચ્ચે વચ્ચે કાંઈક નીલવર્ણીનું નામ તે લેતી હતી—પણ એ ત્રણેનો એક બીજા સાથે શું સંબંધ હતો—એ તો હું સમજી ન જ રાક્યો.

હું જો જરા વચ્ચે બોલવા જતો તો કુમુદ વધારે ઉચ્છેરાતી. જેથી હું તરત જન્કપડાં મદદના વિના ડોક્ટરને ઘેર ગયો.

ડોક્ટર ન મળ્યા, ક્યારે આવશે ! એ કંપાઉકર ને પૂછ્યું તો “કહેવાતું નથી બહેનને આવે ને મોડાએ આવે.” એમ દમામમાં જ જવાબ મળ્યો. સારે હવે ત્યાં બેસીને શું કરવું. કલાક પછી ફરી આવી જઈશ એમ નિશ્ચય કરી હું ઉતાવળા ઘર તરફ વળ્યો.

રસ્તામાં મને મીસ જોશી મળ્યા. હું અને મીસ જોશી પ્રીવીઅસમાં સાથે હતા. પણ પછી એ અમારી કોલેજમાંથી ઉડી ગયા હતા. કોલેજ મૂક્યા પછી તે આજે મને પ્હેલીવાર જ મળ્યા. મ્હે એમને વિનયપૂર્વક જ્યજ્ય કર્યાં જો કે મનમાં તો શંકા હતી કે એ મને આજખરો કે કેમ પરંતુ એમણે “ઓહોહો—મી. દેસાઈ કંઈ ઘણું દિવસે” કહી મ્હારા જ્ય જ્યનો જવાબ આપ્યો. “કંઈ અકળાવણા-ગભરાવણા કંઈ તરફ ?”

મ્હે મ્હારી સ્થિતિ તેમને સમજાવી અને અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છ્યું, કે તે મને વધારે શેકે નહિ. કારણ એમનો સ્વભાવ એવો તો વાતુડીઓ હતા કે ન પૂછો વાત. વળી મ્હારે કુમુદ આગળ બેસા પહોંચવું હતું, એટલે અસારે મીસ જોશીને જોઈ મને તો ફાળ જ થયી, કે એ મને શેકશે અને એમની વાતો તો પૂરી જ નહિ થાય. અને થયું પણ તેમજ.

“સાધારણ તાવ જ છે ?” મીસ જોશીએ જરા સ્વાઈલમાં કહ્યું. “તો તો મી. દેસાઈ હું તમને મદદ કરીને ખુશી થઈશ.”

“મ્હારા બાપ તે શી રીતે મને મદદ કરી શકવાના હતા ?” હું અંચાચો પરંતુ હું એમને કંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછી શકું એ પ્હેલાં તો એમણે ચલાવ્યું.

“તમને નહિં ખબર હોય. મી. દેસાઈ કે પ્રીવીઅસ પછી હું મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ, જો કે હું હજી પાસ નથી થઈ તો પણ, તાવ જેની નજીવી બાબદમાં તો હું તમને મ્હારા હુંક અનુભવથી પણ તરતના ઉપચાર તો દેખાડી શકીશ.”

મનમાં તો થયું કે વળી તરતના ઉપચાર તે એ શું દેખાડવાના હતા. પરંતુ અંગ્રેજ દિવાજ પ્રમાણે કમને ઉપકાર માની એડીક્ટ ખાતર મ્હે એમની માંગણી સ્વીકારી અને અંગે ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આટલા વર્ષ પછી મીસ. જોશી મને મળ્યા હતા પણ એમની જીવન વર્ષોનો ધસારો જરા પણ લાગ્યો નહતો. એવી જ એમની અર્થ વગરની વાતો કરવાની ટેવ. કાણ જાણે એમને એટલી બધી વાતો સજ્જતી કેમ હતી ? કેટલીક વાર તો હું જવાબ આપી આપીને જણાવું કેટલાંજો અને બનતાં સુધી ઉત્તર પણ હુંક જ આપતો સારે,—

“ઓહોહો—જરા બાઈ સાહેબ ને તાવ આગ્યો એમાં તો ભાઈ આવા અકળાયા-ગભરાયા—એમ કહી મીસ. જોશી મ્હારી રમુજ કરવા લાગતાં.”

આખરે ઘર આગ્યું અને હું મીસ જોશીના કચકચાટથી ફટકો.

“કુમુદ આ મ્હારા મિત્ર તને જોવા આવ્યા છે.” કુમુદને મીસ. જોશીનું ઓળખાણ આપતાં મ્હે કહ્યું. હું અને એ કોલેજમાં સાથે—

“કોણ આજ કે પેલી નીલવણી?” હું કંઈ પણ બોલી શકું એ પહેલાં કુમુદ બહુ ઉશ્કેરાઈ બોલવા લાગી. “તમને પણ ધન્ય છે.”

“જહેન તમે જેના ચાન્ત થાઓ.” હવે મીસ જોશી વચ્ચે હોમાયા. પણ કુમુદે તેમને બોલવા જ ન દીધી.

“ચૂપ.....કાકણ.....સમતી નથી પાઠકને છાના પત્રો લખતાં? કોલેજમાં આવું ઉઠાળો છો તમે? તેમને પ્રત્યુત્તો પણ ડર નથી લાગતો? ધુળ પડી તમારા જીવતરમાં” અને આમ કુમુદે તો તેને વધાવી જ લીધી.

હવે મીસ જોશી પણ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકટયા.

“તમે મને અપમાન કરશો એ નહિં સાબું હો. ખબરદાર તમે મને તેમ બોલ્યા છો તો પરિણામ સાફ નહિં આવે.”

“અરે—! મને ધમકાવવાની પણ હિંમત છે તારામાં” કુમુદ ઉઠાઈ પડી.

“રા.....હવે હાથમાં આવી છે તો તો તમે પૂરો જ સ્વાદ ચખાડીશ.” અને આમ, કહેતા કુમુદે મીસ. જોશીને ખરેખર એક તમાચો પણ મારી લીધો.

મ્હે કોષ્ઠવાર પણ કુમુદને આટલી દહ મુઠી ઉશ્કેરાયલી દીડી ન હતી. હું કિં કનંઝ વિમુદ ચર્ચ ઉભો હતો, સાં તો મીસ જોશી હવે મ્હારી તરફ વળ્યા.

“શું મી. દેસાઈ આ બધું સાંખવા તમે અને અહિં લાવ્યા છો?” તેમણે લગભગ રહી દેતાં કહ્યું. “એવું હતું તો તમે જીકું શા માટે બોલ્યા? તમે તો મને તાવણું જ કહ્યું હતું ન્યારે આ બાઈ તો તદન ગાંડી જ છે.”

“કુમુદ ગાંડી—ઓ પ્રભુ હવે હું શું કરું.” હું વધારે ચુંચવાયો એક જાણુ કુમુદ કંઈ કંઈ વિચિત્ર બકવાટ કરી રહી હતી, અને વારે વારે મીસ જોશીને મારવા તેની તરફ પ્રયાણ કરતી, પણ હું તેને મહા મુશ્કેલીએ રોકતો.

વળી મીસ જોશી પણ, કુમુદને રહામાં જવાળા દેતાં, અને તેમાંથી કુરસદ મેળવી મ્હારી ઉપર ઉભરો કાઠતા હતા. એમણે પણ કુમુદને હવે પોતાના હાથનો પ્રભાવ દેખાડવો ચર્ કરી દીધો હતો. અને હું એમને છૂટા પાડવા વચ્ચે પડ્યો હોવાથી બંને પક્ષના કંઈક વા મ્હારે પણ ઝીલવા પડ્યા. નવાઈ જેવું તો એ હતું કે કુમુદ અને મીસ જોશી, રોતાં જાય અને વઢતા જાય. એમની તકરારમાં મ્હારો યોગ તો કવચિત જ સંભળાતો.

આખરે મહા મુશ્કેલીએ હું તેમને છૂટા કરી ચક્રવો. મીસ. જોશી તો હવે સાં વધારે ન રોકાતાં, મને અને કુમુદને ગાળો ઈઈ સાંથી ચાલ્યા ગયા.

મીસ. જોશીના ગયા પછી કુમુદ ખૂબ રોવા લાગી જાણે હિસ્તીરીઆનું શીટ આપ્યું ન હોય! મ્હે પણ એને સમજાવવાના ચત્નો ન કર્યાં, રોવા દીધી. કુમુદ બહુ જ ચાકી ગઈ હતી. એક તો તાવની અશક્તિ બહુ હતી, તેમાં આજે મ્હેનત પેણુ જેવી તેવી ન હતી.

બહુ રોયા પછી ન્યારે તે ચાન્ત ચર્ચ ત્વારે મ્હે પૂછ્યું, “કુમુદ આજે શું છે તને? ચોપડીમાં તે એવું શું છે?”

કુમુદે પોતાના ઓશીકાની નીચેથી એક ચીઠી કાઢી મ્હારા હાથમાં મૂકી. તેના કહેવા પ્રમાણે તે ચીઠી મ્હારી ચોપડીમાંથી કુમુદને મળી હતી. મ્હે તે લઈને વાંચી.—

બહાસા,

આજ કેટલા દિવસ ચલા તમારો પત્ર પણ મળ્યો નથી. હમણા હમણા પત્ર લખવા કેમ મંધ કર્યો છે. ક્યારે મળશે! એકવાર રનેહનો આ સ્વાદ આપી હવે તત્તસાવો છો શા માટે?

લી. તમારી દર્શનાભિલાષી

નીલવર્ણી.

ચિટ્ટી વાંચ્યા પછી જ મને બધું સમજાયું. કુમુદને તે રાત્રિથી જ હું કાઢને છુપિ રીતે પત્રો લખતો હતો એમ ઠસી ગયું હતું. તેમાં ચોર બજારમાંથી આણેલી મ્હારી “સે. કન્ડેન્ડ” ચોપડીમાંથી કાઢ નીલવર્ણીની ઉપલી ચિટ્ટી મળી આવ્યાથી કુમુદને તે બાબત ની ખાત્રી જ થઈ ગઈ. અધુરામાં, પૂરે મ્હારી સાથે મીસ. જોશીને જેઈ કુમુદે ઉજ્જરાયલી સ્થિતિમાં મીસ જોશીને નીલવર્ણી જ ધારી લઈ ઉપસો ઘોંટાળો કર્યો-એ સમજવું મુશ્કેલ નહોતું.

“ગાંડી ગાંડી” મ્હે કહ્યું તે કેટલી હદ સુધી મુખાઈ કરી. જરા મને સાંભળવા જેટલી ધીરજ તો રાખવી હતી. આ ચોપડી તો હું ચોર બજારમાંથી કાઢની વાપરેલી સેકન્ડ હેન્ડ લાવ્યો હતું, શું એની તને ખબર નથી? અને સંભવિત છે કે તે ગમે તેની ચિટ્ટી એમાં રહી. ગઈ હશે.” મ્હે ખુલાસો કર્યો.

“મ્હારી જાણે બધા તમારી ચોર બજારનું ને સાફકાર બજાર શું?” મ્હારો ખુલાસો. કુમુદને ગળે ઉતરતો જણાયો.

“હા પણ તારી બધા બિચારા મીસ. જોશીને વળગીને? મ્હે હસતા હસતા કહ્યું. અને હવે મને કુમુદની મુખાઈ પર અને મીસ. જોશીની સ્થિતિ પર બહુ હસવું આવ્યું.

“પણ ત્યારે તમે રાત્રે જાની રીતે શું અને શા માટે લખો છો?” કુમુદે કંઈક શંકાથી પૂચ્યું.

“એ તો હું વાર્તાઓ લખું છું.” મ્હે કહ્યું “એ વિષે તો તે દિવસે જ તને કહ્યું હતું ને?”

“ત્યારે મ્હારી આગળ વાંચતા કેમ નહિ?” કુમુદે તો પોતાની તપાસ ચાલુ જ રાખી.

“મને શરમ થતી હતી.” મ્હે કહ્યું. “પણ હવે તારી આગળ વાંચીશ.”

“વાંચીશ નહિ. વાંચો” હુકમ થયો અને તરત જ મ્હે મ્હારા લેખો તેને વાંચી મંભળાવ્યા અને અભાર સુધી અમારી વચ્ચે ચતી સમજ દેર દેર કરી.

જે કે ચોર બજાર ઓફીસમાં જવાના રસ્તાપર જ છે, છતાં ત્યાંની એક પણ વસ્તુ નહિ ખરીદવાની મ્હે તે દિવસથી પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને હવે હવે વધારે શરમાવવાનું પણ માંડી વાળીશ એમ ધ્વજિષ્ઠ છે.

થોડે દિવસે મ્હે અને કુમુદે મીસ. જોશીની ઘણી ઘણી ક્ષમા માગી એમને અમારે ત્યાં આમંત્રણ કર્યું. પણ હજી સુધી તો એ આવ્યા નથી. તે દિવસના આત્મચર્ચી એ સંતાપ પામ્યા હશે એટલે ફરીવાર આવતા નથી એમ હું માનું છું.

આ અનિવારે હું મેડીકલ કોલેજમાં જઈને મીસ જોશીને આમંત્રણ આપી આવીશ. કારણ કુમુદની ખાસ ધ્વજિષ્ઠ છે કે એકવાર મીસ જોશીને મળી એ પોતાની જૂલનું પ્રાપ્તિત કરે. ગાદિંદ.

નીતિ પ્રામાણ્ય

અથવા

નીતિ સમર્થન.

(Sanctions of Morality.)

મનુષ્ય એક વખત નૈતિક રિયોનો તાર્કિક દ્રષ્ટીએ વિચાર કરવા લાગ્યો. અને દરેક બાળન વિશે 'આમ હાં ! તેમ કેમ નહીં' આવા તર્કવિતર્ક લાગવા લાગ્યા એટલે એ પ્રશ્નોનો અંત જ આવવાનો નહીં, એમ લાગવા માટે છે, અને બાધા સુસંસ્કૃત વિચારોનું અને બધી કામગીરી લાવનાઓનું પૃથક્કરણ કરી લેનારા—કરવા માગનારા—નીતિશાસ્ત્રવિવેચકો ઉપર ગુસ્સે થાય છે. નીતિ રૂપી ઇન્કુબેશનો આસ્વાદ ન લેતાં તેનો ઝીંજો ફૂચો કરવામાં કિંવા તર્કરૂપી ઘાણીમાં પીસીને તેનાં ફળ દ્વારા આપવામાં તમને શી પુરુષાર્થ લાગે છે, કોને ખજર, આમ એ તાર્કિક નીતિશાસ્ત્ર વિચારોને પૂજવાનું મન થાય છે. પણ આ તેમનો વાંક નથી. નીતિશાસ્ત્રનો જેને વિચાર ન કરવો હોય તેઓ જાણે ન કરે; પણ વિચાર કરવા લાગ્યા પછી તે સંકેત થયો જોઈએ. પછી ત્યાં કોઇની કિંવા કસાની પણ દરકાર ન રાખવી જોઈએ. નીતિશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતી વેળાએ "નીતિ મંથનો શા માટે પાળવા ? અમે ન પાળાએ એમાં લેડોનું શું ભય છે ? 'પરમેશ્વર ગુસ્સે થશે' એમ તમે કહો છો નહીં ? પણ પહેલાં તો હિંમર છે એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ? અને તે ગુસ્સે થયો તો એમાં અમારું શું જવાનું ? આવી જાહેને કરવાનો શું ? નરકમાં નાખશે એ જ કેની ? અમે અહીં તો યથેષ્ટ ઉપયોગ જોઈએ ! આગળની વાત આગળ." આવા પ્રકારની અસંસ્કૃત, ધાર્મિક અને આર્પણનોને અનુચિત એવી વિચારસરણીના પણ સમાચાર લેવાની આવશ્યકતા છે. આ વિષય ફર છે માટે તે રાજ્યોએ એ શાસ્ત્રદ્રશ્યા યોગ્ય નથી. જમીન જેમ ચંડાળ કિંવા અરણ્યપથી અજાણી નથી તે પ્રમાણે શાસ્ત્ર શુદ્ધ કોષનાથી અજાણું નથી, તે હંમેશાં પવિત્ર જ છે. શાસ્ત્ર કન્યું એટલે એમાં કોઈ પણ લપ્ત કિંવા દીર્ઘ-સંકાતી ગંદકી ઝળીને ચાકવાનું નહીં. જો શાસ્ત્રને ક્યાનીપે દુર્મિથ કિંવા આઝડેટ હોય તો તે અસત્યની, હેત્વાભાસની, દુરામલની અને વિતંડવાઝની. સંકો યોગ્ય હોય તો તે શાસ્ત્રને ત્યાગ્ય નથી. કાચિત્ તે વિચારને માન્ય નહીં કરે; પણ તે મનનીય નથી એમ કેમ કહેવાય ? અરુણ.

એવંચ નામનો એક અંગ્રેજ નીતિશાસ્ત્ર વિવેચક ચર્ચ થયો. તેનું કહેવું એમ હતું કે મર્મકારો જે બંધનો બાંધી આપે છે તે શુદ્ધ લુભગી હોય છે. મર્મકારોને 'વ્યભિચાર એ ખરાબ' એમ લાગતું હતો, માટે તે 'વ્યભિચાર એ પાપ છે' આવો સાર્વત્રિક નિવધ કરે છે. આ બંધન તેમણે પોતાને માટે કર્યું અને જોઈએ તો પોને જ પાળ્યું. પણ લોભાપર તેમણે આ બંધન શા માટે લાદ્યું ? એમ એવંચ પૂછે છે. 'વ્યભિચાર કરવો

‘એ થાય છે’ એમ એકાદાને ન લાગતું હોય તો ધર્મશાસ્ત્રપ્રારોએ એ જાણ—પ્રાપ્તિ—
 ઇચ્છા—જમન પાળવાનો તેના ઉપર લુબ્ધમ શા માટે ચુભરવો ? ધર્મશાસ્ત્રીને કહાણું મારું
 કિંવા કીકણું ખરાબ લાગ્યું માટે તે બધાને જ તેવું લાગશે એમ નહીં. વાસ્તવિક કંદીએ
 તો જોને જે થોડા લાગે તે કરવું. એકાદાને જે ચોરી કરવાનું મન થાય તો તેણે કેમ ન
 કરવી ? ચોરી કરવી એ ખરાબ એમ દરેકને લાગે છે એમ તમે ગૃહિત કેમ ધરા છો !
 તમને ચોરી પાપાત્મક લાગે છે; પણ ચોરના છોકરાને કિંવા એવા જ બીજા માણસને
 એમાં કંઈ નિંદા લાગતું નથી. એવા લોકોને ‘ચોરી કરશો નહીં’ આવો ઉપદેશ દેનારા
 તમે કાણુ અને તમારો ઉપદેશ તેમણે શા માટે માનવો ?

પહેલાં નામનો નીતિશાસ્ત્ર સદસદ્વિવેક બુદ્ધિનો—conscience—ઉપદેશ એટલે
 અરેખર કેટલાક શિષ્ટ લોકોએ અસાની લોકોને પમાડેલો મોહ છે એમ કહેતો નથી. તે કહે
 છે કે સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ કહે તે ખૂંદો હો કે ખોટું હો; તે મોહ હો કે યથાર્થ જ્ઞાન હો;
 તે આપણે માનવું જ જોઈએ એમ શાસ્ત્રકર્તા કહે છે ? ‘ખોટું’ મોહવું નહીં’ એમ અમારી
 સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ કહે છે તે લોકોએ તેને મોહ પમાડ્યો માટે નહીં હોય; પણ આગળ શું !
 ગેરુ હોય કે ન હોય, બસ અમે તેવું કહેવું સાંભળવાના નથી, તેના ઉપદેશ પ્રમાણે
 વર્તવાના નથી, ‘સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ’ એ કાણુ એવી બી રેવતા યદ્યર્થ ગર્ભ છે કે અમે
 અનન્ય ભાવે તેને ચરણે જઈએ ?

‘તો પછી લોકોએ પ્રમાણુ રાત્રે માનવું ?’ આમ પહેલે પૂછીએ તો તે કહે છે કે
 ‘સદસદ્વિવેક એ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને દુરાચરણ એ નરકમાં નાખે છે આમ લોકોને
 કહો એટલે પછી લોકો પ્રમાણુ જ નહીં; કારણ કે સ્વર્ગ કેને નથી જોતું અને નરક
 કેને જોઈએ છે !’

પણ આના ઉપર સુદાં એકાદો દુરાચર માણસ આવી કોંડી લગાવશે:—તે કહેશે કે,
 ‘નરકની આટલી બધી બીક રાત્રી બતાવે છે ? બધાંયને તમારી પેઠે નરકની બીક લાગે
 છે એમ નહીં. એકાદા માણસને નરકની બીક લાગતી ન હોય તો તેને તમારી નીતિ પ્રમા-
 નુસૂત કેવી રીતે બતાવી શકશો ?’ કેટલાક માણસો એવાં હોય છે કે, તેમને સ્વર્ગ અને
 નરકનું અસ્તિત્વ જ ખરું લાગતું નથી. એટલે તે માણસો સ્વર્ગનું અને નરકનું કવિ કથ-
 ના સંદર્ભો જ અસ્તિત્વ માન્ય કરે છે; દત્તરત્ર નહીં. હીક, સ્વર્ગ નરક ખરા હોય તો
 જુદા જુદા સુખ તજીને આગળ સ્વર્ગ સુખ ભોગવવું કે અત્યારે મળ માણીને પછી નરક-
 વ્યથા સહન કરવો એ દરેકની પોતાની મરજી પર અવધાની રહેલું છે. કોઈ પણ રીતે આ-
 જીવે જીવેનો સરવાળો જેટલો થાય તેટલો વધારે અને દુઃખનો સરવાળો જેટલો થાય તેટલો
 જોડો કરવો છે. નરકવાસથી અધિક દુઃખ થાય છે, એવો મનમાં વિચાર કરીને, તે દુઃખ
 સ્વેચ્છાને અર્થાત્ ઔદિક વિધોપબોગોના લાક્ષણને લીધે, જે તૈયાર થાય તેને તમે ‘એ
 કાષ્ઠ છે’ તે સ્થા યુક્તિવાદથી સિદ્ધ કરી દેશો, તેણે તમારાં પુસ્તકિયાં નીતિતત્ત્વો કિંવા
 વચ્ચે પુરાણોનો ધર્માધર્મ વિચાર શા માટે માન્ય કરવો ? માન્ય નહીં કરે તો નરકનું મોર

‘દુઃખ ભોગવવું’ પડશે. આવી તમે તેને દહેશત બેસાડો છો, પણ તે માણસ તમારી એ ‘ધમકાથી’ જરા પણ ડરતો નથી. એક વખત સુખ ને એક વખત દુઃખ ભોગવવું જ છે. આ જન્મે સુખોપભોગ કરીને આગળ જો, નર્મજમાં હશે તે દુઃખ ભોગવીશ. આવી ભાષા વાપરનારનું મોં બંધ કરવું કંઈ છે.

એન્થેમ અને પેલેએ કાદેલી રાંધણીનું સમાધાન કર્યા શિવાય નીતિતત્ત્વના વિવેચનનો સિદ્ધિ થવાની નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એકદા સામાન્ય માણસના વિચારો જોઈએ તો ‘ધર્મેન્ન ચર, સત્યમ્ વદ, ચિત્તદેવો મય, માતૃદેવો મય’ ઇત્યાદિ અદાચાર અવર્તકે કિંવા પાપ નવર્તક નીતિનરવોનું પ્રામાણ્ય નીચેના કારણો માટે—કારણોને કીધે—માન્ય કરે છે.

(૧) કેટલાંક તરવો એવાં હોય છે કે તે પ્રમાણજૂત માન્યાં નહીં તો સૃષ્ટિદેવતા—કુદરત—તરત જ આપણને શિક્ષા કરે છે. કાપલા તરિકે ‘આદાર વિકારમાં પરિમિતના રાખંતી જોઈએ’ આ તરવનો આપણે ભંગ કર્યો કે આપણે જ માંદા પડવાના કિંવા અસાધ્ય થવાના એવી દરેક મનુષ્યને ખાતરી હોય છે. ‘કમરત કરતી જોઈએ’ આ તરવ આપણે પાળ્યું તો આપણને જ કાયદો થાય છે. આવાં તરવોનું પ્રામાણ્ય એક અર્થે સ્વતઃ સિદ્ધ કિંવા સ્વયંપ્રકાશ જ હોય છે, એટલે તે માણસોએ બાધેલાં નિયમો પર કિંવા રીત-ભાતો પર કિંવા કાયદાઓ પર અવલંબી રહેતાં નથી. સૃષ્ટિના નિયમો ક્યારેય અને ક્યાંય પણ બદલાતા નથી, માટે એ પ્રમાણ સ્વભાવસિદ્ધ, નિત્ય, સાર્વત્રિક, મનુષ્યકૃત નિયમની અપેક્ષા ન રાખનારૂં એવું છે.

(૨) કેટલાંક નિયમો એવાં હોય છે કે તે ન પાળ્યા તો રાજદંડનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, અને પાળ્યા તો રાજમીતીનાં સુખો અનુભવાય છે, ઉદાહરણાર્થે ‘હત્યા ન કરવી,’ ‘ચોરી કરવી નહીં,’ ‘ન્યાય સભામાં ખરી સાક્ષી આપવી,’ ‘કરજ ફેરવું’ ઇત્યાદિ વિધિ-નિષેધાત્મક નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું તો આપણને રાજ કિંવા રાજસ્થાનો ચક્રાવનારૂં મંડળ શિક્ષા કરશે એ આપણને પૂર્ણપણે માહિત હોય છે.

(૩) કેટલાંક પાપ એવાં હોય છે કે કર્યા છતાં કાયદાનું કંઈ ચાલતું નથી, પણ આચરનારની સમાજમાં અપકીર્તિ થાય છે, માટે માણસ એવાં પાપ કરતો નથી. તેમ જ કેટલાંક અદાચાર એવાં છે કે તેના યોગે લોકોમાં પોતાનો માનમરતબો વધે છે. માટે એવા સદાચારો પ્રત્યે પોતાનો ભાવ છે એમ માણસ લોકોને બતાવે છે.

(૪) કેટલાંક વિધિનિષેધાત્મક નિયમોને ધર્મની મદદ હોય છે. અમુક એક કામ પુણ્યપ્રદ છે, તે કર્યું તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થશે કિંવા આગલા જન્મે અમુક લાભ થશે; અમુક કામ, પાપાત્મક છે, તે કર્યું તો નરક પ્રાપ્તિ થશે અને દુઃખદ દુઃખ ભોગવવાં પડશે; આવા પ્રકારની સફળતીની આશાએ કિંવા દુર્ગતીની ધીક ધણી મનુષ્યો સન્માર્ગનું અવલંબન અને કુમાર્ગનો ત્યાગ કરે છે.

(૫) સદાચારથી વર્તવાથી જે એક પ્રકારની પ્રસન્નતા અનુભવાય છે તે પ્રસન્નતાની ધમ્મજથી કેટલાંક લોકો સદાચારરત હોય છે. તેમ જ આપણા હાથે દુરાચાર થયા પછી જે પશ્ચાતાપ થાય છે તે ટાળવા માટે કેટલાંક માણસો દુરાચારનો ત્યાગ કરે છે.

નીતિ બંધનો શા માટે પાળવાં આ પ્રશ્નના સામાન્યતઃ આપવામાં આવતાં આ પાંચ ઉત્તરો છે. નીતિ તંત્રોનાં આ પંચવિધ પ્રામાણ્યોમાં એક વાત ગૃહિત કરેલી છે, અને તે એ કે, માણસ જે કંઈ કામ કરે છે તે સુખ પ્રાપ્ત્યર્થે કિંવા દુઃખ નિવારણાર્થે કરે છે. સુખ પ્રાપ્તિ કિંવા દુઃખ નિવારણ, આ હેતુ માણસને ધણાં કામો કરાવે છે, એ વાત કંઈ ખોટી નથી. પણ આ જ એક હેતુ મનુષ્યને દરેક કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત કરે છે, પરોપકાર કર્યો પછી સુખ થાય છે, એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. મનુષ્યને પરોપકાર કરવો સારો લાગે છે માટે પરોપકાર સુખમ્મર છે માટે તે સારો એમ નહીં.

કેટલાંક સુખવાદીઓ આના ઉપર આગ્રહથી એમ કહે છે કે પરોપકાર કરવાની ધમ્મજ કંવા સ્ફૂર્તિ થયા પછી પરોપકાર ન કરવો એ મનને દુઃખદાયક થાય છે, અને તે દુઃખ ટાળવા માટે આપણે પરોપકાર કરીએ છીએ. કેટલીક વેળા ક્રિસ્ટિયોને શિક્ષા, કિંવા દક્ષિણા આપવી એટલે કુપાત્રે દાન કરવા જેવું છે એમ આપણને ખબર હોય છે. પણ 'ના' કહેવાતી નથી તેથી આપણે તે શિક્ષા કિંવા દક્ષિણા દઇને મોકળા થઇએ છીએ. આપણને લાગતું હોય છે કે આપણે કામળ કિંવા ઉદાર મનના છીએ. પણ એ શુદ્ધ આત્મભવંચના છે. દાન કુપાત્રે છે એની ખબર હોવા છતાં પણ તે કરવું એ સફ્ફણ નથી પણ પાપ છે. એવા વખતે કરેલો ઉપકાર સુખપ્રેરિત છે એ કહેવું તદ્દન ખરાબ છે, કારણ આપણે દ્યાર્દ્રશ્રુદ્ધિ આપણને એક પ્રકારનું દુઃખ દેતી હોય છે; અને તે દુઃખ નિવારણ કરવા સાર અને આમે 'કામળ મનના, દિશ્વદાર ઉદાર ગૃહસ્થ છીએ' એમ લોકોએ પોતાને કહેવું કિંવા આપણે જ આપણા મનમાં માની શકીએ, એ હેતુથી આપણે કર્મચ્યુત થઇને મનસોકત કર્મ કરીએ છીએ. આવી કામળ અને ઉદાર શુદ્ધિને નીતી (Nietzsche) નામનો આધુનિક જર્મન તત્ત્વવેત્તા કંઈ વધારે માન દેતો નથી, ઉલટો તેની નિર્લક્ષના કરે છે. તે કહે છે કે, એનામાં મનોદૈર્ઘ્ય નથી, પણ ઉલટું મનોદૈર્ઘ્ય છે. દાસ્ય તે ક્યારેય પણ દાસ્ય જ, પછી તે મધુર મનોવૃત્તિનું હો કે કટોર મનોવૃત્તિનું હો. લોકો જે શુદ્ધને વખાણે છે તે શુદ્ધ ઘણી વેળા દોષારૂપદ હોય છે, એ નીત્યેનું કહેવું સતર આના છે. જે શુદ્ધ કર્તવ્યચ્યુત કરાવે છે તે ગમે તેટલો મોહક હોય તો, પણ તેનું દાસ્ય પેટકરવું ખરાબ જ. માતાંતો આપણા ઉપરનો વધારે પડતો પ્રેમ તે સફ્ફણ નહીં. પ્રેમનો ઉમ્મંગો તેણી દાખી શકતી નથી માટે તેણી વધારે પડતો પ્રેમ કરે છે, સદાચાર પ્રીતીને હાથે કિંવા કર્તવ્ય દક્ષતાને હાથે નહીં. નીત્યેને સૌમ્યતા, પ્રેમળપણું, કામળતા, દ્યાર્દ્રતા આસાધારકપણું વગેરે ગુણો કંઈ જાણુ પ્રિય નથી. આવા ગુણો એટલે સફ્ફણ એમ કાણુ શિખવે છે? તો સ્વાર્થા દુર્બલ લોકો, આંમ તેનું કહેવું છે. આવી નીતિમતા ગુંદામોને ઉચિત છે; તે દાસ-નીતિ 'slave-morality' છે; અધિપતિ-નીતિ 'master morality' નહીં. જેણે આત્મજય મેળવ્યો છે અને જે દાહથી બીતો નથી તે આવી અજલોચિત કામળતાને વશ થવાનો નહીં, પણ પૌરૂષ સ્વીકારીને ન્યાય નિષ્કુર થશે. નીત્યેની દ્રષ્ટિએ જે આદર્શચૂત

પુરુષ કિંવા પુરુષોત્તમ Super man છે. તે સૌમ્યતા, દયાદ્ર્વતા, આરાધારકપણું વગેરે સદ્ગુણોના ઢેરો પીટતા નથી પણ તેઓ તેના ન્યાય ઉચિતતા અને કર્તવ્ય કર્મોના જ વિચાર કરીને વજ્ર પ્રમાણે કંટોરતા સ્વીકારતા અચક્રતા નથી.

નીતીએ કામલતાને અજલતાનું જે સ્વરૂપ આપ્યું છે તે અર્થાત્ બૂંદભરેલું છે. નર-સિંહ મહેતા કિંવા તુકારામ જેવા ભગવદ્ભક્તનું મન માખણ કરતાં પણ નરમ હોય છે. પણ યોગ્ય પ્રસંગે 'કઠિણ યજ્ઞાસ મોંદું વેસે' આવા પ્રકારનું પણ તે થઈ શકે છે. ખરો આદર્શ પુરુષ તો એજ છે કે જે ઉચિત પ્રસંગે કમળથી પણ કામળ અને ખડકથી પણ કઠણ થાય છે. તથાપિ નીતીને મત અહીં ઉદ્ભૂત કરવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે કેટલાંક માણસો નિર્જલતાને લીધે આરાધારક, ક્ષમાશીલ, સૌમ્ય, મૃદુ કિંવા સુચિનીત હોય છે. તેમનામાં આતાનો ભંગ કરવાની, વેર વાળવાની, અપાય કરવાની, દુર્ચિનીત થવાની તાકાદ કિંવા શક્તિ જ, હિંમત જ હોતી નથી. પણ તેઓ તે સમયે પોતાની મનોવૃત્તીના દાસ હોય છે. તેઓ કંટોરતા ધારણ કરી શકતા નથી. એવા લોકોની દયાદ્ર્વતા એ કર્તવ્યનિષ્ઠાની ઘોતક ન હોઈ ક્ષણિક મુખવાલસાને ઘોતક હોય છે. તથાપિ બધી જ મૃદુ મનોવૃત્તીઓ આવા પ્રકારે દુર્બલતા ઘોતક નથી હોતી. ઉપરાંતજેવું જ છે કે કેટલાક સંજ્ઞાનો વળથી પણ કંટોર અને કમળથી પણ કામળ હોય છે. તેઓ સદાચાર શા માટે આદે છે? "તેમને સદાચારનું મુખ જોઈતું હોય છે માટે" આવો ઉત્તર આપવો એ યોગ્ય નથી. કારણ સદાચાર એ પ્રયસ્કર છે એવી તેમની ભાવના હોય છે, માટે તે તેને સ્વીકારે છે; તે સુસ્કર છે માટે નહીં. સુખની આશાથી પ્રેરિત થયેલા સહેતુક સદાચાર એ સદાચાર જ નથી. પરાપકાર, દયાદ્ર્વતા, પ્રેમ વગેરે નિષ્કામ હોય છે ત્યારે જ તે મનનું સાત્વિકપણું બતાવે છે; અન્યથા નહીં. સકામ પરાપકારનું કિંવા ઇશ્વરભક્તીનું પુણ્ય બહુ તો સ્વર્ગમુખ આપી શકે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવી શકતું નથી, આમ જ કહે છે તેનો મર્મ પણ આ જ છે. સકામ પુણ્યની યોગ્યતા ઝોછી હોવાથી તેનો કાર્ત્તવરે ક્ષય થાય છે, અને પુણ્ય ક્ષય થયાપછી દુઃખમય મર્ત્યલોકમાં પુનઃ ઉતરવું પડે છે જ. પણ જ્ઞાનયુક્ત અને નિષ્કામ સદાચારનું પુણ્ય ક્યારેય પણ ક્ષય પામતું નથી અને કાયમનો મોક્ષ દઈ શકે છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ કે સદાચાર એ સત્ તરિકે પ્રિય હોય તો જ તે સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનો. મુખવાલસાને લીધે પ્રિય એવો સદાચાર એ એક જાતનો દુરાચાર જ છે, નિદાન 'મિથ્યાચાર' તો ખરો જ. પ્લેટો એક દેશણે કહે છે કે, જે દુઃખની બીકે હિન્દ્રિયનિગ્રહ કરે છે તે હિન્દ્રિયોનો દાસ જ છે. સેનાપતીની બીકને લીધે જે રિસ્વાઈ પાણ્ડેયમાંથી નાસી જતા નાપાત્રે જેમ પછ નાપાત્રે જેમ જાય છે તેમ પાણ્ડેય પ્રકાર છે. ખરો હિન્દ્રિયવિજય કિંવા ખર્ચ સૌર્ય એ જ કે જેમાં સ્વાર્થનો લગવેશ ન હોય. એવો નિરસ્વાર્થ, નિરપેક્ષ કિંવા નિષ્કામ પ્રેમ જગતમાં અસાધ્ય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ધર્મ સાથે પ્રાણ અર્પનારાં માણસો, પતિનિષ્ઠાને લીધે વખત પડ્યે પ્રાણ ત્યાગ કરનારી સાધ્વી સ્ત્રીઓ, દેશપ્રેમથી સમરંગણમાં દેહભાન ભૂલી જનારી વીર સૈનિકો, અપત્ય પ્રેમથી જૂખ તરસ ભૂલી જનારી માતાઓ વગેરેનું અસ્તિત્વ જે માન્ય કરવું હોય તો નિષ્કામ પ્રેમનું અસ્તિત્વ માન્ય કરવું જ પડશે. કારણ એ નાનીમોટી વિભૂતિઓને શા સ્વાર્થ સાંધવાનો હોય છે? સ્વાર્થ તરફ જ જે નજર રાખીને તેઓ કામ કરે તો તેના કરતાં ઓછા વિકટ માર્ગો તેમને અવગમ્ય મળી આવે.

હવે, દ્રાષ્ટાને એવો આમદ જ હોય કે આ લોકોને મુદ્દા એક પ્રકારનું ઉચ્ચતર સુખ જોઇતું હોય છે, તો તેમણે કહેવું મરજી પડે તો. શ્રી રામચંદ્રે રાજત્યાગ કર્યો અને પિતૃ-વચન ખરું કર્યું એમાં તેમનો એક પ્રકારનો ઉચ્ચ સ્વાર્થ હતો, એ કહેવું વિપરિત છે. પણ દ્રાષ્ટાને તેમ કહેવું જ હોય તો તેમણે મળેથી કહેવું, કારણ કે અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં એટલું તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે જ. ફક્ત અહીં સ્વાર્થનો અર્થ સામાન્ય લાપાના અર્થ કેરતા જુદો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. અહીં 'સ્વ' એટલે વિવિધજાતસાની ઇચ્છા કરનારો, જેનામાં સુખની લાલસા છે એવો, માનની અપેક્ષા કરનારો આત્મા નહીં, પણ જે 'સત્', જે 'દ્રેષ્ય', જે ઉચ્ચતમ, જે કર્તવ્ય, તે જ કરવા ઇચ્છનારો આત્મા. 'શ્રી રામચંદ્રે રાજ્યનો ત્યાગ કરતી વેળાએ આત્માની પ્રસન્નતા જોતી હતી, અને પ્રસન્નતા એટલે પણ એક પ્રકારનું સુખ જ. 'આવો આના ઉપર તર્ક કરી શકશો. પણ સ્વ-સુખ અને આત્મ-પ્રસાદમાં જમીન આરમાનનું અંતર છે તે જુદી ન જતું જોઇએ. ઇન્દ્રિયમાં કેન્દ્રર નામનો એક નિરપૂઠી અને કરારી માણસ યથા જગો. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી હતો. તે ઈશ્વારિક પંથી થયો નહીં માટે ઈશ્વારિક પંથના અનુયાયીઓએ તેને જીવતો બાળા દીધાં બળતા જગતો. કેન્દ્રરને 'સુખ' થતું હતું એ કહેવું એટલે સુખ શબ્દનો દુરુપયોગ કરવો. ઠીક, મતાન્તર કરીને જીવ બચાવવા કરતાં પોતાનો હાથ બંધે છે એ પ્રત્યક્ષ જોવું અને અનુભવવું મુદ્દાં તેને અધિક પ્રિય હતું. એ અવસ્થા જીવ બચાવીને સુખોપભોગ ભોગવવાની અવસ્થા કરતાં 'સુખકર' લાગી કે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા શબ્દો માટે વૃથા વાદ કરવામાં કંઈ અર્થ નથી. કેટલીક બાબતો તાત્કાલિક ઐન્દ્રિય સુખ, વૈષયિક સુખ દેનારી નથી હોતી, પણ ઉચ્છીદી દુઃખદાયક હોય છે, પણ તે પ્રિય હોય છે આ મુદ્દો છે. પછી તે પ્રિયતા તે બાબતોની સુખપ્રદતાને લીધે કહેા કે શ્રેયસ્કરતાને લીધે કહેા, કિંવા આત્મપ્રસાદકારકતાને લીધે કહેા. સંજ્ઞાનો સદાચાર-પ્રિયતાને લીધે સદાચારી હોય છે કે તજ્જન્ય પ્રસન્નતાને માટે? આ વાદ એરિસ્ટોટલ પોતાના નીતિશાસ્ત્રમાં કહે છે તે પ્રમાણે વધારે મહત્વનો નથી. આત્માની જે ઉચ્ચતમ પ્રસન્નતા છે તે સુદ્ર અદકાર, મુખેન્જા, અને સ્વાર્થ પરાયણતા ઓડ્યા સિવાય પ્રાપ્ત થવાની નહીં, આ ત્રિકાલાપાધિત તત્ત્વ છે.

સંજ્ઞાનોને સદાચાર પ્રમાણભૂત કેમ લાગે છે? આનો ઉત્તર દેવાનો હવે પ્રયત્ન કરીએ.

'સાધુત્વ એ શ્રેયસ્કર છે' આ ત્રિકાલાપાધિત, સત્ય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે માટે સાધુત્વ શ્રેયસ્કર માનનારાં કેટલાંક માણસો હશે; પણ શાસ્ત્ર ઉપર એટલી પણ જેની શ્રદ્ધા નથી એવા સંજ્ઞાનો શો ઉત્તર આપશે એનો આપણે વિચાર કરીએ. તેઓ કહેશે કે, અમે અમારા આત્માને પૂંછીએ તો અમને સન્માર્ગ એ જ શ્રેયસ્કર માર્ગ લાગે છે, એને માટે જ એ માર્ગ ચાલવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એનું પ્રમાણ અમારો અંતરાત્મા, બીજું કંઈ નહીં. આ 'અંતરાત્મા' અને અમારું 'મન' ભિન્ન છે. અમારા મનને સુખની, માનની વગેરે અભિલાષા હોય છે. પણ જે અંતરાત્મા છે તે સુખ, ધન, માનમસ્તભો, ઇત્યાદી પ્રિય બાબતોને કિંવા 'પ્રેયોને' તુચ્છ લેખવાનું અને 'ક્રિયોની' અનન્ય ભક્તિ કરવાનું કહે છે. આ અંતરાત્માનો ઉપદેશ આપણે એકાદ વખત માનીએ છીએ, એકાદ વખત આ-

પણ મન પ્રયત્ન થઇને આપણને મોહિત કરી નાંખે છે અને અંતરાત્માને એવા વખતે મુકે મોઢે બેસી રહેવું પડે છે. જે વખતે આપણે અંતરાત્માનો કલ્યાણપ્રદ ઉપદેશ માનીએ છીએ તે વખતે તે શા માટે માનવો આ પ્રશ્નનો એટલો જ ઉત્તર આપી શકીએ કે તે માનવે એ સાચું છે. એમ આપણને લાગે છે, બીજાને કંઈ ઉત્તર નથી. આ કંઈ કાઢનાં જુલમ નથી. કાઢનાં જુલમને લીધે આપણે સદાચાર સ્વીકારીએ તો તે ખરો સદાચાર નથી.

માર્ટિનો નામનો નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ કહે છે કે, નીતિનિયમો આપણા અંતરાત્માને ગમે છે માટે આપણે તે સ્વીકારીએ છીએ એ ખરું; પણ તે અંતરાત્માએ કરેલા નથી હોતા, પણ પરમાત્માએ કરેલા હોય છે. એ પરમાત્માનું અને આપણા ખરા અંતરાત્માનું એકજ છે માટે પરમાત્માએ કરેલા નિયમો આપણને ગમે છે અને આદરણીય લાગે છે. પણ તેમનું જનકત્વ આપણાથી સ્વીકારાય નહીં. સારા ત્રિજુવનમાં આપણે એકલા જ છીએ એવી કલ્પના કરી—પરમાત્મા નથી કિંવા બીજા કોઈ પણ આત્મા નથી એમ કાણુલર કલ્પીએ તો જાતિનિયમોનું બંધકત્વ નહીં પામશે એમ માર્ટિનો કહે છે. આવા એકલા આત્માને ‘બંધન’ કરનારો બીજા આત્મા ન હોવાથી તેને નીતિનિયમો બંધનકારક થતા નથી. બંધન કહ્યું એટલે જેને બંધન કરવાનું તે અને જે બંધન કરે છે તે, એવા બે આત્મા-ઓનું અસ્તિત્વ ગ્રહિત થવું ન્યાયતઃ પ્રાપ્ત છે.

આપણા ખભા ઉપર જેમ આપણે બેસી રાકતા તે પ્રમાણે જ આપણા અંતરાત્મા આપણને બંધન કરી રાકતો નથી. માર્ટિનોએ આ અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે ધંટીની ઉપમા લીધી છે. ધંટીને એક ઉપલું અને બીજું ‘હેડયુ’ એવાં બે પડ હોય તો જ તે દગ્ગી ચડે, નહીં તો તેના હાથે દગ્ગાવાનું કામ થાય નહીં, અને તેને ‘ધંટીપલું’ પણ પ્રાપ્ત થવાનું નહીં. એ પ્રમાણે જ જે માણસ નીતિનિયમોનું બંધન કબૂલ કરે છે, તેને (૧) બદ્ધ થનારો—સ્વપ્રીયથી બદ્ધ થનારો કહે—આત્મા અને (૨) બંધન કરનારો પરમાત્મા કિંવા ઈશ્વર આ બંનેનું અસ્તિત્વ માન્ય કરવું આવશ્યક છે, આવો માર્ટિનોનો તર્ક છે.^૧

પણ આ તર્ક સંયુક્તિક નથી આખા ત્રિજુવનમાં એકલો જ માણસ હોય—દેવ, દાનવ, કિંવા બીજા કોઈ પણ આત્મા ન હોય એવો જીવ ક્યાંય પણ ન હોય—તો તે તદ્દન એકલા રહેનારા માણસની સંસ્કૃતિ દોરઢાંખર કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ દર્જાની દોષાની નહીં એ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્ય જાતીની અત્યારે જે ઉચ્ચતિ થઈ છે તે અનેક લોકોના સહાય-સહી, વાતચિત્તથી, અને પરસ્પર સહાયથી ધીમે ધીમે થયેલી છે. કાષ્ટએ કંઈ કાષ્ટએ કંઈ એમ કલ્પનાઓ કરીને કિંવા યુક્તિઓ શોધીને માણસો ધર બાંધતાં, સંધતા, ઔપચીક-ચાર કરતા, કાન્ય, સ્વતા, દાકગોળો કરતા શીખ્યા છે. એકંદરે સારા વિધમાં બે એક જ માણસ હોત તો તે પણ જેવો રંબો હોત તેને નીતિબંધનોની જરા પણ કલ્પના સુદ્ધાં આવી ન હોત. વધારે તો શું પણ તેને ‘હું,’ ‘તું,’ આટલું સુદ્ધાં બોલતા-ન આવડત.

૧ Types of Ethical Theory II, P. 107 or see, Relation between Ethics and Religion P. 5.

પણ માર્દિનોએ આપણને જે માનવીની કદવના કરવાનું કહ્યું છે, તે માણસ સુસંસ્કૃત છે, એમ અહિંત ધરવાનું છે. સુસંસ્કૃત માણસ જ શું, પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર સુદ્ધાં જે આપણા ત્રિભુવનમાં એકલો જ હશે બીજા આત્માનો અત્યન્તાભાવ હશે, તો તે પરમાત્માને નીતિનિયમો માન્ય કરવા જ જોઈએ એમ લાગવાનું નહીં, આવો માર્દિનોના રહેવાનો ફલિતાર્થ છે. તેને નીતિબંધનો આદરણીય લાગ્યો તો તે તેનો જામ છે, આમ તે સ્પષ્ટ કહે છે. ઈશ્વર સદીમાં માનવજાતિ કરી ન હોત તો તેને ધર્માધર્મનો—કર્તવ્યાર્થવ્યવેનો—નિષેધ રહ્યો ન હોત, આમ કહેવાને શો આધાર છે? તે જે આજસમાં વખત શમાવવા લાગ્યો તો તેને માફ નહીં લાગવાનું કે? બીજો કોઈ આત્મા ન હોવાથી આલસ્ય માટે તેને દોષ દેનારો કોઈ નહીં હોય. પણ જે શક્તિ કિંવા જીવિ આપી છે, તેનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું તો એ 'જામ' છે એમ માર્દિનો ક્યા આધારે કહે છે?

નીતિબંધનો માન્ય કરનારા આત્માએ બંધનકારક પરમાત્માનું અસ્તિત્વ માન્ય કરવું જ જોઈએ કે શું આ આપણો પ્રશ્ન છે. પરમાત્મા અથવા ઈશ્વર જગત્માં છે કે નહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ લેખકના મત પ્રમાણે પોતાનો આત્મા પોતાને જ બંધનકર્તા યદ્યપિ શકશે. બંધનને બે વસ્તુ જોઈએ એ કબૂલ. પણ એ બંને વસ્તુઓ આપણામાં જ છે એમ આ લેખકનું કહેવું છે. આપણું સુખાલિસાપી, સ્વાર્થ અથવા માન લોહુપ મન એ બંધ કરવાનું છે. આપણો આત્મા એ મનનું બંધન કરે છે. મન એ લાલચી શર છે, તે પરધન પરકામિની તરફ દોડી જાય છે. યાસ્તવ તેનું વિવેકરજ્જુથી નિયમન કરવું પડે છે. 'ક્રેય' શું તે અંતરાત્મા સમજે છે 'પ્રેય' તજીને 'ક્રેય' સંભાળવું, એ અંતરાત્માને સંમત છે. આવી રીતે વર્ત્યો તો તે પ્રસન્ન થાય છે, માટે ક્રેય એ પ્રમાણભૂત.

સાકર ગણી શા માટે? તો જીવને ગણી લાગે છે માટે. તે પ્રમાણે જ સદાચાર સારો કિંવા પ્રમાણભૂત શા માટે? તો એ અંતરાત્માને સારો લાગે છે માટે. દુનિયામાં એકલો માણસ જ છે આમ કદવના કરો. તેને 'સાકર ગણી શા માટે?' આમ પુછીએ તો તે શું ઉત્તર આપશે? બીજો આત્મા ન હોય ત્યારે—બીજા આત્માની ગેરહાજરીમાં—એક આત્માએ 'સાકર ગણી છે' એ માનવું એટલે જામ છે, એમ માનવાને માર્દિનો તૈયાર છે કે?

પ્રેમ કાં કરવો, બીજાને દુઃખ શા સારું દેવું નહીં? વગેરે નીતિનિયમોનું પ્રામાણ્ય શું આવો પ્રશ્ન પુછનારાઓને કે. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકે પોતાના 'ગીતા રહસ્ય'માં એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે, 'બધાનો આત્મા એક છે, માટે આપણે અને બીજા આ બેદ જ જાની મનુષ્યમાં રહેતો નથી અને બીજા ઉપર પ્રેમ શા માટે કરવો, આ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ગીતામાંના નીતિશાસ્ત્રને વેદાંતના આત્મમૈત્ર્ય તત્ત્વનો આધાર છે, એને લીધે જ તેનો પાયો મજબૂત થયો છે એમ લો. ટિળક કહે છે. મિશ્ર વગેરે જનહિતવાદી લોકો પ્રેમની અને પરાપકારની ઉત્પત્તિ બરાબર કરી શકતા નથી, આવો તેમનો એ વાદપર આક્ષેપ છે. મિશ્રે પોતાના 'જનહિતવાદ' નામના પુસ્તકમાં આનાપર એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે, સુસંસ્કૃત માણસને પરાપકાર સારો લાગે છે માટે સારો, બીજું કંઈ કારણ નથી. જે સુસંસ્કૃત નથી, તેને આ તત્ત્વ ગમશે નહીં એની તેને ખબર હતી. પણ અસંસ્કૃત લોકોને સુદ્ધાં મારો મત

મનાવોરા એવી તેની પ્રતિજ્ઞા નહોતી. જેને ગાયનનો શોખ જ નથી, તેને ગાયન કેવી રીતે પસંદ પડાવી શકાય? ઍરિસ્ટોટલે પોતાના નીતિશાસ્ત્રપરના ગ્રંથમાં પણ પહેલેથી જ કહ્યું કરી દીધું છે કે, હું જે તરવો માંગવાનો છું તે ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા લોકોને જ માન્ય થશે, જંગલી લોકોને માન્ય જ થશે એમ નહીં. સ્વ. લોકમાન્યને આવી સાપેક્ષ અને એક અર્થે અનિત્ય તેમ જ અનિશ્ચિત નીતિમત્તા પ્રિય નથી. નીતિમત્તાને આથી પણ અધિક બળવાન, નિશ્ચિત, નિરપેક્ષ અને નિત્ય આધાર જોઈએ એમ તેમને લાગે છે; અને આ આધાર તેમને વેદાન્તમાં મળી આવ્યો. વેદાન્ત કહે છે કે, બધામનો આત્મા એક છે, આ તરવ માન્ય ક્યાં પછી નીતિતરવેનું પ્રમાણ્ય થું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો સહેલો હતો. બધા જૂતોમાં આપણે ળીએ, અને આપણામાં બધા જૂતો છે.

सर्वं भूतेषु चात्मानं सर्वं भूतानि चात्मानि ॥

આવા પ્રશ્નની જેની દ્રષ્ટી ચર્ચ છે, તે આપસપરમાવ જ વિસરી જાય છે અને પછી 'બીજાઓ પર મારે શા માટે 'પ્રેમ કરવો ?' એ પ્રશ્નનો અર્થ જ રહેતો નથી. વેદાન્ત અપ્રાધિત અને નિત્ય, તો તેના આધારે રચેલાં નીતિશાસ્ત્રની ઇમારત પણ તેટલી જ અપ્રાધિત અને નિત્ય છે, એમ સ્વ. લોકમાન્ય ટિલકનું અભિમાનયુક્ત કહેવું છે, અને તે આક્ષેપ અને અનિશ્ચિત જનહિતવાદને ઝોછા મદતવનો ગણે છે, તે આ દ્રષ્ટીએ ધરાવર જ છે.

પણ આના ઉપર સુદાં એકાદો જનહિતવાદાભિમાની આવા બે આક્ષેપ લેશે. તે કહેશે કે, (૧) 'અદ્વિસાપરેષકારાદિ નીતિતરવે સારાં' એ જંગલી અને નીચ માણસોને સુદાં કબૂલ કરાવવાની શક્તિ જનહિતવાદમાં નથી, માટે તે જોત્યાન્ય કિંવા નિદાન દિન, તો વેદાન્ત સુદાં આવી જ રીતે હીન છે, એમ બતાવી શકશે. હવેકા, દુરાગ્રહી અને અજ્ઞાની માણસોને વેદાન્તતરવ ખરું મનાવવાની શક્તિ બહામાં છે કે નહીં એની શંકા છે તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ? (૨) બીજો આક્ષેપ આવો કે વેદાન્તનો જ પાયો વળી એટલો ક્યાં મજબૂત છે ? જે વેદાન્તના પાશપર નીતિશાસ્ત્રની ઇમારત સ્વ. લોકમાન્યે ચઢી, તે વેદાન્ત સુદાં એક દેકાણે જોટલું હોવું જોઈએ તેટલું મજબૂત નથી, એમ તેમને પોતાને જ કબૂલ કરવું પડ્યું છે, નિર્ઝુલુ બહા સઝુલુ કેવી રીતે થયું, એની ઉપપતિ આપણે કરી શકતાં નથી, એવું તેમણે કેટલેક દેકાણે કબૂલ કર્યું છે. ત્રિશુલ્લાત્મક પ્રકૃતિથી આગળની ઉપપતિ સાંખ્ય પ્રમાણે લોકમાન્ય સુદાં ગુણ પરિણામવાદથી કહે છે; પણ નિર્ઝુલુમાંથી સઝુલુત્પતિ કેવી રીતે થઈ એની ઉપપતિ તે વિવર્તવાદથી કરે છે. વિવર્તવાદનો ખરો અર્થ એવે દેકાણે એ છે કે 'ઉપપતિ કરી શકાતી નથી.' પણ સપટપણે કહેવું કેટલાકને લાગે પડે છે. તેથી તેઓ એ જ અર્થ- 'વિવર્તવાદ' આ ગૃહાર્થક અને મોહકારક શબ્દ વાપરતીને નામલાજસ્તવ કબૂલ કરે છે અને આપણે કબૂલ કરતા નથી એમ પોતાને અને બીજાને દસાવે છે.

હવે બે-ચંમના આક્ષેપોનો વિચાર કરીએ. તે છે 'કે સંજ્ઞનોએ પોતાના નીતિ-વિચાર પોતાની પાસે રાખ્યા, લોકોપર લાદ્યા નહીં. જોઈએ તો તેઓ ચોરી કિંવા ચુગલી

ન કરે પણ બીજાએ કરી તેને તેમણે શા માટે વગોવવો નહીં, 'તેના વિચાર જૂદા છે' એમ કહેતે તેમણે સ્વસ્થ બેસવું, આવો બે-ચંબનો આગ્રહ છે. પણ બીજાનો આત્મા પોતાના આત્મા જેવો જ છે, એ આપણા સંભાષણનું, વ્યવહારનું અને તત્ત્વજ્ઞાનનું આદ્ય ગૃહિત છે. મને જે વ્યયુક્ત વસ્તુ રાંતી લાગે છે તે બીજાને પણ તે જ વસ્તુ રાંતી દેખાવી જ નોંધ્યે, મને જે વસ્તુ જે જોયાર લાગે છે તે પ્રમાણે જ બીજાને સુધાં જે વસ્તુ જે ચાર લાગવા જ નોંધ્યે, એ આપણે ગૃહિત ધરીએ છીએ તેથી તે સંભાષણ અને વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. જેને ૨+૨=૫ લાગે છે તેને આપણે ગાંડા ગણીએ છીએ, તે પ્રમાણે જ, 'બીજાને ત્રાસ દેવો,' 'બીજાને ખુશીથી મારી નાંખવો,' આવા પ્રકારના તરવો જેને પસંદ છે, તે માણસ નીતિદષ્ટિવા ગાંડા છે એમ કહેવામાં શું દરકત છે? અને પોતાને ઈર્ષ્યાના રોગ કિંવા જાપાનની રાણી સમજનારાં એકાદ અમદાવાદીને આપણે ગાંડાની ધરપીતાલમાં મોકલી દેતા અચકાતા નથી તે પ્રમાણે જ ઉપર પ્રમાણે વિલક્ષણ નીતિતત્ત્વો પ્રતિ-પાદનારાઓને તુરંગમાં મોકલતા આપણે અચકાવું ન જોઈએ.

તાત્પર્ય, નીતિનિયમ અધિક સુખદાયક કિંવા દુઃખનિવારક માટે એ પ્રમાણભૂત એમ નહીં; તે શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે માટે આદરણીય એમ નહીં; પરમેશ્વરે બાંધી આપેલા છે માટે તે માન્ય એમ પણ નહીં; તે પાલ્યા તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થશે; અને ન પાલ્યા તો નરકસાબ થશે, માટે તે પાળવા, એમ કહેવું એ સુધાં-જૂલ. નીતિનિયમો ભાંગ્યા તો કેદમાં જવું પડશે કિંવા નિદાન લોકોમાં—સમાજમાં—તો અપદીર્ઘિ થશે, માટે ભાંગવા એ નહીં એ પણ ખોટું. નીતિ નિયમ પ્રમાણભૂત શા માટે તો તે આપણા ખરા, નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, અંતરાત્માને આદરણીય લાગે છે માટે. તે કેટલીક વખત સુખદાયક હશે, પણ સુખદાયક માટે તે પૂન્ય નહીં. તે શાસ્ત્રાદિષ્ટ હશે, પણ એવું કારણ તે 'સત્' છે માટે;—શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે માટે તે 'સત્' એમ નહીં. સદાચાર એ સ્વર્ગનો રસ્તો હશે, પણ આવો સહેલુક સદાચાર મોક્ષનો માર્ગ નથી. 'સદાચાર' એ અંતરાત્માને 'સત્' 'ત્રિવરુદ્ધ, કલ્યાણપ્રદ લાગે છે માટે નીતિનિયમોનું પ્રામાણ્ય શું, તો એનો ખરો ઉત્તર એટલો જ કે, તે સુસંસ્કૃત માણસના અંતરાત્માને પ્રમાણભૂત લાગે છે. સાકરનું ગળપણ સિદ્ધ કરવા માટે કિંવા દિવાનો પ્રકાર જનાવવાને બીજા પ્રમાણની જે પ્રમાણે અપેક્ષા નથી હોતી, પણ આ જામતો સ્વયંપ્રકાશિત કિંવા સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે જ નીતિતત્ત્વો પણ. પૈલે (Paley) પૂછે છે કે, એકાદો માણસ 'અંતરાત્માની આ-ક્ષીને હું માનતો નથી' એમ કહેવા લાગ્યો તો એના ઉપર ઉત્તર શો? પણ આ પ્રશ્ન બૂલભરેલો છે. જેને ફલાણી એક બાબત ત્રિવરુદ્ધ છે એ સમજાય; એટલે તેને ત્રિવરુદ્ધતા વિષે પ્રમાણની આવશ્યતા નથી હોતી. સ્વર્ગની લાલચ કિંવા નરકની હાઉ બતાવીને એવા સન્માર્ગનું પ્રામાણ્ય અથવા આદરણીયત્વ માન્ય કરાવવું, એમ પૈલે કહે છે. આ ઉપદેશ વ્યવહારદષ્ટિવા, ઉપયુક્ત હશે, પણ સ્વર્ગની આશાથી કિંવા નરકની બીકથી પ્રેરિત થયેલો સદાચાર એ ખરો સદાચાર જ નથી પણ એ અનાચાર અથવા મિથ્યાચાર છે, એ ઉપર બતાવ્યું જ છે. નિરપેક્ષતાથી અથવા નિષ્કામ શુદ્ધિથી, સુખ તરફ ધ્રુવી ન રાખતા અને દુઃખરાશી નોંધને ન ઝમગમતાં, ક્ષુદ્ર અભિમાન છોડીને આસક્તિરહિત શુદ્ધિથી, પોતાના અંતરાત્માને 'સત્' લાગે છે માટે જ જે આચરવામાં આવે છે તે ખરો સદાચાર ઉપર

કલ્યા પ્રમાણે જે સદાચાર આચરે છે, તેમને 'તમારા સદાચારનું તમે સમર્થન કેવી રીતે કરી શકશો?' 'તમે તે પ્રમાણ્યૂતક માને છે?' એ પ્રશ્નો નિરર્થક લાગશે. કારણ તમને 'સાકર કેમ બાવે છે તે ગળી એમ તમે કયા આધારે કહો છો' એવો આ પ્રશ્ન છે. જેનું મન એટલું ક્ષુદ્ર છે કે, સદાચાર એ તેને 'સત્' લાગતો નથી, તેને ગમે એવું સદાચારનું પ્રમાણ કિંવા સમર્થન કયાંય પણ નહીં મળી આવે. નરકની કિંવા તુરંગની બીક બતાવીને તેને ચુંપ બેસાડી શકાશે. પણ આવી કબૂલાતની યોગ્યતા તેટલી સુખ, બીતિ, સ્વર્ગ વગેરે આમિષો છે, અને દુઃખ અપકીર્તિ, નરક એ હાઉ છે. નીતીનું મૂળ આધાર, પ્રમાણ સમર્થન વગેરે બધુંય અંતરાત્મામાં છે. અંતરાત્માની સાક્ષી પ્રમાણ શરૂ માટે? એને ઉત્તર નથી, પણ એના ઉત્તરની જરૂર પણ નથી. સર્વનો પ્રકાર બતાવવા કાંઈએ મરાલો લીધો છે કે?*

૮—૮—૨૧
૧૦૨૮ સદાચાર
પૂના સીટી.

—સાકરતાલ છલગરાંકર યાજ્ઞિક.

હિમાલયનો પ્રવાસ.

(૬)

પદમબેરી.

(અનુસન્ધાન પૃથ ૩૧૧ થી.)

સાધુઓમાં પણ જીવનના બે આદર્શો હોય છે. લેકચરબાજને માટે અમને ઠપકા આપનાર ખાખી બાવા ગરીબોને અન્નદાન આપી, દર્દીઓને દવા આપી અને બીજા અનેક રીતે સમાજસેવા કરતા હતા. કેટલાક સાધુ આ બે પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉપાધિરૂપ ગણે છે. સાધુએ તો ફક્ત આત્મનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, પરાપકારને માટે પણ કાઈ જાતનો પરિમહ એ ન કરે એમ તેઓ માને છે. તેમનું સત્ત છે કે—

ધર્માયં યસ્ય ચિત્તેદા વરં તસ્ય નિરોહતા ।

મક્ષાલનાદિ પક્ષેસ્ય દૂરાદસ્પર્શનં વરમ્ ॥

* એક જૂના મરાઠી લેખ ઉપરથી. લેખકના આભાર સાથે.—યાજ્ઞિક.

વિત્ત મેળવીને દાન કરે એના કરતાં વિત્તને બેઠો જ નહિ એ વધારે સારું. કાદવમાં કાંચ બોળા પછી ઘોઈ નાંખે એના કરતાં કાદવથી દૂર રહેો એ શું બોલું ?

આવા લેડિયામાં સમાજ વિષે ઉદાસીનતા અથવા દયાનો અભાવ હોય છે એમ નથી. તેઓ કહે છે: “ પ્રવૃત્તિને તમે ઠીક ઝોળખતા નથી. પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધક છે; અને એમાં તે જેટલી સાસ્ત્રિક તેટલી તે વધારે બંધક, કેમકે તેનો બંધ બંધ જેવો લાગેતો જ નથી અને જલદી છૂટે તો પણ નથી. પ્રવૃત્તિના જ સાધન વડે તમે દુનિયાનું બહુ કેપી રીતે કરી શકો ? ખાસ ઉપદેશ કરવા ન જ જાઓ એમાં પણ દયાનો અભાવ નથી. તમારો ઉપદેશ બધે ભાગે નિષ્ફળ જાય છે એ વાત પ્રવૃત્તિમાં, ફેસાયલા તમે જોઈ શકતા નથી. જે માણસને તમારા ઉપદેશની જરૂર હોય તે પોતાની મેળે તમારી પાસે આવે એવી ઈશ્વરી યોજના છે. તમે ઉપદેશ કરવા કરો અથવા સમાજસેવાનો ધંધો લઈ બેસો એમાં વિશ્વની અનાદિકાળથી અચાત્ય રચના કરનાર પ્રભુ વિષે કેટલી અજાણ છે એ તમે કેમ નથી જોઈ શકતા ? પ્રમંથવચાસ જે ઉપદેશ કરશે પડે અથવા જે કાંઈની સેવા કરવી પડે તેટલી કરીને છૂટી જાઓ. ત્રિશુભોની અંદર ત્યારે તમે હો છો ત્યારે સ્નેહ, દયા વગેરે સાસ્ત્રિક શુભો કેળવવા ખાતર તમે ભલે થોડા દિવસ સમાજસેવા કરો. પણ એ સાધન છે, ચિત્તશુદ્ધિનો ઉપાય છે, પણ તેથી મોહમાંથી મુક્તિ ન મળે એટલું ખ્યાનમાં રાખજો. આ વૃત્તિના એક સાધનું દર્શન મહાશ્વેત્રાએ અમને થયું તે પ્રસંગ હવે આપું છું.

આશ્રમોશ્રમમાં અમે લગલગ પંદર દિવસ સૂંધી રહ્યા. પંદર દિવસમાં ખૂબ જોયું, કેટલાક સારા લેડિયાને મળ્યા અને કુદરત સાથે પણ વાતોચીતો કરી. સ્વામી વિવેકાનંદ અહીં જેમને ત્યાં રહેતા તેમને મળી તેમની પાસેથી સ્વામીજી વિષે ખૂબ માહિતી મેળવી. પણ આ બધું અહીં ન જ લખાય.

‘ સાધુ ચલતા ભક્ષા ’; અને પ્રવાસરણું ન પણ જો કંટકટ આગળ ન ચાલે તો કંટાળો ઉત્પન્ન થાય. અમારે પણ ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરવા જવા ઉતાવળ હતી એટલે અનુકૂળ વખત જોઈ અમે આશ્રમોશ્રમથી નીકળ્યા. આશ્રમોશ્રમથી પાછા કાકોગોદમ, ત્યાંથી રેલમાં બેસી હરદ્વાર અને ત્યાંથી ઉત્તરાખંડની યાત્રા એવો ક્રમ અમે ગોઠવ્યો હતો. પાછા જતાં મુક્તેસર યધને જવાનો અમારો વિચાર હતો, કેમકે મુક્તેસર પાસે સોમનાથગિરિ ખાતે કરીને એક સાધુ રહેતા હતા તેમનું દર્શન કરવાની મનીષા હતી. સોમનાથગિરિ જે સ્થાને રહેતા તેને પદમજેરી કહે છે. જ્યાં બહુ જ કાવ્યમય છે. ત્રણ બાજુ ત્રણ મ્હોટા મ્હોટા પહાડ અને વચમાંથી એક ન્હાનકડી નદી વહે છે. આ ત્રણ પહાડ એટલા બધા ઉંચા અને એટલા પાસે વહે છે કે નદીને કંઠે બેસીને ઉપર જોવાથી આકાશની વિશાળતા નજર ચડે તે એક ન્હાનકડો ત્રિકોણશ્રુતિ ચંદ્રવેશ હોય એમ ભાસવું. અમે સાંજે પદમજેરી જઈ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પેસે રખડુ ઇકેતો હરખેદ, ગીતા ભજનાર બિસ્તી, બસા વડીલ હરિરોમ પાંડે, શુદ્ધ બદરીશા, ગળગળા ચએલા સાંધજી દરજી અને ધડપજુમાં યુવપ્રાપ્તિના આનંદમાં ગાડો થપેલો પોસ્ટ મારતર-એએ વિષે જ : અમે વાતો કરતા હતા. આટલામાં અમારા ધોડવાળાએ (અમારો સામાન એ ધોડ ઉપર રાખેલો હતો)

કનું: “યેહું નદીપાર ન્હાનકડું દેવળ દેખાય છે ત્યાં જ મહારાજ રહે છે.” અમે પ્રથમ તો ધર્મશાળામાં ગયા, ત્યાં બધો સામાન મોઢવી દીધો અને બાવાજીના દર્શન માટે નીકળ્યા. જોને દર્શન કરવા જવું હોય તેણે હાથ પગ ધોઈ શુદ્ધ થઈ જવું એવો બાવાજીનો નિયમ હતો. પણ પોતે નદીપાર રહેતા હોવાથી આ નિયમ સહેજે પળાતો હતો. અમે નદીના પ્રવાહ વચ્ચે જ એક મોટો પથરો હતો તેના ઉપર હાથ પગ ધોઈને બેઠા, સંધ્યાવંદન દુકામાં પતાવી દીધું અને આગળ વધ્યા. સામે કોઠો ચડી બાવાજીનું દર્શન કરવા ગયા. બાવાજી તો કુદરતની જ મૂર્તિ હતા. એક લંગોટી સિવાય એમના શરીર પર કંઈ હતું જ નહિ. માથા ઉપરના વાળની જટા થએલી હતી અને એની ન્હાની ન્હાની લટ આંખ ઉપર અને કપાળ ઉપર રમતી હતી. હાથમાં એક ચત્રમ હતી.

અમે જઈને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. એમણે પણ એટલી જ નમ્રતાથી સામે નમસ્કાર કર્યો અને મંદિરની વાડની દિવાલ હતી એના પર જઈને બેઠા અને અમને પાસે આવીને બેસવાનું કહ્યું. અમારાથી સમાન આસને કેમ બેસાય? અમે નીચે એક પગથિયું હતું તેના પર જઈને બેઠા. બાવાજીથી આ બેદલાવ સહન ન થયો. તેઓ સહેજમાં પગથિયા ઉપર આવીને બેઠા. અમે નીચે એક ચટાઈ હતી તેની ઉપર જઈને બેઠા. તો એ બાવાજી હારી જાય એમ ન હતા. તેઓ છેક જમીન ઉપર જઈને બેઠા. હવે શું કરીએ? અમે ચટાઈ ઠાટી નાખી, ત્યારે બાવાજી કહે છે, “પ્રભુ, હું તો તમારામાં ઈશ્વર જોઉં છું. હું સવારથી તમારી રાહ જોઉં છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ—તમે મને દર્શન આપવા આવ્યા છો.”

સોમનાથગિરિની ઓળખાણ તો હતી જ નહિ. અમે આવવાના છીએ એવી ખાતમી પણ કાંઈએ તેમને કહી ન હતી. છતાં સવારથી જ તેઓ પાસે બેઠેલા લોકોને કહેતા હતા કે “આજે મને મળવા કેટલાક આવવાના છે તેમની રાહ જોઉં છું,” અને બપોરથી પોતાનું સ્થાન ઊંડીને ઊંડી ઊંડીને દૂર સુધી જોતા અને નિરાશ થઈ પોતાના સ્થાન પર આવીને બેસતા એમ ત્યાંના એક જોઈને કહ્યું. નિરાશ થાય તોપણ કહે, “ના, ના. આજ તો તેઓ આવવા જ જોઈએ.” અમે કહ્યું, “મહારાજ, અમારો ધોડાવાળો મોઢો આવ્યો, નહિ તો અમે અહીં ક્યારના પહોંચી ગયા હોત.” પછી યાત્રાની વાત ચાલી. પોતે ખૂબ યાત્રાઓ કરી હતી, એટલે ખાખીઆવાની પેઠે પોતે પણ જીવનો જંગમો વિશ્વકોપ હતા. ગમે તે પ્રાંત વિષે વાત કાઢો તો ત્યાંનું વિગતવાર વર્ણન કરે. બાપા શુદ્ધ હિંદી જ હોય એટલે આ સાધુ મૂળ વતની ક્યાંના એ તો કોઈ વરતી જ ન શકે. છતાં ખાખી બાવા અને સોમનાથગિરિ બાવામાં ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હતું. બંને એક જ વાર ખાતા. ક્રૂત હાથે રાંટલી કે બાટી બનાવીને તેના ઉપર જ સુગંધાન ચલાવતા હતા. લંગોટી સિવાય બીજા વસ્ત્રની દરકાર એમને રહેતી ન હતી. છતાં બંનેના જીવન અને જીવનના આદર્શમાં ઘણો ફેર હતો. ખાખી બાવા પોતાનો મઠ ખાંધીને રહ્યા હતા, ત્યારે સોમનાથગિરિ બાવા ઝાઝા દિવસ એક દેકાણે રહેતા જ નહિ. તેઓ કહેતા, “એક દેકાણે રહેવાથી તે સ્થાન વિષે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિષે એક

જાતની આસક્તિ હિતવત્ થાય છે. ખાખી બાવા અનેક જાતની વનસ્પતિઓ પાસે રાખતા, અતિથિ, અભ્યાગત, મુસાફરને ખવડાવતા, જમાડતા; જ્યારે સોમ-બારગિરિ બાવા એકદમ અપરિગ્રહી હતા-કશું લે નહિ અને કશું આપે નહિ તેઓ માનતા કે આ પ્રવૃત્તિ તેમના જેવા વિરક્ત પુરુષને માટે નથી જ. ખાખી બાવાને ત્યાં અને ગમેશા ત્યારે તેમણે અમને પહેલાં મીઠાઈ આપી હતી અને હું ખાઈ નથી ખાતો એમ જણી સંકેત મેલો આપ્યો હતો. અહીં સોમબારગિરિ બાવાએ પોતાની બાટીમાંથી એકએક કકડો અમને આપી દીધો. એટલું પવિત્ર વ્યત્ત ખાવાનું ભાવ્ય હંમેશાં અમને ક્યાંથી મળે? તેનો સ્વાદ તો કંઈ જોર જ હતો. સાચે જ એટલી સ્વાદિષ્ટ શેટલી મહેં બીજે ક્યાંએ ખાધી નથી. સોમબારગિરિ બાવાએ તે જ દિવસે સવારે આસ-પાસનાં એ ચાર ગામડાંમાં જઈ ત્યાં નિખાપ ખેડુતો પાસેથી લિક્ષા માગીને તાંબે લોટ આણેલો તેમાં શુદ્ધ ધી અને શુદ્ધ ખાણી રેડીને જંગલનાં લાકડાં ઉપર બાવાજીએ પોતે હાથે જનાવેલી બાટી-એની પવિત્રતા અને એની મીઠાશનું વર્ણન કાણુ કરી શકે? પોતાના જ આહારમાંથી અતિથિને લાગ આપી દેવો એ સોમબારગિરિની વૃત્તિ, અને અતિથિને અનુકૂળ સાધનો રાખવાં એ ખાખી બાવાની વૃત્તિ. ખાખી બાવા સ્વદેશી ખાંડની ગુણુ આસ કારખાનામાંથી મંગાવતા, જ્યારે અમે સોમબારગિરિ બાવા પાસે જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ એક કદોઇની, હુઆઈ કરી પરદેશી ખાંડ વાપરવા બદલ ખૂબ ઝાટકણી કાઢતા હતા. અમે જ્યારે ખાખી બાવા વિષે વાત કરી ત્યારે તેમનું નામ સાંભળતાં વાર સોમ-બારગિરિ બાવાએ તેમના નામને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો અને કહ્યું, “તેઓ શ્રેષ્ઠ સાધુ છે, તપસ્વી છે, ખૂબ લોકકલ્યાણુ કરે છે,” અને પછી કહ્યું, “હા, તેઓ તો રાજયોગી છે, ખૂબ પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. હું તો નિઃસંગી માણસ રહ્યો. આ મહાઈ બ્રાહ્મચર્ય અને આ કમંડલુ-એટલો જ મહારો પરિગ્રહ છે. અહીં લોકો વધારે મળવા આવે એટલે અહીંથી પણ નાસી જાઉં. આ પરિગ્રહ પણ ફેંકી દેવાનું મન થાય છે.” પછી એમણે એમના ઝાળખીતા અનેક સાધુઓની વાત કરી, તેમના કાર્યથી વાકિફ કર્યા અને આ આકતરી રીતે સાધુમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન આદર્શો હોય છે એ તેમણે બતાવી દીધું. મહેં તેમને પૂછ્યું, “આપ લોકોને ધર્મોપદેશ કરો છો. હું પણ જ્યારે નિરાશમાં કામ કરતો હોઉં ત્યારે છોકરાઓને ‘ધાર્મિક શિક્ષણુ’ આપું છું. ફરક એટલો જ છે કે હું વાંચેલી વસ્તુઓ કહું છું અને આપ અનુભવની. મને કંઈ પણ સચના આપો.” તેમણે કહ્યું, “હું જાણું છું કે તમે છોકરાઓને ભગવદ્ગીતા લખાવો છો અને તેનો અર્થ સમજાવી દો છો. એમાં કંઈ નથી. ભગવદ્ગીતા જે નિવૃત્તિધર્મ શાખવે છે તેને માટે ત્રોટરા પણ લાયક નથી હોતા, પછી છોકરાઓ ક્યાંથી હોય?” કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યવેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ જેવા, અથવા કર્મણો દ્યપિ યોદ્ધવ્યં યોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ । અકર્મણશ્ચ યોદ્ધવ્યં ગદના કર્મણો

॥ જેવા શ્લોકો છોકરાઓને તમેથી રીતે સમજાવવાના હતા? છોકરાઓ આગળ નિષ્ક્રમ કર્મની વાતો કરો એના પહેલાં સક્રમ કર્તવ્ય કર્મની એમને સારી તાલીમ આપો. તમારા વેદાંતથી છોકરાઓ નાલાયક બની જાય છે, તેમની સંકલ્પશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ધારેલું કરી શકતા નથી અને નાહક આપો દિવસ બેઠક કર્યો જ કરે છે. ગીતાજનો, ઉપદેશ તો લાયક માણસને જ કરો.”

આ તો મ્હને એક નવી દિશા મળી. હું ખૂબ વિચાર કરવા લાગ્યો. મ્હેં પૂછ્યું, “ત્યારે છોકરાઓને ગીતા ન જ લખાવવી?” એમણે કહ્યું, “ના, હું એમ નથી કહેતો. છોકરાઓ ગીતાજ્ઞતા મેલેકા મ્હોંએ તો જરૂર કરે. તેમને નિરૂત્તિધર્મની દીક્ષા ન આપો એટલું જ મ્હારું કહેવું છે. ત્યાર પછી ઉત્તરાખંડની યાત્રા વિષે અમે એમને ખૂબ પૂછી લીધું. જેમ જેમ વાતો વધતી ગઈ તેમ તેમ આ બાવાજી કેટલા અધિકારી પુરુષ છે એનું જ્ઞાન થતું ગયું. ઘણી રાત સૂધી અમે ત્યાં બેઠા અને આખરે વંદન કરી પાછા ધર્મશાળામાં આવ્યા. ધર્મશાળામાં એટલી બધી બીડ મળી ગઈ હતી કે અમે પોતાની પથારી પહેલેથી જ ન પાથરી હોત તો અમને સૂવા જોટલી જગ્યા ન મળી હોત.

સવારે વહેલા ઉઠ્યા અને ફરી મહારાજનું દર્શન કરી રજા લેવા એમની પાસે ગયા. બાવાજી પોતાનું ધ્યાન વિસર્જન કરી ઉઠતા હતા એટલામાં અમે જઈ પહોંચ્યા. વાતચીત કરીએ એટલામાં ત્યાં એક તોળીઓ આવ્યો. બાવાજીએ કહ્યું, “આ ભગવદર્શન છે.” પછી બાવાજીએ અમને આ આપી. મ્હેં કહ્યું “હું તો આ નથી પીતો.” બાવાજીએ જવાબ વાળ્યો, “આતો તમારા મુલકની આ નથી. આ હિમાલયની આ છે. આમાં નથી ખાંડ કે નથી દૂધ. આ થોડી પીઓ એટલે પ્રવાસમાં એ કાપડો કરશે. આમાં એક બદામના ત્રણ કેટકા કરીને પ્રસાદ તરીકે એમણે અફેરને અફેકે કેટકા આપ્યો. બીજા એક વિચિત્ર વનસ્પતિ આમાં નાંખી. (ભાંગ નહિ) અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રસાદ માનીને તે આ પી ગયા, મહારાજને નમસ્કાર કર્યા અને રજા માગી. પ્રેમથી એમણે ખભા ઉપર હાથ રાખ્યો અને કહ્યું, “બધે પરમાત્મા છે.”

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર.

“ સરિતા સૌંદર્ય. ”

હે સરિતા ! ‘અગમ્ય પ્રદેશમાંથી નીકળી અનંત સાગરમાં વિલીન થવું’ એ અસુતનો તેજ સારો અભ્યાસ કર્યો હોય એમ દીસે છે. અનુષ્ઠને પણ અવર્ણનીય, અગોચર બ્રહ્મ પ્રદેશમાંથી નીકળી મંસારપ્રવાસ પૂરો કરી પાછું તે જ પ્રશમાં પુનર્ગમન કરવાનું છે, ત્યારે તેને અને તારે આ નિરર્થક ભાસતા અટનનું શું પ્રયોજન હશે વાર ! પ્રયોજન વગરનો કાઈ નજીવો પદાર્થ પણ પ્રભુએ જગતમાં રચ્યો નથી તો આ પ્રવાસનો કાઈ હેતુ હોવો જોઈએ.....ખરેખર, અનુભવ વિના શું ખજર પડે કે ખોટી વસ્તુ કેવી હોય ! યથાર્થ વસ્તુજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અસલને અંપૂર્ણ સમજવાની પ્રથમ આવશ્યકતા રહે છે.

હે પ્રવાહિની! તારો પ્રવાહ જેમ અતિ વેગે ચાલે છે તેમ મારું જીવન અતિ વેગે વહી જાય છે. તું ઢેકા-ઢેંપા, ખાસ-પત્થર, વિગેરે અનેક પ્રતિબંધોને તારો પ્રગત પ્રવાહ રૂપી પાટુ મારી, પછવાડે મૂકી આગળ ચાલી નીકળે છે. તે પ્રમાણે મારી જીવન દોરીને અગણિત પૂર્વ જન્મ કર્મની ગ્રંથિઓથી ગુંથવાઈ ગઈ છે તેને ઉકેલવામાં જે અડચણો આવી પડે છે તે સર્વેનો ધૈર્યરૂપી ખડગવડે પરાજય કરી તારી પેરે હું પંથે પંજું છું.

હે તરંગિણી! તારા તરંગોની પરંપરા ઉચ, નીચ, તવંગર-રંક, પાપી-પુણ્યશાળા—સર્વને આનંદ આપે છે—પણ મારા તરંગિતરૂંના મોગ્ને અનેકના ચિત્તને સમયે સમયે દુઃખપ્રદ થઈ પડતાં હશે.

હે આહ્વાદ પ્રદાયિની! તારા તરે આવેલા તરંગોની સાખાઓમાં ધખી પોતાના માળા બાંધી કહોલ કહે છે, વળી ચાક્યા પાક્યા વંદેમાર્ગુઓને વા શંતસાધુઓને તું આશ્રય આપે છે...પણ હું...એક ક્ષુદ્ર પ્રાણી.....પરોપકારાર્થે જ તારૂં અસ્તિત્વ.....મારૂં મર્થ જીવું ફેક! !!

હે પ્રેમ પ્રદર્શિની! ધમ્મધરા માતાના ઉદર પર રહીને તું તારા ગાત્રને દૂર—દૂર ઉઠે આવેલા નભરૂપી અખરથી ઢાંકવાનું બૂલતી નથી.....આહાહા.....થું દિવ્યપ્રેમ! નદિ! તારી ચાલ ધણી ઉતાવળી છે, તને તારા સાગર પતિને આલિંગન આપવાની ઉત્કટ ઉર્કડા છે.....મને પણ મહારા વ્હાલા વિભુના દર્શનની તેની જ ઈચ્છા છે, પરંતુ તું તારા પતિ સાથે એવી તો એકએક થઈ જાય છે કે તારાં નામ અને રૂપ શોધવાં ધણા મુશ્કેલ થઈ પડે! તું પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી જણાય છે. પંતિપત્નીના પ્રેમનો પ્રસંસનીય પ્રકાર તું જ પ્રદર્શિત કરે છે. તારા વિશાળ ધવલ અને પુણ્યમય પપ્પ: પુદ્ગલનો પરિભ્રમ કરવામાં તું જરાએ પાછી પાની કાઢતી નથી.....પણ હું આ મારા હુંકા, મલીન અને પાંપ-પૂર્ણ માંસમગ્ન રૂધિર અસ્થિમય.....ચરીરના મોહમાં પડ્યો એટલે પેલા.....આદિ સમયે નિહાળેલા.....પ્રિય પ્રભુની ઝાંખીએ મને ક્યાંથી ચાપ ? હા !! કહે તને કોણે આવા ઉત્તમ પારો પહાવ્યા! તે તો પેલા પ્રભુએ જ કની! ! આનંદજનક મિથ્યા માયા જાતના કાંદામાં ફસાઈ જાણી તેને સુમાર્ગે દોરવા તને સંજ્ઞાએ સરજી હશે નહિ વાર ! ખરેખર, તારી જીંદગીનું તે સાહસ્ય કર્યું અને કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. હવેથી હું પણ તારૂં દષ્ટાંત દરેકજ દષ્ટિમાં રાખી અનેક જન્મ જનિત પાપ પૂજ પર માનામિ મૂકી ભસ્મીભૂત કરી દઈ તારે જ પંથે સર્વથા ચંચરીશ. * * * * *

, वेदशास्त्रीन तत्त्वदर्शननी इपरेष्वा.

(अनुसन्धान १४ २८८ थी.)

(३) याङ्मुषतम्

अहंरुद्रेभिर्यसुमिषराम्यहं

आदित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रायरणोभा विमर्म्यहं

इन्द्राग्रो अहं अभिनीमा ॥ १ ॥

अहंराष्ट्रीसंगमनी यमुनां

चिकितुषी प्रथमा यक्षियानाम् ।

तामादेवा व्यदधुः पुरुषा ।

सूरिस्थात्रांभूयविशयन्तः ॥ २ ॥

अहमेव न्ययमिदम् यदामि

सुष्टंदेवानामुतमानुषाणाम् ।

यं कामये तं नमुप्र कृणोमि

सं ब्रानाणं तमृषि तं सुमेधाम् ॥ ३ ॥

“હું વિશ્વદેવ બનીને જગમાં રમું છું,
આદિત્ય^૧ રૂદ્ર^૨ વળી હું વસુદેવ^૩ રૂપ જામું;
હું મિત્રને^૪ વરણને^૫ ભરીને રહી છું, ●
ઇન્દ્રામિતે જગતું છું વળી અશ્વિનોતે.”

જે રાજ્યાની વસુની ચિતિ જ્યોતિ વાળી,
યજ્ઞોવડે પ્રથમ સંગમની^૬ ગણાતી;
દેવો પ્રવેશી બહુ પારજનો ગણાતા,
તે દિવ્યરૂપ સુજનું ઝગઝગતા આ.

હું સ્પષ્ટ વાણી વડુ છું અનુભૂતિની આ,
દેવો તથા મનુજના હિતની ગણાતી;
જેનો પ્રકર્ષ કરવા મનમાં હું ધારું,
તેને બતાવું ઝપિ હું વળી આઘસૂણ.

૩

ટિપ્પણ, ૧-૨-૩. દ્વાદશ આદિત્ય, એકાદશ રૂદ્ર, અને અષ્ટ વસુ, ઈન્દ્ર અને પ્રજા-પતિ મળી ૩૩ દેવ કોટિ અર્થાત્ વર્ગ ગણાય છે. કોટિનો કર્શઃ અર્થ થઈ તેનીસ કર્શઃ દેવની પ્રથા લોકમાં ચાલે છે.

નાશ ન પામે તેવી અદિતિ ના ખાર માસમાં નવા નવા ભાવથી પ્રકટ થતા ખાર સૂર્યો અથવા આદિત્યો ગણાય છે. અને તેના પ્રતિકા દ્વાદશ માસનાં સૂર્ય બિંબો છે. માનુષ શરીરમાં દસ પ્રાણ અને અગ્નિઆરમું મન મળી એકાદશ રૂદ્ર છે. તેમના ઉત્ક્રમણ સમયે લોકો મરણના નિમિત્ત રહે છે માટે રૂદ્ર કહેવાય છે, પૃથિવી અને તેના દેવ અગ્નિ; અંતરિક્ષ અને તેના દેવ વાયુ; ઘૌઃ અને તેના દેવ સૂર્ય; નક્ષત્ર મંડળ અને તેના દેવ ચંદ્ર—મળા આઠ વસુ ગણાય છે, કેમકે તેમાં સૈતન્ય શક્તિ વાસ કરી રહેલી છે; અને સંધ્યા નિધિ પણ તેમાં રહેલો છે.

અંતરિક્ષમાં વિદ્યુત્ શક્તિથી ભરપૂર દેવો જંત—ઈન્દ્રનું છે; અને પૃથ્વીમાં ધર્મ-પ્રવર્તાવનાર યજ્ઞ નારાયણ પ્રજાપતિ છે. ઈન્દ્ર—પ્રજાપતિનો પરસ્પર યોગ છે. પ્રજાપતિ પાસે ઈન્દ્રે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી હતી એવી આખ્યાયિકા છે અર્થાત્ ધર્મદારાજ બ્રહ્મજ્ઞાન આપ છે એ સ્પષ્ટ છે.

૪-૫. આ બે દેવોનું વેદમાં જોડકા તરીકે વારંવાર વર્ણન છે. પુરાણ અને આગમમાં પર-મેશ્વરના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય ઉપરાંત અથવા ત્રિગુણ મતિ ઉપરાંત અનુગ્રહ અને તિરોધાન કરવાના બે ગુણોનું વર્ણન આવે છે. મિત્ર નામથી પરમેશ્વરની અનુગ્રહ કરનારી સત્તા; અને કર્મની ગહનવાસનાજનકમાં આપણાં પાપ-પુણ્યને ઢાંકી (ઘૃ=ઢાંકવું) વર્તમાન પુરુષાર્થમાં પ્રેરનાર સત્તા વરણની છે. મિત્રનો સૂર્ય સાથે અભેદારોપ; અને વરણનો સમુદ્ર સાથે અધ્યારોપ તેમના ગુણ સામ્યથી થયો છે.

૬. સંગમની—નામ વસુની ગ્રમ્યાનીનું છે. ઉપર જણાવેલા અષ્ટ વસુનો સુસ્થિત સંઘાત (organic whole)—સંગમની શબ્દથી વિવક્ષિત છે. તેમાં દેવનો અધિવાસ છે.

मयासोऽन्नमस्तियो विपश्यति
 यः प्राणिति य इन्द्रोत्पुक्तम् ।
 अमन्तयोमांतउपक्षियन्ति
 शुधि शुक्तिमद्देयं ते यदामि ॥ ४ ॥

अहंरुद्रायधनुरातनोमि
 यन्नद्विषेशरवेन्तकाळ ।
 अहंजनायसमदंकृणोम्यहं
 दावापृथिवी आविषेशा ॥ ५ ॥

अहं सोममाहर्नसं विभर्म्यहं
 ह्यष्टारमुत पुपणं भगम् ।
 अहं यदामि त्रविणा हविष्मते
 सुग्राच्या यजमानाय मुन्यते ॥ ६ ॥

अहं सुवे पित्तरमस्यदूर्ध्व
 मगयोनिरप्स्वन्तः समुद्रे ।
 ततोवितिष्ठे भुवनानि विभ्वो
 तामूवर्मणोपस्पृशामि ॥ ७ ॥

अहमेयातइय प्रथाम्या
 रममाणा भुवनानि विभ्वा ।
 पुरो दिवा पर घ्ना पृथिव्यै-
 तावती महिम्ना संपमूष ॥ ८ ॥

શ્રદ્ધો તમારી શ્રુતિ^{૧૦} વાક્ય મહેલે વસે જો,
 તો હું વહું શ્રુતિમુખે શ્રવણે ધરો આ,
 જે માસ ધારી છવ આ મુજ બીજ^૮ મને,
 મારા રહસ્ય સ્વરને સુણતાં રહે છે. ૪
 જેઓ વિચારરત થઈ મનમાં જુએ છે,
 તે જાણતા મુજ બને જીવનો મને છે;
 જેઓ બહિર્મુખ બની ભમતા ફરે છે,
 તે ક્ષીણ થાય બલયોગ વિના મુકાતા.
 હું સદ્ગુણે^૯ ધનુષ અર્ધુ અગોધ વીર્ય,
 અલ્પદિવો ઝટ હણાય શર પ્રહારે;
 અંતર પ્રવેશી કર છું જનને સમસ્ત,
 ઘાવા પૃથિવી ધરીને રહું છું સમર્થ.
 હું સોમની વિકલતા હણીને બનાવું,
 પૂર્ણેન્દુ રૂપ વળી મંડલ^{૧૦} સૂર્યનાને;—
 ત્વષ્ટા બનાવું વળી પૂણ્ય નામ આપું,
 તેના વિનાશી બંધથી ભગનામ આપું.
 જે અર્પતાહવિપ્રો રસ સોમ કાદી,
 તેને ધણું દ્રવિણુ અપું જો અગાધ;
 ચૈતન્ય વર્ષણ કરી પિતૃને^{૧૧} જોધું,
 અંતઃ સમુદ્ર^{૧૨} જલમાં મુજ યોનિ રાખું. ૮

૭. વાસ્તવ “શ્રુતિ” કાને કહેવી તેનો માર્ગ આ વાક્યમાં છે. અભાત્મિક્યનો અનુભવ જેને જાગૃત થયો છે તેની ઉક્તિ નૈસર્ગિક શ્રુતિ છે.
૮. હું-વૈ—એ વાગ્બીજ છે. તંત્રમાં આ અક્ષરનો મહિમા ગણુ વર્ણવ્યો છે. વેદમાં માત્ર હું નિષાત છે. પણ સ્વાનુભવની ખાત્રી કરવામાં જેમ ગુજરાતીમાં “હું” એટલે અહં એવા ભાવવાળા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેમ વેદ વાણીમાં હું-નિષાત અનુભવના સહપણુને જણવનાર છે. તેથી સત્યાર્થના પદન કરનાર તરીકે પાછળથી તેનો બીજ તંત્ર તરીકે ઉપયોગ થયેલો લાગે છે.
૯. વેદાર્થનું જેઓ હનન કરે છે અર્થાત જેઓ ધર્મ અને અભાનો તિરસ્કાર કરે છે તેઓ અલ્પદિવ કહેવાય છે. તેઓ વિશ્વતંત્રના વિરોધી ચલાયી છત્રના અકેતના અનુકૂલ નથી, અને તેથી સદ તેને હણે છે અર્થાત દેહાન્તર પરિણામ પમાડે છે. અભાને પણ પોતાની દીકરી ઉપર વિકારી દષ્ટિ કરતાં સદે મસ્તક ઉઠે કર્ચાની પૌરાણિક કથા આ ભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે.
૧૦. સૂર્યનાં સ્વષ્ટા, પુષ્પણ અને મગ એ ત્રણ નામ ઉત્પત્તિ ગ્રિયતિ અને લપ કરવાના ધર્મને અવલંબી ઘડાયાં છે. પાછળથી તે ત્રિમૂર્તિમાં-અભા, વિષ્ણુ, શ્વરમાં સમાર્પ ગયાં છે.
૧૧. “હું પિતાને પણ જન્મ આપું છું”—એવો શબ્દાર્થ છે. છવ ચૈતન્યથી પરદૃષ્ટિ ચૈતન છે અને તે વસ્તુતઃ પિતૃસ્થાને છે. તે સગણુ છદ્મર પણ મારા સ્વર્ગ ન્યોતિ સ્વરૂપના વર્ણણથી પ્રકટે છે.
૧૨. અભામાં-માયા રૂપ યોનિમાં, અને પિંડમાં શુદ્ધિરૂપ યોનિમાં ચૈતન્યનું વીર્ય-અલ પડવાથી સઘળાં જીવનો સચેતન થાય છે.

ત્યાંથી સચેત કહે છું ભુવનો અનંત,
વિશ્વાત્મ રૂપ ધરીને પ્રતિબંધ યોગી;
વાયુની શક્તિ ધરીને સધળે કહે છું,
વિશ્વે અનંત ભુવનો મહિં હું રમું છું.

આલોકીયી પર અને પૃથિવીયી પાર,
મારા અખંડ મહિમા સમજો રસાળ—”
આ સૂક્ત રમ્ય અનુભૂતિ તણ વિશાલ,
વાગનામ^૧ ધારી મુનિ અંભૃણની કુમારી:
તેના વિશુદ્ધ હૃદયે રકુટ લાવ પામી,
આં શુર્ગરી મહિં રકુરે કિરણાવલિથી.

આ સૂક્તોના મંત્રદશાઓના ઐહિક જીવન સંબંધી કંઇ માહતી આપણને મળ્યા આ-
વતી નથી, માત્ર ઋષિનાં નામો પરંપરાથી આત્મ્ય આવે છે તે પણ કમશઃ લોપ થવા
પામ્યાં છે.

નાસદોયસૂક્ત—પરમાત્માને નામે આરોપાયું છે, ઋષિ નામનો લોપ સયો છે.

ચૈશ્વાનરસૂક્ત—ભરદ્વાજ ઋષિની દષ્ટિમાં ઋગ્યજું જથ્થાપ છે.

વાફસૂક્ત—અંભૃણ મુનિની દુહિતા વાફ નામની બ્રહ્મ વિદુષી હતી એટલું આપણે
જાણીએ છીએ. આ મંત્ર દર્શીનું નામ વાફ—સરસ્વતી સાથે જોગસેજ થવાથી પાછળથી
આ સૂક્ત સરસ્વતી દેવીનું મનાવા લાગ્યું છે.

યજુર્કાંડના આ સંહિતા વિભાગનાં અસ્ત વ્યસ્ત અંતનોએ બ્રાહ્મણ વિભાગમાં કંઈક
વ્યવસ્થા ધારણ કરી, અને પાછળના દર્શનકાળની સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિરૂપે નહિ, પણ અમુક
ઋષિનું ચોક્કસ શું મન્તવ્ય છે તેનું જ્ઞાન બ્રાહ્મણ વિભાગમાં
બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં તત્ત્વચીનની થવા લાગ્યું. જેમ નીહારિકામાંથી અવ્યક્ત જગત્ વ્યક્રાકાર
પરિણામને પામે છે તેમ મંદિતા કાળનાં અવ્યક્ત ચિંતનોના
તંતુઓમાંથી બ્રાહ્મણ કાળનાં તત્ત્વવિધાને હગતરં વચ્ચે વણાવા
લાગ્યાં, તેમાં જાત જાતનો વિવેક થયો, પરંતુ સ્વતંત્ર ઓઢવા પાયરવા લાયક હતું તે

૧૩. મૂલ સૂક્ત— અંભૃણ મુનિની કન્યા બ્રહ્મ વિદુષી વાફ નામની હતી તેના દર્શનનું છે.
પાછળથી વર્ણમાલાના આદ્ય અને અંત અક્ષરોના સંપુટમાં અનુદ્યુમાં વાફ ચક્તિનો
સમાસ કરી સરસ્વતી સૂક્ત તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે.

* પરિણામ=પરિ+સદ્=સર્વવ્યંબેશ્વર—ઓમી પ્રસિદ્ધ બેડક.

વસો નહતાં. ચિંતનોની કસોટી ચઢતે લગતી પરિપદોમાં (ધર્મની સામાજિક બેઠકોમાં) થતી હતી, પરંતુ તેને આચરણમાં મૂકવાની કુંચી ઋષિઓ પોતાના શિષ્યોને ગુપ્ત બેઠકોમાં-ઉપનિષદોમાં- આપતા-પાસે બેસી રહસ્ય વિદ્યાનો બોધ આપવાના ક્રમ ઉપરથી એકાન્ત બેઠકનો વાચક ઉપનિષદ શબ્દ રહસ્ય ગ્રંથનો વાચક થયો, અને અવિદ્યાનો નાશ કરવાના તેના બીજા ધોત્વર્થ ઉપરથી તે જ્ઞાનવિદ્યાનો બોધક થયો.

તત્ત્વ વિદ્યાના રહસ્ય ગ્રંથો (ઉપનિષદો) ને વેદના જ્ઞાનકાંડનું નામ આપવામાં આવે છે. આ ગ્રંથો સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને તેના અંતર્ગત આરણ્યક ખંડમાં ગોઠવાયેલા છે; અને અથર્વવેદનાં ધણું ઉપનિષદો જેવું સંહિતા અથવા બ્રાહ્મણમાં ઉપનિષદ ગ્રંથોનો સ્થાન. ક્યાં સ્થાન છે તે હાલ પકડી શકાતું નથી તે ખાતર કરવામાં આવે તો આ ગ્રંથો પોતાના મૂળ સંદર્ભના પૂર્વાપર સંબંધથી અધિક સ્પષ્ટ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે તેવા છે.

ચરકાંડના કર્મ વિભાગમાંથી જ્ઞાનકાંડના ચિંતન વિભાગના આ ઉપનિષદ નામના ગ્રંથોની પાછળથી સંહિતા અથવા સમુચ્ચય થયો છે. આ ઉપનિષદોનો બે પ્રકારનો સમુચ્ચય. (૧) ઉત્તર ભારત વર્ષમાં ગોઠવાયેલો; અને (૨) બીજો દક્ષિણાપથમાં ગોઠવાયેલો. પ્રથમના સમુચ્ચયમાં ૫૨ ઉપનિષદ આવે છે, અને બીજામાં ૧૦૮ આવે છે. પહેલા સમુચ્ચયના ઉપર શ્રીનારાયણની દીપિકાઓ છે; અને ગોઠવણ પણ નારાયણે રચેલી હોય એવું અનુમાન થાય છે. બીજો સમુચ્ચય પાછળથી થયેલો જણાય છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના સમયમાં ઉપનિષદ તરીકે સ્વીકારાયેલા ગ્રંથો કેટલા હશે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી તોપણ તેમના ગ્રંથોની પરીક્ષા ઉપરથી સમગ્રપણે છે કે તેઓ ગૌડ ઉપનિષદોનો આશ્રય લે છે:—(૧) ઝન્દોચ્ય., (૨) બૃહદારણ્યક., (૩) તૈત્તિરીય., (૪) મુંડક., (૫) કાઠક., (૬) કૌષીતકી., (૭) શ્વેતાશ્વતર., (૮) પ્રશ્ન., (૯) અૈતરેય., (૧૦) ભગવાલ., (૧૧) મહાનારાયણ., (૧૨) ઈશ્યાવાસ્ય., (૧૩) પૈંગી., (૧૪) કેન. આ ઉપરાંત માંડુકા ઉપરની ગૌડપાદકારિકા સાથેના ગ્રંથને પ્રકરણ ગણવામાં આવતું, અને કેવલ ઉપનિષદ તરીકે ગણાતો ભાગ તે પ્રકરણ ગ્રંથનો આગમ ભાગ ગણાતો.

x ઉપનિષદ=ઉપ+નિ+સદ્=(૧) ધણું નજીક બેસતું (ગુપ્ત વિદ્યા સમગ્રજ્ઞ સાદું)

(૨) નિરોધ અવિદ્યાનું કાષતું.

રચના ઉપરથી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે:—

(અ) પ્રાચીન ગદ્ય ઉપનિષદો.	(ક) વચસા શ્રમયમાં પદ્યાત્મક ઉપનિષદો.	(ક) શ્લોકાલક્ષના અંતરાશ્રમનાં ગદ્યાત્મક ઉપનિષદો.
જૃહદારણ્યક	કાંક	
તૈત્તિરીય	કંશ	પ્રશ્ન
ઐતરેય		
કૌષીતકિ	શ્વેતાશ્વતર	મૈત્રાયણી
કેન	મુંડક	
છાન્દોગ્ય	મહાનારાયણ	માંડૂક્ય

શાંકર વિચારના વિષય ભૂત યનાર્થ ચૌદ (અને માંડૂક્ય સાથે પંદર) ઉપનિષદો વેદસાંખ્યા પ્રમાણે નીચેના વર્ગીકરણમાં આવે છે:—

અયર્વેદનાં	યલુવેદનાં	સામવેદનાં	અથર્વવેદનાં
(૧) ઐતરેય (આરણ્યકમાંથી)	(૧) તૈત્તિરીય (કૃષ્ણ અથર્વવેદ)	(૧) છાન્દોગ્ય (તાણ્ડ્ય શાખા)	(૧) મુંડક
(૨) કૌષીતકી	(૨) મૈત્રાયણી (શુક્લ યલુ:શાખા)	(૨) તલ્લવશારઅથવાકેન (નિમિત્તીય શાખા)	(૨) પ્રશ્ન
	(૩) કાંક (યલુ:શાખા દાસ હુમ યથેલી)		(૩) રસિંહતપનીય
	(૪) શ્વેતાશ્વતર (યલુ:શાખા દાસ હુમ યથેલી)		(૪) માંડૂક્ય
	(૫) જૃહદારણ્યક (કાણ્વ શાખા)		
	(૬) ઇશાવાસ્ય (શુક્લ યલુવેદ સંહિતા વાગ્ગ્યનેય શાખા.)		
	(૭) મહાનારાયણ (કૃષ્ણ યલુ: શાખા તૈત્તિરીયોતી)		

અથર્વવેદના નારાયણની દીપ્તિવાળાં ઉપનિષદોનું વિષયानુસાર વર્ગીકરણ નીચે સુગત્ય છે:—

(૧) તત્ત્વપ્રધાન.	(૨) યોગપ્રધાન.	(૩) સંન્યાસ પ્રધાન.	(૪) દેવતાપ્રધાન.
મુંડક	બ્રહ્મવિદ્યા	બ્રહ્મ	અથવા દેવની ઉપાસનાપ્રધાન
પ્રશ્ન	સૂરિકા	સંન્યાસ	અથર્વચિરસ
માંડૂક્ય	સુલિકા	આરંભેય	અથર્વશિખા
ગર્લ	નાદયિંદુ	કેશાશ્રુતિ	નીલકંઠ
પ્રાણમિદોત	બ્રહ્મચિંદુ	પરમદસ	કાશામિદુ
પિંડ	અમૃતચિંદુ	મગ્યાશ	કૈવલ્ય

સિદ્ધિપ્રાપ્તિ

આત્મા
સર્વોપનિષદસાર
આરંભ

ધ્યાનાર્થે
તેજોર્થે
યોગશિખા

આશ્રમ

મહાનારાયણ
આત્મબોધ
નૃસિંહપૂર્વતા-
પનીય
નૃસિંહઉત્તર-
તાપનીય
રામપૂર્વતાપ-
નીય
રામઉત્તર-
તાપનીય.

વિષ્ણુમાર્ગના

યોગતત્ત્વ

સંક્ષ

શ્રૌતકાળ પછી તે ગુસલગાનેના અવર્તિત રાત્રી સમય સુધીમાં ઉપનિષદોનો વિ-
સ્તાર થયો અથવા લાગે છે. અજ્ઞોપનિષદ પછી પેઠું છે. ષષ્ઠસૂચી ઉપનિષદ બૌદ્ધમાર્ગની
જાયાનું પછી પેઠું છે; તથા શાક્ટ આગમના ત્રિપુરા, કાલી,
તાંત્રિક ઉપનિષદો. અન્નપુર્ણા, માયના, દેવી-પદ્યાદિ ધર્મો. ઉપનિષદો પ્રવેશ થયાં
છે. આ મર્વને કોઈપણ વેદશાખાની સંહિતા અથવા બ્રાહ્મણ
અર્થમાં સ્થાન સપ્રમાણ દર્શાવી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે ગ્રંથો શ્રૌત ગણવા
જોઈએ નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો રશ્મી હાલ એવું પ્રસિદ્ધ થાય છે કે અર્થવેદનો એક સૌભાગ્ય કાંડ
હતો, અને તેમાં ધર્મો ઉપનિષદો શાક્ટમાર્ગના હતાં, આ કાંડ ન્યાં સુધી પ્રસિદ્ધ ન થાય
તેની પ્રતોની ખરીદા ન થાય ત્યાં સુધી આ ઉપનિષદો વેદમાર્ગનાં નહિ પણ તંત્રમાર્ગનાં
ગણવાં થઈ છે. વેદમાર્ગ અને તંત્રમાર્ગ નિગમ અને આગમની, રહસ્ય ધર્મની પ્રજ્ઞાલિંગો
સમાંતર લીટીઓની પેઠે ચાલી આવે છે, અને તેથી તંત્રમાર્ગનાં ઉપનિષદો હોય તેમાં કંઈ
આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જાનેની વિચારશ્રેણી મૂળથી જ જુદી ચાલતી આવી છે. વેદમાર્ગની
રહસ્ય વિચાર શ્રેણી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ ધર્મમાંથી વિકાસ પામી છે; ત્યારે તંત્ર માર્ગની રહસ્ય
વિચારશ્રેણી ગોપ્ય શૃંગધર્મ, કુલધર્મ, અને આચારધર્મમાંથી પ્રકટેલી છે.

જેવી રીતે અશ્રૌત ઉપનિષદો શ્રૌત ઉપનિષદસમૂહમાં પેઠાં છે; તેવી રીતે કેટલાંક
વાસ્તવિક શ્રૌત ઉપનિષદો શાખાના અધ્યયનના અભાવે વિદ્વાનો અને વિચારકોની દૃષ્ટિમાંથી
બહાર ગયાં છે. ઉદાહરણ તરીકે:—

તૈત્તિરીય આરણ્યકનું.

ઐતરેય આરણ્યકનું

અર્થવેદના ગોપ્ય બ્રાહ્મણનું

અર્થવેદના ગોપ્ય બ્રાહ્મણનું

આરુણોપનિષદ.

પ્રાણોપનિષદ.

મંજુષોપનિષદ.

માયત્રયુપનિષદ.

(અપૂર્ણ.)

साहित्यनां नवीन पुस्तको.

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા. જે આ મળક લાડા ધૈજનાથ રીટાવર સે.
 (સન ૧૯૦૮. ૧૬) ધર્મની રિવાજો, તેના પ્રય-
 નિત મંત્રદાઓ, ધર્મનિષ મંત્રોત્તીપ્રત્યે સાધા. ૪ ઓ ધર્મમંથપાઠો, રાગ મદારા-
 નાઓ. ૧૧ હરનમરિતો વગેરે તેર લાગ. જ્યને ૧૨ પાઠ આ પુરતાના છે. કાદેન
 ૧૧ પેટ: ૪૪ ૪૦૦ હપર. ૫૬. સેનેરી જજી નામવાળું મુદ્રાકિત પુસ્તક.
 દર્શિત રૂ. ૩-૬-૦.

એડીસનનું ચરિત્ર. } નીચળી, નર, ગ્રીસીન યીને આક, દેનોમાક
 } એર દાન । ગ્રીસીન શાંપક એડીસનનું સંપૂર્ણ
 જીવનચરિત્ર તેની બે જગીએ અથે. એડીસન ને તપાસીને પદ્મ કદા અમેજ
 પુસ્તક ઉપરથી. 'સોનેરી યુઝ'. દીપત કરી આ એ.

शिक्षाने आदर्श } भूषण सेनगुप्त डॉ० रवीन्द्रनाथ दागोर, मा० श्री
छात्रवास दुर्गितास पंड्याना साभा विप्रेक्ष्यत
साथे, पाठ्य पुस्तक, हींगत प्रपीयो अंक.

નિર્ઝરિણી-} દામોદર અથાલદાસ ૧૮૬૨ના કાળોનો નવો મીનો સંપદ.
સા શ્રી હૈદરિશામ ૧૮૬૨નામ મહેતાના ઉપાધ્યાય સાથે.
સ. બોટાદકરના "કલ્પસોલિની" તથા "જ્ઞાનરશ્મિની" ના જ્ઞેવોજ સોહમિય
છે. કીંમત ધારૂ આના.

રણુજીતં કૃતિસંગ્રહં } ૨૫૦ ગાનઃ જ્યેષ્ઠરામ વાવાગાદની નાની મોટી
 ગાદી વગેરે તથા બે નાટકોનો સંગ્રહ, પ્રકાશ
 સાગરના પંદરેક ભાગના કમિટિના મંત્રીશ્રી. બલવંતરાય કે. ઠાકોર. ૪૪ ૪૨૫
 પૃષ્ઠ પાક્રં. હીમત કૃષીયા રાવાળે.

रत्नावलि । चन्द्रकान्त अष्टमृत उपर्या आधान्तर कता दत्तपतिराज ६०
 पद्य; श्री. ओ. ७ नर यिन्ना, ओ. ७ नाशो, कनियन्त्रि,
 रत्नावली श्री दुष्टी वानी, नाट ७ नाटिकावेष्ट, १५ निरपथ्य तेय्य सभल्य भाटे उप-
 माणी टीका साथे प्रियवमन विद्यार्थ्याये - १५ अंश २७३ २७४ दोवाधी आस
 उपयोगी याव तेनुं ३. द्विमत ३. सभा.

અંગ્રેજની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ. } ૩૧ી ૨૨૦ નવલગમ
લક્ષ્મીરમ. બીજી
આવૃત્તિ. ગ્રાંથ વિનયમદિરા, પદોદાની પ્રાંતિ કાલેજ તથા શ્રી સયાજી દાર્શનિક
વગેરેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આપે છે. કૃતિમત ૩. દોહ.

प्लोरोकृत श्रीरुस-- (अपानांतर कर्ता स. ग. मणिशिव शरणल भट्ट.
प्रभाकर सखि व पद अडोमरमिटे ही ३. ११.
तथापि प्रतीति चि. पी. पोरोर ५५ बुद्ध. मज्जा--

જવણસાણ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

The call of Truth.

"The movement, which has now succeeded the Swadeshi agitation, is ever so much greater and has moreover extended its influence all over India. Previously, the vision of our political leaders had never reached beyond the English-knowing classes, because the country meant for them only that hookish aspect of it which is to be found in the pages of the Englishman's history. Such a country was merely a mirage born of vagabonding in the English language, in which flitted about then shades of Burke and Gladstone, Mazzini and Garibaldi. Nothing resembling self-sacrifice or true feeling for their countrymen was visible. At this juncture, Mahatma Gandhi came and stood at the cottage door of the destitute millions, clad as one of themselves, and talking to them in their own language. Here was the truth at last, not a mere quotation out of a book. So the name of Mahatma, which was given to him is his true name: 'Who else has felt to many men of India to be of his own flesh and blood?' At the touch of Truth the pent up forces of the soul are set free. As soon as true love stood at India's door, it flew open: all hesitation and holding back vanished. Truth awakened truth.

From our master, the Mahatma, — may our devotion to him never grow less — we must learn the truth of love in all its purity, but the science and art of building up Swaraj is a vast subject. Its path ways are difficult to traverse, and take time. For this task, aspiration and emotion must be there, but no less must study and thought be there likewise. For it, the economist must think, the mechanic must labour, the educationist and statesman must teach and contrive. In a word, the mind of the country must exert it self in all directions."

—Dr. Ramesh Chandra Tagore.

काल

इति सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-

द्वयनिपदः

अथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-
 प्रसन्नित्वेन सत्यं तथैवा भूतानां मयु जस्य सत्यस्य तथैवा भूतानि मयु । यदा-

લેવાજમ.

લેવાજમ સર્વ માટે સર્વ એકતા:—રૂ. ૩-૮-૦ રૂપિયા સાકાવાજ (પોસ્ટ સાથે.)
 મળવાનું, ફેબ્રુઆરી:—વસ-ત-ઓફિસ—અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

૧. હાલમાં પાટ પેફિસે રજીસ્ટર સીવાયનાં વી. પી. નહીં સ્વીકારવાનો નિયમ કર્યો છે માટે સર્વ ગ્રાહકોને, મ. ઓ. દ્વારા લેવાજમ ચાલકાવવાનું વિનંતિ છે.

૨. મેનિઓર્ડરથી લેવાજમ લેવાથી અમારી સહી પડેલ તમને મંગળી વ્યવસ્થાપક.

વસન્તમાં બહાર ખર્ચ લેવાના લાવ.

આખું પાતું, આડું પાતું, ચાર લાઇન,

બાર માસ રૂ. ૩૨

૧૬

૭ માસ રૂ. ૨૪

૧૨

ત્રણ માસ રૂ. ૧૬

૮

એક માસ રૂ. ૮

૪

દર વધુ ખુલાસા માટે લખો:—વ્યવસ્થાપક વસન્ત-અમદાવાદ.

વસન્તકર, અમરક, કેસર, કરગુરી અને બીજાં દીપન, પાચન તૈલાં પોષક
 ઔષધ, મેળની હીન્દી, રમણ, આપ્ત સરખી આમર્તાપાથી બનીવેલું

કેસરી જીવન

સુશોભિત-સુવાસિત-સ્વાસ્થિ-પોષક
 નવજીવને આપનાર

મહારસાયન

મોલ સાળા, નવળાં સળાં, નાનાં મોળાં, સી પુરુષ.

સાં કોમ, સાં નુમાં વાપરે

અંકુ ફે સુકિય, વકસે લી

એસ્ટન ગેડ, મુબાઈ નં. ૧૩.

અમદાવાદના એન્ટ

રત્ન એકના રૂપિયા પાંચ રત્ન

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
बमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सत्यम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂર્ચ-
ન પ્રમદિતવ્યમ્ સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક. સંવત્ ૧૯૭૮.

સ્થાને મ્હને થોડું ભલે, સ્થાને પરન્તુ સર્વદા.

આવે વસન્ત સંગુ વદા

કોપલ મધુર ગાય છે :

જાતાં વસન્ત અગ્ર અદા,

મૂંગી જની સન્તાપ છે :

એવા મ્હને ગમતા નથી,

ચાહાર થોડા સમયના—

સ્થાને મ્હને થોડું ભલે

સ્થાને પરન્તુ સર્વદા ।

સુંદર પ્રભાતે જાગમાં,

પુષ્પો અનેરોં ખીસતાં :

ખીલી અને ય ખરી દેતાં

દિનમાં દતાં ન દતાં થતાં :

એવું મ્હને સ્હાણો નહિ

સણજી ઉર્સરે સોહની—

સ્થાને મ્હને થોડું ભલે

સ્થાને પરન્તુ સર્વદા ।

કાવ્યની શરીરઘટના.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૩૩૦ થી).

આમ શરીરઘટના મંધાવામાં કાવ્યરચનાર કલાવિધાયકને દોષ પ્રકારની શ્રમની કહેવના કરવાની જરૂર નથી; કલાવિધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિમાં આપોઆપ જન્મરચના પ્રગટ થાયછે. જેમ કવિતાનું સ્વરૂપ અકૃત્રિમ અને સ્વયંભૂ (spontaneous) છે, તેમ જન્મની ઉત્પત્તિ પણ કલારસિક કવિને સ્વયંભૂ જ છે. કાર્ત્તીકલને વિશે એક ખોટા આરોપ મૂકનારી વાર્તા કહેવામાં આવી સાંભળાઈ. હેના મુખમાં હેવું વચન મૂકવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે એ જન્મરચનાની અને કવિત્વની પણ વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે યાવ: "If you want to say something, why sing it?"—આ પ્રકારનું વચન હેના મુખમાં મૂકાયું સાંભળ્યું છે. પરંતુ કાર્ત્તીકલના નીચેના વચનનું વિપરીત પરિવર્તન જ એ જણાય છે:—

"Body and soul, word and idea, go strangely together here as every-where. Song: we said before, it was the Heroic of speech! All old Poems, Homer's and the rest, are authentically songs. I would say in strictness that all right poems are; that whatever is not song is properly no poem, but a piece of prose cramped into jingling lines,—to the great injury of the grammar, to the great grief of the reader, for most part! . What we want to get at is the thought the man had, if he had any: why should he twist it into jingle, if he could speak it out plainly? It is only when the heart of him is rapt into true passion of melody, and the very tones of him become musical by the greatness, depth and music of his thoughts, that we can give him the right to rhyme and sing." Ibid pp. 103-104.

સારાંશ એ છે કે હૃદયનાં મહાન ભાવમંચલનોનું પ્રતીકરણ અન્યથા ના થાય, સ્વયંભૂરૂપે કાવ્ય તે જન્મતુ રૂપ લે, તો જ કાવ્યરચનાનો, જન્મરચનાનો, અધિકાર રચનારને ધોટે; માત્ર ભાવનાશૂન્ય, સીધા, સાદા વિચાર—જે માત્ર ભાષીને જણાવી સકાય હેવા હોય તે જન્મમાં પ્રગટ કરવાનો અધિકાર કોઈને નથી. આ વિચારોમાં જન્મનો અને હેમાં પ્રગટ થતી ભાવનાઓનો અટકાવ અંખન્ધ દર્શનાયો છે.

કાર્ત્તીકલ વળી કહે છે:—

"For my own part, I find considerable meaning in the old vulgar distinction of Poetry being *metrical*, having music in it, being song. Truly, if pressed to give a definition, one might say this as soon as anything else: If your delineation be authentically musical not in word only, but in heart and substance, in all the thoughts and utterances of it; in the whole conception of it, then it will be poetical; if not, not." (Ibid p. 94.)

આ વચનમાં musical શબ્દનો પ્રયોગ વિચાર, ભાવ, ઇત્યાદિને માટે કર્યો છે. તે આરોપરૂપે જ, અને વાણીની સામર્થ્યમર્યાદા વિશે એ ઉપર કહ્યું તે નિયમને પરિણામે જ. પરંતુ આ ચિન્તકના આ વચનનો એક સ્પષ્ટ એ જ છે કે કવિના ભાવ, વિચાર, ઇત્યાદિ સૌન્દર્યતત્ત્વથી અતુપ્રાણિત હોય, તો હેનું પ્રગટરૂપ છન્દ, ગીત, હેવા સૌન્દર્યના પ્રતિબિમ્બમાં જ ગોઠવાવાનું. આ દૃષ્ટિથી જ એ ચિન્તક સમર્થ અસમર્થ વાણીનો આશ્રય કરીને કહ્યું છે કે "Poetry, therefore, we will call Musical Thought". (Ibid p. 95). Musical thought—"મંગીતમય વિચાર"—આ શબ્દયુગ્મમાં રમણીયાર્થપ્રતિપાદક: શબ્દ: એ લક્ષણનાં અંગ અર્કરૂપે અગ્રણ શક્તિથી સમાપાદિ: Musical શબ્દમાં સૌન્દર્ય, રમણીયતા, તેમજ પ્રગટ શબ્દસ્વરૂપનો ગ્રમાવેશ થવાની સાથે, thought શબ્દમાં વાણીના પ્રાણરૂપ અર્થનું નિર્દેશન થયું છે; તે સાથે musical શબ્દમાં રહેલું સૌન્દર્યભાવનાનું સ્વરૂપ જેમ વિચારને તેમ જ વાણીને મંત્રિને, કાગૂ પડી, કાવ્યના સૌન્દર્યતત્ત્વ જોડે, ભાવનાદ્વારા તેમ જ પ્રગટ વાણીરૂપ દ્વારા, રહેલો અંગ-અંશ સ્વયંવાપ છે. આમ તંદારે કવિત્વના તત્ત્વનું સ્વરૂપ સૌન્દર્યને બીજરૂપે, પોતાના હૃદય આપનાર આત્મારૂપે, સ્વીકારે છે, તેથી હેનું પ્રકટીકરણ જે વાણીમાં થાય તે પણ સુન્દરતાનું સ્વરૂપ જ આપોઆપ લેશે; તે ઉપરાંત એ વાણી જે વિશેષ શરીરધટનામાં કવિત્વને મદદી તે પણ સૌન્દર્યને અનુકૂળ, સૌન્દર્યના ઉપાધાનથી જ ધરાવેલી, સ્વતઃસિદ્ધ જ થશે. અર્થાત્, છન્દ જેનું કાષ્ઠ-સુન્દરતાનું ભાન કરાવનારું રૂપ, કવિત્વને મૂર્ત થવા માટે, કાવ્યના પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે, આવશ્યક છે. એટલું જ નહિ, પણ એ છન્દનો આકૃતિઅન્ધ સ્વયંભૂ રીતે જ ધરાવે છે. કવિતાનું સ્વયંભૂ (spontaneous) સ્વરૂપ આમ હેની ઉત્પત્તિથી માંડીને, વાણી અને શરીરધટના સુધી સર્વત્ર આપી રહે છે. આ કારણથી જ ખરા કવિત્વને કલાવિધાનમાં પ્રગટ કરનાર કવિને છન્દ તે અન્ધનરૂપ, ખેડીરૂપ, હોય એમ અનુભવ થતો જ નથી. જે રીતે સુન્દર ભાવના, વિચાર, સુન્દરરૂપ આપોઆપ માગી લે છે, તેમ અથવા તેથી વિશેષ રીતે એ સુન્દરરૂપ કવિ ધરાવે નથી, કવિત્વ પોતાની મેળે જ તે ધરી લે છે. મેધધનુષની રંગની રચનામાં રંગના સૌન્દર્ય સાથે જ હેની કમાન જેવી આકૃતિની ધટના સૌન્દર્યના અંગ તરીકે આપોઆપ જ રચાય છે. પૃથ્વીના ભ્રમણની સાથે જ હેની સુરેખ ગોલાકૃતિ ધરાવે છે. એક માત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બાલ શરીરધટનામાં જ માત્ર આકૃતા હોય અને કવિત્વરૂપી અન્દરના તત્ત્વમાં સૌન્દર્યની ભાવના ના હોય, તો તે બ્યર્થ જ છે; સજ્જ દેહમાં સૌન્દર્ય તે જ સૌન્દર્ય; સૌન્દર્યનું બીજ જ હૃદયપ્રવૃત્તિમાં છે. આ વિચારતત્ત્વ ઓ. નાઇટ "The Philosophy of the Beautiful" નામના પોતાના ગ્રન્થમાં (બીજા ખંડમાં પૃ. ૧૬ એ, ૨૩ એ, ૫૮-૫૯ એમ) સ્થળે સ્થળે સમર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે. ઉતારા આપીને વિસ્તાર કરાય એટલો વખત નથી.

તો પ્રથમ ઉત્પત્તિ થાય છે કે રા. ન્દાનાલાલ કવિની આજ્ઞથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર પ્રથમ દર્શન આપનારી, અને હાલ કેટલાક અસમર્થ અનુકરણ કરનારાઓએ ઉપાડી લીધેલી છન્દ વિનાની કાવ્યરચનાને આ ધોરણે ક્યાં સ્થાન આપીશું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે જ

વખતે મહે. એક ફાળાના ચર્ચાપત્રમાં આપ્યો હતો. ત્યારે તાત્પર્ય જ. અહિં દેડામાં કઢીસ. એ જન્દવિનાની રચનામાં સ્વરૂપનિયામક ધોરણ કથું પણ નજરે પડતું નથી. ગદ્યનાં વાક્યોના લાંબા દેડા 'કકડા' પાડીને ગોઠવણમાં કાંઈ પણ રસતત્ત્વ જળવાતું નથી. અમુક ભાવના ફેરફાર સાથે પંક્તિ બદલાયછે એમ દાવો કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ દાખલાદલીલ સાથે મહે. બતાવ્યું હતું કે વસ્તુસ્થિતિ તેમ નહોતી; દટલીક પંક્તિઓમાં તો હેવા વાક્યભંગ થતા હતા કે હેમાં ભાવના બદલાવાનો પ્રસંગ જ નહોતો આવતો. એક જ ઉદાહરણ લખ્યું:—

“ એક ડંભરાના છોડ પાછળ
બેઠો બેઠો હું
છૂપાં આંસુ ઢાળતો હતો ”.

અહિં ‘ પાછળ ’ એ શબ્દ આગળ પંક્તિ એટલી પડેછે ત્હેમાં ‘ વાક્યસંદર્ભ બંધ ’ તૂટેછે, ‘ હ ’ આગળ પંક્તિ એટલીને વિચારસંદર્ભ તૂટેછે, અને ભાંધતો ફેરફાર તો કહિં જડતો પણ નથી. “ પ્રત્યેક ચરણ હૃદયના મોજાની એક, અથવા ચચળ કે નિર્જીવ હોય તો વધારે, પૂર્ણ રિયેતિ (pliability) નું આદર્શ છે. ”—આ એ રચનારના “ શબ્દોમાં ઉપરનો દાવો દર્શાવાયોછે.

આ ઉપરાંત આ નવીન જન્દવીને રચના માટે બીજો દાવો કરવામાં આવેછે; તે એ કે “ ત્હેમાં વિધવિધ ભાવોમિથેના દીડાળાને તાલ આપતું કંઈક તત્ત્વ તો છે જ; ” આ શબ્દો ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ‘ વસંતોત્સવ ’ પ્રગટ કર્યું તે વખતે પ્રસ્તાવનામાં મૂકેલાંછે. પાછળથી (‘ ઇન્ડુકુમાર ’ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં) આ “ કંઈક તત્ત્વ ” ને રા. ન્દાનાલાલે ‘ દોલન ’ નામ આપ્યું; દોલન,—અર્થાત્ rhythm. પરંતુ ગુજરાતી પદ્યમાં દોલન સંધાય તે માત્ર લઘુગુરુ શ્રુતિની અમુક યોજના વડે જ, ને તે તો જન્દમાં જ સંધાય. ‘ વસન્તોત્સવ ’ ની રચનામાં દોલન છૂટક છૂટક રચનામાં કવચિત્ દેખા દેછે ને ત્હેની પછી તરત જ દોલન-હીન ગદ્ય આવીને ક્ષતિ થાયછે; ઉદાહરણ:—

(૧) “ કનક આસન કરી
સૂર્ય વિરાજતો હતો ”

(૨) “ એક સમય આકાશમાં
મેઘ ઝોલાં ખાતો હતો ”.

અહિં પ્રથમ ઉદાહરણમાં ‘ કનક આસન કરી ’ એ શબ્દોમાં “ દોલન ” એમ શ્રવણનો લય પ્રગટ થાયછે નથી થતો. એટલામાં ‘ સૂર્ય વિરાજતો હતો ’ એ લયહીન, દોલનહીન, વ્યવસ્થા આવી ભંગ થાયછે. બીજા ઉદાહરણમાં ‘ એક સમય આકાશમાં ’ અહિં હુદાનો લય પ્રગટ થઈ ન થઈ, પછીની પંક્તિની દોલનહીનતાથી ધોવાઈ જાયછે.

“જ્યા અને જ્યન્ત” માં રા. ન્હાનાલાલની આ પ્રકારની રચનાએ રૂપાન્તર પારણું થયું છે; હેમાં એક અમમ્ભાસી સૌન્દર્યતત્ત્વ આપ્યું છે; તે તપાસિયે :

(૧) “આત્માને માણવાની છે અનન્તતા,
 દેહને માણવાની છે અવધા.
 આત્મા અમંર છે, જ્યાયા !
 માટે જ પછી :
 દેહ નધર છે, જ્યાયા !
 માટે જ પડેલો
 મૃત્યુ પછી ક્યાંથી માણીશું દેહને !

(૨) “ધીરી, જ્યા ! ધીરી;
 ઉતાવળી થયે બીડી નરો.
 ક્યાંથી જાલજે એમને, જ્યા !
 એ તો રડવાળા રાજદસ.”

(૩) “તારો, તારો, કાષ ઉગારો,
 હરિજન કે ઉદારો.
 બળુકું, સગકું સદાની
 દેહ અને દેહીની મહાજાળમાં.
 મુખડે મુખન દીધાં નહાં નહાં,
 ત્યાં ત્યાં ઊડે છે અંગારાઓ,
 ઉરથી ઉર ચાપ્યાં,
 એ ઉરમાં પ્રવશ્યા છે દાવાનળ.”

અહિં શું નજરે પડે છે ! પ્રથમના ઉદાહરણમાં વિચારની પરસ્પર તુલનાને અતુરપ રાજ્યયોગના, *passionless* અર્થાત્ વિરોધમનિવાન, છતાંદિને બને *impassioned prose* ભાવમય ગદ્ય પ્રગટ થયું છે. એ ચુલ્લ છે. પણ જન્દને દાવો આ રચના કરી નહિ’ સી.

બીજા ઉદાહરણમાં ‘ધીરી, જ્યા ! ધીરી’ એ સન્દેહપટનામાં અર્થાનુકૂળ ઉચ્ચારજી-ક્યાંથી કાલમાન—જન્દને નેષ્ટિતું કાલમાન નહિ’, પણ વિચાર, અર્થ, માગી લેતેડેકું કાલમાન, ભાવયુક્ત ગદ્ય સાધે છે. જાણ, તેથી વધારે કમ નથી. આ ગદ્યના નમૂના ઉપરથી બાંધિ-મદ્દત “રંગની” માંના એક સુન્દર *impassioned prose* (ભાવમય ગદ્ય)નો નમૂનો યાદ આવે છે :—

“અકરમાત્ સેષિયાને, પ્રભાત ત્રીચિવિશેષઅપણા કાલકલનાદિની નદી વિરતના દેખિ-લામ્—નેન તથા ઉપાર ઉડ્ડિયત વર્ણે પૂર્વદિશ અમ્ભસિન દહને છે—દેખિ નેષ્ટિ નેન-

પ્રનાહ મધ્યે, સૈકતમૂલે, રંગની ! રંગની જલે નામિતે છે. ધીરે, ધીરે, ધીરે ! અન્ધ અમ્ય
ય કુન્નિતમ્, વિકલા અથમ્ય સ્થિરા; સેષ પ્રભાતશાંતિશીતલા ભાગીરથીર ન્યાય ગંભીરા,
ધીરા, સેષ ભાગીરથીર ન્યાય અંતરે દુર્જય. વેગશાલિની ! ધીરે, ધીરે, ધીરે—જલે નામિતે
છે. દેખિલામ્, કિ સુંદર ! રંગની કિ સુંદરી ! યદ્ય દધતે નવમંજરીર મુગધેર ન્યાય, દૂર-
શ્રુત સંગીતેર શેષભાગેર ન્યાય, રંગની જલે ધીરે-ધીરે-ધીરે, નામિતે છે ! ધીરે, રંગની !
ધીરે ! આમિ દેખિ તોભાય. તખન અનાદર કરિયા દેખિ નાઈ, અંખન અંકવાર લાલ કરિયા
દેખિયા લાઈ ! ધીરે, રંગની, ધીરે !

“ આમાર મૂર્છા હઈલિ.....આમિ દેખિલામ્—કેવલ સેષ મૃદુનાદિની ગંગા, આર
સેષ મૃદુગામિની રંગની, ધીરે, ધીરે, ધીરે જલે નામિતે છે. ચમ્પુ મુદિલામ્ તષુ દેખિલામ્
સેષ ગંગા, આર સેષ રંગની. આવાર ચાહિલામ્, આવાર દેખિલામ્, સેષ ગંગા, આર
સેષ રંગની ! દિગંતરે ચાહિલામ્—આવાર સેષ રંગની, ધીરે, ધીરે, ધીરે ધીરે જલે
નામિતે છે. બર્ધ્યે ચાહિલામ્, બર્ધ્યે એ આકાશવિહારિણી ગંગા ધીરે, ધીરે, ધીરે વહિતે
છે; આર આકાશવિહારિણી રંગની ધીરે, ધીરે, ધીરે નામિતે છે. ”

આ મૂળ ગંગાળીમાં રાગમય ગદ્યની અનુપમ ખૂબી આવી છે. ‘છતાં-એ મલ છે,
પદ્ય નથી, છન્દ નથી.’

ત્રીજા ઉદાહરણમાં ભાવ, કવિત્વનું જે ખરું મૂલ છે તે ભાવ, સ્વખજે કરીને મલના
ગોખાનું સહન ન કરી સક્યાથી પદ્ય, છન્દ, જેવી ઘટનાની સમીપ આવી જાય છે; ‘તારે,
તારે, કાંઈ ઉગારે, હરિજન દો ઉદારે’ એ બે પંક્તિયો મળીને તો ભાવણી કે ચોપાયા
કે હેવી રચનાનું બિખમ જ રજૂ કરે છે—તે બોલી જોવાથી જણ્યારો. પછીની બે પંક્તિયો
દોહનમાં રખજન આણે છે.

‘મુખડે મુખન દીધાં જ્યાં જ્યાં
ત્યાં ત્યાં જાડે છે અંગારાં’

એમ છેલ્લો ‘ઓ’ ટાળી નાંખતાં પાછી પ્રથમની બે પંક્તિ જેવી ઘટના ખડી
થાય છે. તે જ રીતે—

‘ઉરથી ઉર ચાંપ્યાં એ ઉરમાં પ્રગટ્યા-છે દાવાનળ’ અદિ પદ્ય હેવી જ ઘટના
પ્રગટ થાય છે; અને હેમાં ‘ચાંપ્યાં’, અહીં કણુભર ચોખ્ખાથી પદ્ય ક્ષતિ આવે એમ નથી.

એક નવો દાંવો રા. ન્હાનાલાલની છન્દ વિન્યાની રચના માટે કરવામાં આવે છે—તે
એ કે એ તો અંગ્રેજીમાં blank verse કહેવાય છે તેના જેવી આ ઘટના છે. આ દાંવો
કરનારા બે વાતો મુખ્ય બૂલી જાય છે :

(૧) અંગ્રેજી પદ્યરચનાનો આધાર accent ના તત્ત્વ ઉપર છે; ગુજરાતીમાં
accent એ વસ્તુ છે જ નહિ (પદ્યરચના માટે તો નથી જ).

અને ગુજરાતી પદ્યરચનાનો પાયો લઘુ ગુરુ શ્રુતિયોની વ્યવસ્થા અને માત્રા-વ્યવસ્થા ઉપર છે.

(૨) અંગ્રેજ blank verse તે verso છે; પદ્ય હેમાંથી જનું નથી; હેમાં જન્દનું તત્વ, metrical યોજના, માપ, આવશ્યક છે. આ ન્હાનાલાલની યોજના તે verso પણ નથી; હા—blank છે.

તો આજની ચર્ચાથી એટલું હું દર્શાવી શક્યો હઈશ, કે કવિત્વ તે સૌન્દર્યસિદ્ધિ માટે જન્દરચનારૂપી શરીરધટના આપોઆપ માગી લે છે, તેમ જ ધડી લે છે, તો ન્હારો પ્રયત્ન સંજ્ઞા હું ગણીશ. જન્દ અને રંગ એ વચ્ચેના ભેદ વિશે હું આરમ્ભમાં ધ્યાન કરી જ ગયો છું. તે વિશે જરાક વિશેષ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. જન્દ એ શબ્દમાં સંસ્કૃત વૃત્તો, અક્ષરમેળ જન્દો, ગંરખી, દેશી, સર્વેનો મંગલ કરવો શક્ય છે એમ હું કહી ચૂક્યો છું—તેનો એ કારણ છે : (૧) ગરખી, દેશી, ઇલાદિમાં કાલમાન, લઘુગુરુ સ્થિતિથી થતી માત્રાગણનાનું માન, અંતર્ગત છે જ; અને (૨) આપણું કાવ્યો કેવળ ઉચ્ચારણ્યોગ્ય જ નથી, પણ ગાનનો અંશ ભેગીતે જ ખરું સૌન્દર્ય દર્શાવવાને મુમર્ધ થાય છે. આ ઉત્તરેકત્ત સ્વરૂપથી સચ્ચેલી ગેયતા એ પ્રકારની છે : (૧) શુદ્ધ ગેયતા, અને (૨) ગુજન-ક્ષમતા, ગુન્ન્યતા. ગરખી, દેશીઓ, ઇલાદિ પ્રથમ વર્ગમાં જ આવશે. સંસ્કૃતવૃત્તોમાં અક્ષર-મેળ વૃત્તો બહુધા ગુન્ન્ય અને કવચિત્ ગેય હોય છે, અને માત્રામેળ જન્દ વધારે રહેલાઈથી ગેય બની સોફે. ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટતા થશે :—

ગરખી : આવા કુલડાં મંદૂરાં કે આપણુ રંગે રમિયે,
દિન એક આનન્દે રે સાથે રહી નિર્મિયે;
મ્હને મુખડું લઢમારું રે સજાણું લાગે જ્ઠાણું,
હેમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતી કાણું.

દેશી : ભૂલ્યો મન ભમરા તું કંઠાં ભમ્યો ભમ્યો દિવસ ને રાત,
માયાનો બાંધિત પ્રાણિયો, સમગ્યો નહિં શુદ્ધ પાત.

પદ : તરણાં એઠે કુંગર રે, કુંગર કોઇ દેખે નહિં;
અન્નપૂથ માંહે રે સમરથ ગાને સહીં;
અન્નપૂથમાં સિંહ ગરજતો, કરતૂરીમ્મ રાગન,
તલને વિશે જ્યે તેલ રસું છે, કાજમાં દુતાશન,
દધિ એઠે ધૃત જ રે, વસ્તુ એમ છૂપી રહી.

માત્રામેળ જન્દ : મન્દ મન્દ સમીર ન્દે તરુનમાં બહુ ન્હાલતો,
ગિરિગન્ધરે અયશર્વ મીઠા રાગ મધુ આલાપતો;

બોમ તરુ તટવિષ્ણુ સમજું નાયતું પ્રતિબિમ્બમાં,
જોયા મુલો ગિરિવર રહ્યા બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં.

જહન જનનુહર વિશે ચમકો રહ્યો મણુ અમુખ્ય તારાનો,
ગંભીર ભાવ ભરિયાં તુજ કીર્તિ તણાં દરે સ્તવનગારો.

અધરમેળ વ્રત : સરવર વિશે દંકાયેલી સરોજતણા દબે,
નિજ સહચરી છેડી માની સમુત્સુક તું રહે;
વિરહ ન સહે એણી પેરે પ્રિયાપ્રણયે કરી,
મજ વિધુરને કાન્તાની કાં ન ભાળ તું દેજરી.

ભરેલો સંકાયે ગુપ્ત ગિરિ મધ્યે જળજરો,
કહેલું તે કારે, દુખકર દયાલો અતિ બહો,
અને તો એ અંતે ચોરી નીકળનારો કહો ખરો,
લલો ગંગા સિન્ધુ અતિ અતિથો ધૂળી ધુધવતો.

(પ્રેમાળપી પ્રેમતા શુન્ધતા આ ઉદાહરણોમાં દર્શાવ્યાં.)

આટલાં ઉદાહરણથી સમજણ પડી હશે એમ આશા છે. આ ગેય અને શુન્ધ એ વિભાગમાં ગેય શબ્દનો અર્થ બંનેમાં રહેલી ગેયતાથી જુદો છે એ વાત જાણવાની નથી. બંનેમાં સમાન રહેલી ગેયતા તે માત્ર મધુર સ્વરૂપના એટલા જ અર્થમાં છે; જુદા વિભાગમાં મોકલી ગેયતા તે શુદ્ધ ગેયતા, સંગીતકલાના સંસ્કાર વિસ્તારથી પમાડી સકાય દેવી ગેયતા, આ વિભાગ અર્થ નથી. શુન્ધ વ્રતને ગેય બનાવવા જતાં, એક પક્ષે, તે વ્રતનું વ્રતસ્વરૂપ તૂટી જવાનું પરિણામ થાયછે, અને બીજા પક્ષે, શુન્ધ વ્રતમાં શુન્ધમાત્ર વડે રાગ પ્રગટ કરવાના પ્રયાસથી રાગનો પૂર્ણ સ્વરૂપવિકાસ સધાતો નથી. ઉદાહરણ આપતું પડશે.

દોષી શુમાવી સુરસુ-દરીને પ્રમાદે,
ધેલો બન્નો પછી પુરવ તો વિપાદે;
સોષી વળ્યો વનરને ભરો ઉર્વશીને,
દોષી પછી સુરસરે રમતી હશીને.

આ વસન્તતિલકા વ્રત શુન્ધ છે. હેને જૈરીમાં ગાતાં રાગવિકાસ સમર્પવા જવાથી વ્રતનો બન્ધ તૂટે; અને કેવળ શુન્ધ વાપરવાથી જૈરીનું સ્વરૂપ પડું વિકસતું નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. શુન્ધવ્રતમાં ગેયતાને સંધ્યમનું બંધન નહે; પછી તે શુન્ધતાને તાળીને બળાત્કાર વાપરિયે, અમુક સીમાથી આગળ જાય, તો એ વ્રતની extension, મોઝાય-વિકાસશક્તિ, ખમી સંકે નહિ. તેટલું એગ્ઝાન્સિયોન (extension) થવાને લીધે, રખ્યરતી જૈરીની જેઠે એ વ્રતસ્વરૂપ તૂટી જવાનું.

(પ્રયોગથી પ્રદર્શન કર્યું.)

આથી વિપરીત પ્રકાર ગેય જન્મો છે. હેમાં જન્મું સ્વરૂપ સચવાઈને તે સાથે ગેયતા સંધાયછે, રાગના સ્વરૂપનો વિકાસ પણ થઈ સકેછે. ગેયતાનું તત્ત્વ પ્રખળ જોમાં છે. હેવો ગીતિ જન્મ લ્યો. (હેતું નામ—ગીતિ—તે જ પરમ ગેયતા સૂચવેછે). હેમાં જન્મો બાધો જ હેવો છે કે અમુક શ્રુતિયો પ્શુતત્વ પણ ખમી સકશે—એ કરતાં વધારે માત્રાના લંબાણમાં તે માર્છી સકાશે; અને સંગીતમાં રાગસ્વરૂપ વિકાસાવવા માટે વખતોવખત પ્શુત—અનેક માત્રાના પ્શુત—નો ઉપયોગ કરવો પડેછે. (ગીતિના સ્વરૂપમાં જ, પછદલિયે પણ, ઉપદત્તની શ્રુતિમાં તો ચાતુર્માત્રિક પ્શુત આવશ્યક છે). ઉદાહરણ આપવું પડશે:—

સ્તવન માન વર્ણી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉવાકાળે,
સન્ધ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપહાર ગૂંચર ગાનનો ઢાળે.

(પ્રયોગ વડે આ દર્શાવ્યું.)

આ તો પરમગેય ગીતિની વાત થઈ. પણ હરિગીત જોવા સંયમિત બાંધાના ગેય જન્મમાં પણ રાગવિકાસ સંભવેછે તે જોઈએ:

શાન્ત આ રાગની મહિં મધુરો કહિં રવ આ કુહ
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં ! શું હું સ્વપ્નમાં મુખ આ લહું ?

* * * *

હા ! વિરમો પણ ગયો ટહુકો ! હૃદય કલચાવે બહુઃ
કરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય મીઠી ! કુહ ! કુહ !

આ જન્મને, ભૈરવીમાં, સોરઠમાં, અનેક રાગમાં રમાડી સકાશે, છતાં જન્મના સ્વરૂપમાં બેગ નહિં ચાપ, તેમ રાગવિકાસને બન્ધન નહિં નડે.

(પ્રયોગથી દર્શાવ્યું.)

આ મંત્રે પ્રકારની વચ્ચે રહેતાં કેટલાંક યુન્ય વૃત્તો છે, જોમાં ગેયતા પેલા વગંત-તિલકા વૃત્ત કરતાં વધારે બંધે પૂરી સકાયછે ને તે સાથે વૃત્તસ્વરૂપ પણ અક્ષત રાખી સકાયછે; જોવાં કે શિખરિણી, મામિની, હરિણી, ઇત્યાદિ. એક જ ઉદાહરણ આપું:—

જોડી જે સ્વચ્છન્દા હૃદયગિરિથી કાન્ધસરિતા,
કદી ચાલી મન્દા, કદી કદી કુદી તેહ ત્વરિતા;

અને શુદ્ધારણ્યે પૂર્ણ જ સદસા સંર વિરમી,
કોંધા પત્નો કોઈ તદપિ લહરી પાછી ન રમી.

(પ્રયોગદારી બતાવ્યો).

આ પ્રયોગદારા જ સમગ્રાય. તે સમગ્રાંશું હશે એમ આશા છે. હરિણી, માલિની, વગેરેનું તે પ્રમાણે જોઈ લેવું.

હવે સમય નથી. તેથી એક ઇચ્છારૂઢી જ પતવીને છન્દની એક ગૌણ, અને પ્રા-સંગિક, વિશિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કરુંછું; તે યમક (rhyme). પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યપદ્ધતિમાં આ rhyme (અન્સયમક)નો સ્વીકાર, બહુ પ્રચારથી આવશ્યક. અંશ રૂપે, થયેલો નથી. વજ્રભાષાની કવિતા સંપત્તિમાં હેનો બહુ પ્રચાર પ્રગટ થયો; અને તે દ્વારા આપણી ગુજરાતી કાવ્યશૈલીમાં હેનો પ્રવેશ થયો. યમક છન્દરચનાનું આવશ્યક અંગ નથી; પણ એ પ્રકારથી અમુક રીત્યતી ચરતા સધાયછે, તે પણ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આ અંશની અતિભક્તિ પણ અનિષ્ઠ છે. તોપણ, એટલું તો ખરું છે કે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં એ યમક ના સાધ્યાર્થી કણને રિપમતા નથી લાગતી, પણ માત્રામેળ ગુજરાતી છન્દોમાં યમક વિનાની રચના કાનને કાંઈક ઉદ્દેગકર બનેછે; અને તેથી વિશેષ ગરબી, ફેરી, વગેરે રચનામાં તો યમક ના આવે તો વધારે ઉદ્દેગ ચાયછે. આ વાતમાં અપવાદરૂપ એક જ કાવ્ય સ્મરણમાં આવેછે. એ એક ભૂતી લૌકિક ગરબી છે; હેમાં ગરબીના સંગીતનું સૌન્દર્ય જ હેતું છે કે યમક નથી એ વાત જ બૂલી જવાયછે, એ વાત ધ્યાનમાં જ નથી ચડતી. અસૌકિક સુંદર લક્ષનાના વદન તરફ યત્નમુખ્ય થઈને જોઈ રહેનારને એ સૌન્દર્યની દીપ્તિ હેવી વ્યાપક લાગે કે એ લલનાની વસ્ત્રયોજનામાં, કેસરચનાની સ્થિતિમાં, અસ્તબ્યસ્તતા હોય તોપણ તે તરફ લક્ષ પણ ના જાય;—હેવો આ પ્રકાર છે. એ ગરબી સાંભળીને તકમે પણ મ્હારા આ વિચારોને મળતા આવશે, એ ગરબી આ છે;—

આસો માસો ફરદ પુન્યમની રાસ જો,
ચાંદલિયો જાગ્યો રે સખિ ! મ્હારા ચોકમાં;
ચાંદલિયા ! તું ચાલ્યોય માં જિતાવજો;
વ્હાણું વાપાને રહીછે થોડી વાર જો.

(પ્રથમથી દર્શાવ્યું)

આ યમક જેવા ગૌણ અંગની વાત આટલી બસ છે. મુખ્ય અંગ તો છન્દ તે જ છે. કાવ્યોલ્લનું Poetry is Musical Thought એ લક્ષણ લઈને છન્દની સિદ્ધિ અર્થાપત્તિ જેવા પ્રકારે જ સિદ્ધ કરી. એ લક્ષણને બીજા રૂપમાં મૂકીને કહીશું કે—કવિના સનાતન યૌવનથી પ્રેરિત આત્મામાં નવવસન્તરૂપે કવિત્વ પ્રગટેછે; અને નવવસન્ત મધુરા મીઠા સુરને જન્મ આપેછે, ભાવરૂપ નવકુસુમો વિદ્યારથી અનિલમાં સૌરભગવાર પૂરેછે, અને એ નવવસન્તના પ્રભાવે નવનવનમાં નવરસીલી કાન્તિ દીપેછે, ત્યારે કાવ્યારથી

સદ્ગતિથી આલતી આવી છે. નવા સ્થાપન થએલા બૌદ્ધધર્મ ઉપર જ્યારે તાત્વિક ચર્ચાના હુમલાઓ શરૂ થયા ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મીઓને પણ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન નિર્માણ કરવું પડ્યું. આ કામ પણ સ્વાભાવિક રીતે બૌદ્ધ યજ્ઞ ગયેલા આહારોના હાયમાં આવ્યું, અને તેથી તેમના અનેક પૂર્વ સંસ્કારો અને રૂઢ કલ્પનાઓ બૌદ્ધધર્મમાં દાખલ થઇ ગયાં. એ રીતે નવા જમાનાને અનુકૂળ અને જનસમાજને ચિંતાકર્ષક થાય એવો મુંદરેલો બૌદ્ધ ધર્મ અથવા નવો પંથ નિર્માણ થયો. એને ‘મહાયાન’ અથવા ‘મોટું વહાણ’ કહેવા લાગ્યા કેમકે તેની અંદર ઘણા લોકોનો સમાવેશ થઈ શકતો હતો. તે ઉપરથી જૂના બૌદ્ધ ધર્મને ‘હીનયાન’ અથવા ‘નહાનું વહાણ’ એ નામ અપાયું.

આવીન દાળથી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોએ લોકોમાં પ્રચલિત રહેલી પૌરાણિક કથાવાર્તાઓનો અને લોક પરલોક વિષેની કલ્પનાઓનો ઉપયોગ કરી પોતાનું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પોતાને સંબંધિત જીવનરહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બૌદ્ધ ઉપદેશિકાએ પણ આ દેશના અને શક, ઍકિરૂપન, મૌગોલિયન વગેરે લોકોની પૌરાણિક કથાઓનો મહાયાનમાં ઉપયોગ કર્યો. તેથી મહાયાન પંથમાં મહાવિષ્ણુ, મહાયોગી, પદ્મપાણિ, અવલોકિતેશ્વર, મંજુશ્રી, તારા, વજ્રપાણિક વગેરે દેવદેવતાઓ પ્રકાશવા લાગ્યાં. ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ, પિશાચ, વક્ષ, કિબર, ગરૂડ, વગેરે મહાયાનના દરબારમાં પોતપોતાને રચાને આવી બેઠાં. મૂળ બૌદ્ધધર્મમાં કર્મકાંડની ઉપેક્ષા હતી. ઈશ્વર છે કે નહિ એ બાબતમાં પણ શુદ્ધ ભગવાન ઉદાસીન હતા. જેમ સામાન્ય માણસો મુખદુઃખ માને છે, અને પુણ્યપ્રાપ્તિ જ તેમને જોઈવડું પડે છે એજ રીતે દેવદેવતાઓની છે એમ શુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે. કર્મનો સિદ્ધાંત સર્વવ્યાપી છે, ધર્મ એજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, સદાચારપાલન અને અહંકારનો નાશ એજ ધર્મનો માર્ગ અને નિર્વાણનું સાધન છે એટલે જ ગૌતમશુદ્ધનો ધર્મ હતો. એની જગ્યાએ હવે ભક્તિ અને ઉપાસનાની કલ્પના દડ થઇ. ધર્મસંસ્થાપક શુદ્ધ પોતે, તેમનો ઉપદેશ અથવા ધર્મ અને તેમણે રચાયેલો સંઘ આ રત્નત્રયીની ત્રણ દેવતાઓ બની ગઇ. શુદ્ધના પૂર્વાવતારની વાતો બોધધર્મ (આવા પૂર્વાવતારને બોધિસત્ત્વ કહે છે.) હવે એમ માનવામાં આવ્યું કે બોધિસત્ત્વ સ્વર્ગમાં રહે છે અને દુનિયાના લોકોની દુર્દશા નોંધી દયાભાવથી પોતાનું નિર્વાણસ્થાન છોડીને પણ દુનિયામાં અવતાર લે છે અને લોકોને ધર્મોપદેશ કરે છે. તેથી તેમની જ પૂજા કરવી જોઈએ, અને તેમના દુષ્પ્રાપસાદથી નિર્વાણ મળે એવી માન્યતા દડ થઇ.

ગૌતમશુદ્ધના સમયમાં જેણે તૃણાને નાશ કર્યો હોય તેને અર્હત કહેતા. અર્હત એજ સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ એમ માનવામાં આવતું. મહાયાન પંથમાં પરાપકારી બોધિસત્ત્વ અર્હત કરતાં શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ બોડા. નિર્વાણ એટલે તૃણાને અને કર્મજ્ઞનો નાશ એમ શુદ્ધ ભગવાન કહેતા હતા, પણ એટલા નીરસ ધ્યેયથી એ ધર્મને આકર્ષક બનાવી શકાય તેમ ન હતું. તેથી નિર્વાણ એટલે સ્વર્ગલોકનું અવર્ણનીય, કલ્પનાતીત મુખ એવો અર્થ યજ્ઞ ગયો.

આ બધા ફેરફારને પરિણામે પોતાના પુરુષાર્થથી એટલે ચિંતશુદ્ધિથી મૂળની મોક્ષની કલ્પના પાછળ પડી ગઇ અને શુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ અથવા બૌદ્ધધર્મમાં દાખલ થયેલા દેવદેવ-

તાઓની પૂજા અર્ચા કરી, છુદ્ધ ભગવાનના શરીરના અવશેષ ઉપર બાંધેલા સ્તૂપોની માનતા માનવી અને તે જ આપણું કંઈપણ કરશે એમ ગ્રંથા રાખતી એવી પ્રથા હાજર થઈ. આ બધાને લીધે મહાયાન પંથ રાષ્ટ્રીય બન્યો અથવા તે આંતરરાષ્ટ્રીય બન્યો કંઈએ તો આવે. પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો તંત્રમાર્ગ પણ મહાયાનમાં ભર્યો અને તેથી બૌદ્ધધર્મમાં શક્તિની ઉપાસના શરૂ થઈ. આમ થવાથી બૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર અત્યંત ઝડપથી થયો પણ તે સાથે તેમાં સંઘનાં બીજાં પણ રોપાયાં, અને ત્યારે આ બીજાની દેશમાં બહુ જલ્દિ થઈ ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપરની લોકોની ગ્રંથા ઉડી ગઈ અને ધીમે ધીમે તે ધર્મ હિન્દુસ્તાનમાંથી છુટ થયો. આજે મહાયાન સંપ્રદાય તિબ્બત, નેપાલ, ચીન, તિબ્બત, ફારીઆ વગેરે દેશમાં છે, અને અસલી હીનયાન સિલોન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, વગેરે દેશોમાં પ્રચલિત છે. મહાયાનના ધર્મપ્રધો મુખ્યત્વે સંસ્કૃતમાં છે, હીનયાનના પાક્ષી ભાષામાં છે. હીનયાનમાં લાગતે મહત્ત્વ આપેલું હોવાથી તેની સરખામણી વૈશાળી શિવની ઉપાસના સાથે કરી શકાય. મહાયાન પ્રવૃત્તિને વધારે ઉત્તરના આપતો હોવાથી તેની સરખામણી વિષ્ણુભક્તિ સાથે થઈ શકે છે.

સારસ્વત

અમાસની રાતે, પડવાની સહવારે.

આમો વદ અમાસની અંધારી રાત હતી. એ અનુપમ જુઓની વચ્ચે એક રમણીય દિવ્યકા બાંધવામાં આવ્યો હતો. નીલ રંગના રેશમી તેનાં દોરડાં હતાં. દોરડાં ઉપર ન્દાન-કા ચળકતા દીવા ટિંગાયા હતા. ૧૯૭૭ ની સાલ, એક દેવીના આશરમાં એ દિવ્યકા ઉપર મુલતી હતી. તેણે નીસાંજર પ્લેડું હતું. તેના વાગ છુટા હતા અને માથા ઉપર મોતેરી ફાદણ બાંધી હતી. દીવાના તેજમાં એ મુંઢરી મનોહર લાગતી હતી.

આજે એ એના છેલા યુગ ખાતી હતી તેની પાછળ અખંધ યાદેની સાથેનો ગંભીર પડખો હતો. તેની આગળ અગ્નિજ્વલ સ્થાપતી સાતો લાઈનમૈધ ઉભી હતી. અમર ૧૯૭૪ ની સાથે લીધું હતું. તે હમલે મુખે મેસતા વરસની સ્વવારની વાટ બેળતી હતી.

૧૯૭૭ ની સાથે ૩૫૬ દિવસ લુધા લુધા વેચ લાંબે, દિવ્યકા બાંધા હતા. આજે તેનો છેલ્લો દિવસ હતો, એટલે વિરોધ મ્હેનતથી તેણે પોતાના આશરને 'દિવાળી'ના રૂપમાં સ્વચ્છાઈ હતો. ફેટલા ઉલ્લાહ મેર, ફેટલા ઉમંગથી, ફેટલી આશાથી ભરપૂર એ સાલ

આવી હતી ! અને આજે જવાને દિવસે તેના મનની સ્થિતિ કેવી વિચિત્ર હતી ! તેનું મન સુખી ને દુઃખી બંને હતું. તેને આનંદ અને શોક બે ચતાં હતાં તે કેટલાંક ધારેલાં હાથોમાં સૂચન થઈ હતી. તેમજ કેટલાંકમાં નિષ્ક્રમ થઈ હતી. ૩૬૦ દિવસના કામ પછી આજે એ તદ્દન થાકી ગઈ હતી. આ જીનિયાને પેલી દુનિયા વચ્ચે ઝોલાં ખાતી હતી.

* * * * *

૧૬૭૭ ની સાલ પૂરી થઈ. ધાળી રજની ટળી ગઈ. નવા વર્ષની નવી ઉપા મીઠું હસતી આવીને ઉભી રહી. તેણે નૂતન વર્ષના હર્ષમાં પોતાને આંગણે રંગબેરંગી સુગંધી કુલ્હડાં વેચ્યાં.

ગઈ શલે રાત્રે જે હિંચકા દિવાળી માટે બાંધ્યા હતા તે હિંચકા આજ જોવામાં નહોતા આવતો. એની જગાએ ગુલાબી રંગનાં દોરડાંનાં હિંચકા બાંધ્યા હતા. તેના પર દીવા નહોતા હતાં એની શાભા કંઈક ઓરજ હતી. ૧૬૭૮ ની સાલ મંદમંદ હસતી એના ઉપર ઉભી હતી. તેણે આગળ ગુલાબી રંગનો પુલ ભર્યો હતો. તેનું મુખકું એક બાજુના કરતાં મોટાં કરતાં એ વધારે નિર્દોષ વર્તું. હજી તે જગતની મલિનતાથી રંગાર્પિત નહોતી. સ્વર્ગમાંથી એ સીધે આવી હતી. દિવાળીની કેવી પેઠે એના મનમાં વિરુદ્ધ પ્રકારની લાગ-લૂચો એક જ વખતે નહોતે ઉત્પન્ન થતી. એનું હૃદય આનંદથી, હર્ષથી, આશાથી, શુભે, આશોથી અને ઉમંગથી ભરપૂર હતું.

તેણે પોતાના બંને હાથ ઉપા કરેલા હતા અને જે તેને નવીન વરસના પ્રજ્ઞામ કરતું તેને એ ખરા મનથી ગુલાબીવાદ આપતી હતી. હજારો લોકો તેના આ મંગલ આશીર્વાદ લેવા તથા તેનાં દર્શન કરવા આવતા હતા. તે પોતાની સાથે, બધી સાલોના નિયમ પ્રમાણે ૩૬૦ જુદા જુદા સાણુની ઉપર તે દિવસે બનવાના બનાવો ાયતરેલા હતા. ઢોરને પાન આ સાણુઓ પહેલેથી દેખાડવામાં આવતા નહિ. વિધવાઓએ ચિત્ત્રા હતા અને તેણે જ માન જોયા હતા.

અહો આપણે કેટલાક દિવસથી બેસતા વરસની વાદ જોતાં હતાં ! આખરે આજે એ આવ્યું.

“મુકુલ.”

વેદકાલીન તત્ત્વદર્શનની રૂપરેખા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮૮ થી.)

શ્રોતસમયના મુખ્ય અધિભૂત ચિંતકો:—

શ્રોતપ્રધેાતું અવલોકન કરતાં સમગ્રમ છે કે પ્રથમ ચિંતન તત્ત્વવિધાના સંમંધમાં અધિભૂત દષ્ટિબિંદુથી થતું હતું. જગતના આદિધરણનાં અનંત નામે આપવામાં આવનાં. પ્રસંગે તેને અસત્ કહેવામાં આવતું, પરંતુ તે અભાવના અર્થમાં નહિ, પણ જેનાં બીતરમાં સમાયેલાં ભાવિ પ્રાણીપદાર્થોનાં નામરૂપ વ્યક્ત નથી થયાં એવા દ્રવ્યને તેઓ અસત્ કહેતા. તેમને તે મર્મ સમગ્રમ તેટલા સાદું પ્રસંગે તેને તેઓ સત્ કહેતા; અને તે નામ વધારે પાછળથી પસંદગીમાં પડ્યું હોય છે. અવ્યક્ત નામરૂપવાળા દ્રવ્યને ક્ષત્ત કહેતા અને વ્યક્ત થવાના ક્રમમાં પડેલા દ્રવ્યને સત્ય કહેતા. આ આદિકારણ સ્વદંબુ અને અવિનાશિ છે એ જાણાવવા તેને અક્ષર પણ કહેતા. આ જગદધાતુ-અસત્, સત્, ક્ષત, સત્ય, અક્ષર, દેસાદિ ધણાં નામથી ઓળખાતું, અને તે મોલમાં મોટું મધ્યમા વિશ્વને પ્રકટ કરવાના સામર્થ્યવાળું જ્ઞાન-શબ્દથી હેરડે રૂઢ થયું. જ્ઞાતતત્ત્વ એ ભાવથી ઓળખાતું:—(૧) વિશ્વથી પર અથવા વિશ્વોત્તીર્ણ જેતેપરબ્રહ્મ નામ અપાયું. અને (૨) વિશ્વનું અંતર્ગત અથવા વિશ્વમય જેને અપરબ્રહ્મનામ અપાયું.

અધિભૂત ચિંતકો જ્ઞાતતા પરત્વે ઉપર જેટલો ભાર મૂકતા તેના કરતાં જ્ઞાતતા અપરત્વ ઉપર વધારે વિચાર કરતા હતા. કેમકે તે અપર જ્ઞાતજ ચિંતનના, અથવા શ્રોત પરિભાવામાં કદીએ તો ઉપાસનાના, વિષયરૂપ થઈ શકે છે.

શ્રોતકાલમાં અધિભૂત ચિંતકોમાં ચાંડિય અને ચેતકેતુના પિતા ઉદાસક આગણિ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને જાણવે છે:—

ચાંડિય મદર્પિના નામે એક સ્વતંત્ર વિદ્વાન જાન્દાન્ય ઉપનિષદમાં કરનામાં આવે છે. તે મદર્પિએ પોતાના વિચારો નીચેની પરમગંભીર વાણીમાં દર્શાવ્યા છે:—

“આ સર્વ વિશ્વ ખરેખર જ્ઞાત છે. તે જ્ઞાને મમજ્ઞતા તજ્જલાન:—એ રહ્ય મેંતરડે ચાંત થઈ તેની ઉપાસના કરતી. ‘જે તત્ત્વમાંથી જગત જન્મે છે તે તજ્જ; જેમાં તે છંદ છે અથવા જેમાં રડી પ્રાણ ધારણ કરે છે તે તદન; અને જેમાં લય પામે છે તે તજ્જ આ ત્રણેનો મમજ્ઞ તજ્જલાન: એ ક્રમસ્ત પદ્યો વર્ણવ્યો છે.’ આ પુરૂષ મમમ છે. જેવો થંજ અથવા જેવા કર્મવાળો આ લોકમાં પુરૂષ હોય તેવો તે મરણ પછી શય છે. તેથી પુરૂષ કર્મનિષ્ઠ થતું જોઈએ. આ પુરૂષ સ્વભાવે મનોમય છે, પ્રાણમય છરીરવાળો છે, જ્યેષ્ઠ તિરૂપ છે, સત્યસુદૃષ્ટ છે, આશાશાન્તા છે, સર્વ કર્મ કરનાર, સર્વ કામને મિત્ર કરનાર, સર્વ-

મંથ સર્વરસ—અને દુકામાં આ બાલ જગતમાં પ્રવેશી રહેલો છે, તે અમુખ છે, અને વાગાદિ ધન્દિયોથી પર છે. આલો મોરો આત્મા હૃદયની અંદર છે. તે ડાંગર, યવ, સર્પ, ચોખા વિગરના દાણા કરતાં પણ નાનો છે; તે હૃદયની અંદર વાસ કરી રહેલો છતાં પૃથિ-વીથી મોટો, અંતરિક્ષથી મોટો, સ્વર્લોકથી પણ મોટો, અને સર્વ લોકોથી મોટો છે. સર્વકર્મા સર્વકામ, સર્વગંધ, સર્વરસ, અને દુકામાં આ વિશ્વરૂપ જે આત્મા કલો; અને જે અમુખ તથા વાગાદિન્ય છે, તે હૃદયવાસી આત્મા તેજ આ પ્રજ છે, અને તે સ્વરૂપ જે આ દેહ હોડ્યા પછી મધ્ય એવો નિશ્ચય જેને યાપ તે સત્યનિષ્ઠ છે. તેમાં શંકા ધરવાનો સંભવ નથી એ પ્રકારે શાંડિલ્યું કહેવું છે. ”

આ અવતરણથી સ્પષ્ટ સમગ્રપ છે કે શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિઓ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લપના કારણરૂપ સ્વભાવે માને છે, અને તે પુરૂષ વસ્તુતઃ જગત કારણ સ્વભાવી અગ્નિ છે અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય રહેલાં છે. ”

ચેતકેતુના પિતા ઉદાહરક આરણ્યએ પોતાના પુત્રને આરંભમાં સમગ્રજી એવી આવી છે કે જગત કારણ સત્=સ્વભાવ જે એક અને અદ્વિતીય છે તેણે જગદાકાર યત્નાનો સંકેત કર્યો, અને તે પ્રથમ તેજરૂપ, પછી જલરૂપ અને છેવટે પૃથિવી (અન્ન) રૂપ થયું. આ ત્રણમાં મૂલ વસ્તુ જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ પામી અને સ્વભાવમાં અને પિંડમાં તે ત્રણ તત્વોના વિકારો વ્યાપિ રહેલા છે. અગ્નિમાં, સૂર્યમાં, ચંદ્રમાં તથા વિદ્યુતમાં જે લોકિત રૂપ છે તે તેજસ્વં છે, શુકલરૂપ છે તે જલવં છે, અને કૃષ્ણરૂપ છે તે અનનું (પૃથિવીવં) છે; તેથી રીને પિંડમાં લીધેલા અનનો સ્પૂલ ભાગ મૂલ બને છે; સૂક્ષ્મ ભાગ મંસિ બને છે, અને કારણ ભાગ મન બને છે; પીધેલા જલનો સ્પૂલ ભાગ મૂલ બને છે, સૂક્ષ્મભાગ રક્ત બને છે, અને કારણ ભાગ માણુ બને છે, પિંડમાં ગયેલા તેજસ્ તત્વનો સ્પૂલ ભાગ અસ્થિ બને છે, સૂક્ષ્મ ભાગ મજ્જા બને છે, અને કારણ ભાગ વાણી બને છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર જીવોના ત્રણ તત્વો પૃથિવી જલ અને તેજના વિકારો છે, અને જૂદા નામ અને રૂપો છે, માત્ર જોયા હતા.

તે છે. વળી તે ત્રણ તત્વો સદૃષ્ય છે, અને ભિન્ન નામરૂપ અહો આપણે કેટલાક દિવસથી છે, પરમસત છે, અને તે સદૃષ્ય-આત્મા-એ તારૂં છે. આપણું, ચેતકેતુને થયેલો છે.

“ સુકુલિગાવર જંગમ
જ્ઞાનું બાન

અવતોક
ને તે વડે
આવે છે.

અધિદેવપિતૃતો.

અધિદેવ ચિત્તકાના ચિંતનનો આરંભ દેવતાથી થાય છે. શ્રીત વાક્યમયમાં દેવતા શબ્દ મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ તેના સર્વ વિસ્તારનો વચ્ચ છે. સ્થૂળ સરીરનો ચાલક આત્મા સઘળા ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે; અને તે તે ઇન્દ્રિયોની ઉપકારક સામગ્રી બ્રહ્માંડના તે તે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રેરક તત્ત્વોમાંથી મળે છે. માતૃવસ્તુ કાંઈમાં પ્રાણબ્રહ્મવાદીના સદ્ય-ચિંદુથી માતૃવસ્તુ દેવતાનાં વર્ગીકરણ કર્યા છે.

તેજીસ દેવતા.	છ દેવતા.	ત્રણ દેવતા.	બે દેવતા.	એકદેવતા.
૮. અગ્નિ, પૃથ્વી,	અગ્નિ-પૃથ્વી,	૧૨	અન્ન (ભોજ્ય સદિ)	પ્રાણ
વાયુઅંતરિક્ષ,	વાયુ-અંતરિક્ષ.	૧૦૨	પ્રાણ (ભોજ્ય સદિ)	(ભોજ્ય
આદિત્ય દુષોઃ	આદિત્યદુષોઃ	૨૨૨		ચેતન)
અંદ્રમા નક્ષત્રો.	;	(ત્રિલોકી)	૨	૧
વસુશબ્દ વાચ્ય.		૩		
કેમકે તેમાં સર્વ મૂલ્યવાળા.				
વસ્તુઓ રહેલી છે.				

૧૧ પાંચ માનેન્દ્રિયો.
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન.
મળી રૂદ્રશબ્દવાચ્ય.
કેમકે તે ઉઠે છે ત્યારે મૂલ્યથી સંસારને શોધાય છે.

૧૨. દ્વાદશ માસાત્મક.
આદિત્ય શબ્દ વાચ્ય.
કેમકે તેઓ સર્વ કર્મને સંસ્કારરૂપે લઈ સંગ્રહ કરી ફલ આપે છે.
૧ ઇન્દ્ર-પર્જન્યદેવ.
૧ પ્રજાપતિ-“યજ્ઞ” જેવડે પ્રજાનો વિસ્તાર થાય છે.

૩૩ આને તેજીસ ક્રાંતિ એટલે તેજીસ વર્ણના દેવ કહે છે.

આ સઘળા દેવોમાં તેજીસ, જ્યાં અંતર્ભાવ પામે, છ ત્રણમાં પામે, ત્રણ એમાં પામે, અને બે એકમાં અંતર્ભાવ પામે. આ પ્રાણદેવતા મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારની સ્વીકારવામાં આવે છે. ગૌણ પ્રાણો ઇન્દ્રિયો છે, અને મુખ્ય પ્રાણ જીવન આપનાર તત્ત્વ છે, અને તે ગૌણ પ્રાણોને ટકાવે છે. જ્યારે પ્રજાસ તે મુખ્ય પ્રાણની પ્રકટ કરનારી ક્રિયા (function) છે, પરંતુ તે ક્રિયાનું પ્રેરક તો એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે.

ત્યારે ગૌણ પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) પાપવડે હણાય છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પાપથી સ્પર્શ પામતો નથી. પાંચ માનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ-એ અગીઆર પ્રાણો અથવા રૂદ્રો શુભ અને અશુભ વિષયોથી સંપ્રદા પામી શુભ અને અશુભ બને છે; પરંતુ મુખ્ય પ્રાણ શુભ અશુભ ધર્મથી પર રહે છે અને નમો તેને સત્તાત્મા એવું નામ આપી

અધિદેવ ચિંતકો તેને સ્તવે છે—પિપ્પલાદ ઝુનિતો જ સિધ્ધોને આપેલા પ્રજ્ઞોપનિષદના સુરલ ઉપદેશમાં અને પડિતમન્ય શાકસ્યના, માત્રવલ્લ્ય સાથેના વિવાદના સારમાં અધિદેવ પ્રજ્ઞોપાદના મર્મો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

અધિદેવચિંતકો સ્થૂલ સંહિતે જીવન આપનાર પ્રાણુ-મહત્તની અભિવ્યક્તિનાં બે સ્થાનો, પિંડ અને બ્રહ્માંડમાં સ્વીકારે છે, પિંડમાં “હૃદય” માં અને બ્રહ્માંડમાં આદિત્ય મંડલમાં પ્રાણુની વિશેષ કલા તેઓ સ્વીકારે છે. ન્યારે પ્રાણુના હૃદયમાં અને બ્રહ્માંડચરીરના આદિત્ય મંડલમાં પ્રાણુ ન્યોતિર્થમ એટલે સર્વિશેષ જગતો જન્માય છે; ત્યારે બીજી અધિભૂત સંહિમાં તે કેવલ સુષુપ્ત જણાય છે. પરંતુ સંહિતો કાષ્ઠપણુ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ પ્રાણુના સ્પર્શ વિનાનો નથી, આથી તેને હિરણ્યગર્ભ—એતું નામ પાછળથી આપવામાં આવ્યું છે.

વેદનો સઘળો ઉપાસનાકાંડ આ અધિદેવ ખંડ સાથે મંમંથ થરાવે છે.

અધ્યાત્મ ચિંતકો.

પરંતુ શ્રૌતચિંતકો ક્રમશઃ અધિભૂત અને અધિદેવ ખંડમાંથી અધ્યાત્મખંડમાં પોતાના પરમ મંતવ્યને જોતા થયા છે, અને તેથી ઉપનિષદોમાં ભૂતસંહિ, અને પ્રાણુસંહિનાં જોડ ચિંતનો છે, અને તેમાં ભવિષ્યનાં દર્શનશાસ્ત્રોનાં બીજાં તેમજ નાંખ્યાં છે, તોપણ તેમનાં ચિંતનના પરિણામમાં અધ્યાત્મદર્શન હૃદય પામ્યું જણાય છે.

બ્રહ્મ, ભૂત સંહિમાં ખરું—વિરાડ રરીરમાં બાપી રહેલું ખરું; વગી તે પ્રાણુસંહિમાં ભૂત સંહિના ચાલકરૂપે-સવાતમા અથવા દિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રવર્તતું ખરું. પરંતુ તે મને રૂપો ભૂતાત્મક અને પ્રાણુત્મક (સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સંહિરૂપ) વિકારી અને બાધારૂપ છે. પરંતુ તે જે અધિકરણમાં વિકારરૂપે જણાય છે, જેની વડે બાધારૂપે તરવરે છે, તે અધિકરણનાં તેઓ બાધ રૂપો છે. અધિભૂત સંહિના અધિદેવ પ્રાણુ નાદીરૂપ-જીવનરૂપ ખરા. તે પ્રાણુ વડેજ સ્થૂલ જગતની યોજા અને જીવન, અને તેથી તેઓ સત્ય ખરા; પરંતુ સરવલ્લ સંત્યમ્ એતું એક આત્મતત્ત્વ તે બ્રહ્મતું પરમ સત્યરૂપ છે. ઋષિઓની પરિભાષામાં કહીએ તો “ પૃથિવી, જલ અને તેજ—એ બ્રહ્મનાં અધિભૂત મૂર્ત-રૂપો; અને વાયુ, તથા આગશ એ અમૂર્ત રૂપો છે.”

મૂર્તના પરિણામો મર્ત્ય; અને અમૂર્તના પરિણામો પ્રજ્ઞા સમય રહેનારાં તેથી અમર્ત્ય. મૂર્ત બ્રહ્મના પરિણામો ન્યારે રિથર અથવા સ્થાવર; ત્યારે અમૂર્તના પરિણામો અસ અથવા જંચમ.

મૂર્ત પરિણામો જગતની દૃષ્ટિથી સત્ અથવા ખરાં (Real); ત્યારે અમૂર્ત પરિણામો સત્—એટલે વધારે ખરાં (Ideal). મૂર્ત—પરિણામોમાં—“ આ ” પજ્ઞાનું અભિમાન બંધાય; મર્મ-મારા—એતું અભિમાન બંધાય, ત્યારે અમૂર્તમાં “ હું ” પજ્ઞાનું અભિમાન જાગે; મૂર્તસમુદ તે સ્થૂલ પ્રપંચ; અને અમૂર્તસમુદ તે વાગનાપ્રપંચ.

પરંતુ આ વિસ્તાર અધ્યાત્મ પ્રપંચ સત્યસ્ય સત્યમ્ એવું આત્મભાવે-જોગ્યતા બળેનો મહિમા. તે મહિમામાં-તે વિમૂલિત-મૂળ (બ્રહ્મ) બેઠેલું; અને તેમાં તેની પ્રતિજ્ઞા.”

આ અધ્યાત્મ દર્શન પિંડરૂપ મર્્યાદિત આત્માનું નહિ, પરંતુ બહારોટ્તમ અમર્યોદિત આત્માનું. તેથી આત્માનું અનેકપણું શ્રોતકાલના અધ્યાત્મ ચિંતકોએ સ્વીકાર્યું નથી. ચોડસા વાદિસ્યે સોડસાવદ્ધમ્—એ સધળાં ગ્રામીન મુખ્ય ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય સ્વતંત્ર અભ્યાસકોને રકુરી આવે તેમ છે. જુતાત્મ દર્શન કરનાર કૃષ્ણ—સૌમનીય; પ્રાજ્ઞાત્મ દર્શન કરનાર વધારે ઐદિક અને પારસીદિક મુખ્ય મેગવે; પરંતુ બ્રહ્માત્મ દર્શન કરનાર અદ્વીત જીવતા અમૃતભાવ ભોગવે અને તેજ બ્રહ્મજ્ઞ. જુતાત્મા, અને પ્રાજ્ઞાત્મા કરતાં યદીઆતો પ્રશ્ન—અંસાર ધરીરમાં વાસ કરી રહેલો તેનીજ સોષ તત્ત્વચિંતીએ કરવાતી છે—એ રહસ્ય ઉપર ચાલવદ્ધમ્ કાંડમાં છેવટે સાકલ્યના સધળા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા પછી પ્રતિજ્ઞાદી-શામે પ્રશ્ન-ચાલવદ્ધમે પૂછ્યો:—

તં સ્વૌપનિષદં પુરુષં વૃજ્ઞામિ—હું તને તે ઉપનિષદ-મૂળ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ પૂછું છું તેનું ઉત્તર સાકલ્ય આપી શક્યો નહિ, અને તે હાથે—ઉપનિષદ ભાષામાં ધરજી પાઘ્યો. ચાલવદ્ધમ્ મર્મવાક્યોથી છેવટે સધળાએને નમરકાર કરી કહે છે:—

“મોટા વક્ષ જેવો આ પ્રશ્ન છે. જેના ગૂઢનાં પર્ણો તેનાં પ્રશ્નનાં બોમ; જેની વક્ષની જાલ તેની પ્રશ્નની ત્વચા; જેની રીતે જીવતા બેઠેલી રમ ઝરે તેમ પ્રશ્નની ત્વચાના બેઠેલી સ્પિર નીકળે; વક્ષની અધિઓ તેની પ્રશ્નની માંબંધ પેશીઓ; વક્ષના લાકડાની અંદરની સિરાઓ તેના પ્રશ્નના સ્નાયુઓ; વક્ષનો સખત ભાગ તેનાં પ્રશ્નનાં હાડકાં; વક્ષનાં પર્ણો જેવાં તેપણુ તે નર્વા નર્વા વધે. તેના પ્રશ્નનાં મર્વ અણુઓ જેવાં-નાચ-પામે તો પણુ તે વધે. ક્યા મૂઠમાંથી આ પ્રશ્ન જીવનનમ્ર મેળવે છે? બોર્ષમાંથી આ પ્રશ્ન ઊગે છે અથવા નવ જીવન. મેગવે છે એવું કહેવાનું સાક્ષ્ય કરતો નહિ. તે જોઈ તો જીવતા પ્રશ્ન જોઈ પ્રકટે છે, અને તેથી પ્રશ્નનું મૂળ શી રીતે કહેવાય? એકવાર જન્મના પછી પુનઃ શી રીતે જન્મે? આ પ્રશ્નનું મૂળ ચિન્મય અને અનંદમય બ્રહ્મ છે; જેઓ એ બહાની ‘‘સ્વાધી’’ કરે છે તેઓ બ્રહ્મમૂર્તિમાં વસે છે, અને એવે જાણી જાણે છે, અને અન્યને જાણે છે.”

ભવિષ્યમાં થનારાં દર્શનસાક્ષીઓ પામે આ ત્રણ પ્રશ્નરૂપ શ્રોતચિંતનોમાં છે.

શ્રોતચિંતનો ત્રણ દર્શિવિંદુથી જે ત્રણપર્યનિર્ણય ઉપર મના છે તે આપણે વિચારી લેશું. પરંતુ ત્રણ દર્શિ વિંદુવડે જન્મત જીવ અને ધમરની દર્શિવિંદુથી જન્મત જીવ અને સંપ્રવચનાઓ ભિન્ન ભિન્ન બંધાર્થ, અને ભવિષ્યનાં દર્શનશાસ્ત્ર સળખી ભિન્ન ભાષનાઓ. એનો પાથો આ ચિંતનોમાં નંખાયો. નીચેના મહત્ત્વની તે.

અપિજ્ઞાત દટિખિંડુ

૧ જમડીની-સા અપના
બધ જૂતરે પરિણમે
તેમાં વિખની ઉત્પત્તિ,
રિપ્તિ અને તપશ્ચક્રે.
અને પોતે વિષમ
જને છે.

અધિરૂપ દટિખિંડુ.

જમડીની વિષમ
જને તે ખૂં પડે
તેના મૂં તથા અમૂં.
મર્ત-અમર્ત, મવ
તથા તવ—એવા
વિષમ પડે છે, અને
પ્રાણધટિ આશક
અદ્વિતીય છે. જો
તથા જોખાપ મ-
ટિનો વિરો છે.

અપ્યાત્મ દટિખિંડુ.

મૂં અમૂં તથા બધ
તે અપર; અને તેવા બા-
ધીરિત પરિણમું સ્વરૂપ
છે. આથી વિષમ બધું
વિષ્ણોતીર્ણ બધ ખૂં
વિષમ બધ મત્ત;
પરંતુ વિષ્ણોતીર્ણ તે
મ.યસ્ય રાત્યમ.

૨ પરિણામ પામેલું જમડ
વિરોધ રચના અને જોખ
વાળું વિરોધ છે.

પરિણામ પામેલું જ-
મત્ત વિરોધ રીરોતો
આ અપા દિર-
જમડ (પ્રાણધટિ
મનેત્રમ મત્તરિ સંતા-
વાઓ) આશક છે.

મૂં તથા અમૂં થી
અધિરૂપ, જમડીરૂં
મપારજ નાસરો
મૂળમાં જમડીરૂં,
"તમધિનિમૂળ" છતાં
અવિત્ત કામ મૂંના
મરજારથી ભરેલું, જમ-
દાકાર મવાના બધવાળું,
એનામુખ, મધરનામના
અંભિમાનીની સત્તાનું ખૂં.

૩ જેમ અમિત્રાથી વિરુ-
સિત્ર પ્રકરે તેમ જાણેની-
જાણેની ઉત્પત્તિ છે.

જાણેની વાસ્તવ ઉત્પત્તિ
નથી, પણ જાણે
જેમ સદિમાં બધ
પ્રવેશે છે. જેમ નાણી-
જેમાં જમ પ્રવેશે છે
તેમ, એટલે પોતાનું
જમ જાણેની સ્થાને
પોતે તેમાં પ્રવેશે છે,
જાણેની આવતો નથી
તેમ, જાણેની જાણ
જાણેની નથી.

જાણેની વાસ્તવિક ઉ-
ત્પત્તિ બધામાંથી નથી.
જાણે પોતે અવિરુત
બધજા, હજારમાં જ-
જા સાચો. આત્મા
છે, અને જેમ જેક
મૂંનું કિરણ જુમરના
પાસાઓમાં પ્રવેશે અ-
નનાકાર દેખાય તેમ જેક
જ હજારમાં અનંતરે
જાણે છે.

હવે અણુ અને જન્મા-
તર પરિણામ પ્રાપ્તનાર
બોક્તાઓ છે. તે બો-
ક્તાઓ કંતુમય-યજ્ઞ-
મય-ક્રિયામય છે. કર્મા-
નુસાર તેની ઉત્પત્તિ અ-
વનતિ છે.

જન્મરૂપકારણ એક રીતે
વિદ્યેશ્વર અને તેથી
નાન્ય હવે રૂપે પ્રકટ
થાય તે ખરું, પણ તે
સાથે બ્રહ્માંડના મુખ્ય
શરીરમાં, ચટ્ટીઆતી
ઉપાધિમાં—આદિત્યાદિ
મંડલમાં, સવિશેષ પ્રે-
કાસે છે, અને વિશ્વના
અર્થાર્થામી રૂપે પણ
રહે છે. અને તે નાન્ય
જાતું પ્રેરક છે. તેથી
તે હવેનો ઉપારય છે.
પણ કર્મ એમાં વિષા
સાથે થાય તો વધારે
કેમું રહ્યું આપે છે.

હવેની વાસ્તવિક ઉ-
ત્પત્તિ નહિ તેથી અણુ-
ભાવવાળા, વિકારી, જન્-
માંતર પરિણામ પ્રા-
પ્તનાર—ઇત્યાદિ ભાવ-
નાઓ અવિદ્યામય છે.
પરંતુ સિદ્ધિ તેવી સ્પષ્ટ
નથી, પણ વરણ તેવી
દષ્ટ થાય છે. ભાવના-
નુસાર સૃષ્ટિ જળાય છે;
જીવત્વની રૂઢ ભાવના
ને અળપાય તો, બ્રહ્મ-
ત્વની ભાવના ઉદય થાય,
પરંતુ બ્રહ્મભાવ ઉદય
થવો તે કંઈ ઉપાસનાનું
અથવા પ્રાપ્તનું ફલ નથી,
પરંતુ અવશ્ય મનન અને
નિદિધ્યાસન જન્ય જાનેનું
ફલ છે. આ ફલ ઉપા-
સનાના પરિણામની પેટ
પ્રશ્નોત્તરિક નથી, પણ વ-
ર્તમાન જન્મમાં અનુભવાય
તેનું ઐહિક છે.

જ્યાં સુધી આ અન-
તિવાદની—પ્રાદદષ્ટિ-પાર-
શ્રાવણી ઉદય ન થાય ત્યાં
સુધી અધિદેવચિંતકોનો,
અંતર્યામી ઇશ્વરનો ઉપા-
સનાનો માર્ગ, તથા અધિ-
જ્ઞાત ચિંતકોનો પણ માર્ગ
આવહારિક ખરા: દષ્ટિસ-
્તિવાદ અને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ
ઉપાયોગી મંજાવનારૂપે ખરા,
પણ તેઓ અનતિવાદનું
સ્થાન બ્રહ્મ સમય નહિ.
ઉદાહરણ તરીકે દાસના

વિદ્યાનમાં પરમાણુ કારણ-
વાદ કરતાં “પ્રલોક્ટે ન”ની
સંભાવના ચરીઆતી મનાય
છે, છતાં આપણા વ્યવ-
હારની સંપળી ભૂમિકા પ-
રમાણુકારણવાદ ઉપર
રચાયેલી આધાર કરે છે.
અર્થક્રિયા અથવા વ્યવહાર
સિદ્ધિ પ્રતીતિનું વાસ્તવિક-
પણું સાંખીત કરતી નથી
આ અધ્યાત્મદર્શિઓનું
આસ મંતવ્ય છે.

શ્રીતકાલના ચિંતકો પૈકે જુને નામના વરોય રહ્યા છે. અમુક વિદ્યાના અમુક
દષ્ટા અથવા અપિ એટલું આપણે હાલ ભણી શકીએ છીએ. અધિભૂત ચિંતકોમાં શાં-
ક્ય, પ્રવાહણ જેમલિ, અને ઉદાલક આરુણિનાં નામો ધૃતિ-
શ્રીતકાલના સ્વતંત્ર વિચારકો. હાલ સમુદયમાં તરતાં કાંઈ ઉપર આવી પડ્યાં છે; અનિર્દેવ
ચિંતકોમાં પિપ્પલાદ મહર્ષિ અગ્રપદ ભોમને છે, અને બાલાકિ-
લ્લા શાક્ય પાંડિત્યમાં પ્રકાશ છે, પરંતુ નિઝામાં નહિ; અધ્યાત્મ ચિંતકોમાં મહર્ષિ યાત્ર-
વલ્લભ અગ્રેસર પદ ભોમને છે. સંકરાચાર્યની પહેલાં જો કાંઈ પણ અધ્યાત્મ-વિદ્યામાં
સ્વતંત્ર શ્રીત વિચારક થયા હોય તો તે યોગીશ્વર યાત્રવલ્લભ જ છે. તેમના વિચારના
સ્વાતંત્ર્યવડે મન ઉપરના અદ્ભુત સંયમ બલવડે, નિરીક્ષણશક્તિના પ્રભાવવડે, અને
સંસારના પૂર્ણ અનુભવવડે, તેઓ શ્રીત વિચારકોમાં સર્વ જેવા પ્રકાશ છે.

ત્રિવિદ્યાનગરીમાં દેવરાત નામનો એક પાત્રજી હતો. તે અજ્ઞાન કરવામાં પ્રસિદ્ધ
હતો તેથી તેની ખ્યાતિ “વાજસનિ” — (અજ્ઞ આપનાર) તરીકે પ્રસરેલી હતી. તેને
પણ મોટા કર્મો પછી એક પુત્ર થયો અને તેથી તેનું નામ
વાજસનિ મહર્ષિ પાત્ર યાત્રવલ્લભ પાડ્યું, મોટાપણી સંસ્કાર મળ્યા પછી યાત્રવલ્લભે
અધ્યાત્મચિંતક.
વૈશંપાયન પાત્રે શીખ્યા; અને સામવેદ તથા અંબરવેદ જેમનિ
તથા આરુણિ (ઉદાલક) પાત્રે શીખ્યા. વિદ્યાબ્યાસના સમયમાં વૈશંપાયનને હાથે અભ્યસે
દિસા થઈ તેનું પ્રાપ્તિત આપણની કાંઈને દિમ્ભત ચાલી નહિ, અને યાત્રવલ્લભે પ્રાપ્તિતનું
વિધાન કર્યું; અને આથી મુર સાથે વિગ્રહ થયો, અને પરિણામ એવું આવ્યું કે યજુઃ-
શાખાના અધ્યયનમાંથી તેમને જાતલ કરવામાં આવ્યા. તેઓ દિનાલયમાં ગયા, અને સર્વ
અધ્યાત્મનું તપ કર્યું. તે તપના પ્રશ્નવધી તેમણે યજુર્વેદની સ્વતંત્ર શાખા પ્રવર્તાવી. તેમની
શાખાને યજુર્વેદની વાજસનિ શાખા કહે છે. તેમની શાખામાં મંત્રભાગ અને પ્રાલ્લભ

વિવિધ ઝોટલે તદ્દન નિરાળા હોવાથી તે વેદને શુદ્ધ યજુર્વેદ કહે છે, અને પ્રાચીન યજુર્વેદ મંત્રબ્રાહ્મણના મિશ્રણવાળા હોવાથી કુખ્ય ગ્રંથોને પાખો છે. આ મિશ્રણને લીધે તિત્તિરિ સાખાં પણ કહેવાય છે (તેતર પછીની પાંખો મિશ્ર રજની હોય છે તે ઉપરથી સંઘા પછી હરો એવું અનુમાન લાય છે, એકે યાગવલ્ક્યે મૂલ બણેલા યજુર્વેદને ઓછી નાંખ્યો અને તે બ્રાહ્મણો તિત્તિર પછીનું રૂપ ધરી લઈ મયાએ વ્રાતમાં વાળસનેથી પાછળના બ્રાહ્મણોએ સ્વશાખાના મહિમાની અતિશયોક્તિ કરી જણાવ છે.)

યાગવલ્ક્યે શુદ્ધ યજુર્વેદની ચાળીસ અધ્યાયની સંહિતા તથા ચતુષ્પથ નામનું મોટું બ્રાહ્મણ રચ્યું જણાય છે. સર્વ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં “ચતુષ્પથ” અગ્રપદ ભોગવે છે; તેમ ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં જાન્દોઅને આતલ કરીએ તો જૂઠ્ઠાદારપથ જેવું ચંભીર ઉપનિષદ બીજું નથી. ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણના અંતમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે તે કૃતિ યાગવલ્ક્યની પોતાનીજ છે:—**શુક્લાનિ યજૂર્ણિ યાગવલ્ક્યેન આસ્પાદયતે ॥**

યાગવલ્ક્યને ઐત્રેયી તથા કાલાપની નામની બે સ્ત્રીઓ હતી; તેમાં ઐત્રેયી બ્રહ્મવાદિની હતી, તેણે પોતાના પતિના સંન્યાસ લેવાના પ્રસંગે તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી અવન્યા પારણુ કરી હતી. કાલાપની વ્યવહારમાં ધણી ચતુર હતી. તેને ચંદ્રોન્ત, મહામેધ અને વિજય નામના ત્રણ પુત્ર હતા. તે સર્વને માથે સંસારનો ભાર મૂકી યાગવલ્ક્ય સંન્યાસી થયા હતા.

તેમણે સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર લખ્યું જણાય છે. તથા ધર્મશાસ્ત્રના સૂત્રો પણ રચ્યાં હોય. એમ સમજાય છે. તેમની ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ નથી, શ્રી યાગવલ્ક્ય સંહિતા નામથી એક યોગશાસ્ત્રનો ગ્રંથ યાગવલ્ક્ય અને ગર્ગના સંવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. હાલની યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ જેના ઉપર મિતાહારા નામની સુપ્રસિદ્ધ ટીકા થયેલી છે તે પાછળની કૃતિ છે, અને તેમાં યાગવલ્ક્યના વિચારો અથિત થયા હરો એવું અનુમાન થાય છે.

યાગવલ્ક્યકાંડમાં જનક વેદક અને યાગવલ્ક્યનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે તેથી રામરાજ્યમાં યાગવલ્ક્ય થયા તેવું ભ્રાન્ત અનુમાન હાજલ થયું છે- ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણમાં જે જનકવેદક છે છે તે રામના સસરા નહિ, પણ અન્ય હોવાનાં બલવાન કારણો છે.

ધર્મસૂત્રકાર મનુ વસિષ્ઠ પછી થયા છે, અને વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્રોમાંથી મનુએ અવતરણ કર્યાં છે. યાગવલ્ક્ય, મનુ પછીના છે, અને રામચંદ્રજીના સુરે વસિષ્ઠ હતા તેથી યાગવલ્ક્ય રામચંદ્રના સમયમાં થયાનું અનુમાન પાયા વિનાનું છે. યાગવલ્ક્યના જીવન સમયના સંબંધમાં નીચેની સંભાવના રા. બા. પી. બી. જોશીએ ઉભી કરી છે:—

પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્ર ઉપર મહાબાહ્ય રચનાર પતંજલિ ઇસવીસન પૂર્વે બીજા સૈકામાં યદ્ય ગયાનો સર્વમાન્ય નિશ્ચય છે. તેથી પાણિનિ ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઓછા પ્રાચીન તો નહિજ. શાકટાયન અને યાસ્કની પદ્ધતિ પ્રમાણે પાણિમાંથી નામનિષ્પત્તિ થવાના

નિયમો, ઉપર પાણિનિના આકરણની ત્રેડકલુ છે. આરકના અંશમાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે તેના પહેલાં લગભગ ૨૦ નિરુકામરો થઈ ગયા છે, જેમાં શાકલયન અને શાકલયનો ન્યૂન આવે છે. આ પૈકી શાકલય પાત્રવૃક્ષનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતો એમ જુદાદારણ્યકર્ત્રી સમજી શકે છે. પાણિનિ ત્રણ પાસરકરનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(અપૂર્ણ).

નર્મદાશાકર દેવશાકર મહેતા.

શિક્ષક.

શિક્ષણ એ કલા છે—હિતમ કલા છે. પરંતુ અભ્યાસની નિશાળામાં અને અભ્યાસના શિક્ષકોના હાથમાં એ કલાના કેવાં દાહદેવાં થાય છે ? શિક્ષણ એ કલા છે એ વાત અભ્યાસની નિશાળામાં ભૂધાર્મ ગઈ છે. શિક્ષણને એક સાધારણ, પેટ ભરવા માટે સ્વીકારવામાં આવેલા ધંધા તરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે; અને અભ્યાસના આપણા શિક્ષકો પણ સાચા કલાકાર નથી, માત્ર કામદારો જ છે. જેમ એક સામાન્ય કામદાર-મજૂર પોતાના મુકાદમ માં તો મીસ્ત્રીની સૂચનાઓને અનુસરે છે અને પોતાની બુદ્ધિશક્તિનો કશો પણ ઉપયોગ કરતો નથી, તેવી જ રીતે અભ્યાસનો શિક્ષક પણ શિક્ષક તૈયાર કરી આપેલા કામ પ્રમાણે અને તેની સૂચનાઓ પ્રમાણે ચાલે છે. જ્યાં કામ કે સૂચનાઓ આપવામાં ન આવતા હોય ત્યાં શિક્ષક પોતાનો માર્ગ શોધી શકતો જ નથી; અને એ પણ ખરું કે જો કોઈ શિક્ષકને તેના કાર્યમાં સ્વતંત્ર બનાવી દેવામાં આવે તો પોતે કલાવિદ નહિ હોવાથી શિક્ષણનું વહાણ કદાચ ખરાબા ઉપર પણ ચડાવી દે. કલાકાર શિક્ષક પોતાને આપવામાં આવેલા કામ અને સૂચનાઓને અનુસરતા છતાં તેનાથી બંધાયેલા તે રહેતો નથી. પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવના પરિણામે પોતાના કાર્યમાં તે નીતિનતા અને રસિકતા ઉમેરે જ નહીં.

જેવી રીતે એક કામદાર પોતાનું કામ, વખતે અને પૈસાની ગણતરીથી કરે છે તેવી રીતે કામદાર શિક્ષક પોતાના કામને સમયથી આંકે છે અને એ સમયના પ્રમાણમાં પૈસા મેળવવામાં જ પોતાના કાર્યની પ્રતિ-કર્તવ્યતા માને છે. જ્યારે ખરો શિક્ષક—કલાવિદ શિક્ષક પૈસાની સાથે તેમજ પોતે કેટલો સમય કામ કરે છે તેની ગણતરી સાથે કશો પણ સંબંધ રાખતો નથી. ગમે તેટલો સમય પણ તેને મન ઝોહા જ લાગે છે. અને પોતાના કામની તે પૈસાથી કિંમત આંકી શકતો જ નથી. સામાન્ય કામદાર કામનો મહિનો પૂરો થયાની અને પગારના દિવસની વાટ જુએ છે, જ્યારે કલાકારની દૃષ્ટિ તો તેના કામ તરફ જ હોય છે. એ તો વિચાર પણ પોતાના કામનો જ કરતો હોય છે. સાધારણ શિક્ષક સમય પૂરો થયાનો ધંદા વાગે કે તુરત જ પોતાનું કાર્ય હાથમાંથી પડતું મૂકે છે. પોતાના કાર્યને એણે પોતાનું જીવન-કાર્ય બનાવેલું હોતું જ નથી અને તેથી જરાપણ અચકાયા સિવાય તે પોતાનું કાર્ય ધંદની સાથે જ બંધ કરી શકે છે. પરંતુ સાચો શિક્ષક તો ધણી વખત ધંદ સાંભળતો પણ હોતો નથી—અરે, ધંદથી તે પોતાના કાર્યમાં વિશેષ યોગ ગણે છે. પહેલા પ્રકારનો શિક્ષક વારંવાર પોતાના કાર્યથી કંટાળી જાય છે, યાકી જાય છે. જ્યારે

ખીજા પ્રકારના શિક્ષકને જેમ વધારે કામ કરવાનું મળે છે તેમ તેને વધારેને વધારે ઉત્સાહ અને જોર આવે છે.

કલાવાન શિક્ષકનું કામ કૃત્રિમ ઉપાયોથી માપી શકાતું જ નથી. દોઢા કે પરીક્ષાના કૃત્રિમ ધોરણથી તો તેના વિદ્યાર્થીઓ અને પોતે પણ કદાચ નાલાયક કરે; પરંતુ એવી રીતે એના કામનું માપ કાઢી શકાતું જ નથી. એવો શિક્ષક કદી પણ તાત્કાલિક પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ રાખતો જ નથી.

કલાકાર શિક્ષકની ઝીણી અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય, મન અને શુદ્ધિ પહોંચી જાય છે અને સાં જઈને તેનું અર્થ-રચણ જેમ લે છે તથા મમજી લે છે અને પછી જ તેના ઉપર પોતાનું કામ ચલાવે છે. પોતાના સામાન્ય જીવનને વર્ગના જીવનથી તે જુદું પાડી શકતો જ નથી. સામાન્ય શિક્ષક ઘણી વખત પોતાના વર્ગમાં અને વર્ગ બહાર પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કૃત્રિમ જીવન જીવતો હોય છે પરંતુ સાચો શિક્ષક તો પોતાના કાર્યને જ પોતાનું જીવન બનાવી દે છે અને તેથી કૃત્રિમતા ઉભી થવાનો સંભવ રહેતો નથી. સાધારણ રીતે શિક્ષકની હાજરીથી વિદ્યાર્થીઓ કંટાળે છે, ત્રાસે છે અને તેની જેમ ઓછી-હાજરી રહે તેમ ઇચ્છે છે; પરંતુ કલાવાન શિક્ષક તો પોતાની હાજરીથી વિદ્યાર્થીઓમાં નવું મેતન રેડે છે અને તેથી કરીને તે વિદ્યાર્થીઓનાં માન અને પ્રેમનું પાત્ર બની રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ તેની પાસેથી ખસેજા પણ ખસતા નથી. ખરો શિક્ષક સમાજની નિંદાથી શોભ પામતો નથી. તેની દૃષ્ટિ, તેનું મન, તેનું હૃદય—દૂંકમાં તેનું સર્વસ્વ વિદ્યાર્થી-તરફ જ ઢળેલું રહે છે. થાક કંટાળા કે આળસ કદિપણ તેના માર્ગમાં આડાં આવતાં જ નથી. ખંત, ઉત્સાહ, ધીરજ અને કાર્યક્ષમતા એના એના સ્વભાવમાં જ રમી રહેલાં હોય છે.

કલાકાર શિક્ષક પોતાના શિષ્યજીને જીવનથી જુદું પાડી શકતો જ નથી. શિષ્યજી એતો એના જીવનનું એક માત્ર પાસુજ છે. જે પોતાના ત્રીકારેલા કાર્યમાં રસ અને આનંદ અનુભવી શકે છે તેજ ખરો કલાકાર છે. ખરા શિક્ષકને પોતાના કાર્યમાં ખૂબ રસ અને આનંદ આવે છે; તેથી તે પણ એક કલાકાર જ છે. શિક્ષક એ પોતાના જીવનની ઘણી બાલુઓમાંની એક બાલુ હોઈને તેના જીવનના અનેક રંગોથી તે (શિક્ષક) રંગાય છે. પોતાના ધંધાનું અને તેના શાસ્ત્રનું વધારે ને વધારે અધ્યયન તે માત્ર જ્ઞાન મેળવવા કરતો નથી પરંતુ તે પોતાના ધંધાને-શિષ્યજીને એક અનુપમ કલા લેખે છે અને તેથી એક કલાકારની માફક પોતાની કલાને વધારે ને વધારે ખીલવવા તે પ્રયત્ન કર્યોજ કરે છે. આવા શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય તે તેના ઘણી વિચાર અને આચારની એકરૂપતામાંથી જ જન્મેલું હોય છે. એક કલાકારની માફક પોતાના જીવનના આદર્શો-વિચાર ઘણી અને વર્તનની એકતા-તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ચૂંથીજ રહ્યો હોય છે.

જેવી રીતે એક ચિત્રકારનું કુદરત-જેવાં કે વરસાદ, આકાશ, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વગેરે-તરફ ખરેખર આકર્ષણ રહે છે અને પોતાનું બધું બળ-મેતન તે કુદરતમાંથી મેળવે છે તેવી જ રીતે ખરો શિક્ષક પણ વારંવાર કુદરતનું ચરણ લે છે. આકાશમાં થતા અદ્ભૂત ફેરફારો અને દબ્યો તેને માટે ખગોળશાસ્ત્ર ઉભું કરે છે. વરસાદની ઝલુમાં આવતો વરસાદ અને

તેથી બની રહેતા કુદરતી દેખાવો તેના વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળ ઇલાહિના 'પદાર્થપાઠો' બની રહે છે; કુદરતના અનુપમ સૌંદર્યમાંથી તે નવું જીવન—નવી શક્તિ મેળવી શકે છે. જ્યારે તેને જરાપણ પોતાના હાર્દમાં વૃદ્ધી જણાય છે ત્યારે કુદરત જ તેની ખાટ પૂરી પાડે છે. અને તેથી સાચો શિક્ષક ખરેખર એક કલાકાર જ છે.

કલાવાન શિક્ષકને પોતાના હાર્દમાં કેટલો રસ અને આનંદ આવે છે તે તે શબ્દોથી વર્ણવી શકતો જ નથી. શાસ્ત્રના આદેશ પ્રમાણે પ્રમાણિક અને નિર્દોષ આજીવિકા મેળવવા માટે, શિક્ષણ સિવાય અન્ય કાંઈ ધંધો તેને ચોખ્ખા લાગતો જ નથી. એવા શિક્ષકને 'મન શિક્ષણ' એ એકલો ધંધો જ નથી; એને નો શિક્ષણનો ચારેકો લાગેલો હોય છે, એ એમાં જ રમી રહે છે. એનો આનંદ, સુખ, દુઃખ, દર્પ, શોક વગેરે એમાં જ સમાઈ રહેલાં હોય છે. એક ઉત્તમ ગાયો જોમ ગાવામાં મરતાન બની રહે છે તેમજ એવો શિક્ષક શિક્ષણમાં જ તરબોળ થઈ રહેલો હોય છે; શિક્ષણ સિવાય એને કશું ગમતું જ નથી. તેની વાતોમાં શિક્ષણ હોય છે, તેના પત્રોમાં શિક્ષણ દેખાય છે, તેના વાચનમાં શિક્ષણ હોય છે—અરે, તેને સ્વર્ગમાં પણ શિક્ષણનાં જ આવે છે. શિક્ષણ ઉપર એનો એટલો બધો અદ્ભૂત પ્રેમ હોય છે કે એને જ એ પોતાના જીવનનું પ્રધાન અંગ બનાવી મૂકે છે. Prof. W. L. Phelps આવો જ એક શિક્ષક હતો. આ સંબંધમાં તેના વિચારો નીચેના જેવા છે. તે લખે છે:—

"I do not know that I could make entirely clear to an outsider the pleasure I have in teaching. I had rather earn my living by teaching than in any other way. In my mind, teaching is not merely a life work, a profession, an occupation, a struggle; it is a passion. I love to teach. I love to teach as a painter loves to paint, as a musician loves to sing, as a strong man rejoices to run a race. Teaching is an art—an art so great and so difficult to master that a man or a woman can spend a long life at it, without realizing much more than his limitations and mistakes, and his distance from the ideal. But the main aim of my happy days has been to become a good teacher, just as every architect and every professional poet strives towards perfection; for the chief difference between the ambition of the artist and the ambition of a money-maker—both natural and honourable ambitions—is that the money-maker is after the practical reward of his toil, while the artist wants the inner satisfaction that accompanies mastery."

કલાવાન શિક્ષક પોતાના ધંધાને ખરી ગૌરવભરી દૃષ્ટિથી નિહાળે છે અને શિક્ષકના ધંધા માટે પોતાને ખરો અધિકારી ગણે છે. આવો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના નાના નાના કાર્યોમાં મોટી મોટી ભાવનાઓ કંપે છે અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને લવિષ્યની સમાજના સમર્થ નેતાઓ માની લે છે. આવો શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં નાના સ્વરૂપમાં ગાંધીઓ અને તિલકો જુએ છે; અને જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે તે તે શક્તિઓને વિસ્તાર માટે

યોગ્ય અવકાશ આપવાનું ચુકતો નથી. સામાન્ય શિક્ષકની માફક, એકાદ વિષયમાં જોને રસ ન પડતો હોય તેવા વિદ્યાર્થીને તે ધમકાવી દાઢનો નથી, પરંતુ તેનું ખરું કારણ સોધી તેને યોગ્ય માર્ગ દોરે છે. અમુક વિષયના શિક્ષણમાં ધ્યાન આપ્યા વગર પોતાનેજ મનગમતું કાર્ય કરનાર વિદ્યાર્થીને, સામાન્ય શિક્ષકની માફક ને નકામો, આજસુ અને રેડીયાર ગણીને વર્ગમાંથી કાઢી મૂકતો નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીના એવા કાર્યમાં તે કાર્ય માટેની નિષ્પ્રભુતા મેળવવાના ઉઠા મૂળ તે જુએ છે; અને તેથી તેના કાર્યને—વિદ્યાર્થીની સાદાજીવ વૃત્તિને—રોક્યા વગર પોતાથી જની શકે તેટલા પ્રયત્નોથી તે (કલાકાર શિક્ષક) ઉત્તેજે છે. આવો શિક્ષક વિદ્યાર્થીની સાથે કલાકારના કલાકે આગળ છતાં કદિપણ તેમનાથી યાકતો નથી યા તો કંદાળતો નથી; કારણકે એમ કેરવાથી જ તે વિદ્યાર્થીને સાચા સ્વરૂપમાં જોવાની તક મેળવી શકે છે. સામાન્ય શિક્ષકની માફક તે વિદ્યાર્થીને ‘બધા’ ગણતો નથી પરંતુ સવિધ્યનો સમર્થ નાયક લેખે છે. વિદ્યાર્થીના નાના મોટા દરેક કાર્યમાં તેને અદ્ભૂત રસ આવે છે અને તેમાંથીજ તે મહાન શોધખોળની, મહાન વિચારોની અને મહાન કર્મોની ઉત્પત્તિ જોઈ શકે છે. આવો શિક્ષક શિક્ષણની પરંપરા કે અભ્યાસક્રમોથી બંધાયેલો નથી રાકતોજ નથી. એવો વિદ્યાર્થીઓની રમતોમાં, વિદ્યાર્થીઓની સાથેની તેમજ અંદર અંદરની વાતોમાં, વર્ગમાં તેમજ વર્ગની બહાર, હમેશના જીવનકાર્યમાં, કુદરતમાં અને માયાવી દુનિયામાં એમ સર્વ સમયે અને સર્વ સ્થળે પોતાના શિક્ષણનેજ ચૂંધી દે છે.

આવો શિક્ષક જોડેલા કલાવાન હોય છે તેટલેજ જાનવાન પણ હોય છે. પોતાનું જીવન હંમેશાં એક સાચા અભ્યાસીની માફકજ તે માળતો હોય છે. આથી કદીને તે હંમેશાં પોતાના કાર્યમાં નવી વાત—નું ચેતન રેડી શકે છે અને તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકે છે. ખીજા દિવસની નિયાજ માટે તેના વિદ્યાર્થીઓ એકી ટસે શદ જોડે બેઠા હોય છે કારણકે તેઓ સમજે છે કે આજે વળી તેમને નુંજ મળવાનું છે. આવા શિક્ષકની વર્ગમાં હાજરી હોય છે હાલે વર્ગ જીવતો જાગતો દેખાય છે જ્યારે સામાન્ય શિક્ષકના વર્ગમાં જઈ જુઓ તો તમને મંદતા, આજસ, ગમગીની અને નિરસતા માણુમ પડશે. પોતાને શીખવવાના વિષયમાં પણ તે અદ્ભૂત રસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે કારણકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને તે બરાબર જાણે છે, પોતાના ધમાને તે ચાહે છે અને વિદ્યાર્થીઓ તરફ તેનું હૃદય ખરા પ્રેમથી ટળેલું હોય છે. આજસને કાઢી વર્ગમાં તે હિત્તાહ લાવી શકે છે, નિરસતાને હાલો દઈ તે રસ જગાવી શકે છે અને મંદતાને સ્થળે તે તરવરાટ ઉભો કરી શકે છે. આવો શિક્ષક પોતાની હાજરી ચાત્રથી જ વર્ગમાં નવચેતન લાવી શકે છે કારણકે શિક્ષણને એણે જીવનકાર્ય બનાવી મૂક્યું છે. આવા કલાકાર શિક્ષકજ સામાન્ય જનતામાંથી સમર્થ પુરૂષો ઉત્પન્નવી શકે છે.

શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ વિનયમંદિર.

હરિશંકર હર્લેલજી ત્રિવેદી.

અન્યને સંબંધે પ્રશ્નોત્તર.

(૨)

સ.—અન્યને રૂપ સ્વ બનાવતાં શું તમે એવો દિવસ પણ લાવી નહિ મૂકો કે સમાજમાં આને જે રાતિભેદ પ્રવર્તે છે તે પણ ઉડી નામ અને રોડી વ્યવહાર તથા બેરી વ્યવહાર ગમે ત્યાં કરવામાં માણસને છૂટ મળી નામ ?

જ.—આ પ્રશ્ન બતાવી આપે છે કે આજની અન્યનેદારની હીનચાલના ખરો રહસ્યનું ધણું લોકોને સંગીન જ્ઞાન નથી. આને સમાજ સમક્ષ જે પ્રશ્ન ધરવામાં આવ્યો છે તે માત્ર અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો છે. તેનો અર્થ એવો નથી જ અને કદી હોઈ પણ ન શકે કે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી એટલે અન્યને સાથે બોજન વ્યવહાર કરવો કે તેમની સાથે લગ્ન વ્યવહાર કરવો. અન્યને સિવાયની મનુષ્યની દરેક જાતી રૂપ છે જતાં તે બધી જાતીઓમાં પરસ્પર બોજન વ્યવહાર અને લગ્ન વ્યવહાર નથી જ. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અતિશુદ્ર અને ધવનોને બાહ્યજાતિઓ અને છે જતાં તેમની સાથે બોજન વ્યવહાર નથી રાખતા. તો તેમની સાથે લગ્ન વ્યવહારની વાત જ ક્યાંથી ? આવી જ રીતે આપણે અન્યનેને માત્ર અડવાનું છે. તેમના ઘરમાં જઈ બોજન કરવાનું નથી. તેમની કન્યાઓ આપણે લેવાની કે તેમને આપણી કન્યા આપવાની નથી. આજના સ્વરૂપની રાતિઓ સંબંધે કેટલાંક લોકોમાં ગમે તે ભ્રમ હોય, રાતિનું સાવિ ગમે તે પ્રકારનું હોય પરંતુ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે અન્યનેદારની હીનચાલને રાતિ ભેદ-તોડી નાખવા સાથે કશો સંબંધ નથી. ધણું વિદ્વાન લોકો પણ અણુસમજી લોકોને કેલિકંદુકન્યાવર્ણ વારંવાર સમયે કે કરામયે દૃશ્યન્ત આપી લખાવે છે; એકવાર આપણે નીચે ગયા તો પછી આપણી શી સ્થિતિ થાય, આપણે કેટલી બધી હદે નીચે જઈ પડીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ એનું કુંડી સમજાવવાના લોકો બોળા અને શ્રદ્ધાળુ લોકોને સમજાવે છે. ખરી રીતે અન્યનેદારના પ્રશ્નમાં આપણે નીચે જવાનું છે જ નહિ. આપણે જ નીચે પડી ગયા છીએ ત્યાંથી ઉઠે જવાનું છે. આપણે અન્યનેને અલિ સ્થિતિમાં વર્ષોથી રાખીને જે પાપ વેઠાઈું છે તે પાપમાંથી મુક્ત થઈ પવિત્ર બની ઉઠે અડવાનું છે. વળી અન્યને બનીને આપણે તેને સુધારવાના નથી પણ આપણે તેને આપણા જેવા બનાવીને સુધારવાનાં છે.

સ.—તમે મનિ 'છો કે એ' લોકોને રૂપ સ્વ ગણવામાં આવે કે તુરંત જ તેઓ સ્વચ્છ બની નામ ? તેમનો ધર્મજન એવા પ્રકારનો નથી કે તેમનીથી સ્વચ્છ રહી જ નહિ શકાય ? મેલું કાઢવા વગેરેના ધર્મ ક્યાં કરવો અને સમાજમાં ચાલી શકે તેવી સ્વચ્છતાથી રહેવું એ એ વાનાં એક સાથે તેમનાથી શી રીતે બનશે ?

જ.—આ સવાલજૂ પૂરા દર્શિનિન્દુની અણુસમજણ બતાવે છે. આપણે અન્યનેને રૂપ સ્વ ગણીએ તો કેમ જાણે એકાએક આદર્શ સ્વચ્છતા ધારણ કરી લેવાનું તેમને જ સાથે આપી પડે છે ! તેમને રૂપ સ્વ ગણવાનું અને તેમને સ્વચ્છ બનાવવાનું બન્ને કાર્ય આપણે જ સાથે છે. જેઓએ તેમને આદર્શ અસ્વચ્છતાની હદે પહોંચાડ્યા છે તેમની જ દરજ્જા છે કે

તેમણે તેમને ફરી સ્વચ્છતામાં લઈ જતા રસ્તાઓ, પાપખાનાઓ, અને શેરીઓની ગંદકી ઘટાડવાના કામમાં આપણે ધણું કરી શકીએ. આજે આપણે શેરીએ શેરીને જાહેર 'પાપખાનું' બનાવી મૂકી છે તે ન બનાવીએ, આજે લેશ માત્ર વિચાર કર્યા 'વિના' આપણે રસ્તાઓ ઉપર ધૂંક, લીટ વગેરે નાખીએ છીએ, અને નિર્લજ્જ બની મૂત્રનો ત્યાગ કરીએ છીએ તે ન કરીએ, અને પાપખાનાઓને રસોડા જેવાં સ્વચ્છ રાખીએ તો અન્યત્વેને સ્વચ્છ બનાવવાના કામમાં આપણે મોટા ફાવેલા આપ્યો ગણાય જ. પાપખાનું કાઢવાનું કામ ધણું ગંદું છે. તે કરનાર શરીર અને કપડાંથી ગંદા બને છે, પરંતુ તે કાર્ય એટલું બધું ગંદું શાથી થઈ પડ્યું છે તેનો વિચાર આપણે કરી કર્યો છે ? રસોડાની જ બાજુમાં પાપખાનું ભલે હોય, તેમાંથી ગમે તેટલી દુર્ગંધ આવવી હોય, છતાં તે કેવી રીતે સ્વચ્છ રાખવું એનો કદિ વિચાર સરખાય કર્યો છે ? આપણે જે પાપખાનું વાપરીએ છીએ તે આપણે 'શી રીતે વાપરીએ તો સ્વચ્છ' રહે અને કાઢનારને ત્રાસ ઓછો પડે અને કાઢનાર ઓછો મેલો થાય તેનો વિચાર કરવા આપણે કરી તરફી લીધી છે ? આપણે તો ઇચ્છા-પુરસાર અનેક નિષ્ઠ પદ્ધતિઓ બાબતમાં સમજ્યા છીએ, આપણે આપણા જ મજામૂત્રનો કદિ નિર્દોષમાં નિર્દોષ રીતે ત્યાગ કરવો તે માટે કદિ પણ જુદાં વાપરી નથી. મજામૂત્રનો ત્યાગ જૂદા જૂદા પાત્રોમાં થાય, મજા ઉપર પ્રત્યેક મજા ત્યાગની ક્રિયા વખતે માટી ટાંકવામાં આવે તો શું પાપખાનું એટલું બધું ગંદું રહે ખરું ? અને જે પાપખાનું સ્વચ્છ બની જાય તો પછી તે કાઢવાનું કામ સફાઈદાર ન બને ? આવી જાતનું પાપખાનું રાખવાનું કામ મુશ્કેલીભર્યું નથી. એકાદ વ્યક્તિ માટે મુશ્કેલી ભર્યું ગણાય પરંતુ સમાજ ન્યારે એ કામ માથે લે ત્યારે તે સહેલું બની જાય. તે વખતે માણસને માટીની જરૂર પડે તો માટી શેરીએ શેરીએ ઢગલામંધ વેચાતી મળવા લાગે અને તેના મોટા ઉદ્યોગ ચાલી રહે. વ્યક્તિઓ પાપખાનાં માટે આટલી ડાળજી ગ્રામે તો અરૂંધી મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય. સમાજ પણ પોતાની સુધારાઈ ખાતા જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા તેમને સ્વચ્છ રાખવા ધણું કરી શકે. શહેર સુધારાઈ ઉપર જેમ અનેક જાતના ખર્ચો થાય છે તેમ આ સુધારાઈના અંગરૂપ અન્ય સુધારાઈ માટે પણ મોટા ખર્ચો થવા ઘટે છે. રેલ્વેવાળાઓને જેમ પોશાક આપવામાં આવે છે તેમ અન્યત્વેને પણ સુધારાઈ ખાતા તરફથી પોશાક આપવામાં આવે તો તેજ પોશાક પહેરી આડું કાઢવાનું કામ કર્યા પછી અન્યત્વે બીજે પોશાક-ખાનગી પોશાક-પહેરી સમાજમાં ફરી શકે; તેમજ જેમ વિલાયતમાં લોકોને માટે જાહેર સ્નાનગૃહો છે તેમ અન્યત્વેને માટે સ્નાનગૃહો (public baths) કરવામાં આવે તો મેલું કામ કર્યા પછી તેઓ પુરત જ નાહી લે અને પછી સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી તેઓ બીજા પ્રવૃત્તિમાં પડી જાય. વ્યક્તિઓ અને સમાજ આટલું કરે તો અન્યત્વે મેલું ઉપાડવાનું કાર્ય કરતા હોય છતાં સ્વચ્છ રહી શકે.

સ.—કીક છે, શરીરની સ્વચ્છતા તો કદાચ અન્યત્વે રાખી શકે પરંતુ મેલું ઉપાડવાથી તેમનાં મન અને જીવિને હાનિ ન પહોંચે ? અને એવા મહિન ફેલા કરનાર માણસનાં મન અને જીવિ મહિન ન બને ? અને એમ હોય તો તેઓ શરીરથી સ્વચ્છ હોય તો પણ અસ્વચ્છ ન ગણાય ?

જ.—એકં એકલી શરીરની સ્વચ્છતા નકામી છે; મનની સ્વચ્છતા જ ખરી રીતે

આવશ્યક છે. શારીરિક સ્વચ્છતા પણ માનસિક સ્વચ્છતાને માટે જ છે. જો માનસિક સ્વચ્છતા ન હોય તો શારીરિક સ્વચ્છતાનો અર્થ નથી જ; પરન્તુ અત્યંતજોના કાર્ય પરત્વે આ વાત લાગુ પડતી નથી કારણકે મેલું ઉપાડવું એ સ્વતઃ મલિન કૃત્ય જ નથી, મલિન કૃત્ય તો તેજ છે કે જેની પાછળ મલિન વૃત્તિ છે. અત્યંતજો મેલું ઉપાડવાનું કામ કરે છે એ ખરું છે પરન્તુ તે કામની પાછળ તેમની વૃત્તિ મેલી નથી. તેમનો ધર્મો સ્વતઃ પાપી નથી. ઉલટું તેઓ જે ધર્મો કરે છે તે અતિ પવિત્ર છે. શુદ્ધ ધર્મમાં સમ્યગ્ આજ્ઞવનો ઉપદેશ કરેલો છે. મનુષ્યે નિષ્પાપ પ્રવૃત્તિ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવો એવો શુદ્ધ ધર્મનો આદેશ છે. અત્યારે જે થોડા લોકો પાપ રહિત પ્રવૃત્તિ કરી પોતાનું પેટ ભરે છે તેમાં આપણા અત્યંતજો અગ્રસ્થાને છે. મેલું કાઢવાનું કામ નૈતિક દૃષ્ટિએ 'અયોગ્ય' નથી. એ કામ કરવામાં કાંઈ પણ જાતનું પાપ કરવું પડતું નથી એટલું જ નહિ પણ એ કામ સમાજની ભારેમાં ભારે સેવા છે, અને તે પણ ખુબજ થોડા બદલાયી; જો અત્યંતજો સેવાધર્મનો મર્મ સમજીને મેલું કાઢવાનું કામ કરતા હોય તો તેઓ 'કપારના' આપણા બ્રાહ્મણો ધણ ગણા હોત. સમાજની અસાધારણ સેવા ઉદાવતાં છતાં તેઓને તેનું પુણ્યરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણકે તેઓને સમાજે એવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધા છે કે તેમને તેનું કાર્ય કરવુંજ પડે છે. તેનું કાર્ય તેઓ સેવાભાવે કરે છે એ વિચારજ તેમનામાં આજની સ્થિતિએ આવી શકે તેમ નથી. સમાજનો જીલમ અને તેમનું અચાન આ એ કારણે જ તેમની સેવા વધ્યા રહી છે.

સ.—અસ્પૃશ્યત્વ તો વર્ષોથી ચાલતું આવેલું છે. આજ દિવસ સૂધી કોઇને અસ્પૃશ્યત્વ દૂર કરવાનું ન સમજ્યું તે આજેજ શું આંખ ઉઘડી ગઈ? આજને આજેજ અસ્પૃશ્યત્વ દૂર કરવાની કેમ જરૂર પડી છે?

ઉ.—ખરી વાત છે કે અસ્પૃશ્યત્વ ઘણા લાંબા વખતથી ચાલતું આવેલું છે. પરન્તુ આજેજ અને આજે અસ્પૃશ્યત્વના નામે - ઝોળખીએ છીએ તેવા સ્વરૂપનું અસ્પૃશ્યત્વ પૂર્વે હતું કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સ્મૃતિઓમાં જેને ચાંડાળો કહ્યા છે તે ચાંડાળોના વંશજો હોવાના અત્યંતજો એમ ધડીભર માની લઇએ તોપણ તેમને અસ્પૃશ્ય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી સ્મૃતિઓમાં જેવા લોકોને ચાંડાળો કહ્યા છે તેવા લોકો તો આજે સમાજમાં છૂટથી દરેકરે છે, વેપાર કરે છે, અધિકાર ભોગવે છે, અને બ્રાહ્મણોના ઘરમાં અને હિન્દુઓના દેવમંદિરોમાં સુઢાં જઈ શકે છે. સ્મૃતિઓમાં વર્ણવેલા પુણ્ય ચાંડાળો સમાજમાં રાખીએ અને ચાંડાળોના કહેવાતા વંશજો અત્યંતજો આપણે સમાજમાંથી બહાર રાખીએ એમાં વિવેક અને ન્યાય ઉભયની ખામી છે. આટલા વખતથી અસ્પૃશ્યત્વ દૂર કરવાનું કોઇને સમજ્યું ન હતું એમ નથી. હિન્દનાં મંત્ર પુરૂષો અસ્પૃશ્યતા સામે પોતાના ઉદ્ધારો વર્ષોથી કાઢતા આવ્યા છે. પોતે પોતાના વર્તનથી પણ કેટલીએક વાર બતાવી આપ્યું છે કે અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે અને તેથી ભાગ્ય છે. તેમણે વારંવાર પોતાના ઉપદેશોમાં ખરા અત્યંતજો કહ્યું છે તે તરફ પોતાની અંગેથી ચાંધી છે. આપણી સમાજને અસ્પૃશ્યતા રૂપી રોગ લાગ પડ્યાના ચિન્હો એ મંત્ર-પુરૂષોએ વર્ષો પહેલાં જોયાં હતાં. રોગને મૂળમાંથી દાખવા માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નોમાં એટલી બધી ઉગ્રતા ન હતી. કારણકે રોગનું સ્વરૂપ ભયંકર ન હતું. તેમના પ્રયત્નો

ચેતવણી રૂપ હતા. સમાજે એ ચેતવણી તરફ દુર્લ્ભ રાખ્યું. પોતાના સ્વાર્થ અને જડતાને લીધે અંતરને પ્રત્યે જુલમ વધાર્યો અને એમને એવી રિયંતિમાં મૂકી દીધા કે આજે એ રોગ ભારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડી બેઠો છે. સમાજના વૈદોને લાગેલું છે કે જે આજે સમાજ આ મહારોગમાંથી મુક્ત થઈ ન જાય તો સમાજ મૃત્યુજ પામે. આથી જ આ રોગની સામે મના ભારે ઉગ્ર ઔષધ, વાપરવાનો વખત આવ્યો છે. વળી આજે નવો યુગ મંડોતો જાય છે. આત્મશુદ્ધિ ઉપરજ નવાયુગનું મંડાણ છે. જ્યાં મુધી સમાજમાં અસ્પૃશ્યતા રૂપ અશુદ્ધિ હોય ત્યાં મુધી આત્મશુદ્ધિ ક્યાંથી ? આજે મહામા ગણાતા પુરુષોને અંતરને-દ્વારની વાત, રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક ઉદારની વાત કરતાં વધારે અગત્યની લાગે છે. તેઓ એ વર્ગના ઉદાર માટે જ જાણે છવે છે એમ ધારે છે અને મરશી પણ તેમનેજ માટે એવી તેમની વાણી છે. તેઓની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર છે કે તેઓ અંતરને માટે પોતાની જાતને અંતર કહેવડાવે છે અને તેમને માટે એક વાર અંતર જનનું પડશે તો ખનશે એવો તેમનો આગ્રહ છે. આ યુગ પરિવર્તનના સમયની આગાહી છે. લોકોના હૃદયમાં પણ નવા યુગનો ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો છે. ધણાઓ એવા છે કે એમને હવે દલીલથી સમજાવવાનું નથી રહ્યું. તેઓમાં થોડાક આત્મજાળની ખામી છે, તેઓ થોડાક સમાજજીરૂ છે. જ્યારે તેમને સમજશે કે સમાજ કરતાં સત્ય વધારે જળવાન છે; સમાજને માન આપવાના કરતાં સત્ય સિદ્ધાન્તને માન આપવામાં મનુષ્યત્વ છે, ત્યારે તેમની પ્લેક આપોઆપ ઉડી જશે. અનેક રીતે લોકો પોતાનું મન મનાવી રહ્યા છે. કાંઈ કહે છે કે આટલી હદ મુધી આપણે ધર્મ છોડ્યો તો હવે થોડી વધારે હરે પહોંચવામાં હરકત નથી. કેટલાક કહે છે કે હવે ખાજી હાથમાં રહેવાની નથી માટે લડત છોડી ધો; કેટલાક શાસ્ત્રમાંથી અંતરનેદાર માટે સમર્થતા લાવે છે તો કેટલાકને મન આ પ્રશ્ન જ સરજ લાગે છે. કેટલાક રાજકારણને લીધે, કેટલાક સમાજ દૃષ્ટિએ અને કેટલાક ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનું બોલે છે. આ સમાજમાં આ પ્રશ્ન ઉપર ભારે ઉદાપોહ છે. અંતરનેના હૃદયમાં પણ એક જાતનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે કે હવે જરૂર આપણો ઉદાર થશે. તેઓ હવે આશા રાખતા લાગ્યા છે કે તેમના ઘરો ચહેરની નજીક સારી જગ્યાએ બાંધવાનો વખત આવશે. તેમને હવે રસે ચાલતાં ‘પોષ્ટ પોષ્ટ’ બોલ્યું નહિ પડે. રેલગાડીમાં તેમને કાંઈ હઠ્યૂત કરશે નહિ. તેમનાં છોકરાંઓને બહુવાનાં અને આગળ વધવાનાં સાધનો મળશે. આ આશાસંચારથી તેમનામાં જાણે નવું જીવન આવ્યું હોય એમ દેખાય છે. પોતાનો વણકરનો ધધો પુનઃ જન્મ કરવાની તેઓ હોંસ ધરાવે છે, સ્વચ્છ રહેવા માટે જ્યારે જ્યારે તેમને કહેવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે સ્વચ્છ ખનવા તત્પરતા ખતાવે છે. માંસ અને મઘનો તેઓ ત્યાગ કરવા લાગ્યા છે અને પોતે હવે ઉચ્ચ ચડી શકશે એવી કલ્પના કરવા પોતાને લાગ્યેલાળી માને છે. આ રિયંતિ જ ખતાવે છે કે હવે અંતરનેદારનો દિવસ નજીક આવી લાગ્યો છે, અને આથી જ આજે એ પ્રસંગો નિકાલ કરવાનો ખસે વખત આવ્યો છે એમ જોઈ શકાય છે.

સ.—તમે પુનર્જન્મને માનો છો ?

સ.—માણસને પૂર્વજન્મનાં પાપપુણ્યના ફળો, આ જન્મમાં ભોગવવાં પડે છે એ સાચી વાત છે ?

જ.—હા.

સ.—તો પછી આપણા અંત્યજ્ઞેએ પૂર્વજન્મમાં ભયંકર પાપો કર્યા હશે તેથી તેઓને આ જન્મમાં આ યોની પ્રાપ્ત થઇ છે. આતો કુદરતે કરેલો દંડ છે. એ દંડમાંથી આપણે તેમને છાડવવા એતો કુદરતના કાર્યમાં વચ્ચે પડ્યા જેવું થાય.

જ.—વાસ્તવિક રીતે ગુણુ કર્મથી માણસની જાતી નક્કી થાય છે, જન્મથી નહિ; પણ એ શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં અત્યારે આપણે ન પંડીએ. માની લ્યો કે પૂર્વજન્મમાં ભયંકર પાપો કરનારને ઇશ્વરે આ જન્મમાં આણું ફૂલ કરવા સરળતા છે. તોપણ આપણે તો તેમના ઉપર ધૂણાજ સખતી જોઈએ. પરમેશ્વર દંડ આપે છે તેમાં તેનો ખેલડો હેતુ છે. એક તો ગુનહીનગરને પોતાના ફૂલ માટે શિક્ષા થાય છે અને બીજાઓને દયા કરવા માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ક્ષેત્ર મળે છે. પૂર્વજન્મના સિદ્ધાન્તથી મનુષ્યને યતી આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે એક પ્રકારનો દંડ જ છે. હવે જો એમ સ્વીકારીએ કે પરમેશ્વરના નિર્ણય વચ્ચે આપણે ન આવડું તો પછી વિચાર કરો કે દુનિયામાં સેવા કરવા જેવું શું રહે છે ? સેવા કરવાનું ક્ષેત્ર જ ક્યાં રહે છે ? બીજાને મદદ કરવાનું પૂણ્ય લેવાનો લ્હાવો માનવીને ક્યાંથી મળે ? સેવાધર્મ જેવો પરમ ગહન ધર્મ ઉદ્યોગ વળી જાય નહિ ? પૂર્વજન્મના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનથી આપણને એક જ લાભ થયો જોઈએ કે આપણુ મુકત્યો કરી આવતા જન્મમાં વધારે સારી સ્થિતિને પામીએ, અને કમનસીબે થયેલાં આ દુનિયાનાં અનકવિધ દુઃખી પ્રાણીઓને સહાય કરી ઉમેચીએ. દુઃખીઆઓ પૂર્વજન્મના પાપ ફળો ભોગવે છે એ વિચારથી આપણે તેમને તિરસ્કારી કાઢીએ તો આપણે અધમજ બનીએ. આપણાં શાસ્ત્રો દયા ધર્મનું મૂળ છે એમ પોકારીને કહે છે તે એટલા માટે નહિ કે આપણે પૂર્વજન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી; ઉલટું આપણે એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીએ છીએ એટલાજ માટે તેમનું આમ કહેવું છે. પરંતુ આપણા મોહમાં અંત્યજ્ઞે સંભંધે વિચાર કરતાં આ દલીલ જોખે જ નહિ. આપણે સમજી શકીએ તેની રીતે આપણે પોતેજ અંત્યજ્ઞેની આવી સ્થિતિ કરી મૂકી છે. હવે તો પુણ્ય રળવા માટે નહિ પણ પાપ ધોવા માટે જ આપણે તેનો ઉત્કર્ષ કરવા મથવાનું છે. ઇશ્વરે કરેલ દંડ પણ દયાધર્મથી આપણે બૂલી જવાનો છે; અને આપણે કરેલ દંડને માટે આપણે જરૂર પ્રાયશ્ચિત કરવાનું છે. ઇશ્વરી દંડ કહીને ભુત્તમ ગુનરવાનો ઇશ્વરે આપણને હક્ક આપ્યો નથી. ઇશ્વરી દંડને પણ નરમ કરવા આપણે પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવાની છે, અને જાતે દંડનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવાના છે. અંત્યજ્ઞેની જાગૃતમાં તો ઇશ્વરે જો દંડ કર્યો હોય તે ખરી પણ આપણે તો ઇશ્વર જાતી જઈ તેમને ભાદે દંડ દઈ રહ્યા છીએ. આપણે ઇશ્વર હોવાનો દાવો કરીશું ત્યારે જ આપણે આવા દંડ આપવા હકદાર થઈશું, પણ ત્યારે તો આપણામાં ઇશ્વરી અંશ હોવાથી આપણે દંડ કરતાં દયા વધારે કરશું. ઇશ્વરની લીલા અકળ છે. આપણે તેનો પાર પામી શકતા નથી પણ નરી આંખે આપણે હાથે કેટલો ભુત્તમ થાય છે તે તો આપણે જોઈજ શકીએ અને તેનો પાર તો આપણે પામી જ શકીએ.

ગિરિભાઈકર ભગવાનજી.

મનુષ્ય જાતનું ભવિષ્ય.

પૃથ્વી ઉપર રચાયેલી અનેક જાતિઓમાં મનુષ્ય જાતિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય માટે મોટી મોટી આશાઓ નંધાય છે. એના ભવિષ્ય વિશે અનેક તર્ક વિતર્ક થાય છે. કેટલાક મનુષ્યજાતિને એક વિશ્વના અંગ તરીકે જ ગણીને પ્રશ્ન પૂછે છે કે વિશ્વનું પ્રશ્ન કયું દિશામાં છે? વિશ્વમાં વસતા પ્રાણીઓને શા ઉદ્દેશથી જન્મ અપાયો છે? મનુષ્ય જાતનું ધ્યેય શું? મનુષ્ય જાતે બહુ ઉંડો ઉતરીને વિચાર કરે છે, જાતે તે અંકુશિત દશિમાંથી મુક્ત થઈ સ્થાયી ચિન્તેને. ખોળી દશિથી જુએ છે ત્યારે એને આવા પ્રશ્ન થયા વગર રહેતા જ નથી. આવા પ્રશ્નના જવાબ આપવા તે મનુષ્ય શુદ્ધિ માટે ઘણું જ હાંકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલેક દેશોને અશક્ય પણ છે. જેવી રીતે એક યંત્ર (machine) પોતાનો અંતિમ ઉદ્દેશ સમજી શકતું નથી તેમ મનુષ્યનો છેવટેનો ઉદ્દેશ શો છે તે મનુષ્યની કલ્પનાની બહાર છે. જેમ યંત્રમાં બનતી અમુક ચીજ કાચી અવસ્થામાં હતી ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ કરવામાં તેમજ સંભાળ લેવામાં કોણ રોકાયેલું હતું, અને જનમંડળમાં એ યંત્ર બનાવેલી ચીજ શા ઉપયોગની છે એ પ્રશ્નોના ઉકલ એ યંત્રની કલ્પનાની બહાર છે તેમ કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નો મનુષ્ય ઉકેલી શકતો નથી. એવા પ્રદેશને જર્મન શીલ્ડર કેન્ડ Noumena કહે છે. એ પ્રદેશ અગમ્ય છે માટે તે તરફ નજર નાંખવા કરતાં અગૂઢ પ્રદેશની (Phenomenon) પ્રશ્ન પૂછી કરીશું તો મનુષ્ય શુદ્ધિ માટે બહુ છે.

પરંતુ અગૂઢ પ્રદેશમાં પણ મનુષ્ય શુદ્ધિ બહુ સરળ થઈ છે તેમ ન કહી શકાય. હજી એ બાબતમાં મનુષ્ય એક નિર્ણય ઉપર નથી આવી શક્યો. મનુષ્યજાતિની ચર્ચા થયાં જ કરે છે કે ચલતી પડતી બન્ને આવી કરે છે? દુનિઆના ઇતિહાસમાં આપણને ખરેખરી પડતી નજરે પડે છે કે એ પડતી માત્ર ચલતીનું શુભ સ્વરૂપ જ છે? હિન્દુસ્થાને એક સમય સુધારામાં પોતાનું પાણી જતાનું. એના ખરે હાલની સમાજમાં જાણીઆરે છે. ખરેખરા કેટલાક ખરેખર સ્તંભો તેમજ બીજા ભાગો નજરે પડતાં એ મહાનની જાહો જલાલી કદવી શકાય છે. હજી પણ એક સમય જાહોજલાલીમાં આવી નારા પામ્યું અને પોતાની જાહોજલાલીની નિશાની તરીકે નાઈલના પીરામીડ મુકવું ગયું. ત્યાર બાદ એથેન્સનો વારો આવ્યો. તે પોતાની પાછળ સોક્રેટીસ, પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલના તત્ત્વચિન્તનના લખાણો મુકવું ગયું. રોમ રાજ્યનીતિમાં સદી ગયું અને પોતાની યાદગીરીમાં જગતના કાયદા મુકવું ગયું. ત્યાર બાદ અંધકારનો સમય (The Dark Ages) આવ્યો. તે પછી લગભગ સપ્તમા સદીમાં મનુષ્યે પોતાના શુદ્ધિજાતો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મનુષ્યે પોતાની શુદ્ધિથી યંત્રો રોપવા માંડ્યાં. અને આખરે જગતનો સુધારો (Civilisation) યંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં જ આવીને વસ્યો. વળી વચ્ચે યંત્રોવાદનું મોલું આવ્યું. મનુષ્ય શું ખરા સુધારોને જ પાટે ચાલે છે? રશિયન તેમજ ટોલ્સ્ટોય જેવા મહાત્માઓએ યાંત્રિક બળ વાપરવાની સક્તિને સુધારો ન ગણવાની ચેતવણી આપી. એથી મનુષ્યજાતિ ઉપર કેટલા વાપરવાની સક્તિને સુધારો ન ગણવાની ચેતવણી આપી. એથી મનુષ્યજાતિ ઉપર કેટલા અત્યાચાર થાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. મનુષ્યને શુભમંત્રીમાં નાંખવાની એ જગ છે,

મહુરોને હથીઆર બનાવી મીઠા માલીકિ-પોતાનું કામ સાધી લે છે એમ લોકોને સમજાવ્યું, તે સાથે બતાવ્યું કે મનુષ્યમાં ઈશ્વરે દુશ્મ શુદ્ધિબળ નથી મૂક્યું. તેનામાં આધ્યાત્મિક બળ પણ હોય છે અને તે બળનો હાથ બનાવર કરવામાં આવ્યો છે તેમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું.

પરન્તુ એ ચેતવણીને ઠાંકએ કાંમ દીધો નહિ. મનુષ્યના હાથમાં સત્તા આવે છે ત્યારે તે સત્તાનો ઉપયોગ પોતાની સત્તા વધારવામાં જ કરે છે. જેમ જેમ ધનવાનની સત્તા વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમણે વિદ્યાનની મદદથી આખી દુનીઆને વશ કરી લીધી. વિદ્યાનને લાઇને આવેલી સત્તાનો મનુષ્યે કેવો દુર ઉપયોગ કર્યો છે તે આ ઉલ્લા મહાયુદ્ધમાંથી જ સાબીત થાય છે.

મનુષ્યજાતિમાં યુદ્ધ એ બહુ સામાન્ય બનાવ છે. અસલના વખતમાં મનુષ્યો યુદ્ધમાં પોતાનું બાહુબળ વાપરી દુરમનને હરાવતા તેઓ મનુષ્ય બાહુ અથવા તમવારનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં કરતા. સ્વાભાવિક રીતે યુદ્ધ મચાવનાર મનુષ્ય તન્દુરસ્તીવાળો હોવો જોઈએ. એટલે એક દક્ષિણિન્દુથી અસલના યુદ્ધો મનુષ્યજાતિમાં તાઝાદ ઉમેરનારાં હતાં. પરન્તુ હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે. વિદ્યાનને અંગે મનુષ્યમાં જે સત્તા આવી તેનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં થવા માંડ્યો. બાહુબળનું સ્થાન શુદ્ધિબળે લીધું. દુરમનનો સર્વ રીતે નાશ કરવો એજ યુદ્ધનું ધ્યેય થઈ. દુરમન કોને કહેવો તે સંબંધી પણ વિચારે બદલાયા. અસલ જે મનુષ્ય યુદ્ધમાં લડવા આવે તેને દુરમન ગણવામાં આવતો. હાલ તો જે મનુષ્ય દુરમનને ગમે તે રીતે મદદ કરતો હોય તેને દુરમન ગણવામાં આવે છે. અને એ રીતે તો સાખી બાણનો દરેક મનુષ્ય દુરમન થયો. "Every citizen is a potential producer of food and munitions" આ સૂત્ર નવાં સ્વીકારાયું ત્યાં યુદ્ધ મચાવનાર સિપાઈઓ અને રૈયત વચ્ચે કાંઈ જ તફાવત રહ્યો નહિ. રૈયત ઉપર એરોપ્લેનમાંથી બોમ્બગોળા નાંખવા એ તદ્દન વ્યાજબી થઈ ગયું.

એ રીતે જોતાં તો મ્હને અસલનો રિવાજ ધલોજ ગયો લાગે છે. અસલ લોકો યુદ્ધ કરવા અમુક મેદાનમાં જતા અને ત્યાંજ હારજીત સ્વીકારી લેતા. પાણીપતના મેદાનમાં આવી રીતે કેટલાંએ યુદ્ધ થઈ ગયાં. આથી લડાઈનો જોજો રૈયત ઉપર નહિ. જેનો જ આવે છે. પરન્તુ હવે તો એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. યુદ્ધ કરનારાઓમાં વિદ્યાનને લાઇને પુછજ સત્તા આવી એટલે દુરમનોનો નાશ વધારે લખાનક અને ત્રાસદાયક બનતો ગયો. લડનારાઓનું પ્રમાણ વધતું ગયું. અસલ ૬' ૬" યુદ્ધો થતાં. ધીમે ધીમે જે ન્હાની ટુકડીઓ લડવા માંડી. એક બીજાનું રાત્નપાટ ધીનરી લેવા યુદ્ધ થયાં. અને વખત ભટો ગયો તેમ એક પ્રજા બીજી પ્રજા સાથે લડવા માંડી અને છેવટે આખી દુનીઆની પ્રજાઓ એક અથવા બીજી બાલુંથી રણે ચડી; એટલે સાધારણ રીતે મનુષ્યનો મરો વધારે થવા માંડ્યો, દુરમનની રૈયત દારૂગોળાથી પાપમાલ થઈ, બીરાં છોકરાંની ગણતરી પુરુષો સાથે જ થઈ, મુંદર મક્કનોનો નાશ થયો, કળદુષ જમીન લોહીથી ખરણ થઈ, મડદાં પગની દેસે ચઢવા માંડ્યાં.

હુંકામાં યુદ્ધનાં ખરાબ પરિણામો આ મહાયુદ્ધ પછી લોકોને જાણવામાં આવ્યાં, અને યુદ્ધ આ દુનિયામાંથી ખાતલ કરવા ચારે બાજુએથી પ્રયાસો થવા માંડ્યાં. આ સહા યુદ્ધ ને પરિણામે રૂશીઆની કેવી કંગાળ રિયતિ યથા ગઇ છે? રોજ લાખો માણસો જીવનચાલી નાશ પામે છે. એનો ચિતાર એચ. જી. વેલ્સે પોતાના 'Russia in the shatter' નામના પુસ્તકમાં આપ્યો છે. તે બધું આ લગાઈતું જ પરિણામ. જર્મનીમાં પણ હાલ લગભગ એવીજ દશા છે. આ યુદ્ધ જો એકજ વર્ષ વધારે ચાલ્યું હોત તો આખા યુરોપની રિયતિ રૂશીઆ જેવી થાત. હવે જો આજ પાયા ઉપર પાંચેક વર્ષમાં જો બીજી હોળી સળગે તો આખા દુનિયા પાપમાત્રચર્ચ જાણતેમ કહેવામાં જવાએ અતિશયોક્તિ નથી.

હવે લોકોને આ પરિણામની ગંભીરતા જાણાઈ છે અને યુદ્ધ રોકવા ગંભીરી ધજા પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. જગતના સુદ્ધિશાળી લોકો અનેક ઉપાય બતાવી રહ્યા છે. આ લેખમાં ઇચ્છાંડના પ્રખ્યાત લેખક એચ. જી. વેલ્સના તે ગંભીરી કટલાક વિચારો ઉપર ચર્ચા કરી છે.

હાલ યુદ્ધનો દુનિયામાંથી અંત આણવાને દુનિયાની 'મોટી પ્રજાઓ' એ મળીને એક 'League of Nations' નામની સંસ્થા સ્થાપી છે. તે સંસ્થાની ફરજ માત્ર એટલીજ કે એ પ્રજાઓ વચ્ચેનો જગડો આજ સુધી જે યુદ્ધથી યુદ્ધવાતો હતો તે હવે એ સંસ્થા એ જગડા ચૂકવવામાં મદદ કરે એટલુંજ નહિ પણ ફરજ પાડે.

હવે જ્યારે આપણે આ સંસ્થામાં આટલી બધી સત્તા તેમજ શક્તિ મુકાએ સારે એ સંસ્થાનું બંધારણ કેવું હોતું જોઈએ એ પ્રશ્ન ધજાજા અગત્યનો છે. એના બંધારણ ગંભીરી ધજા મતભેદો છે; અને હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. શરૂઆતમાં જ્યારે એ સંસ્થા સ્થપાઈ સારે એમાં દુનિયાની 'કેટલીક મોટી પ્રજાઓ'ના દાખલ થઈ હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીક પ્રજાને—જેમકે જર્મનીને—એ સંસ્થામાં દાખલ ન કરવી એવા પણ કસોટી થયેલો. આ પદ્ધતિ સૌને પાછળથી અનુકૂળ લાગી એટલે જર્મનીને પણ દાખલ કરવાનો નિશ્ચય થયો. જર્મનીને જો એ સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં ન આવે તો દુનિયામાંથી યુદ્ધ ખાતલ કરવું સુરેકેલ પડે અથવા જો દબાણથી યુદ્ધ શરૂ થાય તો જર્મનીને જરૂર અન્યાય થાય માટે મહેલું સહી તો એજ કે એ સંસ્થામાં દરેક પ્રજાનો મત પ્રતિબિંબ થવા જોઈએ.

પરંતુ તરતજ પ્રશ્ન ઉઠે કે પ્રજાને કહેવી? ઇંગ્લાંડ અને કેનેડાને જુદો પ્રજાના દેશો ગણીશો? ઇચ્છાંડ અને આયર્લેન્ડના જુદા પ્રતિનિધિઓ મોકલશો? હિન્દુસ્થાનનો પ્રતિનિધિ જુદો જશે? ઝાંઝૂઆ અને હંગરીનો જુદો પ્રતિનિધિ મોકલશો? ઇજીપ્ત કહેશે કે મદારો જુદો પ્રતિનિધિ કેમ નહિ? ઇસ્ટ આફ્રીકા કહેશે કે સાઉથ આફ્રીકા જેટલોજ મદારો લઈ લેવો જોઈએ. હુંકામાં પ્રતિનિધિ દાખલ કરવામાં ક્યાં લાંબી દોરની તે ગંભીરી ફાટોટ લણીજ પડશે. કાલે સ્કોટલેન્ડ ઇચ્છાંડથી જુદું પડે તો એનો જુદો પ્રતિનિધિ કેમ નહિ? કાંઈ એક પ્રજામાં બે ભાગના પડ્યા અને એમાંનો એક ભાગ પોતાનો જુદો પ્રતિનિધિ માગે તો

ની સંસ્થા ટકે એમ લાગેલું નથી. અને જો ટકશે તો એ સંસ્થાથી દુનીઆને લાભ થવાને બદલે હાનિ થશે. મોટી પ્રગતિઓ નહાની પ્રગતિને દબાવતીજ રહેશે; અને અંતરે કશું નહાની પ્રગતિઓને સ્વતંત્ર થવાને તક છે તે પણ જતી રહેશે. કમરે જેની પાસેથી સ્વરાજ્ય લેવાનું છે તેની સત્તા તો એ સંસ્થાથી વધતીજ જશે. એનો અર્થ તો એટલોજ થયો કે તથુ ચાર મોટી પ્રગતિઓએ મસલત કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે આખી દુનીઆ આપણી વચ્ચે સલાહસંપત્તી વહેંચી લેવી. એવી કૃત્રિમ સલાહનો કાંઈ અર્થજ નથી. એવી સલાહ અને શાન્તિ ખરીદવામાં સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપવો પડે તેમ છે. એ દુનીઆ કદી કશુંક નહિ કરે.

બીજી સૂચના એવી છે કે દુનીઆમાં બોલાતી જુદી જુદી ભાષા પ્રમાણે ભાગલા પાડવા અને તે પ્રમાણે દરેકને અકેદા પ્રતિનિધિનો હક્ક આપવો. આ સૂચનામાં તથુ એટલીજ સુરેલીઓ વચ્ચે નહે છે. શું સુજગત માટે એક પ્રતિનિધિ અને આખા રૂશિઆ માટે પણ એકજ પ્રતિનિધિ ? વળી આ સૂચના ક્યારે અમલમાં મૂકી શકાય કે ન્યારે દરેક પ્રજા સરખો હક્ક ભોગવતી હોય ત્યારે, એટલે કાઠપણ દેશ કાઠપણ બીજા દેશના તાબામાં ન હોવો જોઈએ. ઇઝરાયેલને હિન્દુસ્થાન છોડવું પડે, આયર્લેન્ડ છોડવું પડે, ઇજિપ્ત છોડવું પડે. તેવીજ રીતે બીજા દેશોને પણ તેમજ. તે હાલ કઈ મોટી પ્રજા કશુંક કરશે ?

આ બધી સુરેલીઓ દર કરવાને વેલ્સ ત્રીજોજ માર્ગ બતાવે છે. વેલ્સને 'League of Nations' નામજ નથી રૂપવું. Nation રાજદ સૂચવે છે કે દુનીઆની જુદી જુદી પ્રજાઓએ મળીને એક સલાહ કરવાની સંસ્થા સ્થાપી છે. વેલ્સ માને છે કે યુદ્ધનું મૂળ કારણ આથી નાશ થતું નથી. આ રીતિથી કદાચ એકાદ યુદ્ધ અટકાવી શકાય, અથવા સુલતવી રાખી શકાય. પરંતુ એથી હંમેશને માટે યુદ્ધ બંધ ન રહે. ન્યાં સુધી 'આ મહારો દેશ' અને 'પેલો બીજાનો દેશ' એ ભાવના લોકોમાં ફરી લાં સુધી યુદ્ધ બંધ રહેવું અશક્ય છે. યુદ્ધ બંધ કરવા માટે તો હૃદયે બદલાવવાં જોઈએ. સ્વદેશાભિમાનની શક્તિજ નાશ પામવી જોઈએ. સ્વદેશ પ્રેમનું (Nationalism) સ્થાન સર્વ દેશ પ્રેમે (Internationalism) લેવું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિએ મનુષ્ય જાતિનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય તે વિચારી તે માટે જોઈતા ઉપાયો લેવા જોઈએ. સ્વદેશ અને પરદેશ વચ્ચે બેદન રાખવો જોઈએ આવી જાતના સર્વદેશ પ્રેમના વિચારોવાળી સંસ્થાઓ દરેક દેશમાં સ્થાપવી અને ધીમે ધીમે મનુષ્યોના વિચારો એ દર્શિમિન્દુ તરફ દોરવા. તે થવાબદ આખી પૃથ્વી ઉપર એકજ સામ્રાજ્ય (World State) સ્થાપવું. એ રાજ્યતંત્ર આખી દુનીઆના ઝગઝગોતો ચુકાદો આપે. એક દેશના સંધળા ઝગઝગોતો જમ અદાલતો ચૂકવે છે તેમ આ રાજ્યતંત્રની મોટી અદાલત (Inter National Court of Justice) દુનીઆના સંધળા ઝગઝ ચૂકવે.

તે ઉપરથી બીજો સવાલ એ ઉઠે કે એ અદાલત ન્યાયનો ચૂકાદો આપે ખરી. પરંતુ એ ચૂકાદો અમલમાં શી રીતે મુકાવવો ? આ પ્રશ્ન આપણી અદાલતોના બંધારણ તરફ

નગર-નાખ્યામાં ઉઠ્યાં શકશે. કોઈ મેજસ્ટ્રેટ અમુક વ્યક્તિનો ૧૦૦ રૂપીઆ દંડ કરે અને જો એ વ્યક્તિ એ દંડ ભરવાની ના પાડે તો મેજસ્ટ્રેટ પોતે એ વ્યક્તિ પાસે રૂપીઆ કઢાવી શકતો નથી. પરંતુ એને જે રાત્નતંત્રનો ટોકો છે તેના બળે તે હુકમ કરી શકે છે, અને તે વ્યક્તિની પાસેથી દંડ લેવા એ રાત્નતંત્રના પોલીસની મદદ લે છે. તેવીજ રીતે આ સર્વ દેશની અદલતને એક જખરી સેના અને એક નૌકાસૈન્યની જરૂર છે. અત્યારની સંસ્થા પોતાનો કાણુ દુનીઆ ઉપર નથી મેળવી શકતી તેનું કારણ એજ છે કે તેની પાસે પોતાનો નિર્ણય અમલમાં મૂકવા જોટલી સત્તા નથી. અત્યારે તો જે પ્રજાને એ સંસ્થાનો નિર્ણય અપહ્રેણ પડે તે એનો નિર્ણય પાછો છે અને બીજી પ્રજા એનો ખુલ્લો અનાદર કરે છે. જે પ્રજા આને બીજી પ્રજાને નીતિના ભાષણો કરે છે તેજ પ્રજા ત્યારે એ સંસ્થાનો નિર્ણય એને પ્રતિકુળ થઈ પડે છે ત્યારે એ પાળતી નથી. માટે જ એ સંસ્થા પાસે એક લશ્કરી સેના અને નૌકા સૈન્ય જોઈએ, અને બીજા દરેક દેશ પોતાના લશ્કરનો નાશ કરવો જોઈએ. પછી દુનીઆમાં એકજ સત્તા રહી એટલે યુદ્ધનો સંભવજ નહિ રહે.

ઉપર દર્શાવેલા વંશના વિચારો કેટલે દરજ્જે મુશ્કેલીઓથી વિમુક્ત છે તે હવે આપણે જોઈએ. વેદ્ય પહેલી વાત તો એજ કરે છે કે સ્વદેશપ્રેમની લાગણી નાશુદ થતી જોઈએ, અને આખી દુનીઆમાં બાતબાવ (brotherhood) ફલાવેલો જોઈએ. આ વાત તદ્દન સાચી છે. ત્યાં સુધી એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય તરફ બાતબાવથી નહિ જુએ ત્યાં સુધી દુનીઆમાં ગમે તે પ્રકારનું યુદ્ધ ચાલ્યાજ કરવાનું. પરંતુ આ પહેલી સરત વેદી એવી મૂકી છે કે જો એ સરત બરાબર પળાય તો ગમે તે જાતના રાત્નતંત્ર નીચે પ્રજા સલાહ સંપન્ન રહે. દુનીઆમાં જોઈએ તેવો બાતબાવ નથી એટલે જ આવા દ્વિત્રિમ પ્રયાસો કરવા પડે છે. બાતબાવ જળવલો એ સાધક (means) નથી પરંતુ સાધ્ય કરવાની વસ્તુ (end) છે.

બીજું. એ બાતબાવ રાખવામાં સ્વદેશપ્રેમ નાશુદ કરવાની જરૂર છે ? સ્વદેશપ્રેમ નાશુદ કરવાથી બાતબાવ વધશે ખરો ? જે સ્વદેશપ્રેમને નાશુદ કરવાની બલામણુ કરે છે તે મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન એણું દર્શાવે છે એમ કહેવું જોઈએ. તેમજ સ્વદેશ પ્રેમી બાતબાવ નથી રાખી શકતો તે સત્ત તદ્દન ખરું નથી. મનુષ્યને દરમાન થયું છે કે 'Love thy neighbour' એ દરમાન મનુષ્ય સ્વભાવ જ્ઞાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે. હું ખદાર પાડોસીને ચાહું અને એનામાં જ મનુષ્યજાતિનું પ્રતિબિંબ જોઈ એટલે મને એ દરમાન પાછું કહેવાય. હિન્દુસ્થાનની કોઈ વ્યક્તિએ અમેરિકાની કાંઈ અજાણી વ્યક્તિને ચાહતું એ મંજળના તારાની કોઈ વ્યક્તિ માટે પ્રેમ ધરાવવા બરાબર છે. એક મનુષ્યે આખી દુનીઆને ચાહતું એ મનુષ્યની કલ્પનાની બહાર છે. પરંતુ એક મનુષ્ય પોતાના સાથી ઉપર જ પોતાનો મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે બાતબાવ વરસાવે છે. સ્વદેશપ્રેમને હલકો ગણી નાંખવામાં આવે છે તેનું કારણ એજ છે કે તેનો અર્થ સાધારણ રીતે અંકુશિત કરી નાંખવામાં આવે છે. કાદરે જે સમયે સલાહ આપી કે 'Love thy neighbour' તેમ પ્રત્યે તેજો એમ કહેવા માગતા નહતા કે 'hate all others' તેમજ સ્વદેશ પ્રેમીનો અર્થ એવો નહિ કરવાનો કે જે બીજા દેશોને ધિક્કારે. દુનીઆના લાગણ પાડ્યા વગર

મનુષ્યથી કામ થઈ જ ન શકે. અને ન્યાં સુધી પોતાના ભાગલાના ઉત્કર્ષ માટે એ તન મન અને ધનથી મથે નહિં ત્યાં સુધી એ ભાગલાની ઉત્તિ થવી સુરહે છે. દરેક મનુષ્યે આ ભાગલો તો મ્હારો છે એમ જાણી તેની સમૃદ્ધિ માટે મથવું જોઈએ. ન્યાં સુધી એ ભાગલામાં એ પોતાપણું ન જુએ ત્યાં સુધી એનામાં કામ કરવાને જોઈતો ઉત્સાહ ન જ આવે શકે. લશ્કરની ટુંકડીઓમાં પણ તેમજ છે. દરેક સિપાઈ પોતાની ટુંકડીનું અભિમાન રાખે છે. અને જો પોતે કાંઈ અખ્યાત ટુંકડીનો હોય તો તે એમજ સમજે છે. કે મ્હારાથી તો રૈયતની હુલ્લટ થાય જ નહિં, મ્હારાથી તો સ્ત્રીઓ ઉપર હુમલો થાય જ નહિં, મ્હારો પ્રાણ જાય તો પણ મ્હારાથી મ્હારા કેપતાનના ફરમાનનો અનાદર થાય જ નહિં. મનુષ્યમાં આ જાતનું અભિમાન હોય છે. અને એથી જાતના અભિમાન વગર તેનાથી ભાગ્યે જ સારાં કામ થઈ શકે છે. એક સિપાઈ પોતાના નંબરની ટુંકડી માટે અભિમાન ધરાવે માટે તે કાંઈ બીજી ટુંકડીનો વિરોધી નથી થતો. એ બન્ને ટુંકડીઓનો ઉપરી જોમ ફરમાન કરે તેમ તે ટુંકડીઓ વર્તે. તેવી જ રીતે દુનીઆના જુદા જુદા દેશો એક મ્હોટી સંસ્થાને માન આપે.

વેલ્સની બીજી સૂચના એ છે કે તેવી સંસ્થાને એક લશ્કરી બળ અને નૌકા બળ સોંપવું. આ સૂચનાથી કેટલાકને નવાઈ લાગશે. પરન્તુ એ સૂચના મનુષ્ય સ્વભાવ ધ્યાનમાં લેઈને કરેલી છે. મનુષ્યમાં જે પશુનો અંશ રહેલો છે તેની પાસે કામ લેતાં પશુબળ (brute force) ની જરૂર પડે છે. અમુક માણસ પાસે બીજા માણસ કરતાં વધુ પશુબળ ના હોય ત્યાં સુધી એ માણસ પોતાનું ફરમાન પગાવી શકતો નથી. પરન્તુ એ પશુબળ વાપરવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. દરેક સત્તાની પાછળ પશુબળ હોય છે જ. એટલે ન્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવ છે તેમનો તેમ રહેશે—અને તે બદલાવવાનો મંજૂર નથી—ત્યાં સુધી પશુબળ વગર છુટકાજ નથી. દરેક મનુષ્યમાં યોરડા ધણો તો આસુરી અંશ હોય છે જ. અને ન્યાં સુધી આ અંશ મનુષ્યમાં રહેશે ત્યાં સુધી સુદ નાજુદ નહિં થાય. એટલે મનુષ્યની આસુરી વૃત્તિ દબાવવા માટે પશુબળ વગર છુટકા જ નથી.

હવે એ સૂચના માટે કેટલાક એવો વાંધો લે છે કે આખી દુનીઆના રાજ્યતંત્રની એક ગંજવર સેના રાખવાથી લોકો હંમેશા શુલામગીરીમાં જ રહેશે. અને જ્યારે તેઓ બળવો કરે ત્યારે તેમની મદદે આવનાર કાંઈ રહ્યું નહિં. પરન્તુ આખી દુનીઆમાં લોકોના જ પ્રતિનિધિથી ચાલતા રાજ્યમાં શુલામગીરી કેવી? લોકોને રાજ્યની અમુક વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ બેસતો ન હોય તો બીજી વ્યક્તિને પ્રતિનિધિ મોકલી શકે છે. બાકીતો ન્યાં ન્યાં રાજ્યતંત્ર છે ત્યાં ત્યાં કાયદાને તાબે રાખવું હોય છે જ. પોતે જ બનાવેલા કાયદાને તાબે થવું તેવું નામ શુલામગીરી ન રહેવાય.

આ બધી વાતો તો 'શું થવું જોઈએ' તેની થાય છે. પરન્તુ એ આશાઓ પાર પડવાનો કેટલો મંજૂર રહે છે? આ સૂચનાની પહેલી જ શરત શી છે? કે દરેક દેશને સ્વતંત્રતા સોંપી દેવી. ન્યાં સ્વરાજ્યના જ સંસાર હોય ત્યાં સ્વતંત્રતાનો તો વાત જ શી કરવી? વળી મ્હોટી પ્રજાઓએ પોતાની સેના અને નૌકા સૈન્યનો નાશ કરવો અથવા આખી દુનીઆના રાજ્યતંત્રને સોંપી દેવાં. એ સૂચના અત્યારે કઈ પ્રગ કાને દે તેમ છે? એ રીતે

તપાસતાં નો આ સૂચના એક હવાઇ દિલ્લા જેવી લાગે છે. અને નર્મ સુધી આ સૂચના અમલમાં નહિ મુકાય. ત્યાં સુધી આખી દુનીઆની જમીન માનુષી લોહીથી ખરડાએલી જ રહેશે. અને આ રિયાતનો અંત ક્યારે આવશે તેની હાલતો કંઈપના કરી શકાય એમ છે જ નહિ. મનુષ્ય દિવસે દિવસે શુદ્ધિમાં કુશળ થતો જાય છે. અને એ શુદ્ધિનો ઉપયોગ પોતાની સત્તા વધારવામાં જ કરે છે. યુદ્ધ સમયે દરેક દેશ પોતાના રાજ્યના સુધારાની બધી ચળવળ બંધ કરે છે અને દુસ્મનને હાલવવામાં જ સઘળી શક્તિ વાપરી નાંખે છે; ત્યારે સલાહ અને શાન્તિ સમયે દરેકની આંખ દેશમાં સુધારા કરવા તરફ હોય છે. ત્યારે એક જગત રાજ્યતંત્ર (world government) ઉભું થશે ત્યારે તેની સામે યુદ્ધમાં ઉતરનારા કોઈ પણ હરીફ રહેશે નહિ, એટલે એની સઘળી દૃષ્ટિ દુનીઆના સુધારા કરવા તરફ જ રહેશે. રાજ્યની સેના બળ કરતાં પ્રજાની કેળવણી તરફ રાજ્યતંત્રીઓનું વધારે લક્ષ દોડશે. દુનીઆની પ્રજાઓ આવી સૂચનાઓને જોઈતું લક્ષ નહિ આપે તો મનુષ્ય જાતિ કેટલા દુર્લભ વખતમાં પાયમાલ થઈ જશે તે કહી શકાતું નથી. મનુષ્યની યાદશક્તિ મજબૂત જ દુર્લભ હોય છે. તે ઇતિહાસમાંથી કોઈ દિવસ ચેતવણી લેતો નથી. આ મહાયુદ્ધ આનું છેલ્લું તે સમયે વિગાનની મદદથી વપરાતાં શસ્ત્રોથી લોકો ત્રાસી ગયા હતા. હવે યુદ્ધ પુરું થયું. અને ત્રાસ પણ મટી ગયો. યુદ્ધને અંગે રૂશિઆમાં જૂખમરો થયો. હવે પછી જો યુદ્ધ થશે તો એથી પણ વધારે મનુષ્યોનો નાશ થશે; અને યુદ્ધ સમયે લોકોને સહન કરવું પડશે તે કરતાં યુદ્ધ પછીનો સંઘર્ષ વધારે આકરો લાગશે. તેમાં હિન્દુસ્થાન જેવો પ્રદેશ તો એકદમ નારા પોમવાનો. લોકો જમીન ખેડવાને અશક્ત થઈ જશે, અથવા ખેડનાર મળશે નહિ. તે સમયે હિન્દુસ્થાનની દશા રૂશિઆ કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક થવાની. હવે જો પેસીફીકમાં જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું તો હિન્દુસ્થાનની એજ દશા સમજી લેજો.

દુનીઆમાંથી યુદ્ધ અટકાવવું એવો આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે અટકાવવા પાંચે પણ કોઈ મનુષ્યજાતિને શાન્તિ નથી એક જાતનું યુદ્ધ અટકશે તો બીજી જાતનું યુદ્ધ ચાલશે. આપણે શસ્ત્રોનું યુદ્ધ તો અટકાવી નથી શકતા, ને પહેલાં તો બીજું યુદ્ધ ઉભું થાય છે. દુનીઆમાં આર્થિક યુદ્ધ (economic war) તો ચાલ્યાજ કરવાનું. તે ઉપરાંત મજૂરો અને મીલમાલીકો વચ્ચે તો લવિષ્યમાં મોહોડું યુદ્ધ બાકી જ છે. અત્યાર સુધી મીલમાલીકો પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ મજૂરોને દબાવવામાં જ કરતા હતા. હવે મજૂરોને સમજાયું છે કે પોતાનામાં પણ સત્તા છે. એટલે એ લોકો પણ એનો ઉપયોગ કરે છે અને હડતાળ પાડે છે. ઈંગ્લાંડમાં થોડા સમય ઉપર કાલસાની ખાણમાં કામ કરનારાઓની ભારે હડતાળ (coal strike) પડી હતી. આવી જાતની અનેક હડતાળો દુનીઆમાં પડશે અને લોકો હેરાન થશે. અને જેમ જેમ આપણે પારકા ઉપર વધારે આધાર રાખતા થઈશું તેમ તેમ આપણી જીંદગી વધારે અગવડવાળી અને અનિશ્ચિત થશે.

આમ ચારે બાજુએથી જોઈએ છીએ તો દુનીઆની એક મુશ્કેલી દૂર કરતાં બીજી જે મુશ્કેલીઓ ઉભીજ હોય છે. શું મનુષ્ય જે દિશામાં જવા માગે છે તે દિશામાં જઈ શકે છે ખરો ? કે એને માટે જે લવિષ્ય નિર્માણ કરી મૂક્યું છે તેને જ એ વશ થશે ?

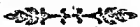
હવે જો મનુષ્યના હાથમાં બાજી હોય તો તેને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાને જેટલી છૂટ છે તેટલી જ છૂટ એને પાપમાલ કરવાની છે. અને જો મનુષ્ય પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાને શક્તિમાન હોય તો બીજો પ્રશ્ન એવો થાય છે કે પોતાનો ઉત્કર્ષ સેમાં રહેલો છે તેનું મનુષ્યને ભાન છે ખરું ? શું યુદ્ધ બંધ કરે એનો ઉત્કર્ષ થઈ જવાનો છે ? દુનીઆમાં સસ અને અસસ, દેવી અને આસુરી શ્રુતિ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરવાનું. શું વિદ્યાનની શોધમાં જ મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ સમાઈ જાય છે ? મનુષ્ય પોતાનું શુદ્ધિબળ વાપરી પોતાને માટે સગવડો (comforts) કરે છે તેથી શું મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ ડાઘ છે ? આપણામાં કહેવત છે કે “ધાંચીનો બળદ સો માઇલ ચાલે તો પશુ ઠેરનો ઠેર” તેવો તો મનુષ્યનો ધાંદ નથી ! માંદા માણસને દરેક જાતની સગવડ કરી આપવી અને એને સારાં સારાં કપડાં પહેરાવવાં તેથી કંઈ એનો રોગ નહિં મટે. એને માટે તો ઔષધ જોઈએ. દુનીઆમાં ચાર રેલ્વે માડીઓ વધારે ઝડપથી ચાલી તેથી શું ? લોહા એરોપ્લેનમાં બેસતા ચપા તેથી શું ? મનુષ્ય જાતિનો અંતિમ ઉત્કર્ષ એમાં જ સમાઈ જાય છે એમ તો ન જ કહી શકાય. મનુષ્યને આધિભૌતિક (materialistic) પ્રદેશમાં તો ઉત્કર્ષની કાંઈ જ આશા નથી. પરંતુ હજી આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ઉત્કર્ષની આશા રહે છે. હાલતો મનુષ્યજાતિ કંઈ દિશામાં જવા માગે છે, કંઈ દિશામાં જાય છે, અને કંઈ દિશામાં જશે. તેનીજ સમજણ પડતી નથી. ખરો સુધારો (civilization) કોને કહેવો તે કહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. મનુષ્યજાતિ કયે રસ્તે જશે તો પાપમાલ થતી અટકશે તે કોઈના મગજમાં આવી શકે તેમ નથી. મનુષ્યજાતિનું સુકાન અત્યારે ખોવાયું છે; તેના હોઠાંપનનો નાસાંથયો છે. હવે મનુષ્યજાતિનું ભવિષ્ય આંકવું અશક્ય છે. હવે તો મનુષ્યના ત્રાતાં સિવાય એને કોઈ તારી શકે જિમં નથી. અગ્રક પ્રદેશમાં તો એનો કોઈ ત્રાતા જણાતો નથી. પરંતુ ગૂઢ પ્રદેશમાં એનો ત્રાતા મળી આવશે એવી આશા રાખી શકાય. આધિભૌતિકવાદની કૃત્રિમતાથી કંટાળેલા મનુષ્યનો અવાજ દૂર જંગલમાં સંભળાય છે—

“ મુક્તિ પ્રયાસો સદુ કરી યાકગો સરણુ હવે એક તું છે—

દયામય મુક્તિ સનાતન તું દે.

“ શિશુ.”

સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા } મૂળ લેખક હાસા બૈજનાથ રીડાવર એ. / સન ૧૯૦૪. હિન્દુધર્મના સિદ્ધાંતો, તેના પ્રય-
નિત સંપ્રદાયો, મુખ્ય મંત્રો, યજુર્વેદ, સામી સ્તોત્રો, ધર્મસંસ્થાઓ, રાજ્ય મંદિરા-
ઓના નિર્માણનું ચિત્ર, સ્ત્રીઓના વસ્ત્ર અને ૧૨૨ પાકુ આ પુસ્તકના છે. કાલિદાસ
૧૧ પૃષ્ઠ; ૫૪ પૃષ્ઠ. ઉપરના પાકુ સોનેરી રંગની ગોળાકાર સુશોભિત પુસ્તક.
કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

એડીસનનું ચરિત્ર } પી. જી. લેખક, તાર, ટેલીગ્રાફ, મીનિસોટા, ફોનોગ્રાફ / વગેરે યંત્રોના ઇન્વેન્ટર, ઇલેક્ટ્રીક એડીસનનું મંથન
જીવનચરિત્ર તેની એ જીવીએ સાથે. એડીસનને જાને તપાસીને પર્મદ કરતા અંગ્રેજ
પુસ્તક ઉપરથી 'સોનેરી-પુકુ'. કીંમત રૂપીયા બે, ૫૦.

શિશ્નાનો આદર્શ } મૂળ લેખક, ડૉ. જી. જી. રીડાવર એ. મા. બી / હિન્દુધર્મના સિદ્ધાંતો, તેના પ્રય-
નિત સંપ્રદાયો, મુખ્ય મંત્રો, યજુર્વેદ, સામી સ્તોત્રો, ધર્મસંસ્થાઓ, રાજ્ય મંદિરા-
ઓના નિર્માણનું ચિત્ર, સ્ત્રીઓના વસ્ત્ર અને ૧૨૨ પાકુ આ પુસ્તકના છે. કાલિદાસ
૧૧ પૃષ્ઠ; ૫૪ પૃષ્ઠ. ઉપરના પાકુ સોનેરી રંગની ગોળાકાર સુશોભિત પુસ્તક.
કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

નિર્મલિંગી } ડૉ. જી. જી. રીડાવર એ. મા. બી / હિન્દુધર્મના સિદ્ધાંતો, તેના પ્રય-
નિત સંપ્રદાયો, મુખ્ય મંત્રો, યજુર્વેદ, સામી સ્તોત્રો, ધર્મસંસ્થાઓ, રાજ્ય મંદિરા-
ઓના નિર્માણનું ચિત્ર, સ્ત્રીઓના વસ્ત્ર અને ૧૨૨ પાકુ આ પુસ્તકના છે. કાલિદાસ
૧૧ પૃષ્ઠ; ૫૪ પૃષ્ઠ. ઉપરના પાકુ સોનેરી રંગની ગોળાકાર સુશોભિત પુસ્તક.
કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

રાણુજીત કૃતિસંગ્રહ } સ્વ. રાણુજીતરામ વાયાબાજની નાની મોટી / આદ વાર્તાઓ, દર્શો, એ નાંચીનો મંથન. પ્રકાશ
સાહિત્ય પરિષદ ગરોળ કમિટિના મંત્રી શ્રી. જી. જી. રીડાવર એ. મા. બી. ૫૪ ૪૨૫
પુકુ પાકુ. કીંમત રૂપીયા સવાળે.

રતનાવલિ } શ્રીધર્મજી મંથન ઉપરથી બાપાનંતર કર્તા કૃતિપતિરામ ઉં / પંચાંગ, બી. એ. ૭ સુદર ચિત્રો, એકાદશી, કવિચરિત્ર,
મનાવલિની કૃષ્ણ વાર્તા, નાટક નાટ્યમંદિર, પાંચનિમિત્ત સંગ્રહ, માટે ઉપ-
ગ્રાહી દોહા સાથે કવિચરિત્રના વિદ્યાર્થીઓને આપવા, મંથનથી રીડાવર એ. મા. બી. ૫૪
ઉપરથી ચાપ તેલ છે. કીંમત રૂ. સવાળે.

અંગ્રેજની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ } સ્વ. રાણુજીતરામ વાયાબાજની નાની મોટી / આદ વાર્તાઓ, દર્શો, એ નાંચીનો મંથન. પ્રકાશ
સાહિત્ય પરિષદ ગરોળ કમિટિના મંત્રી શ્રી. જી. જી. રીડાવર એ. મા. બી. ૫૪ ૪૨૫
પુકુ પાકુ. કીંમત રૂપીયા સવાળે.

ખેટાકૃત શીક્ષણ } બાપાનંતર કર્તા રા. રા. મણિશંકર રત્નજી બદ / પ્રકાશક સાહિત્ય પરિષદ ગરોળ કમિટિ દા. રૂ. ૧૧.
તમામ પુસ્તકો વિ. પી. પોરબંધ અથવા બુક. સંગ્રહ—
જીવણલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

Public Health.

"What has been done for infant welfare must be done for the whole question of public health. Infants become children, and every child should have as good a chance of health as the babies have now, and better. Most of us feel that the child who is no longer a baby, and who is not of school age, is rather apt to fall between two stools. We are trying to prevent the fall, but a good deal more needs to be done before we can regard the child as safe. Then there are the adolescents. Surely, here again, we have a splendid chance. When once the continuation classes get going, what can we not do, and how enormous is the amount that cries out to be done? The Greek pride in bodily beauty, bodily fitness, is perhaps to some extent reflected in our public schools. Why should it not be better reflected in those schools which have a better right to the name? We need to make our boys and girls proud of their bodies, ashamed of dirt and disability; we need to arouse a new and healthful spirit among them. And we have the means if we would but use them. If organized games, dancing, swimming, are good for some girls and boys, they are good for all of them. What we have to do is to make our local authorities, who have control of our local administration and finances, believe so passionately in the value of good health, that they cannot fail to provide for the needs of the young people. Meanwhile, we have the most brilliant and promising of all modern movements, the Girl Guides and the Boy Scouts, and from them we can hope much. If we can get hold of the young people now we may perhaps in future meet fewer of those distressing persons, with whom we are all so familiar, who glory in their infirmities, their weak digestions, their weak backs, their weak chests, their many maladies. We need a new spirit, a new view of life, and why should we not have it?"

वासन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
समस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो ब्रह्माण्मह्योऽत्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यात् प्रमदितव्यम् । धर्मात् प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूयै-
व प्रमदितव्यम् स्याद्योग्यप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ३०, अंक ११.

[मासिक]

मार्गशीर्ष, संवत् १९७८.

तन्त्री अने प्रकाशक, — रा. अ. रमणुजाम् मनीषनगम नीलकंठं जी. ओ. ओ. ओ. जी. ओ.
आदि-८ रा. — अभिधानादौ.

विषयलोला. १०

४८१

(रा. रा. "मानवार्थ.")

दिमाधपना, प्रवास. ७-८

४११

(रा. रा. इतानेय भाष्यार्थ, अलेखकर.)

सार्धना अथेत.

४१७

(रा. रा. नरहरि द्वारकादास पद्मिणी जी. ओ. ओ. ओ. जी. ओ.)

प्रासंगिक नोधि.

४१३

(वासन्त-ओ. ओ.)

शक्ति अने त्हेनां इषान्तरा.

४२५

(प्रेक्षित रा. रा. निरमित जीमराज. दीपिका. ओ. ओ.)

इषान्तरां संगीतनु रथान.

४३३

(रा. रा. "दिमणीक.")

भूषाओपरत्वे उदयुक्त विंता.

४३६

(रा. रा. नवमराग नवमराग विवेकी जी. ओ.)

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यच्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । શૂર્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ. સંવત્ ૧૯૭૮.

વિવર્ત લીલા-૧૦.

એક માસિકના વેપન ઉપર માસિકના નામની નીચે આ પ્રમાણે શબ્દો દીધા: A
High Class Gujarati Monthly Magazine". આ વાંચીને મદારા મનમાં અનેક
તર્કવિવર્તની લીલા પ્રગટ થઈ. "અમુક અમુક-high class tailors and outfitters"
હતાદિ જેવો આ પ્રકાર ભેદને ખેદ, હાસ, હસાદિ મિત્ર ભાવ મનમાં પ્રવેશ પામ્યા. મદને
એક મિત્રે શીખામણ આપી હતી, ને તે નોટલુકમાં નોંધી રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો:
શીખામણ આ:-Blow, blow, your own trumpet, or you are nowhere.
આત્મસ્તુતિનાં વાગ્ધ્વ વગાડવાનો આ ઉપદેશ, અવદારમાં સારી પદરી નહિ મલે એ ભયથી
પણ, મદારા હૃદયમાં ભીતર્યો નહિ. ઉપરની "જાહેરખબર" જેવી યોજના જોઈને મદને
આ પ્રમેગ સ્મરણમાં આપ્યો. વળી એમ થયું કે-જેપારી વર્ગ પોતાના માનનાં વખાણ
કરનારી જાહેરખબરો અધે વેરેછે, "ત્યો રે મીકાં બોર" એ પુકાર આપણા સાદા જીવન-
માંની જાહેરખબર છે; તહેવો જ આ જાહેરખબરિયા વંમાનામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો
પ્રકાર છે; શું આ રીતિ સરસ્વતીના ભક્તમંડળમાં પણ પ્રવેશ પામશે? જેપારી વર્ગમાં
પણ જીવ્યું ધોરણ તો Good wine needs no bush એ કહેવતમાં દર્શાવાયલા
વેનપલાવનું જ છે. દાકતર લેડિઝ પોતાની જાહેરખબરો જાપતા નથી; જાપે તો તહેને
jockery (અપેડિતાલ) નું દ્રવ્ય ગણેછે. આપણા પૂર્વજોએ તો આત્મોત્કર્ષ તથા
તેન્દાં પરેષાં પરિવર્જયેત્ એમ બોધ આપ્યોછે. પુરૂરવે પોતાનું પરાક્રમ ધન્દનું જ કહીને
વેનપ દર્શાવ્યો તે વખતે ચિત્રરથને મુખે કાલિદાસે કહેવડાવ્યુંછે કે અનુસ્તેષક: સલુ વિ-

ક્રમાલંકારઃ. આમ પરાક્રમનું ભૂપણ વિનીતતા. એ સુંદર સત્ મહાકવિએ સ્થાપીને ભાવિ પ્રગ્નેને બોધ આપ્યોછે; અને સરસ્વતીના માનીતા પુત્રનો એ બોધ આ જમાનાના સરસ્વતીના લક્ષ્મી જશે ?

*
**

જગન્નાથ પંડિતની ગર્વોક્તિ હું જુલો નથી જતો. પોતાના ‘રસગંગાધર’ નામના કાવ્યસાહિત્યના અન્યની પ્રસ્તાવનામાં, એ અન્યમાં ઉદાહરણો જાણે જ રચીને મૂક્યાંછે, પારકાનાં નથી લીધાં, એ સ્થિતિ કહીને એ પંડિત કહેછે—કે સેવ્યતે સુમનસાં મનસાપિ ગન્ધઃ ફસ્તૂરિકાજનનશક્તિમૃતા મૃગેણ; કરતૂરી ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવણે મૃગ પુષ્પોના સુગન્ધનો આશ્રય લેવાનો વિચાર પણ નથી કરતો—આ ગર્વોક્તિની પરાકાષ્ટા જગન્નાથ પંડિતને પણ, વિનયનો પક્ષ વિચારતાં તો, ઝાઝલી નથી જ. એ અપવાદરૂપે પુરુષને અપવાદ ગણીને તજવો જ પડશે. તો ફરી પૂછું કે સરસ્વતીના મંદિરમાં આત્મસ્ત્રાધાનાં હુલ્લુકારો સુરવરતાનો ભંગ કરેછે કે નહિ ? કે ‘વસન્ત’ માસિકને પણ આ જાહેર-ખર્ચારિયા ગર્વોક્તિનો માર્ગ—literary quackeryનો માર્ગ,—સ્વીકારવાની લક્ષામણ કરીશું ? આ વિચારલોલા ના લેખો વાચકર્ષને કંટાળો આપશે એમ જણાતાં વાંત, એ માયા મંકલી લેવાની પ્રતિજ્ઞા મ્હારે પાળતી ? કે એ લેખપરંપરાને ઉપર કહેલી આત્મસ્ત્રાધાની જાહેરખર્ચ વડે ટેકિયો આપતી ?

*
**

પ્રસ્તાવનારૂપ તર્કલીલા બહુ થઈ ગઈ. માટે આજ માટે ધારેલી લીલામાં જ પ્રવેશ કરુંઃ ગઈ વખતની ચિવર્તલોલા માં સંગીતની અસર જડ ઉપર અને માનવચિત્ત પ્રાણીવર્ગ ઉપર કેવી થતી કવિદષ્ટિ ભુલેછે તે મ્હં કહેલું; હેનાં એક બે સુંદર દશાન્તો ઉમેરું ? રા. મણિશંકરનાં બે અનુપમ કાવ્યોમાંથી એ લઉં છુંઃ આદીએ વસન્તોદીપિત વનમાં પાંડુના આગ્રહથી ગાન આરંભ્યું એ પ્રસંગ છે:

(૧) દિવ્ય રાગ રાઝ યાતાં જન્યું શાન્ત બધું વન;
લોહચુમ્બકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.
માધુર્ય એ ઉજળતું કપહિ ના સમાય;
હા ! કેમ એ હલક* અંતરથી ખમાય !

* ‘હલક’ શબ્દનો અર્થ રા. મણિશંકર અમુક રીતેનો કરેછે:

“હલક=રાગમાંનો સહુથી ઊંચો અને મધુર સ્વર; રાગ કેપ સાથે ઊંચો ચઢી જઈ અતિ મધુરતાથી મનોહર લાગેછે તે હલક કહેવાયછે.” “મકરન્દ”ની ટીકામાં આ અર્થ આમ જણાવ્યોછે; પરંતુ એ અર્થ રા. મણિશંકરે જ ‘મકરન્દ’ ને આપ્યાનું હું ખાતરીથી જાણું છું.

આ અર્થ દર્શિત લાગેછે. ‘હલક’ એટલે ‘કઠ’ અને પછી લક્ષણથી ‘મધુર-વનિ’—‘મધુર કંકવનિ’, આથી વધારે અર્થ ઉપર દર્શાવેલો માત્ર અમુક સંકુચિત

સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,
બેટી ત્યાં સ્વર વિશે દર્શિ વૃત્તિ જોડી,
ધેલી બની બધી સંજિ રસમાં હાલ ન્હાયછે,
હાય ! એક જ પાંડુના દેશમાં દેક થાયછે !

(“ વસન્તવિજય ”).

જાણુ ઉદાહરણ કયને દેવયાની લાંબા અવાજે બોલાવતી, દોડતી દોડતી, આવે
તે પ્રસંગમાં છે :

(૨) “ લંબાવેલા સ્વર મધુર આ ગ્યોમ માંહે તરેછે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરેછે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી રકિ રોધના એ દિશામાં !
રેલતા એ રતિ વિવિધ શી કેં શરીની નિશામાં. ”

(“ દેવયાની ”).

આ બેમાંના પ્રથમના ઉદાહરણમાં જડ તેમ જ ચેતન (માનવ તેમજ અમાનવ
ચેતન) વર્ગ ઉપર સંગીતની અસર-મન્ત્રમુગ્ધ બનાવનારી શક્તિ-દર્શાવીછે. બીજા
ઉદાહરણમાં એથી પણ વધારે જાણી કલ્પનાની કાળ પ્રગટ થાયછે; બે રીતે; સંગીત મવાયું
નથી, પણ માત્ર દેવયાનીની વાણીને ઉચ્ચાર જ મંગીન મરખો મધુર છે; ત્હેમાં સંગીત
જોની જ અસર જડ સંજિ ઉપર કરવાની શક્તિ જર્જરીછે. સંગીતની મૂકતા વિશે ગયા
લેખમાં આ અંબન્ધે કહ્યું તે અહિં સર્વથા લાગૂ નહિં પડે એમ લાગશે. પરંતુ દેવયાનીને
પ્રકાર તે આ સ્થળે અર્થવતી વાણીના કરતાં બિનરૂપ સંગીતસ્વરનું જ સ્થાન લેછે એ
વિચારતાં સંગીતની મૂકતા જ અહિં પણ જણાયે. આ એક બીજી કલ્પનાની ઇર્ષ્યગ્રાંથી
પંક્તિમાં છે; અભાર સુધી આપણે જોયેલાં ઉદાહરણોમાં સંગીતથી જડ સંજિના પદાર્થ
હાલના ચાલતા સ્તબ્ધ થાય, — ‘ જળ રિચર થયું, ’ ‘ હન્દુ થોભ્યો, ’ ‘ અગ્નિતરંગ ફરેછે, ’
‘ અનિલ જોભો રહ્યો, ’ એમ-દીકુંછે. અહિં તો દેવયાનીના મધુર સ્વરના અવજીથી, પ્રથમ-
થી જ રિચર રહેલાં પુષ્પોમાં નવી દીપ્તિ, નવું સૌન્દર્ય — ‘ નૂતન શ્રી ’ — પ્રગટ થતી દેવિની
ઉચ્ચગામિની કલ્પના જુવેછે; અને ચાંદનીવાળી રાત્રિમાં એ સ્વરો વિવિધ ‘ રતિ ’
(આનન્દ) રેલેછે-એ કલ્પના પણ એ સ્વરૂપની જ છે, સુદમતર છે; પુષ્પ જેવા આ-
વેશમાં શોભા ભરવાની વાતથી પણ આગળ વધીને, રાત્રિના આનન્દમય વિસ્તારમાં,

મંડળના ઘેરકારજનિત ભમથી જ વધારેજો જાનુંકું. રાગ, સૂર, કપ, ઇલાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ
પણ સંગીતશાસ્ત્રના પૂરા જ્ઞાન વિના થયોછે.

÷ આ જમાનામાં ગૂંજાતી લેખકોનાં અર્થવાગાં, અર્થદીન, વિચિત્ર, તખ્તસોમાં
એક તખ્તસ ‘ નૂતનશ્રી ’ એમ વાગેલું સાંભરેછે. તે આ સખ્દ ઉપરથી લીધેલું હશે ?
તેમ હોય તો એ સખ્દનો આ સ્થળેનો અર્થ ખરા રૂપે એ લેખક સમગ્રતા હશે કે કેમ
વિશે રાક રહેછે.

સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં, વ્યાપકરૂપે 'રતિ' રેલેટે એમ આધેય વિના જ આધારનું વર્ણન છે. એ જ મધુર સ્વરો ન્હાનાં ન્હાનાં શરીર ધારણ કરીને ક્યારે સોષતા ફરે છે એ ઉત્પ્રેક્ષામાં પણ કલ્પનાશક્તિની જાણી ફાળ છે;—પરંતુ સંગીતની બાલ સદિ ઉપર અસરના વિષય જોડે સંબન્ધ હેનો નથી તેથી સ્પર્શ માત્ર કરીને છોડી દઉં છું.

નરસિંહરાવની કૃતિમાંથી એક બીજું ઉદાહરણ ઉમેરું છું:

(૩) "ગજનો અટકી રહે ધર્મી ધર્મી સિન્ધુ મહાન;
જાડુ, મધૂરું, નિર્મળું, સાંભળવા એ ગાન."

(હૃદયચીણા, પૃષ્ઠ ૪૮)

અહિં સંગીતની અસર-બાલ સદિ ઉપર અસર-પ્રધાનરૂપે સૂચવવાની હોય એમ જણાતું નથી; સંગીતના માધુર્ય તરફ લક્ષ્ય છે; સિન્ધુનો નાદ યાવ અને ફાણબર અટકે એ સ્થિતિ ઉપરથી, સિન્ધુ સાંભળવાને ઉત્કટકિત છે એમ ઉત્પ્રેક્ષા માંત્ર છે. છતાં આ પ્રસંગે આ દર્શનપ્રકાર પણ ધ્યાન ખેંચે છે તેથી ઉલ્લેખ કર્યો.

* *

આ સંગીત તે શું હશે? જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપેલા સૌન્દર્યનાં અનેક પ્રસક્ત રૂપોમાંનું એક રૂપ. એ સૌન્દર્યનાં રૂપ અનેક છે: મધુરગન્ધ કુસુમો, કામળ રંગભર્યું મેઘધનુષ્ય, નાદસંવાદી સ્વરશ્વનિ, નિર્દોષ આનન્દોદાસભરી બાલકો, મૃદુ દિવ્યસંદેશવાદી શિશુગણ, પ્રિયજનોનો પ્રેમ, આ સર્વ સૌન્દર્યનાં વિવિધ રૂપો માનવને બન્ધનરૂપ ગણાય ખરાં? હા; પણ એ બન્ધન દ્વિમુખ બન્ધન છે; એક મુખ આ જીવન તરફ છે, બીજું મુખ પરજીવન તરફ પ્રભુની પ્રેમમતિ તરફ છે. માનવને મને બાજુ જોનાર એ દિવ્ય અકાંડો છે.

આ સૌન્દર્યસ્વરૂપોમાં એક અસાધારણ શક્તિવાળું અને માધુર્યવાળું સ્વરૂપ છે:—એ સ્વરૂપ તે પ્રેમમય સ્મિત, નિર્દોષ આકર્ષણભર્યું સ્મિત. સ્મિતના ચૃદ્રુતમ રૂપમાં મુખવિકાસ વિના, દંતદર્શન વિના, માત્ર વદનરેખાઓનો વિકાર, અને તેથી પણ વધારે સૂક્ષ્મરૂપે નયનના નેત્રમાં વિશ્લેષણ દીપ્તિ, એ જ તત્ત્વમૃત અંશ હોય છે. શિશુનું પ્રથમ સ્મિત જોનારને આ વિચારનું તથ્ય સમજારી.

* *

ઉપર કહેલાં સૌન્દર્યસ્વરૂપોમાંનાં સજીવસ્વરૂપો વિશે એક પ્રશ્ન થાય છે. એ પ્રિય જનોની સ્નેહલક્ષ્મી શું આ જીવનમાં જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય પામશે? પરજીવનમાં એ સૌન્દર્યરૂપોયક સ્વરૂપોનું વ્યક્તિત્વ હુમ્મ યથા જવાનું? આ જીવનમાં આત્મવિકાસ મારે, પ્રભુની સંગીપ લઈ જનારાં સાધન તરીકે કાર્ય કરી તે, ક્ષીણપ્રયોજન બની, એ વ્યકાત-સ્વરૂપો, આકાંક્ષામાં ખરતા તારાની દીપ્તિ હોલવાઈ જાય છે તેમ, શું વિશીર્ણુ થઈ જશે? નાબૂદ થશે? હૃદયમતિ આ સંભવનું સહન જ કરી નહિં સકે. એ સ્વરૂપો આત્માના દિવ્ય અન્દરનું ચણતરે પૂર્ણધારી રહ્યા પછી ફેંટા દેવાની, વળીવાંસડાની પાલકો જેવાં નથી. એ.

તો આત્માના એ મંદિરની ધતનામાં ઈશ્વો ચૂના જેવાં ઉપાદાનરૂપ અંશ જ છે. આ વિચાર-
ની આશાસન મળે છે.

આ ઉપાદાનોથી માનવ આત્માનો વિકાસ શાથી થાય છે ? પોપણુ શાથી થાય છે ?
આત્મામાં પણ જીવનમરણના સંભવો છે. આત્માની મૃત્યુદશા ટાળવા માટે, આત્માના
જીવનને પોપવા માટે romance ની જરૂર છે. પાછલી એક* 'લીલા' માં હું કહી ગયો તેમ
romance (ઉદાત્ત ભાવના) જીવનમાં ના હોય તો જગત્ શયનવત્ બને છે. એ ઉદાત્ત
ભાવના પૂરનારાં સાધનો ઉપર કહ્યાં તે સૌન્દર્યસ્વરૂપો, પ્રેમસ્વરૂપો, દશ્ય જગતમાં પ્રગટ
યતા સુન્દર પદાર્થો, જીવનમાર્ગમાં સંબંધમાં જોડતાં પ્રિયજનો, દિવ્યલોકના દૂતરૂપ ચિત્ર-
ગણ, ઇલાદિ છે. માણસની દિવ્ય કુધાતૃષ્ણા તૃપ્ત થવા માટે જે સાધનો આ કહ્યાં તે માત્ર
એ તૃપ્તિ માટે નહિ પણ આત્માના પોપણુ માટે, જીવનઆપાર અને જીવનવિકાસ માટે
આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિયો જોઈશું તો સમગ્રાશે કે ધર્મમાં પણ romance હું સ્થાન રું
છે; ઈરાન વગેરે સ્થળોમાં ઉદભવ પામેલા સૂરીવાદે ધર્મને પણ romance બનાવી દીધો;
પ્રભુ અને માનવ વચ્ચે આરાકમાયકના મંથનધની કસપના કરી તે એટલે સૂધી કે એ વાદના
લક્ષ્ણોએ કવિતામાં વિનયમર્ધાદાને પણ તણ દીધી. આપણા દેશમાં કૃષ્ણલક્ષ્મિયે એ જ
પ્રેમસંબંધનો આધાર લીધો; પણ સૂરીવાદમાં માનવ અને પ્રભુ વચ્ચે જે રીસનો મંથન
કહ્યો છે તેથી ભિન્નરૂપ મંથન કૃષ્ણલક્ષ્મિમાં દેખા દે છે; ભક્ત તે સ્ત્રી અને પ્રભુ તે
પ્રેમપાત્ર પુરુષ-એ માનવ પ્રેમના આધાર ઉપર રચાયેલા પ્રેમને પાયારૂપે લીધો,
તે એટલે સૂધી કે પુરુષ ભક્તે પણ સ્ત્રીરૂપે ભક્તિ-પ્રેમભક્તિ-કરવામાં સારથ્ય
મનાયું. કવિ દયારામ પોતે ટાક ગોપીનો અવતાર હતા અને તેથી ગોપીરૂપે
કૃષ્ણની ભક્તિ કરી એમ કિંવદન્તીના પ્રચારમાં મળી તત્ત્વ આટલું જ કે કૃષ્ણની માથે મંથન-
પુરુષનો ના જ સંભવે, સ્ત્રીનો જ હોય. આ romance તે પણ વિનયમર્ધાદાના સાગરનું
દ્રવણ સાચા વગર નથી રહ્યું. પરંતુ આ ભક્તિસ્વરૂપની ઉત્પત્તિનું બીજ માનવની હૃદયની
બૂખમાં જ જાહેર; આત્માની માટેની તૃષ્ણામાં જ જોવાય એમ છે. શુદ્ધજ્ઞાનથી એ કુધા-
તૃષ્ણા તૃપ્ત નથી થતાં, એ માનવના આત્માના ગંધારણુની જ સ્થિતિ આ ધર્મમાં romance-
ને પ્રવેશ આપવાનું પ્રથમ કારણ ; પછી તેની વિધિ અધિની સાહિલામાં યદ્ય તે દ્રવણ
તે દ્રવણ જ.

આ જીવન તે જ-સાચી દૃષ્ટિયે જોનાં-અદ્ભુત romance છે; રૂપિયા આના પાઈ-
થી ચણાયેલું જીવન તે જીવન નથી; આત્માને પ્રેમ, સૌન્દર્ય, ક્રેમ-એ ઉચ્ચ ભાવનાની
સૃષ્ટિમાં વિહાર કરવાનું સામર્થ્ય આપનારાં સાધનો આ જીવનમાં લભ્ય છે, અને તે જ
જીવનને સમરૂપ થતું અદ્ભુતરૂપ romance છે. પણ એથી પણ વધારે અદ્ભુત, વધારે
ઉચ્ચકક્ષાનું, romance પરજીવન છે; એ વિચાર જ કેવો હૃદયને લલચાવનારો છે ! એ

ઉચ્ચતર romance ની પૂર્ણ સ્વરૂપરૂપના આં જીવનમાં થવી કઠણ છે; છતાં એ દિવ્ય દશાની આંખી દ્રષ્ટાઓને, કવિજનને, મયા વિના નથી રહેતી: પરંતુ તે આંખી જાગે અને એ આંખી થઈને એ અસહ્ય એવા અતાર કવિજન આપી શકે તે માત્ર મૂળના shadows, ડાયા, પડછાયા-જ. (માનવસ્વરૂપની અર્થાદિત રિચિતિનું જ એ પરિણામ, કુદિત-શક્તિની દશા). અદ્ભુત દેવિ કીટસે આ ઉચ્ચ Romance અને એ માનવ વાણીમાં ગીતારવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રચાર કર્યો છે;

When I behold upon the night's starred face
Huge cloudy symbols of a high romance,
And think that I may never live to trace
Their shadows with the magic band of chance.

ઉચ્ચ, અદ્ભુત અનુપમ ઉગ્ગાન-
તણાં કંઈ આંખાં ભવ્ય નિશાન
નિરખ્યો તારકમય રજનીમુખે
ચિન્તિતો હું કંઈ ભ્રમં દીણું,—
અહોરુદ્ધ કવિત્તમદુથી કાંઈ
ભવ્ય એ નિશાન કેરી ડાય
આંકવા લઈ પીછી સપ્રેમ
મૂતળે હું નહિં થોભું એમ.

* * *

માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રેમભાવને romance નું સ્વરૂપ આપવામાં સૂરીવાદની દષ્ટિ જેવી જ દષ્ટિથી એક ઉચ્ચ કવિત્વરૂપના આજની એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક શુભ-સાતી કાવ્યમાં પ્રગટ થઈ હતી. એ દષ્ટિ એ કાવ્યમાં ટાઇ વિવેચકે પારખી હોય એમ જણાતું નથી. “ ચક્રવાકમિથુન ” નામનું રસિક, સમર્થ, કાવ્ય (રા. મણિસેકર ભટ્ટની કવિત્વશક્તિનું ફળ) ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં ‘ જ્યોત્સ્ના પ્રકાશ ’ માં પ્રગટ થયું હતું. તેના ઉપર ‘ સેહેની ’ એ તખલ્લુસથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે દીકા પણ આપી હતી. (સેહેની=મ. ક. ઠાકર એ હવે પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થ છે). ચક્રવાક પક્ષીને સાપ છે કે એ પક્ષીનાં નરમાદ્ય એ રાત્રિસમયે વિયોગ ખમવે, આ કાવ્યમાં એ પક્ષીના કુખનો દિવસ સમયનો પ્રેમવિહાર પ્રથમ વર્ણવ્યો છે; એ વિહારમાં—

“ વિરહ સંભવને ચોસમી હતી,
ખનીં નિરંકુશ બેઠાં ફર્યા હતી. ”

* રા. નરસિંહરાવે ‘ અનુપમ ક્રે માન ’ એમ romance માટે શબ્દ આપી ‘ નૂપર-અંકાર ’ ની દીકામાં એ શબ્દયોજનાની ઊનતા સ્વીકારી છે. અહિં ‘ ઉગ્ગાન ’ શબ્દ મૂકીને એ ઊનતા પૂરવાનો પ્રયત્ન માત્ર છે; પૂર્ણ સાદૃશ્ય નથી.

(માનવ પ્રાણી પણ મૃત્યુની તિમિરાદૃશ રાત્રિ પડનાં પરસ્પર વિયોગનો સંભવ બહુ જઈ જીવન્ત દશામાં કેવળ વિદારમાં જ મમ રહેછે—તે ઉપર કાંઈક આડે કદાચ અર્થ જણાયછે; પરંતુ એ આખા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિથી કાંઈક અસંગદ છે). પરંતુ સ્વર્ગ-સ્થાનો સમય સમીપ આવતાં,

“ જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ મુખની મોહનિદ્રા મહિયા ”

અને

“ જવનિકા નુરતાં સ્મૃતિનારાની
સમૌપ મૂર્તિ લેખી વિધિપારાની. ”

આ હાસતમાં પ્રેમબદ્ધ મુગડને નવી સુકિત સૂઝેછે: સર્વતું તેજ લુપ્ત નથી થયું હેરા જાયા જાયા આકાશપ્રદેશમાં એ બંને જીડવા લાગેછે:

“ મિથુન એક ચરે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનનેજસાકાશમાં ”:

અને

“ ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઝડી બંને ગ્રહણ કરતાં ઉગત રશ્માન તેમ. ”

આ કાંઈ કંઈ મૂંઝી નજવાનાં હતાં ? ચક્રવાકીને એક નવીનતર, અપૂર્વ, ધુમ્નિ-કાન્ધા-રકુડી:

“ શાને હાતું—નહિં નહિં—રે આપણે હાથ રહેતું:
ચાલો હેવા રચત મહિં, વસે મર્ગે જેમાં સદૈવ,—
હાનાયી કે અધિક હલ્યે આડે બંદાં હોય દૈવ. ”

પરંતુ અશક્ય તરફ આંખ્ય મીચનારી આ અરજાના રાખેલોના ઉત્તરમાં ચક્રવાક કહેછે:

“ લાંબા છે બંદાં દિન, પ્રિય સખી ! રાત્રિ એ દીર્ઘ તહેવી,
આ અંશયે પ્રજ્વલસુખની હાથ આચા બેઠેવી ! ”

એમ કહી એક જ માર્ગ દીકો:

“ અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી,
વિરલ જીવન મેંદરિયે મધી.
મહનમાં પડિયે દિન દેખનાં,
નવન મીચી કરી છૂટે એકતા. ”

આમ વિરહ, જીવન, મંનેનો અન્ત આણુવા માટે (કે વિરહ ભરેલાજીવનનો, વિરહ-જીવનનો, અન્ત આણુવા માટે) આ પ્રેમીયુગ્મ મૃત્યુના ગહનમાં, દિન દેખતાં જ (દિવસ-તું તેજ છતાં જ—એટલે ભોડાપત્તાં રહીને જ), મૃત્યુ અને રાત્રિ મંનેનો પરિણામ ના ભેવા માટે આખ્ય મીચીને એકતા કરીને (સંયુક્ત રહીને જ) (મૃત્યુના) ગહનમાં પડે છે.

હવે છેવટના ભાગમાં કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિનો સંદિગ્ધ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે:

“ પાછું જોતાં દિવસુગણને અન્યથા થાય ભાસ,
જાડું જાડું દિનકરસમું કેક દેખાય હાસ. ”

અદ્ભુત ! મૃત્યુ અને રાત્રિના અન્યકારમાં પ્રવેશ થવાને બદલે અણુધાર્યા, ઊંડા ઊંડા, તેજોમય પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે.

અને આનન્દપૂર્ણ ચક્રવાકમિથુન ઉદ્ગાર કરે છે:

“ આહા ! આહા ! અવર દુનિયાં ! ધન્ય—

(વિરહ, રમ્મની, વિનાની ખીજ જ જ્યોતિર્મય દુનિયાં દોડી)—

એ બોલતામાં

નીચે નીચે ઝીંતગોં પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં. ”

જતાં—
અધિક એક પ્રકાશ થનો જતો,
જવ જનાર તણી વધતો હતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહિં,
ક્યદિંજ એનન એક દીસે નહિં. ”

આ રિયલિટી શી ? હેનો ધ્વનિ શો ? વ્યંજના શી ?

રા. રમણભાઈ આમ વ્યસ્ત અવદર્શન કરે છે—

“ અન્તે અગ્રાત ‘ ગહન ’ માં ‘ અન્યથા ભાસ દેખતું ’ ‘ વેગથી પડતું દંપતી ’ ‘ અમિત અવકાશમાં ’ લીન થઈ જાય છે. કવિનો અનુત્થ ભાવ અગ્રાત જ રહે છે. ”*

* “ કવિત્વરીતિ ” “ કવિતા અને સાહિત્ય ” પૃ. ૬૨.

રા. બ. કૃ. હાકાર (“ સેહેની ”) કંઈક જાડી વીગતમાં જતરે છે અને અન્ય ધ્વનિ બતાવે છે:

કાવ્યના સમાપ્તિના બે શ્લોકો વિશે “સેહેની” કહેછે:—

“કવિતા દેવીએ કરેલાં દિવ્યલોચનથી કવિને લુપ્ત જ આભાસ થાયછે. (‘દિવ્ય-સુગધને’ ભાસ થયો કવિએ કહ્યો છે તે કવિની કલ્પનાને થયેલો જ ભાસ ગણવો ?—ગણીશું.) મનરાગિણીત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નરિન ‘દુનિયાં’ માં આ ‘રતેદખાલ ચક્રવાકમિથુન’ પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ લેને ઘડીભર જણાયછે.”

“પણ” —(અર્થ “સેહેની” નું વ્યક્ત્યદર્શન મૂકેને મંતોય આપતું નથી; પણ હેમનું સાંભળી લઈએ;—“પણ”)—“Adieu, the fancy cannot cheat so well, As she is famed to do, deceiving elf.”

“કવિતાદેવીનો હાથ ત્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી જાયછે, આંખો નંધ કરીને ત્યાં પાછી ઉઘાડેછે, ત્યાં તેની ખાત્રી થાયછે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઇન્દ્રગ્નજ હતું.”

શું ? કવિતા તે ઇન્દ્રગ્નજ દેશાવનાર ક્યારી ?

કવિતાએ આપેલાં દિવ્ય લોચન ઇન્દ્રગ્નજ, વસ્તુના અસત્ય ભાષા, પ્રગટ કરે ? કવિતા દેવીનો હાથ મસ્તક ઉપરથી ખસી જતાં, સત્યની ખાત્રી થાય ? એમ હોય તો દિવ્ય સંસારનું દર્શન સૂક્ષ્મ પ્રવેશથી કરનારો, અને અસૌકીક યક્તિથી હેતું પ્રદર્શન કરાવનારી, કવિતાને ધુતારી કરાવીને રમિક તત્ત્વદર્શનના રાજ્યમાંથી દેહજોતી કરીને દાડી કાઢી જોડાયે.

* *

મૂકેને તો આ અદ્ભુત કાવ્યમાં હેના સમાપનમાં લુપ્ત જ ખનિ, અને દિવ્ય સત્ય રચાવનારો (દર્શાવનારો) ખનિ, મંત્રગાયછે. જે ચક્રવાકમિથુને આત્મધાત કર્યો કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી; પરંતુ તેમ થઈને મૃત્યુપારની નવી સનાતન બ્રહ્મિનું દર્શન હેમને થયું, અને સતત જ્યોતિષી ભરેલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ હેમણે કર્યો;

“તદ્દા તો ચિરમ્ભી

તણાયા જનનાનું મુખસરિત માંદિ—”

ચક્રવાકમિથુનને અન્યથા ‘ભાસ’ થયો હતો તે સત્ય સ્થિતિ તજીને અસત્યનો નહિ, પણ મૃત્યુના ગદનમાં પડ્યાની અસત્ય સ્થિતિ તજીને જ્યોતિષ્ય બ્રહ્મમાં પ્રવેશની સત્ય સ્થિતિનો. અને એ અસત્ય ભાસ નહોતો તે કવિના છેવટના શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થાયછે:

“ચક્રવાક દંપતીને કવિએ મનુષ્યપ્રેમની ઋતિરૂપ કહેયુંછે, અને એ દંપતીનો અન્નિ-વાર્ધ વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્યશિક્ષક વચ્ચેના વિરોધનું ધણું વધારેયું બિખરે છે.”

“અધિક એક પ્રકાર થતો જતો.
જવ જનાર તણો વધતો જતો.”

અને એ અસીમ અવકાશમાં જ્યોતિ જ જ્યોતિ-બીજું કાંઈ નજરે પડતું જ નહોતું:

“અમિત એ અવકાશ તણી મહિં
ક્યહિં જ ચેતન એક દીસે નહિં.”

કાંઈ પણ ચેતન વ્યક્ત રૂપે જણાતું જ નહોતું; જ્યાં એ ચક્રવાકમિયુન પણ વિલીન થઈ ગયું; કેમકે

ના જ્યોતિથી લિન દીસે જ કાંઈ
આ પેર નિ ! પ્રકૃતિ ક્યાં પુરુષ માહિં ! x

*

*

*

પરંતુ એક બીજો મુખ્ય ખ્યાલ હું સાંભળું છું તે કહું. ચક્રવાકનું મુખ તે જીવાત્મા અને પરમાત્મા; જેને ઉપનિષદમાં દ્વા સુષર્ણી સયુજા સચાયા સમાનં વૃક્ષ પરિપ્લવજાતે કદોને વર્ણવ્યા છે તે; એ બેના સંબંધ સ્ત્રીવાદે કલ્પેસો પ્રેમનો જ સંબંધ, આ કાવ્યમાં ચક્રવાકના નરમાદના સંબંધથી દર્શાવ્યો છે; અત્યંત સ્ત્રી સંબંધ રજની-માં એ બે પ્રેમીઓનો વિયોગ થાય છે; એ રજનીનું તિગિર જતાં જાનજ્યોતિ પ્રગટે છે અને બેનેનો સંયોગ થયો રાખ છે; માટે જ એ સંયોગદશા વખતે બંને ફરીથી વિયોગ ના થાય એ પ્રયત્ન ઇચ્છાથી સનાતન જ્યોતિર્મય પ્રદેશમાં પ્રયાણ કર્યા કરીને જ્યોતિર્અવાહ-માં અટલ સહચાર સાધે છે. આ ખ્યાલમાં સ્ત્રીવાદની કલ્પનાને મુદ્ધતિ સંસ્કાર અપા-યલા હું જોઉં છું. એ જ્યોતિર્મિદ્ર સહચારમાં

“અધિક એક પ્રકાર થતો જતો
જવ જનાર તણો વધતો જતો.” +

તા. ૮-૧૦-૨૧.

જ્ઞાનવાણી.

x “દિવ્ય ગાયકગણ” — “હરમવીણા” પૃષ્ઠ ૧૦૬

+ આ કાવ્યની પ્રેરણા જે અસાધારણ દર્શનથી થઈ છે તેવા જ અદ્ભુત પ્રેરક બળ વાળા દર્શનને પરિણામે ધરાવના સ્ત્રી સાહિત્યમાંના એક અનુપમ કાવ્યની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૨૩૦ માં ફરીદ-ઉદ-દીન અજમર નામનો કવિ હતો; જેણે ‘મતિદ-

હિમાલયનો પ્રવાસ

(૭)

ગોવધ

પદમભોરીથી મુકતેસર ફેટલો ફેર ! ઉત્તિ અને અવનતિ ! પાછળ કહી ગયા તેમ પદમભોરી ત્રણ પહાડ વચ્ચે એક પાર્વતી નદીને કાંઠે આવેલું મહાદેવનું સ્થાન છે. ત્યાંથી અમારે મુકતેસર જવું હતું. મુકતેસર કંઈ નહિ તો સાત હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ છે. તેને મુકતેસર સા માટે કહેતા હશે એની અમે ચર્ચા કરી. મહેં કહ્યું : મુકતીશ્વર અથવા મુકિતકેશ્વર' પરથી એ નામ પડ્યું હશે. છુવાએ કહ્યું : “અહીંયાં મોતી જેવું તળાવ હશે તે પરથી ‘મોતીસર’ નામ પડ્યું હશે. અથવા તો “મૌકિતકેશ્વર પાણી હોય.” અમારી સાથે આદમોરાના બેટા હતા તેમણે કહ્યું : “બધી વાર નામો તો સાદાં જ હોય છે; પછી તમારા જેવા શાસ્ત્રી ભાષા જાણનાર એ જ નામને કંઈ પણ સુંદર સ્વરૂપ આપી દે છે.”

મૂળ નામ શું હશે તે આપણે નથી જાણતા. અહીંયાં તળાવ તો નથી. મુકતેસર મહાદેવ માત્ર છે. છેક પર્વતની ટોચે છે. ત્યાં ભૈરવશાહી પણ છે. પદમભોરીથી મુકતેસર આવું એટલે પૂર્ણી પરથી સ્વર્ગમાં જ્યાં જેવું છે. મુકતેસરનું કુદરતી દસ્ય સ્વર્ગીય છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ તો નથી જ; ઉલટું અસ્પષ્ટિત હોવાનો સંભવ છે. પણ હાલ હિમાલયમાં પણ ‘પણ’ કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે—આ સ્થાન આજે નરક કરતાંયે વધારે ખરાબ થઈ પડ્યું છે. નીચે સ્વર્ગ અને ઉપર નરક એને અલંકારશાસ્ત્રીઓ કયો અલંકાર કહેશે ? મુકતેસરમાં સરકારી ઍક્ટરીઆકોટકલ ડિપાર્ટમેન્ટ છે. આ ખાતાની અંદર ભયંકર ગોવધ ચાલે છે. એનું કારણ શું ? યુરોપીઅન લસકરને ગોખાંસ પૂરે પાડવા સારું ? નહિ, હિન્દુસ્તાનની ગરીબ ગાયો અને જળદ ઉપર કૂર માણસનો આહાર થવા ઉપરાંત જનજાતના રોગો પરની દવા થવાની પણ ફરજ આવી પડી છે. યુરોપીઅન લોકોએ જોઈ લીધું કે તેમના ફેટલાએ ઘોડા રિંડરબેસ્ટ નામના રોગથી મરે છે. તેનો ઉપાય તેમને એ જડયો કે જળદનું લોહી ચુસી કાઢી તેની રસી બનાવી પોતાના ઘોડાનાં શરીરમાં એ રસી દાખ કરવી; અને તે પ્રાણી તો હિન્દુસ્તાનમાં જ મળે. મહેં ત્યાં એક જણ પાસે સાંભળ્યું

ઉત્-તયર્’ (અર્થાત ‘પક્ષીઓની વાણી’) એ નામનું કાવ્ય ફારસીમાં રચેલું છે. એ કાવ્યની દફનાધટના આમ છે : અમુક પક્ષીઓનું ટાળું સાત ખીણોમાં ચર્ચને પસાર થાય છે; (સફીવાદમાં સ્વીકારેલા અન્ય ‘ફના’ અર્થાત નિર્વાણમાં પ્રવેશ મળવાના માર્ગના સાત ગૂંદ મુકામ તે આ સાત ખીણો); ‘સી-મુર્ગ’ એટલે Phoenix પક્ષિરાજની કેને હોયવાની મુસાફરીમાં એ સાત ખીણોમાં ચર્ચને પસાર થતે થને માત્ર ત્રીસ પક્ષી બચે છે. બીજાં બધાં મરણ પામે છે; અને સફીનું પરમાત્મામાં નિર્મીન થવું આ કાવ્યમાં અસંધારણ કૌશલથી વર્ણવ્યું છે.

કે શરૂઆતનાં સોળ વર્ષની અંદર આખી દુનિયાને રિંડરપેરટની રસી પૂરી પાડવા માટે આળીસ દળર બળદનું લોહી ચૂસવામાં આવ્યું હતું. આ લોહી કાઢવાની ક્રિયા બહુ ધાતરી હોય છે. બળદને ખૂબ ખવડાવી પુષ્ટ કરે છે. પછી તેની એક નસ કાપી તેમાંથી એક બે ડાલ લોહી કઢી લે છે. પછી મક્કમપટ્ટી કરી જનવરને સાલું કરે છે. થોડા દિવસ પછી કરી પહેલાંની પેઠે લોહી કઢી લે છે. ત્રીજી વાર બધું જ લોહી ચુસી લેવામાં આવે છે. કેમકે તે વખતે જનવર એટલું નિઃસસ્ત્ર થએલું હોય છે કે ચોથી વાર દવા સાડ આપવાને તેના શરીરમાં લોહી જ રહેતું નથી.

મુકતેસર અમે સાંજે પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક સજ્જનને ત્યાં રાત્રે આરામ લીધો. બોજનનો પ્રમંથ તેમણે બહુ ભક્તિપૂર્વક મુંદર રીતે કર્યો હતો. પણ ચોખા બિલકલ ચટ્ટેલા જ નહતા. વાતચીતમાં એમ જણાયું કે પહાડી લોકો એવા જ ચોખા પસંદ કરે છે. અમને પહાડી ભૂખ લાગી ન હોત તો આટલા ચોખા ચાવી ચાવીને ખચાવવાની મહેનત લેવા દાંતે ના જ પાડી હોત. બુલજી (ભાજી) બહુ જ મજેદાર થઈ હતી. તે સમયના દિવાનખાનામાં એમેર દિવાલનો નીચલો ભાગ લાકડાનો હતો, અને તે પણ તંકાઓની પેઠે ત્રાંસો. આ શીત પ્રદેશમાં દિવાલને અટકીને બેસવું હોય તો આવી કાંઈ પણ સગવડ હોવી જોઈએ.

બીજા દિવસે સવારે પેલું જંતુશાયનું ખાતું જોવા ગયા. અમારા, યજમાન અમને બધું સમજાવતા હતા. હું તે બધું જન્યમનરૂક થઈ સાંભળતો હતો. મ્હારી દષ્ટિ આગળ તો ગોહલાનું કલ્પનાચિત્ર જ ઉભું થતું હતું. એક ટેકરી પર એક જુરજ હતો. તેના પર એક મ્હોટો ઘંટ ટીંગાડેલો હતો. મ્હેં પૂછ્યું: “આ શા માટે છે?” એમણે કહ્યું: “જંગલમાં આગ લાગે, કંઈ અકસ્માત થાય અથવા કંઈ પણ બીજું સંકટ આવે તો આ ઘંટ વગાડે જેથી બધા લોકો બેગા થાય.” ત્યાં આળીસ દળર ગોહુળનો સંહાર થાય છે ત્યાં બીજા સંકટની શી જરૂર છે? મ્હને થયું આ જુરજ પર ચડી પેસે ઘંટ વગાડી આળીસ કરીઃ દિંદુઓને હું અહીંયાં બેગા કરું; અને તેઓ ન સાંભળે તો હિમાલયમાં અદસ્ય રૂપે વિચરનાર તેત્રીસ કરીઃ દેવોને ગામાતાનો આર્તનાદ મેંભજાવું.

આ વિચાર મનમાં ચાલતો હતો એટલામાં અમે મુકતેશ્વર મદાદેવ પાસે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં મનને ‘સહેજ આરામ મળ્યો ખરો. મુકતેશ્વર મદાદેવ પાસે હૈરવચાટીનું રચાન છે. ત્યાં પહાડ પર ઉચામાં ઉચું શિખર અને પાસે એકદમ નીચે કરીઃ તૂટેલા હોય તેને હૈરવચાટી કહે છે. જૂના વખતમાં અને આજે પણ હૈરવચેપ્રદાયી લોકો આવે તેમણે કેટલીક વાર હૈરવનોગ્ગપ જપતે જપતે ઉપરથી નીચે જુમ્મો મારે છે. આ રીતે આત્માદસા કરવામાં પાપ નથી પણ મોહ છે એમ મનાય છે. એ માન્યતા હાલના કાયદા પ્રમાણે ભક્ષે બુદ્ધભરેલો હોય પણ માનસચાચીઓ એની પાછળ રહેલું તત્ત્વ સહેજે સમજી શકે એમ છે. દુનિયામાં બધી રીતે નિરાશ થઈ કામર બની ગોહુળ આત્મદસા કરે તે, અમે મુદરતનું વિશાળ, ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને રમણીય સૌંદર્ય જોઈ તદાકાર થઈ કુદરત સાથે એક રૂપ થવાની ઈચ્છા થઈ જાય, કુદરત સાથે કાઠ જાતની જૂદાઈ સદન ન થાય, એવે વખતે

માણસ આ કુદ્ર દેહનું બંધન બધી જાત અનંતત્વમાં સાત્ત્વ યજ્ઞ જ્યાં કુદી પડે એ બે વસ્તુ તદ્દન ભિન્ન છે, બંનેનું પરિણામ ભલે એક જ હોય. દરેક જાતના વિનાશને મરણ એ એક જ નામથી આપણે સંબોધીએ છીએ, પણ વસ્તુ એક જ નથી હોતી. કેટલીક વાર મરણ એ જીવનરૂપી નાટકનો વિષ્કંભક હોય છે, અને કેટલીક વાર તો તે નાટકનું ભરતવાક્ય-જીવનનું સાકાર્ય હોય છે. મનુષ્યની આશા દુરંત કહેવાય છે. સાચે જ મનુષ્યની આશાને પાર નથી. મનુષ્યની દરેક આશા સફળ કરવાની શક્તિ જીવનમાં નથી. જીવનની સમૃદ્ધિને પણ મર્યાદા હોય છે. મનુષ્યની આશા આગળ જીવન દરિદ્રી છે. પણ મરણની સમૃદ્ધિ આશાને તૃપ્ત કરી શકે એટલી હોય છે. જ્યાં જીવન યાંકી ભય છે ત્યાં મરણ શાંતિ છે. જીવન અસંખ્ય વાર માણસને નિરાશ કરે છે. મરણ પાસે નિરાશા છે જ નહિ.

લૈરવધાડી પર અમે ચઢ્યા ત્યાં પણ ગોવધનો વિચાર મનમાંથી ગયો ન હતો. ગિયારા બળદો નાહક મરી જાય છે. એક રીતે બેતાં આ બળદોનો આત્મમગ્ન સ્વાત્માર્પણની પરાકાષ્ઠા સૂચવતો હતો. હિન્દુસ્તાનનાં જાનવરો મરે અને દુનિયાનાં—આખી દુનિયાનાં ઘોડા, ખચ્ચર વગેરે અનેક જાતનાં માણી પ્લેગમાંથી બચે એ કંઈ સાધારણ પુણ્ય ન કહેવાય. પણ એ ક્યાં સ્વેચ્છાથી કરેલું બલિદાન છે? આજે મહારું હિન્દુસ્તાન પણ અમર્યાદ આપભોગ આપી રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાનની અદૃશ્ય સિદ્ધિ સાત્તાત્વ ટકેલું છે, હિન્દુસ્તાન પોતે મરીને અમંખ્ય લેડોને જીતે છે, પણ એવું પુણ્ય હિન્દુસ્તાનને મળતું નથી. દુર્બળતા અને અજ્ઞાનને હીધે થયેલો લાગ શા કામનો? ન જ તત્ત્વેદ્ય નો દુહા! ધ્રુવાએ લૈરવધના નહાનકા મદિરનો ઘંટ વગાડ્યો અને પાછા જવાની સૂચના કરી.

(૮)

ધર્મશાળા કે અધિકુળ?

મુકતેસરથી અમે કાંડગોદામના જૂના રસ્તા પર આવ્યા, હીમતાલનું ફરી દર્શન કર્યું અને હિમાલયનો પહાડ ઉતરી માનની મુદ્ધિમાં આવ્યા. રસ્તામાં પૂર્વપરિચિત સ્થાનો બેઠ જૂદા જ ભાવ મનમાં પેદા થતા હતા. આલમોડા જતી વખતે હિમાલયનું પ્રથમ દર્શન હતું. આટલી વિશાળતા અને ઉત્તુગતા પ્રથમ વાર જ નિહાળી હતી. પાછા આવતાં આ બધું પરિચિત બેલું લાગતું હતું છતાં એનો રસ કંઈ જાણે ન હતો. પ્રથમનો રસ અપૂર્વતાનો હતો. આ વખતનો રસ પરિચયનો હતો. જતી વખતે જે જે ઝરણાંઓએ અને ઝાડોએ અમારો સત્કાર કર્યો હતો તેમને ફરી મળતાં રૂતગતાનો ઉલારો આવ્યા વગર કેમ રહે? પરિચિત ઝાડોને હું 'બેટ્યો,' પરિચિત ઝરણાંઓનું સ્વાભાવિક નહિ પણ પ્રેમનૃપાથી પાન કર્યું. જતી વખતે જે પૂલો પર બેસી અમે થાક ઉતાર્યો હતો તે પૂમ ફરી આવનાં તેમના પર એક બે મિનિટ ન બેસીએ તો રૂતગતાના દોષને પાત્ર થઈએ એમજ લાગતું.

રસ્તામાં સ્વામી બેઠે મંસ્ત્રીત સાહિત્યનું વિવેચન શરૂ થયું. મહે' કહ્યું: "આ ગગનચુબિન 'ઝાડનાં કુંડની ઝાડી ઝાડી' બેઠ મને બાલુસદની સાહિત્યશૈલીનું સ્મરણ થાય છે. દરેક સ્થાને અપૂર્વતા અને ઉદાત્તતા રહેલી છે પણ તે અતિશય થવાથી પોતાનું સૌંદર્ય

દૂષાવવામાં જ ખપી જાય છે. પછી સંસ્કૃત કવિઓ અને રાગશ્રવણો સવાવ ઉપડ્યો. કાલિદાસ રાગશ્રવણ કવિ હતો. જ્યારે ભવભૂતિ લોકાશ્રવણ કવિ થયો. કાલિદાસ પુખ્ત વિમાનમાં બેસી અથવા મેઘનું વાહન બનાવી વિદગમદષ્ટયા ભારતવર્ણનું અવલોકન કરે છે, જ્યારે ભવભૂતિ વદકલધારી રામ લક્ષ્મણ અને જનકતનયા સાથે દંડકારણ્ય અને પંચવટીનાં અરણ્યોમાં માર્ગ દહાડતો ધીમે ધીમે પગે ચાલે છે. મંત્રેની શૈલીમાં એ જ ભેદ છે. ભવભૂતિની શૈલી રામકુમારની પેઠે ‘ધોરોદ્ધતા નમયતોવ મતિર્ધરિત્રીમ્’ જેવી છે, જ્યારે કાલિદાસની વર્ણનશૈલી રાકુતલાના લાવની પેઠે ‘ન ચિવૃત્તો મદનો ન ચ સંયુતઃ’ જેવી છે. વનશી ભેદ સંસ્કૃત કવિઓની યાદ આવી અને તેમાં લોકાશ્રવણો વિચાર કરતાં રાગશ્રવણની નિંદા રીતે નિંદા કરનાર બિહલણ યાદ આવ્યો, પણ તે જ ક્ષણે રમરણ થયું કે સંસારથી વિરક્ત થએલા સાધકોને સંસ્કૃતનો આવો કાવ્યરસ હોજ નહિ. બપોર થયો હતો, સૂર્યનારાયણે એક આંખ વધારે ઉઘાડી હતી. બુવાએ કહ્યું: પિપાસિતૈઃ કાવ્યરસો ન પીયતે । નીચે ખીણમાં રામગંગા પ્રચંડ ધુધવાટ કરતી હોડતી હતી પણ ચરદના મેઘની પેઠે તેનું પાણી અમારે માટે તો દુષપ્રાપ્ય હતું. રેવામી બોલ્યા: “આ જંગલની ચોલા ભેઈ તને બાણુલદની ઠાંઠાંભરીતું રમરણ થાય છે પણ મને તો આ રામગંગાના ખરાડા સાંભળી કોશાખા રોશન ઉપરનાં દશ વીસ એંછોનોનો ઘોંઘાટ યાદ આવે છે.”

એંછનનું નામ નીકળ્યું અને તરત જ રમરણ થયું કે કુદરતી યજ્ઞિ છાડી માનવી સૃષ્ટિમાં જન્મ્યે છીએ ત્યાં અગ્નિરથનો વખત ન સાચવીએ તો ચાલે નહિ. બોડીમાંનું ઘડિયાળ દહાડી મહેં બેયું અને બુવાને કહ્યું: બુવા, દોરો, નહિ તો આપણે વખતસર કાકોગ્રહામ નહિ પહોંચી શકીએ. ત્રણે જણે કોડ્યા અને માંડમાંડ રોશને પહોંચ્યા એટલામાં આગગાડી ફેલફેલ કરતી હસતી હસતી અમારા દેખતાં પસાર થઈ. આગગાડી ગઈ તેનું તો કહ્યું બોડું ન લાગ્યું પણ અમે બોડી ન ચઢ્યે તે માટે આગળ હોડતો ગએલો અમારો ફક્તો નિરાશ થએલો ભેઈ અમને દુઃખ થયું. છતાં અમે દસી પડ્યા અને પેલાને કહ્યું: “આલો લાઇ, દિવસ તો ઘણો છે. અહીંયાં બેસીએ એના કરનાં હલકાની જઈ રાત ત્યાં જ ગાળીએ. હલકાની તો કાકોગ્રહામથી પહેલું રોશન: વેપારનું એક ન્હાનકડું મયક છે. ત્યાં આસતા જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ખાધું પીધું અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જતા પહેલાં દહપનાસૃષ્ટિમાં જવા જેવો એક પ્રમંગ આવ્યો. અમે ધર્મ-ચાળામાં જગા મેળવી રાંધતા હતા. ધર્મચાળા એટલે વિવિધ જનસમાજ. ત્યાં ત્રિખંડની વાતો ચાલે. ત્યાં બાવાઓ આવે, વેપારીઓ આવે, સરકારી અગાધારો આવે, જૂનો જમાનો વીતી ગયો છે એની જેમને બિલકુલ ખમર નથી એવા જૂના જમીનદારો ધોડા પર જૂનું છત નાખી પ્રવાસ કરતા આવે, જૂના જમાના જેવું કંઈ હતું કે ન હતું એનો ખ્યાલ પણ જેને નથી, એવા બુવાનીઆઓ આવે, લિખારીઓ આવે અને લિખારીઓ કરતાં ખરાબ પોલીસ પણ આવે. આવા અનેક જાતના લોકો સાંચે. પ્રમંગ પડવાથી જેમને મીઠાન ખાતા દહીં જેવો બન્યો છે એવા કુકાનદાર દહીં વેચવા પાસે બેઠેલા દોષજ. ધર્મ-ચાળામાં સાંજે ૭ વાગ્યાથી આઠ વાગ્યા સુધી ધણે ભાગે દહાડા જ ચાલે છે. મુશારો એક બીજા સાંચે અથવા પોતાના ફતીઓ સાંચે, ધરકા કુકાનદાર સાંચે, કુકાનદારની બી-

પોતાનાં છોકરાં સાથે, પોલીસો બિખારીઓ સાથે અને કુતરાંઓ એકબીજા સાથે આઠ વાગ્યા સુધી લટકી લે છે. આઠ વાગે પ્રથમ શુધા શાંત થાય છે, પછી ચુકાઓ શાંત થાય છે, ધણે ભાગે દીવાઓ પણ શાંત થાય છે (કેમકે એક પૈસામાં ઢાડીલ દિવેટ અને તેજ આપનાર દુકાનદાર પાસે આઠ વાગ્યાનું જ બજેટ હોય છે) અને પછી વિશેષ શાંત બનવાર્તાવાપ શરૂ થાય છે. આઠ વાગે પછી એક વાર મુલેહનામું થયા પછી કાંઈકાઈની સાથે લહે નહિ એવા ધર્મશાળાનો આંતર્યાષ્ટીય કાયદો હોય છે. તરત જ મુસાફર મુસાફર વચ્ચે સંવાદ શરૂ થાય છે. બાપાઓ દેશદેશાંતર વિષેની હકીકત અને તેની સાથે પોતાની ટીકાટિપ્પણી અહીંઆં રજૂ કરે છે. ત્યાં છોકરાંઓ હોય ત્યાં બાદશાહ ધીરજભાઈ જરૂર આવે. બૈરાંઓ હંમેશાં યાત્રાની જ વાતો કરે અને એક જ ગામનાં હોય તો સામુવદુ વચ્ચેના સન્નાતન ગંઝામની વાતો કરે. હિંદુસ્તાનની ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ બીજા ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ સાથે ધર્મશાળામાં વાતચીત કરી શકે છે. ભાવાની અગવડ તો સુશિક્ષિત લોકોને માટે જ હોય છે. સ્ત્રીઓ એટલે જૂની દુનિયા. ત્યાં વિચારો, ભાવનાઓ, વહેમો, રિવાજો અને આદર્શો એક ને એક. પછી વાતો કરનાં અગવડ શાની આવે? જેમ બે અંગ્રેજ મળે એટલે બાબતની હવા કેવી છે એની વાત કરે છે તેમ સ્ત્રીઓ મળે એટલે “તારે જેટલાં છોકરાં છે, છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં પરણી છે, છોકરીઓને મુખ છે કે દુઃખ છે, ધરની યારાંએ યાત્રા કરી છે કે નહિ, વગેરે વાતો જ આવે. દુકાનદારની સ્ત્રી આમાં ભગી પોતાના દુઃખની ક્ષણી પાંચ હજાર છસ્રે વ્યયરમે વખતે અશ્રુ સહિત અને કંઈ મંદ્રેષ ક્યાં વગર જેવી ને તેવી જ કહી દે છે અને ધણે ભાગે આ વર્ણન નકામું નથી જતું. માથાળુ મુસાફરો-ખરાબ દુકાનદારથી હેતરાએલા આ મુસાફરો દુકાનદારની સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈ અને તે પણ દુકાનદારનો આપણા જેટલો જ દુઃખ કરે છે એમ સમાધાન માની તેને કંઈ પણ મનોપ આપી વિદાય લે છે. દુકાનદારોએ પણ દરેક પ્રાંત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધેલો હોય જ, અને તેઓ બાપા જેટલા જ જૂટથી તે જણાવી દે છે; કેમકે પીનકકાડની એક પણ કલમ બાવાઓને અને દુકાનદારોને માટે નથી.

દેશી રિવાસતના રહીશો ધર્મશાળામાં આવે એટલે રિવાસતોનું તારતમ્ય ચર્ચાય છે અને દરજારની અંદરની ખટપટ અને પ્રપંચનું રહસ્ય ‘તમને જ’ કહે છે. ગમે તે માણસ આગળ પોતાના રાજદરજારની કિંવદન્તી બોલી નાખવા જેટલા તેઓ બેવકા નથી હોતા. પણ ‘તમે’ તો ખાનદાન માણસ. ‘તમારી’ આગળ એવી વાતો કહેવામાં શનોં વાંધો હોય ?

અમારે ભાગે એક દેશાભિમાની, સન્નાતનધર્માભિમાની વેપારી આવ્યો. હસ્તિનાપુર તરફ એમનું એક ગુરુકુળ હતું—ના ગુરુકુળ નહિ, ઋષિકુળ. ગુરુકુળ અર્થસમાજોનાં હોય છે તેથી સન્નાતનીઓનાં ઋષિકુળ જ હોય; વૈષ્ણવોનાં આચાર્યકુળ. બાવાઓ હોય તો મુનિમંડલ કે સાધુઆશ્રમ અને ગૌર મહારાજની ઝંરચા હોય તો તે પંડાકુમાર મહાવિદ્યાલય. પણ આ અહું જાન મહેને હરદાર ગયા પછી થયું.—હસ્તિનાપુરના વેપારીએ કહ્યું કે ને અમે ગયે વર્ષે જ અમારું ઋષિકુળ સ્થાપ્યું છે. પણ હજી અમને કોઈ અધ્યાપક મળ્યો નથી. એક બાહ્યજી હમણાં કામ ચલાવે છે પણ છોકરાઓ જોને આંટી નાખે એવા છે.

તમારા જેવો દ્રાઈ ઇંગ્લિશ-એન્સુક્ટેડ સાધુ ત્યાં આવે તો લોકો પર અસર થાય અને પ્રચાર માટે જઈએ એટલે કેડ પશુ સાફ થાય. તમે આવો તો અમને રોજ તમારા દર્શનનો લાભ મળે, 'ભવર્ગધ કટ નય' અને પેલા આર્યસમાજીઓ ઉંઢે આદુ ખાંધાની પેઠે ચુપ થઈ નય, અમે ઋષિકુળ તો એટલા માટે જ રચાયું. અમારે ત્યાં બે આર્ય-સમાજી પ્રચારકો આવ્યા હતા. એમણે સનાતન ધર્મની નિંદા શરૂ કરી. અમારે ત્યાં એમને જ્યામ આવે એવો કોઈ પંડિત ન હતો. એટલે અમે અરબંટ તાર કરી હુરદારથી ત્રણ સનાતની ઉપદેશકો મંગાવ્યા અને એવા તો લહાવ્યા કે વાત ન પૂછો, ત્રણ દિવસ લા-સ્વાર્થ થયો." મહેં વચમાં પૂછ્યું: "ક્યા મુદ્દા પર?" તેમણે કહ્યું: "અરે તમારા શાસ્ત્રની વાત અમે શી જાણીએ? અમે થોડા જ સંસ્કૃત લાગેલા છીએ? પશુ આખરે આર્યસમાજીઓ જ ચુપ રહ્યા અને અમારી જીત થઈ. સામાવાળાઓ તો નાહક કહેવા લાગ્યા કે જીત તો અમારી જ થઈ. પણ તમે જ કહો કે તેમની જીત થાત તો તેમના પંડિતો કાના બેસત ખરા?"

આ મહામુદ્દનું વર્ણન ઉદાસીનતાથી મહેં સાંભળ્યું એ જોઈ તેઓ સહેજ વિરસ થયા. તેમણે પૂછ્યું: "આપ આર્યસમાજી તો નથી?" મહેં કહ્યું: "ના જી! હું તો મુસ્ત સના-તની છું." તેમણે કહ્યું: "સારે તમે જરૂર હરિતનાપુર આવજો અને તમને સરસ કુડી ખાંધી આપીશું, તમારે માટે ખાસ રસોઈઓ રાખીશું, અંગ્રેજી છાપાઓ મંગાવીશું. તમારાં વ્યાખ્યાનનો અમને લાભ મળે." મહેં કહ્યું: "ખીજે કંઈ પણ સંકલ્પ ન હોત તો વખતે હું આવત ખરો. પણ મહારે તો ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરવી છે અને પછી પુરસ્કાર પણ કરવું છે."

મહારા જધા વિચારે એમને કહેવાની મહારી હિંમત ચાની જ ચાલે? અને કહેત તોયજી કોઓ શાના સમજવાના હતા?

ખીજે દિવસે 'રેલ' માં બેઠા અને ચાલ્યા. હિમાલયની મુસાફરી પછી રેલની મુસા-ફરી નીરસ નહિ પણ અસલ ચમ્પ નય છે. એકએક એતરવાને આંતરે ચાલનાર અમે ત્રણ જણા અર્ધા બાંકડા ઉપર મંકડાઈને બેઠા હતા. વૃક્ષનાં જંગલને બદલે ડખાની અંદર મુસા-ફરોનું જંગલ બાઝ્યું હતું. પક્ષીઓના કલરવને બદલે મુસાફરોનો કોલાહલ અંભળાતો હતો. ખરેલી થઈ અમે સાહારાનપુર ગયા અને ત્યાં ગાડી બદલી હુરદાર મથરાતે જઈ પહોંચ્યા. હુરદારથી ઉત્તરાખંડની મુસાફરી શરૂ થાય છે.

રાઈનો પર્વત*

દુનિયાના આરંભકાળથી જ અમુક સાધને માટેના સાધન ગ્રંથથી બે મતો પ્રવર્તતા દેખાય છે. એક મતવાળા એવું માનનારા છે કે સાધ્ય શુદ્ધ હોવું જોઈએ, સાધન ગમે તેવા વાપરીએ તેમાં ખોટું નથી. બીજા મતવાળા એવું માને છે કે સાધ્ય જો શુદ્ધ હોય તો સાધન તો અવશ્ય શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. એવા લોકો એમ માને છે કે પરિણામની શુભા-શુભતા માણસના હાથમાં નથી; પણ સાધનની શુદ્ધતા તો માણસના હાથની વાત છે, અને માણસની જવાબદારી પણ તેટલા પૂરતી જ છે. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે એ તેમને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય હોય છે.

આ બે મતાની રાષ્ટ્રીય નદિ, પણ કવિત્વમય મીમાંસા 'રાઈનો પર્વત'માં છે. તેમાં પ્રધાન પાત્ર બે છે. પોતાના પતિનું ગયેલું રાત્ર્ય પુત્રને પાછું અપાવવા માગણ વેળે રહેલી જનકા અને રાજકુળનો પરંતુ રાજદારી પ્રયોગનો પાસ જોને નથી લાગેલો એવો તેના પુત્ર રાઈ. આ રાઈને તેના પિતાનું રાત્ર્ય પાછું અપાવવા સાધનની શુદ્ધાશુદ્ધતા વિષે દર-કોર રાખ્યા વિના જનકાએ પોતાની જાળ પાથરી છે. રાઈએ તેમાં ફસાવું કે નહિ એ તેની સમક્ષ પ્રશ્ન છે. તે સ્વભાવે શુદ્ધ સાધનોનો ઉપાસક છે. પરંતુ માતાના પ્રેમ આગળ પ્રથમ તો તે સંશયગ્રસ્ત થઈ જાય છે અને જનકાની યોગજાનો વિરોધ કરનો નથી. પણ ગાણી હીલાવતીના પતિ બનીને કપટમય પાપવ્યવહાર કરવાના બારીક પ્રસંગનું તેને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે બરાબર જાગૃત થાય છે. તે પહેલાં તો જનકાની જાળ ખૂબ પથરાઈ ગઈ હોય છે. છતાં રાઈ નિશ્ચય કરે છે કે ગમે તેવા શુદ્ધ સાધ્ય માટે અથવા માતાના પ્રેમની ખાતર પણ અનીતિ તો ન જ આચરી શકાય. આમ વાતચીતવાથી ઉભરાતી માતા અને તેના પ્રેમની સંપૂર્ણ કદર જાણનારો પુત્ર, એ બે વચ્ચે નાટકકારે દૃષ્ટિવિરોધ કરવેનો છે. સાધારણ નાટકકાર આ બે મનોની મીમાંસા કરવા સારે એવું મુશ્કેલી સાધ્ય માટે બે જુદાં જુદાં સાધનો અખલાર કરનારા દરિદ્રા અથવા શત્રુ કલ્પે. પણ આદિ રાઈ અને જનકા દરિદ્ર નથી. બંનેનો હિતગ્રંથ તો એક જ છે. પણ આદર્શબેદ મટી રાકતો નથી. તેને લીધે જે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે તે નીતિનિર્ણયની દૃષ્ટિએ અત્યંત જટિલ અને તેથી જ કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મનોહર છે.

રાઈના હૃદયમાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે :

પ્રેમ તે સત્ય એ જાને અંતો એક જ ધરના,
તથાપિ કેમ દેખાતા વિરોધી માર્ગે તેમના ?

એનો જવાબ, એની મા અમૃતદેવી, ત્યારે તેને પોતાના પ્રાપ્તને માટે પશ્ચાત્તાપ થઈ અને તેની અંતદૃષ્ટિ ખુલી ગઈ ત્યારે આપે છે :

* ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયમાં 'રાઈનો પર્વત' ના વર્ગમાં કરેલું વિવેચન.

વિરોધી સત્યનો એવો પ્રેમ વિશે અસક્ય છે;
ત્યાં સત્ય ત્યાં છે પ્રેમ, 'હંમાં' પ્રેમ ત્યાં સત્ય છે.

અરે, પ્રેમ અને સત્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહિ જાણવાથીજ એ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, વિરોધનો આભાર થાય છે. જેમ સત્યનું સ્વરૂપ આત્મ સૂક્ષ્મ છે, તેમ પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આત્મ સૂક્ષ્મ છે.

આ નાટકમાં સંકેતો લખાયા છે. જોડે જોડેના મૂકેલો છે, છતાં કવિએ સત્યનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જેટલું જતાવ્યું છે તેટલું પ્રેમનું જતાવ્યું છે એમ કહી શકાતું નથી. જેમ આત્મ-સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી અદંકાર એજ આત્મા છે એમ લાગે છે અને એ જામ-જોને લીધેજ આત્મસાક્ષાત્કાર થયો સૂક્ષ્મ પડે છે, તેમજ પ્રેમ અને મોહને વિશે છે. પ્રેમ અને મોહ અથવા માયા વચ્ચે પ્રકારા અને જાણ જેટલું અંતર છે. બંનેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં, બંને પાસે પાસે રહે છે. સત્યનું પણ એમજ છે. સત્ય એ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

આત્મિક ઉન્નતિને અર્થે સત્યની ઉપાસના વડેની છે. સત્ય વગર આત્મા બૂખ્યો મરે. પણ જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી તે એમજ માને છે કે સત્ય એ દુનિયાના વ્યવહારને માટે છે. આપણે દુનિયાનું વ્યવહારિક નુકસાન ન થયું એટલે આપણે સત્ય સાચવ્યું. પરંતુ આવા સત્યને વ્યવહારિક સત્ય જ કહી શકાય. આત્મા અને અદંકાર, પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે જે ફેર છે તેજ ફેર કેવળ અથવા શુદ્ધ સત્ય અને વ્યવહારિક સત્ય વચ્ચે છે. કેવળ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરી ચેતના અથવા ઈશ્વરી તંત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી એમ માનવું જોઈએ. સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ સત્ય એ પ્રેમસ્વરૂપ છે એમ અનુભવાય. ત્યાં સુધી તે ફક્ત મુલાગત તરિકે સ્વીકારેલું હોય છે. અને સત્ય એજ પ્રેમ છે એનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો નથી, તે માણસ પ્રેમ એજ સત્ય છે એમ ખટ સ્વીકારી જત્યામાં પડે છે, અને ઉન્નતિનો મર્ગ જોડી નીચે પડે છે. રાધને પર્વતરાય થઈ લી-લાવનીનું ખાણિમહણ કરવામાં અસત્ય દેખાય છે, ચાપ લાગે છે. પણ મગ્ન આગળ પર્વત-રાય જની રાત્યકારભાર હાથમાં લેવામાં જે અસત્યનું આચરણ થાય છે તેનું એને એટલું ખ્યાલ નથી લાગતું. કેમકે, તેમાં લોહિત છે, વ્યવહારિક લાભ છે અને કામનું દેખીતું નુકસાન થતું નથી. આ અસત્યની કુરૂપના ઠાંકના માટે નાટકકારે અનેક આયોજના સિદ્ધ કરી છે. દેશ ઉપર સંકટ આવવાની દહેરાન જનારી છે, રાધેનો રાજગાદી ઉપરનો પદેસો દહાડો, એમ મોહનું છે અને પોતાના ચરચુરો તથા ઉદાત્તચરિતથી રાધ રાજ થવા ચેત્ય છે એમ પણ જતાવ્યું છે. સમાજ-હલ આથી સંતુષ્ટ થાય. પણ આવા અસત્યથીજ મનુષ્ય પ્રેમતંત્રને તો આઘાત પહોંચ્યા વિના રહેતા નથી. ત્યાં સુધી સત્ય આથી સૂક્ષ્મ થતું નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ એજ સત્ય છે એમ કહેવું એ અનધિકારીની વાણી છે. આ અનધિકારી વચનથીજ લેણા પડે છે. આ અનધિકારી વચન કલાપીએ સ્વીકારેલું હોય એમ લખાય છે. તેના જળધર અને ગોપીચંદ નામના સંવાદમાં તેણે તે જળધરના મુ-ખમાં મૂકીને વધારે ભરંસે કરી નાંખ્યું છે.

આપણો રાઈ રાડ્યાતમાં પ્રેમના આલાસને વચ થાય છે. માતાના મોહમાં સપડાઈ છે. તેથીજ તે પર્વતરાય 'ધરા અંમત થાય છે. પછી ત્યારે તેને હાંગતા આ નિર્દોષ સત્યમાંથી હીલાવતીને છેતરવાનો ભય કરે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ચેતે છે. એટલાયે હો છે અને વિનય મેળવે છે. આજ વખતે વધારે અંતર્મુખ થઈને તે પ્રભને પણ દોષ છેતરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને ગાદીનો ત્યાગ કરે છે.

આ પ્રમાણે દેવળ સત્યનું સ્વરૂપ કે વચ્ચે સુંદર રીતે બતાવ્યું છે, પરંતુ આ જ રીતે કેટલે ઉતરીને પ્રેમની મીમાંસા તેમણે કરી હોત તો વીજાવતી ત્યારે, 'પ્રેમ અને લગ્નને વિયોગ કરેલો હજી છે? અને લગ્ન તે લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય નથી?' એમ દલીલ કરી પ્રેમના વ્યવહારિક સ્વરૂપયોગ કવિ અટકી ન જાત. જેમ સત્ય પરિણામનો વિચાર થી કરતું, તેમ પ્રેમમાં મુખ્ય દુઃખનો વિચાર નથી આવી શકતો. શુદ્ધ પ્રેમમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ હોય છે. તે લગ્નમંથનની અપેક્ષા નથી રાખતો. લગ્નમાં દેહસમર્પણ અત્યંત હોય છે. તેની સાથે જ આત્મસમર્પણ હોય તો તે લગ્ન પ્રેમમય થઈ પરમ આનંદનું સાધન બને. પરંતુ દુનિયામાં તો અનેક મુખી ગણાતાં લગ્નોમાં પણ આત્મસમર્પણ નથી જોવામાં આવતું. ધણીયે લગ્નોમાં શુદ્ધ પ્રેમ એ પ્રવર્તક દારણ નથી હોતો, આવા દાખલામાં પુરુષ અથવા સ્ત્રીને આત્મસમર્પણ નુ જીજ્ઞું કોઈ રચાન મળી જાય તો શું એમ કહી શકાય કે પ્રેમ અને લગ્નનો વિયોગ કરેલો હજી નથી માટે પ્રથમ લગ્ન તોડી નાંખી જેના પ્રત્યે પ્રેમનું આકર્ષણ થાય તેની સાથે જીજ્ઞું લગ્ન કરવું? લોકસંમત અને સમાજ-શુદ્ધિને માટે સમાજે લગ્નનાં અમુક બંધનો રચેલા છે. દુનિયામાં કોઈ પણ એવો સંમુદ્ધ સમાજ નથી કે જેણે લગ્ન એ દેવળ લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય રાખ્યો હોય. એમ થાય તો સમાજનું બંધારણ જ ન રહી શકે. પ્રેમને આપ્યાં સામાજિક બંધનો બાધ કરી શકતાં નથી. એટલે પ્રેમની સ્વતંત્રતા લગ્નમંથનને આપવામાં પ્રેમને અન્યાય થાય છે અને લગ્નમંથનની પવિત્રતા માંગનાર સમાજરચનાને પણ અન્યાય થાય છે.

આમ વિચાર કરીનેજ દિંદુ સમાજશાસ્ત્રીએ વિધવાવિવાહનો સામાન્ય રીતે નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ એવા દાખલા કંઈ શકાય અથવા એવા દાખલા બને છે કે જેમાં જે હેલુથી વિધવાવિવાહનો નિષેધ કર્યો છે તે હેતુને બાધ ન આવતો હોય. આવા દાખલામાં અપવાદ તરિકે વિધવાવિવાહ થોડા ગણાય. રમણસાહેબે આ નાટકમાં વિધવાવિવાહનું જે દર્શાવત લીધું છે તેને અમે અપવાદ તરિકે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ. વીજાવતીને પોતાનું લગ્ન ધણેનું બાદ નથી. પોને વિધવા 'છ' એજ ને જાણતી નથી. તેણે નથી કહ્યું આત્મસમર્પણ કે નથી કહ્યું દેહસમર્પણ. રાઈ પણ એની સાથે પ્રેમમંથન બાંધે છે ત્યારે એ વાતથી અચાનક છે. વસ્તુસ્થિતિ જલ્પવા પછી રાજગાદી જ્યારે તોપણ વીજાવતીને નહિ ત્યાગવાનો તે નિશ્ચય કરે છે અને હવે કલ્યાણકામ, હીલાવતી, અમૃતદેવી વગેરે વડિલોના આશીર્વાદ લઈતેઓ લગ્ન કરે છે. વિધવાવિવાહનો કદર વિરોધી પણ આવા લગ્નનો વિરોધ કરવાનું પચાંદ નહિ કરે. પરંતુ આ બાબતમાં આમારો એક વાંચો એટલો છે. જ્ઞાતિ અતિશય વ્યાપક કરી, ઉપર અમે બતાવી ગયા તેમ જોવી કે જેમાં પ્રથમ લગ્ન તોડી નાંખીને બીજું લગ્ન કરવું એ પણ થોડા ગણી શકાય અને દર્શાવત એવો આપણે કે જે થોડા અને અચોક્કસ મર્યાદાની વરિગર લીટી ઉપરજ દોષ; એ ગુણ લઈએ છે. આવા દર્શાવતો સ્વીકાર કર-

વિરોધી સત્યનો એવો પ્રેમ વિશ્વે અસાધ્ય છે;

ત્યાં સત્ય ત્યાંજ છે પ્રેમ, ત્યાં પ્રેમ ત્યાંજ રાતી છે.

ખરેજ, પ્રેમ અને સત્યનું ચર્ચાર્ય રૂપ નાદિ અણવાથીજ એ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, વિરોધનો આભાર ચાય છે. જેમ રાત્યનું સ્વરૂપ આતિ સૂક્ષ્મ છે, તેમ પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આતિ સૂક્ષ્મ છે.

આ નાદકમાં સંકેતો જ્યાંજ, જોડે, બદલાય મુકેલો છે, છતાં કવિએ સત્યનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જોડેલું બતાવ્યું છે તેટલું પ્રેમનું બતાવ્યું છે એમ કહી શકાતું નથી. જેમ આત્મ-આજ્ઞાનાર થયો નથી ત્યાં સુધી અહંકાર એજ આત્મા છે. એમ લાગે છે અને એ જામ-જોને લીધેજ આત્મસાક્ષાત્કાર થયો મુશ્કેલ પડે છે, તેમજ પ્રેમ અને મોહને વિષે છે. પ્રેમ અને મોહ અથવા માયા વચ્ચે પ્રકાર અને છાયા જોડેલું અંતર છે. બન્નેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં, બન્ને પાસે પાસે રહે છે. સત્યનું પણ એમજ છે, સત્ય એ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

આત્મિક ઉત્પત્તિને અર્થે સત્યની ઉપાસના વધારતી છે. સત્ય વગર આત્મા બૂખ્યો મરે. પણ જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી તે એમજ માને છે કે સત્ય એ દુનિયાના બ્યવહારને માટે છે. આપણે દુનિયાનું બ્યવહારિક નુકસાન ન કરું એટલે આપણે સત્ય સાચવ્યું. પરંતુ આવા સત્યને બ્યવહારિક સત્ય જ કહી શકાય. આત્મા અને અહંકાર, પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે જે ફેર છે તેજ ફેર કેવળ અથવા શુદ્ધ સત્ય અને બ્યવહારિક સત્ય વચ્ચે છે. કેવળ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરી ચોજના અથવા ઈશ્વરી તંત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી એમ માનવું જોઈએ. સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ સત્ય એ પ્રેમસ્વરૂપ છે એમ અનુભવાય. ત્યાં સુધી તે ફક્ત સુભાષિત તરિકે સ્વીકારેલું હોય છે. અને સત્ય એજ પ્રેમ છે એનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો નથી, તે માનુષ પ્રેમ એજ સત્ય છે એમ ઝટ સ્વીકારી અનુભવામાં પડે છે, અને ઉત્પત્તિના મર્ગ છોડી નીચે પડે છે. રાષ્ટ્રને પરંતરાય થઈ લી-લાવતીનું પાણિમહણ કરવામાં અસત્ય દેખાય છે, પાંપ લાગે છે. પણ પ્રાણ આગળ પર-પત્ન્ય જની રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવામાં જે અસત્યનું આચરણ થાય છે તેનું એને એટલું ખ્યાલ નથી લાગતું. કમકે, તેમાં લોકહિત છે, બ્યવહારિક લાભ છે અને કોઈનું દેખીતું નુકસાન થતું નથી. આ અસત્યની કુરૂપતા દાંકવા માટે નાદકકાર અનેક આયોજના સિદ્ધ કરી છે. દેશ ઉપર સંકટ આવવાની દહેશન બનાવી છે, રાષ્ટ્રનો રાજગાદી ઉપરનો પહેલો દક હતો, એમ ગોઠવ્યું છે અને પોતાના મારુણો તથા ઉદાત્તચરિતથી રાષ્ટ્ર રાજ્ય થવા જોગ છે એમ પણ બતાવ્યું છે. રામાજ-હૃદય આથી સંતુષ્ટ થાય. પણ આવા અસત્યથી જે અસત્ય પ્રેમતંત્રને તો આઘાત પહોંચ્યા વિના રહેતોજ નથી. ત્યાં સુધી સત્ય આધો સૂક્ષ્મ થતું નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ એજ સત્ય છે એમ કહેવું એ અનધિકારીની વાળી છે. આ અનધિકારી વચનથીજ લોકો પડે છે. આ અનધિકારી વચન કલાપીએ સ્વીકારેલું હોય એમ જાણાય છે. તેના જનધર અને ગોપીચંદ નામના સંવાદમાં તેજે તે જનધરના મુ-ખમાં મુખીને વધારે લયર રૂપી નાખ્યું છે.

આપણે રાઈ શરૂઆતમાં પ્રેમનાં આભાસને વચ થાય છે. માતાના મોહમાં સંપડી જાય છે. તેથીજ તે પર્વતરાય યવા સંમત થાય છે. પછી ત્યારે તેને ધાંગત્ત આ નિર્દોષ અસત્યમાંથી લીલાવતીને ઉતરવાનો ભય કર દોષ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ચેતે છે. એટલાં માથે લડે છે અને વિજય મેળવે છે. આજ વખતે વધારે અંતર્મુખ થઈને તે પ્રભને પચ્છાદ ઉતરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને ગાદીનો ત્યાગ કરે છે.

આ પ્રમાણે કેવળ સત્યનું સ્વરૂપ કે વચ્ચે સુંદર રીતે બતાવ્યું છે, પરંતુ આ જ રીતે કેટલીક ઉતરીને પ્રેમની મીમાંસા તેમણે કરી હોત તો વીજાવતી માસે, 'પ્રેમ અને લગ્નને વિયોગ કરવો ઈષ્ટ છે? અને લગ્ન તે લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય નથી?' એમ દલીલ કરાવી પ્રેમનાં વ્યાવહારિક સ્વરૂપથી કેવિ અટકી ન જાય. જેમ સત્ય પરિણામનો વિચાર થી કરતું, તેમ પ્રેમમાં મુખ્ય દુઃખનો વિચાર નથી આવી શકતો. શુદ્ધ પ્રેમમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ હોય છે. તે લગ્નસંબંધની અપેક્ષા નથી રાખતો. લગ્નમાં દેહસમર્પણ અશક્ય હોય છે. તેની સાથે જો આત્મસમર્પણ હોય તો તે લગ્ન પ્રેમમય થઈ પરમ આનંદનું સાધન બને. પરંતુ દુનિયામાં તો અનેક મુખી ગણાતાં લગ્નોમાં પણ આત્મસમર્પણ નથી જોવામાં આવતું. ધણીયે લગ્નોમાં શુદ્ધ પ્રેમ જો અવર્નક દારણ નથી હોતો. આજ દાખલામાં પુરુષ અથવા સ્ત્રીને આત્મસમર્પણ બીજાનું કોઈ સ્થાન મળી જાય તો સું એમ કહી શકાય કે પ્રેમ અને લગ્નનો વિયોગ કરવો ઈષ્ટ નથી મારે પ્રથમ લગ્ન તોડી નાંખી જોના પ્રત્યે પ્રેમનું આકર્ષણ થાય તેની સાથે બીજું લગ્ન કરવું કે લોકસંગ્રહ અને સંચાલન શુદ્ધિને માટે સમાજને લગ્નનાં અમુક બંધનો રચેલા છે. દુનિયામાં કોઈ પણ જોયે સંસ્કૃત સમાજ નથી કે જોણે લગ્ન જો કેવળ લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય રાખ્યો હોય. એમ થાય તો સમાજનું બંધારણ જ ન રહી શકે. પ્રેમને આવાં મામાનિક બંધનો બાંધા કરી શકતાં નથી. એટલે પ્રેમની સ્વતંત્રતા લગ્નસંબંધને આપવામાં પ્રેમને અન્યાય થાય છે અને લગ્નસંબંધની પવિત્રતા માંગનાર સમાજરચનાને પણ અન્યાય થાય છે.

આમ વિચાર કરીનેજ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિધવાવિવાહનો સામાન્ય રીતે નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ એવા દાખલા કદાચી રાકાય અથવા એવા દાખલા બને છે કે જેમાં જો હેતુથી વિધવાવિવાહનો નિષેધ કર્યો છે તે હેતુને બાંધ ન આવતો હોય. આવા દાખલામાં અપવાદ તરિકે વિધવાવિવાહ ગોચર ગણાય. રમણભાઈએ આ નાટકમાં વિધવાવિવાહનું જે દૃષ્ટાન્ત લીધું છે તેને જો અપવાદ તરિકે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ. વીજાવતીને પોતાનું જીવન યથેજનું યાદ નથી. પોતે વિધવા છે એજ ને બાજુતી નથી. તેણે નથી કર્યું આત્મસમર્પણ કે નથી કર્યું દેહસમર્પણ. રાઈ પણ એની સાથે પ્રેમસંબંધ બાંધે છે ત્યારે જો વાતથી અત્યંત છે. વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા પછી રાજગાદી જાય તેપણુ વીજાવતીને નહિ ત્યાગવાનો તે નિશ્ચય કરે છે અને છેવટે કલ્યાણકામ, લીલાવતી, અમૃતદેવી વગેરે વડિલોના આશીર્વાદ લઈતેજો લગ્ન કરે છે. વિધવાવિવાહનો કદર વિશેષથી પણ આવા લગ્નો વિદોષ કરવાનું પસંદ નાંદે કરે. પરંતુ આ બાજતમાં અમારો એક વાર્થો મોટો છે. દલીલ અતિશય બાપક કરતી, ઉપર અમે બતાવી ગયા તેમ જોવી કે જેમાં પ્રથમ લગ્ન તોડી નાંખીને બીજું લગ્ન કરવું એ પણ ગોચર ગણી શકાય અને દૃષ્ટાન્ત એવો આપણે કે જે ગોચર અને અપોચરની ગણાવાની ગણેજર લીટી ઉપરજ હોય; એ જદુ ભયંકર છે. આવા દૃષ્ટાન્તનો સ્વીકાર કર-

નાર દલીલનો પલ્લુ સ્વીકાર કરી લે છે એવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બીજાઓને ભ્રમમાં નાંખે છે. કંઠાપીએ પોતાની નિર્ભજતાનો બચાવ કરવા પુષ્પ અને બમર તથા એવા બીજા કુદરતના દષ્ટાન્ત ટાંકી તે ઉપરથી વ્યાપક દલીલો રચી ગૂજરાતમાં ફેટલા બુ-વાનોને ભરમાવ્યા છે !

x

x

x

x

x

આપણા નાટકકારે રાષ્ટ્રના ચારિત્ર્યનો વિકાસ ક્રમમાં થતો બહુ રમણૂર્ણ રીતે બતાવ્યો છે. માતાપિતાની માયા આગળ, રાત્ર્યના સોલ ખાતર કે સુંદરીના મોહમાં અનેક વીર પુરુષોને ચળતા ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપણે જોઈએ છીએ. એ બધી લાલચો રાઈ આગળ બહુ ખુબીથી ગોઠવેલી છે અને તેમાંથી એને પાર ઉતારી રમણુભાઈએ ચારિત્ર્યનો એક આદર્શ સમાજ આગળ રજુ કર્યો છે. અતિથય વધમ ધર્મસંકટમાં પોતાનો નિશ્ચય રાખી રાક્યાં હોય એવાં દૃઢ ચારિત્ર્યવાળાં પાત્રો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં જરૂરમાં મુશ્કેલ છે. મારા એક સાહિત્યરસિક મિત્ર, જેમનો એ ત્રણે ભાષાનાં સાહિત્ય શાથે ગાઢ પરિચય છે તેમણે એક વખત કહેલું કે મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રજ્વલરસનું આલેખન થયું નથી, બંગાળી સાહિત્યમાં વીર રસ પોષાયો નથી અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં દૃઢ ચારિત્ર્યબળવાળાં પાત્રોનો અભાવ છે. રાષ્ટ્રના પાત્રતા આ દીકાના અપવાદરૂપ છે.

તેના પાત્રનિરૂપણમાં નીતિનો એક મહાન પ્રશ્ન રમણુભાઈએ સુંદર રીતે સ્પર્શ્યો છે. નાર્ત્તના મનમાં શંકા થાય છે :

રે વિચિત્ર પટ શું વણાય આ ?

તન્તુઓ અવશ શા તણાય આ !

કાળુ એ શી રીતથી વણે બધું !

માનવી ! અમલ તન્તુ અદ્ય તું !

પણ આમ માનવી અખલ અદ્ય તન્તુ હોય, બધું વિધાતાના હાથમાં હોય, તો પછી પાપપુણ્યનો પ્રશ્ન ન રહે. માણસનામાં શું કર્મસ્વાતંત્ર્ય નથી ? જો ન હોય તો એની સુદ્ધિ શા કામતી છે ? મિલ્કતે એક રચણે કહ્યું છે કે સુદ્ધિ એટલેજ પસંદગી. છતાં દુનિયામાં ધણા માણસો પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સંજોગોના બળે પોતાને નાપમદ માર્ગે પોતે ધસડાયા એવો બચાવ કરનારા મળી આવે છે. પાંડવગીતામાં દુર્યોધન કહે છે : ધર્મ શું છે એ હું જાણું છું. છતાં એ તરફ ભારી પ્રવૃત્તિ નથી. અધર્મ શું છે એ પણ હું જાણું છું, છતાં મારાથી તે યોગ્યતા નથી. માગ હલકમાં કોઈ વિચિત્ર દેવ વસે છે તે મારી પામે જેમ કરાવે છે તેમ હું કહું છું. રાઈ પણ જનકામતિયેત્રમાં ધડીભર ધસડાય છે. તેના સંકટપતારો એ વેગમાં ધસડાઈ જાય કે શું એવો તેને સંદેહ થાય છે અને ગુંચવાડાનો ખુલાસો રંગિણી નદીની પામે શોધવા જવા જેટલી વિવશતા ધડીભર તે અનુભવે છે. છતાં તે નશીબે હાથ દબને બેગી રહે એવો નથી. દૈવવાદીઓની પેઠે માણસના હાથમાં તો કશું નથી, બધું પરલેયીનું નક્કી થઈ ગયું દરો, એમ મનને સમજતી સતોષ માને

એવો તે નથી. પોતાને નાપસંદ માર્ગે કેટલે સુધી તે તથાઈ ગયો હતો તથા પોતે સંમતિ આપવાથી જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેમાં પોતાની જવાબદારી કેટલી હતી તે બાબતો પાકા વિચાર કરી તે તો આજ સિદ્ધાન્ત માન્ય રાખે છે કે :

ના, નથી અવશ્ય કે અસહ્ય તું.
તું વરેજ સદૃ કાર્ય આ થયું;
જે રત્ના તુજ સમીપ માર્ગે ત્યાં,
તું મહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં.

આમ કહીને તે કહે છે, ‘ ધસડાવાનું કહેવું એ તો માત્ર જવાબદારીમાંથી બચવાનું બહાનું છે. ’ સત્ય વાત જાહેર કરતાં કેવાં પરિણામ આવશે એની કલ્પના કરે છે : ‘ સ્ત્રી-લાવલીનું સ્વામીપણું મુકી દેતાં પર્વતરાયપણું જશે, કનકપુરની ગાદી જશે, શુન્દરોત્તનું રાજ્ય જશે, શુન્દરો પરનું આધિપત્ય જશે, દ્રવ્ય-મુખ-વૈભવના ભંડાર જશે, પુરુષાધના પ્રભંગ જશે, સંકલ્પ કરી મૂકેલી ધારણાઓ જશે, જાલકાના મનોરથ જશે, રનેલીઓનો સંબંધ જશે. ’

આટલાં પ્રલોભનો જતાં કરી તે નિશ્ચય કરે છે :

જાઓ ભલે જીવન-આશુ સર્વે
ઉત્પાત થાઓ ! ઉપદાસ થાઓ !
થાઓ તિરસ્કાર ! વિનાશ થાઓ !
ન એક થાએ પ્રભુપ્રીત નાશ.

રાધ અને જાલકાના વ્યવહારમાં બીજાં એક નીતિનો સિદ્ધાન્ત—કે માણસ એક-બીજાની નૈતિક જવાબદારી પોતાને માથે લઇ રહે કે નહિ—તેનો નિર્ણય પણ સરસરીને થઈ ગયેલો છે. જાલકા રાધને જે વખતે પોતાની કપટભગમાં સામેલ કરે છે અને રાધા આનાકાની કરે છે તે વખતે જાલકા કહે છે : ‘ જીવની જે શિક્ષા હશે તે હું ભોગવીશ. પણ તારા પિતાની પ્રતિજ્ઞા ખાતર અને તારી માતાના પ્રેમ ખાતર તું આ પ્રસંગ વ્યર્થ જવા ન દર્શાવ. ’ અમુક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાના હેતુથી, મંસારમાં ન ઉઠતાં હોય તેવા કલ્પિત પ્રશ્ન આદિ ઉભો કર્યો છે એમ નથી. મારા કહેવાથી તું અમુક કામ કર, એનું જે પાપ લાગવાનું હશે તે મારે માથે એમ કહેનારા પણ ખદાદરો દુનિયામાં જોવામાં આવે છે, અને આટલાથીજ સંતોષ માની પાપકર્મે કરવા પ્રેરત થઈ જતાં આઘાતો પણ એટલાજ મળી આવે છે. હજારે મનુષ્યને શુદ્ધિ આપી છે તેની સાધેજ તેની જવાબદારી રહેલી છે. તે જવાબદારીનો ત્યાગ કરી માણસ બીજાના હાથનું યંત્ર બની જાય તો તેમાં તેનો અધઃપાત છે. જેમ મુખ, દુઃખ, કીર્તિ અથવા પ્રેમનું સાદું યઈ ચકતું નથી તેમજ પાપપુણ્યનું અને તેની જવાબદારીનું સાદું યઈ ચકતું નથી. જે કે દક્ષિણા લઈને આપણે માટે પુણ્યચરણ કરનારા બાલકો મળી આવે છે, ખરા ! છતાં યંત્રદારા કરેલા કામમાં જેમ કમાનો નાશ થાય છે, તેમજ માણસને યંત્ર બનાવીને તેની પાસે દશકંતું કામ પણ ધર્મવિદીન થાય છે. તેમાં કરનાર અને કરાવનાર બંનેનું મનુષ્યત્વ ધરે છે. રાધ

બધાં સુધી જાણકાની મતિએ ચાલતો હતો ત્યાં સુધી તેના રથનું પૈડું પકમાં ગળા જતું લાગતું હતું. પણ તેણે પોતાની જુદીથી, પોતાનાં કાર્યને માટે પોતે જ જવાબદાર છે એમ સમજીને નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેને બીજી ન રહી, શંકા ન રહી, કર્તવ્યનો માર્ગ સીધો અને સ્પષ્ટ દેખાયો તથા નિરતિ ઉઘ ઝાલી. જાણકાને પણ અન્તે લાન થયું કે ઇશ્વરનું નીતિ-વિધાન તો એવું છે કે મનુષ્યે છલ ન કરવું અને છલની શિક્ષા ઝોરી ન લેવી. અનીતિની શિક્ષાને પાત્ર થવાનું કબૂલ કરી અનીતિ કરવી એ નીતિવ્યવસ્થા નથી, એ મનુષ્યધર્મ નથી.

નીતિવ્યવસ્થા કરી ઇશ્વરે જે
છે માત્ર તેને અનુકૂળ વિધ.
નવી વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ
નથી મનુષ્યત્વ વિષે રહેલી.

ઇશ્વરે આ વિધાને માટે એક નીતિતંત્ર નક્કી કરેલું છે. તેને વસ થઇને માણસે પોતાપોતાનું કાર્ય કરવાનું છે. એ તંત્રને ઝોળખવામાં જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ રહેલું છે. એ તંત્રની મામે થઇને પોતાની વાસના પ્રમાણે કામ કરવું એ પાપ છે, એમાં વિનાશ છે. જાણકાની અંત સમયની રિયતિ આ સત્યનું સુંદર દર્શાવતું છે.

આ તત્ત્વ બરાબર સમજ્યા વિના ટેટલાક એવું કહેનારા, પણ મગી આવે છે કે કરનાર અને કરાવનાર તો પરમેશ્વર છે. આપણાથી શું થાય છે? આપણે કંઈ કરી શકતા નથી તો આપણી જવાબદારી શાની? પરમેશ્વરને સહુ ચિંતા છે. આનો જવાબ બીજા પ્રસંગમાં કવિએ કલાણકામના મ્હોમાં મૂક્યો છે કે, 'પરમેશ્વર પોતાની ચિંતાઓના ઉપાય મનુષ્યો દ્વારા જ કરે છે, તો જેને માથે લાર આવ્યો તેનાથી ફેંકી કેમ દેવાય?' કાર્યનો ભાર ન ફેંકી દેવાય એટલે જવાબદારી પણ ન જ ફેંકી દેવાય.

આ નાટકમાં ત્રીજું મુખ્ય પાત્ર શીતલસિંહ છે. એ ભાઈ એમના નામ પ્રમાણે ગીતક જ છે. જાણકાની દિંમત, ચતુરાઈ અને જાતવલ્લતાને તેના વિરોધી ગુણોના પડ-બાધી દીપાવવા આ પાત્રની યોજના કરી હોય એવું જણાય છે. આ એ પાત્રોમાં એક સામ્ય છે કે બન્ને પોતાપોતાના સ્વાર્થમાં મચેલાં છે અને બન્ને અશુદ્ધ સાધનોનાં ઉપાસક છે. બીજા બધી બાબતોમાં આ બે પાત્રો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર છે. જાણકાના ઉદ્દેશનો બચાવ કરી શકાય તેમ છે, ત્યારે શીતલસિંહ કેવળ લોભી, સ્વાર્થી અને હીચકારો છે. જાણકામાં અસાધારણ દિંમત અને અદ્વિત ચતુરાઈ છે, ત્યારે શીતલસિંહમાં બાવણપણા અને બાધાઈ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. એ સ્વતંત્ર રીતે એક તણખડું પણ તોડી શકે એવો નથી. પહેલા કાવતરામાં જાણકાના કલા પ્રમાણે તે ભાગ ભજવે છે, બીજા કાવતરામાં મંજરીની તે ગાય બની જાય છે. પર્વતરાય, રાઈ, લીલાવતી બધાંને તે એકી સાથે 'વધાનર સામંત' થઇ શકે છે. છતાં એના લાભનો કંઈ થોભ નથી. પછી

મદત્તલોભે નર મૂર્ખ થાય,
મિથ્યા તરંગે કરીને કુદાય;

મર્યાદ બહી નિજ ચોખ્ખતાની

ભરે ફલગે કંઈ લંગડાતી.

એ દેશને એ પામે છે. 'પ્રયજ મનંતો મનુષ્ય દુષ્ટ યાય છે ત્યારે માત્ર પોતાની ધારણા જેટલુંજ અદિત કરી શકે છે, પણ નિર્ગળ મનનો દુષ્ટ મનુષ્ય તો અનેક દુષ્ટતાની ધારણાઓનો સાધનમૂલ બને છે.' શીતલસિંહનું પાત્ર-આલેખન આ મતના પદાર્થપાકજેવું છે.

x

x

x

x

x

રમણભાઈ જેવા સુખ સંસારમુધારકના નાટકમાં શાપની વટના જોઈને કેટલાકને નવાઈ લાગી હશે. અમને તો લાગે છે કે શાપ ઉપર વિશ્વાસ હોય કે ન હોય તેને કથા-વસ્તુમાં લાવવાનો મોદ આખેજ કાંઈ કવિ છોડી શકે છે. રામાયણ, મહાભારત વગેરે ગં-ઝૂત કાવ્યો અને પુરાણોમાંજ શાપ સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે એમ નથી. સુરોપીય સા-હિત્યકારોએ પણ તેમના ગ્રન્થોમાં શાપનો ઠીક ઉપયોગ કરેલો દેખાય છે. શેક્સપિયરનાં ઘણાં નાટકોમાં શાપના પ્રસંગ માણસ પડે છે. તેના 'રિચર્ડ ધી થર્ડ' માં તો શાપ આ-પવાનું શાસ્ત્ર પણ આમ દીધું છે, કે આટલા દિવસ મુખી ઉપવાસ કરવા વગેરે. સર વૉલ્ટર રહેરો પોતાની ગદ્ય અને પદ્ય નવલકથાઓમાં શાપનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. શાપનો પ્રસંગ અને તે સાથે પડવાનો પ્રકાર લાવવાથી કાવ્યમાં રમણદિ કેમ ધાય છે તેનો વિચાર કરીશું તો સાહિત્યમાં શાપનો ઉપયોગ આટલો બધો કેમ ધાય છે તેનો ખુલાસો મળી જશે.

કાવ્યોનો એક ઉદ્દેશ દુનિયાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું એ હોય છે. પરંતુ એથી મદત્તનો ઉદ્દેશ સૃષ્ટિવ્યવસ્થા વિષે મનુષ્યના હૃદયમાં જે અમંતોષ રહેતો છે તે વ્યક્ત કરી મનુષ્યના હૃદયમાં ન્યાય, પ્રેમ અને નીતિ વિષેની ઉચ્ચ દૃષ્ટનાઓ છે તેને પોષક એવી આદર્શ પ્રજિ ઉભી કરી તેનું ચિત્ર જોવામાં જે વિગલિતવેધાન્તર અને નિરતિશય આનંદ મળે છે તે અનુભવાવધો એ હોય છે. યથાર્થવર્ણનરૂપ કાવ્યમાં માત્ર સ્થિતિનો આનંદ રહેલો છે ત્યારે આદર્શ વર્ણનમાં દૃષ્ટનાનૃપિનો, મર્જનશક્તિનો આનંદ છે. એવું કાવ્ય નિયતિપૂર્વકનિયમરહિત હોય છે. દુનિયામાં લેકો શાપ અને વર આપે છે તેમાં એજ શક્તિ હોય છે. ફરક માત્ર એટલોજ હોય છે કે શાપ અથવા વરનો ઉપયોગ કરવામાં કવિનો આનંદ શુદ્ધ આનંદ હોય છે, ત્યારે શાપ કે વર આપના-રની શક્તિ પુણ્ય અથવા પાપ વાસનાથી દ્રષિત હોય. છતાં તેની અંદર બ્રહ્મદેવની શ-હિમાં જે ફેરફાર કરવાની દબ્બ રહેલી છે તેજ ઉત્તમ કાવ્યમાં પણ તેવાથી સ્વાભાવિક રીતે કવિ પોતાના કાવ્યમાં શાપ અને વરના પ્રસંગ લાવે છે.

ઘણીવાર નિર્દોષ માણસને દુઃખ વેઠવું પડે છે અને યોગ્ય માણસની દર થતી નથી. પ્રતકર્મનું ફળ મળતું નથી અને કુકર્મની સજા થતી નથી એમ આપણને ભાસ થાય છે.

* ત્યાં બીજી બધી લાગણી નહીં થય છે, બંધ પડી ગઈ છે એવો કાવ્યનાનંદ. જુઓ કાવ્યપ્રકાર, પ્રથમ-ઉદાહરણ.

† બ્રહ્મદેવની શહિમાં જે કાર્યકારણની નયતિ (destiny) છે તેના નિયમથી પર.

અને તેથી હૃદયમાં જે ન્યાયના સાત્રાન્ત્રની અભિલાષા કે કલ્પના હોય છે તેને આપોત પડેલું છે. તે આધાત જ હુનિયાની આ ખામી દુરસ્ત કરવા માટે શાપ અથવા વસ્ત્રી યોગના કરે છે.

આપણા નાટકમાં રાધને જગદીય તરિકે ગાદી મળી ત્યાર પછી, સાધારણ બચ-હારમાં આપણે કહી શકીએ તે પ્રમાણે તો એવું બંને કે જાલકા અમૃતદેવી યદને રાજ-માતાનું પદ ભોગવે. પણ જે સ્ત્રીએ આટઆટલા પ્રપંચ કર્યા, પોતે ક્ષત્રિયાણીને દાવો કરી બીજી શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણીના શીયલબંધ સુધી કાવતરું કરતાં જે અટકી નહિ તે ભે રાજ-માતાનું પદ ભોગવે તો વાચકને કેટલો આધાત થાય ? પછી એમાં શુદ્ધ કાવ્યાનંદ ન અ-નુભવી શકાય. એટલે જાલકાને તેના કર્મની યોગ્ય શિક્ષા આપવા સારૂ હીલાવતીના શાપની યોગના સિવાય કવિ પાસે બીજો સહેલો અને સુંદર રસ્તો હતો જ નહિ.

(અપૂર્ણ.)

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ હીલેટીયાના અવસાનથી ગૂજરાતને એક મંસ્ત્રકારી સાહિ-લપ્રેમી મંગીતકુશળ ખુશમિજાજી સાધરની ખોટ પડી છે.

એક શોકજનક મરણ. જ્ઞાનપણથી જ નાણુક શરીર હોવાને લીધે, કોલેજમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાનું એમનાથી બની શક્યું નહોતું.

પણ મહાનુભાવ મંસ્ત્રકારી પિતાની પાસે રહીને, કુટુંબના ખાસ શોખ—સાહિત્ય અને મંગીત—એમણે સારા ફળવ્યા હતા. અંગ્રેજ તેમજ સંસ્કૃત અને મંગાળી સાહિત્યનાં મનોહર પ્રસ્તુત વાંચવામાં એ પોતાનો કુરસદનો વખત ગાળતા. એમની લેખનશૈલી દક્ષપતરામની ચરગદ્યુ ભાષા અને નવીન ગૂજરાતી લેખકોની અતિમંસ્ત્રકારી વાગ્બળી—એ બેની વચમાં શુદ્ધમંસ્ત્રકારી પણ મરણ હતી. આખી છ'દમી શરીર ભાગ્યે જ સાફ હતું. છતાં એમનો સ્વભાવ દમેશાં ગમતીયો હતો. એમની પ્રાસંગિક વિનોદી હુચકાઓ કહેવાની ટેવ એમના સમાગમી મંડળમાં બહુ સંભરસે.

ગૂજરાતના આ એક અમીરી અને રસિક કુટુંબના લેખક બન્ધુઓમાંથી લીમચાવ ગયા, કૃષ્ણરાવ ગયા ! પાંચ ભાઈના જૂથમાંથી અત્યારે એકલા રા. નરસિંહરાવ જ રહ્યા છે. પ્રભુ એમને ગૂજરાત ખાતર બહુ છવાડો !

[વસન્ત-અમૃતસિંહ.]

શક્તિ અને તેનાં રૂપાન્તરો.*

૧.

સદ્દેહસ્થા.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ દાગોરના પ્રમુખપદથી ચિરમરણીય થયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આપણા રાજનગરમાં ભાર્ગવ તહેવારો અનેક કાર્યો થયાં. તહેવારો એક કાર્ય ‘સાહિત્યના વિસ્તાર અને વિદ્યાસ માટે વિદ્યાન સમિતિની સ્થાપના’ તે હતું. આ સમિતિના મુખ્ય હેતુ એ છે કે ભાષણદ્વારા વિદ્યાનનો સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર કરવો, વિદ્યાન મંથનથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું અને તેને યોગ્ય પૈતાનિક અને શાસ્ત્રીય શબ્દોનો કાવ્ય રચવો. આજે તહેવારો એક કામ—અને તે પહેલુંજ કરવાનું મ્હેં મ્હારે ચિર લીધું છે.

આ જગતમાં જન્મથીજ મનુષ્ય શક્તિનો અંશ તો પોતે સાથેજ લેતો આવે છે; અને જેમ એ શક્તિ કેળવાતી જાય છે તેમ વધતી જાય છે. એટલે યુવાવસ્થાએ પહોંચતાં મનુષ્યમાં કામ કરવાની શક્તિ તો હોય છે. પણ અને છે એમ કે શક્તિ હોય છે ત્યારે કામ કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી, અને એ બન્ને હોય છે તો એ શક્તિને યોગ્ય કેળવણીને અભાવે તેને સદુપયોગ થઈ શકતો નથી. શાસ્ત્રકારોએ સૃષ્ટિના બે વિભાગ કરેલા છે—પુરુષ અને પ્રૃથિ. પુરુષ તે પ્રૃથિથી વિદ્યાયો છે. હવે આપણે પ્રૃથિમાં શું જોઈએ છીએ? પ્રખાત થતાં સૂર્ય નારાયણનાં દર્શન થાય છે, પંખીઓ કહરવ કરી રહ્યાં હોય છે, આમથી તેમ ઉડતાં દેખાય છે. પોતપોતાના નાના પ્રકારના કાર્યમાં કર્મનિષ્ઠ બને છે. રાત્રી થતાં સર્વ કોઈ પોતપોતાના માળામાં આરામ લેવા ચાલ્યાં જાય છે. નાના પ્રકારનાં કુત્રો ખીંચે છે, કરમાય છે. આકાશમાં ગ્રહગણ અને તારામંડલ ભ્રમણ કરતાં નજરે પડે છે. અને આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસની ગુસારીમાં નિરંતર મચી રહે છે. અને જો મનુષ્ય, પ્રૃથિ જે કામ કરે છે તેના એક લક્ષણે જોઈશું પણ કામ કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તો પછી આપણે વિના મોકાએ એમ કહી ન સંપીએ કે “કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે?” અને આટલું સમજતો માણસ કદી પણ આજકામાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગુમાવશે નહિ. આ સમિતિના પ્રયાસોનો ઉદ્દેશ માત્ર માનસિક આનંદ આપવાનો નથી, પણ ભાષણથી અને લેખોથી વિદ્યાનનો પ્રચાર કરી લોકોને ‘અત્યંત અધિકારમય ઉપદેશોથી ગાનના તેજોમય પ્રદેશમાં’ ઉપર લાવી દેશને આર્થિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિને માર્ગે જવા ઉત્તેજન આપવું એ છે. આ સ્તુત્ય પ્રયાસમાં હિન્દનો દરેક પુત્ર યા પુત્રી પોતાનો ન્હાનો સુતો પણ ભાગ આપી શકે, અને આપણેજ જોઈએ એમ હું માનું છું.

મ્હારા આજના ભાષણનો વિષય “શક્તિ અને તેનાં રૂપાન્તરો” છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરતાં મ્હને લાગ્યું કે વિદ્યાનનો વિષય લોકો સમજી રહ્યો

કરવા માટે જે શક્તિથી અનેક કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે તેને અને તેનાં રૂપાન્તરો માટે કંઈક કહેવું-રહેવું કંઈ નિરૂપણ કરવું યોગ્ય ગણાયો.

આપણી સૃષ્ટિનો, હેતી અનેક સૃષ્ટિઓનો આખા વિશ્વનો આપણી આસપાસ આપણે નિત્ય જોઈએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, તેનો ન્યારે આપણે ઉડો અને ગંભીર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી નિર્બળતા આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. આ બધો શો ચુંચવાડો છે, આ અદ્ભુત રચના કયા પ્રકારની છે એ આપણે સમજી શકતા નથી, હેતો બેદ કળી શકતા નથી. ગણિત નિયમથી ગ્રહગણ આકાશમાં ભ્રમણ કરે છે, તારક વન્દ પોતાનો રાસ રમ્યા કરે છે, નિયમાનુસાર ઋતુ બેદ થયે જાય છે, જડ અને ચૈતન્યગમ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. અને અનેક પ્રકારની ઘટના આપણે અનુભવીએ છીએ. હાતી બાબતો સંખ્યાબંધ આપણી નજરે પડે છે, તેં એક બીજામાં ચુંચવાઈ ગઈ હોય નહિં એમ લાગે છે, અને આપણને એમજ વિચાર થાય છે કે શું આ બધા વચ્ચે કંઈ સંબંધ હશે! અને હોય તો તે કેવી રીતે જાણી શકાય. વિચાર કરતાં એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ કે આ માત્ર દેખીતા ચુંચવાડમાં કંઈ 'સર્વ' 'સંખ્ય' તત્ત્વ રહેવું છે-નહેતી શક્તિથી સૂર્યમંડળમાં ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ નિયમિત ગતિથી પર્યાટન કરે છે. ધૂમકેતુઓ દેખાય છે, અમુક માર્ગે આવે છે અને અદ્યય થાય છે, રાત્રિ પડે છે અને દિન ઉગે છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ ચાલ્યો જાય છે, અને અખિલ વિશ્વના સર્વવ્યાપી સર્વત્ર સર્વશક્તિમાન નિયંતા અને પરમાત્માના અસ્તિત્વમાં આપણી શ્રદ્ધા દૃઢ કરે છે.

જેમ જેમ આપણે અનેક દૈનિક અને ચુંચવણ ભરેલા વસ્તુ-વિષયોનું ભુદ્ધિપૂર્વક અધ્યયન કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ અને જાણી સફાઈએ છીએ કે સૃષ્ટિની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, સર્વ વસ્તુઓ, સદેહાધથી અને સરસતાથી ભરી પાડી સંકાય છે. આપણે તેને બરાબર જાણીએ એ બધાનું ત્રણ વિભાગમાં નિયમાનુસાર વર્ગીકરણ કરી સફાઈએ છીએ, જોને આપણે ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ કહીશું, અને હેને ત્રણ લુદા લુદા નામથી ઓળખીશું. (૧) દ્રવ્ય. (Matter); (૨) શક્તિ. (Energy); (૩) આકાશ. (Ether) આ ત્રણમાંના પહેલા એટલે દ્રવ્ય વિશે મ્હારે થોડુંજ કહેવાનું છે. તેમજ ત્રીજા એટલે 'આકાશ' સંબંધે તો મૌનજ રાખીશું. કારણ એ એ મ્હારા આજના ભાષણના વિષય નથી. ન્યારે 'શક્તિ'ના વિષય ઉપર તો મ્હારે જરા સવિસ્તર જોડવાનું.

'દ્રવ્ય' એટલે શું? કાંઈ કહેશે કે 'ધન'; પણ ધન નહિ માત્ર 'પદાર્થ'; તો પછી પદાર્થ એટલે શું? તેનો ઉત્તર મળશે કે 'દ્રવ્ય'. આ પ્રમાણે આપણે એક ચક્રમાં ચાલ્યા જઈશું અને કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવી સફાઈશું નહિ. 'દ્રવ્ય' એટલે શું એ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત ઉત્તર આપવો એ અતિકઠિન કામ છે, ઉડા પણીમાં ઉતરવાનું છે. અને એકામ માનસશાસ્ત્રનું છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું નથી. એટલે આપણે એ કામથી દૂરા છીએ, અને આજના ભાષણને અંગે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપીશું કે જે કંઈ અવકાશ (Space) રોકે ભાષણને અંગે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપીશું કે જે કંઈ અવકાશ (Space) રોકે છે, જે અભેદ છે, એટલે અવકાશના કાંઈ ભાગમાં એક વસ્તુ રહેલી હોય તો તેજ રચાય છે, જે અભેદ છે, એટલે અવકાશના કાંઈ ભાગમાં એક વસ્તુ રહેલી હોય તો તેજ રચાય છે અને એકી વખતે ત્યાં બીજી કાંઈ પણ વસ્તુ રહી શકે નહિ; અને જોને પરમાણુ છે તે

‘દ્રવ્ય’; અથવા તો જાહેનો વિશિષ્ટ ગુણુ—સ્વાભાવિક લક્ષણ “આલસ્ય” છે તે દ્રવ્ય આલસ્ય એટલે શું વસ્તુમાં રહેલો એ હેતુ ગુણુ છે કે જાહેને લીધે ને વસ્તુ નિશ્ચય હોય. તે બળ વાપર્યા વિના તેમાં ગતિ ઉદ્ભવતી નથી, અને જો ગતિમાં હોય તો બળ વિના ને નિશ્ચય થતી નથી. જડ વસ્તુમાં રહેલું આલસ્ય તે ચૈતન્યમય મનુષ્યમાં રહેલા આલસ્ય જેવું જ છે. બન્નેની વ્યાખ્યા એકજ છે. વસ્તુમાં રહેલા આલસ્યનો ગુણુ એક પ્રયોગથી સરસ રીતે સમજવી સકારો. એક નાકા પુંડાનો કડકો હોય. અને તેને હાથની આંગળીઓ ઉભી રાખી હેના ઉપર બરાબર ગોઠવે, અને પુંડા ઉપર એક પૈસો મુકે, અને પછી પુંડાને બીજા હાથની આંગળીવતી એકદમ ધક્કો મારશે તો પુંડાનો કડકો ચાલ્યો જરો પણ પૈસો. તો હથેલીમાં આવી પડશે. પૈસા અને પુંડા વચ્ચે દૃઢ પ્રયોગ ન હોવાને લીધે જ બળ પુંડા ઉપર વાપર્યું તેની અસર પૈસાના જડ પદાર્થ ઉપર, તેમાં રહેલા આલસ્યને લીધે થઈ નહિ. પણ જો એ પૈસો એ પુંડા ઉપર મીણથી ઘોંટાડાશે તો પુંડા અને પૈસો બન્ને બળ વાપરવાની સાથેજ ચાલ્યાં જશે. હવે ‘શક્તિ’ એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ.

એક વાત અનુભવસિદ્ધ છે અને તે એ કે પ્રકૃતિમાં નિશ્ચલતા જોવામાં આવતી નથી. ‘સદા ગતિ’ એ પ્રકૃતિનો ગુણુ છે. નિશ્ચલતા હેમાં કોઈ પ્રકારે જોવામાં આવતી નથી, નિશ્ચલતા એટલે મૃત્યુ, પણ તેમાંજે તે ગતિ ગતિ અને ગતિ જ જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુને આપણે નિશ્ચય માનીએ છીએ તેના અલ્પ એ અલ્પ કંપમાન છે, નિશ્ચય નથી—જે કંપને લીધે તે વસ્તુમાં રહેલી ઉષ્ણતા (Temperature) જોવામાં આવે છે. વળી જે ગતિ વસ્તુઓમાં જોવામાં આવે છે તે સર્વદા એટલી ને એટલી જ રહેતી નથી. કોઈ વાર વધે છે તો કોઈ વાર ઘટે છે. આમ ચલાતુ કારણ શું? ઉત્તર એ છે કે કોઈ પણ સત્તાને લીધે આ કાર્ય થતું હોતું જોઈએ. જે કારણ અથવા જે સત્તા વસ્તુની ગતિ-ચલન-તિમાં ફેરફાર કરી શકે છે તેને આપણે શક્તિને નામે ઓળખીએ છીએ. વળી જે વસ્તુને ગતિ હોય છે તે કામ કરવાની રિયતિમાં હોય છે, દાખલા તરીકે એક ખાડો કુદવો હોય તો તદ્દમારે દૂરથી દોડતા આવતું જોઈએ. તદ્દમારામાં ગતિ છે અને તેને લીધે તે ખાડો કુદી જવા તદ્દમારામાં શક્તિ આવે છે. મિત્રોમાં ગ્રંથાઓને ગતિ છે તો તેમાં કામ કરવાની શક્તિ છે. હાવા અનેક દાખલાઓ તદ્દમને મળી આવશે. આ ઉપરથી શક્તિની વ્યાખ્યા એમ આપી સકાય કે કામ કરવાની ગતિ અથવા સામર્થ્ય એટલે ‘શક્તિ’.

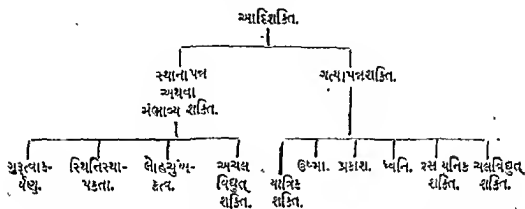
‘દ્રવ્ય’ એ શક્તિને માટે ‘સાધન ભૂત’ છે. ‘સોપાન-શિક્ષા’ જેવું છે. અથવા આધાર-ભૂત (Substratum) છે, કે જેમાં શક્તિ એક નિશાળા તત્ત્વ તરિખે રહી રહે છે. અને આપણે એમ કહીશું કે ‘શક્તિ’ એ કંઈક હેતું તત્ત્વ છે, હેવી ‘વસ્તુ’ છે, કે જાહેને ‘અસ્તિત્વ’ છે. ઈંગ્રેજીમાં પણ હેને ‘Something’ એમ કહે છે. અને અમેરિકાનો જે પૈએ, પૈનો દિસાબ ગણી કામ કરનારા છે—અને વ્યાપારકુશળ છે તે તો શક્તિની વ્યાખ્યા જ એમ આપે છે કે શક્તિ હેવી વસ્તુ છે, જે બીજી બધી કંપ વસ્તુની પેઠે બનવામાં વધી સકાય છે અને ખરીદી સકાય છે, કે અને જાહેનામાં કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે. દાખલા તરીકે કાપડામાં જેટલા ઉર્માકે અથવા ધર્મ (Heat units, thorns). રહેલા હોય તેટલી અથવા તે પ્રમાણમાં તેની કિંમત અંદાવી જોઈએ. હવે જે ગતિ આપણે જોઈ

સકાએ છીએ, જોતો અતુલવ સંદેહાઈથી લઈ સકાએ છીએ તોનો વિચાર કરીએ. દાખલા તરીએ-એક પત્થર થો. 'ત્યાં સુધી તોને ગતિ નથી ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક રીતે તે સ્થિર છે. ગતિ એટલે વસ્તુનો અવકાશમાં થતો તોના સ્થાનનો ફેરફાર અથવા તોના ઉપાંત (Surroundings) માં (તોની આજુબાજુની વસ્તુઓ સાથેના પરસ્પર સંબંધમાં) થતો ફેરફાર. પત્થર સ્થિર છે, એમ સામાન્ય મનુષ્ય માને છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એ નથી. ઉપર દલા પ્રમાણે તોના અણુઓને ગતિ છે, જોને લીધે તોની ઉષ્ણતા છે. દરેક સ્થિતિમાં દરેક વસ્તુમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની ગતિ હોય છે, હું અચૂક વસ્તુ લેવા મ્હારે હાથ લંબાવુ તો તોમાં ગતિ. હું મોહું તો તે બોલવામાં પણ એક પ્રકારની ગતિ અને બેકા બેકા વિચાર કરું તો તોમાં પણ ગતિ. આ જગત જ ગતિમય છે. જીવન પણ ગતિમય છે. અને જોનામાં જે પ્રમાણમાં ગતિ તે પ્રમાણમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ; જે રામપ્રતિ આવે અને જોડતી 'મોટર' તે અટકાવી રાખે તો જોનામાં તેટલી શક્તિ. એક ધડીયાળ ચોવીમ કસાક ચાલે અને બીજી આઠ દિવસ ચાલે તો બન્નેમાં તે પ્રમાણમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

શક્તિ એ શું છે તોનો વિચાર કરી ગયા, હવે હેના કેટલા અને ક્યા ક્યા પ્રકાર છે તોનો વિચાર કરીએ. જે શક્તિ અનાદિકાળથી અસ્તિત્વમાં છે, તોને સંબંધે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે મુખ્ય વર્ગ કરે છે. (૧) સંભાવ્ય શક્તિ, (Potential energy) અથવા સ્થાનાપન શક્તિ (Energy due to the position of advantage) અને (૨) ગત્યાપન શક્તિ. (Kinetic energy). આ બન્ને પ્રકારની શક્તિ દ્રવ્યમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી એ શક્તિનો વપરાશ નથી ત્યાં સુધી એ નિષ્પ્રયોગી લાગે છે, ધારે કે એક પત્થર જાપરા ઉપર પડ્યો છે. એમને એમ એ ત્યાં પડ્યો-રહેશે, હેનામાં સ્થાનાપન શક્તિ છે. કારણ શું? કારણ કે એ જમીનથી કેટલીક ઉંચાઈએ આવી રહેલો છે. અને જો એ આધાર રહત બને તો હેનું વજન પૃથ્વી (જમીન) તરફ પડવાનું છે. પડતાં પડતાં એ ગતિ મેળવે છે. અને હેનામાં સ્થાનાપન શક્તિને ગદ્યે ગત્યાપન શક્તિ જોવામાં આવે છે. જે પૂરતાં સાધન હોય તો આ ગત્યાપન શક્તિથી કામ થઈ શકે. જમકે હેને જો દેરી બાંધી એક ગરગડી મારફતે એ દેરી લઈ તોને બીજે છેડે એક પાણીની લારેલી ડાલ બાંધવામાં આવે તો-જેમ જેમ પત્થર નીચે પડતો જશે તેમ તેમ ડાલ ઉપર ચઢતી જશે અને તે પ્રમાણમાં કામ થશે. આ સંબંધે હું બીજા દાખલા પ્રયોગો સાથે આગળ ઉપર આપીશ. જે ઉપરથી આ જે પ્રકારની શક્તિ વચ્ચે રહેલો બેદ તેમજ પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ થશે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ શક્તિ સંબંધે એક હેવો નિયમ પ્રતિપાદન કર્યો છે કે જે ઘણો જ અમૂલ્ય છે અને એમજ કહીએ તો ચાલે કે રસાયનશાસ્ત્રમાં પરિમાણસંરક્ષણનો નિયમ જોટલો જરૂરનો છે તેટલો જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આ નિયમને શક્તિસંરક્ષણનો નિયમ કહેવાય છે તે છે. એ ઉપર જ આખું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર રચાયું છે, એમ કહેતાં અત્યુક્તિ નહિ થાય.

આ નિયમમાં શું દર્શાવેલું છે? એ નિયમ પ્રમાણે અખિલે વિશ્વમાં શક્તિ અનાદિકાળથી અસ્તિત્વમાં છે. તે ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તેમ તોનો નાશ થઈ શકતો નથી, આ વાત મનુષ્યની સત્તા બહારની છે, મનુષ્ય તો માત્ર તે શક્તિનાં રૂપાન્તર કરી શકે છે. એક વસ્તુની શક્તિ બીજી વસ્તુમાં લઈ જઈ શકે છે. મતલબ, શક્તિના પ્રકાર બદલી શકાય છે, તોનું સ્થાન અથવા આશ્રય બદલી શકાય છે. જેમ પરિમાણનો નાશ થતો નથી, મિશ્ર

બત્તી બળે છે, કામલા બળે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ત્હેનો નાશ થતો નથી, તેમ શક્તિનો પણ નાશ થતો નથી. સરવાળે વિશ્વની શક્તિમાં ઘટાડો કે વધારો થઇ શકતો નથી, માત્ર, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે મનુષ્ય શક્તિનાં રૂપાન્તર કરી શકે છે. આદિ શક્તિનું વર્ગીકરણ વૈજ્ઞાનિકો આહિ આપ્યું છે તે પ્રમાણે કરે છે:—

આ ફરેક જાતની શક્તિ એક બીજામાં રૂપાન્તર પામી શકે છે. હવે હું ત્હેનાં દાખલા આપી સાથે સાથે કેટલાક અયોગ કરી બતાવીશ. (૧) જાપરા ઉપર રહેલા પત્થરનો દાખલો ઉપર આપી ગયો છું. હેમાં રહેલી મુરત્વાકર્ષણની શક્તિ જે સ્થાનાપન શક્તિ હતી તે બદલાઇ ગત્યાપન યાંત્રિક શક્તિ બની; તે વડે કામ થયું. ડોલ ઉંચે ચઢાવાઇ, એ આપણે જોયું. બીજો દાખલો (૨) ધરીયાળની કમાનનો આપેલો છે, તુંમાં સ્થિતિસ્થાપકતા—જે સ્થાનાપન શક્તિ છે ત્હેનું રૂપાન્તર જૂદા જૂદા યોગમાં રહેલી ગત્યાપન યાંત્રિક શક્તિમાં થયું તે પણ આપણે જોયું.

(૩) આ એક જળચક્ર (water-turbine) મ્હારી પાસે છે, જેને ફરતાં અનેક ફલ મુકવામાં આવ્યા છે, એ ફલ ઉપર ઉંચે મુકેલી ટાંકીમાંથી પાણી પડે છે. અને એ પાણીના ફલ સાથે અચગવાથી જળચક્ર ફરે છે, આમ ત્વરાથી ફરતા ચક્રમાં કામ કરવાની યાંત્રિક શક્તિ આવેલી દેખાય છે. એ શક્તિનો ઉપયોગ કયો હોય તો ત્હેનાથી વિદ્યુત પણ ઉત્પન્ન કરી સકાય. અને વિદ્યુત જેવી રીતે વાપરી સમગ્ર કે જેથી અનેક કામ થઇ શકે. હેનાથી સુતર કાંતવાના મંચાઓ, કાપડ વણવાની સાળો, અને લાકડાં વહેરવાના મંચાઓ ચક્રાવવાનાં, અથવા પ્રકાશ આપવાનાં કામ અને બીજાં પણ અનેક કામો કરી સકાય. પર્વતની ઉંચાઇએ બરી રાખેલા પાણીનો દાવો સદુપયોગ મુજાઇ પાસે આવેલા બોર ઘાટમાં કરવામાં આવે છે—અને જે વ્યાપારી મંડળે એ કામ માથે લીધું છે, ત્હેના નામથી ઓળખાતી ‘ટાટા હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક કંપની’ સર્વ કોઇને વિદિત હશેજ. આ દાખલામાંથી આપણે એમ સમજી શકીએ છીએ કે પાણીમાં રહેલી સ્થાનાપન શક્તિ તે યાંત્રિક, વિદ્યુત અને પ્રકાશની શક્તિમાં રૂપાન્તર પામે છે.

(૪) ઉપર આવી ગયેલો પત્થરનો ઘણલો લ્યો. પત્થર પડતે પડતે જમીન ઉપર આવ્યો હેમાં રહેલી ગત્યાપત્ત શક્તિનું શું થયું? તે ક્યાં ગઇ? હેનો નાશ થયો નથી. બારિક તપાસ કરતાં જણાશે કે તે શક્તિ ઉઘામાં બદલાઇ ગઇ છે. જમીન સાથે અથડાતા પત્થરની ઉષ્ણતા વધી ગયેલી માલુમ પડે છે. કાઉન્ટ રમ્ફર્ડે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે ઉઘા જેમ પહેલાં મનાતું હતું તેમ 'દ્રવ્ય' નથી, પણ ગતિ જ છે. ગતિનું જ એ અન્ય રૂપ છે. તહેણે એક શારડી (વેધની) (drill) લઈ લાકડામાં વહે પાડતાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે ઉઘા એ ગતિને લીધે થાય છે. યાંત્રિક શક્તિનું એ બાબતું રૂપ છે. હેની દલીલ એમ હતી કે ઉઘા જે દ્રવ્ય હોય તો તે વસ્તુમાંથી જતાં વસ્તુના વજનમાં ઘટાડો થવો જોઈએ. પણ તેમ કાંઈ થતું નથી તો ઉઘા દ્રવ્ય તો ન હોઈ શકે, અને વળી આપણે જેટલી યાંત્રિક શક્તિ વધારીએ તેટલા પ્રમાણમાં ઉઘા પણ વધે છે. તેમજ પત્થર જેટલી ત્વરિત ગતિથી જમીન સાથે અથડાય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તહેમાં ઉષ્ણતા વધે છે. તો ઉઘાનો સંબંધ ગતિ સાથે ધણો ગાઢ અને નિકટનો હોવો જોઈએ. વસ્તુતઃ ઉઘા એ ગતિજ છે.

જુલ નામના એક વિદ્વાનવેતાએ આ સંબંધ ગણિતશાસ્ત્રની મદદથી પ્રમાણસિદ્ધ કરી બતાવ્યો. ૧૦૦૦ ગ્રામ પાણીના જળ્યાને ૪૨૪૦૦ સેન્ટિગ્રીટર ઉંચેથી પડવા દઈએ તો તેની ૧° (અંશ) ઉષ્ણતા વધશે. ૧૦૦૦ ગ્રામની ૧° ઉષ્ણતા માટે ૧૦૦૦ ઉઘાંકની જરૂર પડે છે. અને ૧૦૦૦ ઉઘાંક (heat units) મેળવવા માટે ૪૨૪૦૦×૧૦૦૦×૬૮૦ કિયાંક (ergs) વપરાયા છે. તો તે બે વચ્ચેનું સામ્ય શક્તિનાં નિયમ પ્રમાણે હોવું જોઈએ.

એટલે ૧૦૦૦ ઉઘાંક=૪:૪૦૦×૧૦૦૦×૬૮૦ કિયાંક (ergs)

૧ ઉઘાંક=૪૧૬૦૦૦૦૦ કિયાંક=૪.૧૬×૧૦^૭ કિયાંક

(૬૮૦ આ ગણતરીમાં વાપર્યા છે તે પૃથ્વીનું આકર્ષણ દર્શાવે છે. કે જે આકર્ષણને લીધે પાણી જમીન તરફ પડે છે.) આ સ્થળે ગત્યાપત્ત શક્તિનું ઉઘામાં રૂપાંતર થયેલું જોવામાં આવે છે.

(૫) આ પ્રયોગ માટે ખૂબી પાસે એક નળી છે, તે એક છોડથી બંધ છે. જે છોડ ખુદલો છે તહેમાં બંધ બેસતો દટાવાળો સળીઓ છે. અને તે દટામાં એકદમ સળગે હવા ગુણવાળું કાચુ સુતર છે. સળીયાને છોડે રહેલો દટોબધ બેસતો છે એટલે હવા એકદમકદમ નળીમાંથી બહાર આવી સક્તી નથી, કે અંદર પ્રવેશ કરી સક્તી નથી. જો સળીયાને હું એકદમ અંદર ધીકીલો તો અંદરની હવા દબાશે, અને તેને લીધે ઉઘા ઉત્પત્ત થશે, તેથી આ સુતરની ઉષ્ણતા વધશે, સુતર સળગશે અને સહસ્રા પ્રકાશ જોવામાં આવશે. આ પ્રયોગથી મહેં એમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે યાંત્રિક શક્તિ-ખૂબી કામ કરવાની

શક્તિ-થી હવાનું સખત દબાણ થયું તેથી ઉષ્મા યર્ધ અને ઉવટે પ્રકાશ થયો. આ પણ એક શક્તિનાં રૂપાન્તરનો જ દાખલો છે.

(૬) ઉપર જોયું તેમ યાંત્રિક શક્તિમાંથી આપણે પ્રકાશ મેળવી સક્યા. આ પ્રયોગથી આપણે એમ બતાવીશું કે પ્રકાશને યાંત્રિક શક્તિમાં ફેરવી સકીએ છીએ. મ્હારી પાસે એક પ્રકાશચક્રિ (Radiometer) છે. એ કાચના ગોળામાં રહેલી હલકી ધાતુની ચાર ફલ વાળી ચક્રિ છે. કાચના ગોળામાંથી હવા કઢાડી નાંખેલી છે. હવે જો હું એક સળગતી દીવાસળી એ ગોળા પાસે લાવીશ તો ચક્રિ ફરવા માંડશે. એ બતાવે છે કે અહિં પ્રકાશની શક્તિ યાંત્રિક શક્તિમાં રૂપાન્તર પામે છે. હાની પ્રકાશ ચક્રિઓ મ્હોટા કદમાં બનાવાય તો કદાચ સૂર્યના કિરણોથી તે ચલાવી સકાય અને તેનાથી આપણા અનેક કાર્ય સરી સકે.

(૭) હવે ઉષ્માનાં બીજાં રૂપાન્તરો કેવી રીતે થાય છે એ જોઈએ. એક વરાળધનંત્ર અહિં ત્હમે જુઓ છો. અગ્નિથી ત્હમાં પાણીની વરાળ બને છે, તેથી તે વરાળધનંત્રનું મ્હોટું ચક્ર ચાલે છે, અને તેના ઉપર લગાડેલા પટાથી એક વિદ્યુત્તંત્ર ચલાવાય છે, આથી વિદ્યુત્ત આગવા વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિજળી એક બીજા ઉપકરણમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્હમાં રહેલા લોહના કડકામાં લોહચુંબકત્વ જોવામાં આવે છે. આ ઉપકરણની ગોઠવણુ હેવી રીતે કરવામાં આવી છે કે તેથી એક ન્હાની ધંટરી વાગે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રયોગથી ઉષ્મામાંથી યાંત્રિક શક્તિ, ત્હમાંથી વિદ્યુત્ત, વિદ્યુત્તમાંથી લોહચુંબકત્વ, અને ત્હને લીધે ધ્વનિ એમ જૂદાં જૂદાં રૂપાન્તર થતી શક્તિનો આપણને કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(૮) ઉવટે આપણે રસાયણ શક્તિને માટે પ્રયોગ કરીશું. એક કાચના પાત્રમાં ખોસેલી ઉભી નળીમાંથી આર્દ્રજનક વાયુ (hydrogen) બહાર આવે છે. એ વાયુ બળે છે. હેને સળગાવી દેના ઉપર કાચની લાંબી પહોળા મ્હોંવાળી નળી ઉતારે છું. આમ કરતાં તે નળીમાંથી અમુક સુર નીકળે છે. એટલે કે ધ્વનિ થાય છે. તેમજ નળી ગરમ થાય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈ સકીએ છીએ કે રસાયન શક્તિમાંથી ઉષ્મા અને ધ્વનિ મળે છે. એ બન્ને રસાયન શક્તિના રૂપાન્તર છે એમ આપણે સમજીએ છીએ.

આટલા પ્રયોગોથી આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ સમજશે કે આ બધી શક્તિઓ વચ્ચે કંઈક ગાઢ અને નિકટનો સંબંધ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ એટલેથી જ નથી અટક્યા. ત્હમણે તો વિચાર કરી, મનન કરી, પ્રયોગોથી એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે કે શક્તિ-જેમકે વિદ્યુત્ત-અને દ્રવ્ય એ બે વચ્ચે પણ અતિ ગાઢ નિકટનો સંબંધ છે. અને એ જોને સંબંધમાં લાવનાર વસ્તુ તે 'આકાશ' (Ether) છે. ત્યારે શું આ ત્રણ તરફે, દ્રવ્ય, શક્તિ, અને આકાશ તે એક બીજાથી નિરાળા છે કે એક જ છે એ વિચાર મનુષ્યને થયો જ નોંધએ અને તે સાથે હેણે એમ પણ જોતું જોઈએ કે આ ત્રિવિધ લાવનામય વિશ્વ રચનામાંથી દાંડ અતિ ગુણ રહસ્ય મળી શકે કે નહિ. મ્હને તો આ અખિલ વિશ્વની સારથૂત એકતામાં દૃઢ શ્રદ્ધા છે, અને તે અતિપાદન કરવા માટે આધુનિક કાલની વૈજ્ઞાનિક શોધગોળા કેટલેક અંશે સહાય

કરે છે, જે શોધખોળોને કારણે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ એમ માને છે કે 'દ્રવ્ય' 'શક્તિ' અને 'આકાશ' એ ત્રણે એકજ તત્ત્વનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ છે. આ તત્ત્વ તે સત્ય છે, અગ્રેય છે અને સર્વંતુ આધારભૂત છે. જહેને આપણા ઋષિમુનિઓ મહાન પ્રભુને નામે આપણને જાળખાવી ગયા છે અને તે વિશ્વનિષંતા પ્રભુને માટે મનુષ્ય હૃદયમાં ભક્તિભાવ જાગ્રત થતાં રહેમાંથી 'ઉદ્ધારો નિકળ્યા ક્યાર રહેતા જયો કે

‘મગ્ધા જ્ઞાન ક્રિયા શક્તિથી, સરજ્યા સર્ગ વિશાળો રે;
સર્વં વસ્તુમાં ઘટિત મુક્યોં છે, ગણિત નિયમનો તાળો રે.
હે જગદીશ દયાનિધિ મુજને દીન જાણી સંભાળો રે,
યથાઘટિત રચનાથી ક્રિયા, ઋતુ બેઢના કાળો રે;
જીવ પોપણ અર્થે સરજ્યા, અત્યોપધી રસાળો રે. હે જગદીશ’ -

તેમજ,

‘જગકર્તાએ જગ રચનામાં અદ્ભુત પ્રીતી ચતુરાઈ,
સુન્દર સુખકર નિયમ નિરખિ મુનિજન હરખે હરિગુણ ગાઈ. જગકર્તાએ
ક્રિયા મંત્રથી પવન વહે છે, ઋતુ ક્યમ જાયે પક્ષટાઈ; જગ
ક્રિયા નિયમથી ધન વરસે છે, અજ રહે ગગને છાઈ, જગ
જે સરજાવે તે સંહારે જીવે પ્રભુનિ એ ચતુરાઈ. જગ
ધન્ય ધન્ય એ કારીગરને શરણ હમે જઈએ ધાઈ. જગકર્તાએ.

(સ્વ. ભોળાનાથભાઈ કૃત પ્રાર્થનામાળા.)

વીરમિત્ર ભીમરાવ દીવેદીયા.

કેળવણીમાં સંગીતનું સ્થાન.

જુદાં જુદાં તથા દરિમિન્દુથી સાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં સંગીત દાખલ કરવાની ખાસ જરૂર છે, એવો પ્રશ્નઓના કેળવણીના વર્ગોને અભિપ્રાય છે. ગ્રીક લોકોના કેળવણીના આદર્શમાં સંગીત ખાસ જરૂરનો વિષય ગણાતો. એની સાથે ‘કસરત’ એકસાનેજ સ્થાન હતું. સાતથી ચૌદ વર્ષ દર્મીઆન એકલા આ બે વિષયોનુંજ શિક્ષણ આપાતું નોંધએ એમ એ લોકોનો મત હતો. ‘ડોક્ત્રન’ અને ‘કાન્સ’નો સંગીતમાં પ્રભાવેશ થતો. દાદમાં પણ અમુક હદ સુધી દરેક વિદ્યાર્થીએ ફરજિયાત વિષય તરીકે સંગીત શિખવુંજ નોંધએ એવો પાશ્ચાત્ય મત છે; જ્યારે હિન્દુસ્તાનના કેળવણીખાતાના નેતાઓ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાંથી એનો બહિષ્કાર કરવા વળેલા જણાય છે. સંગીત તો હિન્દુસ્તાનના જનસં-ગદના જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે મળી ગયેલું સર્વ બાજુમાં જોવામાં આવે છે. એ કદા ઉપર તો લોકો પોતાની ઘાગણીઓને વહેવરાવવા આધાર રાખે છે. છતાં પણ એ કદા માટે જરાપણ નિયમિત શિક્ષણ આપવા ગોઠવણ થયેલી જોવામાં આવતી નથી.

ગ્રીસના મહાન પ્લેટોએ કહ્યું છે કે “એક વખત બાલકો ને કુવાનો રમન (કસરત) થી સારી શરૂઆત કરશે ને સંગીતની મદદથી નિયમિત રહેવાની ટેવ પાડશે, સ્વારપટીજ એ નિયમિતપણાની ટેવ તેમના દરેક કાર્યમાં સ્વાયક્રતા થઈ પડશે; અને વળી તેમની ઉચ્ચતાનું એક તત્ત્વ થઈ પડશે. એ ઉપરાંત રાત્રીમાં જો કોઈપણ સ્થાન પડતી દશામાં હશે, તો એને તેઓ ફરી સજ્જન કરશે.” વળી તે બીજી જગ્યાએ કહે છે કે, “આરપણી કેળવણીને બે શાખાઓ હતી: કસરત, જ્યાં શારીરિક સંપૂર્ણતા મળતી, ને સંગીત જે સાહિત્યમાં અને માનસિક રીતિમાં નૈસર્ગિક એક ચરતા અર્પેલું.” પ્રશ્નના લક્ષણ માટે એકલા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સંગીત ખાસ જરૂરનું ગણાતું એમ ન હતું; એશિયામાં પણ કોન્ફુસીયસે કહ્યું હતું કે, “જો કોઈને એક દેશમાં રાત્રી સારી રીતે ચાલે છે કે નહિ, યા તો પ્રજા સારી છે કે ખરાબ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે એ દેશની સંગીતની રીતિ જોવી. એ સવ પ્રત્યુત્તર આપશે.” પશ્ચિમના દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓની અંદર સંગીત જેવો અમુલ્ય લાગ જગવે છે: એક સાધારણ સ્વયે પણ એનો પ્રચાર થયેલો છે: એ સર્વ જોતાં, એ સ્વર્ગીય કલાના બહિષ્કારથી હિન્દી બાળકોને દરરોજ ફેટકી ખાંડ ભય છે એ મહજ કહાશે. પાશ્ચાત્ય અનુભવના પરિણામે, દરેક મનુષ્ય, કેળવણીના સુખ્ય સિદ્ધાન્તો, અનુસાર, હિન્દુસ્તાનમાં આ સંગીતમય દેશમાં-દરેક પાઠશાળા તથા કન્યાશાળાઓમાં સંગી-તને એક ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરાવવા ખાસ જરૂર થાય છે.

પ્લેટોના સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં સંગીતકલા પ્રત્યેક વ્યક્તિને છટી છટી શિખવવામાં આવતી: તેના ધર્મ ન્દોતા વાજંત્રશિક્ષણ માટે હજી પણ આ ક્રમ ચાલુ રહેલો નોંધએ. પરંતુ એ વખતે હિન્દી શિક્ષકોના ખ્યાલ બદલ હતું કે તેઓ માત્ર પોતાની નગરવીજ મોટા સમુદાયે એક સાથે આતાં શિખવી શક્યા. “નોરેશન પદ્ધતિ” શાસ્ત્રિય સંગીતના પ્રચાર માટે એક વધુ ઉપયોગી સાધન છે, ને અર્વાચિન શિક્ષકો એનોજ ઉપયોગ કરે છે.

હિન્દુસ્તાનના પુરાણ સંગીત જાણનારાઓ અભિમાન ધરાવતા કે તેઓ પોતાના વડિલો પાસેથી ગ્રહણ કરેલો સંગીતનો વારસો, પોતાની આદરકિતથી કાયમ રાખી રાખતા. સંગીત એમનો એક પવિત્ર વારસો હતો: એનું તેઓ કાળજીથી રક્ષણ કરતા, સાચવતા, અને જેઓ એના એકા ગણાતા તેઓનેજ તેના ઉપર હક્ક મળતો. પરંતુ આ પુરાણ સંગીતસેવકો સંગીતનું જ્ઞાન સમાજને છૂટથી આપવાની વિચારથી હમેશાં દૂર રહેતા. તાન-સેનનું નામ તો આપણે સાંભળ્યું છે. એ એક દરબારી ગવૈયો હતો. પણ માત્ર અકબર એકલાનીજ આગળ તે સારા સંગીતો ગાવા કબુલ થતા. બીજો દાખલો એક દક્ષણી સંગી-તજ્ઞાત્રી થઈ ગયો તેનો છે. તેણે કેટલાક ખ્યાતિ પામેલા રાગ લખેલો અંચ ઢાઈ લાયક વારસ ન મળવાથી ફાટી નાખ્યો હતો. આ વાત તો હજી તાજી છે: ફક્ત ત્રીશક વર્ષ થયાં હશે. આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિને ખાસ કુદરતી બક્ષિસ હોય એવાનેજ શિષ્ય તરિકે સ્વીકારવામાં આવતા. આવાજ કારણેને લીધે ઘણાં યોગ્ય સમૂહને રીતસર જ્ઞાન મળતું.

તે સમયની રીતસર ડેજવણીને હાલની ગણી ગાંડી 'સંગીત શિખનોર' વ્યક્તિઓ ઉપ-ચીત હિન્દુસ્તાનમાં અનેક લોકગીતો છે: જે અનેક કામોમાં વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં છે ને જે સાધારણ રીતે ખેતીનું અથવા બીજું મજુરીનું કામ કરતી વખતે ગવાય છે. જાજન મંડળીઓમાં પણ આવા સમૂહગીતો ઘણાં ગવાય છે. આ લોકગીત બાદ કરતાં, મોટા જયાને શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી ડેજવણી ન આપી શકાવાથી આ પુરાણી કળાની પડતી થઈ છે: એને માટે બધા એક દર્શાવે છે. ઘણા રાગો ગમે તેમ અનિયમિત રીતે ગવાય છે તેથી ધ્રુણા ખોટા સૂરો દાખલ થવા પામ્યા છે. અવાચિન સમયમાં હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ અથવા હાર્મોનિયમ પદ્ધતિ વિગેરેની જ્ઞાનની અસર પણ હાલના સંગીત ઉપર થઈ છે. હિન્દુસ્તાનના ડેજવણી ખાતાના નેતાઓને હજી પણ ખ્યાલ નથી કે સંગીત એ હિન્દુસ્તા-નનીજ કલા છે, તે કલાના સૌંદર્યની કિંમત આંકીને નહિ તો આટલા ઉપરથી પણ દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં તેને દાખલ કરવાની જરૂર છે. ડેજવણીના પ્રિટિરા નેતાઓએ મગજની ડેજવણીને હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ રૂપ ગણી છે; ને તેમાં સૌંદર્યની ડેજવણીનો કોઈ આધારો છે.

મોટા મોટા વર્ગોમાં એક સાથે સંગીતનું જ્ઞાન અપાય તો વિદ્યાર્થીઓ સહકારનો પાક સહેલાઈથી રાખી શકે. તેથી વ્યવસ્થા જળવાય છે. તેથી શાસ્ત્રિય દેશદેશાન્તરનું અને કામો જ્ઞાન વધે છે. તેથી સ્વદેશાભિમાન ડેજવાય છે, એ પ્રકૃતિને સૌંદર્યવાન બનાવે છે, ને આખા જીવનના મુખમાં મોટા વધારો કરે છે.

હિન્દુ વર્તનમાં આત્મ-એકત્વ તરફ વલણ છે; તેથીજ હિન્દુઓના એક-કુટુંબની રીતિમાં પણ હરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી શકે છે; તેથીજ ચાર પાંચ વિદ્યાર્થી-ઓ એક સાથે બેસી, એક બીજાને હરકતરૂપ થયા વિના, જોરથી વાંચી શકે છે, વગ સંગી-તથી ઉત્પન્ન થતા રસનું એ રૂપાન્તર છે. એક સરખો અવાજ કાઢવાની જરૂર, વર્ગના હરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના મિત્રોની સાથે મળી ચાલવાની કરજ પાડે છે; અને તે જે અવાજ કાઢે

છે તે તરફ તેનું પણ લક્ષ દોરે છે. આ પ્રમાણે શરૂઆતમાંજ શિક્ષણ માટે મજલા વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં સહકારનું પ્રથમ શિક્ષણ મળે છે; એથી હિન્દુસ્તાનમાં સ્વાર્થચિત્તિ ગણાતો વ્યક્તિત્વના ભાવને જરૂરી સુધારક મળે છે. આનું પરિણામ પછીથી સમાજ જીવનમાં જણાઈ આવે છે.

સંપન્ન અને શાન્તિ મેળવવા સંગીત વિના અન્ય સુલભ માર્ગ નથી. ફેળવણીના પાશ્ચાત્ય નેતાઓને માત્રુમ પડ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓને સફલતાથી શિક્ષણ આપવાને ગ્રહણીયતા એક જરૂરી ચીજ છે. વિવિધ પ્રકારના ગૃહોમાંથી દરેક પ્રાતઃકાલે બાહરો ને બાહરો વિદ્યાર્થીઓમાં આવે છે. દરેકના વિચારોમાં વિવિધ સંકલનાઓ હોય છે. આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓનાં મનને એકતા અર્પવા, ઉત્કટ આચાર્યનું મધુર સંગીત. એકી સાથે નિયમિત ડાહનથી ગવાય—અને તેથી જે અસર થાય તેથી અસર અન્ય કોઈ પણ વિષય—ઉપજાવવા સમર્થ નથી જ. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓના દિવસના કાર્યક્રમની શરૂઆત સંગીતથી જ કરવામાં આવે છે તેનું આજ કારણ છે. વધારે નાહ તો એટલી તો જરૂરી બાબત છે જ કે હિન્દુસ્તાન જેવા ગાદ વ્યક્તિત્વવાદી દેશમાં એ જાનનો રિવાજ દાખલ થવો જ નોંધ્યો.

વિદ્યાર્થીઓને સંગીત અત્યંત નિયમિતપણેના ખ્યાલ આવે છે. એ વધુ તો કિમતી એવી છે કે તે નિયમને માન આપવા દરેક વિદ્યાર્થી આકાંક્ષી હોય છે. તાલ, રાગ, સ્વર, અને સુરમિલન વિગેરેના કેટલાક નિયમો એવા હોય છે કે જે કદાપિ ઉલ્લંઘાય જ નહિ. જ્યાં આજો વર્ગ તદ્દન એકસરખા બનવા આતૂર હોય છે, ત્યાં જો કોઈ એક વિદ્યાર્થી અનિયમોનો ભંગ કરે અને સુરબદ્ધાર કે તાલબદ્ધાર ગાય, તો તેના બધા મિત્રો તેના તરફ એકદમ નાપૂર્ણ બતાવે; અને તેથી એને પોતાને જ પોતે હાસ્યોત્પાદક થયો કે ભુતો પડ્યો તેથી ખરાબ લાગે તેથી જ સંગીતદેરીની પૂજા કરવામાં સુન્દરતા (કર્તવ્ય) ની હદમાં રહેવા દરેક પોતાની જાતે પ્રયત્ન આદરે છે. હિન્દી સંગીતમાં રહેલાઈથી પ્રયત્નકરણ યર્ષ શકે ને સમજી શકાય એવા, તેના રૂપ અને નંધારણના નિયમો હોય છે (કૃતિનો ત્રિગુણી પદ્ધતિઃ ધ્રુવસાદિ). આથી સંગીત-રસાસ્વાદી વિદ્યાર્થીઓને, સારા સાહિત્યમાં, સાર્વજનિક મંમેલનોની વ્યવસ્થામાં અને સમાજ જીવનની અટપટી જગ્યામાં, મળી આવતા બંધારણના નિયમોનું કંઈ સાઈ ભાન થાય છે. કોઈ પણ વિષયના લક્ષણોને યોગ્ય શરૂઆત ને અન્તનો, અને ચોક્કસી રીતે દર્શાવેલા વિભાગોનો ખરા ખ્યાલ, સંગીતપરામણ સુવકોમાં જાણે અમલો પણ ફેળવાય છે; અને આજ કારણને લઈને ઓકે લોકોએ સંગીતશિક્ષણને રાજનીતિમાં મેળવી દીધું, હવું. આ વિષય પરત્વે પણ હિન્દુસ્તાનમાં, ઇશિજ અને બીજાં કવિત્વની ખૂબીવાળાં સાહિત્યો—જેમાં ગણ પાડવાની ક્રિયા, ને મધુર સ્વર, એ કાવ્યનું અર્ધ કરતાં પણ વધુ સૌંદર્ય છે અને સંગીતમય વાંચન દ્વાનત પાયા છે—તેમાંની સર્વ સુંદરતાનું નિરીક્ષણ કરવામાં, સંગીતના ડાહનના નિયમોના શિક્ષણનું અનસ્તિત્વ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને ફરી રીતે આકે આવે છે, તે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય-શિક્ષકો હજી સમજી શકતા નથી. સંગીત બીજી રીતે પણ નિયમિતપણેને મદદરૂપ યર્ષ પડે છે. ધારવાર અનુભવિત વાત છે કે જે જરા પણ અવ્યવસ્થા અને અરણ્ય થવાનો સંભવ હોય તો વર્ગ-સંગીત માટેની જરા પ્રાર્થના “જમવી

જાતને પણ એવી શાન્ત કરી દેશે કે વર્ષમાં શાન્તિ જળવતાં જરા પણ અડચણ નહિ આવે, ને વિદ્યાર્થીમાં કાષ્ઠ-ધણે જ મસ્તીખોર છોકરો હોય તેને કાષ્ઠવાજીન આપવામાં આવે તો ઘણી વખત ઉપયોગી થઈ પડે છે. સંગીતની સમાનતા, ડોલન અને સામયિક-પણું, શારીરિક કેળવણીની કસરતોમાં એટલું બધું મદદમાર થઈ પડે છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તે વારંવાર સંગીત સાથે જ કરાવવામાં આવે છે. તો પછી, હિન્દી શિક્ષણમાં સંગીતનો અભાવ—ખરેખર-ખેદજનક નથી શું ?

સંગીત મનોભાવની ભાષા છે. લોકોના ભાવનું દિગ્દર્શન કરાવનાર-વિશ્વવ્યાપી વિનિમય સાધન-નિમિત્ત છે. સંગીત એ મનોચિત્ત-દર્શક કલા છે એમ ને તમને 'ખાતી યાય તો સંગીત શિખવું એ એક નવી ભાષા શિખવા જરાખર છે. કાષ્ઠ પણ દેશનું સંગીત સમજવાથી તે દેશની પ્રજાના મનોભાવો, જાતિસ્વભાવો વિગેરે, કાષ્ઠ પણ ઉપાય કરતાં વધુ પ્રમાણમાં જાણી શકાય છે. પ્રજા જાતે અર્ધ છે; તેનું આવિષ્કરણ એ એનું બીજું અર્ધાગ છે; અને અનુરાગ તથા બીજી હવે અભિલાષાઓના મૂળ તરફનો સીધામાં સીધો માર્ગ, તે દેશની સંગીતકલાનું જ્ઞાન છે, સર માટે કેટલાક મ્હોટા સિદ્ધાન્તો છે જે મનની ભુદ્ધિ બાબતની વૃદ્ધિ કરવામાં ને જ્ઞાનને વધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. સૌથી આકાશગામી (ખારીક) ને અસ્પર્શગોચર આ કલાનો ચિતાર આપવાની કલા સક્રિયતાની મોટી રીતિ છે. ભુદા ભુદા દેશોના લોકોને બીજા દેશના સંગીત પ્રદર્શકોને સાંભળવાનો પ્રસંગ મળવાનું હંમેશાં બુની શક્યું નથી; પણ લેખીત સંગીતસૂત્રનાં, સંગીત સક્રિયતાનાં મૂળતત્ત્વોનું શિક્ષણ લીધાથી, તે દેશના સંગીત મારફત સ્વયંવાચકા મનોભાવોના સંબંધમાં આવવાનું બની શકે. વિદ્યાર્થીના સંગીતશિક્ષણમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતસક્રિયતાનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે પાટીઆ ઉપર આટુતિપાઠ (ચાકુપઠાન)થી બંને એક સાથે ઘણી જ રહેલાઈથી શીખવી શકાય છે, હિન્દી સંગીતના મંદિત જે પાશ્ચાત્ય દેશના સંગીત-કારો જાણે, અથવા પૂર્વના સંગીત શાસ્ત્રિઓ પાશ્ચાત્ય 'સંકેત' વાંચી શકે, તો જાતીય જીવનની ઉચ્ચત્તર બાજુને પરસ્પર સમજી સકવાને, એક રાજમાર્ગ ખૂલ્યો યાય: તેથી સમસ્ત પૃથ્વી ઉપરના લોકોમાં વધુ એકજાતીય સંબંધના બંધારણમાં ઘણી પ્રગતિ કરી શકાય. સંગીતકારો પણ સંગીતમાં અને મુખપાઠમાં એ માટે દ્વિભાષિક ન યાય ? એવું તો ન જ ધારી શકાય કે પાશ્ચાત્ય સંગીતભાષા જાણવાથી હિન્દી સંગીતમાં બદારનાં સૂત્રોનો પગપે-સારો થવા પામશે; પણ હિન્દુસ્તાન માટે એ ખાસ ઇચ્છના જોગ છે કે : જે દેશમાંથી, પાયથેગોરસ માટે રટ્ટેલો કહે છે તેમ, ગ્રીક લોકો સંગીતના પ્રથમ સૂત્રો શીખ્યા હતા—તે હિન્દુસ્તાન દેશ પોતાના મ્હોટા વંશજના સંગીતમય જીવનમાંનું કંઈક પ્રથમ પગલે જાણતું જ જોઈએ. પાશ્ચાત્ય તેમજ પોતાના સંગીતમાં જે કંઈ સારું ને યોગ્ય છે તે માટે હિન્દી-ઓએ મગફળી થતું જોઈએ.

આપણી કેળવણીનો સંસ્થાઓમાં મનોભાવની કેળવણી મન દબને અપાતી જોવામાં આવતી નથી, કલાઓ સામાન્ય જીવનને ઘણી રીતે સુધારનાર છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં શિક્ષક-કલા, કાતરકામ ચિત્રકલા વિગેરે પૂર્ણરીતે દાખલ કરવું ઘણું અપ્રદ્ય થઈ પડે, કારણ કે એ

દરેક કલાઓનાં સાહિત્યો મોઢાં અને ઘણી મહેનતે મળી આવે એવાં છે; પરંતુ દરેક જાણુને પૈસા વિના-મૂલ્ય વિના-કુદરતી અમૂલ્ય બક્ષિસ, સ્વર, આપવામાં આવ્યો છે, આ પ્રમાણે સંગીત, જે સર્વ કલાઓમાં એક સૌથી વધુ ઉચ્ચતર બનાવનાર કલા છે, તે મેળવવામાં ને-કેળવવામાં સોંધામાં સોંધી છે. જ્યાં વધુ ભારવાહક તાલવાળાં ગાયનોની ચૂંટણી આજસુ સ્વભાવને ઉત્તેજિત કરે છે. ચાન્ત અને બોધક સંગીતની પસંદગી અસ્વસ્થને સ્વસ્થ બનાવે છે. ન્હાનાં બચ્ચાંને ઉધાડવામાં કે સૈનિકને શર મઢાવવામાં સ્વભાવિક રીતેજ સંગીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જ્યારે આપણા હિન્દી કેળવણી ખાતાવાળા વિદ્યાલયોમાં જતા છોકરાઓ, જે ન્હાનાં બચ્ચાં કે સૈનિકોની પેઠે જ પ્રતિભાવ બતાવશે તેઓને માટે સંગીત જુદે જુદે ઢાલે નિયત કરવાનું જૂલે છે. જે વિદ્યાલયમાં સંગીત માટે ભાવ છે, તેના વિદ્યાર્થીઓમાં, મુધારા અને સાદસ્પત્ય, તેમના દરેક દાર્ધમાં જણાઈ આવતાં માત્રુમ પડશે. સંગીતનો ઉપયોગ કરવાથી બક્ષિસનું ન્હાનમ જૂલાય છે: પ્રજુભક્ષિત ને આત્મોદ્ધાર માટે સરલ રસ્તો જણાય છે: ઉછરતા દંપતીજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા ધણા ભાવોને આચારની ઉચ્ચતર દશાએ દોરી શકાય છે. વિદ્યાર્થીજીવનના મનોભાવ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ બાલુમાં સંગીતનો ઉપયોગ પવિત્રતા વધારવામાં: એકતા સાધવામાં ઉચ્ચતર બનાવવામાં થઈ શકે.

હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુસ્તાનનીજ કલાઓ પ્રત્યેના માનની ભાગણીઓને અભાવ હિન્દુસ્તાનનાજ વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણીજ શોકજનક રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. તેઓને નથી સમજતું કે એ પ્રજાઓએ હુનિઆની યાદીમાં ને કદરમાં જે સર્વોપરી સ્થાન મેળવ્યું હતું તે તેમની કલાઓનેજ આભારી હતું; અને હિન્દીઓ માટે, સેવાનો મોટામાં મોટો માર્ગ હિન્દુસ્તાનના ખજાનામાં જે સંગીતનું જ્ઞાન ભરેલું છે તે હુનિઆને બતાવી આપવામાં રહેલો છે, એ સલ શોધવા તેઓ અસમર્થ થયા છે જ્યારે હિન્દીઓ પૂર્વના અને પાશ્ચાલ દેશોના સંગીતમાં રહેલો તક્ષાવત વધુ સારી રીતે જાણુશે, લાવેજ હિન્દુઓના સંગીતના અનુપમ વારસા માટે પૂર્ણ રીતે અભિમાન ધારી શકશે. એનું પદ્ધતિસર રચાયેલું સંગીત, પશ્ચિમના ઘોડા રાગ-સમૂહ સાથે સરખાવતાં, એક મહાસાગર જેવું છે; પરંતુ બનેલું તૂલનાત્મક જ્ઞાન બતાવી આપશે કે, અમુક જગ્યાઓએ એને ઘણું અપાવવાનું છે; જ્યારે બીજા રચકે તેની સિધ્ધાએ તેના સાગરમાંથી કેટલું વધુ કેળવ્યું છે તે જણાવશે. જે હુનિઆ ઉપર કૃપા કરે તેનીજ હુનિઆને કદર છે, જે લિખારી પેઠે તેની કૃપા ધમ્મ છે અથવા તેની પાસે હંક માગે છે, તેની તરફ તે યુખ મરડે છે. હિન્દુસ્તાનને પોતાનો અવર્ણનીય સંગીત ખજાનો હુનિઆ ઉપર જરાપણુ કયાય રાખ્યા વિના દોળવાનો છે. જેમ જેમ તે આ પ્રદેશમાં ને બીજા દેશોમાં એમ કરશે તેમ તેમ તે પોતાનું સલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે—પ્રજાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજશે.

મુખ્યાઓએ આતું નિવાસ સ્થાન કપાંરે સ્વીકાર્યું તે વિશે કંઈ યોગ્ય નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. પણ તેમને એવી જગ્યા આ કારણથી સ્વીકારવી પડી તે વિશે નહિતી મળી આવે છે. મુખ્યાઓનું મુળ નિવાસસ્થાન સ્મશાન હતું તેથી એક વખત અભિમાનમાં આવી જઈ તેઓ બોલી, ઉડ્યા “અમેજ સૌમાં નિકર છીએ કે આવા નિર્જન સ્થાનમાં વસી શકીએ છીએ.” એટલે તેમનો ગર્વ ટાંગવા શિવ પણ સ્મશાનમાં રહેવા ગયા. એટલે મુખ્યાઓ તો હિમાલયમાં ગયા. ત્યાં પણ શિવ પહોંચ્યા. એટલે મુખ્યાઓ સમુદ્રને તળાવે જઈ વસ્યા. મુખ્યાઓથી તો તેમના બતાવનાર બહાર પણ દારી જાય તો પછી શિવ દારે તેમાં નવાઈ શી ? શિવે દારી વિષ્ણુની મદદ માગી, એટલે વિષ્ણુ સમુદ્રના તળાવે શેષનાગની પયારી કરી સતા. એટલે “મુખ્યાઓને કાષ્ટ છતી શકે નહિ” એવી પોતાની આબરુ સાચવવા તેઓ, એવી જગ્યાએ ગયા કે જ્યાં જતાં દેવો પણ ડર્યા. They rushed in where angels feared to tread.

તેમનું સંખ્યાબળ કેટલું હતું હશે ? તે બાબત પણ તપાસ થઈ છે. ધીરજ રાખો. દેવોથી પણ ન થઈ શક્યું તે એક કાળા માથાના માનવીએ કર્યું છે. મુખ્યાઓનું વસ્તિપત્રક કરી બંદ એવા નિર્ણય પર આવ્યો છે કે “મુખ્યાઓની વસ્તિ ‘મુલુખો’ કરતાં વધારે છે. (Majority Consists of fools.)

મુખ્યાઓના સાંસારિક રીત રીવાજો પર પણ ‘કેટલાક’ લેખકોએ પ્રકાશ પાડ્યો છે.” ભોજાભગતના બે વાક્યો આ બાબતમાં ખાસ ઉપયોગી છે.

“મુરખે નાર કુંભારની આણી એનું ધર થયું ધુળધાણી” અને “મુરખો રણી રણી કમણો માથે મેલશે મોટો પાણો.” તેમાં પહેલાંમાં “કુંભારજી” એવો પાઠ ભોધએ એમ મુખ્ય સાંદિયના મહાપંડીત શ. અમ્બારામ કેવળરામ મોદકીયાનું માનવું છે. એ પ્રમાણે લેતાં માલુમ પડે છે કે “મુખ્યાઓ”માં કુંભારની કન્યા કાષ્ટએ પરણવી નહિ એવો ખાસ દિવાજ હતો કારણ એક મુરખ કુંભારજી એટલે કુંભાર કન્યા પરણે તો તેનું ધર ધુળધાણી થઈ ગયું એ બીજાની ભોજાભગતે ખાસ નોંધ લીધી છે. બીજું વાક્ય એક વિચિત્ર રિવાજ સૂચવે છે. તે પરથી જણાય છે કે મુખ્યાઓ બોલીશક્તિ કરતાં પણ એક પમણું આગળ વધેલા હશે. કારણ તે લટિપરથી માલુમ પડે છે કે મુખ્યાઓમાં જો કાષ્ટ માણસ બહુ હોય તો લેખક તેના માથાપર મોટો પથ્થર મુકી તેને મારી નાખતા હશે.

નવલકામ જગન્નાથ ત્રિવેદી.

સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

૧૬૬

હિન્દુધર્મની પાઠમાળા } મૂળ લેખક લાલા બૈજનાથ રીટાવર સે-
 ડનબજાર. હિન્દુધર્મનાં સિદ્ધાંતો, તેના પ્રચ-
 ચિત સંપ્રદાયો, ધર્મનિષ્ઠ સંતસૌપુરુષો, સાધ્વી સ્ત્રીઓ ધર્મસંસ્થાપકો, રાજ્ય મહારા-
 જાઓનાં જીવનચરિત્રો વગેરે તેર ભાગ અને ૧૨૨ પાક આ પુસ્તકના છે. કાલેન
 ૧૬ પેઇ; પૃષ્ઠ ૪૦૦ ઉપર. પાકું સોનેરી ત્રણ નામવાળું સુશોભિત પુકું.
 કીંમત રૂ. ૩-૮-૦.

એડીસનનું ચરિત્ર. } વીજળી, તાર, ટેલીફોન, સીનેમેટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ
 વગેરે હજારો શોધોના શોધક એડીસનનું મંપૂરું
 જીવનચરિત્ર. તેની બે જાણીઓ સાથે. એડીસને જાતે તપાસીને પસંદ કરેલાં બેંચીજી
 પુસ્તક ઉપરથી. સોનેરી પુકું. કીંમત રૂપીઆ બે.

શિક્ષાનો આદર્શ } મૂળ લેખક ડૉ. રતીન્દ્રનાથ ટાગોર. સૌં થી
 જીવનલાલ દરિયાસ પાંડોના લાંબા ઉપોદ્ધાત
 સાથે. પાકું પુકું. કીંમત રૂપીઆ એક.

નિર્ઝરિણી— } હામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરનાં કાબોનો નવો ત્રીજો સંગ્રહ
 સા. શ્રી કોણકરના ૧૫મ્મકરના મહેતાના ઉપોદ્ધાત સાથે.
 રા. બોટાદકરના “કલ્પલિની” તથા “સ્વોત્ક્રિષ્ણી” ના જેવોજ લોકપ્રિય
 છે. કીંમત બાર આના.

રાજુજીત કૃતિસંગ્રહ } ૨૪૦ બાર્ડ રજુજીતર મવાબાઈની નાની મોટી
 ચૈદ વાતાઓ તથા બે નાટ્યોનો સંગ્રહ. પ્રકાશ-
 સાલિય પરિષદ બંગાળ કમિટિના મંત્રી પ્રો. જળવંતરાય કે. કોઠાર. પૃષ્ઠ ૪૨૫
 પુકું ૫ કું. કીંમત રૂપીઆ સવાબે.

રતનાવલિ } પ્રીતપ્રકૃત મંસ્કૃત ઉપરથી બાબાનંદે કર્તા રતિપતિરામ ઉં
 પડય; બી. એ. જી. સુન્દર ચિત્રો, એક નકશો, કવિચરિત્ર,
 રતનાવલિની હુણ વાર્તા, નાટક નાટ્યબેદ, પાનેનિરપણુ તેમજ સમજણ માટે ઉપ-
 યોગી ટીકા સાથે પ્રિવિયસના વિદ્યાર્થીઓને આ વર્ષે સંસ્કૃતમાં ટેકરદે દોવાથી ખાસ
 ઉપયોગી થાય તેવું છે. કીંમત રૂ. સવા.

અંગ્રેજની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ. } કર્તા ૨૪૦ નવસંગ્રહ
 લક્ષ્મીરામ. બીજી
 આવૃત્તિ. રાષ્ટ્રીય વિનયમ દિશો, વડોદરાની પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તથા શ્રી સયાજી દાદરજીસ
 વગેરેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વાલે છે. કીંમત રૂ. દોઢ.

પ્લેટોકૃત શીડસ— } બાબાનંદે કર્તા રા. રા. અગ્નિશંકર રત્નજી એક.
 પ્રકાશક સાહિત્ય પ્રવૃદ્ધ બંગાળ કમિટિ કા. રૂ. ૧૮.
 તમામ પુસ્તકોનું રિ. પ્રી. પોસ્ટેજ ખર્ચ જુદું. લખો—
 જીવજીલાલ અમરેશી મહેતા, અમદાવાદ.

Poetry and Democracy.

"Poetry is not a democratic art. We are constantly being told by the flexible scribes who live to flatter the multitude that the truest poetry is that which speaks to the million, that moves the great heart of the masses. In his private consciousness no one knows better than the lettered man who writes such sentences that they are not true. Since the pastoral days in which poets made great verses for a little clan, it has never been true that poetry of the noblest kind was really appreciated by the masses. If we take the bulk of what are called educated people, but a very small proportion are genuinely fond of reading. Still this minority, and but a minute residue of it will be found to be sincerely devoted to beautiful poetry. The genuine lovers of verse are so few that if they could be made the subject of a statistical report, we should probably be astounded at the smallness of their number. From the purely democratic point of view it is certain that they form a negligible quantity. They would produce no general effect at all if they were not surrounded by a very much larger number of persons who, without taste for poetry themselves, are yet traditionally impressed with its value, and treat it with conventional respect, buying it a little, frequently conversing about it, pressing to gaze at its famous professors, and competing for places beside the tombs of its prophets. The respect for poetry felt by these persons, although in itself unmeaning, is extremely valuable in its results. It supports the enthusiasm of the few who know and feel for themselves, and it radiates far and wide into the outer masses, whose darkness would otherwise be unrelieved by the very glimmer of these things."

—Edmund Gosse.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मनुष्यस्य सत्यस्य सतीति भूतानि मनुष्या
 वसन्ति सत्यं तेजोमयोऽमृतमयः पुत्रयो यथायमन्यात्वं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुत्रयोऽयमेव न योऽयमान्मेदममृतमिदं यद्येदं सत्यम् ।

उपनिषद्.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कृपायाग्र प्रमदितव्यम् । भूतै
 र्प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रदयताम्नां तेऽग्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકનાં:—રૂ. ૩-૮-૦ રૂપિયા સોઝાવણું (પોસ્ટ સાથે.)

મળતાનું ઠેકાણું:—વસંત એગ્રિકલ્ચર—અમદાવાદ.

ચાલુ પોષ માસનો અંક વી. પી.

જે ગ્રાહકોએ ચાલુ વર્ષનું લવાજમ ભર્યું ન હોય તેમને તેમ જ
ઓ. દ્વારા મોકલાવવા વિનંતી છે. જેમનું ચાલુ સાલનું લવાજમ
પોષનો અંક બહાર પડ્યા પહેલાં મળ્યું નહીં હોય તેમને પોષનો
અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવા વિનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક.

રસસિંદુર, અબ્રક, કેસર, કસ્તૂરી અને બીજાં દીપન, પાચન તથા પૌષ્ટિક
ઓષધ મેળવી લીલા, રસદાર, અમૃત, સગર્ભા આમર્ગામાંથી બનાવેલું

કેસરી જીવન

સુરોક્ષિત-સુવાસિત-સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક
નવજીવન આપનાર

મહારસાયન

મોટા સાળાં, નવજાં સખજાં, નાનાં મોટાં, સ્ત્રી પુરુષ
સાં કોણ, સર્વે મનુષ્યાં વાપરે
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ, વૈકર્સ લીં

એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, હુમણ નં. ૧૩.

અમદાવાદના એન્ટ્રે-પોલીસલ પ્રવર્સ, રીચીરોડ.

રતલ એકના રૂપિયા પાંચ, રતલ અઢીના રૂપિયા પોષાવણું, રતલ પાનો રૂપિયા દોઢ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेर्देममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ સ્વાધ્યાયપ્રયત્નનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨૦, અંક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ. શિવ ૧૯૭૮.

રાઈના પર્વત.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૪૨૪ પી.)

શાપ આપવાની વૃત્તિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો અને ઉપર સમજાવી ગયા.
પરંતુ હુદિગમ્ય અને અનુભવગમ્ય જ વાત સ્વીકારનારા આ જન્માનામાં, શાપ સાંચા પડે
કે નહિ ? શાપનો અને નીતિતંત્રનો શો ગ્રંથ છે ? શાપ સાચો પડે કે ન પડે પરંતુ
શાપ આપનાર ઉપર તેની કંઈ અસર થાય કે નહિ ? એ પ્રશ્નો ઉઠ્યા વિના રહેશે નહિ.
આ પ્રશ્નો માનસશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના છે, પરંતુ કવિએએ પોતપોતાની માન્યતા પ્ર-
માણે આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાના પ્રયત્ન કરેલા છે. શાપની આ મીમાંસા બંગાળની.
આમ કવિચિત્રી તરુલતા દત્તે શ્રવણવધના પ્રશ્નનું વર્ણન કરતાં બહુ સુંદર રીતે આપી છે.

Shakespeare:

No curses, Not-I bear no grudge,
Not thou my blood hast spilt.
Lo! here before the unseen judge,
Thee I absolve from guilt.
The iron red-hot as it burns,
Burns those that touch it too.
Not such my nature-for it spurns,
Thank God, the like to do.

The father:

We do not curse thee, God forbid !
But to my inner eye
The future is no longer hid,
Thou too shalt like us die.

અવશ્ય તે શાપ દેતો નથી, પરંતુ તેના પિતાએ શાપ દીધો એવો જે હતિહાસ છે તેનો મુદ્દર અર્થ ક્યો છે. પિતા શાપ દેતો નથી, પરંતુ દુઃખાતિરેકને લીધે તેના અંતર્યમુ ઉઘડી જાય છે અને ભવિષ્ય આપું છું એ અર્થ જાય છે. દશરથનું મૃત્યુ પુત્રશોકથી જ નિર્માણ થતું તે તે મૃત્યુના દાર આગળ લેતો લેતો જોઈ શકે છે. જે ભોવિ ધટના બનનાર જ હતી તે પ્રથમથી જાણી દશરથને દુઃખી કરે છે એટલું તેના વચનમાં પણ છે.

આપણા નાટકકારે પોતાની શાપ વિષેની મીમાંસા બે ઢેકાણે આ નાટકમાં આણી છે. હવે આપણે જોઈ જશું કે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ન્યાયના સામ્રાજ્યની અભિલાષા કે કષ્ટનાને દુનિયાના વ્યવહારમાં આઘાત પહોંચવામાંથી શાપ કે ધરતી ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ આ આઘાત પાછળ આત્માની અથવા વિદ્યારવશતાની અંધતા રહેલી હોય છે. શ્રેદ્ધાની દૃષ્ટિએ દુનિયામાં ક્યાંય અલુગતું દેખાતું નથી. ધર્મથી ન્યાયનું સામ્રાજ્ય બધે અબાધિત છે એમ દૃઢ પ્રતીતિ શ્રદ્ધાના મનમાં હોય છે. એ ન્યાયનું સ્વરૂપ નિરાકાર અને નિર્ગુણ નથી, તે પ્રેમમય છે. તેથી થકા કહે છે શાપ, આપણો નહિ.

શાપ એ છે અનાયાર, શાપ દેવો ન કાઢેને;
આઘાત થાય છે તેથી, પ્રભુના પ્રેમતંત્રને.

એ જ ભાવના મરાઠી કવિ ગોરખતે જુદી રીતે ગૃહસ્ત્રી મદારા એક મદારાન્દી મિત્રે અને જાતાવી તે અહિં લેતાં છું. વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠની કામધેનુ લઈ જાય છે ત્યારે વસિષ્ઠ કહે છે:

મत्तेजसांति मला म्हणति
अहाहो ने ओक आपा ते

મારું તેજ અને શુભા મને કહે છે, અરેરે શાપ એક મા.

શાપ કહે છે કે નહિ તેનો જવાબ આપણા નાટકકારે જાલકા પાસે આપાવ્યો છે કે, 'મારું મરણ આપણાની કે મને માલજી રાખવાની લીલાવતીની સત્તા નથી. પણ એ વચન સાંભળ્યાં તે જ વખતે મને જ્ઞાન થયું કે એ શિક્ષા મને ધો છે.' એટલે કે શાપ કહે નહિ પણ ધણી વખત શાપવચનની પાછળ વ્યક્તિની પેઠે નિયતિની પણ ક્રિયા રહેલી હોય છે અને તેમાં જ શાપની સાર્થકતા અથવા મથાર્થતા છે. અન્યાય અથવા દુઃખ સહન કરનાર માણસને જે રિયલિટી અસહ્ય થાય છે તે જ રિયલિટી પ્રભુના ન્યાયતંત્રને પણ

અસહ થાય છે અને શાપવચન એ ન્યાયતંત્રની સ્વાભાવિક સજા (retribution) નું માત્ર ઉચ્ચારણ જ હોય છે. છતાં શાપ આપનારની કટુતા કુર્મ થઈને શાપ આપનારને તો નડે જ છે. શાપ-આપનારની શક્તિ હીન થવાથી તેટલે દરજ્જે તેનું અધઃપતન થાય છે. લીલાવતીની સ્થિતિ તે આ દશાનું આબેહુલ દર્શન છે. જાલકને જે વચનો તેણે કહેલાં તેના લણકારા તેના કાનમાં વાગ્યાં જ કરે છે. તેમાંથી સમાધાન મેળવવા સહુના દેખતાં તે વચન પાછાં એવી લેવા તે ઈચ્છા કરે છે, પરંતુ બ્યારે તેને સમાચાર મળે છે કે જાલક તો મરી ગઈ ત્યારે તેને બરછી બોંકાયા સમાન વેદના થાય છે.

આમ રસદહિને માટે શાપનો ઉપયોગ કરી લઈ, નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તેની મીમાંસા રમણુભાઈએ ઉત્તમ કલાવિધાન વાપરીને કરી લીધી છે.

x

x

x

૩

પરંતુ આ બીજી અનેક રીતે સુંદર કળામય કૃતિમાં એક ક્ષતિ બહુ ખુબે એવી છે. જોઈએ એક આખો જાણે બહારથી આણીને બેસાડી દીધા જેવો લાગે છે. નાટકના મુખ્ય વસ્તુ સાથે આ અંકના પ્રસંગને કંઈ સંબંધ નથી. નાટકનું કાર્પ તો પાંચ અંક પૂરા થાય છે ત્યાં જ પૂરું થવા આવે છે. માત્ર રાષ્ટ્રને ગાદીએ બેસાડવાની, તથા શીતલસિકા, જાલકા, લીલાવતી વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાની બાકી રહે છે. છતાં જોઈએ અંકમાં નવી જ વસ્તુ દાખલ થાય છે. જગદીપ અને વીણાવતીના મિત્રનું વર્ણન બહુ રમ્ય છે. પરંતુ આ નાટકમાં તેને શું સ્થાન છે? એમ હોઈ શકે કે ધીરાણત નાયકની પ્રાચીન કલ્પના પ્રમાણે તે વીરવત્તા પ્રસંગમાં થર તેમ જ પ્રણયઆપારમાં ચતુર હોવો જોઈએ. માટે રાષ્ટ્રને ગાદી તો અપાવી, પણ તેના મુખોપબોગ પૂર્ણ કરવા તેને એક રમણી પણ અપાવવી જોઈએ એમ રમણુભાઈએ ધાર્યું હોય. એમ માનીએ તો પણ રચનામાં ક્ષતિ તો રહે છે જ. વીણાવતી રાષ્ટ્ર સાથે પ્રેમ બાંધી તેની સાથે લગ્ન કર્યા સિવાય નાટકની હેતુસિદ્ધિમાં બીજું શું કામ કરે છે? સુંદર નાટકમાં એક પાત્ર કે પ્રસંગ એવો ન હોવો જોઈએ, જેને કદાચ નાખવાથી નાટકની મુખ્ય વસ્તુ ખડિત ન થાય. વીણાવતીને પહેલેથી દાખલ કરી નાટકના વિધાનમાં તેને કાંઈ લાગ લેવડાઓ હોત તો આ દોષ ટળત. પરંતુ વીણાવતી પ્રત્યે રાષ્ટ્રનું જરા પણ આકર્ષણ પહેલેથી જતાવ્યું હોત તો વીણાવતી જેની રૂપવતી લક્ષનાથી આકર્ષાયેલા નાયક લીલાવતીના પ્રસંગમાં દટ રહે તેમાં એની વિશેષતા ન જણાત. એટલે રાષ્ટ્રને લીલાવતી સમક્ષ પ્રવેશ કરાવતી વખતે બીજી કાંઈ પણ સ્ત્રી પ્રત્યે તેને નહિ આકર્ષાયેલા જતાવ્યો છે એ ઘટના ઉચિત જ છે. પરંતુ આવા તર્કવિતર્ક નકામા છે. નાટક જેવું છે તેવું આપણે તપાસવાનું છે. અને જેની છે તેથી વસ્તુચંદ્રજનનામાં વીણાવતીનો પ્રસંગ નથી જોડવાઈ શકતો. જગદીપ પોતાના ભાવિ લગ્નની વાત અમૃતદેવી આગળ કરે છે ત્યારે તે પ્રત્યે જેમ તે ઉદાસીનતા જતાવે છે તેમ જ આ અંકે પ્રત્યે અમને ઉદાસીન રહેવાનું મન થાય છે.

પરંતુ જગદીપને રાણી અપાવવા ઉપરાંત બીજાં પણ ઉદ્દેશથી આ અંક ચોક્કસ આપણા નાટકકાર લલચાયા હોય એમ અમને લાગે છે. આ નાટકમાં તેના પ્રધાન ઉદ્દેશ

સાથે માંકળેલો બીજો એક ગૌણ ઉદ્દેશ પણ જણાય છે. આપણા સમાજમાં લગ્ન વિષે કેવા કેવા ખ્યાલમાં પ્રવર્તે છે તેનું દર્શન કરાવવા લેખકે જુદી-જુદી જાતનાં જોડાં કહ્યાં છે. કૃત્યાણુકામ અને સાવિત્રીનું પ્રૌઢ સંસ્કારી-જોડું, દુર્ગેશ અને કમલાનું યુવાન નવપ્રેમી જોડું, પર્વતરાય અને લીલાવતીનું કળેડું એ બધાને નાટકની વસ્તુ સાથે ઠીક સાંકળી લીધાં છે. કન્યાવિક્રયના માકાં પરિણામ તથા વૃદ્ધ પતિની સુવાન સ્ત્રીની લોહામાં થતી કુટામશકરી એ બતાવવાના પ્રસંગો પણ કવિ લાવવાનું ચૂક્યા નથી. પરંતુ વિષવાવિવાહ વિના લગ્નપ્રકરણ પૂરું તો ન ચાલે માટે નાટકમાં ગમે તેમ કરીને તે લાવવા આ અંકની યોજના થયેલી દેખાય છે. અમે ઉપર બતાવી ગયા છીએ કે વિષવાવિવાહ ક્યાં યોગ્ય જણાય તેનો જબરો દાખલો નાટકકારે આપ્યો છે. પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે તેમણે પોતાની કવિત્વશક્તિથી વિષવાવિવાહની હિમાયત કરવી હતી તો તે માટે બીજું નાટક યોજવું હતું. આ નાટકમાં તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ સાથે આ ઘટના બળી શકતી નથી, એટલે ગમે તેવા આકર્ષક સ્વરૂપમાં વિષવાવિવાહને તમે મૂકા પણ હિંદુ સંસારમાં તે ખૂંચતો તો રહેવાનો જ, તેમ આ અંક ગમે તેવા રમ્ય હોવા છતાં આ નાટકમાં ખૂંચતો જ રહે છે. સંસારસુધારાના ઉત્સાહમાં રમણભાઈ બીજો એક સ્થળે પણ ટોકારાઈ પડ્યા છે. કમળા, રાઈ અને દુર્ગેશ રસ વેચવાને બહાને નગરચર્યા જોવા જાય છે. ત્યાં સમાજમાં સ્ત્રીઓની કેવી અવદશા છે તેનો જે ચિતાર આપ્યો છે તે સંગ્રાહ અસર ઉપજાવે છે. પણ રમણભાઈને એટલાથી સંતોષ નથી થતો. ઘેર ચલા પછી રાઈ અતે દુર્ગેશ પાસે 'સ્ત્રી જાતિની અવદશા પરિહારવાને કુતારાન પ્રકટાવવાની કમળા પ્રતિજ્ઞા લેવારાવે છે, ત્યાં કાવ્યનો આશ્રમ જે રસ તે વ્યક્ત કરવાની દૃષ્ટિ ગૌણ થઈ ઉપ દેશની દૃષ્ટિ પ્રધાન થાય છે. ઈસપનીતિમાં દરેક વાતને, અતે સાર આપેલો હોય છે તેના જેવો આ શ્લોક લાગે છે.

કેટલીક વખત બહુ જ સુંદર ચિત્ર જોઈ તે તરફ આકર્ષાયા પછી તેની નીચે પી અર્સે સોપ કે એવી કાંઈ જાહેરખબર વાંચી મનમાં જે આનંદ થાય છે, તેવી જ આનંદ આ સુંદર કળામય કૃતિમાં સંસારસુધારાની જાહેરખબર જાણ્યે અજાણ્યે ધુસી ગયેલી જોઈ થાય છે. કેટલીક જગાએ તો કુલારસિક રમણભાઈ ઉપર સંસારસુધારક રમણભાઈએ વિજય મેળવેલો દેખાય છે.

પણ એટલું સાઈ છે કે આ ભાગે નાટકના મુખ્ય વસ્તુને ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના જુદા પાડી શકાય તેવા છે. એટલે આ દોષો સહેજે ટાળી શકાય તેવા છે. તેમ કરી લીધું હોય તો આ નાટક સર્વાંગ સુંદર થાય.

આ નાટકનું વસ્તુ જેટલું આકર્ષક છે તેટલી જ આકર્ષક તેની ભાષા છે. રમણભાઈની ભાષામાં શુદ્ધિનો સવાલ તો હોયજ નહિ. પણ તે ઉપરાંત સરળતા અને પ્રૌઢતાનું મિશ્રણ તેમાં સુંદર રીતે થયેલું છે. આપણા વિદ્વાનોની શૈલીમાં મંરૂત શબ્દોના ઉપયોગ અથવા દુરુપયોગને લીધે મિથ્યા આડંબર તરફ જે વલણ હતું તે ધીમે ધીમે ઘટું ઝાટું યદ્ય ગયું છે. અભારે વિદ્વાનો મંરૂત શબ્દો ત્યાં જરૂર પડે ત્યાં વાપરે છે ખરા, પરંતુ નર્મદાશંકર, નવલરામના જમાનાની અને આ જમાનાની વચલા જમાનાના વિદ્વાનોએ આપણી ગૂજરાતી ભાષાને ન આવી શકે એવી ભારે બનાવી મૂકી હતી તે બારમાયા તો બહુ અપાઘાતક

મુક્ત થવા માંડી છે અને નવી શૈલીઓમાં રમણભાઈની શૈલી એક નમુના રૂપ છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી હોવા છતાં સંસ્કૃતમય નથી, ગ્રાંથ હોવા છતાં ક્ષિપ્ર નથી, સરળ હોવા છતાં ચમત્કાર વિનાની નથી. તેમાં દોષજ કદાચ હોય તો જુરસાની આર્થનો દોષ કદાચી શકાય. છતાં પોતાને અનિષ્ટ મત અથવા વસ્તુ પ્રત્યે એકાદ મર્મોળા કદાચી પોતાનો વિરોધ અસરકારક રીતે અભાવવાની રમણભાઈની શક્તિ તો અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. હાસ્ય-રસ એમણે ઠીક સાધ્યો છે.

આપણું નાટકમાં યા યા ચેષ્ટ કરીને ઠેકડી કરનારા તથા પોતાના વિનોદથી પોતે જ હી હી હી કરીને દસનારા રંગલા અથવા વિદ્યુષ્ઠાને જોઈ કંટાળેલા મનને રમણભાઈના વંજુલનો ઉચ્ચ પ્રકારનો, સાલિપ્રાય અને લક્ષ્યવેધી વિનોદ જોઈ આનંદ થાય છે. આયુર્વેદ્યુતમૂના વિચિત્ર અર્થમાં તથા 'સ્ત્રીઓ માટે પુરુષોએ કરાવેલા નિયમ સ્ત્રી પાસે પળાવવા એટલો જ નિયમ સ્ત્રી પરત્વે પુરુષે પાળવાનો છે' એમાં જેટલો વિનોદ છે તેટલું જ અંત્યારની આપણી સમાજસ્થિતિનું યથાર્થ દર્શન પણ છે. આવાં આવાં સચોટ કદાચો આ નાટકમાં અનેક છે. એક બીજો દાખલો ટાંકીશું:

કલ્યાણકામ—યોગ્ય અયોગ્યનો નાત વિચાર નહિ કરે ?

બીજો માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે ભગવન્ત ?

કલ્યાણકામ—નાત સત અસત પણ જુએ નહિ ?

બીજો માણસ—શી રીતે જુએ ?

રમણભાઈની આ ખુબીએ ગૂંજરાતી શાહિત્યમાં તેમની શૈલીને એક વિચિત્ર સ્થાન અપાવ્યું છે.

આ નાટક પ્રથમ સને ૧૯૧૩ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેને આજે આઠ વર્ષ થયાં પણ ગુજરાત રમણભાઈની બીજી પ્રસાદી પામતા ભાવ્યદાળી થયું નથી. તે જોઈ કાન્તા નાટક વિષે ઠીક કરતાં તેના લેખક સ્વ. મણિલાલ નજીભાઈ વિશે રમણભાઈએ લખેલું કે 'પોતાની શક્તિને અનુકૂળ આ માર્ગ મૂકી દઈ રા. મણિલાલે જેટલો પોતાની કીર્તિને તેટલો જ ગૂંજરાતી ભાષાને અન્યાય કર્યો છે, '—આ વચનો અમને યાદ આવે છે અને તે રા. બ. રમણભાઈને પોતાને જ લગાડવાનું મન યથ જાય છે.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

અહિંસા એટલે શું ?

એક તરફથી “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” જેવા ઉદ્ધત સૂત્રો અહિંસાની મહત્તા ગાઇ રહ્યા છે ત્યારે બીજી તરફથી સર જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોની “Even stone has Response” ની સનાતન ગર્જના સંભળી કેટલાક દિસાપ્રિય લોકો અહિંસામય જીવનને સાથેક વૃત્તિથી દસી કાઢતા લાગ્યા છે. ઉપર જપરથી વિચાર કરનારને એમજ લાગે કે જ્યારે વસ્તુમાત્રમાં ચેતન હોય છે—જ્યારે એક શિલા જેવી જડમાં જડ જણાતી વસ્તુમાં પણ ચેતનનો કંઈક અંશ છે—ત્યારે અહિંસાને રચના કર્યા રહ્યું ? શું અહિંસાવાદી પ્રાચીન ઋષિઓ આ વાતથી અચ્ચત હતા ? જો એમજ માની લઈએ તો એ એમની પવિત્ર શુદ્ધિની ચોક્કસી અવેદલનાંજ કહેવાય. વસ્તુરિચિતિ એ છે કે મહિન વિદેશી સંસ્કારોને લીધે આપણીજ પોતાંની શુદ્ધિ ઉપર એટલો બધો કાટ ચઢી ગયો છે કે એનામાં એ પ્રાચીન તત્ત્વોનું આકલન કરવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નથી. જ્યારે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો એનાં એજ પ્રાચીન તત્ત્વો જૂદી બાબતો—વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોદ્વારા—આપણી સમક્ષ મૂકે છે ત્યારે એના પ્રકાશથી આપણે અત્યંત જાણીએ છીએ અને આપણા પોતાનામાં એ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો સમજવાની શક્તિ નહોતી તોપણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં થકા રાખી તેમનાં અનુમાનોને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ; પણ પ્રાચીન ગિરિગદ્ગરમાંથી એજ સત્યનો જ્વનિ સંભળાતા અશ્વદાનું જુત આપણને પહોંચી નાંખે છે. પણ માદ રાખતું જોઈએ કે વૈજ્ઞાનિકો તો માત્ર નવી શીશીઓમાં જુનાજ રંગો લારી મોઢક રચનામાં તેમને આપણી આગળ મૂકે છે. एवं सद् विमा बहुधा वदन्ति । અનુભવ-સત્ય-એકજ છે. માત્ર વિદ્વાનો તેજજૂદી જૂદી બાબતો વર્ણવે છે. કાષ્ઠપાપણ અને પાતુની મૂર્તિ તથા વૃક્ષ વગેરેની ચેલજાહેરથી અને વહેમી ગણાતી ઉપાસનાની પાછળ આજ સનાતન પણ નહું લાગતું વૈજ્ઞાનિક સત્ય રહેલું છે.

ત્યારે અહિંસા એટલે શું ? જો મનુષ્ય અને પશ્ચાદિની હિંસાનેજ હિંસા કહીએ તો માંસાહારી લોકોને અને હિંસુ પશુઓને હકહકતો અન્યાય થાય. તેઓ પણ એટલીજ સત્યતાથી શાકાહારને હિંસા કહી શકે. શાકાહારીઓ આની સામે શો બચાવ કરી શકે ? સત્ય અનન્ત છે. તેને આમ સાન્ત-મર્ષાદિત-કરી તેનો બચાવ નજ કરી શકાય. જો તે મર્ષાદિત થાય તો પછી સત્ય શાનું ? ત્યારે અહિંસાનું ખરું સ્વરૂપ શું ? અહિંસા એ હિંસાનુંજ એક સ્વરૂપ છે. હિંસા જે પ્રકારે થઈ શકે. દેવથી પ્રેરણાને એક માણસ બીજાનો ઘાત કરે તેનું નામ હિંસા; પણ એજ ઘાત જો પ્રેમપૂર્વક-નિષ્કામપ્રેમપૂર્વક-થાય તો તેને અહિંસા કહી શકાય. પ્રચલિત સમયે બાળક આડું આવે તો સત્તરવેલો આંખમાં એક પણ આંસુ આવ્યા વગર તેને ઢાળી કાઢે છે. શું આ હિંસા કહેવાશે ? એક નિર્દોષ કુમળા બાળકને માટે બિચારા વૈધના ગનમાં શો દેવ દોષ ? જેમ પ્રેમ અને આસક્તિ એજે એકજ દાર્દ્રિક વિકારની જૂદી જૂદી બાબતો છે તેવીજ રીતે હિંસા અને અહિંસા એજે એકજ વસ્તુનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો છે; એકજ સિદ્ધાંતી સમસાથેની બે બાબતો છે. આસક્તિ સકામ છે; પ્રેમ નિષ્કામ છે. હિંસામાં બંધકર દેવ સમાએલો છે; અહિંસામાં નિર્મલ

પ્રેમનું તેજ ચમકી ઊઠે છે. આસક્તિ મૂલતરી કુર્મધથી ભરેલી છે; પ્રેમ નિર્મમત્તની ખુશીઓથી બહેકી ઊઠે છે. હિંસા સ્વાર્થના કાલ્પનો કલુષિત છે; અહિંસામાં નિરસ્વાર્થપ્રેમ જગતી રહે છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મોટાં મોટાં યુદ્ધોનો પણ અહિંસામાં સમાવેશ થઈ શકે છે; માત્ર તે સુદો દ્રેષપ્રેરિત ન હોવાં જોઈએ. આવાં યુદ્ધો તેજ પ્રાચીન કાળનાં ધર્મયુદ્ધો અને આવાં યુદ્ધોનેજ “સહ્યાચુલ્યસ્વ ભારત” કરી ગીતા જેવાં જગદ્ગુરુ પવિત્ર પુસ્તકો પણ બચાવ કરી શકે; કારણ કે તેઓ સમાજની રક્ષક હતાં. સમાજવલ્લક સુધો તો એકબી હિંસાજ કહેવાય કેટલા પ્રેમથી તેના પુત્ર અને પ્રિયપત્નીએ મૃત્યુવજ સંજ્ઞાના માથા ઉપર દરવત મૂરી ગીત ગાતાં ગાતાં તેના શરીરને બેઠું હશે એની મન-કલ્પના પણ આજે આપણે નિર્વિહાર ચિત્તથી કરી શકીએ તેમ નથી. પરશુરામે માણસ ક્યાંનું કહેવાય છે. હિંદુસમાજમાં જન્મદાત્રી માતાનું સ્થાન અદ્વિતીય છે; ધર્મથી પણ પર છે. ભારતમાં તો નોના ન માતુઃ પરદૈવતમ્ એ જીવનમંત્ર છે. એ જોતાં પરશુરામનું આ કૃત્ય જો દિસાત્મક હોત તો ખરેખર તેઓ આજે દશાવતારની પંચિતમાં નજા ખેસી શકત. પણ એમ ન હતું તે બાજુતા હતા કે કુર્મધથી અંધ થયેલા તેમના પિતા માતા ડેણકાનેજ તો શું પણ સાસુરી રીસ વધુપર કાઢી બીજા કેટલાએને મારી નાંખત અને એમને દાયે બીજા કેટલાએ અનર્થ યાત એ બધું બટકારવા માટે પરશુરામે કંમર કરી એમણે જ્યું કે જી કાષ્ટ પ્રેમથી-એવજ નિષ્કામ પ્રેમથી-દેવ કે તિરહારનો વિચાર સરખે પણ મનમાં લાગ્યા વગર-એ પવિત્ર મંડીને મારી શકે એમ હોય તો તે પોતે એકલાજ હતા ! કેટલા પ્રેમથી-કેટલી પવિત્ર લાવનાથી-એમણે માતાનો ઘિરઘેલ કપો હશે ! સખાચી અર્જુને સીંધમપિતામહને બાણથી જાજર કરી શરણપાપર સુવાડ્યા. પણ કેટલો પ્રેમ ! કેટલી અહિંસાત્મક વૃત્તિ ! ! કેટલું દ્રેષપ્રેરિત ! ! કેટલું પવિત્ર હૃદય ! ! ! અમામાં શોય પડતાંજ એજ પિતામહે દુર્યોધનનું સુવર્ણપાશાદક તલોડી પોતાના પ્રિય અર્જુનના બાણથી મુનીત થયેલું જળ સ્વીકાર્યું. જો ખરેખર અર્જુને તેમનો દિંસા કરો હોત તો શું આખા બનત ? મહાભારતમાં બધાવાંહન પોતાના પિતા અર્જુન સામે લડી રહ્યો છે. ખરે ! એને મૂર્ખિત. પણ કે છે. શું આ દિંસા કહેવાય ?

મહાભારતને સૌતિએ છેકડું સ્વરૂપ આપ્યું તે વખતનો કાળ પણ આ જગ્યાએ વિચારવા જેવો છે. બૌદ્ધધર્મ પૂરજોસમાં પોતાનો કેલાવો કરી રહ્યો હતો. પ્રાચીન અહિંસા ધર્મ નાશ પામતો જતો હતો અને પેટમાં ખેંચા દડકાના પ્રાણ જયવવા માટે માણસને મારી નાંખવાનું ત્રિપતીન સ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું હતું. સાર્વજિકમાં અહિંસાને નામે ક્ષાત્ર-વૃત્તિનો લોપ થવા લાગ્યો હતો એવે વખતે સૌરિએ સમાજમાં પ્રચલિત અને હજીનાદાય સમાજને ધર્મનું ચથાર્ય સ્વરૂપ બતાવનારી એવી લગ્નિપરી આજ્ઞાવિકાઓ ભારતના નાનકડા અંધમાં અચિત કરી તેને મદાન સ્વરૂપ આપ્યું, અને અહિંસાના સનાતન તત્ત્વ ઉપર ચઢવા મરિયા કાઢને કાઢી નાંખી તેનું ચથાર્ય સ્વરૂપ પ્રજા આમળ મૂક્યા વચાલકિત પ્રચલન મરિયા કાઢને કાઢી નાંખી તેનું ચથાર્ય સ્વરૂપ પ્રજા આમળ મૂક્યા વચાલકિત પ્રચલન કર્યો, તેણે જ્યું કે અહિંસા એ મદાન ધર્મ છે. પ્રજાનો તારકમંત છે. પણ જો તેનું ચથાર્ય સ્વરૂપ નબળાઈ સમાજમાં તે માટે વિપરીત બાવના રૂઢચ બાવ તો મદાન અનર્થ.

નીવડે. પણ આખરે થયું છે તેમજ સોઠા અદિંસાનું ખરૂં સ્વરૂપ જૂસી ગયા છે. બાદધર્મની પડતીનાં પણાં કારણોમાંનું એક કારણ આ મહાન અદિંસા ધર્મની સમાજમાં રૂઢ થયેલી વિપરીત ભાવનાજ છે.

આજે ફરીથી અદિંસા એ સંક્રુષ્ઠ યથા પડ્યો છે. એવે વખતે એનું પ્રયાદ્ય સ્વરૂપ પ્રજા આગળ મૂકવાની જરૂર છે. અમે ઉપર કહી ગયા તેમ એને મર્યાદિત કરીને આપણે એનો જવાબ નહીં કરી શકીએ, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રજાએ સમજવાની જરૂર છે. પ્રજા તેનું સંપૂર્ણ આચરણ ન કરી શકે તોપણ સ્વસ્વમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત એ સૂત્ર જ્ઞાનમાં રાખી નિરાશ થવાની જરૂર નથી પણ તેને મર્યાદિત કરી પ્રજા પોતાની નબળાઈ નહીંજ ઢાંકી શકે. માત્ર કૃતિમાંજ આદ્ય દિંસાના અભાવને આપણે અદિંસા નથી કહી શકના. એક માથુસ બીજાને લેણપણ શારીરિક ઈર્ષા ન પહોંચાડે અને તેમ છતાં પણ જો તે મનથી તેનું અનિષ્ટ ચિંતિતો હોય તો તેના જેવો પાતકી કાઈ નહીં. એથી ઉધડું પરશરામની માફક કાંઈ બહારથી દિંસા કરતું જણાય તો એટલા ઉપરથીજ એ દિંસક છે એમ હૃદયેશાં નહિ કહી શકાય. પ્રેમ-નિષ્કામપ્રેમ-એજ દિંસા અદિંસાની ખરી કસોટી છે. રણમાંથી પૂંક ફેરવી નાસી આવનાર પતિનું મોઢું પણ જોવાની નાં પાડનાર વીર રજપૂતાણીના કૃત્યને કાણ દિંસાત્મક કહી શકશે? દિંસા અદિંસાની કસોટી અંતરંગમાં છે; બહિરંગમાં નથી. ખૂદ જેવા ફોજદારી મુન્શીની તપાસ કરતી વખતે પણ ખૂનીનો હેતુ અને તે તેની વખતની મનઃસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એમાં પણ આજ સ્વરૂપ સમાયેલું છે. આ સત્ય-અપકર સત્ય-છે. જાણુરેણ ધર્મઃ સદેલાઈથી સમજી શકાય એવું-સીધું સૌસરું મગજમાં ઉતરે તેવું નથી. પણ તે સત્ય છે. ક્ષુરસ્વ ધારા નિશિતા ક્ષુરસ્વયો યુર્ગ પયસ્વતત્ત્વ કવચો ઘટન્તિ ॥ માર્ગ ધણો વિકટ છે; સદેલાઈથી આકમણું થઈ શકે તેવો નથી. રસ્તામાં લાલચોના કાંટા પથરાયેલા છે. આસક્તિના જોડા ઉતારી નાંખીને-પુલકે પગે-એના પર ચાલવાનું છે પવિત્રતાના દેવી પોષાક વગરતો દાઢથી કરીને ઠાકડીજ વળા જવાય પણ એક વખત પ્રવેશ થયા પછી તેની સુઘરતા મનને મુગ્ધ કરે છે; પ્રકાશ દેખાવા લાગે છે; પુણ્યોનો સુવાસ બહેકો રહે છે અને મન આનંદમાં તલલીન થઈ ઉઘે ઉઘા માંડે છે. ત્યાં નથી પરાવૃત્તિ ત્યાં પુનરાવૃત્તિનું નામજ કયાં !!

આ સનાતન સત્ય માત્ર વિચાર માટેજ વાંચકવર્ગ આગળ મૂક્યું છે. આશા છે કે તેથી વાંચકના મન પર કંઈ નહિન પ્રકાશ પડશે.

આદર્શ વિનયમંદિર.
અમહાવાદ.

“આનંદ લહરિ.”

“ કાવ્યમાં કરુણુ રસ. ”

(૧)

મા નિપાદ મતિષ્ટાંત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
યત્કૌન્વમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

હે પારધિ ! કૌન્વપક્ષીના દ્વન્દ્વમાંથી કામથી મોહિત થયેલા એક પક્ષીને તે માથું તથી તું લાંગો કાળ નહિ હવે !

ભારતના આદિકવિ વાલ્મીકિએ એક પ્રમુખ કૌન્વપક્ષીના બેડામાંથી એક પક્ષીને પાર-ધિના શરધી દણાતું બેસું. તત્કાલ દયાળુ અપિતું કુસુમ જેવું ડામળ હેયું ભરાઇ અન્ન-યું અને સંસ્કૃત ભાષામાં પહેલીવારજ એમના અન્તરના ઉઝાણમાંથી પૂર્વોક્ત શ્લોક સદળ નીકળી ગયો. કાવ્યની ઉત્પત્તિ સંબંધી ઉક્ત પંક્તિઓ અપૂર્વ પ્રકાશ નાંખે છે. કાવ્યનો ઉદ્ભવ હૃદયનાં સોભાન્ય છે એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. અન્તર્ભાવથી પ્રેરિત કવિત્વ શક્તિવાળા કવિહૃદયમાંથી કેટલીક કાવ્યલક્ષણોમાં કાવ્યનો સ્વતઃ આવિર્ભાવ થાય છે. કવિનો આત્મા કોઈ અધ્યાત્મિક-વિલક્ષણ-સ્તરનો અનુભવ કરી પરમઆનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિલક્ષણ તરવ એજ રસ છે. અલંકાર શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે; રાખ્ડ અને અર્થ એ આત્માના શરીર છે અને અલંકાર શરીરને શોભા આપનાર ધરણી છે. કવિના હૃદયનાવ્યાપારને શોભાવનાર તે અલંકારજ છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ ક્ષિત થાય છે કે ચિત્તસોભ, પ્રતિભાશક્તિ, રસાનુભવ, રાખ્ડાલંકાર અને અર્થાલંકાર કાવ્યના ઉદ્ભવમાં અને તેને સૌન્દર્ય આપવામાં આવશ્યક તરવો છે. *

કાવ્યનો મુખ્ય હેતુ ‘ પરનિર્ણુતિ ’—અસાધારણ આનન્દ છે. એ આનન્દમાં વિલ-ક્ષણતા અને ચમત્કાર રહેલાં છે. કવિ તેમજ સહૃદય વાચકનો સમગ્રઆત્મા એ લોકોત્તર આનન્દનો અનુભવ કરી શકે છે. એ આનન્દનું વર્ણન ન થઇ શકે; કેવળ અનુભવ ગમ્ય છે. કાવ્યપ્રકાશકાર મુખ્યતઃ કહે છે કે ‘ કવિતા ‘ દુઃખાદૈકમચી ’—પરમ આનન્દમય છે. શૃંગાર, વીર, કરુણ, દાસ્ય, રૌદ્ર, ભયાનક, બીજાસ, અદ્ભુત અને શાંત એ નવરસમાંથી પ્રત્યેક રસાશ્રુતના આસ્વાદથી અધ્યાત્મિક આનન્દ ઉદભવે છે. શું કરુણરસમાં પણ આનન્દ રહેલો છે ? કરુણરસદ્વારા શોક પ્રકટ થાય છે એ ખરું પરંતુ શોક જાતે દુઃખમય મનોભાવ (*prahkaṅṣā*) નથી, એ શોકના અનુભવમાં સર્વજ્ઞતા પ્રવર્તે છે. નેત્રના અશ્રુમાં પણ રસાભાજ વિરાજે છે. “ કરુણરસ વગેરે દુઃખમય હોવાથી તેમાં રસત્વ નથી. ” એ સંકાતું નિવારણ ‘ સાહિત્યદર્પણ ’ ના ત્રીજા પરિચ્છેદમાં વિશ્વનાથ આ પ્રમાણે કરે છે:—“ કરુણરસ વગેરેમાં જે પરમઆનન્દ

* કાષ્ઠ કાવ્યમાં અલંકાર ન હોય તો કાવ્યત્વની ક્ષતિ થતી નથી. ઉત્તમ કવિની કૃતિ શકુન્તલાના સ્વભાવસુંદર શરીરની પેઠે અલંકાર વિના પણ દીપે છે.

ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે સહેલ્ય આત્માનો અનુભવ કેવળ પ્રમાણ છે. જો દુઃખ થતું હોય તો કોઈ સહેલ્ય આત્મા દુઃખ તરફ પ્રવૃત્ત ન થાય, કરુણાદિરસ તરફ સર્વે ભાવ સહિત પ્રવર્તે છે તે ઉપરથી એ રસનું આનન્દમયત્વ સ્વીકારાય છે. વળી, કરુણરસથી જો દુઃખ થતું હોય તો કરુણરસ પ્રધાન રામાયણાદિ ગ્રન્થોને પણ દુઃખના હેતુ યથાનો પ્રસંગ આવે. સારે દુઃખની કારણોથી સુખની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે? લૌકિક શોક હર્ષાદિ કારણોથી લૌકિક શોક હર્ષ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે એ લૌકિક નિયમ છે. પરંતુ રામવનના સાદિ જે લૌકિક દુઃખના કારણો કહેવાય છે તે કાવ્ય અને નાટકમાં સમર્પાય સારે અલૌકિક વલ્લાવન વ્યાપાર વડે કરુણ તરીકે ન જણાતાં અલૌકિક વિલાપ તરીકે ઓળખાય છે. કાવ્યમાં સર્વ વિલાપવડે કેવળ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, આમ (લૌકિક) દુઃખના કારણોથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય એમાં કોઈ દોષ નથી. વળી હરિશ્ચન્દ્રાદિનાચરિત કાવ્યમાં સાંભળવાથી અને નાટકમાં જોવાથી અશ્રુપાત વગેરે થાય છે એનું કેમ? તે હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે તેથી. વળી કાવ્યદ્વારા સર્વને રસની અભિવ્યક્તિ-પ્રાકટ્ય-કેમ થતી નથી? વાસનારૂપ રચનાલાવ (કરુણરસનો રચાવીલાવશોક છે) સિવાય રસારવાદ ઉત્પન્ન થતો નથી. અર્થાત્, જેનામાં વાસના-સંસ્કાર-રસાનુભવ કરવાની શક્તિ હોય તેનાથીજ રસમહત્ત્વ યથ શકિ છે” રસગંગાધરમાં જગન્નાથ પણ કહે છે કે “લોકોત્તર કાવ્ય વ્યાપારને મહિમા એવો છે કે શોકાદિ પદ્ધતિ અરમભૂમિ જતાં અલૌકિક આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે. અશ્રુપાતોદિ પણ આનન્દનોજ અનુભવ કરાવે છે અને દુઃખ આપતા નથી.”

પૂર્વોક્ત હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કરુણરસનો આનન્દ શૃંગારવીર વગેરે જોડેજોડ છે બધેકે કોઈક વિશેષ છે એમ કહીએ તોપણ આવે. અખંધમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હોય તોપણ કરુણ રસજનક કાવ્ય હાથમાંથી પડતું મૂકતું ગમતું નથી એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. શોક દુઃખ મૃત્યુ વગેરેથી ભરેલી કથાઓમાં કોઈ અલૌકિક આનન્દ આવે છે. તેથીજ શેલીએ કહ્યું છે કે—“Our Sweetest Songs are those that tell of Saddest thought” કલાપી પણ આ લીડીનો અનુવાદ કરીને કહે છે કે “અમારા મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં.” ખરેખર કરુણરસની કથા સંસ્કારી મનુષ્ય હૃદયને અધિકપ્રિય લાગે છે. ત્રીણી નજરે જોઈએ તો મનુષ્ય જીવનજ કરુણરસના અનેક પ્રસંગોથી ભરેલું નથી?!

હવે કરુણરસના અનુભવથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે અને પરમતત્ત્વનું દર્શન થાય છે એ પ્રમ વિચારીએ. ઍરિસ્ટોટલ કહે છે કે કરુણાન્તનાટક (tragedy) દ્વારા અને ભાવવડે મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓને નિર્મળ બનાવે છે. પરદુઃખની કથાઓ સાંભળવાથી અથવા નાટ દ્વારા જોવાથી અથવા તો કરુણરસનો સાક્ષાત્, અનુભવ કરવાથી સંસ્કારી મનુષ્યહૃદયમાં સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે જે કેવળ નેત્રના અશ્રુમાં સમાપ્ત થતો નથી, પરંતુ ભૂતકથાથી હૃદય દ્રવે છે એટલે આત્મભાવ સ્ફુરે છે. આત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થતાં અહંતા મમતા ગળી જાય છે અને સર્વજન સમદર્શિ અનુભવાય છે. જંગમમાં કોઈપણ પ્રાણીને દુઃખ થાય, એક પુષ્પકલિ સરખી પણ કુલાય તોપણ હૃદય કારુણ્ય ભાવથી ઝોળાય છે. આ અવસ્થામાં “સર્વ મૂતાત્મ-મૂતાત્મા” (‘સૌ ભૂત આત્મારૂપ જોડેને થયા’)

પરમાત્મ હૈન પામે છે: + આ પ્રમાણે સકલરસનિધાન જે પરમાત્મા તેના નિરવધિરસનું પાન કરુણરસ દ્વારા થઇ શકે છે અને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વાસ્તવીકિત્તે ‘શોકઃ સ્તોકત્વમાગતઃ ના પ્રસંગે પ્રિ. આનન્દશીકરભાષ કહે છે તેમ “ આ બ્રહ્માંડમાં એક જીવનો વિનાશ પણ દેટલો કરુણરસ જનક છે, બ્રહ્માંડની મધુરી વીણાનો તાર એથી દેટલો બેમુરો થઇ જાય છે એ સત્યનો બસજર સમજવામાં આવે અને તે અનુભવમાં મડી જાય તો એથી વધીને કાંઈ જ્ઞાન નથી. પણ અને ‘દાંત અને પંજામાં રધિરે ખરડી એવી પ્રકૃતિ’ ના ઉત્સર્ગમાં ખડેલા અને પામર જીવ એવા કાંઈ હૈયાના થઇ ગયા છીએ કે ઉપર કહેલા કરુણરસદ્વારા જે બ્રહ્મરસનો અનુભવ થઇ શકે છે તે કરવાને કાપક અને રહ્યા નથી. ” * દેવળ વાદમીકિતે બ્રહ્માની કૃપાથી “ અત્યાદત પ્રધાયવાળી કવિત્વની પ્રતિભા પ્રાપ્ત થઇ ” તેવી પ્રતિભાદૃષ્ટિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય તો એ બ્રહ્મરસ (‘સહૈવરસઃ । રસોવૈસઃ । ’) નો અનુભવ થઇ શકે. પણ એ તો પ્રભુકૃપાદ્વારાજ જની શકે તેમ છે. મનુષ્યે એ મેળવવાને લાયક થવું જોઇએ.

(૨)

કરુણરસ પરંતુ સામાન્ય વિવેચન આ લેખના પૂર્વ ભાગમાં કર્યું. હવે કાવ્યમાં કરુણરસ કેમ વ્યક્ત થાય છે અને તે દ્વારા મનુષ્ય આત્માને કેવો ઉત્તમ ઉપદેશ મળે છે તે જોઇએ. આ હેતુથી ઉત્તમ કવિઓની કૃતિઓમાંથી કેટલાક કરુણચિત્રો નીચે આપ્યા છે—

(૧) મનુષ્ય ઉદયના ભાવો મૃતિમન્ત ખડા કરવાનું સુંદર કલાવિધાન મહાકવિ શેક્સપીઅરમાં હતું એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. શેક્સપીઅરના સર્વ ગ્રંથોમાં હૅમ્લેટ, કિંગ લીઅર, ઝમ્પથિયો વગેરે કરુણરસજનક નાટકો અત્રૌકિક આનન્દપ્રદ છે. હૅમ્લેટરણુ તરીકે—

આ જીવન અને પરજીવનના પ્રશ્નો ચર્ચનાર તરફ ચિન્તક પણ કિર્તિવ્યમ્હ હૅમ્લેટ જેને વિશે નિર્જન એફિલીઆ યયાર્થ કહે છે—“ O what a noble mind is here O’er-rul’d of passion !—દેવા લય આત્માનો પરાભવ થયો છે !—એ મહાનજીવનનો અન્ત કેવો કરુણજનક આવે છે ! તેનો મિત્ર હૅમ્લેટચો કહે છે તેમ—“ એક મહાન હૃદય, ભાગી ગયું ! ! ”

+ આ અવસ્થાનું વર્ણન નીચેના શ્લોકોમાં આપેલું છે—

सर्वभूतस्यमात्मनं सर्वभूतानिचात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥

*

*

*

*

आत्मोपम्येन सर्वत्र समंपश्यति योऽर्जुन ।
सुखेन यदिवादुःखं सयोगीपरमोमतः ॥

મ. ગી.

આ શબ્દો વિચાર્યો પછી આ લેખ લખવાની પ્રેરણા થઇ હતી.

નૈરાશ્ય અને દુઃખથી જવાયેલા કિંગ લીઅરના જીવનનો આધાર જે આશાના
 'એક અવશિષ્ટ તનુ' ઉપર રહ્યો હતો તે પણ હવે તૂટ્યો—તેની પ્રાણ સમાન વહોલી
 સુશીલ પુત્રી કૉર્ડેલીઆ મરી ગઈ. કૉર્ડેલીઆને લીધે તો જીવનના સર્વ દુઃખો તેણે વિચારે
 પાડ્યા હતાં. કૉર્ડેલીઆને લીધેજ ઉન્માદવંરચામાં પણ લીઅરને જીવવાનું પ્રયોજન હતું.
 'શું કૉર્ડેલીઆ સદાને માટે ગઈ? હવે કાઈ દિવસ પાછી નહિ આવે?' એમ પુત્રીને
 અંખતાં અંખતાં દુઃખી હૃદય વિશીર્ણુ થયું. લીઅરનો ચતુર સેવક કેન્ટ કહે છે તેમ 'લી-
 અરનું મૃત્યુ થયું એ આશ્ચર્યકારક નથી પણ આટલો કાળ ધીર દુઃખમાં તેનું જીવન ટક્યું
 એજ આશ્ચર્યજનક છે. તેણે તો જીવન કેવળ ખુંટી લીધું હતું.'"

વીરહૃદયનો પણ કાયા કાનનો અવિચારી આંધેલો વિધ્ન સંતોષી દુષ્ટ ઇઆગોની કપટ
 જાળનો ભોગ થઈ પડ્યો. મધુરી ડેસ્ડેમોના પોતાને બૂલી મિત્ર કૃંશીઓની ઉપાસક બની
 એ જૂઠી વાતમાં બાવહારિક જ્ઞાનથી અનલિપ્ત આંધેલોએ વિશ્વાસ મૂકી સહસા ક્રોધથી
 કણ્ણુભર ગાંડો બની મનોહર પુષ્પકલિ ચમદી નાંખી!! મરણ સમયે પણ નિર્દોષ, પવિત્ર,
 ભોળી ડેસ્ડેમોના નિઃસ્વાર્થ પતિભક્તિનું ઉજ્જવલ દર્શન બની રહી, પ્રાણ છોડ્યાં પહેલાં
 એકાદ કણનું ચિત્ર આવું છે:—

ડેસ્ડેમોના—હું નિર્દોષ મરું છું.

એમિલીઆ—આ કમ કાણે કર્યું?

ડેસ્ડેમોના—કાણે નહિ. મેં પોતેજ.

પ્રજ્ઞામ. મારા કૃપાળુ પ્રિયતમને હેલા પ્રજ્ઞામ

કહેજે, હેલાં પ્રજ્ઞામ.

(મરી બપછે.)

મૃત્યુ સમયની ડેસ્ડેમોનાની સૌમ્ય મૂર્તિ સહૃદય વાયદના હૃદયપટને કરુણરસસાગ-
 રમાં લીન કરી દેછે. * કણ્ણુવારમાં ડેસ્ડેમોનાની નિર્દોષતાની જાણ થતાં વીર આંધેલોએ
 પણ પોતાની પ્રિયતમાના શબને સુખ્યન કરતાં પ્રાણ કાઢી નાંખ્યા! મનુષ્ય જીવનનો કેવો
 કરુણ અન્ત !!

* રોક્ષપીઅરના દીકાકાર આ-ડીમના રાખ્દો આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે

'Desdemona is deeply touching when she pleads with her cruel Lord
 for but a few moments' respite, but she is great in the instant of death
 when She expires with The sublime lie, the one lie of her life, upon her lips,
 designed to shield her murderer from his punishment !!

ઇઆગોના મુખમાંજ નાટકનો સાર રોક્ષપીઅર નીચે પ્રમાણે મૂકે છે:—

"Thus credulous fools are caught;

And many worthy and chaste dames even thus,

All guiltless, meet reproach"

મહાકવિ મિલ્ટનના ‘એરેડાઇઝ હોસ્ટ’ નામના મહાકાવ્યમાં માનરૂપી વિપવૃક્તિનું ફળ આપ્યાને પરિણામે આદમ અને ઇવને સ્વર્ગ છોડી જવાની ફરજ પડી તે સમયનું હૃદય-દાવક ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે—

“Some natural tears they drop'd but wip'd them soon,
The world was all before them, where to choose;
Their place of rest, and Providence their guide.”

આવા અનેક ચિત્રો અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે.

(૨) સંસ્કૃત સાહિત્યના ન-દનવનમાં વિહરતા વાદ્યોમાંકિ વ્યાસાદિ કાન્તદર્શી કવિઓની કૃતિઓમાં કરજીવસના અનેક ચિત્રો છે. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરના ‘અસલ કથન’ તો પ્રસંગ કેટલો કરજીવસ જનક છે ? ખાસ કરીને ભવભૂતિ અને કાલિદાસના મન્યોમાંથી જ કેટલાક અંગંગોનું સ્મરણ કરીયું. કારણકે ભાવના નિરૂપણમાં ભવભૂતિ કવિ જગતમાં અગ્રિમ સ્થાને વિરાજે છે—‘કારુણ્યં ભવભૂતિરેવતતુલે’ ભવભૂતિ સહદય વાયકના નેત્રમાંથી ‘આંસુના ઢગલા’ પડાવે છે. તેનું ‘ઉત્તરરામચરિત’ તો કરજીવસથી જલદાય છે. એ નાટકમાં કવિ પોતેજ કહે છે કે—

एकैरसः करुणएव निमित्त भेदा-

भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

કરજીવસ એકજ હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તોને લીધે ભિન્ન ભિન્ન રૂપો (વિવર્તો) ધારણ કરતો જણાય છે. અર્થાત્ સુંદાર અને વીરરસના આર્વિર્ભાવની પાછળ પણ નાટકમાં સર્વત્ર કરજીવસજ રેલાઈ રહ્યો છે. સીતાહારનો પ્રસંગ, રામ અને વાસન્તીનો સંવાદ, સાતમાં અંકમાં વાદ્યોડિનો આપર્પણ, વગેરે પ્રસંગો કરજીવસથી બીના છે. વગી એજ કવિના ‘માધતીમાધવ’ નાટકના નીચેના ચિત્રમાં ઝોઝો કારણકે ભાવ છે—

“ માધતી—હે આણુધાર માધવ ! આ લોક સુકીને ગયેલી પણ આ તમારી દાસીને વિસરશે નહિ ! જને પોતાના વહાલાં મેંભારે છે તે સુઝ ગણાય નહિ ! ” x

કવિકલાવતંસ કાલિદાસના ‘રઘુવંસ’ માં હનુમતીના મૃત્યુપ્રતિમિત્તક અજ્ઞવિશ્વાપ અને ‘કુમારસંભવ’ માં કામરેવના મૃત્યુ પ્રસંગે રતિવિશ્વાપ, શાકુન્તલમાં પતિગૃહે વિદાય થતી શાકુન્તલાનું ચિત્ર, શાકુન્તલા અલાખ્યાન વગેરે પ્રસંગો હૃદયને કેટલા બધા પીગળાવે છે અને રસાતુલ્ય કરાવે છે ? ખરેખર, ભવભૂતિની સરખામણીમાં કાલિદાસ કરજીવનક ચિત્રોનું અલ્પ શબ્દોમાંજ સ્થૂળ કરે છે. અને સચેતન વાયકની “ આંખમાંથી માત્ર ચોડાં ટીપાંજ ખરાવે છે. ”

x રા. મણિકાસના ભાષાન્તરમાંથી. સરખાવે એની કરજીવસચરિતની ‘On some foud breast the parting soul relies વગેરે પંક્તિઓ.

(૩) ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉપવનમાં વિચરતા શૃંગાર વાર કરણ હાસ્યાદિ રસોત્તુ અનુ-
પમ વર્ણન કરનાર મહાકવિ પ્રેમાનંદનો 'નળાખ્યાન' માં 'વનમાં વૈદરબી' 'મેસાળ
વિદાય ચતાં બાળકો' વગેરે પ્રસંગો, દોષતરામ પંડ્યાના 'હંદ્રિહત વધશાન્વ' ના કેટલાક
કરણ ચિત્રો, પૃથુરાજરાસામાં 'સંયુક્તાનો વિલાપ' વગેરે કરણરસથી ભીંમવેલા વર્ણનો
છે. ઉપરે આનંદનો દોષ વહેરી લેવાની બીતિથી રા. નરસિંહરાવના કાવ્યોમાંથીજ બેચાર
પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી આ સમીક્ષા પુરી કરીશું:—

મેલત ધણું શિદ માનવને શિર હથ ત્હે ?

ધણું તો શિદ તરણ ઉપર પ્હેલું પડે ?

નેમેલે હરી લીધાં તે શું કા સમે,

વાતલડી કરવાનો મારગ કદિં જરે ?

(વિધવાનો વિલાપ)

x

x

x

x

જીવનમાં નિરાશા ધોર,

ફેધે માર્ગ મુજ સહુકાર;

કાળી શરિત-ઉદરે રમ્ય,

નિરખું માર્ગ એક અદમ્ય.

(ફેશી પડેલી વિધવા) +

x

x

x

x

કાળી હાથ સરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગેર,

માગતી દીન હું કારકાર, ન્દીલી સુખ લંગેર;

'દોષ આપશે તોલો રાષ, કાળો, હું વીનવુંર,

આણી હૃદય દયાઓ લાષ ! કરમું ફક્ત ખીલવુંર;'

(કિસાંગોતખી)

x

x

x

x

કાલ્ય જે રમતો હતો,

પૂર જીવન જેસમાં;

આજ એ આલી ગયો,

હા ! લાડી મુજ દોષમાં !

(રમણ સંહિતા)

પૂર્વોક્ત લીટીઓમાં થોડા કરણરસજનક પ્રોત્સાહકાર છે ?

અમદાવાદ.

વામનદાદશી.

}

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.

+ આ કાવ્યની સાથે થોમસહજું 'લીજ આર સાઇક્ર' નું કાવ્ય સરખાવવા જેવું.

અમેરિકા અને હિન્દમાં મજુરો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને હિન્દની સરખામણી કરીએ તો ઘણી અસમાનતા દેખાય છે; પરંતુ બન્ને દેશના મજુરો અને તેમની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરીએ તો હિન્દના મજુરો માટે આપણને દિશગીરો ઉપજતા વિના રહે નહીં. હિન્દમાં બિચારા મજુરો નહીં જેવું કમાય છે અને તેમનો ખોરાક ઘણેજ કનિષ્ઠ પ્રકારનો હોય છે. ટાઢ તડકામાંથી ખચવા માટે પુરતાં વસ્ત્રો પણ તેની પાસે નથી હોતાં. અધધારમય, અનારોગ્ય, અને 'ગંદા લતામાં અસ્વચ્છજીર્ણ' ગૃહોમાં તેમનું રહેઠાણ હોય છે, તથા અસહ્ય નિર્ધનતા અને અજ્ઞાનમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. ઉપરા ઉપરી દુકાળ અને વિવિધ પ્રકારના રોગો તેને નડે છે..... ઉદ્યોગના સ્થળોમાં તેમજ ગામડામાં-દરેક સ્થળે તેઓને આવી દયાજનક રીતે જીવન ગાળવું પડે છે.

હિન્દના કેટલાક લોકો કામ કરવું એ હીણપ માને છે. હસ્ત કાર્યની ખુબી અને પવિત્રતા હિન્દીઓ હજી પીછાની રાખ્યા નથી. હિન્દમાં એક તો મજુર પણ તદ્દન નિર્ધન અને નિરાશાજનક સંબોગોમાં હોય છે તેમાં વળી સમાજમાં તેનું સ્થળ ધણું નીચું હોય છે.

હાલે અમેરિકામાં શું છે તે તમે જાણો છો ? હિન્દથી તદ્દન વિરુદ્ધ સ્થિતિ હાં છે, હાંનો મજુર પણ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય પણ હંમેશ ત્રણ વખત ભોજન લીધા વિના લાગ્યેજ રહેતો હશે. દરેક પાસે 'સન્ડે સુટ' સ્વિચારે પહેરવાનાં વસ્ત્રો-રંગના દિવસનો પોષાક દરેક પાસે હોય છે. ગમે તેટલું કામ તે કરે તો હશે, છતાં આરોગ્યવર્ધક વાતાવરણમાં અને સ્વચ્છ ગૃહમાં રહેતોજ હશે ક્વચિત ક્વચિત તે કુંડુંજ સાથે નાટકશાળાઓ જાહેર ઉદ્યાનો કે વિહાર સ્થળોની મુલાકાત લે છે, માતો કાર્પ સ્થળે આનંદ પર્યટન કરવા જાય છે. કાર્પ કાઢ વાર સુધારણા અથવા તો આનંદાર્થે પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો પણ વેચાતાં લે છે કાઢ કાઢને ઘેર તો પિયાનો કે ગીત્રું વાજતું પણ હોય છે, અથવા તો વસ્ત્રો સીવવાના ચંચા કે એવા કાઢ ગૃહોપયોગી અને શ્રમ ઓછો કરી નાખનાર સાધનો પણ હોય છે. મજુરોના બાળકો મીઠાઈ કે આઈસક્રીમ લેવા હંમેશ બે ચાર પૈસા ખરચવા શક્તિમાન હોય છે. મજુર પોતે ઘર તથા સિગારમાં સારી રીતે પૈસો અર્થી શકે છે.

અમેરિકામાં કામની મહત્તા બહુ હોય છે. અમેરિકનો કામને ચાહે છે અને પૂજે છે, તેઓ માને છે કે કાઢ એક પ્રજાની કે વ્યક્તિની પ્રગતિ કામ ઉપર રહેલી છે. તેઓનું મુત્ર એ છે કે જીવન પોષણ-માટે દરેક વ્યક્તિએ કામ કરવું જોઈએ, અગર તેને બદને કાર્પ કરતો હોયો નોઈએ અને નહીં તો કાઢએ તેને માટે ઈર્ષ્ય હોવું જોઈએ. હાં મોજ-મજા માણનારનો અને આરામ લેનારનો વર્ગ ઓછો છે. અમેરિકામાં દરેક દરેક માણસ, પછી ભલે વ્યવહારમાં સુધી ન શકતો હોય, પણ માને છે કે- 'સંપૂર્ણ કામ પવિત્ર છે,

હાથે કરવાના દરેક કામમાં દેવી અંશ છે. 'કામ કરવાના આવા દેવી આદર્શથી માણસ પડે છે કે સાંના સામાજિક જીવનમાં મનુષ્યોનું સ્થાન કાંઈ નીચું નથી. તેઓ હાથવતી કામ કરે છે, સ્વાથપથી જીવનપૂર્તિ કરે છે માટે તેમને શિક્ષારતા એ સ્પષ્ટ રીતે અન્યાયજ છે. પરંતુ અમેરીકનો આ મનુષ્યોને માન આપે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સાંના મનુષ્યો શુદ્ધિશાળી અને જીવવાયેલા છે. દરજીઆત અને મહત્ત શિક્ષણ અગાનાવરણને દુર કરે છે. સાંની સરકાર પ્રજાને જીવવણી આપવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરે છે, અને ગરીબ મનુષ્યોના બાળકોને શિક્ષણ સેવા વિવિધ પ્રકારની સગવડો કરે છે. તેમને જીવવવાનો આવે પ્રયાસ અને તેમની સર્વ શક્તિઓનો આવી રીતે વિશ્વસ થતો જોઈ કાંઈ પણ હિંદીને પોતાના દેશ કે જોનાં ગામડામાં નિશાળો પણ નથી તેને માટે બહુજ લાગી આવશે.

ફક્ત માનસિક વિકાસ નહીં પરંતુ શારિરિક ખીલવણી માટે પણ અમેરિકામાં તેનું જ ધ્યાન અપાય છે. સ્થળે સ્થળે બાથામ શાળાઓ, વિહાર સ્થાનો, રમત માટે, મોટા મેદાનો વિગેરે વ્યવસ્થા જાહેર ખર્ચે સારી રીતે થઈ હોય છે. આથી અનુપમ વ્યવસ્થાને લાલ અમેરિકાના મનુષ્યોના બાળકો પણ શારિરિક અને માનસિક રિધતિ ઉત્તમ કરી મનુષ્યત્વ કે સ્ત્રીત્વની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે.

આ ઉપરાંત તેમની યાનેદ્રિયના વિકાસાર્થે વિદ્યાન વક્તાઓ પાસે લાપણો જાહેર ખર્ચે અપાય છે. આટલુંજ નહીં પણ સમાજ મંડળો કે મજુર સંઘો તેમને વધારે ને વધારે ઉત્તમદશામાં આણવા સર્વ શક્તિઓનું સમર્પણ કરી રહ્યા છે. કેટલાક 'વર્તમાનપત્રો કે માસિકો ખાસ તેમને માટે નીકળે છે અને બહુજ સ્વસ્થ લાવથી વહેંચાય છે કે જેથી મનુષ્યોનાં બાળકો તેનો બહોળા રીતે ઉપયોગ કરી શકે તથા દુનિયામાં જાણવા યોગ્ય વિવિધ વર્તમાનમાં આજુ સંજોગોમાં રસ લઈ શકે.

આ બધાં કારણોથી મનુષ્યોનાં બાળકો બાલ્યાવસ્થાથી શિક્ષણ લઈ વ્યાપાર કે ઉદ્યોગમાં વધારે ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત રહેવા તૈયાર થાય છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બાળેભાગમાં સર્વત્ર ઔદ્યોગિક, વ્યાપારી, અને હસ્તકાર્યનું શિક્ષણ આપનારી વિવિધ શાળાઓ આવેલી છે. તેમાં દરેક પ્રકારનાં સાધનો અને જરૂરીઆતો ઉદારતાપૂર્વક પુરી પાડવામાં આવી હોય છે અને શિક્ષણ પણ તેને જાણોર્માં પ્રતીજ્ઞ શિક્ષકો અને અનુભવીઓ દ્વારાજ અપાય છે. આવી કેટલીક શાળાઓમાં જો પણ શિક્ષણ અપાય છે. જોના લાલ અમેરિકન મનુષ્યો, દિવસનું કાર્ય પુરું કર્યા બાદ લઈ શકે છે. અને આવી રીતે તેઓના જાનનો વિસ્તાર અને ધનસંચય શક્તિની વૃદ્ધિ કરી શકે છે. નવરાસના સમયમાં સ્ત્રી પુરો 'કારરપોન્ડસ સ્કુલ્સ' નો પણ તેવીજ રીતે લાલ લઈ શકે છે.

અમેરિકાના બાળકો જેવી રીતે શિક્ષણ લે છે એ જાણતું બહુ બોધપ્રદ છે. કેટલાકે વિદ્યાર્થીઓ શાળાના સમય પહેલાં કે પશ્ચાત્ ઉપહાર ગૃહોમાં પેઢીઓમાં, યંત્રાસરોમાં કે અન્યત્ર કાર્ય કર્યા કરે છે, અને તેમાંથી થયેલ ધનરસચયથી શાળાનું કે જોગજનનું ખર્ચ કાઢે છે. આવી રીતે કામ કરી હજારો રોકડરો, વકીલો, વ્યાપારીઓ, અને ઇજીનીયરો બહાર પડ્યા છે.

શાળામાં આવા અભ્યાસ ઉપરાંત કેટલાકે તો સુદણુકથોમાં કે મંત્રગ્રંથોમાં, મીઠામાં કે ફેક્ટરીઓમાં ઉમેદવાર તરીકે કાર્ય કરે છે અને વિશેષ વ્યવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક કાર્યોમાં સ્ત્રીઓ તેના મજુર મંદુઓ સાથે સહકાર કરી કાર્ય કરે છે અને આવી રીતે મદદ કરે છે.

હવે માણસોને માણસ પડે છે કે શારિરીક અમથી વધારે ધન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અમેરિકામાં રફ્ટ ડાઉનરના, પેલના કે વડીલના મધ્યધાનેજ ઉચ્ચ દરજ્જામાં મકતા નથી પણ એવા કેટલાએ ધંધા છે કે જે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. થોડા સમય પહેલાં શારિરીક કામ કરવું એ ધણું તુચ્છ મનાતું પણ તે આજે એક ઉમદા ધંધા ગણાય છે. અમેરિકામાં જરૂરી કામ કરનારને ૩ થી ૧૨ રૂપિયા રહેજે મળે છે. અમેરિકામાં મજુરો હવે વધવા માંડી છે. પહેલા દક્ષિણ ભાગમાં ખેતરપર કામ કરવાને સીધી લોકોને ખોરાકી સાથે ૩, ૧૫ મળતો. હવે તેમને ૭ રૂપિયા તો રહેજે મળે છે. આ સાથે કહેવું જોઈએ કે આજ સીધીઓ થોડા સમય પહેલાં ગુલામી કરતા અને કાંઈ પણ લીધા વિના તથા પરિવર કામ કરતાં અને તેમની સાથે કુરતાપી વર્તન થતું.

ધર કામકાજ માટે કે એવા કાર્યો માટે માણસો કે સ્ત્રીઓ ભાં મળવાં મુશ્કેલ છે. નોકરો રાખી શકે તેવા શ્રીમંતના ૬૬ ભાગને આજે હાથે કામકાજ કરવાની ફરજ પડે છે. અમેરિકન મજુરો પોતાની આવક કેમ ખર્ચે છે તે જોવું ગમત ભરેલું ધણ પડશે. સને ૧૯૦૧ માં સુનાઇડ રેડ્ડસની સરકારે આરસે આરસે ડાહર કમાતાં મજુરો પોતાની આવકનો કેમ વ્યય કરે છે તે તપાસવા કેટલાક માણસો નીખ્યા. તેઓની શોધખોળ ને સંભાળ અને ખાત્રીપૂર્વક એક અમેરિકન માસિકમાં ઉતારવામાં આવી હતી. દરેકની સરેરાશ આવક ૮૨૭.૧૯ જણાવ્યા પાઠ તે ક્રમે છે કે—

જુરો જોખલેખર વૉશિંગ્ટનના રિપોર્ટ ઉપરથી મજુરોનાં સરેરાશ ખર્ચ વિષે નીચેના આંકડાઓ જણાઈ આવે છે.

(એક ડાહરના લગભગ ત્રણ રૂપિયા થાય છે.)

ડાહર.		ખોરાક સિવાયનાં બીજા ખર્ચનાં આંકડાં	
ખોરાકનું ખર્ચ ...	૩૨૬.૬૦	નું નીચે પ્રમાણે વ્યયકરણ કરી શકાય—	
ખોરાક સિવાયનું બીજા ખર્ચ ...	૪૪૧.૬૪	વંચી ...	૧૦૫.૬૧
ખોરાકમાં નીચે પ્રમાણે ખર્ચનાં પ્રમાણે થાય છે—		ભાડું ...	૬૬.૫૩
બીજા (બજારનું માંસ) ...	૫૫.૩૧	લીઝર, તમાકુ વિ. ...	૨૩.૩૬
ચોક અને લાડ (માંસની બતો) ...	૩૭.૨૬	આનંદાર્થ ...	૧૨.૩૦
બીજા માંસ ...	૬૦.૬૮	ધાર્મિકદાન ...	૬.૬૬
માછલી ...	૮.૦૧	મંદગી, અત્યુ વિ. ...	૨૦.૫૨
ડાહર.		લાકડાં દિવાળતી ...	૪૦.૩૪
દુધ, માંખણ વિ. ...	૫૨.૭૦	શુદ્ધિપ્રયોગી સામાન ...	૨૧.૨૮
લોટ વિ. ...	૨૬.૨૦		

સાકળાજી, કુસંગાદિ ...	૨૮૦૩૦	મહુરી વિ. ખર્ચ ...	૮૬૬
ઉચ્ચ વિ. ...	૨૬૨૮	પુસ્તકો વર્તમાનપત્રો વિ. ...	૮૩૮
આંક વિ. ...	૧૭૪૫	પરચુરણ ...	૫૮૩૫
ડી. કેસી ...	૧૬૦૪		
વીનમેટ, પીકેટા વિ. ...	૨૦૦૫		

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે જોરાહનું ખર્ચ જળ આવક કરતાં જે ભાગથી વધારે છે, વચ્ચે ખર્ચ કે કરતાં કાંઈક વધારે છે અને તે બંનેનો સત્વાળો અર્ધો આવક બરાબર છે.

લાગણું ખર્ચ લગભગ વચ્ચે ખર્ચ જેટલું ગણી શકાય. ઉપરના આંકડાઓમાં કેટલીકની ખર્ચ નથી. આ ઉપરથી આ દેશ મહત્ત્વ કેળવણી આપે છે એ સ્પષ્ટ દર્શાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ લોકો કેળવણી માટે કાંઈ આપતાજ નથી. આ લોકો પાસેથી ઉધરાવેલ લાગણીમાંથી ધરવણી કરે ચુકવે છે આ ઉપરથી લાડુતજ ખર્ચ કરે ભરનાર કંડી શકાય.

આ આંકડાઓપરથી અમેરિકન મહુરોનું સામાન્ય જીવન અને સરેરાશ ખર્ચ, પ્રતીત થઈ શકે છે તેવીજ રીતના હિંદના મહુરોના આંકડાઓ ઉપલબ્ધ નથી. જે આવા આંકડા દ્વારા હોય તો બને દેશોના મહુરોની આવક ખર્ચ વિષેની અસામાન્ય અસમાનતા આલેખક દેખાઈ આવે.

ત્યારે અમેરિકાનો મહુર વર્ગ આ પ્રકારે પ્રગતિ કરતો જાય છે ત્યારે આપણા અર્ધ જૂથના અને અર્ધ નમ્ર ગરીબ ખેડુતો અને મહુરો અત્યાનાયકતામાં રખડ્યાં કરે છે. તેઓને નથી જાણ તેઓના અનિષ્ટોની અને નથી જાણી તેમના જન્મ સિદ્ધ હક્કની અમેરિકા-અંતર મહુર તો કહે છે કે:—“ખરે ધન તો મહુરોજ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી નાણું રાકનાર નહીં પણ તેઓજ ધંત્રા વિગેરેના માલિક હોવા જોઈએ. દરેક ઉત્પન્નનો મોટો ભાગ ઉત્પન્ન કરનારને રહેવો જોઈએ.” આવી ભાવનાથી લાંબો મહુર પક્ષ લેખર યુનિયન કે યોગીચાલીષ પાર્ટીમાં જોડાતો જાય છે.

અમેરિકા અને હિન્દના મહુરગણની સરખામણી કરતાં એક પૌંદોલને વિચાર માટે જરૂર છે. અમેરિકાનો મહુરગણ ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચ્યા મંથે છે એટલુંજ તેને જરૂર નથી પરંતુ હિન્દના મહુરો અસલ અરવચ્છતા અને હૃદય બેદર-નિર્ધનતા તથા અસમર્થતા પડ્યાં છે, અત્યાનાયક રખડે છે. પોતાની રિયલિટી વિશે તદન અજાણ છે, અને ખોન દેશો તથા રાષ્ટ્રોના મહુરોના પ્રગતિ, માગને અનુસરી શકતાં નથી. પણ અંધારાના સ્તંભ-ગર્ભમાં ધણી દવારેપદ રિયલિટીમાં પડ્યાં છે. તે માટે તેને જરૂર લાગી આવશે.

પ્રશ્ન! આવા હિન્દના મહુરોને કયારે ઉદ્ધારીશ ?

પ્રતાપ.

આંકડા છે કાંઈ આ વિષયમાં રસ લેનાર હિન્દમાં મહુરોની રિયલિટી વિશે લેખ લખી પ્રેરવાયશે.

હિમાલયનો પ્રવાસ

(૯)

રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ

યાત્રા કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પણ તે મળે તે રિયતિમાં નહિ. પણ ચાલીને જવું તેને સોએ સો ટકા પુણ્ય મળે. માણસના ખભા પર કે પાલખીમાં બેસીને જાય તેને અર્ધું પુણ્ય. પશુનું વાહન કરી યાત્રાએ નીકળે તેનું પુણ્ય લગભગ નહિ જેનું અને (આગવી સ્થિતિએ ઉમેરતું બેઠાએ) યાત્રાને માટે રેલમાં કે મોટરમાં બેસીને જાય તેને પુણ્યને જદા પાપ જ લાગે. રેલની મુસાફરીમાં કેટલું પણ જાતની ઉચ્ચ કે ધાર્મિક ભાવના પોતાની જ નથી આજે તો રેલની મુસાફરી એટલે સ્વાભિમાનનો નાશ. પૈસા આપીને એક લેખક લઈએ છીએ તે ધારણ કરીને પછી પાર્સલની પેકે ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. મુકામ ઉપર પાર્સલો બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે, આપણે પોતાની મેળે બહાર ચાલી નીકળીએ છીએ, એટલો જ ફરક. ગાડીમાં બેઠા બેઠા આપણે ભવિષ્યકાળ તરફ નથી જતા પણ બહારની દુનિયા નિસાસો મૂકી જૂતકાળ તરફ દોડતી જાય છે. બે માણસ ભાગ્યશાળ પાસે આવે અને ત્યાં પ્રેમભાવ પેદા ન થાય એને જ નરક કહેવું બેઠાએ. તીર્થસ્થાન સુધી રેલગાડી લઈ જવી એ અમુરોનું કામ છે. રેલમાં બેસી યાત્રાનું પુણ્ય મેળવવું એ ગયાસુરે આપેલા મોક્ષ ખરાબર છે. ગુજરાતે હકિર અને સિદ્ધપુર તો બ્રહ્મ કર્મા જ; હવે પશ્ચિમ ધામ શ્રીહારમને બ્રહ્મ કરવાનો મહાપ્રયાસ શરૂ થયો છે. સાચે જ આ કળિયુગ છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગુર કહે છે: " કળિયુગ એટલે કળ (યંત્ર) યુગ."

હરિદ્વાર એટલે ગંગાદાર. ભાગીરથી ગંગા ગંગાત્રીથી નીકળી ત્યાંથી મરુદેવની જગ્યામાં એટલે કે હિમાલયના જંગલોમાં પ્રવર્ણ મર્ધ. બે પહાડ કે ટેકરીની વચ્ચેમાં મંડ્યાંડ રસ્તા કઢાવીને અગળ વધે. દિલ્હિ લેવાના સાંકડા રસ્તામાંથી લોહા પસાર થાય છે ત્યારે જે બીડ અને અગવડ થાય છે તેવી જ અગવડ પહાડોમાં ગંગાને થાય છે. કોઈ ભારે સરથક સાંકડી શેરીમાંથી ભારે મેદાનમાં પ્રવેશ કરે અને પછી જેમ લોહા છૂટી અનેક દિશામાં ઢાલ કરીને વિખરાઈ જાય તે જ દશા હરિદ્વાર પાસે શ્રીગંગાજીની ચર્ચ છે. ગૌણામાંથી છૂટી વાજ-રડાં સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરવા આતર જ જેમ આમ તેમ ફોડે છે તેમ હરદારમાં ગંગા નદી અનેક પ્રવાહે ફોડે છે; અને દરેક પ્રવાહનો ઉભાસ પણ બાલકાતિ જ દાખવે છે. નીલકાંથ કંઈક ગંભીર છે ખરી, પણ ન્હાનાં છોટાં દાદાની પાપડી પહેરી દાદામાં લાડી લઈ ગંભીરતાથી આવે છે તેવી જ આ કૃત્રિમ ગંભીરતા છે. નીલકાંથ પોતાનો ગંભીરતા સચવી નથી શકતી. હરિદ્વાર એ ગંગાને માટે પહોંચે છેડી મેદાનોમાં જવાનું જેમ પ્રથમ દાર છે તેમ જ મુસાફરોને માટે હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરી તમેડી છેડી પહાડોમાં પ્રવેશ કરેલું પણ દાર છે. ઉત્તરાખંડની યાત્રા અહીંથી શરૂ થઈ ગયાય છે. હરિદ્વાર સુધી રેલ છે જ્યાં આ તીર્થ પ્રમાણમાં બહુ જ સ્વચ્છ છે એનું એક કારણ અહીંની મુનિસિપાલિટીની અદ-

બાકી આવક એ ભલે હોય, પણ મુખ્ય કારણ તો હરિદાર એ માધુઓનું સ્થાન છે એ જ છે. બાવાઓ અને સંન્યાસીઓમાં બીજાને મેલ એ તો હોય પણ તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતા ખૂબ જાળવે છે એમાં શક નથી.

અમે હરિદાર રાત્રે બે વાગે જઈ પહોંચ્યા. અમે અહીંયાં ટાઇને ઓળખતા ન હતા અને ટાઈ પંડાના મહેમાન થયા પણ મામતા નહતા, એટલે અમે પહેલેથી જ કાર્મજ લખી હરદાર પાસેના કનખલમાં આવેલા રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં ઉતરવાની ગોઠવણ કરી હતી. રાત્રે બે વાગે રોશનથી આશ્રમ સુધી અંમને રસ્તો ટાણું બતાવે? અમે એક ફક્તી ફર્યો, એને ચાર આના આપવાનું કમ્પ્લ ક્યું અને અંધારામાં સાથ્યા. અંમને આપસમાં બોલવામાં અંગ્રેજ શબ્દ વાપરતા સાંભળી પેલો ફક્તી કહે છે: "Oh! Sir, you are gentleman. I know English, Sir. I am a gentleman coolio, sir. I have 10 years live in Dohradun, Sir," અમે ફક્તી પડ્યા. એને અંગ્રેજ વાક્યવાદ સાલતાં છતાં એનો સાથે હિંદીમાં જ બોલવાની અમે અરમ્મિકતા બતાવી. છતાં અમે અંગ્રેજ જાણીએ છીએ એ વાત હવે કેમ જાની રહી શકે? એ તો અંગ્રેજમાં જ બોલે. સેવાશ્રમ પાસે પહોંચી ગયાં ત્યાં અમારો 'નેન્ટલમેન ફક્તી' કહે છે: Give me a four-anna bit, sir. Copper is very heavy sir." સ્વામીના મ્હોડામાંથી જવાળ નીકળ્યો: "But certainly copper is not heavier than the luggage you brought."

રાતના અઢી વાગે ટાને જગાડીએ? આશ્રમના એક રજ્યાલયેના ઓટલા પર અમે સૂઈ ગયા. સવારે ટાઇ ઉઠે એના પહેલાં ચોરાની માફક આમતેમ કરી શીય જઈ આવ્યા, મ્હોડું ધોયું અને મકપતિ સ્વામી કલ્યાણાનન્દજીને મળવા ગયા. તેમણે શ્રેમંથી અમોંડે સ્વાગત કર્યું અને અંમને અમારો સામાન મૂકવા રાત્રે એક ઓરડી બતાવી.

સ્વામી વિવેકાનંદ આખું ભાનતર્ય અને પછી આખી દુનિયા ફરી વળ્યા સારે તેમને સૂઝયું કે આ નવા મુગમાં માધુઓ મારે નવી ઉપાસનાની જરૂર છે. જીવતાનજતા પણ જૂઠ્ઠા, તરખા, દીન, અપંગ કે રોગી નારાયણની સેવા કરવી એ જ આજે મોક્ષનો ઉત્તમ માર્ગ છે. દયાલાવથી નહિ પણ સેવાલાવથી, કાંઈના પર ઉપકાર કરવા માટે નહિ પણ સેવા કરવાની તક આપ્યા માટે આભારી થઈ; સ્વામીજીના આ સુરભાષણોએ અંમને શિજોએ અનારમ, પ્રયાગ, પુરી, હરદાર, માયાવતી, વૃંદાવન વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં રજ્યાલયો અથવા સેવાશ્રમો સ્થાપન કરેલાં છે. હરદારનું સેવાશ્રમ ઇન્દોરની સહિની પેઠે શ્રમમાંથી પેદા થયું છે. માયાવતીવાળા સ્વામી સ્વરૂપાનન્દે ક્યાંકથી અંસો રૂપીયા ભેગા કર્યા હતા તે લઈ સ્વામી કલ્યાણાનન્દ હરદાર આવ્યા તેઓ નજીકે હિન્દી કે નજીકે વૈદક સરસ્વતીનો પણ તેમના પર કૃપાપ્રસાદ નહિ હોવાથી હજીયે તેઓ મુખકુર્મજ તો છે જ પણ તેમની શ્રેષ્ઠ અડગ હતી. એક દેવદારની પેરી લઈ તેમાં ટેલકી દોભીઓપથિક દવા મૂકી ચુપડીમાં બોતાનો 'ધધો' તેમણે ચઢે કર્યો. ધીમે ધીમે ધધામાં બરફત આવી. ટાઇ નેમારવાડીયે દશ હજારનું એક મકાન ગંધારી, આખું કલ્યાણાનન્દજીએ વૈદકનો અભ્યાસ :

તેમના હાથને યશ મળ્યો અને કામ ધર્મથીકાર આવ્યું. નિશ્ચયાનન્દ કરીને એક મહારાષ્ટ્રી સંન્યાસી તેમની મદદમાં છે, એ પણ સ્વામી વિવેકાનન્દના શિષ્ય તેઓ મરાઠી દીક નથી બોલી શકતા, પણ તેમને બંગાળી સારી પેઠે આવડે છે. આ ભાઈ પણ મિત્રભાષી ન. સવાર-થી માંડીને રાત સુધી કામ કર્યા જ કરે. થાક જેની કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ જાણતા જ નથી. દરપાંચ સવાલોનો જવાબ આપવો પડે ત્યારે માત્ર તેઓ થાકે છે. તેમના ગુરુજીએ તેમને માટે નામ પણ મથાયા ગોત્રી કાઢ્યું છે.

સેવાશ્રમમાં સેંકડો દરદીઓ-સાધુ તેમજ શુદ્ધ-સૈન્ય આવે છે. તેમાંના બહુ માંદા હોય તેમને રૂઝાણામાં રાખવામાં આવે છે. ક્ષયરોગને માટે નોખું જ મકાન છે. ધનવાન લોકો ગમે તેટલી શી આપે તોપણ કલ્યાણાનન્દજી ગરીબોને છોડી ધનવાનને લાં નથી જતા. અને સેવાશ્રમમાં ગયા તે વખતે રામકૃષ્ણ મિશનના ઉપરી અને રામકૃષ્ણ પરમદંસના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી બ્રહ્માનન્દ ત્યાં આવેલા હતા. તમને 'રાખલ રાખ' અથવા 'રાખ મહારાજ' પણ કહે છે. તેમના દર્શનનો અપૂર્વ લાલ મળ્યો. બીજા સાધુ કાશીના અદ્વૈતાશ્રમના મહાપતિ શિવાનન્દજી. સ્વામી વિવેકાનન્દ એમનું નામ મહાપુરુષ પાઠ્યું હતું. તેમની પાસેથી રામકૃષ્ણ પરમદંસ તથા સ્વામી વિવેકાનન્દ વિગે અને તેમના મંથ (મિથન) વિગે ખૂબ વિચિત્ર જાણવાની મળી. કૌશિકમાં સ્વામી વિવેકાનન્દનાં કબ્રાણો વાંચીને જ મહારા નારીસકતાનો ભર અને મંથપચાદનો મર્વ ઉતરી ગયો હતો. રામકૃષ્ણ પરમદંસને આ યુગના અવતારી પુરુષ તરીકે હું માનતો થયો હતો. રામકૃષ્ણ પરમદંસના પ્રત્યક્ષ મદરામ-માં આવેલા પુણ્યપુરોહિત દર્શન મહારે માટે ભારે અસરકારક થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? સ્વામી બ્રહ્માનન્દ પાસે એકાંતનો સમય મળે માગી લીધો. તેમની પાસેથી પાત્ર આધારન મળ્યું. રામકૃષ્ણ મિશનમાં હું જોડાવો નહિ છતાં તેઓ મને પોતાનો ગણવા લાગ્યા. મને પણ અંતર્યમને ધર મળ્યા જેવું યાદ ગયું. હિમાલયની યાત્રા કરવાનો મહારે મંદિર મળે સ્વામી બ્રહ્માનન્દને કૃષ્ણભાઈ. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો અને અને યાત્રાનો તૈયારી શરૂ કરી.

(૧૦).

તૈયારી.

અમારે બહારનારામણની યાત્રા કરવી હતી. હરદારથી બહારનારામણ કેટલું દુર છે, એ રસ્તે જવાય છે, વચમાં કેટલા 'પગલ' આવે છે. સાથે શું શું ગણવું જોઈએ. સામાન ઉચકવા 'ફલી' ક્યાંથી ગણે, એ શું લે છે, રસ્તામાં જોવા લાયક શું શું છે, એ બધું અમારે જાણવાનું હતું. કનખલ પાસે સરકારે એક બધે જાંબી ગંગા નદીના પ્રવાહ અટકાવ્યો છે. અહીંથી જ ગંગા નદીની પ્રખ્યાત નહેર કાનપુર સુધી જાય છે. રાષ્ટ્રી પામે સોજાના નામની એક નદી આ નહેરની આડે આવે છે, પણ હેનનેર લોકોએ સોજાના નદી પર એક ભારે પૂલ બાંધી આખી નહેર એ પૂલ ઉપરથી આગળ કાઢી લીધી છે. પણ આ ભગીરથ (૬) કામનું વર્જન અહીંમાં ન કરે. કનખલ પામેનો બાંધ એજાગી એક બેટમાં દામપાક આદમ કરીને છે ત્યાંના સ્વામી કેશવાનન્દ પાસે કહે પણ માર મગ એમ હતું તેથી અમે ત્યાં ગયા. ત્યાં કેશવાનન્દ તો ન મળ્યા. પણ ગ્રામીમાં પીપળાના એકાદ પર

બેઠેલા એક સંન્યાસી અમને મળ્યા. તેમના શરીરની રચના અને અંગકાંતિ જોઈ તેઓ 'સુખવસ્તુ' એટલે કે આધેપીધે સુખી હશે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેઓ ચોતરા ઉપર આરામમાં બેઠા હતા. પોતાનો લાંબો ખેસ દીંચણ અને કેટલી આસપાસ બાંધી તેમણે પોતાના શરીરની 'શકિત' ઇંડી એવર' (બુલ્લી આરામખુરશી) બંધાવી હતી. આ આસન ઉપર બેસી કશોકો સૂધી માણસ વાતો કરે તોપણ થાકે નહિ એ એની ફલશ્રુતિ છે. તેમની પાસેથી અમને 'માહિતી તો' જાંઝી ન મળી, પણ રસ્તો વિકટ છે, જવું મુશ્કેલ છે, મએલા મણાખંસ પાછા આવતા જ નથી એવી તેમણે ખૂબ બીક બતાવી અને અમને યાત્રાનો વિચાર માંડી વાળવાની પુખ્ત સલાહ આપી. પણ અમારો નિશ્ચય કાયમ જોઈ તેમણે એક ઉર્દૂ શૈર મંલજાવ્યો, જેનો અર્થ એટલો જ હતો કે હાથ બીડીને કામ ઉપાડો તો પછી મરો તોપણ મરે નહિ.

આ કીમતી સલાહ માટે અમને આભાર માની અમે 'પાછા' વળ્યા અને હુરદ્વારના બહારનો રસ્તો લીધો. ઘાટ પહેરણ વગેરે વસ્તુનો તો 'મહે' ત્યાગ કર્યો હતો. રી લી વસ્તુ મ્હારે ખપે એમ નહોતી અને એકવાનું પૂરતું નહતું, તેથી એક કાન-પુરી શાલ અને એ મફલરો લઈ લીધાં. એક પાતળો તપો, એક્યુમિનમની એક તપેલી, ઢાંકણું, એક રકાબી, પિત્તળની એક મ્હોટી લોટી અને એકે ન્હાનકડી ત્રાસ. એટલી વસ્તુઓ ખરીદી લીધી. (યાત્રામાંથી પાછા ફરતી વેળાએ આ જ બજારમાંથી જનુસની એ ઘોષીઓ સરસ મળી ગઇ તે અમે લઈ લીધાં હતી. ઘોષી એટલે જનુસની માથાથી તે દીંચણ સૂધી શરીર ઢંકાય એવી લાંબી ટોપી. આ સીવેલી નથી હોતી.) આટલામાં મ્હને ચક્રયું કે ચોમાસાના દિવસ છે, આપણી પાસે મીણીઉં હોય તો ઠીક. મ્હારો આ વિચાર બહુ જ ઉપકારક નીવડ્યો. કપડાં પથારી બધું બાંધી દઇ એના પર મીણીઉં વીંટળાવી લેવાથી ગમે તેટલો વરસાદ પડ્યો હોય અને ગમે તેટલા પવન્યા હોઈએ તોપણ રાત્રે અમને સાવ ફારી પથારી મળતી હતી. કિતનાઈનની આટલી તો મ્હારી પાસે હતી જ. મીણખતાઓ, દીવામળી, સાથ, પૂરતું પરચુરણ અને છુવાને માટે એક નક્કર ડાંસની લાંબી ડાંગ એટલું લઈ લીધું અને યાત્રાને માટે સજ્જ થયા.

હુરદ્વારની બહાર લીમઘોડા પાસે ફૂલીઓનો અડો હોય છે એમ અમે જાણ્યું એટલે ત્યાં જઈ ફૂલીઓની પણ વ્યવસ્થા કરી અને એક દિવસ હુરદ્વાર અને કનબજ જોવામાં ગાળી અમે યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. અમને યાત્રાએ જવાની ઉતાવળ હતી પણ વાયકને સાંભળવાની ઉતાવળ તો ન જ હોય. તેઓ મ્હને હુરદ્વારનું અને કનબજનું કંઈ પણ વિગત-વાર વર્ણન આપ્યા વગર તો છોડે જ નહિ, એટલે તેની વાત પ્રથમે નિરાતે કરવી જોઈએ.

આઉનીંગની પ્રેમ-મીમાંસા.

ઇંગ્લેન્ડના પહેલી પંક્તિના કવિઓમાં આઉનીંગનું સ્થાન છે તે સારું જાણીએ. જે સદસ્યની લાગણી મનુષ્ય જીવન ઉપર વધારેમાં વધારે અસર કરે છે તે વિશે જ્યાં કવિઓ લખે છે અને એ વિશે દરેક કવિની લુદી લુદી મીમાંસાઓ હોય છે. જ્યાં કવિઓ કરતાં આઉનીંગની પ્રેમ-મીમાંસા ન્દને યશસ્વી ઉત્તમ અને આદર્શનીય લાગવાથી તે વિશે કાંઈક લખવા છૂટ લઉં છું.

આઉનીંગની પ્રેમ-મીમાંસા સદમજલા વાસ્તે એમની જીવનકથા અને તેનું ગદ્ય સદમજલાની જરૂર છે. આઉનીંગનું જીવન સદસ્ય સદમજલામાં જન્મ મુશ્કેલી નહીં એમ નથી કારણ કે હિંદુસ્થાનની માફક ઈંગ્લેન્ડમાં મદાપુરુષોનાં ગૃહજીવન-પરિણીત જીવન-અદુર કાળજીથી મેલાળીને ગુલા રાખવામાં આવતાં નથી. એ લોકોની માન્યતા એવી છે અને અને તો એ તદ્દન ગાળી લાગે છે-કે જ્યારેજીવન ગાળનારા મદાપુરુષનું પુરેપુરું જીવન-વૃત્તાંત જાણવાનો લોકોને દક્ષ છે. જે પુરુષ કે સ્ત્રી સમાજના પ્રશ્નોમાં જાગ લે છે તે પુરુષ કે સ્ત્રીનું ગૃહજીવન જાણવાનો સમાજને દક્ષ છે. તે ઉપરાંત જેવાં તે સ્ત્રી કે પુરુષ જોય તેવાંજી વીતરવામાં સમાજને લાલ છે. તેમ કરવાથી મનુષ્ય સ્વભાવનો પશુ સારો અને સાચો અભ્યાસ થાય છે. જે સર ફીરોઝશાહ મેહતા ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મ્યા હોત તો એમના કુટુંબ તરફથી એમના ખાનગી કાગળો-ગૃહજીવન વિગેરે વિશે જે માહિતી મિ. મોદીને ન મળી સકી તે સહેલાઈથી મળત અને આપણે એકલા Sir Pherozeshah the Politician ને જાહેર Sir Pherozeshah the Man જાણત અને આપણા મનુષ્ય સ્વભાવના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાત. મનુષ્ય જીવનના ધણાજ અગત્યના પ્રશ્ન અને મંમંધ વિશે તે જીવન કથામાં ફક્ત બેજ લીધેલા છે !

ઈલિઝાબેથ એરેટ અને ફૅબર્ટ આઉનીંગના લગ્ન અને પરિણીત જીવનની કથા એ દુનીઆની મોટી પ્રેમ કથાઓમાંની એક પ્રેમકથા છે. જન્મે કવિઓ દતાં. જન્મેને એક એકની કવિતા વિશે જ્ઞાન હતું. આઉનીંગે ઈલિઝાબેથ એરેટને પ્રથમ પત્ર કવિ તરીકે લખ્યો તેમાં તેમની કવિતાનાં પોતે વખાણુ લખ્યાં દતાં, અને પહેલુંજ વાક્ય "I love" થી શરૂ કર્યું હતું. અસંસારે તો તેમણે તે સ્નેહ ફક્ત તેમની કવિતા વિશેજ દર્શાવ્યો દતો. ૧૮૪૫ ના મે માસમાં તેઓ પ્રથમ મજ્યાં અને પોતાનીજ સ્નેહ-મીમાંસા પ્રમાણે આઉનીંગ પ્રથમ દરિયાતટની સાથેજ ઈલિઝાબેથ જોડે સ્નેહમાં પડ્યા. તેઓ તે વખતે ૪૦ વર્ષનાં દતાં, સરીરે ધણાંજ નાલુક ને તકસાદી દતાં, અને આઉનીંગ ૨૪ વર્ષના દતો. લંડનમાં વિધિપાત સિસ્ટરનાં બે કવિઓને લુદાં લુદાં સમરણુ છે. ટેનીસનને એ જગ્યા સાથે મનુનું સમરણુ છે, અને આઉનીંગને એજ જગ્યા સાથે પ્રેમનું સમરણુ છે. એજ વિધિપાત સિસ્ટરનાં ઈલિઝાબેથ એરેટ અને ટેનીસનના પરામ મિત્ર વ્યાર્ધર હેલામ સદામ સદામે રહેતા દતો. એજ સ્થાન-નમાં વ્યાર્ધર હેલામનું મૃત્યુ થવાથી ટેનીસનને એ જગ્યા "The long, lonely street" થાગે છે અને મનુનું સમરણુ કરાવે છે ત્યારે આઉનીંગને એજ જગ્યાએ ઈલિઝાબેથ એરેટ જોડે સ્નેહ ગમેલતો થવાથી સ્નેહનું, સ્વર્ગનું સમરણુ કરાવે છે.

ઈલીઝાબેથ જેરેટ *Hopeloss invalid* ગણાતી હતી અને તેથી તેને પરશુવાની મના કરવામાં આવી હતી. તેના બાપનો તેના ઉપર વિચિત્ર જાતનો સ્નેહ હતો. પોતાની પુત્રી ઉપરના સ્નેહમાં કોઈ ભાગ પડાવે એ તેનાથી સંદન થતું નહતું તેથી એવું આવે તો પુત્રીનું અવસાન જ્વેલાને તૈયાર હતો પણ પુત્રીનું લગ્ન એનાથી સંદન થાય એમ નહોતું. સ્નેહ કેવો સ્વાર્થી છે! પણ આઉનીંગના સ્નેહને સીમા નહોતી. એ ગમે તેવી અગચ્છો એજાંગી જાવ એવો હતો. ઈલીઝાબેથને સહમજબી, એ લોકો નહાસી ગયાં, પરણ્યાં અને ઇટલીમાં *the land of lovers, outcasts and exiles*. નર્થ વરયાં ઈલીઝાબેથના બાપે એમાંથી એકતું મ્હેં સાર પછી જોવાની ના પાડી અને પોતાની પુત્રીનો કાગળો વગર ઉધાડ્યે પાછા મોકલ્યા.

આઉનીંગના સ્નેહે તો અમરકાર કર્યો. ઇટલી જતાંજ કેટલાકના ધારવા પ્રમાણે ગુજરી જવાને બદલે ઈલીઝાબેથની તબીબત સુધરી અને પંદર વર્ષની સુખી પરિણીત જીવન પછી ૧૮૬૧ માં આઉનીંગનાજ હાથમાં મુતી મુતી તે દેવલોક પામી. ઈલીઝાબેથ આ લગ્નથી એટલી બધી સુખી હતી કે તે લખે છે કે:—“*He came pouring Heaven into this shut house of life.*”

ઈલીઝાબેથે સ્નેહ કાવ્યો લખ્યાં અને પોતાનો આઉનીંગ પ્રત્યેનો સ્નેહ એ *Sonnets* માં દર્શાવ્યો. આઉનીંગે “*One word more*” નામના કાવ્યમાં તેનો ઉત્તર આપ્યો અને જેમ કેન્ડીએ પોતાની પ્રિયા *Beatrice* પ્રત્યેનો પોતાનો સ્નેહ *Vita Nuova* (નવ જીવન) નામના કાવ્યમાં અને *Divino Comedy* માં જેમ અમર કર્યો તેમ આઉનીંગે પણ પોતાનો ઈલીઝાબેથ પ્રત્યેનો સ્નેહ “*One word more*” નામના કાવ્યમાં અમર કર્યો.

દુઃખમાં આઉનીંગનું આટલું જીવન જતાંજ જાણ્યા પછી એમની પ્રેમ-મીમાંસા સહેલાઈથી સહમજ સકારો.

આઉનીંગ કહે છે કે જે માણસો પ્રત્યે આપણને માન દોષ તેજ માણસોને કદા આપણે આહી શકીએ એજ નહિ કારણ કે સાચો સ્નેહ તો લાલ કે હાનિ જોતા જ નથી. એ લખે છે:—

“If you loved only what were worth your love,
Love were clear gain, and wholly, well for you:
Make the low nature better by your throes!
Give earth yourseef, go up for gain above!”

Richard Lovelace ની નીચેની બે પ્રખ્યાત લીડીઓમાં આઉનીંગ માનતા નથી.

I could not love thee, Dear, so much,
Loved I not Honour more.

મદને તો આ બે લીડીઓમાં દેવજ-સ્વાર્થી અને સ્વાર્થી અભિમાન સિવાય કશું નથી લાગતું.

આ પુરુષ પોતાના સ્નેહ કરતાં—પોતાની પ્રિયતામાં કરતાં—Honourને વધારે ગણે છે અને મૂલ્યને શકે છે કે Honour કરતાં પણ પોતાની જાતને વધારે ગણે છે. સ્ત્રી જ્યારે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દે છે ત્યારે આવા પુરુષો તેના બદલામાં સર્વસ્વ નથી આપતા. Honour, Pride, Sense of Humiliation, Self, એવા શબ્દો આહિનીગ જેવા આદર્શનીય સ્નેહનું પ્રતિપાદન કરનારાના શબ્દકોશમાં ક્યાંથી હોય ? જે પુરુષ સ્ત્રીને સર્વસ્વ આપી શકેના નથી તે સ્નેહ, શું છે તે સ્વમણ શકેના જ નથી.

વળી આહિનીગ Elective Affinities નામના એક સિદ્ધાંતમાં માનતા હતા. એ મત પ્રમાણે અમુક સ્ત્રી પુરુષો અદ્યુત આકર્ષણથી એક બીજા તરફ આકર્ષાય છે. એ આકર્ષણનું પરીણામ દેહલીક વાર સ્વર્ગીય મુખ પણ હોય છે અને દેહલીક વાર અત્યંત દુઃખ પણ હોય છે. એ એક અદ્યુત બળ હોવાથી સ્વભાવિક રીતે તે મનુષ્યના દુનિમ નંધનો કે વિદ્યો જેવાં કે-સામાજિક પંક્તિમાં બેઠે અથવા સ્ત્રી પુરુષનું પરિણીત હોવું—એવાં નંધનો કે વિદ્યોને ગણકારતું નથી. જમે તે કેઈ સ્વતંત્ર સ્ત્રી પુરુષ મળે અને આ અદ્યુત બળથી આકર્ષાય તો તેઓ પરસ્પર સુખથી જાણીની છાંદગી ગાળે, પણ જો ગ્રેટી (Grotty) ની વાર્તાની માફક જે બેમાંથી એક મણ પરિણીત હોય તો પરીણામ કંટાળાજનક આવવાનું. આહિનીગના “ક્રિસ્ટિના” નામના કાવ્યમાં આ દિવ્ય આકર્ષણ શક્તિ એક ઉમદા રાણી અને એક સાધારણ રિપિતના પુરુષ ઉપર અમર કરે છે. થોડાક સમય વાસ્તે તો પરીણામ કંટાળાજનક છે એટલા જ વાસ્તે કે એ શક્તિ કરતાં પણ વધારે બળવાન Social Convention (રી) થો તેઓ જકડાયેલાં છે. પણ તે બંધન તોડવાને કક્ષા એક જ દર્શિપાતની જરૂર છે.

“She should never have looked at me
If the means I should not love her!”

આહિનીગ પ્રથમ દર્શિપાતથી ઉત્પન્ન થતા સ્નેહમાં માને છે. આહિનીગ માણેની માફક માને છે કે—

“Who ever lov'd, that lov'd not at first sight?”

આહિનીગ કહે છે કે એમાં લાંબા વખતની ઓળખાણ, પરીચય કે એક શબ્દ ઉચ્ચ-સ્વાની પણ જરૂર નથી પડતી. તેમજ શારીરિક-સ્પર્શ-સંસર્ગ (Physical contact) પણ અનાવશ્યક છે. આહિનીગ “ક્રિસ્ટિના” નામના કાવ્યમાં લખે છે—

Doubt you whether
This she felt as, looking at me,
Mine and her souls rushed together?

આહિનીગની પ્રેમ-મીમાંસા પ્રમાણે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે શારીરિક સંપર્ક જરૂર નથી, એક જ દર્શિપાત બળ છે. દેહીસનના લોકસુધી-દોષ નામના કાવ્યમાં એ

"And our spirits rushed together at the touching of the lips."

"રમણ સુભગાએ નયન નયનમાં નિજમુર્તિઓ નિહાળી."

ન્હાનાલાલ આ પંક્તિઓમાં પ્રેમનું ચિત્રણ આલેખન કરે છે. આઉનીંગ તેવે જ પ્રસંગે પ્રેમમાં આત્માનું બળ અને ચૈતન્ય ચમકાવે છે અને બહલાવે છે.

આઉનીંગ જે સ્નેહ પોતાના કાઓમાં ચીતરે છે તે એમ બતાવે છે કે સ્નેહ Wireless Telegraphy થઈ શકે છે. કિરિટના અને તેના પ્રેમી એ પોત પોતાનું બળ એક બાજુ કોલમાં હળવે માણસો બેંદીને દર્શાવ્યું. Station and Bust નામના કાવ્યમાં ફોરેન્સ સ્ટેશનના એક ભહેર ચોક વચ્ચે ત્યારે ગરબડીઆ લોક એક મૂર્ખ ગર્વવાને સાંભળી રહ્યા હતા ત્યારે હળવે લોકોને વધારી, આધિજા ગણીને, એ પ્રેમીઓની મગા દરોદર, અને તેઓ સદાને વાસ્તે હલવાના સાચા લક્ષ્યો બેઠાયાં.

"કિરિટના" નામના કાવ્યમાં નાયકના સ્નેહનો આ દુનીઆમાં તો બહલો મળતો નથી, પણ એણે ઉચ્ચ અભિલાષા રાખી છે, એક ઉમદા રાણીને પોતાનું હૃદય અર્પણ કર્યું છે. એ સદા—અનન્તકાળ સુધી—એનેજ આદરશે, અને એને ખોતાં એને પોતાની અંદગી માટે એક સિદ્ધાન્ત જણાવે છે જે કહેતાં તેને પોતાના આદર્શ તરફ દોરે છે.

"She has lost me, I have gained her;
Her soul's mine: and thus, grown perfect,
I shall pass my life's remainder."

મદને એનું સ્વલ્પ સરીર તો નહિ મળે. એનો બીજો કાર્ષક નસીબદાર લઈ જશે. પણ જે દણે અમારી મગા દરોદર તેજ દણે એનો મદમ આત્મા તો હારશે થઈ ગયો, અને તેથી ગદાઈ જીવન હવે ઉચ્ચ સપાટીએ ચડ્યું છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ પણ ઉચ્ચ થયો છે. એ હારમાંજ હું ખરી જીત મેળવું છું:—

Shall life succeed in that it seems to fail:
what I aspired to be
And was not, comforts me:

જેનો નિસ્વાર્થી અને ઉમદા સ્નેહ આઉનીંગે ચીતર્યો છે ?

Mervyn Hopo નામના સુંદર પણ કઠણ જનક કાવ્યમાં પ્રેમી-નાયક સાંભાળક એકથી નહિ પણ પ્રેમી-નાયિકાના મૃત્યુથી નાસીપાસ થાય છે, આ દુનીઆમાં તો એણે એને ખોઈ પણ આ વિપત્તિથી પ્રેમી-નાયકના સ્નેહની શક્તિ જરાએ નાશ નથી પામી તેમજ જોડી પણ નથી થઈ. આઉનીંગની નાસીપાસ થયેલા પ્રેમી-નાયકો (Rejected Lovers) મનના એવા ઉમદા અને જળીઆ-હોય છે કે આપણને એ લોકોના કમલાગ્ય વાસ્તે નવાઈ લાગે. દેવીસનના કેટલાક નાસીપાસ થયેલા પ્રેમી-નાયકો કહે છે અને લવારા કરે છે અને તે કોઈકને સૌથી વધારે નવાઈ એ લાગે છે કે પ્રેમી-નાયક, તેઓના શુભ

પારખી ચક્તી નથી. અને ઉમદા અને લગ્ન શોકને જાહેર તેઓ એક જાતનું રીસાગપણું (poevishness) દર્શાવે છે. ટેનીસનના 'Maud' નામના કાવ્યમાં જે વખતે પ્રેમી-નાયિકા ગાડીમાં બેસીને પ્રેમી-નાયક પાસે યદને જતાં એની સાથે સારા પરીચય ન્હાન-પણમાં હોવા છતાં એના તરફ નજર સરખી પણ નાખ્યા વગર ચાલી નીકળે છે ત્યારે એ નાયિકાના સૌંદર્યને પણ કોષમાં અન્યાય કરે છે. એને એની મુખપ્રકૃતિમાં કંઈ ખાસ આકર્ષક કશું નથી લાગતું:—

Fantilly fanitless, icily regular, splendidly null,

Dead perfectinn, no more.....

આહિનીંગના નિષ્ફળ થયેલા પ્રેમી-નાયિકા કદી જાત વિશે તેમજ પોતાની હાર વિશે જરાએ વિચાર કરતાજ નથી. એ લોકો તો પોતાની પ્રિયતામાં જે હવે પહેલાં કરતાં પણ વધારે પૂણ્ય અને પ્રિય થઈ છે તેનો વિચાર કરે છે. તેઓ Chivalrons હોય છે અને તેને મેળવવાને અયાગ પ્રપ્ત કરે છે. પણ જ્યારે તેઓ તેમાં નિષ્ફળ થાય છે ત્યારે તેઓ એમ ધ્રુવે કે બીજી સ્ત્રીના સ્નેહ મેળવી લાગ્ય પ્રાપ્ત કરવું તેના કરતાં પોતાનીજ પ્રિય-તામાંથી અવમાનિત (rejected) થવું એ હજાર દરજ્જે સારું છે. અને પોતાની પ્રિયાને છૂટી જનાર દરીદ્ર ઉપર અદેખાઈથી જગી ન જતાં તેઓ તેને અભિનંદન આપે છે. *Lost Mistress, One way of Love, અને Last Ride Together* માં આજ પ્રમાણે બને છે.

આહિનીંગ માને છે કે સ્નેહ પોતેજ એનો જાહેરો છે. સ્નેહના જલ્દમાં સ્નેહ ન મળે એ દીવંગીરી લાગે છે પણ અનિર્વાચ્ય દુઃખ એ છે કે સાહવાની ચક્રિ ખોલી તે આહિનીંગ પણ શ્રેક્ષ્મપીઅરની મારફ માને છે કે:—

"Love sought is good, but given unsought is better."

ટેનીસનની નીચેની બે લીટીઓમાં ટેનીસનના પોતાના કરતાં પણ આહિનીંગને વધારે સસ લાગે છે:—

"Tis better to have loved and lost,

Than never to have loved at all."

આહિનીંગની પ્રેમ-મીમાંસા ડૉ. સ્પીન્ડનાય ટાગોરને પણ અંશે મળતી આવે. ડૉ. ટાગોર લખે છે:—

Trust Love even if it brings sorrow.

Do not close up your heart.

.....

Th heart is only for giving away

With a tear and a song, my love.

આઉનીંગના “The Lost Ride Together” નામના કાવ્યમાં નાયક નાયિકા
બેઠે સ્નેહપાશમાં ગંધાય છે અને નાયિકાની સહજ મૈત્રીને એ વધારે ગાંઠ લાગણી તરીકે
માનવાની ભૂલ કરે છે. એને હવે પોતાની ભૂલ જણાય છે અને પોતાની છંદગીને જે
આ ઘાતે વેરાન કરી નાખી તે આઘાતનું પરિમાણ-માપ-જરાએ આણું દર્શાવ્યા વગર તે નીચે
પ્રમાણે કહે છે:—

“Then, dearest, since tis so,
Since now at length my fate I know,
Since nothing all my love avails,
Since all, my life seemed meant for, fails,
Since this was written and needs must be—
My whole heart rises up to

(curse, oh no)

rises up to bless

Your name in pride and thankfulness !
Take back the hope you gave,—I claim
Only a memory of the same.”

“મિથ. ૧”

અમદાવાદની ડૉન્ઝેસ. *

ડૉન્ઝેસ ભરાઈ અને વીખરાઈ વર્ષ આખર સુધીમાં મેળવવા ધારેલું સ્વરાજ્ય મેળ-
વાયું નહિ, છતાં મેળવ્યા જોડેલોગ યોગે આનન્દ યોગ—પ્રગ્નના મદાન નેતાએ દરેકી
પ્રગ્નની આ હૃદયપરીક્ષા ખેંચી નહોતી. ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે પ્રગ્નએ પોતાના માન્ય તંત્રી
ઉપર મેળવેલો અધિકાર—એ અર્થમાં તે સ્વરાજ્ય હજી દૂર છે; છતાં, હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તો
પ્રાન્તમાંથી એકલા યએલા આ ગંભીર પ્રગ્નમંથમાં આતું સ્વરાજ્ય ન મળ્યા ખાતે નિરાશા
કે ક્રોધની રેખા સરખી દેખાતી નહોતી, જરૂરે હર્ષ—ઉભરાતો અને સાચો હર્ષ—દેખાતો
હતો એનું કારણ શું? સ્વરાજ્ય એ કાર્થ અન્તરની ધાર્મિક ભાવના છે એવી આધ્યાત્મિક
બુદ્ધિથી પ્રગ્નએ સન્તોષ માન્યો હોય એમ જણી લાગતું નહોતું. રાજકીય બુદ્ધિથી પ્રવર્તેલી
પ્રગ્નમાં એવો દાહપનિક સન્તોષ ટકી શકતો નથી, અને એના મિથ્યાત્વની છાયા પડાઈ.

* ભવિષ્યત્ વર્તમાનમાં અને વર્તમાન ભૂતકાળમાં એવી ઝડપથી ધસતાં જાય છે
કે ડૉન્ઝેસની નોંધ તરીકે વાશી ચર્ચા ગએલો આ લેખ વાચકના હાથમાં પહોંચના સુધીમાં
કેટલો વધુ નિર્ધારક ચર્ચાગયો હશે એ કહી શકાતું નથી. તોપણ અમદાવાદમાં પ્રકટ થતું
પત્ર અમદાવાદની ડૉન્ઝેસની નોંધ ન લે એ કીક નહિ, એમ સંમતી આ લેખ લખ્યો છે.

ગયા વિના રહેતી નથી. વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે સંવત્સરમાં ધાર્મિક આપણું લેવાનું નથી, પણ આપણે આપણા જીવનમાં એવો પરિવર્ત કરી દેવાનો છે કે જેથી રાત્રીની સત્તા આપણને સ્પર્શી શકે ન નહિ. હિન્દુસ્થાન ઉપર બ્રિટિશ પ્રભુત્વ રાત્રી એ માત્ર રાત્રીય રાત્રી નથી પણ આર્થિક રાત્રી પણ છે તેથી એ રાત્રીને ઉઘાડી દીધાનું એક સ્વરૂપ એ કે પરદેશી માલના ઉપયોગમાંથી આપણા જીવનવ્યવહારને મુક્ત કરી દેવો: જીવન એવું સાદું કરી નાંખવું કે જેમાં હિન્દુસ્થાનના માલ સિવાય કશાની જરૂર ન પડે. આવા પરદેશી માલમાં મુખ્ય—બહુ બહુ ભાગે મુખ્ય—તે કાપડ છે, મારે આર્થિક ગુલામગીરીમાંથી મુક્તિ રૂપે અને મુક્તિ મેળવ્યાના ચિહ્ન રૂપે હિન્દનાં દરેક સ્ત્રી પુરુષ અને બાલકે સર્વથા હિન્દમાં જ ઉત્પન્ન થવું કાપડ—અર્થાત્ ખાદી—જ પહેરવી જોઈ એ. બીજું, રાત્રીની રાત્રીય સત્તા એ સત્તા ન માનનારને દંડ દેવામાં—કારાગૃહમાં નાંખવામાં રહેલી છે. એ કારાગૃહથી ડરવું નહિ અને એમાંથી બચવા કે છૂટવા તરફીઆં મારવાં નહિ, પણ એને આનન્દથી વધાવી લેવું—એટલે રાત્રીની સત્તા ગઈ.

મહાત્મા ગાંધીજીના આ બે સિદ્ધાન્તથી ઉપજેલા ભાવ ડૉન્-ગ્રેસમાં એવા આપી ગ-એશા દેખાયા કે એ ભાવના અનુભવમાં પ્રજા સ્વરાજ્યનો અનુભવ કરતી હોય એમ દેખાતું હતું. રથને રથને હજારો વર્ગ ખાદીથી રંગેલા મંડપો, ખાદીનાજ પોષાકમાં રાત્રિનિવેશો જનપ્રવાહ, સામાન્ય સ્વયંસેવક યુવકોએ પણ હજારો પ્રતિનિધિ પ્રેક્ષક અને યાત્રાશુઓની ભીડ ઉપર પોલિસની ફરકાર વગર સહેલાઈથી મેળવી લીધેલા કાણુ, અને આ ઉપરાંત પાણી સંગી અને વીજલીના દીવાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા તથા ડૉન્-ગ્રેસ મંડપ ઉપર ફરકતો સ્વરાજ્યનો (હિન્દુ મુસ્લમાન અને યાહુદી પારસી અને અંગ્રેજ વગેરે વિન્દતી વરતીના સંયુક્ત લાલ લીલા અને ધોળા ત્રિવિધ—રંગનો) વાવડો આવી આવી પરચુરણ બાલ સામગ્રીમાં પણ ગાંધીજીના સ્વરાજ્યની ઉપા પ્રક્ટી ચૂકેલી પ્રત્યે દેખાતી હતી.

વળી પ્રજાના આનન્દમાં ઉમેરા કરનારી એક બીજી વસ્તુ—ધર્મીરી રૂપા—હતી. માલેગાંવ, મલખાર (મોપંથા) અને મુંગારનાં તોશનથી ગાંધીજીનો આત્મા વિપજી ગઈ ગયો હતો, અને એમની સ્વરાજ્ય મેળવવાની રીત તથા ખિસ્કાત માટેની મમતા પ્રજામાં અકારી થઈ સરકાર પણ મજબૂત થવા જતો હતો, તેજ ક્ષણે સરકારે અનેક પ્રાન્તોમાં ડૉન્-ગ્રેસનાં મંડળોને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યાં અને એના સંકલ્પ કે સ્વયંસેવક મારફત એને ગુન્દો જળાવી પડિત મોતીલાલ નદર તથા એમના પુત્ર અને ભત્રીજા, બાણુ ભગવાનદાસ, સાક્ષાત્ ભગવતરામ અને એમના સાથીઓ, બાણુ ચિત્તરંગદાસ, અને (જોડીક ધરી તો) એમનાં પત્નીને પણ પકડ્યાં—અને ઘણાને સગ્ન પણ કરી દીધી! મંડુકા પ્રાન્તના ગચ્ઠનેર તો હવે લડાઈ પૂરી કરીને જ મુઠ્ઠીયું અથવા પ્રજા સામે યુદ્ધનો શખનાદ પંજી કરી દીધો! આ રાજ્યનોતિ (૨) થી ગાંધીજીના અસહયોગ અને સત્યાગ્રહનાં ભયંકર પરિણામોની ચર્ચા કરવી. બુદ્ધી જઈને; પ્રજાનો વિનીત વર્ગ પણ ખજભળા ઉઘો; ગાંધીજીની એક વર્ગમાં સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા (યથાશ્રુત શબ્દમાં) જોડી પડતાં પ્રાકૃત વર્ગમાં જે નિરાશા ઉપજવાનો સંભવ હતો તે જતો રહ્યો, અને એમના અનુયાયીઓ પૈકી કેટલાક મંડળમાં અસહયોગની કાર્યાલયપરત્વે કાટકૂટ થવા લાગી હતી તે પણ સંધાર્થ ગઈ!—આ રીત

મહાત્માના 'તપોબળ'થી અણુધારી રીતે રાજકીય વાતાવરણમાં પંદર દિવસમાં અદ્ભુત ફેરફાર યર્જા ગયો, અને એમની હારેલી બાજુ સરકારે જીતાડી આપી ! અને કો-ગ્રેસ પૂર્ણ વિજયના ઉદ્ઘાસથી પાર ઉતરી * . તે માટે મહાત્માજીને અભિનંદન અને ઈશ્વરને ધન્યવાદ.

હવે કો-ગ્રેસમાં થએલા ઠરાવ, અને તે પૂર્વે એ ઠરાવ સંબંધી વિષય વિચારણી સભા (Subjects Committee)માં થએલી ચર્ચા, તથા એકંદરે વાતાવરણમાં વહેતા પરત્વની દિશા સંબંધી ચોક્કસ કહું.

કો-ગ્રેસની વિષય વિચારણી સભાનું પ્રમુખસ્થાન દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસને અંભાવે હિંદીના પ્રસિદ્ધ મુસક્તમાન અગ્રેસર હજીમ અબ્દુલ્લાખાનને આપવામાં આવ્યું હતું. આગે દિવસે કો-ગ્રેસના કાર્યવાહક મંડળે (Working Committee) મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ અનુસાર કેટલાક ઠરાવો ધડી મૂક્યા હતા. એ એ મંડળ તરફથી ગાંધીજીએ સભા આગળ રજુ કર્યાં. તેમાં અનેક પેટા ઠરાવ મળીને બનેલો એક મોટો ઠરાવ કો-ગ્રેસનો કાર્યપ્રણાલી (Policy) ગ્રંથિ હતો. ગાંધીજીએ આ એક જ ઠરાવથી કો-ગ્રેસે હવે પછી કરવાના સઘળા કાર્યની રેખા દેરી દીધી હતી, અને એના ઉપરજ સઘળો વાદવિવાદ ઉપરિચત કર્યો હતો. સભામાં વસ્તુતઃ ત્રણ પંક્તિ હતા; એક પંક્તિ ગાંધીજીને નિર્વિવાદ રીતે અને નિઃસંદેહપણે અનુસરનારો; બીજો પંક્તિ અસહયોગી દોષને પણ અસહયોગના સઘળા કાર્યવાહક પમંદ ન કરનારો—મિ. જયકર કેળકર વગેરે મહારાષ્ટ્રીઓને; અને ત્રીજો, ગાંધીજીથી આગળ ધસીને અસહયોગનું અહિંસામક, વિશેષણ સજી દેવા તત્પર તથા આજને આજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે સંબંધ તોડીને પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો જાહેર કાંઈ વગાડવા આગ્રહ ધરાવનાર—કાનપૂરવાળા હુકરત ચૌહાની અને બીજા ધણાક મુસક્તમાનભાઈઓ.

ગાંધીજીએ કો-ગ્રેસના મંડળમાં વિચારણાની જરૂર રવીંદરીને સહયોગી દેશભક્તો પણ કો-ગ્રેસના કેટલાક કાર્યોમાં ભાગ લઈ શકે એવી ઠરાવમાં છૂટ રાખી હતી તે ઉપર વિષયવિચારણી સભામાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ એક ખાનગી બેઠકમાં મહારાષ્ટ્રી નેતાઓ સાથે વાતચિત કરીને એકમત કર્યો હતા. એની હજીકત જાહેર કરી મહારાષ્ટ્ર લોકમાન્ય ટિળક જેવા દૃઢ દેશભક્તોને હિન્દી સેવા માટે જન્મ આપ્યો હતો; અત્યારે પ્રજા દેહખાનાં સહન કરવા તત્પર ચર્ચા ગઈ છે, પરંતુ એથી વધીને જાતી ઉપર ગોળા કીડવાનો વખત આવે તો તે વખતે હિન્દુસ્થાનના સઘળા પ્રાંતોમાં મહારાષ્ટ્ર જેવી દૃઢતા ભાગ્યે જ કાઈ બતાવી શકશે—એમ એ પ્રાંતના લોકની અનર્ગળ અસંસા કરીને એમના મત ખાતર કો-ગ્રેસના ઠરાવમાં વિચારણતા દાખલ કરવાની જરૂર છે એમ જણાવ્યું. અને આની સાથે વર્ષોસાતનો ધન્યો છાડી દેનાર દરેક અસહયોગી તે વખતે માત કરનાર દરેક

* સાધારણ રીતે આ સભાનું કાર્ય ખાનગી ગણાય છે, પણ ગાંધીજીનાં કાર્યમાં ખાનગી એનું કંઈજ નથી અને સસ તો કરબદ્ધવત્ સૌને નજર પડે એ જ સાદું—તેમ જ, આની સઘળા હડીકત વર્તમાન ખરોમાં ખદાર આપી ગઈ છે અને કો-ગ્રેસના અધિ-વેશનમાં વગી એ પુનઃ ખુલી રીતે ચર્ચાઈ હતી—તેથી એ વિષય સખતો કું સૌંચ સખતો નથી.

દેશભક્ત કરતાં પોતાને હવે સમજે છે એ મિથ્યાભિમાનનું પણ બહુ જોરથી ખંડન કર્યું. ગાંધીજીએ વિષયવિચારણી સભામાં આપેલાં ભાષણોમાં આ સૌથી સુંદર, અને મહારાષ્ટ્રી શબ્દ વાપરીએ તો ઘણું જ 'સુરેખ' હતું. ગાંધીજીના આ ઉદારભાવથી જીતાઈ, મહારાષ્ટ્રી ભાષ્યોએ એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર સમજ્યા કરાવ માની લીધા, અને પોતાના વિચારનું ફરાવમાં પુરેપુરું પ્રતિબિંબ પડ્યું નહોતું તો પણ એમાં સમૌન સંમતિ આપી. પણ પૂર્વોક્ત નીચ પક્ષે—એટલે કે હજારો મોહાની અને એમની સાથે મળતા કેટલાક મુસદ્દામાન ભાષ્યોએ ગાંધીજીને થોડાક પરસેવો ઉતરાવ્યો. ફરાવના ખરડામાં સ્વયંસેવક લેવાની પ્રતિજ્ઞામાં કર્મ અને વાણીમાં હું અહિંસક રહીશ અને મનમાં પણ અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ એવા શબ્દો હતા એમાં, સરકાર નરકથી લરકરી કામદો લગાડી અસહ્ય જીલમ-ફરવામાં આવે તે વારે મનમાં હિંસાનો ભાવ આવ્યા વગર રહે નહિ અને તેથી પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા કરવી મિથ્યા છે એમ એમણે આગ્રહ લીધો, અને એને પરિણામે મન (thought) ને બદલે ક્રોધો (intense) શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો, તથા આરંભમાં 'હિન્દુસ્થાનની પરિસ્થિતિ જોતાં' એવા શબ્દો ઉમેરાયા—તથાપિ એટલેથી સન્તોષ ન માનતાં એમણે અહિંસાના ભાવને પોતાના ક્રોધમાંથી પણ કાઢી નાંખવાની વાત સ્વીકારવા ના પાડી. પ્રમુખશ્રી હકીમ-જીએ ગાંધીજી પ્રત્યે વફાદારીપૂર્વક પણ ન્યાયની રીતે ફરાવનું કે હજારો મોહાનીનો સુધારો કોન્ગ્રેસના મૂળ સિદ્ધાન્તસૂત્ર (crown) ની વિરુદ્ધ છે અને તેથી તે આ પ્રસંગે વિચારી શકાનો નથી પણ એ મૂળ સૂત્રમાં ફેરફાર કરવાની દરખાસ્ત લાવી શકાય છે. હજારો મોહાની પૂર્ણ શાન્તિથી અને જરા પણ ગરમ થયા વગર પ્રત્યેક મુદ્દાને વળગી રહેતા હતા, અને એક તમ્બુ જમીન પણ હાડ્યા વગર હડતા નહોતા. એમણે મૂળ સૂત્રમાં બે શબ્દો બદલવાની દરખાસ્ત આપી. એક એ કે સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે 'peaceful and legitimate' એવા શબ્દો છે તેને 'possible and proper' યાને શક્ય અને વાજબી એવા શબ્દો મૂકવા—તાર્કિક કે પ્રસંગ આવ્યે 'possible' (શક્ય) માં હિંસાત્મક સાધનેનું પણ સમાવેશ થઈ શકે; અને બીજું, અભારે સ્વરાજ્ય પ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર પ્રાપ્ત કરવાનું કે બહાર એ વાત પ્રકટ થતી નથી તે માટે 'પ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર' એવા શબ્દ શબ્દો ઉમેરવા, કારણ કે પ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્ય અશક્ય છે. ગાંધીજી આ ફેરફારની સામે દબતાઈ ઉભા રહ્યા, અને પરિણામે જીત્યા. પણ તેમાં એમની વિનીત દિલ્લી અસર કરતાં એમના પ્રભાવનું જળા મને વધારે નજરે પડ્યું.

આ ફરાવના પેટામાં એક મહત્વનો ફરાવ ગાંધીજીને 'Dictator' સ્થાપવા વિષેનો હતો. આમાં કેટલાકને પ્રતિનિધિઓની નિર્ણયતા કે ગાંધીજીનો નૈતિક અધિભાવ કે હિન્દુસ્થાનનો સનાતન-દોષ નજરે પડ્યા છે, અને ગાંધીજીના અને કોન્ગ્રેસના પ્રતિપક્ષીઓએ એ ફરાવનો ખોટો, લાલ પણ લીધો છે. પણ વસ્તુતઃ એ ફરાવને બરાબર વાંચ્યા-વિચાર્યા વગર જ, અથવા બહુ જુગીને નીતિના રસ્તા ખાતર જ એ દીકર થઈ છે. ગાંધીજી આ ફરાવથી 'Dictator' યાને ચોક્કસ આદેશ નહિ, પણ માત્ર 'sole executive authority' યાને સ્વતંત્ર કાર્યાધીશ નીમાયા છે. અને તે પણ ક્યારે? અમુક પ્રસંગે જ. અને તે પણ કેવે પ્રસંગે? સરકાર એક પછી એક

કોન્ગ્રેસના નેતાઓને કોરાગૃહમાં નાંખે અને કોન્ગ્રેસના કાર્યવાહક મંડળના સભાસભોની સંખ્યા આઠી થઇ જાય તેવે પ્રયત્ને જ. અને તે પછી ફેટલી નિયમનિષ્ઠા પૂર્વક? એ કોન્ગ્રેસ કમિટિની બેઠકના વચલા ગાળામાં જ, અને તે એવા નિયમ સાથે કે એ સત્તાના ઉપયોગની હકીકત આવતી કોન્ગ્રેસ કમિટિની બેઠક આગળ મૂકવી પડે જ. વળી 'Dictator' તો લડાઈ અને સુલેહ બંનેનો અધિકાર હોય, પણ ગાંધીજીને તો સુલેહનો અધિકાર નહિ જ! એ અધિકાર 'એલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિને જ, અને એ કમિટિ પછી છેવટ તો 'ફ્રેશ્વત કોન્ગ્રેસમાં' મંજૂરી મેળવે. આનું નામ " Dictatorship?"

આ ઉપરાંત એક નોંધવા જેવી હકીકત વિષયવિચારણી સભાસભા પંડિતથી માલ-વીધાજનું લાપણુ. પંડિતજીએ કોન્ગ્રેસના મૂલસૂત્રમાં સહી કરી, અને પૂર્વના પ્રમુખ તરીકે આ સભામાં દાખર થયાં. એક સુંદર અને રચિત વાક્યાર્પણમાં, એમણે—કસકતામાં વ્યર્થસંચય સાથે પ્રજાના અગ્રસરોની યજ્ઞેલી મુલાકાત મેળાંથી હકીકત કહી, સરકાર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું એક સર્લામંડળ ('Round Table Conference') માં મળવું હજી રાક્ય હોઈ વર્તમાન મુશ્કેલીમાંથી એ માર્ગ કોઠી શકાય, અને તે માટે બંને પક્ષ તરફથી સુદ્ધ બંધ થવું જોઈએ—સરકારે જે દંડનીતિ આદરી છે તે બંધ કરે, કારાગૃહમાં નાંખ્યા છે તેમને છોડી દે, અને પૂર્વોક્ત ઉભય પક્ષનું મંડળ બેસીને વિચાર કરે અને નિર્ણય કરે ત્યાં સુધી પ્રજાએ કાયદાનો 'સનિય ભંગ' ('Civil disobedience') સુલતવી રાખવો—એવી સલાહ આપી, પણ આ સભાના પ્રતિનિધિઓ શાંત સલાહ વિચારી શકે એવી મનોદશામાં નહોતા, અને વિરોધમાં, ઠરાવ એક વખત, થઇ ચૂક્યો હતો એટલે એ ફેશ્વતની તો વાત જ શી? કદાચ 'working committee' યાને કાર્યવાહક મંડળમાં એ ઠરાવ ધણતા પહેલાં પંડિતજી ગાંધીજીને મળી શક્યા હોત તો આ ઠરાવનું રૂપ કાંઈક જુદું થાત એમ આ લેખકને લાગે છે. પંડિતજીનો પ્રયાસ અભારે તો નિષ્ફળ ગયો. પણ પંડિતજી 'ફરી ફરીને વિદેશ આવતાં પેજ કાર્યથી વિરમે' એવા સાધારણ કક્ષાનાં પુરુષ થી. આ પ્રયાસનું અનુસન્ધાન આપણે આગળ જોઈશું.

કોન્ગ્રેસનું મુખ્ય અધિવેશન રા. ચં. જોડા વગર, વા દરવાજેથી જોડા કોઠી એ સમતાને ખાદીની કાથળીમાં વીંટી લઈ, પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો મંડપમાં દાખલ થયા. સૌ ખાદીના ક્ષેત ઝિણાના ઉપર ક્ષેત ખાદીનાં વસ્ત્રથી વિભૂષિત ગાંધીજીના મૂર્તિમંત વિજય રૂપ—સ્વદેશી વાસનાની દબથી બેસી ગયા. પ્રમુખ વગેરે વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત જનોને માટે ઉચી ભૂમિ રચી હતી અને જોની આસપાસ બવરચા રાખવા માટે ફેટલીક બહેનો સ્વયંસેવિકા બની હતી. આ કોન્ગ્રેસની વિશિષ્ટતા જોઈ મન આનંદ પામતું હતું. કાર્ય શરૂ થતા પહેલાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશલક્ષિતાનાં મંત્રીતથી શ્રોતાજનને એકત્રીત કરવાની જૂના કોન્ગ્રેસની રીત હજી ચાલે છે. ને અમાણે ગંગીત થયાં, આ રથજે એક ઉમેરો કરવાનું સુએ છે. સંગીત પછી—કાર્ય આરંભતા પહેલાં, કોન્ગ્રેસના પૂર્વાચાર્યોનું નામસ્મરણ કરવામાં આવે તો કેવું? વેદાન્તના આચાર્યો પૂર્વાચાર્યની પરંપરાનું લક્ષિતથી સ્મરણ કરીને પછીથી ઉપદેશ આપે છે, આપણા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પણ એવા જ ભાવથી આચાર્યવંશ નોંધેલા છે, અને હરિદ્રીર્તનમાં પણ લક્ષ્મણની પરંપરાનું બહુ જોરથી નામસ્મરણ કરે.

વાનો અને એમનો જ્ય પોકારવાનો સમય છે. પણ વર્તમાન સમયમાં તો કો-ગ્રેસના ભૂતકાળ ઉપર 'સર્વ' શબ્દ શબ્દ 'સર્વ મિત્રા મિત્રા' એવા શબ્દો લખાઈ ગયા છે ! આ જાતિ-નવીનોમાં એવી ફેલાએલી છે કે એક બાઈ ગને બહુ આનંદથી કહેવા લાગ્યા કે પહેલાંની કો-ગ્રેસોમાં વર્ષ દરમિયાન મરણ પામેલા નેતાઓના 'શ્રાદ્ધ' યતાં એ સુભાષ્યે હવે મંધ થયાં !

અરુ ! કો-ગ્રેસ દોઢ દિવસ ખેડી. પ્રમુખ અજમલખાનજીનું ભાષણ સાધારણ જ હતું. 'હવે તો કાર્ય કરવાનો સમય છે, ભાષણ તો નથી'—એમ કહાપણ ભયાં વચનો સાંભળીએ છીએ, પણ હવે એમ બોલનારા જૂની કો-ગ્રેસની ઘણી રુદિઓનું મર્મ સમજતા જ નથી એમ કહેવામાં અવિનય નથી. પૂર્વે પ્રમુખના ભાષણનો ઉદ્દેશ વર્ષ દરમિયાન લોકમતનું સ્વરૂપ શું છે, અને અત્યારે કો-ગ્રેસ આગળ શું કરવું હતું એનું અંગેશનું નિરૂપણ અને સૂચન કરવાનો હતો, અને તેજ પ્રમાણે બીજાં ભાષણો પ્રજા આગળ પડેલા કેટલાક મુખ્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર એના અભ્યાસક્રમ પાસે પ્રકાશ નખાવવા માટે યતાં. આ સર્વમાં પ્રજામત પ્રકટ કરવા સાથે પ્રજામત કેળવવાનો હેતુ રહેતો, અને એ કાર્યની જરૂરિયાત પૂર્વે કરતાં અત્યારે બિલકુલ ઓછી નથી બલકે વધારે છે, છતાં ભૂતકાળને લોપી નાંખવાની વૃત્તિએ જૂની કો-ગ્રેસની રુદિને લોપી નાંખી છે. અત્યારે કો-ગ્રેસનું કામ એક ભગ્નગંડાળાના કીર્તન જેવું યામ છે; શ્રીતાઓ અને વક્તાઓ જેટલું જાન ધેરથી લઇને આવે છે તેટલુંજ લઇને જાય છે, એમાં એક પણ કિસ્મ નવું ઉમેરાતું નથી. ગાંધીજીનું પોતાનું હૃદય જ્ઞાનથી ઉજ્જવલિત છે, પણ પ્રજા જ્ઞાનની—વ્યાખ્યાનની, ભગ્નગંડાળાની—વ્યાખ્યાનની—કીર્તનની નહિ પણ મનનની—હજુ કેટલી જરૂર છે એનું એમને ધ્યાન જણાતું નથી. અત્યારે તો એ પોતે આગળ ચાલે છે, અને પ્રજા પાછળ જાય છે ! પ્રજાની શુદ્ધિને એમને પોતાને પણ લાભ મળતો નથી.

હજી વકતૃતા સાંભળવાને જેઓ આતુર છે,—વસુ અને કાર્યની પૂરેપૂરી કદર કરના છતાં જેઓ વકતૃતાની દરકાર કરે છે—સાચા હૃદયનું ભગ્ન પણ સુન્દર કે ભવ્ય મંચોમાં યાય એમ જેઓ ઈચ્છે છે—તેઓને આ કો-ગ્રેસથી ઘણે અસન્તોષ ઉપજે એમ હતું. છતાં સર્વ અસન્તોષના ખામને પૂરી નાંખે એવું એક ગાંધીજીનું ભાષણ થયું. ભાષણ ખરેખર અસૌકિય હતું. ગાંધીજીનાં દાર્ઢ દાર્ઢ ભાષણો કિંદની પરિણામમાં જેને 'લુસ બોલ' અને 'લગ મોંઢે' કહે છે, તેવા યાય છે, પણ આ ભાષણ તો કિન્દુરચાનના સમર્થમાં સમર્થ વક્તાઓનું રમણ મા વિરમણ કરાવે એવું હતું. એમાં સુરેન્દ્રનાથનાં કળાભર્મી વાક્યો નહોતાં, ફોરેકશનનાં ઉપદેશમુક્ત પ્રહાર નહોતા, રાગરેતું વિશાળ અને ગંભીર ચિન્તન નહોતું. શુદ્ધિને વશ કરી લે એવી ગોખડેની દલીલોની ધાર નહોતી, પણ ઉમ તાત્પર્ય, અડગ નિશ્ચય, અને ઉદામતાના અન્તરમાં રહેલો પરમ મેષમ, એમની આ વખતની આઠૂતિમાં—નસેનસ અને શબ્દ શબ્દમાં—એવાં રૂકુટ દેખાઈ આવતાં હતાં, કે એ સમયે સભા આગળ એક ભવ્ય ચિત્ર આલેખાઈ ગયું હતું, અને આખી સભા પણ ચિત્રાપિત ચર્મ ગઈ હતી. આવું દરય—અથવા દરય થઈ ગયું હતું—મેં કદી એવું સાંભરતું નથી.

એ ભાષણનું ખરું સ્વરૂપ જાણેલા શબ્દો પ્રતિજિજ્ઞાસ કરી શકતા નથી. મહાત્માજીને

હાથે 'પુનરવલોકન' પામેલી આપણી, યંગ-ધનિયામાં ઉપાર્જ છે એ પણ ચર્ચા નથી. દેષ, લાય, સ્વાર્થ, શંકા, યુક્તિ આદિ કુંદ અને લૌકિક લાભોથી પર વિરાગતી શુદ્ધ આત્મિક સ્વર્ગમાંથી વહેતી ચૈતન્ય ગંગાને શબ્દ કેમ ઝીલી શકે?—જો કે શબ્દ જરા પણ ચરચરતા કે ઠોકરાતા નહોતા, પાછળથી ધસતા ચૈતન્યના પૂરેપૂરા વશવદ હતા.

આપણના એ લાગ હતા—એક અંગ્રેજી, અને બીજો હિન્દુસ્તાની (હિન્દી-હુડ્ડો?). અંગ્રેજી ભાગ નામદાર બ્રહ્મસંપાદના કૃષ્ણ માટે હતો, હિન્દુસ્તાની ભાગ પ્રજાને માટે, અને વિશેષતઃ બેલગામ મુસલમાનભાઈઓને માટે હતો. પહેલા ભાગમાં મહાત્માએ પ્રમોદના આત્મમાનવ પૂર્ણ સંરક્ષણ કરી—બહુ એના પ્રકટન પૂર્વક—બ્રહ્મસંપાદને સંભારાવી દીધું કે સરકાર પ્રજા સાથે સુલેહ કરવા ઇચ્છતી હોય, તો સુલેહનાં દાર પુલાં છે, બહુ (ગાંધીજી પોતે) શાન્તિપ્રિય હોઈ શાન્તિ ઇચ્છે છે, પણ તે એક જ શત્રુ કે સરકાર ખરા હૃદયથી અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેમ કરવા તૈયાર હોય તો જ; બીજું,—પ્રજા સ્વરાજ્ય મેળવશે જ, પણ તે અનસ અંગ્રેજ સુનયકતાઓની કે બ્રિટિશ પાર્લીમેન્ટની કૃપા બીજીને નહિ, પરંતુ એમને એમનાં કૃત્યો માટે પશ્ચાત્તાપ કરાવી એમને તગમતે પણ એમનાં હાથમાંથી—કેવળ સ્વાતંત્ર્યથી—એ પડાવશે, એ સુનયકતાઓને વિદિત હોઈ.

બીજો ભાગ હિન્દુસ્તાનીમાં હોઈ ગ્રેસ—રિપોર્ટર એને દસ્તાવેજીમાં ઝીલી સમ્યા નાહ. એ ભાગમાં, અહિંસાનું નિયન્ત્રણ ફેંકી દઈ સ્વરાજ્ય મેળવવા દોડનાર મુસલમાનભાઈઓને ગાંધીજીએ બહુ દલ્લાથી અને—જો સાદે ચેતવણી આપી કે જ્યાં મુઘી વિચારમાંથી પણ હિંસાનો લાગ કરવામાં નહિ આવેલાં સુધી સ્વરાજ્ય સિદ્ધ નાહ થાય: હિન્દુસ્તાનની એવી સ્થિતિ છે કે ત્યાં અનેક જાત અને ધર્મના લોક એકત્ર પસતા હોઈ એમને પરસ્પરમાં વિધાસની જરૂર છે અને તે અહિંસાના સંપૂર્ણ સ્વીકાર વિના અશક્ય છે—હિન્દુઓ 'સોમનાથ ઉપરની ચઢાઈ' નહિ બૂલે, અને મુસલમાનો હિન્દુઓ સામે વિરોધ અને શંકાની દૃષ્ટિએ જોશે, અને ખ્રિસ્તી પારસી પાહાડી વગેરે નહાની જાતો સ્વરક્ષણ માટે સરકારની મદદ શોધશે.

કોંગ્રેસની બેઠકના અન્તભાગમાં હઝરત ગોહાનીએ કોંગ્રેસનું મળસૂત્ર બદલવા ગંગાની 'સુધારો' રજૂ કર્યો. તે સામે ગાંધીજીએ ફરીથી લાપણ કર્યું. એમાં ધડીએ ધડીએ મળસૂત્ર બદલવાની વૃત્તિ સામે અને અજુમાખ્યાં પાણીમાં અવિચારી રીતે ધસવા સામે, અને સ્વતંત્રતાની મિથ્યા વાતો કરવા સામે દલ વિચારો દર્શાવ્યા, અને એ રીતે સ્વયંસેવિકા અને એવી સત્યનિષ્ઠાથી અને હૃદયશીલાથી કોંગ્રેસને સન્માર્ગે દોરી ખરેખર કરતા પહેલાં સ્વદેખક ઉપર અચડાતી બચાવી.

જુના કોંગ્રેસની રીત.

સહે છે. સંગીત પછી—પ્રથમ નૌકાને બચાવી શકે, પણ ખડક નથી એમ તો તે કહી આવે તો કેવું? વેદાન્તના આદિ એમાં બેસક હિન્દુસ્તાનની સામાન્ય જુદિનું શાણપણ ઉપદેશ આરંભે છે, આપણા પ્રારવિશેષ અંશે ગાંધીજીનો પોતાનો પ્રભાવ મારણખત નથી મેધિલા છે, અને હરિકીર્તનમાં પણ મહાપુરુષ પોતાના પ્રભાવને અન્યાય કરે છે.

પ્રકૃતિને જીવનાર મહાત્મા સામાન્ય જગત પ્રકૃતિને કેટલું વશ છે એ જોઈએ તેવું કદાચી શકતા નથી, કદાચી શકે છે તો ધ્યાનમાં રાખી શકતા નથી. આથી સામાન્ય મનુષ્યોના અસહયોગના આચરણમાં ઘણો રથને નરને બદલે વાનર ચીતરાષ્ટ્ર જતો આપણે જોઈએ છીએ. યુધિષ્ઠિર, શુદ્ધ, મહાવીર, અને કાઈરટ જેવા પ્રાંડ મહાત્માઓ પોતાના જીવનથી જગતને આનંદશંસનો ઉપદેશ આપી ગયા છે, છતાં જગતની નસેનસમાં એ ઉપદેશ વ્યાપ્યો નથી—તો એ ઉપદેશને એના પ્રધાનપદથી ઉતારી રાજકીય ઉદ્દેશના સાધનરૂપે જે એને વાપરે છે, તે એને કેમ સફળ કરી શકે ? બહુ તો ગાંધીજીની આગાને માન આપી ઘણા પુરુષો સરકાર સાથે લડત લડતાંની સાથે અહિંસક રહે છે, પણ એ અહિંસકતાએ પુરુષોના અન્તરમાં પ્રવેશ પામતી નથી, ચોરી પ્રવેશ પામે છે તો તે સર્વ અંગમાં વ્યાપતી નથી—જેથી આજનો અહિંસક એ કાલે પ્રસંગાન્તર પ્રાપ્ત થતાં હિંસક બનવાનો પૂરેપૂરો ભાગ છે એ વાત જૂલવી જોઈતી નથી.

કોન્ગ્રેસની એક પૂરી ઘટ્ટ. એક માસ ઉપર વિવાદ અને નિરાશાના ગર્તમાં ડુબેલો દેશ પ્રભુની અશ્વૈકિક ઘટનાથી હર્ષ અને ઉદાસભર્યું નવજીવન પામ્યો. પણ હજી એ નવજીવન બાળકનું છે, વીર બાળકનું તો પણ બાળકનું છે—એટલું સ્મરણમાં રાખી; વીરતાથી તોપણ ધીરતાથી ધ્રમ લેવામાં આવશે તો જ કસ્યાણુ છે:

“રણુ તો ધીરનું વીરનું,
ન ઉતાવળા, કાચનું—”

એ નમ્રદન વચન સત્યને પર્જાં ઉપમાં પ્રતિષ્ઠાન કરે છે.

પુસ્તકોની પહેાંચ.

પુસ્તકોનું નામ.

કીમત.

પ્રકાશક

- ૧ હોટો કૃત ફેડ્ડસ— ૧-૪-૦ રા. રા. મણિશંકર રતનજી. ભટ્ટ બી. એ.
- ૨ રણજીતદૃતિગ્રંથ— ૨-૪-૦ રા. રા. રત્ન. રણજીતરામ વાવાભાઈ બી. એ.
- ૩ બાલમિત્ર મારીક— ૪-૦-૦ અરોતર એન્સુકેસન સોસાઈટી.
- ૪ શ્રીમાળી (વાણીચ) એના જ્ઞાતિભેદ—રા. રા. મોદી ચીમનલાલ ખુશાલચંદ.
- ૫ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ— રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.
- ૬ યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવાસ— ૦-૮-૦ રા. રા. સાકશાલ ડાહ્યાભાઈ વકીલ.
- ૭ એકસો પાંતરીસ આંકની એપડી-૧-૮-૦ રા. રા. શા. તીલકચંદ તારાચંદ વૈલ.
- ૮ સિદ્ધાર્થ સંન્યાસ— ૧-૮-૦ રા. રા. જગન્નાથ હરીનારાયણ એન્ડા.
- ૧૦ સ્વામી વિવેકાનંદ ભા. ૮-૫ ૩-૦-૦ રા. રા. સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.
- ૧૧ રાષ્ટ્ર ગીત. ૦-૮-૦ રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ મારીક. બી. એ.
એલ એલ. બી.
- ૧૨ મહાત્મા ગાંધીના પત્રો— ૦-૬-૦ કાર્યાલય—અમદાવાદ.
- ૧૩ અમદાવાદનો જીવનવિકાસ— ૨-૮-૦ રા. રા. શંકરરાય અમૃતરાય.
- ૧૪ પનાકમ પૌરવ યાને ભારતનું ગૌરવ-૧-૪-૦ પ્રો. જોશલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ.
- ૧૫ હિન્દીપ્રબોધ ભાગ પહેલા— રા. રા. પ્રેમાનંદ જોશલાલ શાહ. બી. એ.

વસન્ત.

વર્ષ ૨૦ મું.

સંવત્ ૧૯૭૭-૭૮.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

લેખક.

- અમેરીકા અને હિન્દમાં મજૂરી. પૃ. ૪૫૫ રા. રા. “પ્રતાપ.”
- અમરનાથનું ફ્લોર. પૃ. ૨૪૨૫ રા. રા. “પ્રેરિત.” બી. એ.
- “અયોરી.” પૃ. ૮૧ રા. રા. મુદંગ.”
- અમરકુસ. પૃ. ૯૭ રા. રા. “લક્ષ્મી.”
- અમેરીકાના પ્રેસીડન્ટ ડૉ. વિન્સન પૃ. ૧૫૩ રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર સેતત.
- અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ. પૃ. ૧૬૨ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ બી. એ.
એલ્. એસ. બી.
- અંત્યેસે સમ્યક્ષે પ્રતીતર. પૃ. ૨૦૭, ૩૮૮ (રા. રા. ગિરમણંદર ભગવાનજી.)
- અમૃતત્વ વિશે કેટલુંક ચિન્તન. પૃ. ૨૬૧ (રા. રા. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી બી. એ.)
- અધ્યાપન મંદિરો તથા અધ્યાપકો. પૃ. ૨૧૨, ૩૭૨ (રા. રા. હરિશંકર દુર્જલજી ત્રિવેદી.)
- અહિંસા એટલે શું. પૃ. ૪૪૬ (રા. રા. “સુકુટ.”)
- આધુનિક ફેજવણીનો આદર્શ. પૃ. ૧૮૬ (રા. રા. ભાવજી દામજી સાહ.)
- એલિફન્ટા કોલેજ ગુજરાતી મંડળની સ્થાપના સમયે મંગળ લાવણ. પૃ. ૧/ (રા. રા. નરસિંહરાવ બોગાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
- “એક ડોસો.” પૃ. ૧૩ (રા. રા. નાથુભાઈ દમાળજી પટેલ. બી. એ.)
- ઇતિહાસ અને રાજ્યનીતિ. પૃ. ૭૧ (રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર સેતત.)
- ઇતિહાસના શબ્દોમાં એક આ-

“ વાંદળાં ! વરસા કે વીખરાઓ. ” પૃ. ૧૪૧ (રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

“ જ્ઞાણાઓ હો ! મનનાં મેઘાં ના થશો. ” પૃ. ૨૬૬ (રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

વિદ્યાર્થી અને રાજનીતિ. પૃ. ૨૮૬ (રા. રા. માવજી દામજી શાહ.)

વિશાળતાની જરૂર. પૃ. ૧૦૩ (રા. રા. “ હિન્દ હિતચિન્તક. ”)

ચિયર્તલીલા. ૮૧, ૧૦ પૃ. ૧૭૫, ૨૫૫, ૪૦૧ (રા. રા. “ જ્ઞાનપ્રાચ. ”)

બૈદકાલીન તત્ત્વદર્શનની રૂપરેખા. પૃ. ૨૮૧, ૩૫૩, ૩૫૫ (રા. રા. નર્મદાશંકર વરદાશંકર મહેતા બી. એ.)

“ સમુદ્રને કિનારે. ” પૃ. ૨૦૦ (રા. રા. “ વિવિત્સુક. ”)

મરિયા સૌંદર્ય. પૃ. ૩૫૩ (રા. રા. ચીમનજાઈ ભોગીલાલ પટેલ.)

સમ્રાટ પ્યારવેલ. પૃ. ૩૦૦ (રા. રા. “ કમળ. ”)

“ સામ્રાજી. ” પૃ. ૩૧૮ (રા. રા. “ બિસ્મિલ. ” બી. એ.)

મંગીત. પૃ. ૪૭ (રા. રા. ડાહ્યાભાઈ હરગોવીંદ જાની.)

“ રહેશે રહેનાર. ” પૃ. ૨૦૦ (રા. રા. “ રોહા. ” બી. એ.)

શક્તિ અને રહેનાર રૂપાન્તર. પૃ. ૪૨૫ (એફસર રા. રા. વિરમિત બીમરાવ દોવેળી. એમ. એ.)

શા માટે ? પૃ. ૧૩૪ (રા. રા. પદ્મનાભ હરિદાસ શાસ્ત્રી.)

શાસ્ત્રાર્થ. પૃ. ૨૪૪ (રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

શિક્ષક. પૃ. ૩૮૩ (રા. રા. હરિશંકર દુર્લભજી ત્રિવેદી.)

શું કર્યું ? પૃ. ૧૯૧ (રા. રા. “ મદંગ. ”)

હિન્દનો રૂપીઓ. પૃ. ૬૩ (વસન્તા-ઓદિસ.)

“ હોડાળો. ” પૃ. ૨૪૨ બાપ્પાન.)

સિમાલયનો પ્રવાસ. પૃ. ૩૦૫, ૩૫૧, ૪૧૧, ૪૬૨ (રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલકર.)